

ODDELEK ZA SOCIOLOGIJO

Univerza v Ljubljani

FILOZOFSKA
FAKULTETA

Avgust Lešnik
Na presečiščih sociologije in zgodovine:
Historična sociologija – Družbena gibanja –
Politična sociologija

Izbrani spisi

V sodelovanju z avtorjem uredila
in predgovor napisala
Ksenija Vidmar Horvat

Znanstvena založba
Filozofske Fakultete Univerze v Ljubljani

Oddelek za sociologijo

Ljubljana, 2019

Vsebina

I.

7-10

Predgovor urednice:
Zgodovinjence vede
Ksenija Vidmar Horvat

11-25

Klasificirana bibliografija
Avgusta Lešnika za
obdobje 1975–2018

29-48

1. Razumevanje
družbenih sprememb
ter družbenega in
zgodovinskega razvoja
v »predzgodovini«
sociologije

49-63

2. Komunikacija
sociologije in zgodovine
v zgodnji dobi sociološke
misli – poskus afirmiranja
sociologije kot
»znanstvene zgodovine«

65-78

3. »Križa« v komunikaciji
sociologije in zgodovine
v klasični dobi sociološke
misli (1880–1960):
od sociologije proti
zgodovini do sociologije
brez zgodovine

79-86

4. Vpliv analitične
filozofije na vzpon
(sodobne) historične
sociologije

87-96

5. Historična sociologija v
očeh Dennisa Smitha

97-108

6. Sociologija prof. dr.
Ludvika Čarnija (1931–
1996): obča in historična
sociologija. Prispevek
za zgodovino sociološke
misli na Slovenskem

109-113

7. Prva evropska
znanstvena konferenca
za socialno zgodovino –
ESSHC (1996)

114-126

Literatura k I. delu

II.

129-135

8. Dvestoletnica velike francoske revolucije

137-142

9. Imeli smo ljudi – vrhu gore hrast /.../. Ob izidu Izbranih spisov Antona Fistra

143-150

10. Delavsko gibanje v obdobju med stihijskim in prekarskim bojem

151-174

11. Idejna heterogenost organiziranega mednarodnega delavskega gibanja v drugi polovici 19. stoletja

175-195

12. Socialistična stranka Italije (PSI) v precepu I. svetovne vojne – med proletarskim internacionalizmom in splošnimi interesi domovine

197-206

13. Ruski oktober v očeh Karla Kautskega, Rose Luxemburg in Tomáša Masaryka

207-218

14. Razcep v mednarodnem socializmu (1919–1923)

219-234

15. »Ruski oktober« v znanstvenem opusu prof. dr. Marjana Britovška (2923–2008). Prispevek za zgodovino sociološke misli na Slovenskem

235-246

16. Izključitev Leva Trockega iz CK VKP(b)

247-253

17. Interpretacije fenomena Stalin/ stalinizem

255-279

18. Rudolf Golouh na križiščih socialnih/ socialističnih idej in gibanj prve polovice 20. stoletja (Študija primera)

281-300

19. Notranji in mednarodni vidiki španske državljanske vojne (1936–1939)

301-306

20. Problematika družbene revolucije v nacistični Nemčiji

307-327

21. Informbirojevski spor leta 1948 – spor dveh različnih modelov socializma?

329-338

22. Pomen informbirojevskega spora za sodobno socialistično/ komunistično gibanje

339-358

Literatura k II. delu

III.

361-370

23. Prolog k demokraciji,
ustavnosti in
parlamentarizmu

451-459

30. Republika Slovenija
v ogledalu svoje ustave
(1991)

371-389

24. Pogled v zgodovino
ustavnosti in
parlamentarizma

461-470

31. Ohromljena
(slovenska) demokracija:
(ne)prisotnost žensk v
politiki

391-404

25. Rojstvo klasičnih
človekovih pravic in
svoboščin

471-495

32. Zgodovina evropskega
združevanja. Prispevek
za sociologijo evropskih
integracij

405-410

26. Volitve in volilni
sistemi

496-503

Literatura k III. delu

411-422

27. Sociologija prof. dr.
Antona Žuna (1917-1978):
sociologija prava,
politična sociologija.
Prispevek za zgodovino
sociološke misli na
Slovenskem

505-510

Imensko kazalo

423-435

28. Gramscijeva izvirna
teorija države: sinteza
politične in civilne
družbe

437-450

29. Zgodovinski vidik
»pravice narodov do
samoodločbe«

Predgovor urednice: Zgodovinjene vede

Sociologija je zgodovinska veda. Zgodovinska je v treh pogledih: je veda, ki prihaja iz moderne evropske zgodovine; je veda, ki ima, tako kot to sicer velja za vse vede, svojo lastno zgodovino, le da jo ta zgodovina tudi bistveno povezuje z zgodovino kot disciplino. In naposled, je zgodovinska v pomenu, da je veda, ki jo bo 21. stoletje še kako potrebovalo.

Sociologijo bo 21. stoletje potrebovalo v dveh razsežnostih njene intelektualno specifične formacije: kot epistemologijo družbe in kot zgodovinsko metodo, po kateri je ta epistemologija njenim učenjakom in učenjakinjam do nedavna osmišljala svet. Postmoderni *fin de siècle*, ki se je začel tam okoli poznih sedemdesetih let prejšnjega stoletja, je sociološko epistemologijo namreč tiho umaknil iz agende. Medtem ko so se začele množiti specialne sociologije in, kot je dejal nek domači komentator, butične akademske študije, je spodnesel tla, na katerih bi bilo mogoče razgrniti zemljevid zgodovinskega razvoja in misliti družbeno spremembo. Na pragu 21. stoletja se je sociologija iz kritične miselne avantgarde prelevila v dnevno vedo za potrebe interesnih elit in, ironija usode, posebej v krogih levičarskih politik, postala nedrje akademskega aktivizma.

Nekaj tega razvoja stran od teoretizacije družbe je prispeval družbenoekonomski razvoj, ki si je podjarmil kritični duh nasploh. Agresivni individualizem, ki ga danes dopolnjujejo raznovrstne oblike prekarizacije subjekta, dela in časa, je ustvaril predstavo o koncu družbe. Padec berlinskega zidu je to dopolnil z zgodbo o koncu zgodovine. V skupnem nastopu na odru zgodovinjene časa je njuno dramaturgijo »konca« v spektakelskem zanosu dokončal duhovni relativizem. Ne le politično, tudi moralno zgodovino, ki jo je ustvarilo 20. stoletje, je bilo nenadoma mogoče relativizirati, revidirati in spisati po poljubnem scenariju ideoloških prioritet, ciljev in interesov posameznika, ki se mu je zahotelo re-vizij osebnih biografij in/ali kolektivnega časa.

Za nami je tako nekaj dolgih desetletij intelektualnega pustošenja, ki bi ga lahko imenovali deepistemologizacija vednosti. Učinke tega procesa šele dobro zaznavamo – v porastu antiintelektualizma, intelektualnega populizma in vzpona »navadnega« strokovnjaka, ki obvladuje splet. Utopije so se sprevrgle v retrotopije, avtoriteto znanstvene resnice je zamenjala paradigma postresnice. Lažnost informacije je postala orodje v razvrednotenju političnih idealov egalitarizma, pravičnosti, solidarnosti, lažnivost pa krepost in pogoj karizmatičnih vodij. Nemalo jih je, ki verjamejo, da smo pristali nazaj v srednjem veku; ter da je pred nami pot k razsvetljenju uma, ki ji bomo morali znova prehoditi od začetka.

Breme postrazsvetljenskega projekta, h kateremu pozivajo sodobni kritični glasovi, in ki naj bi nas vrnil nazaj v tirnice intelektualnega racionalizma in humanistike, bo padlo tudi na sociologijo. V resnici bo (in bi že morala) prevzeti glavno pobude za »vračanje v zgodovino« – ne le v smislu vnovičnega teoretiziranja družbene akcije in družbene spremembe, pač pa tudi v vlogi varuhinje političnih vrednot prihajajočih novih evoliucijskih oblik demokracije. Politike identitet in identitetni politični aktivizem sta sociologijo kot vedo, podobno kot druge družboslovno-humanistične discipline, a – ker gre za vedo o družbi *par excellence*, z nekaj več moralne krivde, speljala na stranpot razmišljanja onkraj kritičnega dvoma, epistemološke rigidnosti in intelektualne samorefleksije. Podobno kot medijski in politični slogani so všečne agende same po sebi postajale garant družbene relevantnosti in pogoj akademske uspešnosti. Iz lastnih vrst so bili izgnani intelektualci in intelektualke, ki so si upali dvomiti v pohod politične korektnosti – in si, kot priča nekaj najbolj odmevnih zgodb (kje drugeje kot na ameriških univerzah?!), prislužili javno sramotjenje. Ne le družbeni razvoj, sociologija kot veda se je samoosiromašila svoje zgodovinske zavesti in epistemologijo zgodovinskega raziskovanja zamenjala za metodologijo populističnih, za nekatere popularnih in za druge škandaloznih (ne)resnic.

Izbrani spisi Avgusta Lešnika so intelektualna biografija sociologa zgodovinarja, čigar raziskovalna zgodovina se prekriva s časom, ki smo ga opisali zgoraj. Učenec Marjana Britovška je na svoji akademski poti vsa ta desetletja postmoderne vednosti vztrajal v modernističnem zgodovinskem duhu – v teoriji in metodi. Z arhivsko pedantnostjo in stremljenju k razumevanju struktur je njegovo delo v resnici analiza gibanj: dinamičnih sprememb, preobratov, evolucij in revolucij, ironij in kolapsov delovanj, ki naj bi predružačila svet. V tem smislu je izbor spisov, ki so nastajala v nekaj manj kot treh desetletjih, pričevanje vztrajnostne moči sociologije, kadar se ta opira na zgodovino – kot vedo in koledarski družbeni čas.

Ni naključje, da se izbor zato začne s poudarki o zgodovinskem, epistemološkem in metodološkem kontaktu med sociologijo in zgodovino, in z uvodnim citatom o interdisciplinarnem povezovanju, ki ga prispeva zgodovinar: Fran Zwitter. Ne gre (več) za delitev med sociološko in historično usmerjenostjo, pravi, »ampak da se pri istem znanstvenem delavcu združi sposobnost kritične uporabe virov s smislom za prav vsa vprašanja znanstvene sinteze«. Pozneje, v spisu o sociologu Ludviku Čarniju, ga Avgust Lešnik povzema v misli o sociologiji, ki ni »le metodologija zgodovine, ampak metodologija vseh disciplin, ki proučujejo človeško družbo«. Takšen sklep bi, v okolju akademskih in disciplinarnih okopov, koga utegnil razburiti, zato je vredno, da, po Lešniku, dodamo še obratno kritiko: da je zgodovinska sistematizacija intelektualnih polj, ki bi morala zadevati sociologe in sociologinje tudi danes – v času, ko so se zdi, da so se strukture razpusile in ko vlada prepričanje, da se je gibanje družb podredilo hipnim zasukom iz materialnega v virtualni čas, pogoj njenega preživetja.

Avgust Lešnik epistemološko združevanje najbolj odločno vzpostavi v zadnjem, tretjem obdobju, ki je v monografiji predstavljen v prvem delu, ki ga zapiše dediščini historične sociologije. Medtem ko se v predhodnih desetletjih, predvsem po zaključnem doktoratu in zagotovo pod večjim vplivom svojega mentorja posveča družbenim gibanjem, posebej socialnodemokratskim in komunističnim gibanjem (drugi del), in

vzpostavlja sociološko vez med gibanji in strukturami v obdobju usmeritve k politični sociologiji, ki zgodovinsko sovпада s procesi evropske integracije na nekdanjem socialističnem Vzhodu (tretji del), je prvi del mogoče opisati kot sintezo prejšnjih, parcialnih spoznanj. Kar je skladno z njegovo metodološko maksimo, ki jo v spisih, univerzitetnih učilnicah in osebnih pogovorih vztrajno zagovarja: parcialne poglede vselej dopolniti z »zakonitostmi družbenega razvoja«.

Najbolje ta pristop ilustrira njegova refleksija iz predzadnje monografije *Rdeča mavrica* (ponatisnjena tu v 10. poglavju): »Z neoliberalizmom so lastniki kapitala še enkrat dokazali, da so se sposobni prilagoditi izzivom vsakokratnega družbenega časa, seveda sebi v prid. Kaj pa njihov nasprotni razred, proletariat? Ta je s svojimi političnimi in sindikalnimi voditelji po padcu železne zavesе le pasivno opazoval razkroj in demontažo doseženega v stoletnem boju. Povedano z besedami Rose Luxemburg: »voditelji so odpovedali«. Zato je prav gotovo na mestu vprašanje, na kateri organizacijski stopnji razvoja in boja se je znašel današnji proletariat, ki se v procesih globalizacije nezadržno transformira v prekarizat. Ne bomo daleč od resnice, če posplošeno odgovorimo, da se proletariat giblje v okvirih druge stopnje, to je ekonomske, sindikalne organiziranosti; medtem ko položaj prekariata, ki je praviloma sindikalno neorganiziran, še najbolj spominja na prvo, neorganizirano, stihijsko stopnjo. Ta ocena bi veljala seveda za legalni trg delovne sile; vemo pa, da obstaja tudi vzporedni ilegalni trg, ki se vsakodnevno veča z migranti, ilegalnimi pribežniki itn., ki praviloma pristanejo na neorganizirani stopnji.«

Historični sociolog, kot prikazujejo *Izbrani spisi*, mora ostati zvest historični perspektivi na družbeno dogajanje, četudi in predvsem takrat, ko se zdi, da se je čas vzpostavil na novo. Kot le nekaj let po razglasitvi slovenske samostojnosti razglablja o pomenu tega zgodovinskega zasuka, Lešnik opozarja: slej ko prej se bomo srečali »z vprašanjem opredelitve družbenega procesa v Sloveniji po letu 1991. Ali ga (že) razumemo in priznavamo kot družbeno revolucijo?« Ko komentira izid slovenskega prevoda Dicka Gearyja *Hitler in nacizem* (1995), izpostavlja zgodovinsko aktualnost dela: »pozornemu bralcu daje avtor s svojimi analizami dovolj snovi, ne samo za razmišljanje o naravi in strukturi Hitlerjeve nacistične Nemčije, temveč tudi za neizogibno komparacijo, ki se ob prebiranju sama po sebi vsiljuje: primerjava in usoda mladih demokracij, ki so se rodile neposredno po prvi svetovni vojni, s tistimi danes, ki so se pojavile na zgodovinskem prizorišču po simboličnem padcu berlinskega zidu leta 1989; še več, gre tudi za neizogibno primerjavo in usodo versajske in današnje Evrope; ...ali smo danes – petdeset let po vojaškem porazu nacizma (op. l. 1995) – končno le preseгли negativne družbene silnice, značilne za nacizem, in to ne samo v državah t. i. tranzicije, pač pa tudi v državah klasične demokracije. Z drugimi besedami, ali je nacizem kot sinonim za teorijo in prakso skrajno nacionalističnega, agresivnega, rasističnega in totalitarističnega gibanja, ki je v nasprotju z vsakršnimi načeli humane in demokratične družbe, stvar preteklosti ali pa je še vedno – v taki ali drugačni obliki, oziroma v večji ali manjši meri – del našega vsakdana.«

Verjetno ni potrebno biti družboslovec, da bi znali odgovoriti na to vprašanje, saj smo nenehno priče kršitvam elementarnih človekovih pravic, tako doma kot v svetu, dodaja avtor. Lahko pa mu pritrdimo, da bi nemara zgodovinsko zgodnejši spopad

sociologije s proto-fašističnimi pojavi, ki so se začeli kopičiti na periferijah in v centru Evrope po letu 1989, uspeli zaježiti politično brezbržnost. In javnost prebuditi iz občutka, da je s prehodom v demokracijo historična sociologija uporabna le še kot »študij posnetkov preteklih družb«.

Izbrani spisi so intelektualni portret njihovega avtorja. So tudi dokument veje sociologije, ki je z generacijo tvorcev Oddelka za sociologijo na Filozofski fakulteti prispevala pomembno poglavje za intelektualno zgodovino vede. *Izbrani spisi* Avgusta Lešnika, ki pripada drugi generaciji, temu poglavju dodajajo pomemben osebni angažma historičnega sociologa: dediščine vede ovrednotiti in kritično zgodovinsko umestiti glede na osebne poti intelektualnih prednikov in prednic, vključujoč njihove boje, miselna disidentstva in odpadništva od resnic večine.

V tem pogledu je pričujoča monografija pomemben študijski učbenik za tretjo generacijo historične sociologije – in za vse kritične ume, ki jim je »sociologija brez zgodovine«, kot bi dejal avtor, intelektualno, duhovno in miselno pusta krajina časa, ki ga je treba čim prej spremeniti.

*Ksenija Vidmar Horvat**

V Ljubljani, 28. marca 2019

* Dr. Ksenija Vidmar Horvat, redna profesorica za področje sociologije kulture na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in vodja programske skupine »Družbena pogodba v 21. stoletju« (ZIFF).

Klasificirana bibliografija Avgusta Lešnika za obdobje 1975–2018¹

Monografije

Spor med Jugoslavijo in informbirojem. Ljubljana: ZDU Slovenije in Univerzum, 1978. 110 str.

Titova partija v boju s Stalinovim dogmatizmom. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1981. 209 str.

Tretja internacionala – Komintern. Ljubljana: Komunist, 1988. 77 str.

Razcep v mednarodnem socializmu (1914–1923). Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko (Knjižnica Annales), 1994. 380 str.

Od despotizma k demokraciji. Razvoj ustavnosti in parlamentarizma. Ljubljana: Modrijan, 2000. 151 str.

Rdeča mavrica. Delavska socialistična gibanja na razpotjih: 1848–1918–1948. Historično-sociološki traktati. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018. 544 str.

Sestavki v monografijah

Tito i 1948. – V: *Avnoj i savremenost. Naučni skup: Sarajevo, 16.–18. novembar 1983* (ur. Kisić, Čedo). Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosov, 1984. 421–433.

Dejavnosti mladih od pomladi do jeseni 1944. – V: *Napredna mladina Slovenske Istre 1919–1947* (ur. Dekleva, Janez idr.). Koper: Obalnodraški medobčinski svet ZZB NOV, 1985. 83–106.

Stvarno kazalo. – V: *Anton Fister, Izbrani spisi III: Govori o religiji*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1992. 213–218.

Der Ausschluß Leo Trotzki aus dem Zentralkomitee der KPdSU. – V: *Leo Trotzki. Kritiker und Verteidiger der Sowjetgesellschaft* (ur. Bergmann, Theodor in Schäfer, Gert). Mainz: Decaton, 1993. 208–212.

Die KP Jugoslawiens gegen Stalins Dogmatismus. – V: *Ketzer im Kommunismus – Alternativen zum Stalinismus* (ur. Bergmann, Theodor in Keßler, Mario). Mainz: Decaton, 1993. 203–220.

Najbolj nevarno je hitro pozabiti. – V: *Geary, Dick, Hitler in nacizem*. Ljubljana: ZPS, 1995. 7–9 [Spremnna beseda].

Die Orthodoxie der Zweiten Internationale. – V: *Zwischen Utopie und Kritik. Friedrich Engels – ein »Klassiker« nach 100 Jahren* (ur. Bergmann, Theodor idr.). Hamburg: VSA-Verlag, 1996. 201–213.

Leninovi pogledi na vojno, Internacinalo in revolucijo v letih 1914–1917. – V: *Kriza socialnih idej*.

1 Delni bibliografiji (objave do leta 1990 oz. 1996) sta izšli v: *Zbornik ob tridesetletnici študija sociologije na Filozofski fakulteti (1960–1990)*, Ljubljana: Oddelek za sociologijo FF, 1991, str. 55–58; *Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev*, knj. 5/III (1987–1996), Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1999, str. 2414–2417. Za obdobje po letu 1996 so bibliografski zapisi dostopni na Cobissu/Sicrisu. Pričujoča bibliografija v klasificiranju sledi habilitacijskemu modelu UL, njeni sestavni deli pa so kronološko urejeni – od prvih objav v letu 1975 do vključno leta 2018. Bibliografske zapise je preveril in dopolnil avtor. – *Op. ur.*

Britovškov zbornik / *The Crisis of Social Ideas. A Festschrift for Marjan Britovšek* (ur./ed. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Oddelek za sociologijo Filozofske fakultete, 1996. 161–169.

Die jugoslawische Frage in den Augen »der großen drei« (1941–1945). – V: *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik / The Crisis of Social Ideas. A Festschrift for Marjan Britovšek* (ur./ed. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Oddelek za sociologijo Filozofske fakultete, 1996. 407–418.

Die Bewertung des Ersten Weltkriegs und die Perspektive der Internationale. – V: *Ausblicke auf das vergangene Jahrhundert. Die Politik der internationalen Arbeiterbewegung von 1900 bis 2000* (ur. Hedeler, Wladislaw idr.). Hamburg: VSA-Verlag, 1996. 24–32.

Informbirojevski spor leta 1948 – še vedno izziv za raziskovalce. – V: *Ljudje ob Muri / Népek a Mura mentén / Völker an der Mur / Ljudi uz Muru. Zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10.–12. maj 1995* (ur. Balažič, Janez in Vándor, László). Murska Sobotka: Pokrajinski muzej; Zalaegerszeg: Göcseji Múzeum, 1996. 253–265.

Organizacijski razcep v mednarodnem socialističnem gibanju v letih 1914–1923. – V: *Etika in morala v sodobni družbi. Zbornik referatov s simpozija v Ljubljani, 23. maja 1996* (ur. Rus, Vojan). Ljubljana: Društvo T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter za humanistične in družbene vede & Anthropos, 1997. 234–246.

Der russische Oktober in den Augen der deutschen Sozialdemokratie. – V: *Der Widerschein der Russischen Revolution. Ein kritischer Rückblick auf 1917 und die Folgen* (ur. Bergmann, Theodor idr.). Hamburg: VSA-Verlag, 1997. 180–192.

Social Democratic Reform or Communist Revolution – Historical Dilemma of the International Labour Movement (1914–1923). – V: *Čarnijev zbornik / A Festschrift for Ludvik Čarni* (ur./ed. Cindrič, Alojz). Ljubljana: Oddelek za sociologijo Filozofske fakultete, 1998. 109–124.

Ohromljena (slovenska) demokracija. – V: *Ženske, politika, demokracija: Za večjo prisotnost žensk v politiki* (ur. Antić G., Milica in Jeram, Jasna). Ljubljana: Urad za žensko politiko, 1999. 101–113.

Kosovos gordischer Knoten und seine internationale Dimension. – V: *Nach dem Krieg – ist vor dem Krieg. Die Sicht der anderen zum Kosovo-Krieg und ihre alternativen Lehren und Konsequenzen* (ur. Cremer, Ulrich in Lutz, Dieter). Hamburg: VSA-Verlag, 1999. 97–112.

La tentative de créer une politique de »front unique« en 1922. – V: *Le passé du présent. Mélanges offerts à André Lasserre* (ur. Studer, Brigitte in Tissot, Laurent). Lausanne: Editions Payot, 1999. 199–214.

Jugoslovansko vprašanje med drugo svetovno vojno. – V: *Kamniški sociološki zbornik. Humanistične in družboslovne študije* (ur. Čas, Bojan). Kamnik: Šolski center Rudolf Maister, 1999. 269–280.

Die KP Jugoslawien. Gegen Stalins Dogmatismus. – V: *Ketzer im Kommunismus. 23 biographische Essays* (ur. Bergmann, Theodor in Kefler, Mario). Hamburg: VSA-Verlag, 2000. 261–280.

The Cominform Dispute of 1948 – The Beginning of the Yugoslav Destalinization? – V: *Prestop: Spominski zbornik Iztoka Saksida - Saxa* (ur. Vogrinc, Jože idr.). Ljubljana: Oddelek za sociologijo Filozofske fakultete, 2000. 491–516.

Idejnopolitični in organizacijski razkol v socialistični stranki Italije (1919–1922). – V: *Zbornik Janaka Pleterskega* (ur. Luthar, Oto in Perovšek, Jurij). Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2003. 319–329.

Spremna beseda. – V: *Areh, Valentin, Strukturalna analiza elektorskih volitev v ZDA. Analitičen vpogled v najtesnejše predsedniške volitve v ameriški zgodovini*. Ljubljana: Pro plus, 2004. 11–13.

Les volontaires yougoslaves dans la guerre civile espagnole. – V: *Tant pis si la lutte est cruelle. Volontaires internationaux contre Franco* (ur. Prezioso, Stéfanie, Batou, Jean in Rapin, Ami-Jacques). Paris: Syllepse, 2008. 373–388.

Notranji in mednarodni vidiki španske državljanske vojne (1936–1939). – V: *Slovinci v španski državljanski vojni / Gli Sloveni nella Guerra civile spagnola / Eslovenos en la Guerra Civil española / Slovenians in the Spanish Civil War. Zbornik referatov znanstvenega simpozija v Kopru, 12. februarja 2010, pod pokroviteljstvom vlade Kraljevine*

Španije (ur. Hočevar, Jože). Koper: Združenje profitašistov in borcev za vrednote NOB, 2010. 11–35.

Oddelek za sociologijo: prvih petdeset let. – V: *Včeraj in danes. Jubilejni zbornik socioloških razprav ob 50-letnici Oddelka za sociologijo 1960–2010* (ur. Vidmar Horvat, Ksenija in Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010. 13–22.

Komunikacija sociologije in zgodovine: od 'pred-zgodovine' k zgodnji dobi sociološke misli. Prispevek za zgodovino historične sociologije. – V: *Včeraj in danes. Jubilejni zbornik socioloških razprav ob 50-letnici Oddelka za sociologijo 1960–2010* (ur. Vidmar Horvat, Ksenija in Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010. 181–207.

Razvojna pot Oddelka za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (1960–2010). – V: *Petdeset let študija sociologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani 1960–2010* (ur. Cindrič, Alojz, Lešnik, Avgust in Žaberl, Mojca). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010. 9–19.

Osebjje Oddelka za sociologijo (1960–2010). – V: *Petdeset let študija sociologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani 1960–2010* (ur. Cindrič, Alojz, Lešnik, Avgust in Žaberl, Mojca). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010. 21–62.

Jugoslovansko vprašanje v načrtih koalicije Združenih narodov in taborih slovenske/»jugoslovanske« kolaboracije. – V: *Pirjevčev zbornik. Poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo: ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca* (ur. Bajc, Gorazd in Klabjan, Borut). Koper: Univerzitetna založba Annales, 2011. 493–511.

Skica za zgodovino historične sociologije. – V: Smith, Dennis, *Vzpon historične sociologije*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2011. 369–414 [Sprema beseda].

Predlog za podelitev naziva »zaslužni profesor« Univerze v Ljubljani dr. Marku Kerševanu, upokojenemu rednemu profesorju. – V: *Marko Kerševan, Sociologija – Marksizem – Sociologija religije. Izbrani spisi* (ur. Zalta, Anja idr.). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011. 7–9 [Skupaj z Maco Jogan in Rudijem Rizmanom].

Spremna beseda. – V: Mihajlovič, Sladana, *Politično vodenje za nove generacije*. Nova Gorica: Educa, 2011. 9–11.

Beseda urednika. – V: *Ludvik Čarni, Obča in historična sociologija – Izvori sociološke misli na Slovenskem. Izbrani spisi*. (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 5–6.

Uloga KPJ u regrutovanju jugoslovenskih interbrigadista za republikansku Španiju. – V: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam. (Zlo) upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije* (ur. Petrović, Milo). Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2014. 231–249.

Historična sociologija v očeh Dennisa Smitha / Historical sociology in the eyes of Dennis Smith. – V: *Dennis Smith v Ljubljani. S prispevki Avgusta Lešnika, Marka Kržana in Polone Fijavž / Dennis Smith in Ljubljana. With contributions by Avgust Lešnik, Marko Kržan and Polona Fijavž* (ur./ed. Vidmar Horvat, Ksenija). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014. 31–43 (slov.) in 113–126 (angl.).

Sociologija Antona Žuna. – V: *Anton Žun, Sociologija prava – Sociologija – Politična sociologija. Izbrani spisi s spremnimi besedili Albina Iglíčarja, Rudija Rizmana in Igorja Lukšiča* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014. 7–16 [Predgovor urednika].

Španske prostovoljke: historično-sociološka študija primera solidarnosti v transnacionalnem kontekstu / Female Volunteers in Spain: A Historio-Sociological Case Study of Solidarity in a Transnational Context. – V: *Ženske na poti, ženske napoti: migrantke v slovenski nacionalni imaginaciji / Women Away, Women on the Way Female Migrants in the Slovene National imagination* (ur./ed. Vidmar Horvat, Ksenija). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014. 227–249 (slov.) in 251–274 (angl.) [Skupaj s Ksenijo Vidmar Horvat].

The impact of analytical philosophy on the rise of (modern) historical sociology [Vpliv analitične filozofije na vzpon (sodobne) historične sociologije]. – V: *Človek v mire. Mir v človeke / Human in the*

World. *The World in Human. XVII International Conference: Perm, November 27–28, 2014* (ur. Beresneva, Natalia I. idr.). Perm: Permskij gosudarstvennyj nacional'nyj issledovatel'skij universitet, 2014. 242–251.

History of European integration / Zgodovina evropskega združevanja. – V: *Integration of Europe: past views and future visions. Jean Monnet Module VIVE textbook / Evropska integracija: pretekli pogledi in prihodnje vizije. Gradivo za izvajanje modula Jean Monnet VIVE* (ur./ed. Vidmar Horvat, Ksenija). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014. 9–29 (angl.) in 31–49 (slov.).

Znanstveni in publicistični opus zaslužnega prof. dr. Marjana Britovška – med socialno zgodovino in historično sociologijo. – V: *Marjan Britovšek, Socialna zgodovina – Historična sociologija. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015. 7–24 [Predgovor urednika].

Bebler – španski borec. – V: *Dr. Aleš Bebler - Pri-mož: življenje in delo. Zbornik referatov znanstvene sestanka, Ankaran, 11. december 2015* (ur. Fa-jić, Meliha). Koper: Univerzitetna založba Annales, 2017. 51–95.

The Spanish Female Volunteers from Yugoslavia as Example of Solidarity in a Transnational Context. – V: *Globale Räume für radikale transnationale Solidarität. Beiträge zum Ersten Internationalen Willi-Münzenberg-Kongress 2015 in Berlin / Global Spaces for Radical Transnational Solidarity. Contributions to the First International Willi-Münzenberg-Congress 2015 in Berlin* (ur. Bayerlein, Bernhard H. idr.). Berlin: Rosa-Luxemburg-Stiftung & Münzenbergforums, 2018. 119–141 [Skupaj s Ksenijo Vidmar Horvat].

Razprave

Izključitev Trockega iz Centralnega komiteja VKP(b). – *Zgodovinski časopis* 44 (1990), 2: 271–277.

Položaj slovenske ljudske šole v Istri od italijanske okupacije do osvoboditve (1918–1945). – *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 38 (1990), 3: 159–163.

Stalinova politična diskvalifikacija Leva Trockega. – *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 23 (1991), 1-3: 179–183.

Napori socialdemokratskega tabora za ponovno oživitev Druge internacionale v letih 1918–1923. – *Prispevki za novejšo zgodovino* 33 (1993), 1-2: 41–60.

Diferenciacija v KPJ pod vplivom »21 pogojev« Kominterne. – *Zgodovinski časopis* (1993), 2: 289–293.

The Manifesto of the Opposition of the Communist Party of Yugoslavia about the Communist International (Belgrade, 25. IX. 1920). – *The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism I* (Köln, 1993/94), 3-4: 21–25.

Berlinska konferenca treh internacional: poskus oblikovanja politike »enotne fronte«. – *Zgodovinski časopis* 48 (1994), 4: 537–546.

Quellen der nationalen Konflikte in Jugoslawien historisch betrachtet. – *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 36 (Berlin, 1994), 3: 88–101.

Krivoverci v komunizmu – jugoslovanska alternativa stalinizmu. – *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved*, 26 (1994), 1-3: 209–222.

Archival Sources and documents for research of the Yugoslav communist movement for the period between the two world wars. – *The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism II* (Köln, 1994/95), 5-6: 63–68.

Apologeti mednarodnega komunističnega gibanja v letih 1914–1920. – *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved*, 27 (1995), 1-2: 109–128.

Die Differenzierung in der KP Jugoslawiens unter dem Einfluß der 21 Bedingungen der KI. – *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, 37 (Berlin, 1995), 4: 81–86.

Novi moskovski dokumenti o informbiroju. – *Zgodovinski časopis* 49 (1995), 4: 631–638.

- Socialna demokracija na razpotju v letih 1919–1923. – *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved*, 27 (1995), 5-6: 213–225.
- Ruski oktober v očeh nemške socialne demokracije v letih 1917–1919. – *Zgodovinski časopis* 50 (1996), 2: 239–253.
- Engels in ortodoksnost II. internacionale. – *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 28 (1996), 5-6: 142–153.
- Die Genese der jugoslawisch-sowjetischen Beziehungen in der ersten Hälfte des Jahres 1948. Ein Beitrag zur Geschichte des Informbüros. – *The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism* III (Köln, 1996), 7-8: 34–41 (1. del); IV–V (1997/98), 9-13: 128–144 (2. del).
- Razcep v mednarodnem socializmu v letih 1919–1923 (»The European Social Science History Conference«, Noordwijkerhout, 9. do 11. maj 1996 /Referat/). – *Zgodovinski časopis* 51 (1997), 3: 375–383.
- Ruski »oktober« v očeh Karla Kautskega, Rose Luxemburg in Tomaša Masaryka (Simpozij »Intelektualci in sodobnost/preteklost« /Referat/). – *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 29 (1997), 1-3: 93–99.
- Informbirojevski spor leta 1948 – spor dveh različnih modelov socializma? – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 69 (1998), 2: 287–302.
- Die Balkankrise, die Nato und der Weltfrieden. – *Sozialismus* 26 (Hamburg, 1999), 225: 28–31.
- Iskanje tretje poti. Dunajska socialistična internacionala (1921–1923) med socialnodemokratskim reformizmom in boljševiško revolucijo. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 71 (2000), 4: 575–590.
- Rojstvo klasičnih človekovih pravic in svoboščin. – *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 33 (2001), 4-6: 197–208.
- Die Wiener Internationale (1921–1923) als Anregerin einer Politik der Einheitsfront der organisierten Arbeiterbewegung. – *Jahrbuch für historische Kommunismusforschung* 10 (Mannheim, 2002): 88–105.
- Stališča socialne demokracije do vojnega vprašanja pred letom 1914. – *Zgodovinski časopis* 57 (2003), 1-2: 85–96.
- Kommunismusforschung in Slowenien. Beitrag für das Kolloquium »Zum Stand der historischen Aufarbeitung kommunistischer Diktaturen« (Institut für Zeitgeschichte Berlin, 29. 11.–1. 12. 2001). – *Jahrbuch für historische Kommunismusforschung* 11 (Mannheim, 2003): 275–285.
- Nemška socialna demokracija v precepu prve svetovne vojne. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 74 (2003), 3-4: 341–372.
- 1948: Yugoslavia and the Cominform. Fifty Years Later. – *The International Newsletter of Communist Studies* IX (Köln, 2003), 16: 381–388.
- Die sozialdemokratische Bewegung am Kreuzweg zwischen 1914 und 1923. – *Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung* III (Berlin, 2004), 3: 31–50.
- Proces unifikacije levega tabora mednarodnega delavskega gibanja (1914–1921). – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 75 (2004), 2-3: 375–403.
- The development of the Communist Movement in Yugoslavia during the Comintern Period. – *The international newsletter of communist studies Online* XI (Köln, 2005), 18: 25–60.
- Jugoslawen in Spanischen Bürgerkrieg. – *Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung* V (Berlin, 2006), 1: 37–51.
- Le Parti communiste yougoslave et la Guerre civile espagnole (1936–1939). – *The International Newsletter of Communist Studies Online* XIII (Köln, 2007), 20: 48–88.
- Idejna heterogenost organiziranega mednarodnega delavskega gibanja v drugi polovici 19. stoletja. – *Zgodovinski časopis* 61 (2007), 1-2: 157–173.
- »Krv i život za slobodu« – Jugoslovenski interbrigadisti u Španiji (1936–1939). – *Vojnoistorijski glasnik* 57 (Beograd, 2007), 1-2: 21–49.

Les volontaires yougoslaves/slovènes dans la Guerre civile espagnole (1936–1939): Analyse structurée et la liste. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 17 (2007), 1: 107–138.

The Soviet-Yugoslav Conflict of 1948: A Conflict Between Two Different Doctrines of Socialism? – *The International Newsletter of Communist Studies Online* XIV (Köln, 2008), 21: 58–72.

Odnos do vodenja in izbrane socialne/vrednotne orientacije pri različnih skupinah študentov v Sloveniji. – *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 40 (2008), 3-4: 151–183 [Skupaj s Slađano Mihajlović in Velkom S. Rusom].

Reform versus revolution. The historical dilemma of social democracy at the end of the First World War. – *The International Newsletter of Communist Studies Online* XV (Köln, 2009), 22: 159–174.

Prva ruska revolucija (1905–1907) v očeh ruske in evropske socialne demokracije. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80 [2009], 2-3: 57–81.

»Nuestros Espanoles«. Donesek k vlogi jugoslovan-skih/slovenskih prostovoljcev v španski državljanski vojni 1936–1939. – *Prispevki za novejšo zgodovino* 50 (2010), 2: 67–108.

Komunistična in socialnodemokratska internacionala v letih 1919–1920 ter kontradiktornost njenih pogledov na politični sistem socializma. – *Zgodovinski časopis* 65 (2011), 3-4: 374–411.

La Guerra civile spagnola (1936–1939) nella storiografia jugoslava/slovena. – *Qualestoria: Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia* 39 (Trieste, 2011), 1: 29–54.

Ob slovenskem prevodu knjige Dennisa Smitha Vzpon historične sociologije. – *Zgodovinski časopis* 66 (2012), 3-4: 420–426.

Sociologija prof. dr. Ludvika Čarnija (1931–1996). Prispevek za zgodovino sociološke misli na Slovenskem. – *Anthropos: Časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 46 (2014), 1-2: 181–194.

Sociologija prof. dr. Antona Žuna (1917–1978). Prispevek za zgodovino sociološke misli na Slovenskem. – *Anthropos: Časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 46 (2014), 3-4: 261–275.

The Spanish Female Volunteers from Yugoslavia as Example of Solidarity in a Transnational Context. – *The International Newsletter of Communist Studies Online* XX/XXI (2014/15), 27-28: 37–51 [Skupaj s Ksenijo Vidmar Horvat].

Razumevanje družbenih sprememb ter družbenega in zgodovinskega razvoja v »predzgodovini« sociologije. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 25 (2015), 3: 485–504.

Socialistična stranka Italije (PSI) v precepu prve svetovne vojne: med proletarskim internacionalizmom in splošnimi interesi domovine. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 25 (2015), 4: 895–908.

Spopad »dveh Španij« z vidikov socialne strukture španske družbe in razrednih nasprotij v njej. – *Prispevki za novejšo zgodovino* 56 (2016), 1: 23–38.

»Ruski oktober« v znanstvenem opusu zgodovinarja Marjana Britovška. – *Prispevki za novejšo zgodovino* 58 (2018), 1: 168–188.

Rudolf Golouh na križiščih socialnih/socialističnih idej in gibanj prve polovice 20. stoletja. – *Prispevki za novejšo zgodovino* 58 (2018), 2: 22–50.

Vpliv analitične filozofije na restavracijo historične sociologije. – *Anthropos: Časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 50 (2018), 3-4: 55–65.

Strokovni sestavki

Učni jezik v istrskih šolah v dobi avstrijske oblasti. – *Obala: revija za družbeno-gospodarska vprašanja in kulturo* 7 (1975), 29-30: 30–32.

Pot v novo Jugoslavijo. – *Primorske novice*, 28. 11. 1975.

Šolstvo v slovenskih deželah pod habsburško oblastjo. – *Obzornik: mesečnik Prešernove družbe* 31 (1976), 3: 209–215.

- Stoletnica koprskega učiteljskega. – *Obzornik: mesečnik Prešernove družbe* 31 (1976), 5: 378–379.
- Titova štiri desetletja. – *Primorske novice* 32 (1978), 21–22 [2 nadaljevanj].
- Razvoj Istre pod Habsburžani. – *Obzornik: mesečnik Prešernove družbe* 34 (1979), 10: 735–740.
- Marksistično pojmovanje naroda. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 3 (1979), 16: 228–232.
- Šestdeset let Zveze komunistov Jugoslavije. – *Primorske novice* 33 (1979), 22–31 [10 nadaljevanj].
- Prispevek ZK Jugoslavije in tovariša Tita pri reševanju nacionalnega vprašanja. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 4 (1980), 20: 69–76.
- Značilnosti razvoja mednarodnih odnosov v samoupravni Jugoslaviji. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 4 (1980), 24: 292–297.
- Položaj šolstva v Istri v dobi avstrijske oblasti. – *Obzornik: mesečnik Prešernove družbe* 36 (1981), 6: 458–459.
- Tito in leto 1948. – *Primorske novice*, 2. 12. 1983–6. 1. 1984 [6 nadaljevanj].
- Razgaljeni stalinizem. – *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 17 (1985), 3–4: 231–235.
- Problematika balkanske federacije. – *Primorske novice*, 25. 1.–8. 3. 1985 [7 nadaljevanj].
- Kominternina je še danes aktualna. Dvanajst knjig stenogramov in dokumentov s sedmih kongresov Kominterne. – *Naši razgledi*, 27. 12. 1985.
- Beograjska deklaracija. Zapis ob 30-letnici podpisa. – *Primorske novice* 39 (1985), 60–63 [4 nadaljevanja].
- Komunistična internacionala. Zapis ob 50-letnici sedmega kongresa Komunistične internacionale. – *Primorske novice* 39 (1985), 91–93 [3 nadaljevanja].
- Boj za novo Jugoslavijo. Zapis ob 40-letnici progla-sitve republike. – *Primorske novice* 39 (1985), 94–104 in 40 (1986), 1 [10 nadaljevanj].
- Jugoslavija v boju za samostojno pot v socializem. – *Večer*, 28. 3.–10. 5. 1986 [36 nadaljevanj].
- Vloga Zveze komunistov Jugoslavije v boju za novo jugoslovansko družbo. – *Primorske novice* 40 (1986), 37–50 in 72–91 [34 nadaljevanj].
- Kongresi Zveze komunistov Slovenije. – *Primorske novice* 40 (1986), 29–31 [3 nadaljevanja].
- Pred stotimi leti. Zapis ob 1. maju. – *Primorske no-vice* 40 (1986), 35.
- Tito in Kominternina. Ob 50-letnici prihoda Josipa Broza-Tita na čelo KPJ-ZKJ. – *Primorske novice* 41 (1987), 70–73 [4 nadaljevanja].
- Čebine. Posebna pozornost je na čebinskem kon-gresu veljala slovenskemu narodnemu vprašanju. – *Primorske novice* 41 (1987), 30.
- Spor med Jugoslavijo in informbirojem. – *Primor-ske novice*, 29. 4. 1988 [Priloga: 40 let resolucije informbiroja].
- Informbiro. Zapis ob 40-letnici napada informbi-roja na Jugoslavijo. – *Obzornik: mesečnik Prešerno-ve družbe* 43 (1988), 9: 629–633; 10: 707–710; 11: 779–781 [3 nadaljevanja].
- Pred sedemdesetimi leti. – *Primorske novice*, 25. 11. 1988 [Priloga: Jugoslavija 1918–1988].
- Boj za samostojno zunanjo politiko Zapis ob 40-letnici napada informbiroja na Jugoslavijo. – *Primorske novice* 42 (1988), 71–101 in 43 (1989), 1–7 [21 nadaljevanj].
- Zgodovinski vidik »pravice narodov do samoo-dločbe«. – *Primorska srečanja: revija za družbo-slovje in kulturo* 13 (1989), 102: 892–899.
- »Heretikov« koncept humanega socializma. Obudi-tev Buharinovih teoretičnih misli na mednarodnem simpoziju. – *Naši razgledi* 38 (1989), 1: 28–29.
- Sovražnik ljudstva je imel prav. Simpozij »Lev Troc-ki – kritik in zagovornik sovjetske družbe«. – *Naši razgledi* 39 (1990), 19: 570.

- Informacijski biro komunističnih in delavskih partij. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 4. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990: 147 [geslo].
- Informburo in KPJ. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 4. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990: 147–148 [geslo].
- Internacionale: Tretja internacionala. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 4. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990: 166 [geslo].
- Stavka dijakov koprskega učiteljskega (2. marca 1908. leta). – *Primorske novice* 45 (1991), 45 [Priloga Erazem: časopis za iskanje izgubljenega spomina].
- Razlike v balkanski preteklosti. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 18 (1993), 151: 806–809.
- Izvori nacionalnih konfliktov v »Jugoslaviji« z vidikov zgodovine. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 18 (1993), 152: 850–856.
- Bibliographical Choice of Historical Studies on Communism and Stalinism in Jugoslavia. – *The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism I* (Köln, 1993), 1-2: 75–76.
- L'historien slovène Marjan Britovšek. Professeur à l'Université de Ljubljana. – *The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism I* (Köln, 1993), 1-2: 83–84.
- Aktualnost sporazuma »fifty-fifty«. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 19 (1994), 158: 359–365.
- In Zagreb has died Professor Ivan Očak. In memoriam. – *The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism II* (Köln, 1994/95), 5-6: 203–204.
- Ivan Očak (1920–1994). In memoriam. – *Zgodovinski časopis* 49 (1995), 2: 306.
- Organizacijski razcep v mednarodnem socialističnem gibanju v letih 1914–1923 (rezime). – *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 28 (1996), 5-6: 70–72.
- Rudolf Golouh v areni političnega življenja. – *Teodnik Glas* (Koper), 23. X. 1997.
- Prof. dr. Marjan Britovšek 75-letnik. – *Delo: Priloga Znanost*, 26. 8. 1998.
- Miselni svet Rudolfa Golouha (1887–1982). Ob 110-letnici rojstva in 15-letnici smrti. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 22 (1998), 202: 130–133.
- Prof. Marjan Britovšek: petinsedemdesetletnik. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 69 (1998), 2: 205–207.
- Ali tudi ženske v Sloveniji potrebujejo svojo politično stranko? – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 23 (1999), 216: 272–275.
- Balkanski kotel, Nato in svetovni mir. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 23 (1999), 218: 446–452.
- Informburo. – V: *Ilustrirana zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999: 369.
- Balkanski kotel in svetovni mir. – *Zofa: časopis za zaprte kroge* 3 (1999), 13 [Natozofa]: 46–47.
- Lev Trocki o balkanski problematiki. – *Zofa: časopis za zaprte kroge* 3 (1999), 13 [Natozofa]: 48.
- Prof. Marjan Britovšek, 80-letnik. – *Delo [Priloga Znanost]*, 22. 9. 2003.
- Janez Kramar, zgodovinar Primorske in Slovenske Istre. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 27 (2003), 264–265: 53–59 [Skupaj z Jožetom Hočevarjem in Salvatorjem Žitkom].
- Zaslužni prof. dr. Marjan Britovšek: osemdesetletnik. – *Zgodovinski časopis* 57 (2003), 1-2: 219–221.
- Rudolf Golouh (1887–1982) v ognju socialnih idej in gibanj. Spominski zapis ob 120-letnici rojstva in 25-letnici smrti. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 17 (2007), 2: 488–491.
- On Occasion of the eighty-fifth birthday of Professor Marjan Britovšek, historian of the international workers' movement. – *The International Newsletter of Communist Studies Online XIV* (2008), 21: 216–218.

Zaslužni prof. dr. Marjan Britovšek, 1923–2008. – *Delo [Priloga Znanost]*, 15. 1. 2009.

Zaslužni prof. dr. Marjan Britovšek (23. 8. 1923–8. 12. 2008). In memoriam. – *Prispevki za novejšo zgodovino* 49 (2009), 1: 319–325.

Notranji in mednarodni vidiki španske državljanske vojne (1936–1939) / Aspetti interni e internazionali della Guerra civile spagnola. – V: *Simpozij Slovenci v španski državljanski vojni. Povzetek predavanj / Convegno Gli Sloveni nella Guerra civile spagnola. Riassunto dei temi*. Koper/Capodistria, 12. februar 2010: 2–3 (slov.) in 4–5 (ital.).

Ob 50. obletnici Oddelka za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. – *Anthropos: Časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 43 (2011), 3-4: 299–307.

Prezrti Memorandum generala Leona Rupnika in škofa Gregorija Rožmana Anteju Paveliču. – *Prispevki za novejšo zgodovino* 51 (2011), 3: 129–134.

»Ruski oktober« v znanstvenem opusu zgodovinarja Marjana Britovška / The »russian october« in the scientific opus of the historian Marjan Britovšek. – V: *Misliti o revoluciji: 100 let pozneje. Povzetki. Mednarodna znanstvena konferenca na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, 24. oktober 2017 / Thinking about the revolution: 100 years after. Abstracts. International Conference at the Institute of Contemporary History in Ljubljana, Slovenia, 24 October 2017* (ur. Mojca Šorn). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino / Institute of Contemporary History, 2017. 59–62 (slov.) in 62–65 (angl.).

Britovšek, Marjan. – V: *Novi Slovenski biografski leksikon*, 3 (Ble-But). Ljubljana: Založba ZRC, 2018: 392–394 [geslo].

Ocene, poročila, polemike

Janko Pleterski in Branko Božič: Politična in socialna zgodovina Jugoslavije. Ljubljana 1975, 182 str. – *Zgodovinski časopis* 30 (1976), 1-2: 175–176 [ocena].

Ljudje in kraji ob Pivki (ur. Silvo Fatur). Postojna 1975, 343 str. – *Kronika* 24 (1976), 1: 62–63 [ocena].

Jože Vidic: Po sledovih črne roke. Ljubljana 1975, 588 str. – *Zgodovinski časopis* 30 (1976), 3-4: 376–377 [ocena].

Slovenska Istra v boju za svobodo (ur. Vid Vremec in Milan Guček). Koper 1976, 751 str. – *Zgodovinski časopis* 31 (1977), 3: 403–404 [ocena].

Albert Klun: Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni. Koper 1976, 992 str. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 2 (1978), 6: 50–51 [ocena].

Vlado Strugar: Jugoslavija 1941–1945. Ljubljana 1980, 379 str. – *Zgodovinski časopis* 34 (1980), 3: 368–369 [ocena].

Dušan Bilandžić: Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije (Glavni procesi). Ljubljana 1980, 463 str. – *Zgodovinski časopis* 35 (1981), 1-2: 177–178 [ocena].

Marjan Britovšek: Boj za Leninovo dediščino, I–II. Ljubljana 1976, 712 str. – *Zgodovinski časopis* 36 (1982), 1-2: 173 [ocena].

Marjan Britovšek: Carizem, revolucija, stalinizem. Družbeni razvoj v Rusiji in perspektive socializma, I–II. Ljubljana 1980, 494 + 307 str. – *Zgodovinski časopis* 36 (1982), 1-2: 173–175 [ocena].

Enakopravnost – temeljna pridobitev NOB. Na znanstvenem zborovanju v Sarajevu so ponovno pretresli pridobitve drugega zasedanja AVNOJ. – *Primorske novice*, 25. 11. 1983 [poročilo].

Branislav Gligorijević: Izmedju revolucije i dogme – Voja (Vojislav) Vujović u Kominterni. Zagreb 1983, 264 str. – *Zgodovinski časopis* 38 (1984), 3: 247–248 [ocena].

Roy Medvedjev: Nikita Hruščov. Ljubljana 1983, 315 str. – *Zgodovinski časopis* 38 (1984), 3: 248–250 [ocena].

Marjan Britovšek: Stalinov termidor. Ljubljana 1984, 549 str. – *Zgodovinski časopis* 38 (1984), 4: 345–347 [ocena].

Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa, I–XII. Beograd 1981–1983. – *Zgodovinski časopis* 39 (1985), 1-2: 163–165 [ocena].

- Primorska srečanja št. 53/1985. Prikaz posebne številke revije Primorska srečanja, posvečene 40. obletnici osvoboditve Istre in Slovenskega Primorja. – *Primorske novice*, 2. 7. 1985.
- Ob izidu zbornika: Napredna mladina Slovenske Istre 1919–1947. Koper 1985, 385 str. – *Komunist*, 16. 8. 1985 [poročilo].
- Pedagogika ne rešuje znanosti. – *Mladina* 1985, 32: 4 [polemika].
- Albert Klun: Domovina je ena. Prekormorci – borci NOVJ v osvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, na domačih in tujih tleh. Ljubljana 1986, 598 str. – *Zgodovinski časopis* 40 (1986), 4: 526–527 [ocena].
- Slovenske šole v Istri. Zbornik ob 40-letnici obnove slovenske šole v Istri. Koper 1985, 128 str. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 10 (1986), 62: 236–238 [ocena].
- Pogovor z avtorji zbornika: Istrska mladina v narodnoosvobodilni vojni. – *Primorske novice* 40 (1986), 92 [poročilo].
- Slovenski študenti v boju za narodno in socialno osvoboditev, I (1919–1941). Fotografski zbornik. Ljubljana 1987, 353 str. – *Zgodovinski časopis* 42 (1988), 1: 149 [ocena].
- Giuseppe Boffa: Fenomen Stalin. Ljubljana 1985, 242 str. – *Zgodovinski časopis* 42 (1988), 4: 618–621 [ocena].
- Mednarodni Buharinov simpozij (Wuppertal, 10.–13. oktober 1988). – *Zgodovinski časopis* 43 (1989), 1: 129–131 [poročilo].
- 200-letnica velike francoske revolucije. Walter Markov in Albert Soboul: 1789 – Velika revolucija Francozov. Ljubljana 1989, 327 str. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 13 (1989), 97: 512–514 [ocena].
- Roj Medvedev: Svi Staljinovi ljudi. Sarajevo 1987, 223 str. – *Zgodovinski časopis* 43 (1989), 2: 302 [ocena].
- Dragan Marković in Savo Kržavac: Zavera informbiroa. Beograd 1987, 561 str. – *Zgodovinski časopis* 43 (1989), 2: 302–304 [ocena].
- Dragan Marković: Istina o Golom otoku. Beograd 1987, 288 str. – *Zgodovinski časopis* 43 (1989), 2: 304–305 [ocena].
- Zbornik Filozofske fakultete v Ljubljani: 1919–1989 (ur. Vasilij Melik idr.). Ljubljana 1989, 264 str. – *Zgodovinski časopis* 43 (1989), 4: 628–629 [ocena].
- Ivan Očak: Gorkič – život, rad i pogibija. Prilog biografiji. Zagreb 1988, 398 str. – *Zgodovinski časopis* 43 (1989), 4: 630–632 [ocena].
- Revolucija pod okriljem Kominterne. Izabrani spisi Milana Gorkića. Beograd 1987, 399 str. – *Zgodovinski časopis* 43 (1989), 4: 632 [ocena].
- Jože Pirjevec: Tito, Stalin in Zahod. Ljubljana 1987, 251 str. – *Zgodovinski časopis* 43 (1989), 4: 632–633 [ocena].
- Mednarodni simpozij o Trockem (Wuppertal, 26.–29. marec 1990). – *Zgodovinski časopis* 44 (1990), 2: 290–291 [poročilo].
- Ljubljenec partije. Theodor Bergmann in Gert Schäfer (ur.): »Liebling der Partei«. Bucharin – Theoretiker und Praktiker des Sozialismus (Beiträge zum internationalen Bucharin-Symposium, Wuppertal 1988). Hamburg 1989, 423 str. – *Teorija in praksa* 27 (1990), 3-4: 478–480 [ocena].
- »Kosovsko vprašanje« v očeh Leva Trockega. Lev Trocki: Kosovsko vprašanje. Ljubljana 1989, 128 str. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 15 (1991), 115: 123–125 [ocena].
- Odnosi med Cerkvijo in oblastjo. Ljerka Bizilj: Cerkev v policijskih arhivih. Ljubljana 1991, 165 str. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 15 (1991), 121-122: 587–588 [ocena].
- Annales 1/91: Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin (Koper 1991, 289 str.). – *Zgodovinski časopis* 46 (1992), 3: 410–413 [ocena].
- Zbornik ob tridesetletnici študija sociologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani (ur. Alojz Cindrič idr.). Ljubljana 1991, 92 str. – *Zgodovinski časopis* 46 (1992), 4: 569 [ocena].
- Janez Kramar: Narodna prebujala istrskih Slovencev. Koper in Trst 1991, 465 str. – *Annales: Anali*

- Koprskega primorja in bližnjih pokrajin 2* (1992), 2: 369–370 [ocena].
- Annales 2/92: Anali Koprskega primorja in bližnjih pokrajin (Koper 1992, 384 str.). – *Zgodovinski časopis* 47 (1993), 3: 473–475 [ocena].
- Zbornik: Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre (ur. Duša Krnel-Umek). Ljubljana 1993, 254 str. – *Annales: Anali Koprskega primorja in bližnjih pokrajin 3* (1993), 3: 389–391 [ocena].
- Vodnik po arhivskem gradivu za zgodovino Slovencev in drugih narodov nekdanje Jugoslavije v Centralnem državnem arhivu v Rimu, 1918–1947 (ur. France M. Dolinar idr.). Ljubljana 1992, 565 str. – *Annales: Anali Koprskega primorja in bližnjih pokrajin 3* (1993), 3: 395–396 [ocena].
- Obuditev zgodovinskega spomina. Bojan Balkovec: Prva slovenska vlada 1918–1921. Ljubljana 1992, 191 str. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 17 (1993), 143–144: 291–293 [ocena].
- Zorenje slovenske narodne volje. Janko Prunk: Slovenski narodni vzpon 1768–1992. Ljubljana 1992, 455 str. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 17 (1993), 145: 369–370 [ocena].
- Imeli smo ljudi – vrhu gore hrast ... Anton Fister, Izbrani spisi III: Govori o religiji. Ljubljana 1992, 218 str. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 17 (1993), 147: 535–536 [ocena].
- Lev Trocki – kritik in zagovornik sovjetske družbe. Theodor Bergmann in Gert Schäfer (ur.): Leo Trotzki – Kritiker und Verteidiger der Sowjetgesellschaft (Beiträge zum internationalen Trotzki-Symposium, Wuppertal 26.–29. März 1990). Mainz 1993, 356 str. – *Teorija in praksa* 30 (1993), 9–10: 1048–1050 [ocena].
- Mednarodni simpozij o Leninu (Wuppertal, 15.–18. marec 1993). *Zgodovinski časopis* 48 (1994), 1: 121–122 [poročilo].
- Annales 3/93: Anali Koprskega primorja in bližnjih pokrajin (Koper 1993, 418 str.). – *Zgodovinski časopis* 48 (1994), 4: 577–578 [ocena].
- Ernest Radetič: Istra pod Italijom, 1918–1943. Zagreb 1944 [Rijeka 1991], 286 str. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 4 (1994), 5: 304–305 [ocena].
- Krivoverci v komunizmu – alternative stalinizmu. Theodor Bergmann in Mario Keßler (ur.): Ketzler im Kommunismus – Alternativen zum Stalinismus. Mainz 1993, 384 str. – *Teorija in praksa* 31 (1994), 5–6: 567–570 [ocena].
- Resnična podpora ali zgolj brambovstvo. – *Primorske novice*, 4. 10. 1994 [polemika].
- Apelova podoba. – *Primorske novice*, 18. 11. 1994 [polemika].
- The Colonial Question and the Comintern 1919–1928 (Dissertation by Dubravka Stajić, Beograd). – *The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism* II (Köln, 1994/95), 5–6: 117 [ocena].
- An international edition of historical and sociological studies. The Festive papers in honour of Marjan Britovšek. – V: *The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism* II (Köln, 1994/95), 5–6: 125–126 [poročilo].
- Problematika družbene revolucije v nacistični Nemčiji. Dick Geary: Hitler in nacizem. Ljubljana 1995, 113 str. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 19 (1995), 172: 607–608 [ocena].
- Manipuliranje z Roso Luxemburg v Enciklopediji Slovenije. – *Delo: Priloga Književni listi*, 12. 1. 1995 [polemika].
- O manipuliranju z Roso Luxemburg: ponovno in podrobneje. – *Delo: Priloga Književni listi*, 23. 2. 1995 [polemika].
- Henrik Tuma: Pisma. Osebnosti in dogodki, 1893–1935 (ur. Branko Marušič idr.). Ljubljana in Trst 1994, 623 str. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 5 (1995), 6: 236–238 [ocena].
- Kriza socialnih idej: zgodovinske in sociološke razprave. – *Delo: Priloga Književni listi*, 11. 4. 1996 [poročilo s predstavitev].

- Annales 4 in 5/94 (Series Historia et Sociologia). Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin (Koper 1994, 246 in 334 str.). – *Zgodovinski časopis* 50 (1996), 1: 158–160 [ocena].
- Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj in razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995, 461 str. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 6 (1996), 8: 370–379 [ocena].
- Kriza socialnih idej: Britovškov zbornik. – *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 28 (1996), 1-2: 188–197 [urednikova beseda na predstavitvi].
- Slovenija, Italija: Bela knjiga o diplomatskih odnosih / Slovenia, Italy: White Book on Diplomatic Relations (ur. Branko Gradišnik in Jože Šušmelj). Ljubljana 1996, 93 in 23 str. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 6 (1996), 8: 379–382 [ocena].
- Boris M. Gombač: Slovenija, Italija – od preziranja do priznanja. Ljubljana 1996, 157 str. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 6 (1996), 8: 382–385 [ocena].
- Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik. Mednarodna izdaja zgodovinskih in socioloških razprav / The Crisis of Social Ideas. A Festschrift for Marjan Britovšek. An International Edition of Historical and Sociological Studies. Ljubljana 1996, 532 str. – *Zgodovinski časopis* 50 (1996), 4: 609–611 [ocena].
- Prva evropska znanstvena konferenca za socialno zgodovino (Noordwijkerhout, 9.–11. maj 1996). – *Zgodovinski časopis* 51 (1997), 1: 129–131 [poročilo].
- Annales 6 in 7/95 (Letnik V: Series Historia et Sociologia). Anali za istrske in mediteranske študije (Koper 1995, 266 in 302 str.). – *Zgodovinski časopis* 51 (1997), 3: 439–441 [ocena].
- Annales 8 in 9/96 (Letnik VI: Series Historia et Sociologia). Anali za istrske in mediteranske študije (Koper 1996, 432 in 312 str.). – *Zgodovinski časopis* 52 (1998), 1: 149–151 [ocena].
- Anton Fister, Izbrani spisi IV. Spomini: Osemindvajset let pregnanstva; Učna leta in leta popotovanja (ur. Vladimir Kološa in Avgust Lešnik). Ljubljana 1998, 177 str. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 70 (1999), 3: 519–521 [ocena].
- Annales 10 in 11/97 (Letnik VII: Series Historia et Sociologia). Anali za istrske in mediteranske študije (Koper 1997, 390 in 306 str.). – *Zgodovinski časopis* 53 (1999), 1: 128–130 [ocena].
- Slovenska Istra v boju za svobodo. Druga, dopolnjena izdaja (ur. Vid Vremec, Raul Šiškovič in Jože Hočevar). Koper 1998, 871 str. – *Zgodovinski časopis* 54 (2000), 1: 144–147 [ocena].
- Todor Kuljić: Tito – sociološkoistorijska studija [Tito – A sociological-historical study]. Beograd 1998, 394 str. – *The International Newsletter of Communist Studies* IX (Köln, 2003), 16: 425–428 [ocena].
- Janez Kramar: Izola 1945–1991. Iz zgodovine občine od osvoboditve izpod fašizma do ustanovitve samostojne Republike Slovenije. Koper 2002, 407 str. – *Zgodovinski časopis* 57 (2003), 1-2: 237–239 [ocena].
- Janez Kramar: Primorski in istrski železničarji 1857–1947. Ljubljana 2001, 386 str. – *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 27 (2003), 264–265: 57–59 [ocena].
- Todor Kuljić: Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka [Mastering the Past. Causes and Ways of Changing the Image of the History at the End of the 20th Century]. Beograd 2002, 508 str. – *The International Newsletter of Communist Studies Online* X (Köln, 2004), 17: 64–67 [ocena].
- Dragan D. Lakićević: Arhipelag Balkan. Politička autoritarnost i ksenofobija u novim balkanskim državama [Archipelago Balkan. Political Authoritarianism and Xenophobia in the new Balkan States]. Beograd 2002, 239 str. – *Österreichische Osthefte* 46 (Wien, 2004), 4: 559–561 [ocena].
- Jelica Kurjak: Političke promene u Rusiji 1990–1996 [Political changes in Russia, 1990–1996]. Beograd 2000, 189 str. – *The International Newsletter of Communist Studies Online* XI (Köln, 2005), 18: 74–76 [ocena].
- Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa (ur. Marko Kerševan). Ljubljana 2006, 457 str. – *Zgodovinski časopis* 60 (2006), 3-4: 484–487 [ocena].

- Jure Gombač: Esuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije. Ljubljana 2005, 152 str. – *Acta Histriae* 14 (2006), 1: 234–238 [ocena].
- Todor Kuljić: Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti na zapadnom Balkanu [Memory Culture. Theoretical Explanations of the Use of the Past in the West Balkans]. Beograd 2006, 355 str. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 17 (2007), 1: 227–229 [ocena].
- Todor Kuljić: Tito – sociološko-istorijska studija [Tito – a sociological-historical study]. Zrenjanin 2005, 552 str. (Drugo, dopunjeno izdanje). – *Annales: Series Historia et Sociologia* 17 (2007), 2: 229–231 [ocena].
- Rudolf Martin Rizman: Dall'autoritarismo alla democrazia attraverso l'indipendenza. Il caso Sloveno. Ravenna 2006, 191 str. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 17 (2007), 2: 495–496 [ocena].
- Vida Struk: Človek, odtujen v množico. Družbeno-kulturni diskurz Joséja Ortege Y Gasseta. Maribor 2007, 206. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 18 (2008), 1: 262–263 [ocena].
- Todor Kuljić: Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti na zapadnom Balkanu [Memory Culture. Theoretical Explanations of the Use of the Past in the West Balkans]. Beograd 2006, 356 str. – *The International Newsletter of Communist Studies Online* XIV (Köln, 2008), 21: 122 [ocena].
- Rudolf Martin Rizman: Uncertain Path. Democratic Transition and Consolidation in Slovenia. College Station 2006 240 str. – *The International Newsletter of Communist Studies Online* XIV (Köln, 2008), 21: 123 [ocena].
- Knaflijeva ustanova na Dunaju 1676–2006 (ur. Vincenc Rajšp). Dunaj in Ljubljana 2007, 249 str. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 19 (2009), 1: 261–262 [ocena].
- Todor Kuljić: Sociologija generacije [Sociology of Generation]. Beograd 2009, 228 str. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 19 (2009), 2: 480–482 [ocena].
- Zagorka Golubović: Pouke i dileme minulog veka [Lessons and Dilemmas of the Last Century]. Beograd 2006, 295 str. – *Acta Histriae* 17 (2009), 1-2: 340–342 [ocena].
- Histoire de l'oubli en contextes postsocialiste et postcolonial / Zgodovina pozabe v postsocialističnem in postkolonialističnem kontekstu (ur. Patrick Vauday, Josip Rastko Močnik, Paula Zupanc in Drago B. Rotar). Koper: Univerza na Primorskem, ZRS, Založba Annales in Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2009. 456 str. [Recenzent].
- Rudi Rizman: Globalizacija in avtonomija. Prispevki za sociologijo globalizacije. Ljubljana 2008, 252 str. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 20 (2010), 2: 522–523 [ocena].
- Vida Struk: Filozofova sociološka avantura. Družboslovna prizadevanja Joséja Ortege y Gasseta – od kulturno-filozofske publicistike do poskusa utemeljevanja sociologije. Maribor 2009, 355 str. – *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 42 (2010), 1-2: 247–249 [ocena].
- Sladana Mihajlović: Politično vodenje za nove generacije. Nova Gorica 2011, 359 str. – *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 43 (2011), 3-4: 293–295 [ocena].
- Ksenija Vidmar Horvat: Zemljevidi vmesnosti. Eseji o evropski kulturi in identiteti po koncu hladne vojne. Ljubljana 2009, 273 str. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 21 (2011), 2: 525–527 [ocena].
- Todor Kuljić: Sećanje na titoizam. Između diktata i otpora [Die Erinnerung an den Titoismus. Zwischen Diktat und Widerstand]. Beograd 2011. – *The International Newsletter of Communist Studies Online* XVIII (Köln, 2012), 25: 200–203 [ocena].
- Vloga množičnih medijev pri oblikovanju slovenske evropske zavesti: kritične perspektive (ur. Ksenija Vidmar Horvat). Ljubljana 2012, 286 str. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 22 (2012), 2: 605–607 [ocena].
- Todor Kuljić: Kultura spominjanja. Teoretske razlage uporabe preteklosti (ur. Ksenija Vidmar Horvat). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012. 276 str. [Recenzent].

Todor Kuljić: Anatomija desnice. Izbor iz publicističkih radova 1978–2013 [The Anatomy of the Right: Selected Newspaper Columns, Book Reviews and Interviews 1978–2013]. Beograd 2013, 286 str. – *The International Newsletter of Communist Studies Online* XIX (Köln, 2013), 26: 166 [ocena].

Bauman v Ljubljani. Gostujoče predavanje Zygmunta Baumana s komentarjema Rudija Rizmana in Bjana Baskarja / Bauman in Ljubljana. Visiting lecture by Zygmunt Bauman with commentaries by Rudi Rizman and Bojan Baskar (ur. Ksenija Vidmar Horvat in Tjaša Učakar). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013. 137 str. [Recenzent].

Kymlicka v Ljubljani. Gostujoče predavanje Willa Kymlicke s komentarji / Kymlicka in Ljubljana. Visiting lecture by Will Kymlicka with commentaries (ur. Ksenija Vidmar Horvat in Tjaša Učakar). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013. 235 str. [Recenzent].

Boris Rutar: Militarizem – druga stran globalizacije. Ljubljana 2012, 223 str. – *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 46 (2014), 1-2: 223–227 [ocena].

Rudi Rizman: Odprte sociološke agende – globalizacija, demokracija in intelektualci. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014. 187 str. [Recenzent].

Todor Kuljić: Tranzicija uma. Sociološki ogledi o promeni opredeljenja humanističke inteligencije u Srbiji [The Transition of a Reason. Sociological reviews about the change of the commitment of humanistic intelligence in Serbia]. Zrenjanin 2014, 197 str. – *The International Newsletter of Communist Studies Online* XX/XXI (Köln, 2014/15), 27-28: 136–137 [ocena].

Ksenija Vidmar Horvat: Kozmopolitski patriotizem – historično-sociološki in etnični vidiki neke paradigme. Ljubljana 2012, 203 str. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 25 (2015), 4: 949 [ocena].

Ksenija Vidmar Horvat: Zamišljena mati – spol in nacionalizem v kulturi 20. stoletja [Imagined Mother – Gender and Nationalism in the 20th Century Culture]. Ljubljana 2013. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 25 (2015), 4: 949–950 [ocena].

Todor Kuljić: Tanatopolitika. Sociološko-istorijska analiza političke upotrebe smrti [Thanatopolitics. The sociological-historical analysis of the political use of the death]. Beograd 2014, 423 str. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 25 (2015), 4: 955–958 [ocena].

Simpozij o življenju in delu dr. Aleša Beblerja. – *Amfora: Glasilo Občine Ankaran*, 8. 3 2016 [ocena simpozija].

Tibor Rutar: Od klasične sociologije k mednarodni historični sociologiji. Izvori in narava modernosti. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017. 164 str. [Recenzent].

Ana Ješe Perković: Zahodni Balkan na poti v EU. Pasti tranzicije, demokratizacije in evropeizacije. Ljubljana 2016, 237 str. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 27 (2017), 4: 872–874 [ocena].

Tjaša Učakar: Migracijska politika EU: nove artikulacije izključevanja v 21. stoletju. Ljubljana 2017, 205 str. – *Annales: Series Historia et Sociologia* 27 (2017), 4: 874–876 [ocena].

Todor Kuljić: Prognani pojmovi. Neoliberalna pojmovna revizija misli o društvu. Beograd: Clio, 2018. 387 str. [Recenzent].

Študijsko in učno gradivo

Temelji marksizma: zbirka tekstov za predmet samoupravljanje s temelji marksizma. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1977. 147 str. [Izbor tekstov].

Slovarček tujk in manj znanih pojmov (za oblike IPU in DPI). Koper: Delavska univerza »Ivan Regent«, 1980. 14 str. [Skupaj z Marjanom Miklošičem in Antonom Skokom].

Samoupravljanje: zbirka tekstov za predmetno področje samoupravljanje s temelji marksizma I. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1981. 198 str. [Izbor tekstov].

Temelji marksizma: zbirka tekstov za predmetno področje samoupravljanje s temelji marksizma II. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1982. 277 str. [Izbor tekstov].

Temelji marksizma II. Gradivo za 3. in 4. letnik srednjega usmerjenega izobraževanja. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1982 [in ponatisti]. 163

str. [Skupaj z B. Kovačem, D. Purg, R. Rizmanom, A. Kirnom, M. Jogan, J. Šterom in B. Pribičevićem].

Marksizem in revolucije. V: *Temelji marksizma II. Gradivo za 3. in 4. letnik srednjega usmerjenega izobraževanja*, 33–48. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1982 [ponatisi: 1983–1987].

Temelji marksistične filozofije. Portorož: Višja pomorska in prometna šola Piran, 1986 [1990]. 138 str.

Zgodovina evropskih integracij. Študijsko gradivo za program nadaljnega izobraževanja prof. sociologije, družboslovja in državljanske kulture. Ljubljana: Oddelek za sociologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, 2005. 27 str.

Geneza idej o evropski integraciji z vidika njenih ciljev. Študijsko gradivo za VIVE seminar: »Jean Monnet Programme EU« (FF, 2012–2015). Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2013. 33 str.

Evropski integracijski procesi (ESPJ + EURATOM + EGS + EU = EU). Študijsko gradivo za VIVE seminar: »Jean Monnet Programme EU« (FF, 2012–2015). Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2013. 59 str.

VIVE – Integration of Europe: past views and future visions / VIVE – Evropska integracija: pretekli pogledi in prihodnje vizije (ur./ed. Ksenija Vidmar Horvat). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014. 196 str. [Skupaj s Ksenijo Vidmar Horvat, Tjašo Učakar in Ano Ješe].

Uredništvo revij in monografij

INCS: The International Newsletter of Communist Studies. Köln/Mannheim: The European Workshop of International Historical Research on Comintern, Communism and Stalinism [med ustanovnimi člani revije l. 1992 in član uredniškega sveta].

Annales – Anali za istrske in mediteranske študije: Series Historia et Sociologia. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko [član uredniškega odbora od l. 1994].

Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik. Mednarodna izdaja zgodovinskih in socioloških razprav / The Crisis of Social Ideas. A Festschrift for Marjan Britovšek. An International Edition of Historical

and Sociological Studies. Ljubljana: Oddelek za sociologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, 1996. 532 str. [Zbral, uredil in koordiniral].

Anton Fister (1808–1881), Izbrani spisi IV. Spomini: Osemindvajset let pregnanstva; Učna leta in leta popotovanja. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1998. 177 str. [Uredil skupaj z Vladimirjem Kološo].

Kristjan Verbič, *Triumf informacijskega kapitalizma*. Nova Gorica: Založba Educa, Melior, 2006. 159 str. [Urednik].

Včeraj in danes. Jubilejni zbornik socioloških razprav ob 50-letnici Oddelka za sociologijo 1960–2010. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010. 461 str. [Uredil skupaj s Ksenijo Vidmar Horvat].

Petdeset let študija sociologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani 1960–2010. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010. 171 str. [Uredil in napisal skupaj z Alojzom Cindričem in Mojco Žaberl].

Marko Kerševan, *Sociologija – Marksizem – Sociologija religije. Izbrani spisi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011. 327 str. [Uredil skupaj z Anjo Zalta in Ksenijo Vidmar Horvat].

Boris Rutar, *Militarizem – druga stran globalizacije*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012. 223 str. [Urednik].

Ludvik Čarni, *Obča in historična sociologija – Izvori sociološke misli na Slovenskem. Izbrani spisi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012. 321 str. [Izbral, uredil in predgovor napisal].

Anton Žun, *Sociologija prava – Sociologija – Politična sociologija. Izbrani spisi s spremnimi besedili Albina Igljarja, Rudija Rizmana in Igorja Lukšiča*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014. 439 str. [Izbral, uredil in predgovor napisal].

Marjan Britovšek, *Socialna zgodovina – Historična sociologija. Izbrani spisi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015. 423 str. [Izbral, uredil in predgovor napisal].

I.

V tem pogledu (op. o »delitvi dela«) je bil večkrat predlagan kompromis, da naj zgodovina zbira dejstva, sociologija naj jih pa strne v sintetično sliko. /.../ Edina rešitev je po mojem mnenju v tem, da se ne loči več med sociološko in historično usmerjenostjo, ampak da se pri istem znanstvenem delavcu združi sposobnost kritične uporabe virov s smislom za prav vsa vprašanja znanstvene sinteze. Ta naloga ni lahka, vendar pa sem prepričan, da je bodočnost znanosti prav na tej poti.

Fran Zwitter (1938)

Naloga zgodovine in sociologije je, da odkriva »naravne zakone« razvoja človeške družbe. Za zgodovino ima sociologija le metodološko funkcijo. In sociologija ni le metodologija zgodovine, ampak metodologija vseh disciplin, ki preučujejo človeško družbo.

Ludvik Čarni (1969)

V svoji najboljši različici je historična sociologija razumska, kritična in domiselna. Išče mehanizme, s pomočjo katerih se družbe spreminjajo ali reproducirajo. Išče skrite strukture, ki nekatera človeška prizadevanja ovirajo, druga pa omogočajo, ne glede na to, ali to cenimo ali ne. Takšna vednost je vredna raziskovanja.

Dennis Smith (1991)

1.

Razumevanje družbenih sprememb ter
družbenega in zgodovinskega razvoja
v »predzgodovini« sociologije

V: *Annales: Series Historia et Sociologia*, 25 (2015), št. 3, str. 485–504.

Uvod

Sociologija¹ se je resda pojavila kot samostojna znanstvena disciplina 'šele' v prvi polovici 19. stoletja, vendar razmišljanjem o družbi – njeni organizaciji, odnosih in spremembah v njej ter še posebej o njenem razvoju – lahko sledimo daleč v preteklost, predvsem v tiste kulture in civilizacije starega veka, pri katerih se je ohranilo vsaj nekaj pisnih virov (Barnes, 1966). Posledično govorimo o nastanku sociologije in njeni umestitvi v panteon znanosti zgolj formalno, to je s stališča klasifikacije znanosti, pred tem o »predzgodovini« sociologije, kajti sociološke probleme in sociološki način zastavljanja vprašanj srečujemo na vsej razvojni poti znanstvene misli, vse od grške antike naprej.² Teoretična in metodološka vprašanja 'poznejše' sociologije so se oblikovala in zorela predvsem v okviru (socialne) filozofije ter v posameznih družbenih vedah, zlasti v ekonomiji, državoslovju, pravoslovju, zgodovini.

Znanost, kot jo poznamo in pojmuje danes, se je porodila v obdobju renesanse. Najprej se je osamosvajalo področje naravoslovja, medtem ko se je drugo veliko znanstveno področje, družboslovje, še naprej razvijalo v okviru filozofije. Družbene znanosti/vede so zelo raznovrstne in so postale samostojne znanstvene discipline mnogo pozneje (npr. sociologija v 19. stoletju). Nadaljnji razvoj je pripeljal do različnih delitev družbenih znanosti: na teoretske, posploševalne (npr. sociologija) in singularizajoče (npr. zgodovina); na generalne, obče in specialne, posebne; na indikativne in normativne; na fundamentalne, temeljne in aplikativne itn. Posledično so te delitve postopoma vodile do današnjih razvejanj na naravoslovne (eksaktne, tehniške, medicinske, agrarne), družboslovne in humanistične znanosti ter znanosti o umetnosti.³

Potrebo po novi »znanosti o družbi« so njeni ustanovitelji (Saint-Simon, Auguste Comte, Karl Marx) utemeljevali z argumentom, da filozofija (zgodovine) in družboslovne vede, v prvi vrsti zgodovino, resda ponujajo parcialne poglede na družbeni red in njegov razvoj, hkrati pa ne dajejo splošnega, globalnega vpogleda v zakone delovanja in razvoja človeške družbe kot celote. Prednostna naloga sociologije kot nove znanosti naj bi bilo potemtakem odkrivanje zakonov/zakovitosti družbenega in zgodovinskega razvoja; še več, s svojimi znanstvenimi ugotovitvami naj bi poleg razlage razvoja družbe v preteklosti in sedanjosti omogočala tudi napovedovanje prihodnjega družbenega razvoja; v tem pogledu naj bi bila še posebno koristna/uporabna veda, saj naj bi opravljala vlogo »vodnice« za reorganizacijo družbe v prihodnosti.⁴

1 A. Comte, sprva Saint-Simonov tajnik, je v 4. zvezku svojega dela *Tečaj pozitivne filozofije* (1839) prvi poimenoval *sociologijo* za »znanost o družbi« (v prvih treh zvezkih uporablja termin »socialna fizika«).

2 Prve analize družbenih pojavov in procesov so naredili grški filozofi iz obdobja po Sokratu (470–399 pr. n. š.).

3 V naši razpravi bomo sledili prvotni delitvi znanosti na dve veliki veji, na naravoslovje in družboslovje, tako kot so jo pojmovali in razumeli v obdobju o katerem je govora.

4 Bauman v poglavju »Sociologija: od kod in kam?« opozarja: »Želja po izboljšanju družbe je bila v sociološki enačbi konstanta, nespremenljivi člen. A če bi to zares držalo, sociologija ne bi imela zgodovine, temveč zgolj kroniko;

Misel o družbenih spremembah, o družbenem/zgodovinskem⁵ razvoju, o njegovih zakonih/zakovitostih, pa tudi smereh tega razvoja seveda ni bila nova; prisotna je bila tako v *antičnem* kot v *srednjeveškem* in *novoveškem zgodovinopisju* (gl. Woolf, 2011) pa tudi v vseh razvojnih obdobjih filozofije in še posebej v *filozofiji zgodovine*. Praviloma je vsako obdobje glede teh vprašanj ponujalo različne, pa tudi nasprotujoče si poglede, odgovore in razumevanja. Tej problematiki bomo tudi namenili osrednjo pozornost v pričujočem prispevku.

Antika in srednji vek

Splošna ugotovitev je, da v antičnem obdobju še niso poznali zgodovinskega pojmovanja v današnjem pomenu besede; le-to zahteva, da vidimo v posameznih zgodovinskih pojavih samó stopnjo in del večjega procesa; ta proces ima lahko različne oblike, vendar predstavlja zmeraj organski razvojni potek z začetkom, odločilnimi vrhovi in koncem. Stari Grki v zgodovinskem življenju večinoma niso videli razvojnega dogajanja; v zgodovini še niso poskušali odkrivati smisla in cilja, pa tudi ne družbenega napredka in napredovanja, nasprotno: vsaka sprememba je Grkom pomenila propadanje in nazadovanje, zato so menili, da je treba vso pozornost posvetiti ohranitvi tradicije (nasploh so imela razmišljanja o družbi tedaj bolj konservativno in tradicionalno usmeritev). Na socialna in politična dogajanja so gledali s stališča narave, ki jim je bila večna in nespremenljiva v svojem osnovnem poteku. Prav tako je bila pri Grkih prisotna statičnost filozofskih razmišljanj o (idealni) državi⁶ pogojena s statičnim življenjem, zasnovanem na poljedelstvu in na ponavljajoči se rutini. Sicer so menili, da se pojavljajo v naravi spremembe, toda te potekajo v sklenjenih krogih, tako da se vračajo v svoje izhodišče, npr. tok letnih časov; zato se v naravi vse ponavlja. Skladno s tem so pojmovali tudi družbeno zgodovino in človeka; le-ta je bil predvsem del narave in njenih procesov: tako kot nastane iz narave, se vanjo tudi vrne.

Herodot (490–425 pr. n. št.) in Tukidid (~455–399 pr. n. št.) sta bila med prvimi, ki sta se spraševala in razmišljala o vzrokih in gibalih družbenega dogajanja. Herodot je ozadje in vzroke spopadov med Heleni in »barbari« (»tujci«, negrško govoreči ljudje) sprva iskal v volji bogov,⁷ v mitološkem ozadju,⁸ pozneje pa jih je

oziroma ne bi imela zgodovine, če se ne bi spreminjal pomen 'izboljšanja', in sicer skupaj z vsebino in predmetom 'modernistične vneme'« (Bauman, 2013, 121).

5 »Vsako družbeno dogajanje je hkrati zgodovinsko dogajanje in narobe« (Goldmann, 1958, 7).

6 Ne samo za Platona (*Država*, 1995; *Zakoni*, 1982), tudi za Aristotela je bila stabilnost najboljše merilo popolne države (*Politika*, 2010).

7 *Deus ex machina* (bog iz stroja) – v antičnih gledaliških delih so bogovi razpletali nerazrešljive, brezupne situacije; za prikazovanje tega so uporabljali določene naprave (stroje). Nasploh so vzroke za spremembe, kolikor so o njih razmišljali oziroma jih opazovali, iskali v nadnaravnih silah.

8 Sicer je že predsokratski filozof Ksenofan (~565–473 pr. n. št.) zavrnil mitološki pogled na svet, ko je ugotavljal, da v mitologiji nastopajo preveč ljudem podobni bogovi, kar po njegovem mnenju nikakor ni v skladu s samim pojmom boga: »/.../ kajti, da si bog, pomeni, da si najmočnejši. Ko bi bili med mnogimi bogovi eni močnejši, drugi šibkejši, bi ne bili več bogovi /.../« (Sovrè, 1988, 68). Nesporno je, da so (bili) miti sestavni del zgodovinopisja, ki nenazadnje vsebujejo tudi določene nepogrešljive informacije o preteklosti (Vernant, 1986; Mali, 2003).

našel v antagonizmu (akcija – reakcija) med nepodjarmljenimi in podjarmljenimi ljudstvi. Njegove *Zgodbe (Historiai)* v 9. knjigah (Herodot, 2003)⁹ so prvo klasično zgodovinsko delo ter primer pripovedujočega, deskriptivnega zgodovinopisja, ki mu je prineslo naslov »oče zgodovine« (Cicero). Tukidid pa si je s svojim delom in pristopom, ki je v metodološkem pogledu – v primerjavi s Herodotovo prevladujočo (subjektivno) pripovedno komponento – pomenil pravo revolucijo za razvoj zgodovinopisja,¹⁰ prislužil naziv »oče politične zgodovine«. V delu *Peloponeška vojna*¹¹ (Thucydides/Tukidides, 1958), ki velja za prvo zgodovinsko monografijo, je postavil temelj pragmatičnemu, poučnemu zgodovinopisju, ki bo prevladovalo vse do 18. stoletja. Zgodovino je pojmoval izključno v človeškem okviru in ni nikdar iskal pojasnila v nadnaravnih pojavih, saj je bil prepričan, da je mogoče iz značaja in dejanj glavnih akterjev izluščiti vzroke dogodkov; v tem kontekstu se je posvečal psihološki analizi njihovih značajev. V pragmatični konceptiji se je še više povzpел grški zgodovinar Plutarh/Plutarchus (~46–125) v svojem velikem delu *Bioi parálleloi (Vzporedni življenjepisi, 2008)*. Njegovi življenjepisi, čeprav pre malo kritični, so brez dvoma dragocen vir za antiko. Plutarh noče biti »zgodovinar«, temveč moralist. Ne zanimajo ga toliko sintetični pregledi zgodovinskih dogajanj Grčije in Rima (verjel je v združljivost Rima kot vladarja in Grčije kot učiteljice), temveč predvsem etično in psihološko pomembne osebe.¹²

Približno tri stoletja pozneje je Polibij,¹³ najpomembnejši zgodovinopisec helenističnega obdobja, v svoji univerzalni zgodovini, pod vplivom stoičnega nauka o usodi – »usoda (Tihe/Týche, Fortuna) zapoveduje ljudem in ne ljudje usodi« –, sistematično iskal vzroke za razvoj in propad ljudstev (»nič verjetnega ali neverjetnega se ne more zgoditi brez vzroka«)¹⁴ ter razlagal zgodovinsko dogajanje z bojem posameznikov in/ali celih ljudstev zoper moč usode: »Tihe je usmerila skoraj vse dogodke ekumene proti eni točki (Polibij misli na uveljavljanje rimske oblasti v Sredozemlju) in jih pustila razvijati se neizogibno proti enemu in istemu cilju«. Pri Polibiju je »vojna« orodje, s katerim *Tihe* spreminja svetovno ureditev (Momigliano, 1988, 52); to prepričanje v moč usode postane odslej stalnica v antičnem zgodovinopisju.

Medtem ko v antiki še ni mogoče govoriti o filozofiji zgodovine v pravem pomenu besede, najdemo zanjo prve zametke v srednjem veku. T. i. *mistično-teološki*

9 To delo so kmalu po objavi sprejeli kot novo obliko književnosti. Pred Herodotom so obstajali letopisi in epi, ki so ohranjali znanje o preteklosti. Herodot je bil prvi, ki ni samo zapisoval preteklost ampak jo je obravnaval kot filozofski problem, oziroma kot raziskovalni projekt, ki prinaša znanje človeškega obnašanja.

10 V ospredje svojega pisanja je postavil novo vodilo – resnico, pisati o tem, »kar se je dejansko zgodilo«, poročati o tem, »kar je bilo resnično povedano«, s čim večjo mero objektivnosti in kolikor mogoče natančno.

11 Tukidid zaključuje, da je do Peloponeške vojne prišlo zaradi ambicij Aten, da postanejo 'svetovno' cesarstvo.

12 Plutarhova dela v slov. prev.: *Življenje velikih Rimljanov* (2000); *Življenje velikih Grkov* (2003); *Aleksander Veliki* (1973); *Vzporedni življenjepisi* (2008) idr.

13 Polibij (200–118 pr. n. št.), velja ob Herodotu in Tukididu za enega najpomembnejših (staro)grških zgodovinopiscev nasploh; leta 167 je bil poslan kot politični interniranec v Rim. Tu je napisal *Občo zgodovino* o razširitvi rimske oblasti po Sredozemlju v 40 knjigah (Polibios, 1964); v celoti je ohranjenih le prvih pet, od drugih le odlomki in citati.

14 »Zgodovina bi postala samo zabava, pa nobena znanost, če se iz nje vzamejo vprašanja, zaradi katerega vzroka in na kakšen način ter čemu je bilo kakšno dejanje izvršeno« (Polibij).

pogled na zgodovinski razvoj, po katerem se izraža v zgodovini skrivnostna božja volja, je dobil svojo sistematično obliko po uveljavljenju krščanstva, potem ko je le-to v človeškem mišljenju s svojimi verskimi nauki povežalo ves človeški razvoj, od začetka do konca sveta, v celoto.¹⁵ Potek zgodovine naj bi potemtakem določil bog; njen smisel in cilj sta torej zunaj same zgodovine. Na tej osnovi je krščanski nauk razlagal zgodovino sicer teološko, vendar že z zametki zgodovinsko razvojnega pojmovanja. Krščansko obliko mistično-teološkega pogleda na zgodovino je utemeljil Avrelij Avguštin¹⁶ v delu *O božji državi* (*De civitate Dei*, napisano 413–426),¹⁷ ki velja za prvi prikaz zgodovinskega razvoja družbe oziroma univerzalne svetovne zgodovine: »Od boga ne izvira le vsa oblast, marveč tudi ves zgodovinski razvoj«. Po njegovem mnenju je zgodovina smiselno dogajanje, ki vodi k vnaprej določeni mu cilju; vsi dogodki imajo svoj višji pomen; sila, ki usmerja zgodovino, je božja previdnost; o vsem odloča božja volja; bog kaznuje mogočne narode s tem, da povzroči njihov propad itn. (Luthar idr., 2006, 400–406). Avguštinova razlaga zgodovinskega razvoja je veljala skozi ves srednji vek. Preobrat je nastal šele z renesanso:

Iz rokopisov, rešenih ob padcu Bizanca, iz antičnih kipov, izkopanih v razvalinah Rima, je pred očmi strmečega Zapada vstal nov svet – svet grške antike; pred njegovimi svetlimi liki so izginile pošastne prikazni srednjega veka; v Italiji se je umetnost, ki je bila videti kot odsev klasične antike, povzpela do neslutelih višin, ki pozneje niso bile nikdar več dosežene. V Italiji, Franciji, Nemčiji je nastala nova, prva moderna literatura; Anglija in Španija sta doživeli kmalu nato klasično dobo svoje literature. Podrte so bile pregraje starega *orbis terrarum* (zemeljskega kroga), pravzaprav je bila Zemlja šele tedaj odkrita, položene so bile osnove za poznejšo svetovno trgovino in za prehod rokodelstva v manufakturo, ki je bila izhodišče za moderno veleindustrijo. Strta je bila duhovna diktatura Cerkve; germanski narodi so jo povečini kar zavrgli in sprejeli protestantizem, pri romanskih narodih pa se je vedno bolj in bolj širilo vedro svobodomiselnost – prevzeto od Arabcev in hranjeno od novo odkrite grške filozofije –, ki je pripravljalo nastop materializma 18. stoletja. Bil je to največji progresivni prevrat, ki ga je dotlej doživelo človeštvo, čas, ki je potreboval velikane in jih tudi rodil, velikane misli, strasti in značaja, mnogostranosti in učenosti (Engels, v MEID-V/1975, 79–80 /Uvod v »Dialektiko prirode«/).

15 Krščanstvo je svoj nauk o svetovnem dogajanju naslonilo na izročilo židovske mitologije, zapisano v bibliji; zgodovina naj bi se začela z božjim stvarjenjem sveta, končala pa s poslednjo sodbo.

16 Avguštin iz Hipona (354–430), teoretik zgodnjega krščanstva, je poskušal razložiti vso dotedanjo zgodovino z »idejo razvoja« in ga zaradi tega lahko štejemo za začetnika poznejše *filozofije zgodovine*.

17 Avguštinova *De civitate Dei* (1995, 1996) je obsežen tekst (v 22. knj.), razdeljen na dva dela; prvi (knj. I–X) se ukvarja z odgovorom poganom, ki so krščanstvu naprtli krivdo za propad Rima, drugi (knj. XI–XXII) pa proučuje naravo družbe in sledi zgodovini dveh velikih skupnosti: zemeljski (*civitas terrena*) ter nebeški (*civitas dei*).

Prve antiteze sholastični sliki zgodovine

V obdobju renesanse¹⁸ in humanizma¹⁹ (gl. Burckhardt, 1981; Garin, 1993; Škamperle, 1999; Horkheimer in Adorno, 2002; Burke, 2004) so sicer postopoma začeli opuščati religiozne/sholastične predstave o zgodovinskem razvoju (postopna sekularizacija zgodovine),²⁰ vendar so prve filozofske razlage zgodovine v modernem pomenu besede začele nastajati šele po letu 1700, tj. z *racionalistično* presojo zgodovinskega razvoja. Prvi resnični korak k razvoju zgodovine kot znanosti je prispeval nizozemski filozof Baruch de Spinoza (1632–1677) v delu *Teološko-politična razprava* (2003), ki ni le filozofsko, marveč tudi historično kritično delo (zlasti do biblije). Spinozovo pojmovanje boga je že popolnoma neantropomorfno, saj mu je odvzel skoraj vse človeške lastnosti, tako da je ostal samo še abstrakcija, v kateri je zajeta resničnost z vsemi svojimi stvarnimi, pa tudi samo možnimi pojavi in oblikami. Za življenja je Spinoza veljal za enega najnevarnejših mislecev, češ da zanikuje krščanski nauk; pa tudi sicer se je zdel najbližji ateizmu in materializmu (vplival je na razvoj francoskega materializma 18. stoletja).

Spodbuda za veliki miselni prevrat, ki se je zgodil v zgodovinopisju 18. stoletja, ni prišla iz takratnih mistično-teoloških spoznanj o družbi in njenem razvoju, marveč iz napredka naravoslovja, katerega astronomska in fizikalna odkritja – od Nikolaja Kopernika (1473–1543) do Isaaca Newtona (1642–1727) – pomenijo najpomembnejši duhovni prevrat 17. stoletja (Koyré, 1988). Čim bolj je ugotavljanje fizikalnih zakonov odstranjevalo pojasnjevanje pojavov z božjim poseganjem v vsakdanje življenje in dovoljevalo mehanistično razlago po splošnih zakonih materialnega sveta, tem bolj se je postavljalo vprašanje podobnega prevrata tudi v proučevanju človeške družbe v

- 18 Velja spomniti, da v renesansi 'dobimo' tudi žensko zgodovinopisje; beneška zgodovinarica Lucrezia Marinella (1571–1653) je v svojem opisu ženskega dela beneškega plemstva zapisala mdr., da so »moški, ki so v svojih delih spregledali učene in uspešne ženske, izpričali borno poznavanje zgodovine« (Marinella, 1999, 81). Podobno je mogoče razbrati iz še dvesto let starejšega dela francoske pesnice in zgodovinarke (roj. v Benetkah) Christine de Pisan (1363–1430): *Knjiga o Mestu dam* (1999), v katerem nasprotuje moškimi predsodkom do žensk oziroma na konkretnih primerih dokazuje, da so ženske sposobne razumeti in uporabljati zakone, filozofirati in uspešno vladati. Sicer velja za eno prvih znanih zgodovinaric princesa Ana Komnena (1083–*1154), najstarejša hči bizantinskega cesarja Alekseja I Komnena in Irene Dukas. Študirala je zgodovino, matematiko, znanost, grško filozofijo in poezijo. Z vztrajnim študijem je dosegla izjemno visoko izobrazbo in je bila brez dvoma ena najbolj izobraženih žensk tistega časa. Napisala je *Aleksijado* (gl. Luthar idr., 2006, 390–393), zgodovino dinastije Komnenov od leta 1069 do 1115 v 15 knjigah, ki velja za najpomembnejši bizantinski vir podatkov za življenjepis Alekseja I in prvo križarsko vojno (1095–1099). Največja vrednost dela in izjemnost avtorice je v tem, da se je v času, ko je bila ženska izključena iz javnega življenja, dvignila nad razmere svoje dobe; kot velika – v literarnem smislu pa sploh največja – ženska svojega časa je Ana čutila, da mora nameniti svojo pozornost tudi dosežkom drugih »velikih« žensk; veliko je pisala npr. o svoji babici po očetovi strani, Ani Dalaseni, ki je skrbela za njeno vzgojo in šolanje.
- 19 Humanizem je znanstveno, duhovno gibanje, ki se je ob koncu fevdalizma postavilo po robu sholastiki in cerkvenemu monopulu ter je hotelo na podlagi antičnega duha, ki ga je črpalo iz spisov grških in rimskih klasikov, oblikovati »novega« človeka. Humanisti so dajali prednost razmišljanjem o resničnem človeku (*studia humana*) pred razmišljanji o problemih onostranstva (*studia divina*).
- 20 *Sekularizacija zgodovine* je v humanističnem pojmovanju odprla stvarnejši pristop k obravnavanju zgodovinskih dejstev, hkrati pa je tlakovala metodološko pot v sistematično zgodovinsko kritiko virov ter v sistematičen pretres vrednosti le-teh – vprašanje ponarejenih dokumentov/falzifikatov, na katere se je opirala takratna papeška oblast, npr. *Konstantinova darovnica* (Valla, 2009), ki so jo razvili v 17. stoletju *eruditi* in *antikvarji* (Bloch, 1996, 92–99).

preteklosti in sedanjosti. Zato pa je bilo treba postaviti proučevanje človeške preteklosti na mnogo širšo osnovo: tj. pomenilo zajeti poleg politične in vojaške zgodovine še mnoge druge oblike človekovega življenja in udejstvovanja:

Z vidika *pragmatičnega* zgodovinopisja, ki je prevladovalo v zgodovinopisju vse do 18. stol. (*racionalizma*), je na preteklost mogoče gledati kot na zbirko »primerov« za poznejše čase le tedaj, če se temeljni elementi življenja (gospodarstvo, družbena ureditev itn.) ne menjujejo ali vsaj v bistvu ne spreminjajo. In v resnici je vladalo vsesplošno prepričanje, da so to v življenju stalnice, ki pri zgodovinarju niti ne zaslužijo pozornosti prav zaradi tega, ker se ne spreminjajo. Prav tu je bila teoretična podlaga omejevanja zanimanja zgodovinarjev le na vojaške in politične dogodke – na to, kar je v svetu spremenljivega. To napačno prepričanje o stalnosti vseh splošnih družbenih elementov je vzrok druge lastnosti pri pragmatični razlagi zgodovine: vse, kar se je zgodilo v teku človeškega razvoja, se je zgodilo po razumskem, zavestnem, načrtnem delu vodilnih ljudi (Grafenauer, 1960, 43–44).

Avtor prvega poskusa takega razširjanja in ugotovitve zakonitosti razvoja v človeški družbi je bil Giambattista Vico (1668–1744),²¹ katerega delo *Načela nove znanosti* (*Principi di una scienza nuova*, 1725) velja za začetek splošne teorije o družbi; v njem je predstavil koncept zgodovinskega razvoja in dogajanja s stališča *ciklične teorije* (Vico, 1997). Poznali so jo že najstarejši grški filozofi (naravo so razlagali z idejo o vračanju: svet se po milijonih let vrne v prvotno stanje in svetovni potek teče spet po isti ciklični poti), pa tudi Polibij: »Tako prehajajo državne ureditve iz ene oblike v drugo in tak je naravni red, ki se mu prilagajajo oblike države, zamenjujejo ena drugo in se vračajo k svojemu začetku. Kdor je te stvari dobro razumel, se bo mogoče zmotil v časovnih napovedih, ko govori o bodočnosti države. Ne bo pa pogršil pri ocenjevanju vsakokratnega stanja njene rasti, propada ali sprememb, ki jo čakajo /.../. Kdor lahko poveže začetek omenjenega razvoja z njegovim koncem, utegne že zdaj povedati, kaj se bo zgodilo v bodočnosti« (Polibios, 1964, 354 in 374).

To ciklično teorijo je Vico prenesel z naravnega na zgodovinsko področje; na njej je zgradil svoje pojmovanje »naravnih« zakonov, ki uravnavajo človeški razvoj. Po njegovem mnenju je zgodovina vsakega ljudstva celota zase, vendar pa razvoj vseh ljudstev poteka skozi enaka obdobja (doba bogov, doba junakov, človeška doba). Sosledje teh obdobj pomeni hkrati napredovanje iz barbarstva v kulturo in civilizacijo; tej sledita razpad in dekadenca. Ta proces se v zgodovini pri različnih ljudstvih in v različnih okoljih stalno ponavlja, vendar na zmeraj višji ravni; ima torej ciklično obliko in izključuje možnost neprestanega linearnega napredovanja.²² Pomen Vicovega dela

21 G. Vico je bil kot filozof tudi strokovnjak za kulturno zgodovino in pravo (nanj so vplivala dela H. Grotiusa); velja za predhodnika kulturne antropologije in etnologije (Vico, 1994; Bednarik, 1997).

22 Gl. delo *Red časa* (Pomian, 2010), v katerem avtor predstavi kritično zgodovino razmišljanj o zgodovini in času; v tem kontekstu še posebej razpravlja o klasičnih filozofijah zgodovine ter konfliktu med linearnim in cikličnim pojmovanjem časa.

je vsaj dvojen: prvič, da je sistematično izrazil idejo o zgodovinskem razvoju družbe (bil je predhodnik *historizma*, proučevanja in razumevanja stvari in pojavov s stališča zgodovinskega razvoja in dogajanja), idejo, ki je postala odslej osrednja vsebina teoretične družbene misli; in drugič, da je vpeljal tisto metodološko novost (*idiografski pristop*), ki bo v naslednjih stoletjih prispevala k uveljavitvi razlikovanja med naravo kot spontanim, samoraslim svetom in *družbo* kot zgodovinskim, kulturnim, po ljudeh proizvedenim, simbolnim svetom. S tem je Vico (tako kot pozneje Hegel) opozarjal na to, da narave nismo ustvarili mi, zgodovina pa je nenehno nastajajoči proizvod naših lastnih, zavestnih in vendar nezavednih, načrtovanih in vendar spontanih delovanj.²³ Ena izmed najpomembnejših posledic uveljavitve takšnega razlikovanja je metodološka: med (*naravoslovnimi*) znanostmi in raziskovanjem čisto človeškega (*humanitas*); odtlej se uveljavlja načelna razlika dveh metodoloških orientacij: *idiografska* in *nomotetična*:

Z idiografskim pristopom (s spoznavanjem posebnega v občem) je Vico raziskovalno pozornost v družboslovju usmeril tudi na proučevanje individualnih, posebnih in enkratnih dogajanj v okviru posameznih zgodovinskih dob. Tako sta novoveško znanost zaznamovala – v *metodološkem pogledu* – dva filozofa: Vico z *idiografskim* in René Descartes/Renatus Cartesius (1596–1650) z *nomotetičnim* pristopom (Descartes, 2007), s pomočjo katerega odkrivamo (prek dedukcije) univerzalne, splošne/obče zakonitosti v naravnem dogajanju (naravoslovje).

S svojim prehodom od teologije k filozofiji zgodovine je Vico sprožil odločilni proces sekularizacije zgodovinopisja. Po dobrem tisočletju je prav on prvi sistematično zagovarjal stališče, da je človek gospodar vere in ne njen služabnik; svoje stališče pa je črpal iz prepričanja, da je človek s preoblikovanjem osnovnih institucij (vera, poroka in pogreb) sposoben preoblikovati svoje družbeno okolje (Luthar idr., 2006, 447). S svojimi deli in stališči je Vico trasiral pot moderni filozofiji zgodovine.

Konstituiranje filozofije zgodovine

Za nadaljnji razvoj zgodovinopisja ni bila toliko pomembna Vicova ciklična teorija o človeškem razvoju (značilen izraz humanistične koncepcije zgodovine), marveč veliko bolj razširjenje nalog zgodovinopisja in poskus ugotovitve lastne zakonitosti zgodovinskega razvoja. Pri tem Vicove ideje niso imele neposrednega učinka na takratno zgodovinopisje,²⁴ temveč na razsvetljenstvo 18. stoletja (Hadživuković,

23 G. Vico velja za dediča tistih mislecev, ki so že v antiki in v dobi renesanse razlikovali med »spoznavanjem narave in spoznavanjem tega, kar smo sami ustvarili« (politične institucije, pravo, kot tudi umetniška dela idr.).

24 Podobno kot v času njegovega življenja so ga vse do zadnjih desetletij 20. stoletja veliko bolje kot zgodovinarji znali ceniti filozofi (priznavali so ga za predhodnika moderne filozofije zgodovine), teologi in pravniki, konec 19. stoletja pa tudi sociologi (Luthar, 1993). S svojo ciklično teorijo je Vico vplival mdr. na Nietzschejevo »večno vračanje enakega«, tj. volja do moči (Nietzsche, 2004) in na Spenglerjev sistem organskih ciklov (Spengler, 2009).

2005a; Robertson, 2016), ki se je tesneje povežalo s stvarnim družbenim življenjem, in še posebej na vplivna filozofa, Charlesa Montesquieuja (1689–1755) ter Voltaira (Françoise-Marie Arouet, 1694–1778); prvi se je ukvarjal zlasti z raziskovanjem vpliva zemljepisnih okoliščin na zgodovino (Vranicki, 2001, 179–183), medtem ko je drugi zahteval, da naj bo težišče zgodovinopisja na proučevanju zgodovine civilizacije in kulture (Luthar idr., 2006, 462–470). Voltairova dela (*Stoletje Ludvika XIV.*, 1751; *Razprava o splošni zgodovini, običajih in razumu narodov*, 1756 idr.) predstavljajo že prva zgodovinska dela, ki so se poleg političnega razvoja ukvarjala še z drugimi vprašanji, kot so običaji, zakonodaja, trgovina, finance, poljedelstvo, prebivalstvo, geografske, klimatske, kulturne idr. značilnosti ljudstev.²⁵ Voltaire jih praviloma obravnava in prikazuje izolirano, brez notranje povezave, vendar z namenom, da pokaže na postopni razvoj človeštva, ki mu velja za temeljni zakon zgodovinskega razvoja. S takimi prijemi se je resda odločno uprl mistično-teološki razlagi zgodovinskega razvoja (z ne/posrednim poseganjem enega ali več nadnaravnih dejavnikov vanj), hkrati pa jo je – kot razsvetljenec in deist²⁶ – iskal izključno v ideološki sferi, v svetu idej (Vranicki, 2001, 184–190). Voltairovo prepričanje, da bo v zgodovini navsezadnje zmagal človeški razum, kar je bilo v skladu z glavnimi idejami razsvetljenstva, je imelo nadaljevanje v nemški klasični filozofiji. Le-ta je bila še posebej pomembna za razvoj nemškega zgodovinopisja v 19. stoletju, s prehodom na *eruditsko-genetično* smer z dvema glavnima variantama: *idealističnim historizmom* in *pozitivizmom*.

Vse do konca 18. stoletja je bil nauk o družbi/zgodovini in njenem gibanju tudi sestavni del filozofije, še posebej *filozofije zgodovine* 18. in začetka 19. stoletja.

Vsi veliki filozofi 17. in 18. stoletja – Descartes, Hobbes (2006), Locke (2010), Spinoza, Leibniz, francoski materialisti (Lamettrie, Diderot, Holbach, Helvétius), pripadniki nemške klasične filozofije (Fichte, Kant, Schelling, Hegel) idr. – so posredovali v okviru svojih filozofskih sistemov tudi teoretične poglede na družbo in njeno gibanje skozi čas, s katerimi so ne/posredno vplivali tudi na tok zgodovinopisja. Zaradi te usmeritve je prišlo tudi do formiranja *filozofije zgodovine* kot posebne filozofske panoge; ime »filozofija zgodovine« je prvi uporabil Voltaire, l. 1754 (Vranicki, 2001, 20).

Filozofijo zgodovine lahko po pravici štejemo – če jo motrimo z njene problemske strani – za neposredno predhodnico poznejše splošne teorije o družbi, tj. »obče sociologije«; kot posebna filozofska panoga je razpravljala o tem, kaj je pravzaprav človeška zgodovina, kaj je smisel zgodovinskih dogajanj, če tak smisel sploh obstaja, in če ne, kaj je tedaj bistvo zgodovine. Zato se je spraševala o tem, kam zgodovinski razvoj pelje, kaj je njegov cilj in katere sile ga gibljejo. Zlasti jo je zanimalo, ali se v zgodovinskem

25 Voltairu so se v 19. stoletju poklonili z vzdevkom »oče modernega zgodovinopisja«.

26 Razsvetljenci so bili večinoma pripadniki deizma (deus/bog), kot so imenovali poseben religiozen nazor, ki je bil v skladu z razsvetljensko vero v človeški razum. Deizem je bil torej posebna oblika razumske ali naravne religije, utemeljene na mehanističnem pojmovanju resničnosti. Zgodovino so razlagali kot projekt/proces, ki ima jasno razvidno smer oziroma zaželeni cilj (triada: Razum – Narava – Človek).

dogajanju uveljavlja napredek (*progres*)²⁷ ali ne (*regres*)²⁸. Poleg tega se je ukvarjala z vprašanjem, katera plast resničnosti je v gibanju zgodovine prvotna in odločilna – materialna (prirodna, gospodarska, socialna, politična) ali duhovna (ideološko-kulturna).

O vseh teh področjih zgodovinskega razvoja danes razpravljajo tudi posamezne empirične znanosti, predvsem obča zgodovina s svojimi posebnimi vejami in sociologija. Vendar se obe ustavljata pri raziskavi konkretnih zgodovinskih obdobij, družbenih struktur, ki so jih oblikovale, in posebnih, za vsako dobo drugačnih zakonov in sil, ki so jih gibale. Filozofiji zgodovine ostane predvsem razmišljanje o najsplošnejših značilnostih in zakonih zgodovinskega razvoja, veljavnih za vsa obdobja; brez njih tudi ni mogoče razmeti konkretnih pojavov zgodovinskega dogajanja, ki jih raziskujejo empirične znanosti. Vrh je filozofija zgodovine dosegla v 19. stoletju, s Heglom (*dialektični idealizem*) in Marxom (*dialektični materializem*).

Čeprav se Immanuel Kant (1724–1804) ni obširneje ukvarjal s filozofijo zgodovine, je položil temelj za novo zgodovinsko paradigmo.²⁹ Z njim je uresničil razsvetljsko težnjo dokazati možnost človeškega napredka in izpopolnjevanja, hkrati pa je Rousseaujevo teorijo o propadu človeka v civilizaciji (Vranicki, 2001, 190–201) nadomestil z bolj optimističnim nazorom zgodovinskega razvoja. Kant si je človeško zgodovino zamislil kot načrt, po katerem se v zgodovinskih dogajanjih uveljavlja napredek in izpopolnitev človeštva kot vrste, ki iz živalskega pristanja polagoma, s pomočjo razuma, napreduje h kulturi. V zgodovini se uresničuje skriti načrt narave, ki želi s človekom doseči idealno stanje. To stanje se bo, po Kantovem prepričanju, do kraja uresničilo z nastankom idealne države, tj. družbe, v kateri se bodo lahko do kraja razvile vse prirojene človeške sposobnosti; cilj zgodovine sta torej razum in svoboda. Kantove ideje zgodovinskega razvoja, ki jih je razložil zlasti v delu *Ideja k obči zgodovini s kozmopolitskega gledišča* (1784), so že za njegovega življenja imele velik učinek, tako da govorimo o Kantovi kopernikanski revoluciji,³⁰ ki je temeljito spremenila pogled na zgodovino. S trditvijo, da naše spoznavne zmožnosti določajo predmete in ne obratno, je namreč odprl pot do spoznanja, da ljudje niso igralci vnaprej določenih vlog, temveč ustvarjalci svojega sveta.

27 Francoski matematik, politik, filozof, enciklopedist Antoine-Nicolas de Condorcet (1743–1794) je v delu *Osnutek zgodovinske slike napredovanja človeškega duha* (izšlo posmrtno, 1795) izrazil optimistično prepričanje v progresivni razvoj človeštva; pogloblitev gibal družbenega napredka je videl v razvoju znanosti, kjer se neprestano porajajo nove ideje. V nasprotju z Vicovo ciklično teorijo, je racionalist Condorcet zagovarjal teorijo o linearnem, neprestanem *progresu* človeštva v »zlato vek«, skladno s takratno samozavestjo zmagovalnega meščanstva na ekonomskem in političnem področju (Vranicki, 2001, 224–244). Gl. slov. prevod: Condorcet, 2016.

28 Rousseaujev nauk o človeškem razvoju se loči od (Condorcetovega) nauka o neprestanem napredovanju v tem, da ga postavlja pravzaprav na glavo: zgodovina mu je postopno propadanje človeka. Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) iz svoje teorije ni izvedel sklepa, da se mora človek vrniti nazaj k naravi in zavreči vso civilizacijo, odpraviti zasebno lastnino in uveljaviti prvotno naravno stanje. Kaj takega je po njegovem mnenju nemogoče, zato pa se je treba kolikor mogoče približati naravnemu idealnemu stanju. Izhod je videl v postavitvi demokratične družbe in države na osnovi *družbene pogodbe* (Rousseau, 2001 [2017]).

29 Kant ločuje dva tipa zgodovine: *empirično* in *racionalno* zgodovino; prva mu pomeni zgozlj deskripcijo dejstev in dogodkov, medtem ko je naloga druge urediti kaotično preteklost v vrsto miselnih vzorcev, kar seveda ni preprosto (Kant, 2006).

30 Metafora za ključna odkritja človeštva, in ne zgozlj za Kopernikovo odkritje heliocentričnega sistema.

Izhajajoč iz Kantovega pojmovanja zgodovine in idej francoskega racionalizma je poskušal Johann Gottfried Herder (1744–1803), nemški književnik in filozof (zgodovine), logično sistemizirati ves razvoj človeštva in tudi predhodno zgodovino narave, tj. sončnega sistema, Zemlje, rastlinskega in živalskega sveta; zgodovino človeštva je videl kot nadaljevanje zgodovine narave, medtem ko je pojem kulture pri njem že vključeval tudi vse oblike gospodarske dejavnosti. Zgodovina mu pomeni napredek človeštva po razumnem načrtu. Svet potemtako ni nekaj statičnega, ampak je dinamičen, neprestano se gibajoč organizem; zakon tega gibanja je napredovanje od nižjega k višjemu. V tem napredovanju imajo svojo posebno vlogo vsa ljudstva, narodi in kulture;³¹ v vsaki se uresniči posebna stran človeškega uma in ustvarjanja, vse skupaj pa sestavljajo zakladnico človeškega duha. Cilj zgodovinskega razvoja je prava človečnost (*humaniteta*). Herderjevo pojmovanje zgodovine je bilo za nadaljnji razvoj zgodovinopisja še posebej pomembno v tistem delu, v katerem je zastopal stališče, da je človeštvo pisana skupina posameznih narodov, pri katerih ni mogoče urejati šeg, prava in umetnosti po načelih večnega razuma, marveč se mora vse to pri vsakem posebej razvijati »genetično« in »organsko«, v skladu z njegovim »značajem«; s tega stališča se mora tudi spoznavati in ocenjevati njegova preteklost (Herder, 1995). Tu se sicer že skriva absolutiziranje narodnega značaja, ki ga je v prvi polovici 19. stoletja tako kultiviralo *romantično zgodovinopisje* (Luthar idr., 2006, 477–497), toda za razvoj zgodovinopisja je mnogo pomembnejše, da pomenijo te Herderjeve ideje, ki sta jih prevzela in dalje razvijala Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) in Wilhelm von Humboldt (1767–1835), prelom z *racionalističnim* presojanjem zgodovinskega razvoja in zahtevo po njegovem razumevanju. S tem je bil šele izpolnjen pogoj za resnični prelom med *pragmatičnim zgodovinopisjem*³² in za *genetično zgodovinopisje*³³ bistvenim historičnim načinom mišljenja – *historizmom*:

Historizem je spoznanje, da je treba raziskovati in ocenjevati vse pojave človekovega življenja, dela in mišljenja le v okviru določenega časa in prostora, torej v smislu zgodovinskega relativizma (zgodovinskega mišljenja), ne pa z uporabo ideoloških absolutnih meril, vzvišenih nad zgodovinskim dogajanjem. To je bila pot do sedanjega pojmovanja, da je zgodovina veda o spremembah človeka v prostoru in času v najširšem smislu besede, tj. z vsem okvirom njegovega življenja³⁴ (Grafenauer, 1990, 30).

31 »Nič ni bolj nedoločnega kot ta beseda (op. *kultura*), in nič bolj zavajajočega kot njena uporaba, ki bi veljala za vse narode in vsa obdobja« (Herder). Romantično videnje, za katero je bistven prav Herderjev prispevek, se je pod vplivom srečevanja z drugimi kulturami zoperstavilo etnocentričnemu evropskemu enačenju kulture s civilizacijo. Herder je tako predlagal uporabo množinskega samostalnika kulture, ki bi označeval spremenljive tvorbe različnih narodov in dob, pa tudi družbenih in ekonomskih skupin znotraj naroda (Vidmar Horvat, 2004, 3).

32 Pragmatično in deskriptivno zgodovinopisje tvori – z vidika metodološkega pristopa – prvo, predznanstveno stopnjo v razvoju zgodovinske vede.

33 Genetično (razvojno) zgodovinopisje označuje drugo stopnjo v razvoju zgodovinske vede; nastalo je s spojitvijo historične kritike in historizma.

34 Kritično o pojmovanjih in interpretacijah *historizma*, še posebej s strani slovenskega zgodovinopisja, razglablja T. Kramberger (2007, 40–52).

Takšen napor za univerzalno koncepcijo zgodovine, resda v idealistični obliki, je še na višjem teoretskem nivoju ohranjen v Heglovem filozofskem sistemu.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), oče moderne dialektike, je razložil gibanje kot napredovanje nižjega k višjemu. Celotna resničnost, ki zajema vse oblike in stopnje v razvoju sveta, od najbolj materialnih do čisto subjektivnih, se po Heglovem mnenju giblje skozi troje stopenj, ki so obenem samó stopnje v razvoju ideje. Prva stopnja, iz katere resničnost tudi izvira, je čista ideja ali pojem sam po sebi; na tej stopnji je absolutna ideja še čisto abstraktna, zunaj časa in prostora, brez odnosa s čimerkoli razen sama s sabo. Druga stopnja v razvoju resničnosti je narava, zunanji svet ali materialna resničnost. Nastala je tako, da se je absolutna ideja spremenila v svoje nasprotje in se sama sebi »odtujila«. Iz abstraktnosti je prešla v konkretnost; iz čiste ideje zunaj časa in prostora je nastala narava v času in prostoru. Tretja stopnja nastane takrat, ko se iz narave razvije svet človekove duševnosti, družbe in kulture. V tem svetu se razvije nova, višja enota prvotne ideje in narave. Ta enota je hkrati idejna in materialna resničnost, obenem pa več kot samó oboje: ideja in narava, čas in prostor pa tudi spoznanje, ki sega čez okvire časa in prostora. Hegel je to enoto imenoval »duh« (subjektivni, objektivni, absolutni duh); ta mu je sinteza in hkrati negacija negacije. Človek, družba in kultura so torej najvišja stopnja v gibanju resničnosti (Hegel, 1967).

Heglova filozofija zgodovine izhaja iz načel absolutnega idealizma. Po Heglu zgodovina človeštva odseva razvoj absolutne ideje, predvsem njene tretje faze, tj. duha, ki se pojavi z nastankom človeka. V svetovni zgodovini se torej realizira svetovni duh. Zgodovino sveta je razumel kot razvojni proces oziroma kot napredek zavesti o svobodi. Vendar ne k svobodi ljudi kot posameznikov, ampak k svobodi absolutne ideje, ki se realizira v človekovem življenju. Zgodovina po Heglu torej ni niz naključnih dogodkov, ampak je smotrni proces. V zgodovini vlada um, zgodovinska dogajanja so potemtakem nekaj razumnega: »Vse, kar je resnično, je umno, in kar je umno, je resnično« (Hegel, 1999).

Nove zgodovinske razredne antiteze

Splošna ugotovitev doslej povedanega je naslednja: skupno vsem tem antičnim, srednjeveškim in novoveškimi misleci je, da so družbeni/zgodovinski razvoj razlagali z učinkovanjem religioznih, socialnih, političnih in kulturnih idej, kar pomeni, da so ga obravnavali z metafizično idealističnih pozicij; v zgodovini niso videli procesa, ki bi potekal iz notranje nujnosti, stopnjujoč se po zakonih, skritih v sami zgodovini.

Medtem ko je bilo nemško zgodovinopisje meščanske dobe teoretsko-filozofsko usmerjeno pretežno na literarno in politično zgodovino, je francosko in angleško zgodovinopisje že naredilo korak naprej, saj se je usmerilo k zgodovini industrije in

trgovine (ekonomski zgodovini) ter se odmaknilo od izključno prevladujočih okvirov politične zgodovine. Sam potek francoske revolucije konec 18. stoletja je opozoril zgodovinarje tudi na vlogo ljudskih množic v zgodovinskem procesu. Marx in Engels v *Nemški ideologiji* dajeta oceno, da so angleški in francoski zgodovinarji naredili prve poskuse, da bi dali zgodovinopisju materialistično osnovo, saj so prvi napisali zgodovino meščanske družbe, trgovine in industrije; pri njih so že znane teorije *razrednega boja* (le-ta je poglavitna vsebina zgodovine in gibalno vsega družbenopolitičnega dogajanja),³⁵ klasifikacija zgodovinskih obdobj, ideja napredka, ideje o zakonitosti zgodovinskega dogajanja idr. (Lešnik, 1986, 20–38). Vse naštetu je odločilno pripomoglo k nastanku *sociološkega zgodovinopisja*, katerega glavna preokupacija je bila razrešitev vprašanja kavzalnosti (vzročnosti) zgodovinskega/družbenega razvoja. Šele z njim je dobilo večje zanimanje zgodovinarjev za ekonomski, družbeni in kulturni napredek, ki so ga spodbudili zlasti dogodki francoske revolucije, tudi svojo teoretično utemeljitev.

Karl Marx (1818–1883) in Friedrich Engels (1820–1895) sta svojo (pozneje poimenovano *marksistično*) filozofijo zgodovine, tj. materialistično pojmovanje človeka, družbe in zgodovine (*historični materializem*), zasnovala na tezi, da temelj zgodovinskega razvoja ni niti teološko pojmovana božja previdnost niti Heglova absolutna ideja, prav tako pa tudi ne religiozne, socialne ali moralne ideje, ki jih izpovedujejo ljudje v določenem zgodovinskem obdobju. Ta temelj je lahko le samo stvarno življenje ljudi, kot ga tvorijo materialni procesi njihovega obstoja. To je treba dojeti kot temelj celotne zgodovine, pišeta v *Nemški ideologiji* (MEID-II/1971), nato pa razložiti iz tega državno in pravno ureditev ter različne teoretične produkte in oblike zavesti, kot so religija, filozofija, morala itn., zasledovati proces njihovega nastajanja na različnih stopnjah ter na koncu prikazati vse to v njihovi celotni povezanosti (*totaliteti*), in v medsebojnem učinkovanju njegovih različnih stvari: »V družbeni produkciji svojega življenja stopajo ljudje v določene, nujne, od njihove volje neodvisne odnose – produkcijske odnose, ki ustrezajo določeni razvojni stopnji njihovih materialnih produktivnih sil. Celota teh produkcijskih odnosov sestavlja ekonomsko strukturo družbe, realno osnovo, ki se na njej dviga pravna in politična vrhnja stavba in ki ji ustrezajo določene oblike družbene zavesti. Način produkcije materialnega življenja določa socialni, politični in duhovni proces življenja nasploh. Ne določa zavest ljudi njihove biti,³⁶ temveč narobe, njihova družbena bit določa njihovo zavest« (Marx, v MEID-IV/1968, 105 /Prispevek h kritiki politične ekonomije/).

Seveda pa brez dosežene teoretske in empirične ravni tedanjega zgodovinopisja (tj. induktivnega, empiričnega raziskovanja družbenih pojavov) tudi univerzalna materialistična koncepcija zgodovine, kot sta jo postavila Marx in Engels, ne bi bila mogoča.

35 Npr. François Guizot (1787–1874), francoski državnik in zgodovinar, je v svoji *Zgodovini evropske civilizacije* (1828) že prišel do posplošitve, da se je Evropa rodila iz boja družbenih razredov.

36 Za dialektični materializem (marksistično filozofijo) je *bit* materija.

Teoretični tokovi v družbeni in politični misli 17. in 18. stoletja

Pomen vseh teh idej o družbeni spremembah ter družbenem/zgodovinskem razvoju, o njegovih zakonitostih in o smereh tega razvoja je brez dvoma tudi ta, da so pripravljale osamosvojitve sociologije v samostojno znanstveno vedo. Vendar ideje družbenega razvoja niso obstajale le v okviru *filozofije (zgodovine)* in *zgodovinpisja*, pač pa so se razvijale tudi v okviru drugih, posebnih družbenih ved, ki so s svojimi doktrinami (ekonomskimi, političnimi, pravnimi, antropološkimi, etnološkimi idr.) ter novimi teoretskimi in metodološkimi modeli odigrale pomembno vlogo pri razvoju družboslovnih teorij in s tem sociologije (Barnes in Becker, 1961; Goričar, 1969). Poglejmo nekaj ključnih:

- **ekonomska znanost** (gl. Norčič, 2000) je s francosko fiziokratsko ekonomsko šolo (F. Quesnay³⁷, J. Turgot idr.) med drugim učila, da obvladujejo družbeno, politično in gospodarsko dogajanje prav takšni zakoni, kakršne so ugotovili I. Newton (1642–1727) in njegovi nasledniki v fizičnem svetu (mehanični monizem). Jacques Turgot (1727–1781) je v svojih predavanjih na pariški Sorboni že razvijal pomembno misel o kontinuiranosti zgodovinskega razvoja, o tem, da je ta razvoj usmerjen progresivno, to je k zmeraj boljšim in popolnejšim družbenim stanjem, kakor tudi o tem, da so različne stopnje zgodovinskega razvoja med seboj vzročno povezane; v tem kontekstu se je zavzemal tudi za ustanovitev eksaktne znanosti o družbi. V nasprotju z mehaničnim monizmom fiziokratov, ki so družbene zakonitosti preprosto enačili s fizikalnimi (mehanskimi) zakonitostmi, so predstavniki *angleške klasične politične ekonomije* (Adam Smith,³⁸ David Ricardo³⁹) šteli za poglavitno gibalno družbenega dogajanja t. i. »človekovo (ekonomsko) naravo«. K pripadnikom klasične angleške politične ekonomije prištevamo tudi Thomasa Malthusa, avtorja (pesimistične) populacijske teorije,⁴⁰ ki jo je razložil v delu *Esej o načelih rasti prebivalstva* (1798);

37 François Quesnay (1694–1774) je s svojim ekonomskim sistemom postal utemeljitelj fiziokratizma in začetnik moderne politične ekonomije. V najpomembnejšem delu *Ekonomski pregled* (1758) je objavil prvi poskus analize reprodukcije celotnega družbenega kapitala oz. krožnega gibanja le-tega v celoti; gre za model zaključnega gospodarskega krogotoka (blago – storitve – denar), posnet po človeškem krvnem obtoku (s tem je v ekonomijo vnesel metodo naravoslovnih ved). Odklanjal je pragmatičnost merkantilistov in kakršno koli državno poseganje v gospodarstvo. Njegovo geslo »laissez faire, laissez passer« (pustite, naj dela vsak, kar hoče; naj gre vse po svoji poti) je bila ena od glavnih premis pri nastanku ekonomskega liberalizma, ki zagovarja svobodno konkurenco in nevmešavanje države v gospodarski razvoj (Rosanvallon, 1998).

38 A. Smith (1723–1790) je svoje ekonomske poglede razvil v delu *Raziskovanje narave in vzrokov bogastva narodov*, 1776 (Smith, 2010). V proučevanju vprašanja o delitvi dela je nakazal dve vrsti te delitve, družbeno in manufakturno (notranjo delitev dela); slednjo je štel za pomembno gibalno naraščanja človekove produktivnosti.

39 D. Ricardo (1772–1823) je v delu *Načela politične ekonomije in obdavčenja* do kraja razvil delovno teorijo vrednosti; delo je hkrati prvo ekonomsko besedilo, v katerem je bila uporabljena metoda abstrakcije in posploševanja, zato velja za največji dosežek klasične ekonomske misli (Ricardo, 1962).

40 T. Malthus (1776–1834) je izhajal iz naslednje trditve: medtem ko število prebivalstva narašča po geometrijski stopnji, je mogoče povečevati proizvodnjo hrane kvečjemu po aritmetični stopnji; posledica tega nesorazmerja bo zmeraj večje pomanjkanje hrane (vzrok za revščino in propad družbe). V tem kontekstu je videl v vojnah, epidemijah in lakoti pozitivne ovire za prekomerno naraščanje prebivalstva.

- v **političnih doktrinah** (gl.: Alatri, 1980; Maier, Rausch in Denzer, 1998; Baradat in Phillips, 2017) so razprave o »omejevanju oblasti« pomembno vplivale tudi na nastanek *politične sociologije*, kot vede o politični moči v družbi (Duverger, 2001; Outhwaite in Turner /ur./, 2018). Že v obdobju poznega srednjega veka je Marsilij Padovanski (~1275–1342) razvil za tisti čas smelo in pomembno misel o *suverenosti ljudstva*. Družbeno polje je koncipiral kot avtonomno *civilno sfero*, utemeljeno na enakopravnosti državljanov. V sklepnem delu svojega dela *Defensor pacis (Zaščitnik miru, 1324)* je zapisal: »Edini človeški zakonodajalec naj bo skupnost državljanov ali pa njih boljši del«. Država je po Marsiliju potemtakem skupnost svobodnih državljanov, kar ne bi bila, če bi izdajal zakone le en sam človek ali pa samo nekateri (Škamperle, 1996; Jurca, 2004). Sredi 15. stoletja je angleški pravnik in teoretik John Fortescue (1394–1476) v svojem delu *De laudibus legum Angliae (O pohvalah zakonov Anglije, napisano 1470 in prvič tiskano 1714)*⁴¹ poudaril prednost porotnega sodstva, pravnega stanu in *omejene monarhije* v Angliji. Z definicijo, da »kralj dobi mandat za svojo oblast od ljudstva«, je Fortescue opredelil razliko med *absolutno in ustavno monarhijo*. Tako se je postopoma vse bolj uveljavljala misel, da naj vlada državi *objektivno pravo* (ustava in zakoni), in ne neka samovoljna oseba. Podobno misel je izrekel nekoliko pozneje Thomas Smith (1513–1577) v delu *De Republica Anglorum* (napisano med 1562 in 1565, prvič tiskano 1583), kjer pravi, da »predstavlja parlament vsakega Angleža, bodisi da je v njem navzoč sam ali le po zastopniku, in je privolitev parlamenta privolitev vsakogar«. Približno v istem času je iznesel pomembne poglede na *ljudsko suverenost* nizozemski pravnik nemškega rodu Johannes Althusius⁴² v svojem delu *Politica metodice digesta (Sistematično razložena politika, 1603)*. Po njegovem prepričanju temelji *suverenost* na dveh osnovnih elementih: *pogodbi*⁴³ in *oblasti*. Drugi element izvira iz prvega: ljudstvo je s pogodbo preneslo po svojih posebnih pooblaščenih, *eforih* (svet, zbor), suverenost na državnega poglavarja, in prav zato tudi nadzoruje poglavarja države pri izvrševanju oblasti po svojih pooblaščenih. S tem ko se je Althusius postavil na stališče ljudske suverenosti in da je državo izvajal iz volje podložnikov, državljanov, je dobila tudi ideja o individualnih pravicah in svoboščinah človeka novo vsebino. Pravice človeka so s tem prenehale biti zgolj subjektivni privatnopravni zahtevki zoper državo in so postale *politične pravice*: pravicam človeka so se tako pridružile še *pravice državljana*.⁴⁴ Meščanstvo se ne bori več le za nekaj bolj ali manj široko področje individualnega uveljavljanja znotraj fevdalne države, temveč hoče samo postati nosilec državne oblasti, samo hoče postati država. Drugi veliki Nizozemec humanist in pravnik Hugo Grotius (1583–1645) pa je v svojem delu *De iure belli*

41 To je bila prva zgodovina konstitucionalnega (ustavnega) prava.

42 J. Althusius (1557–1638) velja, po svojih naukih o državi in družbi, za enega predhodnikov ideje o *modernej demokraciji*.

43 Misel o *družbeni pogodbi* kot pogodbi o združevanju, ki jo sklepa ljudstvo med seboj in s katero prenaša oblast na vladarja, je razvil najprej Althusius, dosledno in do kraja pa jo je utemeljil Rousseau (2001).

44 Gl. Hunt, 2015 (*Iznajdovanje človekovih pravic*); Pateman (*Spolna pogodba, 2016*). – Red. op.

ac pacis, 1625 (*O pravu v vojni in miru* [1949]) razvil racionalistično teorijo o *naravnem pravu*⁴⁵ ter s tem izvedel, na področju prava, ločitev med onostranstvom in tostranstvom. Grotius poudarja, da je človek sposoben sam, brez božje pomoči, spoznavati to, kar je dobro in prav, pa tudi, da je zaradi svobodne volje sposoben uresničiti to, kar je spoznal za dobro in prav. Vsi ti misleci so s svojimi smelimi idejami posredno vplivali na vsebino ustavnih dokumentov, ki so nastajali od 17. stoletja dalje (gl. Lešnik, 2000), hkrati pa utirali pot novoveški filozofiji (racionalizmu, empirizmu in razsvetljenstvu).

Tudi v *političnih doktrinah 18. stoletja* se pojavljajo nekateri elementi splošne teorije o družbi. Na tem mestu velja spomniti na Charlesa Montesquieuja (gl. Hadživuković, 2005b) in njegovo vplivno teorijo o delitvi oblasti – na izvršno, zakonodajno in sodno –, ki naj bi zagotavljala ravnotežje moči (Montesquieujeva »delitev oblasti« je danes implementirana v večini zahodnih, liberalnih demokracij). V svojem delu *O duhu zakonov* (*De l'esprit des lois*, 1748; *The Spirit of the Laws*, 1998) je prepričljivo utemeljeval nevarnost zlorabe oblasti za državljansko svobodo⁴⁶ ter terjal omejeno in deljeno oblast. V tem smislu je vzpostavil logično zvezo med državljansko svobodo in načelom zakonitega izvrševanja oblasti. Ko je proučeval vzroke, zaradi katerih nastajajo različne oblike vladavine in politične ureditve,⁴⁷ je Montesquieu prišel do zaključka o tesni odvisnosti teh oblik od naravnih okoliščin, pa tudi, da je značaj ljudstev odvisen od klimatskih razmer, v katerih ljudje živijo (zato ga prištevajo tudi med začetnike geografske šole v sociologiji). Pomembne misli k razvoju sociološke teorije je prispeval tudi škotski teoretik politične misli Adam Ferguson (1723–1816) v delu *Esej o zgodovini civilne družbe* (1767); v njem je že nakazal periodizacijo zgodovinskega razvoja družbe (divjaštvo, barbarstvo in civilizacija), tedaj natanko tako, kakor je pozneje porazdelil poglavitve etape družbenega razvoja ameriški etnolog, antropolog in sociolog Lewis Morgan (1818–1881). Ferguson je tudi eden prvih družboslovcev, ki so teoretično zastavili problem družbene delitve dela. S spoznanjem, da so posamezna področja družbenega življenja med seboj povezana in pogojena, je postavil temelje t. i. *teoriji družbenega dogajanja*. Družbo je Ferguson smatral za organski pojav, obravnaval jo je zgodovinsko, v določenem smislu pa tudi psihološko; v metodološkem pogledu pa je že opozarjal na pomen empirične analize družbenih pojavov. V svoji družboslovni teoriji je Ferguson poudarjal dinamične elemente družbe, zlasti idejo o tekmovanju in konfliktu. Zaradi tega ga šteje Ludwig Gumplowicz (1838–1909), najdoslednejši predstavnik *konfliktne teorije* v sociologiji, za prvega

45 V zahodnoevropskem fevdalizmu je imela ideja o naravnem pravu, tako kot vsa ideologija tega razdobja sploh, povsem teološki pomen. Naravno pravo so izvajali od boga, ki da usmerja vsa razumna bitja k njihovemu končnemu cilju.

46 V satiričnem delu *Perzijska pisma*, 1721 (2000, slov. prev.) je Montesquieu kritično ocenil francoske razmere v času absolutizma.

47 Montesquieu je razdelil vladavine (glede na nosilce oblasti) na: republikanske, monarhične in despotske. Vsakemu od teh ustreza tudi en princip: republiki vrlina, monarhija se štiti s častjo, medtem ko se despotizem ohranja s strahom. Montesquieu (nekateri ga štejejo za predhodnika, drugi za utemeljitelja *politične sociologije*) tudi precizira, da govorimo o *demokraciji* takrat, ko ima v republiki *ljudstvo kot telo* suvereno oblast.

velikega glasnika ideje o boju med posameznimi družbenimi skupinami kot poglavitnem gibalno družbenega razvoja.

Politično misel v obdobju romantike so zaznamovali filozofi Schelling, Herder in Fichte ter še posebej politična misleca Edmund Burke (1729–1797), utemeljitelj *liberalnega konservatizma*, in Thomas Paine/Payne (1737–1809). Burke se je v svoji kritiki zoperstavil racionalistični politični misli svojih sodobnikov ter utemeljeval, da do ustanovitve vladavin ni prišlo iz razumskih razlogov, temveč zaradi zgodovinskega dogajanja. Družbo je štel Burke za organsko (telesno) celovitost, hkrati pa ni priznaval evolucijskega, razvojnega pogleda na družbeno dogajanje; nasprotno, v tem pogledu je videl predvsem napore, da se obranijo in ohranijo obstoječe institucije. V tem kontekstu je tudi kritiziral stališča (Rousseaujeve) teorije o družbeni pogodbi, ki opravičujejo revolucije, pa tudi samo francosko revolucijo (Burke, 1989; Rotar, 2007, 85–111). Slednje je bolj razumljivo, če imamo v vidu, da se je buržoazno demokratična preobrazba angleške/britanske družbe že izvršila in je bila njena buržoazija – v nasprotju s preostalo (fevdalnoabsolutistične) Evrope – trdno na oblasti. V nasprotju z Burkom je bil Paine, kot privrženec razsvetljenstva, vnet zagovornik ideje francoske revolucije. Trdil je, da je človek po naravi družbeno bitje, in to tako zaradi svojega instinkta kot tudi potrebe, da je družbeno aktiven. Paine je, kot zagovornik teorije o družbeni pogodbi, utemeljeval le-to s prepričanjem, da je človek slab, zaradi česar je moralo priti do države in politične oblasti, sicer bi neurejeno, neorganizirano življenje v družbi postalo nezno. Prednost družbene pogodbe/kontrakta je videl predvsem v tem, da se ljudje z njo niso odrekli svojim naravnim pravicam;⁴⁸ nasprotno, s pogodbo so pridobili še nove, politične pravice. Državo je smatral za umetno tvorbo in za nujno zlo. Menil je, da so za posameznika pomembnejši od države družbeni odnosi, navade, sodelovanje med ljudmi, družbene institucije idr. V svojih političnih pogledih je bil Paine oster nasprotnik monarhije – v razpravi *Rights of Man*, 1792 (*Pravice človeka*, 1988) je zahteval ukinitvev britanske monarhije; bil je vnet zagovornik demokratične republike in suverenosti ljudstva; hkrati se je zavzemal za takšne ustavne določbe, ki bi družbeno manjšino varovale pred morebitno absolutistično vladavino večine. Skupna zasluga »romantikov« za poznejši razvoj družbene misli je bila v tem, da so zavračali racionalistične ideje razsvetlencev, ki so povsem intelektualistično razlagali nastanek družbe in države kot tvorbe zavestnega premisleka in izbiranja; v nasprotju z njihovimi pogledi so se postavili na stališče, da so nastale družbene institucije, država, politična oblast, religija itn. med organskim družbenim razvojem. S takšnim razmišljanjem so »romantiki« odpirali probleme, s katerimi so se ukvarjale poznejše sociološke teorije;

- v **pravni znanosti** (Vilfan, 1998) je v dobi romantike prevladovala *zgodovinsko pravna šola*⁴⁹ s spoznanjem, da se pravo v času spreminja, se razvija, in da je pri raz-

48 Teorija o naravnih pravicah stoji na stališču, da se človek rodi svoboden in s prirojenimi pravicami in svoboščinami, ki so obstajale pred državo, zato jih ta ne more dati in tudi ne odvzeti.

49 Njen ustanovitelj je bil nemški pravnik Friedrich Karl von Savigny (1779–1861). Po svoji miselnosti je bila šola del gibanja romantike, zato se je tesno povezala z nacionalnimi gibanji v prvi polovici 19. stoletja.

ličnih narodih različno. Te različnosti so se sicer že prej zavedali (npr. Montesquieu), novost pa je bila v razlagi razvoja in razločkov. Pripadniki omenjene šole so proučevali zgodovinski razvoj prava v okviru posameznih držav ter videli v pravu organsko tvorbo ljudske (narodne) kulture. Njena zasluga je bila spoznanje o dinamičnosti pravnega razvoja,⁵⁰ njena hiba v prevelikem poudarku na etničnih razlikovanjih v zvezi z narodnim duhom kot glavnem gibalno pravnega razvoja (rimski *individualizem*, germanski *kolektivni duh*, južnoslovanska *družinska skupnost – zadruga*), kar je v skrajni konsekvenci vodilo do povezovanja njenih nauk z nacionalističnimi in celo rasističnimi tendencami;

- v 18. stoletju se oblikuje tudi **antropologija** (Južnič, 1987). Za ustanovitelja t. i. fizične antropologije velja Johann Blumenbach (1752–1840), ki je začel s primerjalnim proučevanjem anatomskih in fizioloških značilnosti človeškega telesa, zlasti lobanje. Nadaljnji razvoj sta zaznamovala Anders Retzius (1796–1860) s proučevanjem t. i. cefaličnega indeksa (tj. razmerja med širino lobanje in njeno dolžino, izraženo v procentih) in Jean Lamarck (1744–1829) z idejo o razvoju živih vrst in tudi človeka, ki jo je pozneje teoretično utemeljil Charles Darwin (1809–1882) v svoji *evolucijski* teoriji (1951; 2009). Sicer pa je že Carl Linné (1707–1778) v svojo sistematično klasifikacijo živih bitij vnesel tudi človeka (*Homo sapiens*); prištel ga je k družini primatov ter hkrati razvrstil človeštvo po barvi kože na štiri vrste/rase: belo, rumeno, rdečo in črno;

- **primerjalna etnografija/etnologija** je z bogatim empiričnim gradivom, še bolj kot fizična antropologija, doprinesla k poznejšemu razvoju teoretske sociologije, še posebej, ker je s svoje strani navrgla idejo o zgodovinskem razvoju človeka, družbenih struktur, institucij in kultur (gl.: Balandier, v Gurvitch /ur./, 1966; Čarni, 1979 [2012]; Lévi-Strauss, 1994; Močnik 1994). Ne gre namreč spregledati, da so evropski raziskovalci v t. i. obdobju evropeizacije že relativno dobro poznali mnoga ljudstva z različnimi družbenimi ureditvami v Aziji, Afriki in Ameriki, od visoko civiliziranih pa do najbolj primitivnih ljudstev (Škerlj, 1962);

- in ne nazadnje velja opozoriti še na delež začetnikov **socialne antropologije** (gl.: Južnič, 1978; Baskar, 1993; Radcliffe-Brown, 1994; Gellner, 1999; Monaghan in Just, 2008) pri utemeljevanju ideje o družbenem razvoju: Christoph Meiners (1747–1810), Gustava Klemm (1802–1867) idr. Vrednost Meinersovih raziskav je bila v tem, da ni sistematično (empirično) proučeval le telesnih razlik, marveč tudi razlike družbene ureditve pri različnih ljudstvih; v tem kontekstu je že proučeval oblike vladavine, pravne sisteme, izobraževalne procese, družbeni položaj žensk, navade ipd. Klemm pa je proučeval različne kulture, ki jih je pojmoval kot celoto običajev, religij, spretnosti, znanosti in umetnosti ter zasebnega in javnega življenja v miru in vojni. Na podlagi empiričnih raziskav je npr. učil, da se je kultura razvijala od divjaštva prek »uglajenosti« k svobodi in da ustrezajo vsaki stopnji

50 Širše proučevanje pravnih pojavov nujno odpira vprašanja o razmerjih med pravnimi sistemi in celoto odnosov v določenih globalnih družbah. Motrenje pravnih norm zadene ob številne družbene procese, ki posredno vplivajo na pravno sfero. Iskanju skupnih značilnosti družbenih odnosov/procesov se je posvetila obča sociologija in še posebej sociologija prava kot ena izmed posebnih sociologij (Žun, 1971 [2014]).

tega razvoja posebne značilnosti vsakokratnih družbenih odnosov kot struktur-
nih sestavin.⁵¹

Zaključek

Vsi zgoraj navedeni miselni tokovi, ki so bili takrat v filozofiji in družboslovju najbolj razširjeni, priznani in veljavni, so odločilno vplivali na teoretično in metodološko vsebino sociologije ob njenem nastanku ter posledično (s svojim izročilom) tvorijo »predzgodovino« sociologije. Vendar je pri osamosvajanju sociologije kot znanosti potrebno imeti v vidu – poleg obravnavane epistemološke (spoznavnoteoretične) in metodološke pogojenosti sociologije po razvoju drugih znanosti⁵² – še drugi vzrok za njen nastanek, tj. takratno družbeno krizo, ki jo je bilo treba pojasnjevati in razreševati z racionalnimi sredstvi.

S to problematiko pa že prehajamo iz »predzgodovine« v zgodovino sociologije, natančneje, v zgodnjo dobo sociološke misli, katere glavna preokupacija je bila razvozlati – z znanstvenimi prijemi – nerešeno vprašanje zakonov, po katerih se giblje zgodovina človeške družbe. Ideja zakonov zgodovine/družbe je bila v zgodnji sociologiji, v primerjavi s ponujenimi koncepti filozofije (zgodovine), zgodovinopisja in drugih družbenih znanosti – ki smo jih predstavili v »predzgodovini« sociologije – nekaj povsem drugega. Ne samo, da se je ta sociološka ideja razlikovala po zavračanju dotedanjega metafizičnega razumevanja zakonov kot esencialne povezanosti bivanja, ki ga lahko odkrijemo na osnovi razmišljanja, pač pa tudi po tem, da je prevzemala sodobni naravoslovno-znanstveni koncept zakona kot induktivnega posploševanja, ki temelji na opazovanju in eksperimentu.

51 Etnologija in antropologija sta pomembno vplivali na razvoj sociologije, tako z nudenjem obilice gradiva o družbah/kulturah (od najbolj primitivnih do najbolj razvitih), kot tudi z ustvarjanjem pogojev za komparativne raziskave, ki jih je med prvimi opravljal v sociologiji Herbert Spencer (1820–1903), eden od utemeljiteljev sociologije. Etnologija je bila pomembna tudi zato, ker je posredovala sociologiji metode opazovanja sestavljenih družbenih tvorb in sredstva, kako priti do celovitih študij/monografij (Mercier, 1966). Na tem mestu velja opozoriti tudi na raziskovalna dela prof. Iztoka Saksida (1953–1998), še posebno s področja (socialne) antropologije, sociologije zgodnjih družb in primerjalne sociologije/socionomije (Saksida, 1999; Vogrinc idr., 2000, 669–677 /Bibliografija I. Saksida/).

52 Ob razpravi, ali ima ta ali druga vrsta raziskovanja značaj znanosti, se navadno pretresata dve vprašanji: prvič, ali more s svojo posebno tehniko dela pravilno ugotavljati dejstva, ki jih raziskuje, in drugič, ali more ta dejstva tudi vzročno razložiti. In prav iskanje odgovorov na vprašanje vzročnosti v zgodovinskem razvoju je bilo ključno za nastanek *sociološkega zgodovinopisja*.

2.

Komunikacija sociologije in zgodovine v zgodnji
dobi sociološke misli – poskus afirmiranja
sociologije kot »znanstvene zgodovine«

V: Ksenija Vidmar Horvat in Avgust Lešnik (ur.), *Včeraj in danes. Jubilejni zbornik socioloških razprav ob 50-letnici Oddelka za sociologijo 1960–2010*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010, str. 181–185 in 198–207 [2. skica].

Pogovor: O predmetu historična sociologija

I.

Delovno gradivo za predmet *historična sociologija* sem zasnoval v jesenskih mesecih 2003, na študijskem gostovanju na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Beogradu, v času, ko smo na našem oddelku šele vstopali v prenavo študijskih programov, medtem ko so bili na beograjskem že v zaključni fazi bolonjske reforme. Ker se študijsko in raziskovalno ukvarjam s temami, ki so na presečišču socioloških znanosti in zgodovinopisja, so me še posebej zanimali njihovi pristopi do področij, katera so predmet dveh ali več disciplin, kot so: sociologija/zgodovina, -/antropologija, -/politologija, -/pravo, -/ekonomija, idr.; rešitve v njihovih predmetnikih so naslednje: historična sociologija, socialna antropologija, sociologija politike, sociologija prava, ekonomska sociologija, itn. Svoj študijski in raziskovalni interes za razvoj tovrstnih področij so podkrepili z argumentom, da so dolžni – kot najstarejši sociološki oddelek na tleh nekdanje Jugoslavije (ustanovljen leta 1959; naš, ljubljanski leto pozneje) – razvijati in ohranjati tradicionalna predmetna področja, hkrati pa odpreti prostor novonastalim, bodisi v okviru obveznih bodisi izbirnih predmetov; gre za pragmatično politiko sobivanja in spajanja tradicionalnega in novega, pri čemer imajo največjo korist uporabniki – študenti/šudentke in strokovna javnost. Njihove rešitve tovrstnih dilem so se mi zdele, takrat in še danes, primerne in uporabne tudi za naš oddelek oziroma za naše študijske programe.

Povedano je bil tudi eden izmed razlogov za moj takratni predlog/ponudbo za uvedbo »novega« študijskega predmeta *historična sociologija*, ni pa edini. Najbolj tehten je ta, da se je nova sociološka disciplina (sodobna) *historična sociologija* dobro utrdila in uveljavila – kot študijski in raziskovalni predmet – v 90. letih minulega stoletja na uglednih mednarodnih univerzah, hkrati pa nima domicila še v nobenem slovenskem univerzitetnem študijskem programu sociologije. Nadalje, predlagano predmetno področje za naš oddelek tudi ni nikakršna *tabula rasa*; prav nasprotno, oddelek je vseskozi imel in ima, tako raziskovalno kot študijsko tradicijo in afiniteto za zgodovinsko-sociološke tematike, tako na ravni teorije kot analize ključnih socialno-političnih procesov 19. in 20. stoletja. Naj spomnim le na dela prof. Marjana Britovška (1923–2008) [gl. 2015], še posebej na njegovo knjigo *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem* (1964), ter študije prof. Ludvika Čarnija (1931–1996) [gl. 2012] in njegovo knjigo *Teorija formacij družbe* (1979 [2012]), kakor tudi na njune predmete – socialna zgodovina 19. in 20. stoletja, občja sociologija (s poudarkom na družbeni strukturi in razvoju družbe), zgodovina sociološke misli na Slovenskem –, pa tudi na oddelku nas je danes kar nekaj učiteljev, ki nam tovrstne študijske raziskave niso tuje, prej nasprotno. Ob povedanem ne gre prezreti niti pomembnega dejstva, to je vpetosti dobršnega dela članov oddelka v veliko raziskovalno delo, ki je bilo in se še opravlja (od leta 1985) v okviru zdaj že znamenite »zelene« zbirke *Studia humanitatis*, ki tako rekoč predstavlja študijski temelj ne samo za naša obstoječa, marveč tudi za nova predmetna področja, med katera sodi tudi *historična sociologija*, ki je bila uvedena s študijskim letom 2010/11 v naše bolonjske študijske programe.

II.

Če za zgodovino nasploh velja, da je ena najstarejših ved, kar jih človeštvo pozna (pri tem ne gre prezreti, da je resnično 'staro' samó zanimanje za preteklost in njeno opisovanje, Carr, 2008), potem velja za sociologijo, da je ena izmed 'mlajših' v pantonu znanosti. Seveda lahko o nastanku sociologije kot samostojne znanstvene panoge (v prvi polovici 19. stoletja) govorimo zgolj formalno, to je s stališča klasifikacije znanosti, pred tem o »predzgodovini« sociološke misli, saj se je le-ta razvijala (do osamosvojitve v samostojno vedo) v okviru filozofije ter v posameznih družbenih vedah, zlasti v politični ekonomiji, državoslovju in pravoslovju.¹ Potrebo po novi »znanosti o družbi« so njeni očetje/ustanovitelji utemeljevali z argumentom, da filozofija (zgodovine) ter zgodovinopisje in druge posebne družboslovne vede sicer ponujajo parcialne poglede na družbeni red in njegov razvoj, manjka pa splošni, globalni vpogled v zakone funkcioniranja in razvoja družbe kot celote. In prav znanstvena razrešitev tega ključnega vprašanja naj bi bila naloga novoustanovljene vede, sociologije. Spričo dejstva, da sta se s pričujočo problematiko (ne)posredno ukvarjali tako filozofija zgodovine kot zgodovinopisje, je tudi razumljivo, da je konstituiranje sociologije sočasno vodilo v medsebojne spore, vendar ne zaradi predmetnega področja, temveč metodologije; šlo je za poskus afirmiranja sociologije kot znanstvene/teoretske zgodovine. S proučevanjem »predzgodovine« sociologije ter s komunikacijo sociologije in zgodovine v zgodnji, klasični² in sodobni³ sociološki misli, se danes ukvarja *zgodovina historične sociologije*.⁴ Ob povedanem ne gre prezreti, da večina teoretikov, ki se (je) ukvarja(la) s *historično sociologijo*⁵ kot intelektualnim poljem: Paul Veyne (1993), Raymond Aron (1971), Jürgen Kocka (1994), Georges Gurvitch (1966), Lucien Goldmann (1958), Philip Abrams (1982) idr., stoji na stališču, da je *zgodovina historične sociologije* predvsem zgodovina metodološkega spora sociologije z zgodovino oziroma zgodovinopisjem, nenazadnje pa tudi samega razumevanja in interpretacije zgodovinskega in družbenega dogajanja (Mitrović in Todorović, 2003). Sodobna *historična sociologija* (gl. Delanty in Isin, 2003; Lachmann, 2013) se je kot posebna sociološka disciplina dodobra utrdila in uveljavila – kot študijski in raziskovalni predmet – v programih sociologije na prestižnih mednarodnih univerzah v 90. letih minulega stoletja. Ugledni teoretik sodobne historične sociologije Dennis Smith, avtor referenčnega dela *The Rise of Historical Sociology*, 1991 [*Vzpon historične sociologije*,

1 O genezi miselnih tokov in pogledov (v antiki, srednjem in novem veku), ki so pomembno vplivali na teoretično in metodološko vsebino sociologije ob njenem nastanku, glej 1. spis v pričujočem *Izboru*. – *Op. ur.*

2 Protagonisti: Karl Marx, Alexis de Tocqueville (1996), Émile Durkheim, Max Weber.

3 Neposredni predhodniki in utemeljitelji historične sociologije so: M. Bloch, F. Braudel, I. Wallerstein, B. Moore, A. G. Frank, K. Polanyi, C. Tilly, S. N. Eisenstadt, P. Kennedy, T. Skocpol idr.

4 V naši strokovni literaturi srečamo še druga poimenovanja, npr.: »zgodovinska sociologija«, »sociološka zgodovina« idr. (Kerševan, 2004, 342). Pri odločitvi za rabo »historična« in ne »zgodovinska« sociologija, sem se zgledoval po naslovu knjige *Zgodovina historične misli* (Luthar idr., 2006); od tod tudi (moj) predlog za poimenovanje/rabo (zgodovina) »historične sociologije«.

5 Oxfordski leksikon sociologije (Marshall, 1994, 217) označuje s terminom *historična sociologija* sociološko analizo, zasnovano na zgodovinskih primarnih (arhivsko in dokumentarno gradivo) in/ali sekundarnih virih (historična literatura).

2011], vidi funkcijo *historične sociologije* v odkrivanju in raziskovanju mehanizmov, ki jim je pripisati spremembe v posameznih družbah oziroma njihovi reprodukciji. Med njene naloge sodi iskanje skritih struktur, ki bodisi onemogočajo uresničevanje človekovih ambicij bodisi jih podpirajo. Tem namenom služi tako zatekanje v preteklost kot povezovanje preteklosti s sedanostjo, posebej, kako delujejo posamezne družbe in po kakšni poti prihaja do njihovih sprememb. Z drugimi besedami: *historičnost socialnih struktur* je temeljna preokupacija *historične sociologije* (Antonić, 1995).

Uvod

Spogledovanje zgodnje sociologije s tedanjim zgodovinskim nikakor ni bilo naključno. Epohalne družbene spremembe ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja (zlom *ancien régime*, rojstvo konstitucionalizma, procesi industrializacije, deagrariacije, migracije, urbanizacije, modernizacije, razredne stratifikacije idr.), ki so jih povzročila in pospešila družbena gibanja⁶ in revolucije (ameriška protikolonialna, francoska meščanska, angleška industrijska), niso postale samo osrednji predmet takratnega diskurza političnih elit in akademske javnosti, pač pa so soustvarile – z novo, še neraziskano materijo – tudi objektivne pogoje za osamosvojitve »znanosti o družbi« v samostojno znanstveno disciplino, *sociologijo*.⁷ Zagotovo je na mestu ugotovitev, da je »francoska revolucija (v širšem pomenu) razdala svojo praktično energijo z ekonomsko in politično emancipacijo meščanstva, svojo teoretično energijo pa z ustanovitvijo sociologije (gl. Pagon, 1990, 581–588 /Dolg sociologije francoski revoluciji/), pa tudi, da je delavski razred razdal svojo praktično energijo z organiziranjem revolucionarnega političnega gibanja, svojo teoretično energijo pa z ustanovitvijo *historičnega materializma* in *znanstvenega socializma*« (Goričar, 1969, 8).

Pomembne elemente poznejše sociološke teorije so v tem burnem obdobju razvijali predvsem tisti družbeni misleci, ki so imeli kritičen odnos do kapitalističnega družbenega reda. Namreč v dobi, ko se je kapitalizem v zahodni Evropi že utrdil v vladajoči ekonomski in politični sistem, se je pokazalo, da se z njim niso uresničila pričakovanja razsveteljencev, ideoloških predhodnikov meščanskih demokratičnih revolucij. To je tudi botrovalo nastanku tistih političnih idej, ki so negativno vrednotile kapitalistično družbeno ureditev in so hkrati iskale izhod v drugačno, »pravičnejšo« družbo. Izmed teh političnih doktrin sta bila za nastanek in začetni razvoj sociologije

6 Nemški ekonomist in sociolog Lorenz von Stein (1815–1890) je med prvimi uvedel kategorijo »družbeno gibanje« v širšo družboslovno rabo, potem ko je objavil leta 1850 v Leipzigu odmevno delo *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich: von 1789 bis auf unsere Tage*, I–III /Zgodovina družbenih gibanj v Franciji, 1789–1850 (angl. prev.: Stein, 1964). Gl. tudi Koselleck, 1999, 83–99; Prunk, 2015, 23–116.

7 Auguste Comte je leta 1839 – v 4. zvezku svojega dela *Tečaj pozitivne filozofije (Cours de philosophie positive*, I–VI, Paris, 1830–1842; dostopno na: http://www.ac-grenoble.fr/PhiloSophie/old2/file/comte_khodoss.pdf) – prvi poimenoval *sociologijo* za »znanost o družbi« (v prvih treh zvezkih uporablja termin »socialna fizika«, ki si ga je izposodil pri T. Hobbsu), medtem ko za utemeljitelja sodobne sociologije velja Claude-Henri Saint-Simon. V svojem delu *Le Socialisme* je Émile Durkheim (1928 [1992]) zapisal: »[Saint-Simon] ni samo naredil načrt za novo znanost [sociologijo], marveč ga je poskušal tudi uresničiti« (nav. po: Gurvitch, 1966, 43). Kot raziskovalni in študijski predmet se je sociologija začela uveljavljati na univerzah v devetdesetih letih 19. stoletja, najprej v ZDA in Franciji; največji razmah je dosegla po 2. svetovni vojni, ko se je tudi razvejila v posebne sociologije.

najpomembnejša utopični socializem (Saint-Simon idr.) (gl. Pagon-Brglez, 1979a, 8–54) in anarhizem (Proudhon idr.) (Rizman, 1986, XXI–LXXV).

Historični materializem in sociologija

Zgodovinarji sociologije v splošnem soglašajo, da je treba pripisati utemeljitev (znanstvene) sociologije trem mislecem 19. stoletja: Saint-Simonu (1760–1825), Augustu Comtu (1798–1857) in Karlu Marxu (1818–1883). Ti trije so prvi povezali raziskovanje družbenih pojavov s sodobnim znanstvenim mišljenjem, obenem pa so postavili prve teorije o razvoju moderne družbe, ki temeljijo na zgodovinskem proučevanju pretekle in sodobne družbe. Skupno jim je bilo, da so se vsi trije zanimali za družbene spremembe in da so si prizadevali za praktično uporabo svojih (družbenih) spoznanj; ravno zato so se povezali s socializmom.⁸ Saint-Simon je znani predstavnik utopičnega socializma (v Pagon-Brglez /ur./, 1979b, 223–279), zagovornik industrijske družbe (tvorec tega pojma) in prvi pomembnejši ustvarjalec združene Evrope;⁹ Comte si je prislužil (zaradi svojega konservativnega odnosa do revolucionarnih gibanj) naziv socialistični »odpadnik« oziroma konservativni reformator (Fiamengo, 1987, 101–107); Marx pa velja za utemeljitelja znanstvenega socializma, ki vključuje tudi univerzalno materialistično koncepcijo zgodovine (historični materializem).

V tedanjem razgibanem zgodovinskem dogajanju se pojavlja tudi že delavstvo kot razred »za sebe«.¹⁰ Namreč, ko se je meščanstvo/buržoazija v najrazvitejših deželah že uveljavilo in utrdilo kot vladajoči razred in ko se je ideja demokratičnih revolucij že razširjala proti fevdalnemu vzhodu in jugu takratne Evrope, je tudi delavski razred že postavil zahteve za svojo lastno ekonomsko, politično in kulturno emancipacijo. Te

- 8 Socializem – kot idejni in politični nazor ter družbeno gibanje za spremembo kapitalističnega družbenega sistema – se je uveljavljal kot ideja (predvsem od obdobja renesanse naprej), kot gibanje (predvsem od začetkov delavskega gibanja) in kot politika oz. politična praksa (od začetkov nastajanja socialističnih političnih organizacij). V njegovem razvoju so se oblikovale tri prevladujoče smeri: socialnodemokratska in komunistična (Lešnik, 1994) in krščanskosocialistična (Prunk, 2004, 105–153). Teži k uveljavitvi družbene enakosti, pravičnosti in solidarnosti, od začetka 19. stoletja k uveljavitvi ekonomskih, političnih, socialnih idr. pravic delavskega razreda. Moderni socializem se je kot idejnopolični nazor delavskega razreda in kot družbeno gibanje razvil v prvi polovici 19. stoletja (Lešnik, 2018) ter bil ob konservatizmu (Heineman, 1996, 65–74) in liberalizmu (Rizman, 1992, 15–33) poldrugo stoletje tretja najvplivnejša politična struja evropske in svetovne civilizacije ter hkrati ostra kritika ali popolna negacija kapitalistične družbe.
- 9 Sodelovanje Saint-Simona s francoskim zgodovinarjem Augustinom Thierryjem (1795–1856) je dalo delo *O reorganizaciji evropske družbe (De la réorganisation de la société européenne, 1814)*. Osnovna Saint-Simonova ideja je bila institucionalni federalizem in postopno poenotenje Evrope v evropsko skupnost, kar pozneje postane temeljni kamen funkcionalističnega pristopa. Saint-Simon je bil prepričan, da mora federacija, ki bo poenotila Evropo, temeljiti, kolikor je mogoče na družbenih spremembah, ki sta jih povzročili francoska in industrijska revolucija. O zgodovini evropskega združevanja, glej 32. spis v pričujočem *Izboru*.
- 10 Zgodovinski proces preobrazbe množice mezdnih delavcev, ki so še brez potrebnega minimuma razredne zavesti (delavski razred v objektivnem pomenu besede), v moderen delavski razred (kot subjekt z razredno zavestjo), sta Marx in Engels označevala kot prehod iz »razreda po sebi« v »razred za sebe«. Dozorela zavest (o bistvu lastnega razrednega položaja, o konfliktu interesov kapitala in dela ter o lastni vlogi razreda mezdnih delavcev v družbenem razvoju) je bila tista, ki je šele konstituirala moderen delavski razred, in kot taka tvori osnovo njegove družbene identitete in zgodovinske subjektivitete (Pribičević, 1979, 11). Stopnja razredne zavesti, ki spreminja proletarske množice v »razred za sebe«, je dosežena, ko te množice sprejmejo socializem za svojo osnovno politično opredelitev. »Razred za sebe« ne le teži k socializmu, ampak se zanj tudi bojuje; je subjekt boja za revolucionarno družbeno preobrazbo (ibid., 13).

zahteve je izražal znanstveni socializem, politična doktrina revolucionarnega proletariata, ki je cilje svojemu gibanju zastavil izven okvirov obstoječega in takrat še utrujučega se kapitalizma. Filozofski in obči temelj znanstvenega socializma je historični materializem, prva obča teorija družbenih ved, prva sociološka »kozmogonija«. Zaradi tega prištevamo tvorca historičnega materializma K. Marxa med ustanovitelje sociologije kot samostojne vede (Duverger, 1961, 10). Posledično sta se v štiridesetih letih 19. stoletja pojavili in se začeli razvijati skoraj istočasno in vzporedno dve znanstveni pojmovanji o družbi: historični materializem in sociologija.¹¹

I.

»Prvo delo,« piše Marx, »ki sem se ga lotil, da bi razpršil dvome, ki so se me polasčali, je bila kritična revizija Heglove filozofije prava, delo, katerega uvod je izšel v *Nemško-francoskih letopisih* leta 1844 v Parizu. Moje raziskovanje se je končalo z rezultatom, da pravnih odnosov kakor tudi državnih oblik ni mogoče razumeti niti iz njih samih niti iz tako imenovanega splošnega razvoja človeškega duha, marveč da temeljijo v materialnih življenjskih odnosih, katerih celotnost obravnava Hegel, kakor so to delali Angleži in Francozi 18. stoletja, pod imenom 'meščanska družba', da pa je treba iskati anatomijo meščanske družbe v politični ekonomiji. /.../ Splošni rezultat, do katerega sem prišel in ki je postal, ko sem ga dosegel, vodilo mojemu študiju, se lahko na kratko izrazi takole:

V družbeni produkciji svojega življenja stopajo ljudje v določene, nujne, od njihove volje neodvisne odnose – produkcijske odnose, ki ustrezajo določeni razvojni stopnji njihovih materialnih produktivnih sil. Celota teh produkcijskih odnosov sestavlja ekonomsko strukturo družbe, realno osnovo, ki se na njej dviga pravna in politična vrhnja stavba in ki ji ustrezajo določene oblike družbene zavesti. Način produkcije materialnega življenja določa socialni, politični in duhovni proces življenja nasploh. Ne določa zavest ljudi njihove biti, temveč narobe, njihova družbena bit določa njihovo zavest. Na določeni stopnji svojega razvoja prihajajo materialne produktivne sile družbe v nasprotje z obstoječimi produkcijskimi odnosi ali – in to je le pravni izraz za isto stvar – z lastninskimi odnosi, v katerih so se doslej razvijale. Iz razvojnih oblik produktivnih sil se ti odnosi spremenijo v njihove spono. Tedaj nastopi razdobje socialne revolucije. S spremembo ekonomske osnove se počasneje ali hitreje izvrši prevrat v vsej ogromni vrhnji stavbi. Ko proučujemo take prevrate, moramo vselej razlikovati med materialnim prevratom v ekonomskih pogojih produkcije, ki se dá ugotoviti s prirodoslovno natančnostjo, in pravnimi, političnimi, religioznimi, umetniškimi ali filozofskimi, skratka: ideološkimi oblikami, v katerih se ljudje tega konflikta zavedo in ga izbojujejo. Kakor ne presojamo posameznika po tem, kar misli sam o sebi, prav tako ne moremo presojati take prevratne dobe po njeni zavesti, temveč

11 Prof. Boris Zihlerl (1910–1976) je v svojem nastopnem predavanju na Filozofski fakulteti (1954) razglabljal o razmerju med sodobno občo sociologijo in historičnim materializmom (Zihlerl, 1974, 147–170; [2010], 25–41).

moramo ravno nasprotno to zavest razložiti iz nasprotij materialnega življenja, iz obstoječega konflikta med družbenimi produktivnimi silami in produkcijskimi odnosi. Nobena družbena formacija ne propade prej, preden se ne razvijejo vse produktivne sile /.../ in novi, višji produkcijski odnosi se nikoli ne pojavijo prej, preden ne dozore materialni pogoji za njihov obstoj v okviru stare družbe same. Zato si postavlja človeštvo vedno le take naloge, ki jih lahko reši /.../ naloga se poraja šele tedaj, ko že obstoje materialni pogoji za njeno rešitev ali pa so le-ti vsaj v procesu svojega nastajanja. V velikih obrisih lahko označimo azijske,¹² antične, fevdalne in sodobne buržoazne produkcijske načine kot progresivne dobe v ekonomskem razvoju družbe« (Marx, v MEID-IV/1968, 104–106 /Prispevek h kritiki politične ekonomije/).

II.

Kakor je bil historični materializem idejni, teoretični izraz hotenj delavskega razreda, je izražala po drugi strani sociologija ob svojem nastanku družbene in politične težnje takrat vladajočega meščanstva. Prednostna naloga sociologije kot novoustanovljene znanosti naj bi bilo odkrivanje zakonov in zakonitosti zgodovinskega/družbenega razvoja še več, s svojimi znanstvenimi ugotovitvami naj bi poleg razlage razvoja družbe v preteklosti in sedanjosti omogočala tudi napovedovanje prihodnjega družbenega razvoja.

Nepretgranost človeške zgodovine: Vse, kar se je že zgodilo, in vse, kar se še bo, sestavlja eno samo serijo, katere prvi mejniki so preteklost, zadnji pa prihodnost. Tako nam bo proučevanje poti, ki jo je človeški duh opravil do danes, odkrilo, katere koristne korake mora še storiti na tej znanstveni poti in poti k blaginji¹³ (Saint-Simon, 1813, v Pagon-Brglez /ur./, 1979b, 233). Vsaka politična kombinacija, vsaka institucija, če naj bo zares dobra, mora ustrezati dvema pogojema: 1. da je koristna za *družbo*,¹⁴ se pravi, da prinaša *družbi* pozitivne koristi; 2. da se ujema s sedanjim stanjem *družbe*, da je v skladu z obstoječimi idejami in stvarmi, da je postopno pripravljena, skratka, da prihaja *à propos*. Ta drugi pogoj, ki je sicer manj znan kot prvi, je vendarle prav tako neogiben. Samo z njim postanejo institucije dopustne; nič ni namreč bolj mogoče ali vsaj trajno kakor tisto, kar ni ne nad ne pod sedanjim stanjem družbe, kar nikakor ne pride ob nepravem času. Prav to utemeljuje glavno koristnost *zgodovinskih razmišljanj*; samo s filozofskim

12 Ludvik Čarni je bil prvi sociolog na Slovenskem, ki se je ukvarjal s problematiko azijskega produkcijskega načina (gl. Čarni, 1968 [2012]; 1994 [2012]) in z vprašanji delitve in sistemizacije zgodovine človeštva, tako znotraj sociologije kot zgodovinopisja (1978 [2012]; 1981 [2012]).

13 Že leta 1812 je Saint-Simon zapisal: »Prihodnost sestavljajo zadnji mejniki serije, katere prvi mejniki so preteklost. Ko dobro proučimo prve mejnike neke serije, je lahko postaviti naslednje: tako iz dobro opazovane preteklosti z lahkoto izpeljemo prihodnost.«

14 To besedilo je pravo nasprotje utopičnega teksta, če naj utopija pomeni načrt, katerega uresničitev je nemogoča, hkrati pa tudi eno izmed tistih, v katerih se Saint-Simon še najbolj opira na materialno zgodovino družbe.

opazovanjem *preteklosti* si lahko pridobimo natančno znanje o pravih elementih sedanosti (Saint-Simon, 1818, *ibid.*, 233–234).

Podobno je tudi Comte gledal na sociologijo kot posebno koristno/uporabno vedo, saj naj bi opravljala vlogo »vodnice« za reorganizacijo družbe v prihodnosti. V mislih je imel prispevek sociologije k stabiliziranju družbe kot celote (po socialnopolitičnih revolucijah), pa tudi k napredku, pojmovanemu kot izpopolnjevanje trdnosti in reda. Potemtakem naj bi bila sociologija – v nasprotju s historičnim materializmom in znanstvenim socializmom – nekakšen instrument varovanja družbenega miru in ohranjanja temeljev družbene ureditve/ređa.

Metodološki spor sociologije z zgodovinopisjem

Seveda ne moremo mimo dejstva, da si je sociologija ob svojem nastanku izbrala bolj ali manj »zasedeno« raziskovalno polje, s katerim so se že ukvarjale druge znanstvene discipline, predvsem filozofija zgodovine in zgodovinopisje. Zato je razumljivo, da je bilo treba, vsaj na akademski ravni, odgovoriti na nove izzive in vprašanja, povezana z odnosom sociologije do zgodovine na eni in do filozofije zgodovine na drugi strani ter seveda tudi obratno. Vendar iskanje odgovorov in dokazovanje distinktivnosti (pri vseh treh disciplinah) ni šlo v smeri zagovora specifičnega predmetnega področja, kot bi morda pričakovali, pač pa svojske metodologije.¹⁵ V teh naporih nova družbena znanost (sociologija) ni skrivala ambicije, da postane t. i. teoretska (znanstvena) zgodovina:¹⁶

Pravijo, da je zgodovina brevir kraljev; po tem, kako kralji vladajo, pa vidi-mo, da je njihov brevir slab; zgodovina v svoji znanstveni podobi namreč še ni zapustila pleníc. Ta pomembna veja našega spoznavanja za zdaj še ni drugega kot zbirka bolj ali manj skrbno ugotovljenih dejstev. Ta dejstva niso povezana z nobeno teorijo, niso še vklenjena v vzročno-posledični red; zato je zgodovina še zmerom nezadosten vodnik tako za kralje kakor za njihove podložnike; ne enim ne drugim ne daje možnosti za sklepanje, *kaj se bo zgodilo iz tistega, kar se je zgodilo*. Za zdaj še nimamo drugega kot nacionalnih zgodovin, katerih avtorji so si postavili za svoj glavni namen, da bi slavili kreposti svojih rojakov in devali v nič kreposti njihovih tekmecev.¹⁷ Še no-

15 Naloga zgodovine in sociologije je, da odkriva »naravne zakone« razvoja človeške družbe. Za zgodovino ima sociologija le metodološko funkcijo. In sociologija ni le metodologija zgodovine, ampak metodologija vseh disciplin, ki proučujejo človeško družbo (Čarni, 1969 [2012], 31). Sociologija je najbolj splošna znanost o družbi in kot takšna teoretična osnova vseh drugih družbenih znanosti (Žun, 1964 [2014], 7).

16 Ob razpravi, ali ima ta ali druga vrsta raziskovanja značaj znanosti, se navadno pretresata dve vprašanji: prvič, ali more s svojo posebno tehniko dela pravilno ugotavljati dejstva, ki jih raziskuje, in drugič, ali more ta dejstva tudi vzročno razložiti. In prav iskanje odgovorov na vprašanje vzročnosti v zgodovinskem razvoju je bilo ključno za nastanek *sociološkega zgodovinopisja*. Šele z njim je dobilo večje zanimanje zgodovinarjev za ekonomski, družbeni in kulturni napredek, ki so ga spodbudili zlasti dogodki francoske revolucije, tudi svojo teoretično utemeljitev.

17 Napačno bi bilo sklepati, da Saint-Simon v celoti zanika znanstveno naravo nacionalnim zgodovinom. Tu nastopa predvsem proti *šovinizmu*.

ben zgodovinar se ni doslej postavil na splošno stališče; še nihče ni napisal zgodovine vrste; nihče še ni, nazadnje, rekel kraljem: *Glejte, tole izhaja iz tistega, kar se je zgodilo*, glejte red stvari, do katerega nas bo pripeljala razsvetljenost; glejte, to je cilj, h kateremu morate usmeriti delovanje velikan-ske oblasti, ki je v vaših rokah. /.../ Eden izmed premislekov, po katerem naj bi kajpak domnevali, da zgodovina – ne le takšna, kakor je poučujejo, temveč tudi takšna, kakršno si zamišljajo in jo gojijo najboljši filozofski duhovi – ni še takšne narave, kakršna bi morala biti, je ta, da je v vseh glavah klasificirana kot ena izmed vej literature. To dokazuje, da je zgodovina še daleč od tega, da bi bila preprosta serija opazovanj o poti in razvoju civilizacije; v tem primeru bi jo namreč povzdignili na stopnjo pravih znanosti; gojili pa bi jo lahko samo ljudje, ki so sposobni opazovati družbeno stanje z vseh strani in ki so sicer po svojih znanstvenih proučevanjih vajeni sklanjati dejstva, da bi iz njih povzemali splošne zakone, in se ravnali po dokazih.¹⁸ Do istega sklepa bomo dospeli še bolj presenetljivo, če se površno ozremo na to, kar je bila zgodovina doslej. Vse do polovice zadnjega (18.) stoletja je bila zgodovina skoraj zmerom samo biografija oblasti,¹⁹ v kateri so narodi prikazani le kot orodje in žrtve in v kateri je le tu in tam posejanih nekaj redkih epizodičnih ugotovitev o civilizaciji ljudstev.²⁰ /.../ *Znanstveno zgodovino je treba šele napisati* (Saint-Simon, 1813, v Pagon-Brglez /ur./, 1979b, 234–235).

V tem kontekstu je Comtova »socialna fizika« (sociologija) naredila svojevrsten kopernikanski obrat, in sicer v metodološkem pristopu; metode so bile namreč tista resnična novost, ki so jo uvedli utemeljitelji sociologije v t. i. »teoretsko zgodovino«. Velike metodološke razprave ponavadi kažejo na »nezrelost« konkretne znanosti oziroma na dejstvo, da se kot znanost še ni povsem konstituirala. Po drugi strani pa lahko hkraten obstoj večjega števila metodoloških orientacij pripomore k hitrejšemu razvoju teoretske misli, pa tudi k boljšemu preverjanju stališč in izsledkov, nastalih z različnimi postopki. Na področju sociologije so njeni bolj kritični utemeljitelji upravičeno opozarjali, da ne kaže enostavno prevzemati metod in teorij drugih znanstvenih področij, ampak jih je treba graditi v skladu s posebno naravo predmeta (sociološke) znanosti. Njen razvoj je potrdil, da so se sociološke metode in teorije prilagajale izredno zapletenemu pojavu, kakršen je človeška družba, kar je končno pripeljalo do prevladujočega spoznanja o tem, da je sociologija znanost, ki mora uporabljati specifične metode pri raziskovanju svojega predmeta. V nasprotju s tedaj prevladujočo

18 *Splošni zakoni ali teorija* so pravzaprav eno in isto. Tako lahko postane zgodovina znanost, vendar le, če niso splošni zakoni in teorija vsiljeni dejstvu, ki so, kakor je dejal Lenin, *trmasta*.

19 *Vulgarna* (neznanstvena) *zgodovina* je zmerom biografija oblasti (bolj ali manj romantična življenja, drobne zgodbe itn.); v nadaljevanju Saint-Simon torej upravičeno grmi zoper strogo delitev na dinastije in kraljstva. Sicer pa se tudi sam zavzema za »periodizacijo zgodovine«, za razmejitev konkretnih zgodovinskih razdobj.

20 *Civilizacija* ima za Saint-Simona pomen družbe, kjer je najvišje mesto dano industriji in industrijskemu razredu in so mu vsi drugi podrejeni, kjer je ljudstvo »industrijsko organizirano«. Ker so za Saint-Simona zakonitosti družbenega razvoja pot iz preteklosti v prihodnost, je to torej prihodnja družba.

metodološko težnjo – še posebej v *filozofiji zgodovine* – po kateri je mogoče (*a priori*) s pojmovno analizo ugotoviti strukturo zgodovinskega razvoja,²¹ je sociologija ponudila *a posteriori* (empirično) oziroma *post factum* analizo zgodovinskih dogajanj. Comte je bil prepričan, da bi morala sociologija, če želi postati znanost v pravem pomenu besede, zavreči spekulativni način mišljenja in se zavzemati za znanstveno preverljivost pri sklepanju; šele na ta način bi prelomila z metafizičnim mišljenjem, ki je opredeljeno z iskanjem absolutnih bistev²² in končnih vzrokov, ter obremenjeno z neplodnimi razpravami in spori.²³ Po tej poti naj bi sociologija prehajala tudi k vse bolj zanesljivi vednosti o družbi, hkrati pa naj bi predvidevala in priporočala – kot »vodnica« – (manjše) spremembe v družbi in družbenem redu.²⁴

Torej, v nasprotju s filozofijo zgodovine, ki je k družbenim in zgodovinskim pojmom vselej pristopala z analizo absolutnih pojmov, je zgodnja sociologija naredila svojevrsten preobrat s tem, ko je na prvo mesto postavila opazovanje in izkustveno analizo pojavov. To novo (t. i. galilejsko) smer – *pozitivizem* – sta v družbenih vedah utemeljila A. Comte in John Stuart Mill (1806–1873). Tako kot je moderna *galilejska fizika* (Galileo Galilei, 2009) z novimi raziskovalnimi orodji (z uporabo eksperimentalne metode do splošnih zakonov narave)²⁵ zrušila paradigmo stare aristotelске fizike (Aristoteles, 2004; 2012), naj bi tudi sociologija s podobnimi prijemi (kot so natančnost, merljivost, splošnost, enostavnost) očistila družboslovje spekulativnosti ter s tem postavila mejnik

- 21 Po tem gledanju je tok zgodovinskega razvoja v temelju izomorfen pojmovnemu razvoju; potemtakem ni bistveno gledanje na zgodovino, temveč analiziranje razvoja pojma. Po J. G. Fichteju »filozof ne uporablja zgodovinskega gradiva, da bi dokazal svoje razumevanje zgodovine, prav nasprotno, zgodovinsko gradivo mu služi samo kot ilustracija tistega, kar razume tudi brez zgodovine« (Vranicki, 2001, 271). Enakega mnenja je bil tudi G. W. Hegel (1967), ki je vso filozofijo pretvoril v filozofijo zgodovine: »Vsa zgodovina je pravzaprav samorazvoj duha, in zgodovinske spremembe niso nič drugega kot logične spremembe v časovnem planu«. Menil je, da je zgodovina samo logika, zato njeno spoznavanje ni empirično, ampak logično (apriorno).
- 22 Bistvo (lat. *essentia*), sklop obeležij ali lastnosti predmeta, brez katerih ta ne bi bil to, kar je. Bistvo tvori naravo neke stvari, je osnova njene določenosti. Glede na spremenljivost predmeta je bistvo sklop tistih dejanskih obeležij, ki so relativno nespremenljiva, stalna. Medtem ko pomeni *eksistenca* ali obstoj le to, da nekaj obstaja oziroma je, pa bistvo označuje, kaj je nekaj, smiselno notranje jedro, splošnost in nujnost, po kateri nekaj obstaja (Sruk, 1980, 48).
- 23 Po Comtovem mnenju je človeštvo obremenjeno z različnimi spekulativnimi filozofijami, kar vzpodbuja družbene spopade. Zato je metafizični stadij v razvoju družbe zaznamovan z vojnami, revolucijami in drugimi pretresi; Comte je bil prepričan, da je najvišji izraz tega stadija francoska revolucija. Šele tretji, pozitivni, znanstveni stadij v razvoju človeštva (tj. industrijska družba) pomeni po Comtu njegovo dokončno zrelost, v kateri se osvobodi zanosa in izmišljotin, s tem pa tudi spopadov. Sociologija kot pozitivna znanost je v tej fazi pomemben instrument varovanja družbenega miru in ohranjanja temeljev družbene ureditve.
- 24 Comte je od Saint-Simona prevzel večji del idej, vendar jim je dal pod vplivom krščanskih tradicionalistov reakcionaren/konservativni značaj. Tako je ideji »napredka« postavil nasproti idejo »reda«, na katero so se sklicevali vsi takratni konservativni legitimisti, ki so podpirali obstoječe stanje (obdobje restavracije, pozneje pa tudi diktaturo Napoleona III.). Ko je primerjal sociologijo z biologijo, je Comte dejal, da se biologija ukvarja z organizacijo organizmov in z življenjem, sociologija pa z redom in napredkom. Vendar je vsa teža na redu, ki da je izraz družbene organizacije, družba pa je posebna vrsta organizma, ki mu je posameznik podrejen, saj obstoji le kot del družine, države ali cerkve.
- 25 Galilei (1564–1642) se je zavedal ustvarjalne vloge razuma, ki pa v znanosti ni bil več v tem, da bi iskal prve vzroke vsega (kot Aristotel), ampak da bi dojel, razložil način dogajanja v naravi, kar zmore šele z uporabo matematike. Narava je za Galileja kot knjiga; ta knjiga pa je napisana v matematičnem jeziku, poteze peresa pa so trikotniki, krogi in drugi geometrijski liki (Jerman, 1976, 63).

v raziskovanju in razlagi družbe.²⁶ Tudi znotraj pozitivizma razlikujemo dve struji: mehansko-matematično, ki se opira na Millova stališča, in organsko-evolucijsko, ki sta jo utemeljila Comte in Herbert Spencer, pozneje pa jo je razvil É. Durkheim (gl. Milič, 1965, 59–114). Jedro modela razlage v družbeni znanosti je postalo ugotavljanje splošnih zakonitostih, pod katero spadajo vsi posamezni primeri določene vrste: »Posamezno dejstvo velja za pojasnjeno, če ugotovimo njegov vzrok, to je, če razložimo zakon ali zakone vzročnosti, ki dano dejstvo povzročijo« (Mill, 1843 [1941], 548).²⁷

V nasprotju z Millom, ki je vzročnost poudarjal, jo je Comte zavračal kot metafizično. Comtova stališča so zagotovo reakcija na spekulativno filozofijo zgodovine (gl. Kroupa, 2011), saj poudarja, da se moramo pri razlaganju družbenega gibanja omejiti le na to, kar lahko neposredno ugotovimo z znanstvenimi metodami. Vendar pa njegovo pojmovanje znanstvene metode in znanstvenih dejstev zožuje doseg znanstvene razlage na posamezne sektorje ali izseke stvarnosti, pri tem pa se izogiba vsakega posploševanja in iskanja globljih vzrokov ali večjih posegov v družbeno stvarnost. Comte namreč meni, da podobno kot naravo tudi družbo obvladujejo določeni zakoni, da pa je te zakone težje ugotoviti. Ravno zato se je treba izogibati družbenim preobratom in preobrazbam, na kakršne je navajala francoska revolucija. Njegov agnosticizem/dvom glede spoznavanja globljih vzrokov družbenega gibanja sovпада s takratnim reformizmom, s pojmovanjem, da je treba spreminjati družbo previdno in le postopoma ter brez revolucionarnih posegov.²⁸ Središčna točka ni človek, ampak le družba kot celota. Comte je izrazil antiindividualist (družba ne more biti razdeljena na posameznike, podobno kot tudi geometrijska ploskev ne more biti razdeljena na črte ali pa črta na točke). Država ima oblast nad posamezniki in Comte meni, podobno kot Hegel, da je ravno država pravi nosilec družbene ureditve in njenega smotra. Država, ki je bila za Hegla in Comta pravi izraz človeške družbenosti, je bila za Marxa le oblika odtujenosti.

Seveda pa sama metoda opazovanja ni bila dovolj, da bi si nova disciplina lahko pridobila status znanosti oziroma »teoretske« zgodovine, kajti tudi »navadna« (»vulgarna«, kot jo imenuje Saint-Simon) zgodovina je navsezadnje uporabljala to metodo, se pravi *post factum* analizo, kar pa ji samo po sebi še ni zagotavljalo znanstvenosti v pozitivističnem pomenu besede.

Zgodovino, ki – poleg filozofije in umetnosti – tvori eno od treh glavnih vej velike klasifikacije znanosti, umetnosti in obrti v slovitih Diderotovi

26 Pozitivizem je najvplivnejša filozofska smer za razvoj sociologije. Njen utemeljitelj A. Comte je izhajal predvsem iz izročil angleškega empirizma od Francisa Bacona (*Novi organon znanosti*, 1620 [2002]) do Davida Huma (*Raziskovanje človeškega razuma*, 1748 [1974]), iz francoske materialistične razsvetljenske kritike idealistične metafizike Jeana D'Alemberta (*Uvod v enciklopedijo*, 1751 [2009]) in Paula-Henrija Holbacha (*Sistem narave*, 1770 [1950]) ter iz družbenega nazora Saint-Simona.

27 Ekonomski teoretik (gospodarskih ciklusov) Joseph Schumpeter (1883–1950), avtor izjemnega ekonomsko-sociološkega dela *Capitalism, socialism and democracy* (1942 [2008]), izrecno poudarja, da je bila Millova *Logika* »tako vplivna med bralsko publiko kot še nobena logika doslej« (Schumpeter, 1975, 373).

28 Gre za Comtovo konformistično/konservativno pojmovanje družbe, znotraj katerega se sociologija ne sprašuje o možnostih radikalno drugačne družbene ureditve, ki bi bila bolj prilagojena človekovim potrebam.

Enciklopediji (1751–1765, 17 zv.) opredeli Voltaire v geslu Histoire (8. zv., 220) takole: »to je pripoved o dejanjih, ki jih imamo za resnična; v nasprotju z bajko [fable], ki je pripoved o dejanjih, ki jih imamo za neresnična [faux] (v Kroupa, 2011, 37).

Po Comtovem programskem načrtu in njegovi sistematiki pozitivističnih ved, iznesenih v delu *Tečaj pozitivne filozofije*,²⁹ je temeljna naloga pozitivne (socialne) filozofije, da »opazuje vse fenomene kot podrejene naravnim zakonom, katerih pravilno odkrivanje in reduciranje na najmanjše možno število je cilj vseh naših naporov« (Comte, 1989, 28). Opazovanje v socialni fiziki (sociologiji) je potemtakem, prav tako kot v vseh drugih pozitivnih znanostih, opredeljeno s prizadevanji, da se odkrijejo zakoni, s katerimi je mogoče pojasniti pretekla dogajanja in predvideti prihodnja: »Znanost, odtod tudi predvidevanje; predvidevanje, odtod tudi delovanje; takšna je zelo preprosta formula, ki izkazuje splošno zvezo znanosti in uporabnosti« (ibid., 49).

Od Comta naprej, skoraj do konca 19. stoletja, je bila ta paradigma splošno sprejeta pri vseh pomembnejših predstavnikih znanosti o družbi. Privrženci in nasledniki Saint-Simona (sensimonisti) so poudarjali, da morajo »zgodovina, družbene znanosti in filozofija /.../ z zanesljivostjo pokazati človeštvu njegovo prihodnost«, to pa lahko naredijo samo tako, da odkrijejo »splošne zakone, ki vladajo vsem tem (zgodovinskim) dejstvom, enostavne in stalne zakone, kakor so tisti, ki upravljajo človeški organizem« (Doktrina Sen-Simona, 1953, 71). Podobno je razmišljal tudi Marx, ki je zapisal, da na »družbeno gibanje gleda kot na naravno zgodovinski proces, katerega vodijo zakoni, ki ne le niso odvisni od volje, zavesti in namena ljudi, temveč, ravno nasprotno, določajo voljo, zavest in namene ljudi« (Marx, 1961, 20). Naloga znanosti je, da odkrije »te zakone same, te tendence, ki delujejo in se uveljavljajo z železno nujnostjo. Industrijsko bolj razvita dežela kaže manj razviti le podobo njene prihodnosti« (ibid., 10).

Potemtakem lahko sklenemo, da je bila ideja zakonov zgodovine/družbe v zgodnji sociologiji, v primerjavi s ponujenimi koncepti filozofije (zgodovine), zgodovino-pisja in drugih družbenih znanosti, nekaj povsem drugega. Ta sociološka ideja se ni razlikovala samo po zavračanju dotedanjega metafizičnega razumevanja zakonov kot esencialne povezanosti bistva, ki ga lahko odkrijemo na osnovi razmišljanja, pač pa tudi po tem, da je prevzemala sodobni naravoslovno-znanstveni koncept zakona kot induktivnega posploševanja, ki temelji na opazovanju in eksperimentu.

A. Comte je *sociologijo* razdelil na dva dela: socialno statiko ali teorijo reda (struktura družbe) in socialno dinamiko ali teorijo napredka (spremembe in razvoj družbe). Družbena evolucija je po Comtu analogna biološki in poteka

29 Comte je priznaval samo šestim znanstvenim panogam pravico do obstoja. Pri tej klasifikaciji je izhajal od matematike, ki jo je imel za najbolj splošno, po njenem predmetu pa za najmanj zapleteno. Za matematiko je uvrstil vse druge znanstvene panoge po načelu upadajoče splošnosti in naraščajoče zapletenosti njihovih predmetov po temle vrstnem redu: astronomija, fizika, kemija, biologija in sociologija. Zgodovino je Comte vključil v sociologijo.

skozi tri faze: primitivno (teološko), prehodno (metafizično) in končno (pozitivno). Zakon o treh fazah razvoja je po Comtu temeljni zakon družbene dinamike, hkrati pa konkretizira tok zgodovinskega gibanja. V teoriji o treh stopnjah pride do izraza tudi Comtova ideja, da je sociologija tista veda, katere naloga je ugotavljati in razlagati zakone, po katerih se giblje zgodovina človeštva (Fiamengo, 1987, 162–173).

Sociologija je težila k preseganju tudi tistega razumevanja zakonov, ki se je še najbolj izrazilo v politični ekonomiji (predvsem pri fiziokratih) in po katerem je zakonitost uravnotežen red znotraj nekega danega sistema. Po novi (sociološki) predstavi, zakonitost ne vlada zgolj znotraj sistema (t. i. *statični zakoni*), pač pa se tudi sistem sam neprestano spreminja; to se pravi, da na osnovi nekega inteligibilnega reda prehaja skozi različna stanja – ta red pa je *dinamični zakon družbenega razvoja*. Ko govorimo o človeških skupnostih, se različna stanja, skozi katera prehaja določen sistem, manifestirajo kot različna *družbena stanja*:

Pravi obči duh dinamične sociologije je v razumevanju vsakega od tistih zaporednih družbenih stanj kot nujnega rezultata predhodnega pa tudi kot neobhodnega gibalnega bodočega. Znanost ima odslej za svoj cilj odkrivanje stalnih zakonov, ki upravljajo s to kontinuiteto in katerih celota določa glavno pot človeškega razvoja« (Comte, 1989, 151). In končno – zgodovinsko gledano – »različna družbena stanja se vrstijo v določeni *seriji* ali *nizu*, zato je naloga znanosti, da odkrije red v nizu, se pravi osnovni zakon, ki mu je ta red podrejen (Doktrina Sen-Simona, 1953, 78).

S tem je bil instrumentarij nove znanosti (sociologije) izpopolnjen. V nasprotju od zgodovinarstva, v katerem so bili osnovna enota analize konkretna zgodovinska osebnost, mesto ali dežela, je sociologija kot teoretska zgodovina za svoj analitični okvir izbrala družbo, razumljeno kot človeštvo oz. kot tipični reprezentant obče-zgodovinskega razvoja.

V nasprotju z zgodovinarstvom, ki je ugotavljalo in zbiralo dejstva, je »znanstvena« zgodovina v njih iskala ter odkrivala red in zakone, s pomočjo katerih naj bi podala dejanske in znanstvene razlage preteklih dogodkov. Če je zgodovina gradivo urejala zgolj po enostavnem kronološkem redu, ga je sociologija razvrščala v določene nize, ki so bili tako kronološki kot kvalitativni in ki so hkrati omogočali potrjevanje zakonov. In končno, v nasprotju s takratnim zgodovinarstvom, ki ga je zanimala zgolj pripoved o preteklosti, je lahko nova znanost po zaslugi odkrivanja zgodovinskih/družbenih zakonov veliko povedala ne samo o sedanjosti, pač pa tudi o prihodnosti.

Zaključek

Če strnemo, sociologija se je z razglasitvijo »znanstvene/teoretske zgodovine« pojavila v panteonu znanosti z dvojnimi namenoma: prvič, da postavi zgodovino (Klio)

za svojo pomočnico, katere ključna naloga je, da ji »streže« s preverjenimi zgodovinskimi dejstvi (kot gradivom za njene konstrukcije); in drugič, da potisne na stranski tir tudi vse druge posebne družbene znanosti, saj bo odslej le sama – zaradi poznavanja zakonov zgodovine/družbe – razpolagala z močjo razumevanja preteklosti, sedanjosti in tudi prihodnosti. In to je bilo v času, ko sta Marx in Engels razglasila: »Poznamo le eno sama znanost, znanost zgodovine« (v MEID-II/1971, 17 /*Nemška ideologija*/). S tem sta tudi sama izrazila splošno razpoložanje obdobja, ki je stremelo k odkritjem družbenih in zgodovinskih zakonov, s pomočjo katerih bi racionalno razložili ne samo sedanost družbe, temveč tudi njeno prihodnost. Razumljivo je, da je takšen poskus sociologije naletel v naslednjih desetletjih na odločen odpor tako v zgodovinarskih kot filozofskih krogih in, kar je še bolj presenetljivo, tudi pri neredkih sociologih. Le-to je odprlo novo obdobje v komunikaciji zgodovine in sociologije, ki bi ga lahko poimenovali kot obdobje »krize« (1880–1960) oziroma »od sociologije proti zgodovini do sociologije brez zgodovine« (Braudel, 1966).

3.

»Križa« v komunikaciji sociologije in zgodovine
v klasični dobi sociološke misli (1880–1960):
od sociologije proti zgodovini do sociologije
brez zgodovine

V: Dennis Smith, *Vzpon historične sociologije*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2011, str. 385–401 [*Spremna beseda*: »Skica za zgodovino historične sociologije« (poglavje)].

Z vidika periodizacije zgodovine historično-sociološke misli (historične sociologije) lahko motrimo odnos/komunikacijo med sociologijo in zgodovino v treh obdobjih:

1. zgodnja doba sociološke misli (1820–1880): poskus afirmiranja sociologije kot znanstvene/teoretske zgodovine;
2. doba klasične sociološke misli (1880–1960) – kriza v komunikaciji sociologije in zgodovine – »od sociologije proti zgodovini do sociologije brez zgodovine« (Braudel, 1966) – tj. predmet obravnave v pričujočem spisu;
3. doba vzpona historične sociologije (po letu 1960): sociologija in zgodovina – »več kot samo dobri prijatelji« (Smith, 1982a).

Uvod

Potem ko so sociologi poskušali formulirati zakone zgodovine, se je pokazalo, da v epistemološkem pogledu njihove značilnosti niti približno ne ustrezajo posebnostim tistih zakonov, s katerimi se ukvarja naravoslovje (gl. 2. spis). Skratka, sociološke formulacije zakonov zgodovine so bile tudi za večji del znanstvene skupnosti sociologov problematične oziroma spričo odsotnosti dejanske faktične vsebine celo trivialne. Ta neuspeh je seveda okrepil pozicije kritikov sociologije; njihovi napadi niso bili usmerjeni zgolj na sociologijo kot »teoretsko zgodovino«, temveč tudi na sociologijo kot »teorijo zgodovine«. Sociologija se je tako znašla v zelo resni krizi, ki je trajala skoraj osem desetletij (1880–1960).

To pa seveda ne pomeni, da je v tem obdobju usahnilo sleherno zanimanje sociologije za zgodovino. Prav na primeru dveh socioloških klasikov, Émila Durkheima (1858–1917) in posebno Maxa Webra (1864–1920), bi lahko rekli, da je bilo v teh desetletjih kar nekaj uspešnih prizadevanj, ki so vzdrževala kontinuiteto zanimanja sociologije za zgodovinski razvoj družbe, čeprav je potrebno ob tem poudariti, da so se prvotne epistemološke ambicije zagotovo zmanjšale. Seveda ne gre prezreti, da je sociologijo kot teoretsko zgodovino (ki je skupaj s svojim predmetom, cilji in metodami konec 19. stoletja zabredla v slepo ulico) zapustil tudi določen del njene akademske srenje. Še več, tisti, ki so se v tem obdobju ukvarjali z zgodovino po »sociološko«, tega niso počeli v imenu sociologije; npr. Marxovi učenci so to počeli pod imenom »marksizma« oziroma »historičnega materializma«, francoski annalovci pa pod imenom »nove zgodovine« (*histoire nouvelle*) ali »totalne zgodovine« (*histoire totale*).

Predstavniki akademske zgodovine so konec 19. stoletja prešli v odkrit protinapad. Zanje je postalo nesprejemljivo, da si sociologija prizadeva uporabiti rezultate zgodovinopisja za t. i. »resnično« razlago zgodovinskih dogajanj.¹ Trditvam socio-

1 Na simpoziju leta 1903 so nemški zgodovinarji soglasno zavrnilo idejo o »delitvi dela«, po kateri naj bi zgolj zbirali gradivo, ki bi ga pozneje sociologi zgolj podvrgli metodi posploševanja. Na tem mestu velja spomniti na odmevno nastopno predavanje akademika prof. Frana Zwittera (1937): *Sociologija in zgodovina*, v katerem je predlagal rešitev te dileme: »V tem pogledu je bil večkrat predlagan kompromis, da naj zgodovina zbira dejstva, sociologija naj jih pa strne v sintetično sliko. /.../ Edina rešitev je po mojem mnenju v tem, da se ne loči več med sociološko in historično usmerjenostjo, ampak da se pri istem znanstvenem delavcu združi sposobnost kritične uporabe virov s smislom za prav vsa vprašanja znanstvene sinteze. Ta naloga ni lahka, vendar pa sem prepričan, da je bodočnost znanosti prav na tej poti« (Zwitter, 1938, 15). Naj na

logov, da je v serijah dogodkov ali družbenih stanj mogoče najti red, ki bi ga lahko posplošili kot določen zakon, so zgodovinarji, posebej še nemški, nasprotovali z argumentom, da se spoznanje zgodovine razlikuje od vsakega spoznavanja, ki teži k posploševanju in dokazovanju zakonitosti.

Za to naj bi obstajali naslednji razlogi: 1. zgodovinski dogodki so pretekli in ne-povratni, zavoljo česar zgodovinskih procesov ne moremo podvreči preizkusom kot je to mogoče v primeru fizikalnih, kemijskih in bioloških procesov; 2. zgodovinski procesi so edinstveni in neponovljivi in jih zato ni mogoče klasificirati kot dogajanja v naravi; 3. zgodovinski procesi zajemajo delovanje, stališča in misli človeških bitij, ne pa gibanje mrtve in neduhovne materije, posledično jih ne zadeva determinizem, ki v naravoslovju omogoča ugotavljanje zakonov; 4. ker so celo posamezni zgodovinski dogodki sestavljeni iz mnogih dejavnikov, nam ta kompleksnost onemogoča, da bi z njimi ravnali enako kot z naravnimi pojavi in procesi (gl. Gardiner, 1979). Skratka, takratne avtoritete akademskega zgodovinopisja so sociologom v svoji antipozitivistični kritiki očitali, da poskušajo človeško zgodovino interpretirati z občimi vzroki in zakoni razvoja, se pravi z nečem, kar v zgodovini sploh ne obstaja.

Kritika je zadala zanimanju sociologije za zgodovinski razvoj družbe hud udarec, začetni entuziazem z instrumentarijem sociologije kot nove znanosti (znanstvene zgodovine) pa je močno upadel. Kar je preostalo, so bili posamezni poskusi klasičnih predstavnikov sociološke misli v Nemčiji, Veliki Britaniji in Združenih državah Amerike, ki jih je pri raziskovanju vodilo prepričanje, da se družbene znanosti ne smejo odreči vsem ambicijam pojasnjevanja družbenih in zgodovinskih pojavov. Zaradi tega jih ne štejemo samo za utemeljite moderne sociologije, temveč tudi historične sociologije.

»Sociologija – zgodovina« v nemškem znanstvenem prostoru

Poskus sociologije, da bi se uveljavila kot »znanstvena zgodovina«, je naletel na najmočnejši odpor v Nemčiji, kar niti ni presenetljivo. Na eni strani lahko govorimo o močni akademski tradiciji zares veličastnega nemškega zgodovinopisja,² ki je vse družbene znanosti – s filozofsko podporo Wilhelma Diltheya (2002) – vlekla k historicizmu, po katerem so vsi družbeni fenomeni zgodovinski, se pravi individualni in neponovljivi, in kot taki ne morejo biti izpeljani iz nobenega višjega načela (občih vzrokov in zakonov razvoja). Na drugi strani pa je v nemškem prostoru obstajal močan vpliv in ugled filozofije zgodovine, ki so jo konec 19. in na začetku 20. stoletja po mnenju avstrijskega zgodovinarja Wilhelma Bauerja (1961) proučevali celo bolj kot zgodovino samo. Med prizadevanji, da bi sociologijo zaščitili pred napadi historicizma, je bil tudi poskus filozofa in sociologa Paula Bartha (1858–1922), da sociologijo predstavi kot moderno obliko filozofije zgodovine, ki uporablja metode in zahteve naravoslovnih znanosti na področju zgodovine. Sčasoma se je pokazalo, da Barthovo

tem mestu spomnimo tudi na pomembno Zwitterovo knjigo *Prebivalstvo na Slovenskem od 18. stoletja do današnjih dni* (1936), s katero je vpeljal sociološko-statistično metodo v slovensko zgodovinopisje.

2 Naj tu omenimo le Leopolda von Rankeja (1795–1886), očeta znanstvene zgodovine (gl. Luthar idr., 2006, 501–503).

delo *Filozofija zgodovine kot sociologija* (1971) ni ponudilo zadovoljivih odgovorov na pripombe historicizma; po začetnem uspehu je postopen zaton vpliva filozofije zgodovine v Nemčiji hkrati pomenil tudi njen poraz.

Prevladujoče zanimanje takratnega nemškega zgodovinopisja za politično zgodovino, h kateri je pristopalo z metodami individualizacije, opisovanja in pripovedovanja, je vplivalo tudi na znanstveno delo Maxa Webra.³ Njegove zgodovinske študije lahko danes označimo kot »komparativne zgodovinske raziskave, usmerjene v socialno in občo zgodovino«⁴ (Koka [Kocka], 1994, 61). V nasprotju s prepričanjem tradicionalnega zgodovinopisja, da je delo zgodovinarjev omejeno na enostavno reproduciranje pridobljenih dejstev, si je M. Weber prizadeval za analitično vivisekcijo, pojmovno konstrukcijo in teoretsko argumentacijo.

V nasprotju z Barthom, ki je neuspešno poskušal promovirati sociologijo kot moderno obliko filozofije zgodovine, si je M. Weber prizadeval izveliči sociologijo iz pasti razločevanja med *Geisteswissenschaften* (duhoslovnimi vedami) in *Naturwissenschaften* (naravoslovnimi vedami). V svojih metodoloških delih iz začetka 20. stoletja je poskušal zblížiti historicistična načela s pozitivističnimi in poudarjal (celo ko je govoril o »razumevajoči sociologiji« /*verstehende Soziologie*/), da se v družbenih znanosti ne sme zavreči vsako prizadevanje za pojasnjevanje družbenih ali zgodovinskih pojavov. Kajti to se razlikuje od pojasnjevanja v naravoslovnih znanosti, in sicer po tem, da ne teži k odkrivanju vseh, marveč samo najpomembnejših vzrokov, tipičnih za določen fenomen, ki naj bi jih odkrili prek idealnih/čistih tipov s pomočjo specifičnih metodološko-hevrističnih konstrukcij. Vsak idealni tip ima vlogo posrednika med občim in posameznim: gledano odzunaj, le-ta odslikava posamezni zgodovinski fenomen (npr. idealni tip ekonomije zahodnoevropskega mesta v srednjem veku je prostorsko določen na zahodno Evropo ter časovno na srednji vek); medtem ko opazovano odznotraj, predstavlja – v odnosu na množstvo dogodkov ali elementov, katerih sklop je – neko izrazi-to občo, nemara celo generično značilnost (idealni tip ekonomije zahodnoevropskega mesta v srednjem veku ne ustreza niti enemu konkretnemu zahodnoevropskemu mestu v srednjem veku). Skratka na zgodovino ne gledamo kot na serijo družbenih stanj, v katerih se (odzunaj) iščejo in odkrivajo zakonitosti v etapah zgodovinskega razvoja, temveč imamo zdaj opravka z iskanjem tipov pojavov, oblik in sklopov v zgodovini, vendar brez ambicije po izmišljevanju nekakšne zunanje vezi. Ponujena tipološka/sociološka metoda (tudi idealnotipska) je umeščena nekje na sredino: med metodo generalizacije, značilno za naravoslovne znanosti in metodo singularizacije, ki jo uporablja zgodovinopisje. Tak pristop, zaključuje M. Weber, omogoča sociologiji, da se izogne nevarnosti zdrsa v naturalizem ali historicizem (gl. Weber, 1986; Đurić, 1987).

Čeprav je M. Weber na ta način povsem opustil idejo o napovedovanju prihodnosti s pomočjo odkrivanja zgodovinskih zakonitosti (največji domet sociologije je v

3 Sprva se je M. Weber ukvarjal z zgodovino prava in agrarnimi odnosi v antiki in srednjem veku, nato se je (pre) usmeril v pisanje zgodovinskih študij, s poudarkom na ekonomski in socialni zgodovini, ter pozneje še v razprave iz sociologije religije.

4 Rezultati te smeri Webrovega proučevanja so objavljeni v posthumno izdani knjigi *Wirtschaft und Gesellschaft* (*Gospodarstvo in družba*, 1922), ki velja za klasičen sociološki tekst.

dokazovanju reda socioloških gotovosti, v smislu verjetnih pričakovanj, *Erwartungschancen*), zanj ostaja glavno polje sociološkega zanimanja še naprej celota družbene preteklosti. Znanstvena pot je M. Webra vodila od ekonomske zgodovine prek sociološke do historične sociologije (gl. Mommsen, 1990, 109–125). V svojih zadnjih delih je nedvoumno nakazal način, kako se mora sociolog ukvarjati z zgodovino, zato lahko upravičeno trdimo, da je že z njim historična sociologija dobila enega izmed svojih najmočnejših predstavnikov. Ob povedanem ne gre prezreti, da M. Weber ni postavil jasne koncepcije niti obče niti historične sociologije. Zato je kljub veličini Webrovega dela historična sociologija – v konceptualnem in akademskem smislu – v njegovem obdobju še naprej živetarila v zapečku.

Seveda ne moremo mimo prizadevanj Maxovega brata Alfreda Webra (1868–1958), prav tako ekonomista in sociologa, za vzpostavitev nove sociološke discipline, ki jo je imenoval »sociologija kulture«. Njegovo razumevanje le-te je zelo blizu sodobni definiciji historične sociologije, kakršno je podal Reinhard Bendix (1984; gl. tudi Smith, 2011, 65–75). A. Weber je že v svojem prvem delu *Der soziologische Kulturbegriff* (1913) ob vprašanju, ali se sme sociologija ukvarjati z zgodovinsko analizo, zavrnil tako uporabo naturalističnih metod v sociologiji kakor tudi skrajni historicizem, ki se odreka obstoju vsakršnih občih načel v zgodovinskih pojavih. In prav zato je ponudil sociologijo kulture, kot posebno obliko sintetične zgodovine, ki naj kombinira kulturno in družbeno zgodovino (»Kulturgeschichte« in »Gesellschaftsgeschichte«) v različnih razmerjih s politično zgodovino in globalnimi shemami evolutive in razvojne sociologije. Ob tem je treba povedati, da njegova knjiga *Kulturgeschichte als Kultursoziologie*, v kateri je podrobneje obdelal te probleme, zaradi prihoda nacistov na oblast ni mogla iziti v Nemčiji,⁵ pač pa leta 1935 na Nizozemskem. Kot »begunska« knjiga še zdaleč ni imela vpliva, ki bi ji sicer po kvaliteti nesporno pripadal.

Naj na tem mestu opozorimo še na svojevrstno usodo terminov »kultura« in »družba«. Namreč, kako razumeti, da danes govorimo predvsem o kulturi, vsaj kar se tiče družboslovja in humanistike?

Že v 19. stoletju je beseda kultura pomenila desničarsko usmerjenost, kajti sámo sociologijo so označevali za socialistično, med drugim tudi zgodovinar Heinrich von Treitschke (1834–1896). Tako je, po Schnädelbachu (2000, 111), beseda družba v Nemčiji pomenila »'levo' besedo«. Vemo, da je družba prostor med posameznikom in državo. Beseda »kultura« pa je bila privilegij konservativcev, dobesedno prepoznavni znak zahodnjakov, varuhov »večnih vrednot«, in od konca 18. stoletja je veljala kot nasprotje civilizaciji,⁶ ki sicer materialno, tehnično – »udomačevanje človeka« – lajša življenje ljudi, kultura pa pomeni etizacijo (Kant) in estetizacijo (Nietzsche) človeškega

5 Nacizem je v Nemčiji skoraj popolnoma uničil akademsko sociologijo; medtem ko sta zgodovinopisje in historicizem ostala v milosti režima (zgodovinarji so se večinoma »prilagodili« in soglašali z večjim delom nacionalsocialistične ideologije), so sociologi večinoma emigrirali. Več o tem gl. Wehler, 1973, 7–44.

6 Gl. in prim. z op. 32.

življenja.⁷ Kot opozarja Schnädelbach, se ta sicer trivialna delitev nadaljuje po drugi svetovni vojni, celo tako, da Goethe, operni abonma in drago rdeče vino pomenijo kulturo, železnica, kino in kokakola pa civilizacijo in amerikanizacijo (Tóth Hedžet, 2015, 124).

Herbert Schnädelbach nadalje ugotavlja, da je beseda »družba« doživela vzpon v petdesetih letih prejšnjega stoletja. Če bi v zapisih vplivnega filozofa in sociologa Jürgena Habermasa iskali najpogosteje rabljene besede, bi med temi gotovo bila beseda družba. S tem smo zdaj na terenu frankfurtske šole: »Frankfurtska šola ni bila šola, ampak kolektivni in kooperativni projekt; projekt obnove in razvoja kritične teorije družbe« (ibid., 123). Kot taka je oblikovala kritični vpogled v konservativne in celo represivno-reakcionarne vidike nemške samovšečne kulture, kajti »kulturregerstvo«⁸ – pri nas Slovincih, so znani nacistični Kulturbund⁹ in njegovi kulturbundovci – je soodgovorno za marsikaj, kar se je dogajalo v času nacizma, in to vsekakor ni prenehalo po drugi svetovni vojni, ne pri nas in tudi ne znotraj Združene Evrope (ibid., 123–124).

»Sociologija – zgodovina« v francoskem znanstvenem prostoru

Sociologija je bila v Franciji pod bistveno manjšim pritiskom zgodovinarjev in historicizma kot v Nemčiji, vendar je bila po drugi strani comtovska tradicija tu bistveno močnejša; zato lahko najdemo v delih Émila Durkheima, ki so zaznamovala francosko sociologijo na prehodu iz 19. v 20. stoletje, vrsto elementov historičnega pozitivizma, ki je bil značilen za sociologijo od Comta do Marxa. Prispevek É. Durkheima k francoski sociološki misli je bil predvsem v jasnem predmetnem in metodološkem razlikovanju sociologije od zgodovinarstva. Sociologija naj bi po njegovem iskala vzročne pojasnitve posameznih družbenih dejstev znotraj določene vrste ali tipa družbene ureditve, vzete za referenčni okvir. Prav z raziskovanjem družbenih vrst/tipov, ki imajo po eni strani analitični status vmesnih členov za spajanje občosti, brez katerih si znanstvenega raziskovanja ne moremo predstavljati, po drugi strani pa dejstveno vsebino, ki varuje pred sestopanjem v spekulativne sheme, se sociologija razlikuje tako od zgodovinarstva kakor tudi od filozofije zgodovine. É. Durkehim se je nedvoumno odpovedal tistemu delu dediščine historičnega pozitivizma, ki je zapovedoval metodo izoblikovanja zgodovinskih serij, s tem pa tudi sleherni kavzalnosti, ki bi izhajala iz zgodovinske sukcesivnosti. V nasprotju z do tedaj prevladujočo prakso v sociologiji *družbe* po Durkheimovem mnenju ni mogoče klasificirati na podlagi

7 Vendar kultura kot prestiž teh »ta desnih«, kot vemo, ni preprečila holokavsta in drugih nacističnih grozot.

8 Kulturträger (nem.): »Kulturonosec«, vzdevek za osvajačca, ki prikriva imperialistične smotere s frazo o širjenju kulture.

9 Švabsko-nemška kulturna zveza, društvo nemške manjšine v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, ustanovljeno 1920. Kulturna in prosvetna dejavnost Kulturbunda se je po letu 1933, ko je v Nemčiji zavladal nacizem, spreminjala v politično delovanje in Kulturbund je po navodilih Tretjega rajha deloval kot peta kolona. Med 2. svetovno vojno so člani Kulturbunda (kulturbundovci) sodelovali z Nemci; po vojni prenehali delovati, večinoma so emigrirali ali bili izgnani, drugi zaprti.

zgodovinskih serij; klasifikacija je mogoča samo na osnovi ahistoričnih tipologij.

Če povedano ustvari vtis, da je É. Durkheim zgodovino neusmiljeno vrgel čez prag sociologije, pa bo v resnici prej držalo, da se mu je ta prikradla nazaj skozi zadnja vrata, saj je priznal, da preprosto ni mogoče razumeti določene institucije zgolj na podlagi videza in funkcij na najvišji stopnji njenega razvoja: »Da bi lahko pojasnili današnje stanje družine, zakonske zveze, lastnine itn., bi morali ugotoviti, katere so njihove korenine, kateri so osnovni elementi iz katerih so dotične institucije sestavljene; o teh vprašanih pa bi nam primerjalna zgodovina velikih evropskih družb ne mogla veliko povedati. Potrebno je pogledati daleč nazaj v zgodovino. /.../ Potrebno je poiskati najosnovnejši tip, ki je v zgodovini obstajal, da lahko potem korak za korakom spremljamo njegov razvoj.«

É. Durkheim je tako bistveno redefiniral izhodišče historičnega pozitivizma: namesto sociologije kot teoretske zgodovine (v pomenu teoretske fizike) je ponudil namestilo kot historično teorijo (v pomenu historične geologije); namesto da bi fenomene razlagal tako, da bi jih podvrgel iskanim zakonom, si je prizadeval ustvariti njihov presek, se pravi analizo plasti teh fenomenov, historičnih sedimentov, ki vključuje njihovo primerjavo. Zgodovina in sociologija tako postaneta sorodni disciplini, kar pa še ne pomeni brisanja njunih ločnic, tj. zamegljevanja številnih posebnosti, ki predpostavljajo obstoj dveh avtonomnih disciplin. Če se zgodovina na eni strani usmerja v posamezno, sociologija na drugi strani, kot analitična disciplina, raziskuje tipe in komparativne strukture (gl. Durkheim, 1999).

Durkheimov program je bil, podobno kot Webrov, dobra osnova za nadaljnji razvoj historične sociologije. Ko pa gre za tisti del njegovega programa, ki zadeva primerjalni zgodovinski pristop, v prvi vrsti globalnih družb, kakor tudi tipologijo družbenih skupnosti, velja poudariti, da Durkheim ni imel sreče s svojimi nasledniki. Ko je Georges Gurvitch (1894–1965) po drugi svetovni vojni objavil svoja najpomembnejša sociološka dela, ki so bila tako dobro sprejeta, da je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja veljal za najbolj cenjenega in najvplivnejšega sociologa tudi zunaj Francije, se je sprva zdelo, da je bil Durkheimov program v največji mogoči meri realiziran.

Gurvitch je sledil Durkheimovemu izhodišču, da je osnovni referenčni okvir sociološkega raziskovanja določen tip globalne družbe, in pri tem upošteval, da je t. i. formula sociološkega determinizma kot specifična vrsta zakonitosti, ki vlada v konkretni družbi, za vsak poseben tip družbe bistveno drugačna. V tem pogledu je tipologija globalnih družb najpomembnejša izmed vseh tipologij v sociologiji. V nasprotju z Durkheimom pa je Gurvitch zagovarjal tezo, da lahko dve družbi, ki sta sicer sestavljeni iz enakih elementov, pripadata popolnoma različnima tipoma. Gurvitch je zavrnil Durkheimovo razumevanje tipologije in trdil, da je tipologijo globalnih družb mogoče narediti šele na osnovi njihovih struktur. Strukturno neke družbe pa lahko po njem odkrijemo s t. i. globinsko metodo ali metodo globinskih slojev, s katero odkrivamo različne ravni analize družbene stvarnosti. A v ta namen potrebujemo zgodovino, posebno še za analizo zgodnjih družb, ki spremlja t. i. konjunkturo; z drugimi besedami: potrebujemo vednost o zunanjih okoliščinah, v katerih so se znašle globalne strukture, kakor tudi o dejavnikih znotraj njih samih (gl. Gurvitch, 1966, 165–266 /Problemi opće sociologije/).

Po Gurvitchu sta torej sociologija in zgodovina pravzaprav najožji sodelavki, ki lahko »dosežeta duumvirat nad vsemi drugimi družbenimi znanostmi«, vendar lahko razvijeta to čvrsto vez samo pod pogojem, da se rešita svoje skupne »največje nasprotnice – filozofije zgodovine« (ibid., 35 /Predmet i metoda sociologije/). Sociologija in zgodovina namreč proučujeta »celote, družbene pojave v njihovi totalnosti in njihove strukture«, ne pa »posameznih plasti družbene stvarnosti«. Pri tem je zgodovinska stvarnost kot skupni predmet raziskovanja obeh disciplin, »privilegiran del družbene stvarnosti«, saj sta zanjo »značilni kolektivna in individualna zavest o človeški svobodi« (Gurvitch, 1964, 154–156). Od tod ne izhaja samo, da je obča sociologija najtesneje povezana z zgodovino, pač pa tudi, da je historična sociologija¹⁰ od vseh socioloških disciplin druga po rangu (takoj za občo sociologijo). Gurvitch jo imenuje »genetična sociologija«, ¹¹ njeno glavno nalogo pa vidi v spremljanju razvoja oziroma razpadanja posameznih družbenih struktur.

Vendar ko se je bilo treba soočiti z zgodovinsko stvarnostjo in začeti konkretne raziskave na osnovi danega konceptualnega aparata, je Gurvitch svoja teoretska izhodišča tako močno relativiziral, da jih je pravzaprav razvrednotil. Gurvitch je namreč sam svojo metodo imenoval »hiperempirični pluralizem, realizem in relativizem«; ta metoda je bila tako kot pri Marxu dialektična, a je ostala indiferentna do raziskovanja ključnih dejavnikov družbenega razvoja, ki jih Gurvitch ni iskal v polju družbene proizvodnje, temveč v obči sociološki teoriji, ki je bila blizu strukturalizmu (Gurvitch, 1966, 30–31). Ko je naposled postalo jasno, da Gurvitchev sistem ne ponuja nobenih konkretnih rešitev, niti uporabnega raziskovalnega programa, je navdušenje nad njim hitro usahnilo. Tako danes ni omenjen v nobeni izmed glavnih smeri historične sociologije.

V Franciji so novo in mednarodno močno odmevno smer v razvoju zgodovino-pisja in historične sociologije tlakovali sodelavci revije *Annales d'histoire économique et sociale* (1929). Annalovsko gibanje¹² je v svojem proučevanju zgodovinskih dejstev premaknilo pozornost od omejenega urejevanja in opisovanja posameznih dogodkov ter posameznikov h kolektivitetam. Annalovci so se sicer strinjali s stališčem pozitivizma, da se zgodovino-pisje ne bi smelo zadovoljiti z golim urejevanjem in opisovanjem dogajanja, vendar so zavračali kakršnokoli iskanje zgodovinskih zakonov, v katerem so videli drugo skrajnost historicizma, ki so ga poosebljali »historizirajoči« zgodovinarji. Veliki zgodovinarji iz annalovskega kroga, v prvi

10 Gurvitch je »historično sociologijo« omenil v zvezi z M. Webrom in jo definiral kot »proučevanje bogstva oblik družbenega življenja v njegovem nastajanju« (Gurvitch, 1966, 69 /Povijest sociologije/).

11 »Genetična sociologija« obsega: 1. variacije konkretnih formul globalnega determinizma; 2. kontinuiteto in diskontinuiteto v družbenih okvirih; 3. gibanja strukturacije, destrukturacije in razpadanja parcialnih in globalnih družbenih struktur (Gurvitch, 1965, 30–31).

12 Peter Burke (1990, 2) priporoča oznako gibanje. »To šolo od zunaj pogosto percipirajo kot monolitno skupino z uniformno historično prakso, kvantitativno v svoji metodi, deterministično v svojih domnevah in sovražno ali vsaj ravnodušno do politike in dogodkov. Ta stereotip o šoli Analov je prezrl razhajanja med posameznimi člani skupine in razvoj v času. Morda bi bilo lažje govoriti ne o 'šoli', temveč o gibanju Annalov« (Luthar, 1993, 95 /op. 6/).

vrsti Marc Bloch¹³ (1886–1944), Lucien Febvre¹⁴ (1878–1956) in Fernand Braudel¹⁵ (1902–1985), so razvili koncept t. i. »totalne« zgodovine (gl. Vodopivec, v Braudel, 1991, 351–372). Verjeli so, da je v njihovem času prednostna naloga zgodovinopisja predvsem delo na celoviti rekonstrukciji zgodovinskih družb, in to v njihovih najglobljih plasteh. Te plasti se po mnenju annalovcev pod površjem dogodkovne zgodovine: prva plast zajema politične in ekonomske strukture ter civilizacijske institucije, njihov čas teče bistveno počasneje, vplive površinske dinamike pa predvsem beležijo in reproducirajo. Še nižje je plast, kjer se zgodovina zdi skoraj negibna, vendar brez nje ostalih plasti ni mogoče razumeti. Zajema naravno-geografske danosti, klimo, tla, konfiguracijo zemljišča, življenjski prostor, demografske značilnosti, številčnost in strukturo prebivalstva, nataliteto, mortaliteto, morbiditeto, pa tudi glavne komunikacijske, prometne, trgovske, religiozno-politične, vojnno-strateške smeri itn. (Braudel, 1992, 45–48).

Poudarek, ki so ga annalovci namenili proučevanju najglobljih plasti pojavne stvarnosti, za družbene znanosti pravzaprav ni bil nov, saj je že Durkheim opozoril, da imajo pojavi družbene morfologije (geografska naddoločenost ljudstva, gostota, razpored in velikost prebivalstva) odločilno vlogo v družbenem življenju in zato tudi v socioloških razlagah. Novo je bilo to, da se annalovci niso zadovoljili z objavljanjem programskih deklaracij, temveč so se lotevali resnih, sistematičnih in nadvse dragocenih raziskav, ki so v prvi vrsti temeljile na dokazovanju in analizi »trdnih« dejstev. Prvič se je zgodilo, da se je ob takem raziskovalnem programu izoblikovala tako močna raziskovalna skupnost, ki se je bila sposobna lotiti tematsko tako širokih in nemalokrat tudi pionirskih raziskovanj. Novo je bilo tudi to, da so annalovci k zgodovinskim družbam brez zadržkov pristopili tako kot k sodobnemu svetu pristopajo geografi, demografi, ekonomisti in sociologi, s čimer so preseгли svojo poklicno omejenost in nakazali predmete raziskovanja historični geografiji, historični demografiji, historični ekonomiji, in končno tudi historični sociologiji.

S stališča današnje akademske sociologije je bil problem v tem, da se je annalovski projekt izvajal v zgodovinopisju, pri čemer je bilo kaj malo pomembno, da se je prepoznaval pod imenom »nove« ali »totalne« zgodovine, šlo je za zgodovino in ne sociologijo! Krivda je bila na strani sociologije. Po besedah samih annalovcev so sociologi mirno sedeli za visokimi zidovi svoje discipline, zatopljeni v svoje zbirke empiričnih podatkov in funkcionalnih shem, in nezainteresirano odgovarjali, naj si zgodovinarji historično sociologijo, če kaj takšnega potrebujejo, tudi sami ustvarijo! Sociologija se je v svojem prvem obdobju, ki ga zaznamuje historični pozitivizem, želela širiti na račun zgodovinopisja, zdaj pa se je zgodilo ravno obratno. Prodor zgodovinarjev na teren, ki je pravzaprav pripadal sociologom, je mogoče v prvi vrsti razumeti kot posledico takratne moči zgodovinopisja in šibkosti historične sociologije, ki jo je Braudel orisal s pomočjo primerjave historičnih in socioloških disciplin:

13 O Blochu in njegovem delu gl. Smith, 2011, 78–99.

14 O Febvru in njegovem delu gl. Štuhec, v Febvre, 2015, 317–340 /Spremna beseda/. – Red. op.

15 O Braudelu in njegovem delu gl. Smith, 2011, 183–210.

Obstaja ekonomska zgodovina, ki je tako bogata, da se mora pred njo skriti izrazito jalova in neživljenjska ekonomska sociologija. Imamo neverjetno geografsko zgodovino in močno historično geografijo, s katerima se malenkostna sociološka ekologija sploh ne more primerjati. Imamo historično demografijo (ali je zgodovinska ali pa je ni), proti kateri je družbena morfologija naravnost nepomembna. Obstaja tudi družbena zgodovina, ki je za nas resnično osrednjega pomena, vendar v stiku s slabimi študijami s področja tipološke sociologije resnično ne bi ničesar pridobila (Braudel v Gurvitch /ur./, 1966, 100).¹⁶

Po drugi svetovni vojni si je posebno F. Braudel močno prizadeval jasno določiti položaj zgodovine znotraj korpusa humanističnih ved in opozoriti na praktične razloge ter neposredne koristi tesnega sodelovanja med sociologi in zgodovinarji. V nasprotju s svojimi kolegi iz prejšnjega obdobja annalovci niso bili sovražno razpoloženi do sociologije, prav nasprotno; trdili so, da sociologija in zgodovina tvorita »enovito intelektualno pustolovščino«, da sta obe disciplini na mnogih področjih komplementarni (ibid., 102), kakor tudi, da se v najgloblji plasti, »v plasti zgodovine dolgega trajanja /.../ pravzaprav stapljata v eno« (ibid., 105). Spričo velikih rezultatov in laskavih priznanj širše znanstvene javnosti, so si annalovci slednjič zaželeli spraviti pod dežnik »histoire totale« vse humanistične vede ter tako vzpostaviti eno »vseobsegajočo znanost o človeku« (ibid., 98), s čimer bi se seveda »izgubila« tudi sama sociologija.

Prispevek annalovcev k historični sociologiji je bil v mnogih pogledih protisloven: vsebinsko gledano so vzpostavili mnoge elemente, brez katerih si današnje historične sociologije ne bi mogli niti zamisliti, toda formalni pogled nas pripelje do zaključka, da je šlo za rivalski spopad dveh disciplin, v katerem je največ utrpela takrat bistveno šibkejša historična sociologija, predvsem v smislu oteženega izoblikovanja lastne identitete.

»Sociologija – zgodovina« v britanskem in ameriškem znanstvenem prostoru

Čeprav je bil že omenjeni koncept M. Webra dobra osnova za uspešen nadaljnji razvoj historične sociologije, je vse do šestdesetih let 20. stoletja mogoče govoriti o trdovratnem odporu proti sistematičnemu ukvarjanju z zgodovino tudi pri sociologih z angleškega govornega področja. Izpostaviti je mogoče dva razloga: prvi je povezan z očitnim neuspehom historičnega pozitivizma, da bi bodisi na terenu pozitivistične filozofije zgodovine bodisi sociologije prišel do zgodovinskih zakonov na podoben prepričljiv in preverljiv način, kot je to, denimo, na lastnem področju

16 »Kot vsi 'analisti' je bil tudi Braudel skrajno nezaupljiv do teoretskih posplošitev, raznih filozofij zgodovine, vseh sistemov 'a priori' in je načelno odklanjal metodološko-teoretsko razpravo. Zgodovina, dialektika 'dolgega trajanja', mora biti po njegovem mnenju razlaga 'družbenega v vsej njegovi realnosti', zato mora v prvi vrsti temeljiti v stvarnosti« (Vodopivec v Braudel, 1991, 367–368).

uspelo fizikom; drugi razlog je mogoče ilustrirati s prizadevanji sociologov, zlasti ameriških, da s postavitvijo specifičnih raziskovalnih metod in predmeta proučevanja omogočijo jasnejšo individualizacijo sociologije, ki je bila tedaj še vedno razmeroma mlada znanost.

Naj spomnimo, da je imel historični pozitivizem zgodnje sociologije na začetku 20. stoletja močan vpliv tudi na filozofijo zgodovine, ki je od njega prevzela idejo izumljanja zgodovinskih zakonitosti, *aposteriori*. Z deli Oswalda Spenglerja (2009–2010 /2 zv./) in še posebej Arnolda Toynbeeja (1934–1961 /12 zv./) se je filozofija zgodovine tako približala idealu historičnega pozitivizma, da se je v tridesetih letih 20. stoletja skoraj popolnoma zabrisala disciplinarna razlika med deli avtorjev, ki se nikakor niso šteli za sociologe, in, denimo knjigami njihovega sodobnika Pitirima Sorokina (1937–1941 /4 zv./), ki je svoje delo skladno z ideali historičnega pozitivizma razumel kot sociološko *par excellence*.

Čprav lahko odkrijemo veliko elementov pozitivistične filozofije zgodovine celo pri Spenglerju,¹⁷ je vrhunec pozitivističnih prizadevanj za vzpostavitev trdne vezi med zgodovinskim gradivom in zgodovinskimi zakoni Toynbeejevo delo. Na straneh njegovega obsežnega dela *Proučevanje zgodovine* so nanizani dejstva in primeri, da bi se bralec lahko prepričal, da zgodovinski red, katerega avtor dokazuje, ni transcendenten, pač pa empiričen.¹⁸ Kritike, ki so jih napisali kolegi zgodovinarji, so bile kljub vsemu neizprosne: Toynbeeju so očitali, da je njegova metoda v osnovi ilustrativna (začne se s formulacijo teze, ki ji sledi izbor zgolj tistih primerov iz zgodovinskega gradiva, ki so dani tezi pritrjevali). Poleg tega so ga obtoževali zavestnega izkrivljanja nekaterih zgodovinskih dejstev, ki so posledično lažje pritrjevala njegovemu sistemu.¹⁹ Tako je filozofija zgodovine, celo v skrajnem pozitivističnem duhu Toynbeejevega sistema, postala v 20. stoletju zelo sumljiva teoretska disciplina, ki »je bila že povsem izven mode«, nemara še najbolj podobna zgodovini; pa vendar je v resnici ni mogoče šteti ne za zgodovino ne za znanost, ob tem pa sama sebi postavlja zahteve, ki jih lahko izpolni samo neka druga disciplina.

Podobno usodo je doživelo tudi drugo veliko pozitivistično teoretsko-historično delo: Sorokinova teorija sociokulturne dinamike, ki jo lahko štejemo za labodji spev historično-pozitivističnega ideala v sociologiji. Sorokin si je v želji, da bi svoje teoretske predpostavke o zgodovinskem razvoju čim bolj podkrepil s pomočjo induktivne metode, zamislil podrobno raziskavo izjemno obširnega in raznovrstnega gradiva, ki je zajemalo 2500 let družbene in kulturne zgodovine. Načrt je hotel uresničiti tako, da je zbral okoli sebe izjemno številčno raziskovalno skupino, ki se je – glede na različna področja in njim ustrezne strokovnjake – nato še razdelila na manjše podskupine. Ne prej in ne pozneje v sociološki znanosti ne poznamo primera, ko bi bila

17 Pod vplivom ciklične teorije Giambattista Vica je razvil sistem organskih ciklov (posamezne kulture se razvijajo in propadajo podobno kot biološke vrste).

18 Toynbee je zgodovino razumel kot zaporedje vzponov in propadov civilizacij, njihov propad pa je razlagal predvsem kot posledico njihove nesposobnosti, da bi našle odgovore na moralne in religiozne izzive.

19 Najpomembnejše kritike zgodovinarjev in sociologov so zbrane v zborniku *Toynbee and History. Critical Essays and Reviews* (Montagu /ur./, 1956).

statistična metoda uporabljena na tako raznovrstnem empiričnem gradivu in v tako velikem časovnem razponu kot pri Sorokinovem projektu (Milić, 1986, 322). Rezultate tega projekta je znanstvena srenja sprejela z veliko zadržanosti in očitki, ki se ne razlikujejo veliko od tistih, ki so leteli na Toynbeejev račun.

Neuspeh pozitivistične filozofije zgodovine je imel negativne posledice tudi za sociologijo kot »teoretsko zgodovino«, še posebno ker se je v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja med obema disciplinama razlika pravzaprav izgubila, iz česar je nujno sledilo, da je poraz ene discipline hkrati tudi neuspeh druge.

Zato je sociologija v ZDA ubrala svojo lastno pot, ki je bila že od samega začetka zaznamovana s hitrim in burnim razvojem. V skladu s pozitivističnim idealom se je želela konsolidirati kot znanost, ki ima vpogled v probleme, postavlja hipoteze, ki jih je mogoče z empiričnim raziskovanjem potrditi ali ovreči, in vnaša svoje sklepe v teorijo. Evropski kontinentalni sociologiji, ki se je sicer v tistem času že odrekla začetnim ambicijam historičnega pozitivizma, a je zanimanje za zgodovino vseeno ohranjala, so bili ti ideali ameriške sociologije tuji. Namesto preverjanja hipotez na podlagi odkrivanja novih in nepoznanih dejstev se ta koncepcija sociologije pretežno ukvarja z že dano in omejeno vsoto dejstev, ki jih je potrebno samo pojasniti. Namesto empirično preverljivih posploševanj, ki jih je mogoče z novimi raziskovanji, preverjanji in posplošitvami dopolnjevati in izpopolnjevati v okviru paradigme, imamo opravka z golo *post factum* interpretacijo in zato s *post factum* hipotezami, ki jih na običajen način sploh ni mogoče preveriti in katerih logični status je skrajno nezanesljiv. Ker so v tovrstni *post factum* sociologiji mogoče alternativne, enako konsistentne interpretacije danih dejstev, od katerih vsaka osvetljuje le en njihov del ali pa njihove značilnosti različno rangira, morajo teorije, ki so sestavljene iz *post factum* hipotez, svojo vez z dejstvi nujno zvesti na zelo vprašljivo ilustrativno metodo: »Analiza se usklajuje z dejstvi, pri čemer ni indikacij o tem, katere podatke je treba izbrati, da bi lahko z njimi izpodbijali interpretacije. Posledica tega je, da dokumentirani dokazi teorije ne preverjajo, ampak jo zgolj ilustrirajo« (Merton, 1998, 201).

Na tej točki so si ameriški sociologi prizadevali za preobrat, ki bi sociologijo dokončno umestil v krog znanosti, ki se ukvarjajo s pravimi in preverljivimi hipotezami in raziskujejo ponovljive pojave ali nedokončane procese. Pri takem razumevanju sociologije seveda ni bilo prostora za zgodovino, njene končane procese in pretekle dogodke. Predmet raziskovanja ameriške sociologije je vse do začetka šestdesetih let zajemal preteklost, ki pa, če verjamemo poznejšim ironičnim komentarjem, ni segla dlje kot do »včerajšnjega popoldneva«. Ne samo, da tovrstna ameriška sociologija ni prispevala del, ki bi vsebovala primerjalne zgodovinske analize ali vsaj poskušala razmišljati o zgodovinskih družbah na sociološki način,²⁰ ampak je zapostavila tudi problematiki družbenih sprememb in družbenega razvoja. S tem se je pustila degradirati v disciplino, ki jo usmerjajo dnevne potrebe.

20 Zelo zgovoren je podatek, da v predmetnem registru revije Ameriškega sociološkega društva *The American Sociological Review* za obdobje 1925–1960 sploh ne najdemo pojma »history«.

Ob empiricizmu in prakticismu, ki sta takrat prevladovala v glavnem toku ameriške sociologije, je na samem vrhu piramide v akademski sociologiji gospodoval sistemski funkcionalizem Talcotta Parsonsa (gl. Smith, 2011, 28–34), ki je prav tako izhajal iz antihistoričnega pojmovanja sociologije. Če je bil – skladno z W. Millsovo znamenito kritiko takratne ameriške sociologije (1959) – hiperempirizem v svojem bistvu subhistoričen (kar pomeni, da zaradi usmerjenosti na probleme sedanjosti sploh ni mogel priti do vprašanj, povezanih s preteklostjo), je bila Parsonsova »super-teoretska sociologija« transhistorična, zaplezana v vrhovih konceptualnih abstrakcij, od koder seveda ni bila mogoča analiza historičnih procesov (Mills, 1988, 141).

Parsons je sicer v svojih najpomembnejših delih, ki so bila objavljena na začetku šestdesetih let, poskušal utemeljiti sociologijo kot določeno vrsto pojmovno-deduktivne znanosti, ki z definicijami, analizo pojmov in vzpostavljanjem pomenskih relacij gradi pojmovni sistem, ki je v svojih glavnih potezah identičen z dejanskostjo. Šlo je za poskus, ki ga lahko primerjamo s prizadevanji Adama Smitha, Davida Ricarda in Karla Marxa (še posebej v I. zvezku *Kapitala*, 1961) na področju politične ekonomije. Ker pa gre pri Parsonsu za zelo visoko stopnjo abstrakcije, je bila vsaka povezava z zgodovino in zgodovinsko stvarnostjo močno oddaljena; celo Parsons je neuradno priznaval, da »bo takšna teorija našla svoje mesto v družbeni znanosti nemara čez tisoč let, vsekakor ne v našem času, najverjetneje pa nikoli« (ibid., 53).

Ob tem velja pripomniti, da Parsons ni ostal ravnodušen niti do Millsove kritike niti do povečanega zanimanja ameriške sociologije za zgodovino, predvsem apliciranja socioloških teorij na zgodovinske procese, tako da je sredi šestdesetih in na začetku sedemdesetih let objavil dve deli (1966; 1971) o dinamičnih in razvojnih oblikah svoje teorije in o njeni uporabnosti za analizo družbenozgodovinske evolucije. Parsons v teh delih ni segel dlje od zelo površne interpretacije globalnega zgodovinskega razvoja, ki ni pustila dobrega vtisa niti pri sociologih niti pri zgodovinarjih. Kljub temu sta obe Parsonsovi deli najboljši dokaz, da je krizno obdobje »od sociologije proti zgodovini do sociologije brez zgodovine« (1880–1960) mimo in da (tudi ameriška) sociologija prehaja v obdobje, ko teorija in zgodovina nista več nasprotujoča si pola.²¹

21 Preseganje neproduktivnih nasprotij, kot so: teorija – zgodovina, znanost – pripovedovanje, pojasnjevanje – razumevanje, kraljestvo vzrokov – fenomenološko kraljestvo, občost – posebnost, abstrakcija – konkretizacija, sistem – slučaj itn., je predstavljal tisti temelj, na katerem sta sociologija in zgodovina postali, v okviru istega spoznavnega polja, najtesnejši sodelavki.

4.

Vpliv analitične filozofije na vzpon (sodobne) historične sociologije

V: Natalia I. Beresneva idr. (ur), *Človek v mire. Mir v človeke / Human in the World. The World in Human. XVII International Conference: Perm, November 27–28, 2014*. Perm: Permskij gosudarstvennyj nacional'nyj issledovatel'skij universitet, 2014, str. 242–251 [Referat: »The impact of analytical philosophy on the rise of (modern) historical sociology«].

Razprava govori o restavraciji/vzponu sodobne sodobne historične sociologije (od šestdesetih let dvajsetega stoletja), ki je potekala ob hkratnih prizadevanjih za razrešitev štirih metodoloških vprašanj/dilem, ki so se vseskozi pojavljale v raziskovalnih praksah:

1. *problem razmejitve z zgodovinopisjem, predvsem s socialno zgodovino;*
2. *problem razmerja med posameznikom in družbeno strukturo (problem družbenega determinizma);*
3. *problem družbenozgodovinskih zakonov oziroma tipa kavzalnosti;*
4. *problem uporabe zgodovinskega gradiva. Zasluge za njihovo razvozlanje ne moremo pripisati sociologom, pač pa pripadnikom analitične filozofije.*

I.

Oživitvev sociološkega zanimanja za zgodovino – njen rezultat je bila utemeljitev (sodobne) *historične sociologije* kot akademske discipline –, na katerega od začetka šestdesetih let 20. stoletja vse pogosteje naletimo, ne bi bila tako prepričljiva, če ne bi bila v preteklosti obravnavana večina metodoloških problemov, ki se niso pojavili samo pri zapletu s »historicizmom«, pač pa jih je bilo mogoče spremljati skozi celotno obdobje krize historične sociologije, ki je trajalo skoraj osem desetletij (1880–1960: »od sociologije proti zgodovini do sociologije brez zgodovine«). Toda zasluge za njihovo razvozlanje ne moremo pripisati sociologom, pač pa filozofom, pripadnikom analitične filozofije, kot so Bertrand Russell (1872–1970), John Austin (1911–1960) in Ludwig Wittgenstein (1889–1951).¹ Ta usmeritev se je tudi za druge znanosti izkazala kot najbolj plodna in koristna.

Da bi se razlikovali tako od spekulativnih kot pozitivističnih/deskriptivnih filozofij zgodovine, so analitiki svoje ukvarjanje z epistemološkimi in metodološkimi problemi historičnih disciplin najpogosteje opredeljevali kot analitično filozofijo zgodovine (gl. Danto, 1968), čeprav bi nemara še najbolj ustrezalo ime filozofija znanosti o zgodovini. Analitiki so namreč menili, da naloga filozofije ni niti v tem, da z apriorno analizo samorazvoja pojma določa strukturo zgodovinskega razvoja, niti da z aposteriorno analizo zgodovinskega gradiva izumlja zakone zgodovinskega gibanja, temveč da se ukvarja s problemi, ki jih generira sam obstoj organiziranega in sistematičnega historičnega raziskovanja, tj. z analizo jezika zgodovine. Zato se filozofija ne zanima več za zgodovinska vprašanja, temveč izključno za vprašanja o zgodovini. Analitični filozofiji so se v tem pogledu zastavljale štiri vrste problemov: 1. narava historiografije kot oblike spoznanja; 2. vprašanje, kaj je zgodovinsko dejstvo; 3. status t. i. historične objektivnosti; 4. problem razlage v zgodovinopisju.

»Analitiki« so se pri obravnavi problemov historičnega spoznanja razdelili v dve skupini: prva, občutno večja – sestavljali so jo Edward Carr (1892–1982), Charles Frankel (1917–1979), Carl Gustav Hempel (1905–1977), Karl Popper

1 V slov. prev.: Russell (1979), Austin (1990), Wittgenstein (1976; 2004).

(1902–1994), Paul Ricoeur (1913–2005), Morton White (1917–2016) idr.² – je imela temeljne metodološke postavke historičnega pozitivizma v osnovi za pravilne, zato te avtorje imenujemo analitični pozitivisti; druga, manjša – tvorili so jo William Herbert Dray (1921–2009), privrženci Robina G. Collingwooda (1889–1943), Hayden White (1928–2018) idr.³ – pa je bila zadržana do nekaterih tez klasičnega historicizma, zato njene pripadnike običajno imenujejo analitični hermenevtiki. Prav zaradi odprtosti in zglede intelektualne korektnosti celotnega analitičnega gibanja postavljanje različnih argumentov in zagovarjanje različnih stališč ni paraliziralo metodoloških razlag, nasprotno, omogočilo je nadvse ploden dialog med gno-seološkima pogledoma pa tudi njuno uspešno povezovanje. Tako Jörn Rüsen, eden izmed vodilnih nemških teoretikov zgodovine, poudarja, da je dogodka, v katerih obstaja neposreden vpliv individualnega človeškega dejavnika, mogoče obravnavati hermenevtično, druge, ki so, denimo učinek/rezultat sprememb v strukturi, pa analitično. Obstajajo pa tudi dogodki, ki jih je mogoče obravnavati na oba načina (gl. Rüsen, 1983–1989).

Razprava v analitični filozofiji je torej pokazala, da sta zgodovina in sociologija na isti osi historičnega spoznanja ter da med njima ni stroge ločnice. Zgodovinopisje se sicer večinoma zadržuje na tistem delu osi, kjer so posamezna dejstva ter individualna ravnanja/dejanja, medtem ko se sociologija zadržuje večinoma na nasprotnem delu osi, ki pripada posploševanju/generalizaciji. Torej se obe, tako zgodovina kot historična sociologija, svobodno premikata vzdolž celotne dane osi, kar pomeni, da se tudi vzajemno dopolnjujeta in prepletata, da ju je včasih težko razlikovati. Obe disciplini sta potemtakem zgolj segmenta enotnega korpusa historičnega spoznanja, njuno razmejevanje pa je bolj stvar akademske potrebe po razlikovanju dveh koncev istega predmeta proučevanja kot kakega epistemološko nepremostljivega precepa dveh različnih predmetov ali dveh nezdružljivih metod raziskovanja.

II.

Ob povedanem ne gre prezreti bistvenega, in sicer, da je restavracija historične sociologije potekala ob hkratnih prizadevanjih za razrešitev štirih metodoloških vprašanj/dilem, ki so se vseskozi pojavljala v raziskovalnih praksah:

1. Odnos historične sociologije do zgodovinopisja

Glede tega vprašanja je bilo največ tavanja in negotovosti, tudi zato, ker je bila obnova historične sociologije deloma rezultat reakcije na superteoretske sisteme (npr. Parsonsovega, 1966; 1971), kakor tudi na dogmatične-deduktivne aplikacije teorije (npr. v marksizmu), kar jo je pretirano približalo historični strani kontinuuma »zgodovina – sociologija«. Vse večja sociologizacija klasičnega zgodovinopisja in

2 Glej dela: Carr (2008; v Luthar idr., 2006, 577–580), Frankel (1959), Hempel (1965), Popper (1964; 1998), Ricoeur (2001), White (1965).

3 Glej dela: Dray (1957; 1964), Collingwood (1994; 2002; Kante, 1996), White (1978; v Luthar idr., 2006, 595–597).

prepričanje, da »med družboslovnimi vedami in zgodovino preprosto ni nobenih logičnih ali celo metodoloških razlik, ki bi bile primerno opredeljene« (Giddens, 1979, 230), sta privedla tako rekoč do poistovetenja sociologije in zgodovine. Po mnenju Philipa Abramsa sta bili »zgodovina in sociologija od nekdaj eno in isto«, ker sta obe disciplini »eno neprekinjeno in raznovrstno prizadevanje za delovanje na področju, ki ga jaz imenujem problematika strukturiranja«, iz česar sledi, da bi ju »lahko združili v en sam, enoten analitski program (Abrams, 1982, x, ix in xviii).

Seveda ne gre prezreti, da nujnost razlikovanja obeh ved ne izhaja samo iz akademskih potreb, saj imamo opraviti predvsem s predmetnimi in metodološkimi razlogi, ki zavračajo Abramsovo idejo o nekakšni sintezi zgodovine in sociologije v historični sociologiji. Naj ob tem spomnimo na opozorila Kiserja in Hechterja (1991, 4), da premajhna prizadevanja za vpeljavno splošnih teorij in opuščanje njihove uporabe v historičnih raziskovanjih, odvezemajo historični sociologiji njen sociološki značaj. V tem kontekstu Dennis Smith upravičeno poudarja, da »mora delo v historični sociologiji od samega začetka postavlja teoretska vprašanja o empiričnih dejstvih, hkrati pa upoštevati, da so vprašanja, ki so jih ugledni teoretiki družbe zastavljali, veliko pomembnejša od njihovih ponujenih teoretskih sistemov« (Smith, 1982a, 289). Iz tega je razvidno, da mora – čeprav ni stroge razmejitve med sociologijo in zgodovino – obstajati notranja razdelitev raziskovalnih programov: če ima zgodovina v zgodovinopisju intrinzično vrednost (osnovni cilj zgodovinarja je ugotavljanje dejstev in narativno opisovanje individualne in/ali kolektivne zgodovine), potem ima zgodovina v sociologiji instrumentalno vrednost, kajti sociolog zgodovino uporablja kot sredstvo generalizacije in ustvarjanja občih razlagalnih shem (gl. Goldthorpe, 1991). Kot že rečeno, raziskovalni programi obeh ved ne samo, da niso rivalski, temveč ju je usmerjenost k vzajemnemu dopolnjevanju in podpiranju naredila za »več kot le dobri prijateljici« (Smith, 1982a, 290).

2. Posameznik – struktura

Problem odnosa posameznika in družbene strukture, ki je ključen za razumevanje zgodovinskih in družbenih gibanj, je sodobni historični sociologiji uspelo rešiti bistveno bolje kot vprašanje razmejevanja z zgodovinopisjem. Kljub temu je potrebno opozoriti, da sta pri reševanju tega vprašanja prevladovala dva nezadovoljiva pristopa:

- prvi, *metodološki individualizem*, je izhajal iz prepričanja, da so dejanski/rečnični samo individualni dogodki, ljudje in njihovo delovanje, medtem ko je pojem »družbe« instrumentalnega značaja, in sicer kot skupni imenovalac agregata odnosov, vlog in obnašanj, zaradi česar mora biti osnovni metodološki pristop v prvi vrsti usmerjen v analizo nagonov, obnašanja in vlog posameznih družbenih akterjev. Takšen pristop so sprva uporabljale vse oblike klasičnega zgodovinopisja in zgodovinske discipline (politična, ekonomska, družbena zgodovina itn.), srečati pa ga je bilo mogoče tudi v vseh tistih disciplinah, v katerih so prevladovali empirizem, deskripcija posameznih dogodkov ali pojavov, njihovo kronološko razvrščanje, zanimanje za posamične akterje ter njihove motive, dejanja ipd.;

- drugi, *metodološki holizem*, je v nasprotju s prvim pristopom definiral družbo kot zaprt in nadindividualni sistem z močjo samoregulacije, ki naddoloča temeljne oblike družbenih praks, kot so, denimo, verovanje, svetovni nazor in obnašanja individuumov. Osnovni metodološki cilj sociologije je v tem pogledu odkrivanje totalnih struktur, shem mišljenja in delovanja, ki iz njih izhajajo. Tak pristop so v prvi vrsti gojile sistemsko-funkcionalistične teorije, ki so jih v 50. letih prejšnjega stoletja razvijali Talcott Parsons, Edward Shils, Neil Smelser idr.,⁴ najdemo ga tudi v dogmatskem marksizmu, ki je bil zapovedan v Sovjetski zvezi in drugih deželah Vzhodne Evrope, ter v frankofonskem strukturalizmu in v tistih hermenevitično-interpretativnih družbenih zgodovinah, ki so za svoje razlage uporabljale holistični pristop *Zeitgeista* ali »značaja dobe« (gl. Lloyd, 1991).

Oba pristopa sta onemogočala učinkovito komunikacijo med teorijo in zgodovino; v prvem pristopu je bilo premalo konkretne teorije, v drugem pa premalo dejanske zgodovine. Z Giddensovo (1989) teorijo strukturiranja, izoblikovano konec sedemdesetih in na začetku osemdesetih let, ter njeno različico v delih P. Abramsa, so bili postavljeni temelji tretji/sredinski poti, ki jo C. Lloyd imenuje metodološki strukturizem.⁵ Njeno izhodišče je v ideji podvojene strukture (*duality of structure*), ki v odnosu do človeka istočasno nastopa kot njegov proizvod in kot sila izven njega. Strukture je sicer treba opazovati kot sedimentne proizvode delovanj iz preteklosti, a tudi kot polje, na katerem potekajo družbena dejanja sedanjosti, kjer imajo družbeni akterji vpliv na preformuliranje pravil igre: »strukturne lastnosti družbenih sistemov so tako posrednik (*medium*) kot rezultat (*outcome*) delovanja, ki uravnava te družbene sisteme« (Giddens, 1979, 69).

P. Abrams v svoji *Historični sociologiji* predstavlja podobno koncepcijo, ki naj bi bila za to disciplino ključnega pomena. Naloga znanstvenikov, ki se ukvarjajo s proučevanjem zgodovine, je doumeti »odnos med tem, kar ljudje nameravajo s svojimi dejanji doseči, in tistim, kar jim zgodovinske okoliščine dejansko dovoljujejo doseči«, saj je vsak posamezni zgodovinski dogodek pravzaprav »konjunkcija delovanja in strukture« (Abrams, 1982, 34–35 in 213). Abrams zato meni, da mora historična sociologija združiti različna sociološka pristopa – sociologijo delovanja in sociologijo družbenega sistema – pri tem pa izdelati lasten pristop, ki bi v sebi združeval najboljše elemente obeh, t. i. sociologijo procesa (*sociology of process*) (ibid., xv). Vrednost teorije strukturiranja je predvsem v tem, da je omogočila nadaljnje premagovanje meje med svetovoma zgodovine in teorije, kakor tudi izogibanje jalovim epistemološkim razpravam, ki so se vrtele predvsem okoli vprašanja o primatu kavzalnosti.

4 Gl. Parsons in Smelser: *Economy and Society: A Study in the Integration of Economic and Social Theory* (1956) ter knjigi Parsonsovega učenca in glavnega predstavnika funkcionalistične smeri v sociologiji Roberta Mertona: *Social Theory and Social Structure* (1959); *On Theoretical Sociology* (1967).

5 Lloyd razlikuje strukturizem (*structurism*) od frankofonskega strukturalizma (*structuralism*), ki da je samo ena od oblik holizma (Lloyd, 1991, 189).

3. Problem kavzalnosti

Povedali smo že, da je analitična filozofija nedvoumno potrdila logično-epistemološko nujnost obstoja družbenih in zgodovinskih posplošitev ter v tem pogledu namenila ključno vlogo sociologiji. Odprto je ostalo vprašanje, kakšna je naloga historične sociologije pri historičnih razlagah oziroma katera raven posplošitev je za sociološki pristop k zgodovini najbolj primerna ali nemara celo neizbežna. Čeprav v sodobni historični sociologiji naletimo tudi na primere teoretskega skepticizma oziroma odklanjanja možnosti odkrivanja obćih kavzalnih zvez, npr. pri R. Bendixu (1984, xiii) in M. Mannu (1986, 341),⁶ je večina historičnih sociologov prepričana, da je za določene vrste socialno-historičnih pojavov ali stanj mogoče podati obći razlagalni okvir, in sicer na osnovi primerjalno-historičnih metod, ki vodijo do neke vrste induktivnega posploševanja. Vendar E. Kiser in M. Hechter (1991, 4–6) opozarjata, da se historični sociolog ne more zadovoljiti s konstruiranjem posameznih modelov, ki kažejo na povezanost med vzrokom in posledico. Nasprotno, gre mu za odkrivanje kavzalnega mehanizma, s katerim je mogoče pojasniti, kako lahko neki vzrok privede določeno posledico.

Tako se pomen obćih socioloških teorij v historični sociologiji ponovno potrjuje, posebno ker pojasnjevanje kavzalnega mehanizma izhaja iz obće teorije. V podkrepitev: če Marx ne bi razvil svoje dokaj specifične obće teorije, njegova pojasnjevanja posameznih zgodovinskih in družbenih vzrokov zagotovo ne bi imela takega vpliva. Historična sociologija je lahko v tem pogledu posrečena kombinacija teoretskega in empiričnega, saj omogoča tako uporabo izrazito teoretskih abstrakcij utemeljiteljev sociologije, kot tudi sedanjbo bogato metodološko izkušnjo odkrivanja in rabe empiričnega gradiva.

4. Problem uporabe empiričnega gradiva

To je brez dvoma eden večjih metodoloških problemov, s katerim se še vedno sooča historična sociologija. Harry Barnes (1948), avtor najstarejše knjige o tej disciplini v ZDA, je menil, da bo mogoče natančno historično sociologijo napisati šele v prihodnosti, ko bo mogoče narediti sintezo iz vsega gradiva o posameznih obdobjih, ki ga bodo do tedaj zbrali etnologi in kulturni zgodovinarji. Drugačno perspektivo je ponudil Barrington Moore v svoji znameniti knjigi *Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, ko je primerjal komparativno-historičnega sociologa s pilotom; kakor pilot – v nasprotju z navadnim vojakom ali geologom – ne potrebuje natančnega zemljevida ozemlja, da bi bil pri svojem delu uspešen, tako historični sociolog za svoje delo ne potrebuje natančnih analiz, ki bi mu jih pripravili zgodovinarji za vsa področja in obdobja (Moore, 1969, xi).

Zgodovinarji največkrat zamerijo historičnim sociologom, da se ne ukvarjajo s primarnimi historičnimi raziskavami, pač pa se naslanjajo na sekundarne vire, zaradi česar so njihova dela nezanesljiva oziroma površna. Nekritično sprejemanje

6 Bendix je radikalnejši od Manna, saj striktno zavrača možnost teorije v zgodovini.

ugotovitev tujih raziskovanj je po mnenju britanskega sociologa Johna Goldthorpa za historičnega sociologa resno tveganje, da bo svojo raziskavo zgradil na trhljih temeljih. Glede na to, da so celo primarne raziskave pogosto utemeljene na dvomljivih ali nepopolnih podatkih, obstaja velika verjetnost, da bodo tovrstne nedoslednosti zapeljale historičnega komparativista na popolnoma napačno pot (Goldthorpe, 1991, 222).

Historični sociologi so odločno zavračali tovrstne očitke ter zatrjevali, da se je mogoče z ustreznim metodološkim postopkom izogniti pasti, ki jo predstavlja uporaba tujih primarnih raziskav:

Za historično sociologijo bi bilo dogmatično vztrajanje pri ponavljanju primarnega raziskovanja pri vsaki posamezni študiji naravnost pogubno; to bi bil konec večine primerjalnozgodovinskih raziskav. Če je tema preobsežna za raziskovanje in če že obstajajo različne dobre študije, ki so jih opravili specialisti, je mogoče sekundarne vire uporabiti kot koristno osnovo za primerjalne študije. Poleg tega se uporaba sekundarnih virov le malo razlikuje od raziskovalnih postopkov analitičnih disciplin, pri katerih se rezultati predhodnih raziskav s pridom uporabljajo, zaradi česar se vseh vprašanj ni treba lotiti od začetka (Skocpol, 1984, 382).

Pri uporabi primarnih raziskovanj je ključno, da se sociolog izogne interpretacijam zgodovinarja, ki je raziskovanje opravil. Kajti, kot je opozoril Leon Goldstein, v vsakem historičnem delu je treba razlikovati epistemološko superstrukturo in infrastrukturo; prva je avtorjeva razlaga zgodovine, druga pa sam postopek konstruiranja zgodovinske preteklosti na osnovi zgodovinskih dokazov, ki poleg dokazov vsebuje tudi sklepanje o njihovem pomenu in značaju (Goldstein, 1976, 141).

III.

Če strnemo, sodobna historična sociologija je utemeljena na dveh podpornih stebrih: v prvem so t. i. trdna dejstva, ki jih je zbralo kvantitativno zgodovinopisje, v drugem – zagotovo tudi pod odločilnim vplivom analitične filozofije ter s pomočjo njenega instrumentarija – novonastale sociološke teorije in pojasnjevalni modeli, ustvarjeni v raziskovalnih laboratorijih teoretske sociologije. S tega vidika sodobna historična sociologija kot akademska disciplina ni samo dovolj trdno utemeljena, temveč je hkrati (kar je ključno) opremljena z dovolj močnimi in ambicioznimi raziskovalnimi programi, kar ji omogoča iskanje odgovorov na vsa odprta vprašanja teoretske paradigme.

5.

Historična sociologija v očeh Dennisa Smitha

V: Ksenija Vidmar Horvat (ur.), *Dennis Smith v Ljubljani. S prispevki Avgusta Lešnika, Marka Kržana in Polone Fijavž*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014a, str. 31–43.

V okviru evropskega projekta *Jean Monnet European Module*, ki se je izvajal na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (2012–2015), je 23. aprila 2013 gostoval eminentni britanski sociolog prof. Dennis Smith. S predavanjem »Kako naj si razložimo krizo EU?«, nadvse aktualne problematike, ki bremeni tekoči evropski projekt, je pristopil s pozicije historične sociologije. V tem kontekstu naj spomnim, da je prof. D. Smith avtor referenčnega dela *The Rise of Historical Sociology* (1991), ki je leta 2011 izšlo tudi v slovenskem prevodu (Vzpon historične sociologije) pri zbirki *Studia humanitatis*. Posledično se ta zapis ob gostujočem predavanju prvenstveno osredotoča na znanstveni prispevek prof. D. Smitha na področju historične sociologije.

Profesor Dennis Smith (1945) velja za eno najbolj uveljavljenih imen svetovne historične sociologije in utemeljiteljev vede. Po študiju sodobne zgodovine na univerzi v Cambridgeu in nato sociologije na London School of Economics je predaval na Poslovni šoli Aston (Aston Business School) ter na oddelkih za družboslovje Univerze v Leicesteru in Univerze v Loughboroughu. Do nedavna je bil urednik ugledne revije *Current Sociology* (2002–2010) ter podpredsednik evropskega sociološkega združenja (European Sociological Association). Danes, po upokojitvi, je v nazivu zaslužni profesor sociologije Univerze v Loughboroughu znanstveno še vedno nadvse aktiven in še naprej vključen v mnoge mednarodne projekte in terenske raziskave na področjih historične sociologije, družbenih teorij, globalizacije in modernizacije. Še naprej sodeluje z mnogimi univerzami, akademijami in inštituti po vsem svetu.¹

I.

O svoji knjigi *The Rise of Historical Sociology*, objavljeni leta 1991 (slov. prevod 2011), je D. Smith povedal, da je »del večjega projekta«. Potem ko je objavil historično primerjavo procesov formiranja družbenih razredov v dveh angleških mestih (Birminghamu in Sheffieldu) z naslovom *Conflict and Compromise* (Smith, 1982b), se je odločil raziskavo nadgraditi s podobno transatlantsko primerjavo, ki bi se osredotočila na Birmingham in Chicago.

Kmalu pa sem ugotovil, da to pomeni, da se je treba soočiti z dejstvom, da se stališča glede (na primer) mesta, države, kapitalizma, demokracije, človeške narave in moči v teh dveh družbah zelo razlikuje. Zato sem moral kar nekaj časa posvetiti temu, da bi razumel različne intelektualne težnje v zahodni liberalni tradiciji, zlasti v njenih ameriških in britanskih različicah.

Tako so nastali študija o Barringtonu Mooru (1983) in raziskava o chicaški šoli sociologije (1988) ter delo, ki je posebno pomembno za pričujočo

1 Harvard University; Chinese Academy of Social Sciences, Beijing; Institute of Social-Political Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow; University of KwaZulu-Natal (South Africa); Stockholm Centre for Organizational Research (Sweden); Rhodes University (South Africa); University of Silesia (Poland); Gothenburg University (Sweden); University of Zaragoza (Spain); American University of Beirut University; Institute of Sociology at Graz University (Austria), Higher School of Economics, Moscow; idr. Poleg tega je opravljal oziroma opravlja tudi terenske raziskave v Turčiji, Cipru, Mehiki, Singapuru, Indiji, Južni Koreji in drugi delih Evrope. Več na: <http://www.lboro.ac.uk/departments/socialsciences/staff/dennis-smith-html> (21. 1. 2019).

knjigo, Kapitalistična demokracija na preizkušnji: Transatlantska debata od Tocquevilla do danes (1990). Kakor pričujoče delo tudi ta raziskava skuša identificirati razvojno logiko in ponavljajoče se vzorce zблиževanj in razhajanj v polemiki, ki zavzema osrednje mesto v zahodni liberalni tradiciji, ter umestiti to debato v njen historični in politični kontekst (Smith, 2011, 6).

Po objavi dela *The Rise of Historical Sociology* je D. Smith napisal naslednje knjige: *Zygmunt Bauman: Prophet of Postmodernity* (1999); *Norbert Elias and Modern Social Theory* (2001); *Globalization: The Hidden Agenda* (2006) ter vrsto odmevnih študij, objavljenih v socioloških revijah (*Current Sociology*, *Sociological Review* idr.). Njegova dela so brez dvoma nepogrešljiva referenca vsem znanstvenikom in raziskovalcem zgodovinskega razvoja družbenih struktur ter zgodovinski družbenih fenomenov.

II.

Vprašanje – kaj je historična sociologija? – se zdi na prvi pogled resda 'šolsko', a glede na to, da se v slovenskem prostoru ne moremo pohvaliti z besedili, ki bi obravnavala historično sociologijo kot znanstveno disciplino,² je prav gotovo na mestu. D. Smith nanj odgovarja: [Historično sociologijo] predstavljam kot vedo, ki skuša razumeti preteklost (in sedanost), tako da raziskuje, kako delujejo in se spreminjajo družbe (Smith, 2011, 5).

V svoji najboljši različici je historična sociologija razumska, kritična in domiselna. Išče mehanizme, s pomočjo katerih se družbe spreminjajo ali reproducirajo. Išče skrite strukture, ki nekatera človeška prizadevanja ovirajo, druga pa omogočajo, ne glede na to, ali to cenimo ali ne. Takšna vednost je vredna raziskovanja. /.../ Raziskovanje mehanizmov družbene reprodukcije in transformacije je tesno povezano s še eno zadevo. To je raziskovanje osnovnih družbenih pogojev in posledic poskusov vpeljevanja ali oviranja takšnih vrednot, kot so svoboda, enakopravnost in pravičnost (Smith, 2011, 9–10).

Če zelo poenostavimo, lahko rečemo, da je historična sociologija raziskovanje preteklosti z namenom, da bi ugotovili, kako delujejo in se spreminjajo družbe. Nekateri sociologi so 'nehistorični': empirično zanemarjajo preteklost, konceptualno pa ne upoštevajo niti časovne razsežnosti družbenega življenja niti historične specifičnosti družbenih struktur. Podobno so nekateri zgodovinarji 'nesociološki': empirično zanemarjajo razlike med procesi in strukturami v posameznih družbah, konceptualno pa se ne ukvarjajo niti s splošnimi lastnostmi procesov in struktur niti z njihovim odnosom do dejanj in dogodkov. V nasprotju z njimi se s historično sociologijo ukvarjajo

2 Svetle izjeme so razprave: F. Zwitter, »Sociologija in zgodovina« (1938); L. Čarni, »O razmerju med sociologijo in zgodovino« (1969 [2012]); W. Mommsen, »Sociološka zgodovina in historična sociologija (Max Weber)« (1990).

zgodovinarji in sociologi, ki raziskujejo medsebojno prežemanje preteklosti in sedanosti, dogodkov in procesov, delovanja in strukturiranja. Ti raziskovalci skušajo združiti pojmovno pojasnjevanje, primerjalno posploševanje in empirično raziskovanje (Smith, 2011, 12–13).

Potemtakem Smith znanstveno zanimanje historične sociologije opredeljuje kot odkrivanje in raziskovanje mehanizmov, ki jim je pripisati spremembe v posameznih družbah oziroma njihovi reprodukciji. Med njene prvenstvene naloge sodi iskanje skritih struktur (historičnost socialnih struktur je temeljna preokupacija historične sociologije), ki uresničevanje človeških prizadevanj bodisi onemogočajo bodisi podpirajo. Tem namenom služi tako zatekanje v preteklost kot povezovanje preteklosti s sedanostjo, še posebej, ko gre za vprašanja, kako delujejo posamezne družbe in po kakšni poti prihaja do njihovih sprememb. Historična sociologija je tesno povezana z zgodovinsko primerjalno analizo družbenih procesov in pojavov, pri čemer zaobjema dve dimenziji, prostor in čas. Raziskovalno delo na tem področju obsega proučevanje zakonitosti v izbranih družbah, ki razkriva razlike in podobnosti v razvoju družb ter ugotavlja prisotnost različnih (ali enakih) vplivov in vzročnih zvez, kot se pojavljajo v sodobni družbi (gl. tudi Koselleck, 1999; Kuljić, 2012).

Morda nekoliko preseneča ugotovitev, da se je kot nova sociološka disciplina (sodobna) historična sociologija kot študijski in raziskovalni predmet dodobra utrdila in uveljavila na uglednih mednarodnih univerzah šele v 90. letih preteklega stoletja, na Slovenskem – na ljubljanski almi mater (natančneje na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete) – pa s prehodom na bolonjski študijski program l. 2010.³ Rekli smo »šele«: ne gre namreč prezreti, da sta na razvoj in vsebino sociologije ob njenem nastanku odločilno vplivala tako filozofija kot zgodovinpisje. V tem kontekstu štejemo utemeljitelje moderne sociologije tudi za utemeljitelje historične sociologije. Povedano z besedami C. W. Millsa: »Vsaka sociologija, vredna svojega imena, je hkrati tudi 'historična sociologija'« (1959, 146). Zato je razumljivo, da je bil potreben čas, da se je nova disciplina (kot posebna sociologija) lahko profilirala in osamosvojila tako v odnosu do zgodovine kot tudi do obče sociologije. Odločilen korak je bil storjen po letu 1960, ko se z obdobjem drugega dolgega vala (po Smithu) začne vzpon historične sociologije s čisto novimi temami: »Odkril sem več tem, ki v zadnjih desetletjih prevladujejo v historični sociologiji, /.../ kot so fevdalizem, razvoj mest, vzpon in propad agro-birokratskih držav, formiranje družbenih razredov, narodotvornost in nacionalizem, državljanstvo, revolucija in vojna« (Smith, 2011, 5).

3 Predmetno področje historične sociologije za sociološki oddelek ni nikakršna tabula rasa; prav nasprotno, oddelek je vseskozi imel in ima tako raziskovalno kot študijsko tradicijo in afiniteto za zgodovinsko-sociološke tematike, tako na ravni teorije kot analize ključnih socialno-političnih procesov 19. in 20. stoletja. Naj spomnimo le na Britovškova dela, še posebej na njegove knjige *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem* (1964), *Carizem, revolucija, stalinizem* (1980) in *Stalinov termidor* (1984), ter na Čarnijeve študije, še posebej na njegovo delo *Teorija formacij družbe* (1979) in razprave o »azijskem produkcijskem načinu«. S tega področja so tudi objavljena dela A. Lešnika (*Od despotizma k demokraciji*, 2000; *Rdeča mavrica*, 2018) in K. Vidmar Horvat (*Zemljevidi vmesnosti*, 2009; *Kozmopolitski patriotizem*, 2012; *Zamišljena mati*, 2013; *Ženske na poti, ženske napoti*, 2014b /ur./; *Periferna Evropa*, 2018). – Red. op.

III.

D. Smith je upravičeno zapisal, da se »historični sociologi lahko opirajo na dolgo tradicijo« (2011, 267). Zato je vzpone in padce, ki jih je doživljala historična sociologija v svojem razvoju, razvrstil v dva dolga vala.

Prvi val se je začel sredi 18. stoletja, zlasti v Veliki Britaniji in Franciji. Tako kot drugega je tudi prvi val gnala potreba po razumevanju takratnih političnih dogodkov. Ti so namreč pomenili ogromen intelektualni izziv. /.../ Dolgi prvi val – od Montesquieuja in Huma 1754–1762 [1983], Tocquevilla in Marxa do Durkheima in Webra – se je navsezadnje zlomil ob zidu totalitarizma, tako levega kot tudi desnega, v poznih dvajsetih letih prejšnjega stoletja. Režimi, ki so 'poznali' prihodnost in ki so si izmislili preteklost, so zavračali historično sociologijo. /.../ A historična sociologija je preživela. Vprašanja, s katerimi se je spopadala, niso izginila. Še naprej so tvorila osrednje moralne dileme zahodnega liberalizma. /.../ V petdesetih letih je ta problematika znova stopila v ospredje. /.../ Takrat je bil drugi dolgi val historične sociologije že na poti (Smith, 2011, 10–11).

Dolgi drugi val Smith deli na tri faze, pri čemer zapiše, da vsako fazo zaznamujeta specifičen preplet ugodnih političnih okoliščin in značilno razpoloženje med historičnimi sociologi.

Prvo fazo, pred sredo šestdesetih let 20. stoletja, je oblikoval boj s totalitarizmom. /.../ Osrednji figuri prve faze sta bila Talcott Parsons in T. H. Marshall (1963), moje razpravljanje pa bo zajelo tudi N. J. Smelserja (1959), S. N. Eisenstadta (1963), S. M. Lipseta (1960; 1963) in Reinharda Bendixa (1964). V zgodnjih šestdesetih letih sta v anglofonskem svetu postala širše znana Marc Bloch (1961; 1966) in Norbert Elias (2000–2001). Njune ideje so prispevale k razvoju druge faze, vendar je njen ton najmočneje zaznamovala takratna politika, zlasti protestna in aktivistična gibanja za pravice študentov in temnopoltih ter konec vojne v Vietnamu. /.../ Historična sociologija je vnovič odkrila gospostvo, neenakopravnost in odporniška gibanja. Osrednja lika druge faze sta bila Barrington Moore (1958; 1969) in E. P. Thompson (1968; 1978), a tudi tu bom razpravljal tudi o delu drugih, zlasti Charlesa Tillyja in Thede Skocpol. /.../ Tok upornišтва se je nadaljeval skozi sedemdeseta in osemdeseta leta, dodatno pa ga je okrepilo še žensko gibanje. Tretja faza se prekriva z drugo. Začela se je sredi sedemdesetih let kot posledica fragmentacije dotlej stabilnega, dvopolnega sveta med hladno vojno. Leta 1974 so bila objavljena prelomna dela Perryja Andersona⁴ in Immanu-

4 *Passages from Antiquity to Feudalism* (1989 /sl. pr./); *Lineages of the Absolutist State* (1992 /sl. pr./).

ela Wallersteina.⁵ /.../ Anderson je s sveže perspektive raziskal ločnico med Vzhodom in Zahodom v Evropi. Wallerstein je ponudil novo interpretacijo odnosov med prvim, drugim in tretjim svetom. Braudel (1988; 1989; 1991) je znova pritegnil pozornost k starim trgovskim mrežam, ki povezujejo Evropo, obe Ameriki in Azijo. Mann se je ukvarjal s področjem od Mezopotamije do Atlantika. Skocpolova (1979) – kot Tillyjevo (1984; 2005) se tudi njeno delo prekriva z drugo in tretjo fazo – je v novit interpretacijski okvir vključila tri revolucije (op.: francosko, rusko, kitajsko), ki jih sicer jasno ločujejo zgodovina, geografija in ideologija. /.../ Medtem se je povečevalo zanimanje za metodologijo /.../ in oblikovanje vélike teorije (npr. Randall Collins, 1975; W. G. Runciman, 1983; Anthony Giddens, 1979; Ernest Gellner, 1965, 1988) (Smith, 2011, 15–20).

Smithovo argumentirano delitev 'drugega dolgega vala' (povojne historične sociologije) na tri faze lahko v celoti sprejmemo za referenčno. Z zadržkom pa bi lahko sprejeli njegov ponujeni nepretrgani 'prvi dolgi val', ki se časovno razteza od sredine 18. do petdesetih let prejšnjega stoletja. Večina teoretikov, ki so se ukvarjali s historično sociologijo kot intelektualnim poljem – P. Abrams (1982), R. Aron (1971), L. Goldmann (1958), G. Gurvitch (1966), J. Kocka (1994), P. Veyne (1993) idr. – namreč meni, da je zgodovina historične sociologije predvsem zgodovina metodološkega spora sociologije (nomotetična orientacija) z zgodovino/zgodovinopisjem (idiografska orientacija) oziroma: je zgodovina samega razumevanja ter interpretacije zgodovinskega in družbenega dogajanja. Smith povzema:

Toda »Pomembne ločnice prečkajo meje posameznih ved in /.../ so tehne: temeljijo na predlaganih argumentih, ki so nujno, čeprav ne vedno sistematično, teoretični« (Calhoun, 1987, 625). Pravzaprav »med družboslovnimi vedami in zgodovino preprosto ni nobenih logičnih ali celo metodoloških razlik, ki bi bile primerno opredeljene« (Giddens, 1979, 230). Zgodovina in sociologija tvorita »enovito intelektualno pustolovščino« (Braudel, 1980, 69). Ti vedi bi lahko združili v »en sam, enoten analitski program« (Abrams, 1982, xviii). Smith upravičeno opozarja, da »obstaja nevarnost, da bi te trditve postale puhle ideološke krilatice v službi novega akademskega interesa« (2011, 13).

Spremljanje komunikacije sociologije in zgodovine v času in prostoru pokaže, da je sprejemljivejša delitev Smithovega »prvega dolgega vala« na dve obdobji: doba izziva (1820–1880): sociologija kot teoretska zgodovina; 2. doba krize (1880–1960): od sociologije proti zgodovini do sociologije brez zgodovine (gl. npr. Antonić, 1995). Izhodiščna časovna točka pri tej delitvi se navezuje na formiranje sociologije kot

5 *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the World-Economy in the Sixteenth Century* (1974); gl. tudi dela iz let 1979–1989 in 2006.

samostojne znanstvene vede. Smith je v tem pogledu širši, saj postavlja začetek prvega dolgega vala v sredino 18. stoletja; lahko mu pritrdimo. Ne gre namreč spregledati, da lahko o nastanku sociologije govorimo zgolj formalno, to je s stališča klasifikacije znanosti, pred tem pa le o »predzgodovini« sociološke misli, saj se je ta (do osamosvojitve v samostojno vedo v prvi polovici 19. stoletja) razvijala v okviru filozofije ter v posameznih družbenih vedah, zlasti v politični ekonomiji, državoslovju in pravoslovju. Potrebo po novi družbeni znanosti (sociologiji) so utemeljevali z argumentom, da filozofija (zgodovine) ter zgodovinopisje in druge posebne družboslovne vede sicer ponujajo parcialne poglede na družbeni red in njegov razvoj, manjka pa splošni, globalni vpogled v zakone delovanja in razvoja družbe kot celote. Potemtakem se nam ponuja ustreznjša, dopolnjena notranja delitev 'prvega dolgega vala' historične sociologije (ki sovпада z zgodovino sociološke misli), in sicer na tri faze: 1. »predzgodovina« (historično-) sociološke misli; 2. afirmiranje sociologije kot znanstvene zgodovine v zgodnji dobi sociološke misli; 3. kriza v komunikaciji sociologije in zgodovine v dobi klasične sociološke misli (1880–1960).

Upoštevajoč dejstvo, da je Smithov prevod hkrati tudi prvo sistematično delo o historični sociologiji kot sociološki disciplini na Slovenskem, sem (podpisani pod ta tekst) smiselno dopolnil Smithov 'drugi dolgi val' – v *Spremni besedi* («Skica za zgodovino historične sociologije») – še s problemskim orisom »prvega dolgega vala«, konkretno druge in tretje faze (Lešnik, v Smith, 2011, 369–414).

IV.

Delo D. Smitha odpira vprašanje vzpona historične sociologije kot vede, ki dobi ponovni zagon po drugi svetovni vojni. V štiridesetih letih prejšnjega stoletja »je bila historična sociologija na robu propada. Fašizem in stalinizem sta bila do njene kritične perspektive zelo sovražna« (Smith, 2011, 9). Ob tem poudarja, da je bila ključnega pomena za teoretiziranje tega vzpona historicistična umestitev kritičnega interesa za proučevanje zgodovinske družbenih procesov glede na neposredne kontekste druge svetovne vojne, stalinizma, nacifašizma ter poveljne paradigme »konca ideologije«.

Trdim, da so poveljna oživitve te vede in zaporedne faze njenega razvoja povezane s spremembami v širšem političnem in ideološkem kontekstu. Moje besedilo predstavlja tri zaporedne faze; vsako od njih zaznamuje specifično stališče glede demokracije, kapitalizma, moči in vrednot na področju historične sociologije (Smith, 2011, 5–6).

V nadaljevanju s pomočjo sistematične obravnave vodilnih imen sociologije in družboslovja v omenjenih treh fazah Smith prepričljivo pokaže na konvergenca razvoja discipline in družbenozgodovinskih okoliščin, ki uokvirijo intelektualni interes.

V pričujočem delu smo precej podrobno obravnavali osemnajst historičnih sociologov – oziroma, natančneje, trinajst sociologov (Parsons, Smelser,

Eisenstadt, Bendix, Skocpol, Lipset, Moore, Wallerstein, Marshall, Runciman, Giddens, Mann in Elias), štiri zgodovinarje (Thompson, Anderson, Bloch in Braudel) in enega sociologa, ki se je prelevil v zgodovinarja (Tilly). Ta izbor je seveda neizbežno pristranski, toda ljudje in teme, ki smo si jih ogledali, zavzemajo osrednje mesto, kajti tvorijo strateško pomemben del historične sociologije kot intelektualnega polja, ki ga je mogoče raziskovati še naprej, da bi poglobili naše razumevanje tega polja (Smith, 2011, 267–269).

Posebnost Smithovega metodološkega pristopa k obravnavanju drugega dolgega vala – katerega soustvarjalec je (bil) s svojimi deli tudi sam (»V pričujočem delu sem skušal razviti historično sociologijo same historične sociologije.«) (ibid., 5), je, da na razvoj povojne historične sociologije ne gleda več z vidika 'drugih' ved (tj. z oči zgodovine, sociologije, filozofije), kar velja za prvi dolgi val, temveč izhaja iz nje same, kar pomeni, da jo problemsko opazuje ter gradi z analizo in primerjavo zgoraj navedenih avtorjev, natančneje njihovih temeljnih del, ki so sooblikovala raziskovalna polja (sodobne) historične sociologije, vključno z metodologijo in teorijo.

Smithov prispevek se torej ne odlikuje le po svoji preglednosti v definiranju razvoja historične sociologije, pač pa tudi po kritičnem analitičnem izrisu metodologije historično-sociološkega raziskovanja, saj združuje sociološko in zgodovinsko epistemologijo: v poenoten konceptualno-teoretski aparat združi raziskovanje statičnih struktur in spremenljivih dinamik gibanja, razvoja in spremembe. V tem pogledu prinaša pomembno podlago za družboslovno-humanistično sistematizirano raziskovanje fenomenov, procesov, gibanj in struktur, ki jih je zaradi različne narave zgodovinskega artikuliranja pogosto težko speljati na enotno metodološko osnovo. S Smithovim delom historična sociologija zagotovo pridobiva analitsko eksaktnost vede in konceptualno-miselno urejenost paradigme.

Zato se v Smithovem specifičnem pristopu zrcali tudi družbena vloga sociologa pri javnem artikuliranju pomenov spremembe in razvoja, družbene dinamike, konfliktov in družbenega eksperimenta, še posebno, ko razpravo umesti v sočasne tokove razvoja teorij nacionalizma, razrednega boja, kapitalizma, demokracije in državljanstva.

Ta mešanica intelektualnega dinamizma in splošne pozornosti ponuja historični sociologiji izjemno priložnost, da se uveljavi v državljanski kulturi. S svojim delom imajo historični sociologi možnost svojim sodržavljanom ponuditi znanje in sposobnosti, ki bi slednjim utegnili pomagati pri ocenjevanju različnih stališč o tem, kaj je 'mogoče' ali 'nemogoče'. Skratka, historična sociologija lahko pozitivno vpliva na demokratično državljanstvo (Smith, 2011, 9).

Hkrati velja opozoriti, da je Smithov prispevek že sestavni del sodobne družboslovno-humanistične intelektualne in akademske obravnave družbe, zgodovine in razvoja, pa tudi, da spadajo njegove študije, vključno z delom *Vzpon historične*

sociologije, v kategorijo temeljnih del: »Upam, da je to knjigo razmeroma lahko brati. To je bil moj namen, kajti med njene cilje sodi tudi razširitev kroga bralcev, ki berejo historično sociologijo« (Smith, 2011, 5). Ker Smith s svojim natančnim in kritično izostrenim pregledom vzpona historično-sociološke misli od zgodnje modernosti do poznega 20. stoletja bralcu omogoči reflektiran vpogled v razvoj vede ter njen raziskovalni aparat, je nepogrešljiv študijski vir za visokošolske programe družboslovja in humanistike.

Smithova historična sociologija je zagotovo – tudi zaradi svoje intelektualne širine in inovativnosti družboslovno-humanistične argumentacije – zanimiva ne samo za znanstveno in strokovno, temveč tudi za širšo javnost, torej za tisto bralstvo, ki poskuša družbene procese sedanosti misliti v transhistoričnih in primerjalnih perspektivah. Njegovo ljubljansko predavanje k tej aktualnosti dodaja zgolj novo poglavje.

6.

Sociologija prof. dr. Ludvika Čarnija (1931–1996):
obča in historična sociologija.
Prispevek za zgodovino sociološke misli na
Slovenskem

V: *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 46 (2014), št.1-2, str. 181–194 [Vabljeno predavanje].

* »Dnevi slovenskih socioloških klasikov« na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 8. maja 2013.

Uvodno pojasnilo: Na pobudo kolegice prof. Ksenije Vidmar Horvat so študentke 3. letnika sociologije kulture (v okviru predmeta *Osnove upravljanja v kulturi*) organizirale v dneh od 7. do 10. maja 2013 I. Dneve slovenskih socioloških klasikov – posvečene spominu na našega nekdanjega profesorja Ludvika Čarnija (1931–1996), ki je – kot so zapisale v vabilu – »s svojim študijskim in raziskovalnim delom pustil svoj pečat v slovenski sociologiji in aktivno sodeloval pri konstituiranju našega/sociološkega oddelka znotraj Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Poleg tega bi želeli širšo javnost seznaniti z glavnimi raziskovalnimi in intelektualnimi preokupacijami prof. dr. Ludvika Čarnija na področju sociologije, saj je ne nazadnje eden izmed osrednjih akterjev vzpostavljanja sociologije kot discipline na Slovenskem, predvsem pa je pomemben njegov izviren prispevek pri povezovanju sociologije in zgodovine, s katerim je tlakoval pot historični sociologiji kot posebni sociološki disciplini v slovenski univerzitetni profesor«. Organizatorke so me povabile, da na prireditvi spregovorim – kot nekdanji profesorjev študent in sodelavec ter urednik njegovih Izbranih spisov (Čarni, 2012) – o raziskovalni in intelektualni preokupaciji prof. dr. Ludvika Čarnija na področju sociologije.

I.

Uvodoma naj opozorim – predvsem mlajšo generacijo –, da govoriti o sociologiji, še posebej o študiju sociologije v času mladega Ludvika Čarnija, ni bilo nekaj samo po sebi umevnega. Nasprotno, sociologijo – kot raziskovalno in študijsko disciplino – je bilo v tistem času (na prelomu petdesetih v šestdeseta leta prejšnjega stoletja) potrebno tako rekoč šele vzpostaviti, pa naj je šlo za takratni slovenski ali jugoslovanski prostor. In kot rečeno, mladi Ludvik Čarni je bil pri tem sociološkem konstituiranju zraven, ne samo kot opazovalec pač pa aktiven soustvarjalec.

Hkrati ne gre prezreti – ob tem nelahkem procesu konstituiranja sociologije kot znanstvene discipline na naših tleh (danes temu že lahko tako rečemo) – še enega pomembnega dejstva, tj. zapletenega iskanja odgovora na (tudi politično) vprašanje: zakaj naj bi bila sociologija sploh potrebna slovenski/jugoslovanski (socialistični) družbi? Namreč – z vidika takratne komunistične ideologije – se gradi socialistična, egalitarna družba, kjer bodo vsa družbena nasprotja prej ko slej izginila in posledično je sociologija tako rekoč 'odveč', je nepotrebna. Skratka, da ne zaidemo predaleč, zgolj to, da je »boj za sociologijo« potekal tudi v 'ozadju', v političnih polemikah takratnih partijskih in državnih voditeljev. O tem bi znal veliko povedati soustanovitelj in prvi predstojnik našega/sociološkega oddelka akademik prof. Boris Zihlerl, s katerim je mladi Ludvik Čarni tudi aktivno sodeloval, tako na raziskovalnem kot pedagoškem delu.

II.

Preden se ozremo na raziskovalno in znanstveno delo dr. Čarnija, ne bo odveč, če prelistamo profesorjevo biografijo, še posebej njegova mladostna leta, kjer bomo vsaj deloma našli tudi odgovor na vprašanje: »zakaj je mladega Ludvika pritegnila prav sociologija?«, kateri je potem – kot mi je (kot uredniku Čarnijevih *Izbranih spisov*)

zapisala v zahvalnem pismu (30. 6. 2012) profesorjeva soproga ga. Marija Oblak Čarni – »z veseljem in predanostjo posvetil ves svoj delovni vek na našem Oddelku«.

V jubilejnem zapisu akademika prof. dr. Vasilija Melika (ob profesorjevi 60-letnici, 1991) beremo, da se je Ludvik rodil v kmečki družini (5. 11. 1931) nedaleč od Murske Sobote, v Ivanovcih, v kraju, ki je takrat štel 306 prebivalcev; po narodnosti so bili skoraj sami Slovenci, sicer pa sta dve tretjini pripadali evangeljsko-augsburški veroizpovedi, ena tretjina pa katoliški. Krajevni leksikon Slovenije navaja po kronološkem redu pet pomembnih ljudi, ki so se v preteklosti rodili v Ivanovcih; kot petega omenja Ludvika Čarnija, strokovnega publicista, sociologa in zgodovinarja (Melik, 1991, v Čarni, 2012, 7).

Brez dvoma je tudi mladega Ludvika, tako kot vsakega od nas, zaznamovalo (v manjši ali večji meri) mikro ter makro družbeno okolje, pa tudi družbeni čas in takratne družbene vrednote. Ni potrebno posebej poudarjati, da se je mikro (družinsko in krajevno) okolje, v katerem je preživel mladostna leta mladi Ludvik nenehno spopadalo z revščino in pomanjkanjem. Tudi družbeni čas je bil nenaklonjen mladostniški igrivosti in vizijam, še posebej, če imamo v vidu razsežnosti in posledice svetovne gospodarske krize, ki je zaznamovala dobršen del tridesetih let prejšnjega stoletja, in drugo svetovno vojno v prvi polovici štiridesetih let z vsemi svojimi velikanskimi žrtvami in posledicami, tako v človeškem kot materialnem pogledu. Po vojni se je menjala družbena oblast; sledili so poznani revolucionarni ukrepi (agrarna reforma, nacionalizacija idr.), na delu pa je bila tudi politična in druga netoleranca, še posebej do nasprotnikov, pa tudi kritikov novega režima v lastnih vrstah. Če pogledamo kolikor toliko objektivno, so se z revolucionarnimi ukrepi na eni strani odpravljale krivice starega zrušenega režima, na drugi pa rojevale nove; seveda je bilo takšno stanje na 'terenu' nemalokrat v nasprotju z vrednotami takratne proklamirane egalitarne družbe. Tedanja družbena praksa je bila – posplošeno rečeno – nemalokrat daleč, pa tudi v nasprotju s pričakovanimi humanističnimi ideali. In prav takratne družbene razmere so porajala mnoga vprašanja ter iskanja odgovorov odkod razkorak/odklon med proklamiranim in dejanskim družbenim stanjem. Prav to je bila – kot se spominja Čarnijev sošolec Aleksander Skaza, poznejši profesor na Oddelku za rusistiko Filozofske fakultete v Ljubljani – stalna tema razpravljanj med dijaki in dijakinjami ptujske gimnazije v začetku petdesetih let, med katerimi je bil tudi Ludvik. Prof. Skaza se v zapisu *Sošolec Ludvik* spominja:

Nisva se pogovarjala samo o šolski snovi in zahtevah profesorjev, zgodovina, še posebej tista, ki je govorila o »času skrajnosti« (po Ericu Hobsbawmu), naju je ob razmišljanju o narodnoosvobodilnem gibanju in slovenskem nacionalnem vprašanju napeljala tudi na sodobnost. Sodobnost naju je nagovarjala tudi z marksizmom. /.../ V Luki sem srečal človeka, ki je, lahko bi rekli, marksizem živel. Socialna nepravilnost, ki jo je v otroških in deških letih doživljal sam v Pomurju in jo brez predsodkov odkrival tudi v času t. i. socialno pravičnega socializma, ga je žalila in vznemirjala do te mere, da je že v dijaških letih živel z mislijo, kako je treba socialno zlo razkrinkavati in pobijati vedno in povsod. Toda kako? Luka je takrat odgovor iskal v spoznavanju zgodovine, v odkrivanju konkretnih dejstev. Njegovi sošolci smo zato bili

pozneje, ko je po študiju zgodovine presedlal na sociologijo, nekoliko presenečeni, zdelo se nam je, da konkretnost realnosti zamenjuje z abstrakcijo teorije (Skaza, v Čarni, 2012, 13–16).

Čarni se je po maturi odločil, kot že omenjeno, za študij zgodovine na ljubljanski Filozofski fakulteti; pri tem seveda ne gre prezreti, da takrat (v petdesetih letih) sociologije ni bilo ne v gimnazijskih predmetnikih pa tudi ne v samostojnih študijskih programih slovenskih/jugoslovanskih univerz. Možnost študija sociologije se je Čarniju ponudila šele po zaključku študija zgodovine, in sicer kot podiplomski in raziskovalni študij na novoustanovljenem *Inštitutu za sociologijo pri Univerzi v Ljubljani* (1959), katerega pobudnik in prvi direktor je bil akademik prof. Boris Ziherl. Vloga in pomen Inštituta – ki se je leta 1962 razširil in preimenoval v *Inštitut za sociologijo in filozofijo* – dejansko še ni popolnoma ovrednotena; brez dvoma pa je Inštitut predstavljal intelektualno in raziskovalno središče, ki je odločilno vplivalo na razmah sociologije kot znanstvene discipline na Slovenskem. Naj ob tem izrecno opozorim, da začetki sociologije na Slovenskem segajo vsaj v sredino 19. stol., da pa je bil ta razvoj prekinjen z drugo svetovno vojno in z nenaklonjenostjo do sociologije kot vede v novonastali državi, ki je trajala poldrugo desetletje po vojni (torej lahko govorimo o t. i. diskontinuiteti v razvoju sociologije). O tem, prvem obdobju obstajajo pregledne študije izpod peresa Mace Jogan, Marka Kerševana, Bojana Časa idr. (gl. Lešnik, 2010, 11); sicer pa se je z začetniki sociologije oz. sociološkimi misleci na Slovenskem, raziskovalno in študijsko ukvarjal še posebej prof. Čarni v svojem zadnjem obdobju.

Naj se še nekoliko pomudimo pri vlogi Inštituta za sociologijo. Delo Inštituta je bilo od samega začetka usmerjeno v družboslovne raziskave, predvsem terenske, in je bil v tem pogledu brez dvoma sprožilec začetka empirične sociologije pri nas. V tem kontekstu ne gre prezreti, da je Inštitut od ustanovitve dalje navezoval stike s tujimi raziskovalci, predvsem zahodnimi; s tem je dejansko omogočil pretok svežih/novih raziskovalnih idej med sociologi na politični osi Zahod – Vzhod; Inštitut je bil v tem pogledu tudi posredovalec idej empirične sociologije v druge jugoslovanske republike, pa tudi v države vzhodnega bloka, kar ni bilo zanemarljivo, če imamo v vidu obstoj t. i. 'železne zavese', ki pade šele z berlinskim zidom (1989). Na Inštitutu so bili zaposleni trije profesorji: Jože Goričar, Dolfe Vogelnek (naj spomnim, da smo v našo/sociološko oddelčno biblioteko prejeli v dar njegovo knjižnico) in Boris Ziherl; mdr. so bili vsi trije tudi mentorji zaposlenim raziskovalcem na Inštitutu, med katerimi je bil tudi Ludvik Čarni. Znotraj Inštituta so razvijali naslednja sociološka polja: občo sociologijo (Jože Goričar; tu je deloval Ludvik Čarni), metodologijo (Stane Saksida, Niko Toš), sociologijo lokalnih skupnosti (Janez Jerovšek, Zdravko Mlinar), socialno psihologijo (Marko Peršič), sociologijo kulture (France Zupan), sociologijo množičnega obveščanja (Stane Saksida, Ana Barbič) ter industrijsko sociologijo (Jože Derganc), vezano na raziskave v podjetjih (Ciril Bren) (gl. Kroflič, 1999, 17–34).

Kot že povedano, možnosti dodiplomskega študija v času ustanovitve Inštituta še ni bilo, zato so raziskovalci vstopali na področje sociologije iz drugih ved, predvsem prava, ekonomije, psihologije, filozofije, zgodovine. Ta podatek ni zanemarljiv, kajti osnovni študij je zagotovo vplival (tako metodološko kot vsebinsko) na pristop

posameznega raziskovalca/raziskovalke k novi vedi, sociologiji, posledično pa vplival na oblikovanje novih polj znotraj (obče) sociologije. To se je odražalo tudi med 'očeti' našega sociološkega oddelka (B. Ziherl, A. Žun, M. Britovšek, L. Čarni), ki so s svojim intelektualnim delom gradili oddelčno distinktivno podobo v tedanjem slovenskem, jugoslovanskem in širšem evropskem prostoru: prva dva sta bila pravnika, druga dva zgodovinarja. Zato tudi ni presenetljivo, da je prof. Anton Žun še posebej razvijal področje sociologije prava, dejansko je njen soustanovitelj, prof. Ludvik Čarni pa mdr. historično sociologijo, čeprav to poimenovanje takrat ni bilo niti v 'modi', niti zaželeno. V tem kontekstu naj spomnim na prof. D. Smitha, ki je pred kratkim gostoval s predavanjem pri nas,¹ in opozorilo v njegovi knjigi *Vzpon historične sociologije*, kjer zapiše, da je »vzpodbuden razvoj historične sociologije (v prvi polovici 20. st.) trčil ob zid totalitarizma, tako levega kot tudi desnega. In dalje, režimi, ki so 'poznali' prihodnost in ki so si izmislili preteklost, so zavračali historično sociologijo. /.../ A historična sociologija je preživela, kajti vprašanja, s katerimi se je spopadala, niso izginila« (Smith, 2011, 11). Seveda pa je bolj kot poimenovanje samo, ključna raziskovalna problematika in metodološki pristop.

Če sledimo temu pravilu, potem lahko zagotovo umestimo prof. Čarnija med historične sociologe, saj je bila njegova prvenstvena znanstvena preokupacija osredotočena na analiziranje socialnih struktur posameznih zgodovinskih epoh, kar je temeljna usmerjenost historične sociologije; le-ta je tesno povezana z zgodovinsko primerjalno analizo družbenih procesov in pojavov, pri čemer pokriva dve dimenziji, prostor in čas. Raziskovalno delo na tem področju obsega potemtakem proučevanje zakonitosti v izbranih družbah, kjer se iščejo razlike in podobnosti v razvoju družb ter ugotavlja prisotnost različnih (ali enakih) vplivov.²

In temu metodološkemu pristopu historične sociologije je prof. Čarni vseskozi sledil. Tudi prof. Marjan Britovšek je v svoji oceni izrecno poudaril, da se v »Čarnijevih delih zrcali simbioza zgodovinarja in sociologa. Obe znanstveni disciplini se uspešno dopolnjujeta v njegovih znanstvenih in publicističnih spisih, in v tem kontekstu predstavlja njegovo delo izviren in pomemben prispevek k sociološki znanosti na Slovenskem« (Britovšek, 1996 /Nekrolog/, v Čarni, 2012, 9).

III.

Poudarili smo, da se je sociologija institucionalno utrdila v našem prostoru z ustanovitvijo Inštituta za sociologijo; le-ta je imel ključno vlogo za razmah povojne sociologije, vsaj v njenem prvem obdobju (konec petdesetih in v šestdesetih letih), pa naj gre za formiranje socioloških področij, metodologije in izpeljanih raziskav,

1 Dennis Smith: »Kako naj si razložimo krizo Evropske unije?«; gostujoče predavanje na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 23. 4. 2013 (gl. Vidmar Horvat /ur./, 2014a, 7–30).

2 Ob izidu Čarnijevih *Izbranih spisov* (Znanstvena založba FF, 2012) in Smithovega dela *Vzpon historične sociologije* (Studia humanitatis, 2011) je bil 25. 10. 2012 organiziran pogovor na *Besedni postaji* FF v Ljubljani. Poleg obeh urednikov, prof. dr. Avgusta Lešnika (Čarni) in dr. Marka Kržana (Smith), so s prispevki sodelovali še prof. dr. Mitja Saje, zasl. prof. dr. Maca Jogan in moderatorka pogovora dr. Neda Pagon. Glej video posnetek dogodka na: <https://video.arnes.si/portal/asset.zul?id=E1VXaZahLaQPVTWhlQFy4Ql2> (21. 1. 2019).

ki sodijo na področje empirične sociologije. Hkrati so na Inštitutu razmišljali in pobudili zamisel o organiziranem študiju sociologije (za poklic) na ljubljanski univerzi. To se je zgodilo z ustanovitvijo našega/sociološkega oddelka znotraj Filozofske fakultete v št. letu 1960/61. Kot zanimivost prvi sociološki oddelki na tleh nekdanje Jugoslavije so bili ustanovljeni na filozofskih fakultetah v Beogradu (1959), Ljubljani (1960) in Zagrebu (1963); pozneje so bile poleg omenjenih ustanovljene še Fakultete za sociologijo, politologijo in novinarstvo /FSPN/ na ljubljanski univerzi leta 1970, ki je bila preimenovana v Fakulteto za družbene vede /FDV/ leta 1991. Že ti podatki nam povedo, da je sociologija doživljala nezadržen vzpon, še več, študij sociologije je v 70-ih letih že sodil med t. i. »in« študije, torej moderne in perspektivne. Hkrati se je potrdilo, da je sociologija ne samo potrebna pač pa nujna tudi v socialistični družbi, še posebej pri praktičnem soočanju z mnogoterimi družbenimi protislovji.

In v tem sociološkem vzponu je s svojimi študijami aktivno sodeloval tudi Ludvik Čarni, ki je leta 1961 prešel z Inštituta na novoustanovljeni Oddelek za sociologijo na FF; posledično je od samega začetka sodeloval v akademskem izobraževanju sociologov na ljubljanski univerzi. V letih 1961–1964 je na Oddelku – kot asistent in predavatelj obče sociologije s pedagoškimi obveznostmi – skrbel hkrati tudi za vsa tajniška, administrativna, organizacijska in knjižničarska dela. Še posebno skrb je posvetil zbiranju knjig in snovanju knjižnice; brez dvoma mu lahko pripišemo zasluge za ustanovitev oddelčne knjižnice. V št. letu 1965/66 je bil na strokovnem izpopolnjevanju na državni univerzi v Leningradu (danes Sankt Peterburgu), kjer je študiral teorijo družbenega razvoja. Zagotovo je ta študij odločilno vplival na izbiro njegove doktorske teme, saj kot je sam zapisal: »Tam sem se seznanil tudi z razpravami o delitvi razvoja človeške družbe« (Čarni, 1979 [2012], 104). Doktorsko disertacijo, z naslovom *Marxistična periodizacija družbenega razvoja*, pod mentorstvom akad. prof. Borisa Zihlerla, je zagovarjal leta 1975 in bil promoviran za doktorja socioloških znanosti; v knjižni obliki je njegova disertacija izšla leta 1979 pod naslovom *Teorija formacij družbe*, in je ponatisnjena v *Izbranih spisih* (Čarni, 2012, 101–229).

Od leta 1962 do prezgodnje smrti (16. 8. 1996) je na Oddelku predaval Občo sociologijo I (Teorijo družbenega razvoja) ter v zadnjem obdobju tudi Zgodovino sociološke misli na Slovenskem, od leta 1989 v nazivu redni prof. za občo sociologijo. Mdr. je bil član uredništva in prvi odgovorni urednik revije *Anthropos* med letoma 1969 in 1975 ter predstojnik Oddelka za sociologijo v štud. letih 1980–1984. Kot je bilo videti tudi na razstavi, je bil za svoje znanstveno-raziskovalno, strokovno, pedagoško in družbeno delo večkrat odlikovan in nagrajen.³

Seveda pa ti pravkar povedani suhoparni podatki, tako nam – ki smo bili njegovi študentje in/ali sodelavci – kot vam, mlajšim, ki se s prof. Čarnijem srečujete

3 V okviru Dnevnov slovenskih socioloških klasikov je bila od 7. do 10. maja 2013 v avli Filozofske fakultete v Ljubljani spominska razstava v čast prof. dr. Ludviku Čarniju; pripravile so jo študentke 3. letnika sociologije kulture (v okviru predmeta Osnove upravljanja v kulturi) v sodelovanju s profesorjevo soprogo go. Marijo Oblak Čarni, ki je v ta namen posodila profesorjeve osebne predmete in listine iz družinskega arhiva.

zgolj prek njegovih del – ne morejo zaobseči veličine njegove osebnosti, tako s človeške kot profesorske plati. Zato ne bo odveč, če dopolnimo profesorjeve podatke s spominskim zapisom, ki ga je prispeval dr. Jože Vogrinc za *Čarnijev zbornik* (Cindrič /ur./, 1998):

Z njim smo izgubili učitelja, s katerega pomočjo so se naši študentje in študentke seznanjali s temeljnimi pojmi sociologije pa tudi s tem, kaj se sploh pravi biti študent in kaj se pričakuje od študenta sociologije. Izgubili smo teoretika sociologije, ki nam je pomagal izoblikovati instrumentarij za opazovanje družbe kot razvojnega procesa. Z vsem svojim delom in poučevanjem je zbujal pozornost sociologov do trmastih dejstev v družbenem in zgodovinskem dogajanju, v nas zbujal spoštovanje in zanimanje za zgodovino in zgodovinopisje, in tako bistveno prispeval k odprtosti naših učiteljev in študentov do problemov, rezultatov in metod dela drugih humanističnih in družbenih disciplin, na prvem mestu seveda zgodovine. In izgubili smo tudi edinega med nami, ki je resno in sistematično raziskoval doslejšnjo slovensko sociologijo in tako zbral, pregledal in predstavil strokovni javnosti gradivo, ki pomeni začetek zgodovine sociološke misli pri Slovencih. Če lahko za njegovo prizadevanje na drugih področjih z zadoščenjem rečemo, da je rodilo sad in naletelo na odziv pri kolegih in pri učencih, pa je njegovo raziskovanje slovenske sociologije še vedno izziv, za katerega lahko le upamo, da bodo nadaljevalci Čarnijevega dela odgovorili nanj.

Sam sem bil (nadaljuje dr. Vogrinc), njegov študent in ne samo sodelavec, zato imam privilegij, da lahko o njem govorim z obojno izkušnjo. Med prvimi trdnimi vtisi, ki sem si jih ustvaril o njem, je bila in ostala na prvem mestu kvaliteta človečnosti v odnosu do študentov. Veliko bolj od večine učiteljev se je vedno zavedal, kako nežna rastlinica je fant ali dekle pri devetnajstih letih, sam v novem in neznanem okolju, pogosto z napačnim dialektom, pomanjkljivim predznanjem in popolnoma zgrešenimi predstavami o tem, kaj ga čaka pri študiju. Prof. Čarni je znal študentom prisluhniti, jim dobrohotno odpustiti nerodnosti in neznanje in jih ohrabriti, da niso obupali, pač pa, nasprotno, da so vztrajali, se popravili, nadoknadili zamujeno in se strokovno in človeško razvili in uveljavili. Nisem prepričan, ali mu v tem znamo slediti, vem pa, da bi mu morali, in da nam bo njegov zgled pri tem v spodbudo (ibid., 15–16).

IV.

Zaključni del tega prispevka namenjam kratkemu orisu profesorjevega znanstvenega dela na področju sociologije, ki je – kot že povedano – celovito predstavljeno v Čarnijevih *Izbranih spisih: Obča in historična sociologija – Izvori sociološke misli na*

Slovenskem (2012). Prof. Čarni je s svojim znanstvenim delom⁴ posegel na tri področja raziskovanja:

Prvo področje tvorijo študije, v katerih se prof. Čarni ukvarja z razmerjem med zgodovino in sociologijo, ki je tlakovala pot historični sociologiji kot posebni sociološki disciplini. K problematiki, ki tudi danes ni izgubila na svoji aktualnosti, je pristopal tako z zornega kota zgodovinskega kot obče sociologije (ne v generalnem/občem pomenu, temveč z vidika teorije družbenega razvoja):

Družba je organska celota. To pomeni, da posamezni družbeni pojavi, procesi, oblike in strukture ne morejo obstajati samostojno, ločeno od drugih, ampak le v medsebojni povezanosti in odvisnosti. Tudi proučevati jih ni mogoče ločeno. To pomeni, da vsako novo spoznanje o zgodovinskem razvoju omogoča poglobitev, razširitev teoretičnih spoznanj, slednje pa spet omogoča nove razsežnosti zgodovinskega proučevanja itn. Pri tem sociološka, teoretična spoznanja ohranijo relativno samostojnost. Obe znanstveni disciplini proučujeta zakonitosti istega objekta, ločita pa se po predmetu in metodi proučevanja. In dalje: Zavriniti moram prepričanje o tako imenovani dvojni zakonitosti razvoja človeške družbe. Nekateri avtorji namreč menijo, da zgodovina odkriva zgodovinske, sociologija pa sociološke zakonitosti razvoja človeške družbe. Misel ni nova, saj se je v preteklosti večkrat ponavljala. Očitno pa je, da se človeška družba ne more razvijati po dveh zakonitostih. Zato dileme o dvojni zakonitosti ne more biti. Znanost zakone samo odkriva, a jih ne ustvarja. Naloga zgodovine in sociologije je, da odkriva 'naravne zakone' razvoja človeške družbe. Za zgodovino ima sociologija le metodološko funkcijo. In sociologija ni le metodologija zgodovine, ampak metodologija vseh disciplin, ki proučujejo človeško družbo (Čarni, 1969 [2012], 25–31).

V okvir prvega področja lahko umestimo še razprave o azijskem produkcijskem načinu: bil je prvi sociolog na Slovenskem, ki se je ukvarjal s to problematiko (Čarni, 1968 [2012], 33–46; 1994 [2012], 83–88), ki v kontekstu razcveta sociologije globalizacije prav nič ne izgublja na aktualnosti, prej nasprotno; nadalje študije o problematikah vprišanih delitve in sistemizacije zgodovine človeštva, tako znotraj sociologije kot zgodovinske (1978 [2012], 47–52; 1981 [2012], 53–64), o pravilnosti razumevanja fevdalne zemljiške rente (1985 [2012], 65–69) ter študijo o vzhodni despotiji, natančneje o hidravličnih družbah (1990 [2012], 71–81).

Prof. Braco Rotar je v oceni tega sklopa izrecno poudaril, da je prof. Čarni »precej prispeval k temu, da vsa sociologija na Slovenskem v obdobju, ko je prevladovala empiristična 'prava' sociologija, ni izgubila stika z zgodovino« (Rotar, v Čarni, 2012, 24). V podkrepitev povedanemu naj spomnimo na misel ameriškega sociologa C. W. Millsa: »Vsaka sociologija, vredna svojega imena, je hkrati tudi 'historična sociologija'«

4 Gl. »Bibliografija prof. dr. Ludvika Čarnija« (Cindrič, 1998, 23–29).

(1959, 146).⁵ Mills sociologijo razume kot komparativno-historično znanost zasnovano na Marxovi globalni teoriji družbe, kar ni (bilo) tuje Čarnijevim pogledom.

Drugo področje znanstvenega dela predstavlja tematika njegove doktorske disertacije z naslovom *Marksistična periodizacija družbenega razvoja*, ki je bila strokovni javnosti dostopna v knjižni obliki z naslovom *Teorija formacij družbe* (1979 [2012]). V disertaciji se je prof. Čarni sistematično ukvarjal s teorijo družbenega razvoja ter še posebej z arhaično formacijo družbe, kateri študijsko pristopa z analitično in komparativno metodo, kar velja za paradigmo raziskovalnega dela v historični sociologiji. Njegov metodološki pristop zagotovo sledi mnenju historičnih sociologov, da je potrebno združiti pojmovno pojasnjevanje, primerjalno posploševanje in empirično raziskovanje v metodološkem pristopu. V tem kontekstu velja omeniti na Čarnijevo metodološko opozorilo:

Če govorimo o osnovnem ali prevladujočem produkcijskem odnosu, najbrž najprej pomislimo na količinski ali statistični kriterij. Menim pa, da tega kriterija ni mogoče imeti za odločilnega. V osnovi moramo za različne formacije družbe uporabljati iste kriterije ne glede na razlike med njimi. Če bi sodili po količinskem kriteriju, slovenske družbe v stari Jugoslaviji ne bi mogli uvrstiti v kapitalistično formacijo družbe. Prevladovali so nekapitalistični produkcijski odnosi, predvsem drobnoblagovna proizvodnja. Doslej pa ni nihče podvomil o kapitalističnem značaju slovenske družbe med obema vojnama. Vsemu družbenemu življenju je dajal obeležje kapitalistični produkcijski odnos in kapitalistična razmerja v družbi, čeprav ta produkcijski odnos po številu udeležencev ni bil prevladujoč. To kaže, da pri ugotavljanju prevladujočega produkcijskega odnosa ni mogoče uporabljati le statističnega kriterija. Podobne primere bi lahko navedli tudi za druga zgodovinska razdobja (Čarni, 1979 [2012], 139–140).

Prof. Braco Rotar o tej profesorjevi preokupaciji piše:

Ludvika Čarnija je – najbrž nikoli ne bomo zares zvedeli, ali zaradi okoliščin, naključja ali razmisleka – pritegnila marksistična periodizacija zgodovine in klasifikacija zgodovinskih epoh, ki nikoli ni bila preprosta kronologija, pač pa je bila poskus, da bi spoznali strukturo zgodovinskih epoh, se pravi naravo civilizacij, ki so se zvrstile predvsem na evropskem geografskem prostoru. Pojmovanja iz te spoznavne tradicije so danes problematična, v času, ko se jim je posvečal Čarni, pa so omogočala in še bolj obetala rigoroznost in trdna spoznanja. Toda Čarni je posebno pozornost posvetil najmanj dorečeni in po Marxu najšibkeje opredeljeni in obrobni družbeni formaciji: azijskemu produkcijskemu načinu. Ludvik Čarni ni bil nagnjen k eksotizmu, tej formaciji iz marksistične zgodovine/sociologije se je posvetil zato, ker je

5 V slov. je prevedeno Millsovo delo *Elita oblasti* (1965).

dobro dojel, da je prav ta margina preskusni kamen teorije družbenih formacij (Rotar, v Čarni, 2012, 23–24).

V tem kontekstu velja spomniti na podobno razmišljanje prof. Ksenije Vidmar Horvat v uvodniku k Zborniku (ob 50-letnici našega/sociološkega oddelka):

Vsem štirim očetom našega oddelka (Ziherlu, Žunu, Britovšku, Čarniju) je skupno tudi podrobno in poglobljeno ukvarjanje z epistemološkimi in metodološkimi vprašanji. Ludvik Čarni je nemara najbolj historicistično dosleden. Njegova obravnava 'azijskega produkcijskega načina', temeljno delo za razumevanje prispevka slovenske sociologije k teoriji družbene formacije, je izčrpavajoče dosledna. Ko sledi Marxovemu oblikovanju pojmov 'oblika družbe' in 'družbena oblika' v koncepte, piše: »Oba pojma srečamo v *Nemški ideologiji*. Pojem oblika družbe je Marx uporabljal tudi v znanem pismu Annekovu 28. decembra 1846, hkrati pa tudi pojem ekonomska oblika /.../« in tako naprej do konca besedila.

Mar naj Čarnijevo faktografsko in bibliografsko vneto pripisemo intelektualni formaciji zgodovinarja; ali pa gre tu za temeljno zvestobo sociološki znanstveni paradigmi, ki lahko kompetentno analizira in nadgrajuje konceptualna in teoretska orodja šele po tem, ko se je seznanila in soočila z vsemi dejanskimi in možnimi razlagami obdelovanih konceptov v nastajanju? Ali ne gre tu za znamenje znanstvene kulture, ki, paradokсно, danes, ko je informacija – v nasprotju s prejšnjimi rodovi znanstvenikov, ki so zanj potovali fizično v oddaljene kraje samo zato, da bi lahko potem dolge ure presedeli med arhivi – dostopna instantno in z virtualnim iskanjem, izginja, nadomeščata pa jo površno citiranje in nepoznavanje izvirnikov? Kaj takšna opustitev znanstvene etike pomeni za znanstveno spoznanje in legitimnost kritične misli? (Vidmar Horvat, 2010, 10).

V *tretje znanstveno področje* delovanja sodijo profesorjevi prispevki k raziskovanju izvorov sociološke misli na Slovenskem; s to tematiko se je prvenstveno ukvarjal v zadnjem obdobju delovanja (1986–1996). Posvetil se je petim mislecm – Alešu Ušeničniku, Janezu Evangelistu Kreku, Vladimirju Knafliču, Ferdu Kočevarju, Etbinu Kristanu –, ki so delovali (tudi) kot začetniki in utemeljitelji sociologije na Slovenskem (Čarni, 2012, 237–309). Načrtovana študija o Albinu Prepeluhu je žal ostala nedokončana. Znova lahko obžalujemo, da Čarni projekta ni izpeljal do konca. Vzrok je poznan ...

Prof. Maca Jogan je v oceni tega profesorjevega dela poudarila, da so »prispevki Ludvika Čarnija neločljiva sestavina same zgodovine 'naše' sociološke misli, znanstveni proizvod, ki nedvoumno govori o potrebi po pripravi celovite zgodovine sociologije na Slovenskem« (Jogan, v Čarni, 2012, 235–236). Žal, kot že povedano, pričujoče Čarnijevo raziskovanje na tem segmentu, še vedno nima nadaljevanja; ta naloga slovenske sociologe in sociologinje še čaka! In posledično je tudi njegova dejavnost postala predmet presoje in vrednotenja z vidika razvoja sociološke misli na Slovenskem. Nekaj malega smo danes k temu povedali in prispevali.

V.

Naj zaključim svoj prispevek z dvema 'apeloma': prvim, ki ga je zapisala prof. Ksenija Vidmar Horvat, da je »ponatis spisov spominski dialog, v katerem inventura postane pogoj za novo zgodovino, ki šele prihaja; je torej *programska* in ne pietetna odločitev« (2010, 10); in drugim, podobnim, s strani prof. Ludvika Čarnija, zapisanega v Uvodu njegove knjige *Teorija formacij družbe*: »Želim, da bi tudi na Slovenskem živahneje obravnavali vprašanja, o katerih razpravljam« (Čarni, 1979 [2012], 104). In prav zato smo se danes tukaj zbrali!

7.

Prva evropska znanstvena konferenca
za socialno zgodovino – ESSHC
(*Noordwijkerhout*, 9.–11. maj 1996)

V: *Zgodovinski časopis* 51 (1997), št. 1, str. 129–131.

V organizaciji amsterdamskega Mednarodnega inštituta za socialno zgodovino (*International Institute of Social History – IISH*) je potekala od 9. do 11. maja 1996 v nizozemskem severnomorskem letoviškem in kongresnem mestecu Noordwijkerhout (Leeuwenhorst Congress Centre) prva evropska znanstvena konferenca za socialno zgodovino – *The European Social Science History Conference – ESSHC*. Potrebo po tovrstnih srečanjih je organizator opredelil v povabilu na konferenco, v katerem je zapisal:

Napočil je pravi trenutek za znanstveni zbor – prvo evropsko znanstveno konferenco za socialno zgodovino, saj se je intenzivnost raziskovalnega dela na področjih, ki jih danes zaobjema socialna zgodovina, v zadnjih desetletjih izjemno povečala (gl. Burke, 2005, 13–15). /.../ Raziskovanja na mejnem področju med zgodovino in socialnimi znanostmi postajajo vse bolj interdisciplinarno usmerjena in mednarodno primerljiva; žal pa je sledenje raziskovalnim rezultatom v posameznih evropskih državah in seveda tudi v različnih jezikih vse prej kot lahko. Zato z organizacijo ESSHC izražamo interes in potrebo po znanstvenih srečanjih številnih znanstvenikov – strokovnjakov različnih disciplin in narodnosti, kjer se bodo prezentirali znanstveni rezultati in izmenjavale izkušnje na mednarodni ravni. /.../ V Združenih državah Amerike *Social Science History Association* organizira podobne konference že celih dvajset let. Značilnost teh konferenc so predstavitve rezultatov posameznih raziskav v malih skupinah (sekcijah) in ne na plenarnih sejah, kot je bila dozdajšnja praksa. Učinkovitost takšnega pristopa, ki ga bomo uporabili tudi na prvi evropski znanstveni konferenci za socialno zgodovino, se kaže v živahnih diskusijah udeležencev, zainteresiranih za vsebino predstavljene teme. K temu naj dodamo, da nam čas hitrih elektronskih komunikacij omogoča predhodno pripravo na razpravo, saj bodo referati še pred začetkom konference dostopni na internetu.

Da obstaja resnični interes in potreba po tovrstnih znanstvenih srečanjih, nam potrjuje podatek, da je sodelovalo na konferenci (in to z referati!) prek 500 raziskovalcev, ki so obogatili naslednja tematska področja (25!), ki jih je v vabilu predlagal oziroma ponudil organizator:

- *antika* (antična ekonomija, družba, kultura);
- *delavstvo* (delavska gibanja in država socialne blaginje, trg delovne sile, delavski razred in delavski boj, delavstvo v kolonijah);
- *družbena neenakost* (družbena stratifikacija in družbena mobilnost v 19. in 20. stoletju, elite in srednji razredi, izobraženost in družbena neenakost);
- *družina / demografija* (tipi družine v različnih družbah, tipi zakonske zveze v različnih družinah, vpliv industrializacije na spremenjene oblike družine, odnosi v družini, gospodinjsko delo, družinsko življenje, socialni in ekonomski vplivi na rodnost in umrljivost);

- *družinske strategije* (problem »družinske ekonomije« in njena socialna in ekonomska logika, družinske strategije in spreminjanje delovnih razmerij);
- *države in družbe* (država in etnije, neformalni sistemi politične moči);
- *ekonomija* (ekonomski vzroki migracij v Evropi v obdobju od 16. do 18. stoletja, zgodovina finančnih trgov, življenjski standard v ruralnih regijah v 19. stoletju, vpliv ekonomskih kriz na socialne in ekonomske procese);
- *etnije* (narodnost – državljanstvo, kolonializem in evropska ekspanzija, italijanski imigranti, migracija – naselitev – asimilacija – kultura);
- *geografija* (nadmacionalne institucije in mednarodne organizacije v Evropi, regionalizem);
- *izobraževanje* (izobraževalni sistemi, šolske reforme, ideali mladih, problemi mladih in reševanje le-teh);
- *kazensko pravo* (kazenska politika v 19. in 20. stoletju, mladinski kriminal od 18. stoletja dalje, primerjava nasilja v Angliji in Italiji v 19. stoletju, ženske kot zločinke in žrtve, zločin in sodstvo v mediteranskih skupnostih, kazenski rituali in kazenski sistemi);
- *kultura* (ustna in pisna izročila, vizualna antropologija, materialna kultura, umetnost prilagajanja);
- *metode* (primerjalna zgodovina: metode – koncepti – perspektive, zgodovinski viri in zgodovinska analiza);
- *migracije* (židovska migracija, politika židovskega naseljevanja, migranti in državna politika, migranti in trg delovne sile, struktura družine in migracije);
- *narodi/nacije in oblikovanje narodov/nacij* (nacije in nacionalizmi v poznem Otomanskem cesarstvu, oblikovanje narodov v Latinski Ameriki in srednji Aziji, vpliv jezika in religije na oblikovanje naroda);
- *okolje* (zgodovina naravovarstva, industrija in okolje);
- *podeželje* (agrarne spremembe v Evropi, agrarne spremembe v tretjem svetu);
- *politična gibanja* (vojna – mir – revolucija, politična gibanja v industrijskih deželah, socialistična in nesocialistična gibanja);
- *politični sistemi* (države in ekonomski trgi, politične reforme in demokratizacija, lokalizem in centralizem v evropskih državah);
- *religija* (religija in identiteta, ritualizacija – sekularizacija);
- *srednji vek* (srednjeveška ekonomija, elite in ženske);
- *tehnologija* (kreativnost v tehnologiji, znanost – tehnologija – industrija v 19. in 20. stoletju, tehnologija in družba v državah s pozno industrializacijo);
- *teorija* (socialna zgodovina med makro in mikro zgodovino, historična sociologija, zgodovina in identiteta);
- *urbanizacija* (migracije in trgi delovne sile v mestih, mesta in njihova zaledja, ženske v mestih);
- *ženske* (zgodovina žensk in socialna zgodovina: pristopi in komentarji, zgodovina feminizma, spol – delo – razred).

Kot je bilo napovedano, je glavnina dela na tridnevni konferenci potekala v okviru sekcij; teh je bilo kar 140 (!). Vsaka sekcija je imela na voljo 2 uri: uvodoma so bili predstavljeni štiri, po temi sorodni referati (vsak referent je imel na razpolago 15 minut), nakar je sledila enourna diskusija. Avtor zapisa sem (edini iz Slovenije) aktivno sodeloval v sekciji »Vojna, mir in revolucija, 1914–1923« (tematsko področje: politična gibanja); problematiko smo predstavili štiri referenti: J. Rojahn, Socialistična »zunanja politika« pred letom 1914; U. Jakobsen, Delavsko gibanje in mirovne pobude med prvo svetovno vojno; A. Blänsdorf, Socialistični koncepti povojne ureditve; A. Lešnik, Razcep v mednarodnem socializmu v letih 1919–1923.¹ Vsak udeleženec je imel kot poslušalec oziroma razpravljavec na voljo (v štirih določenih dnevih terminih) bogato ponudbo in izbiro tem: vsaki dve uri in pol je istočasno potekalo delo v 11 do 12 sekcijah. Poleg tega sta bili organizirani še dve plenarni seji: na prvi, za vsako tematsko področje posebej (vzporedno je potekalo 25 sej), smo referenti razpravljali o problematiki svojega tematskega področja; na drugi, namenjena je bila vsem udeležencem konference, pa je tekla razprava o koristnosti tvrstnih konferenc in vlogi ESSHC v prihodnosti. Razumljivo je, da je bilo možno izvesti tako načrtovano delo samo v posebnem prostorsko načrtovanem kongresnem centru, kar Leeuwenhorst Congress Centre brez dvoma je, zato je bila tudi organizacija konference brezhibna.

Seveda pa se moramo na tem mestu tudi vprašati, kaj nam (nacionalnim raziskovalcem) sporoča oziroma priporoča ESSHC. Predvsem troje: prvič, raziskovalni projekti naj bodo interdisciplinarno zasnovani, saj ena disciplina ne more celostno raziskati preteklega družbenega dogajanja; drugič, projekti naj bi praviloma vključevali – zaradi mednarodne primerljivosti, povezovanja in vrednotenja rezultatov – tudi raziskovalce iz drugih držav; tretjič, raziskovalne dosežke je potrebno prezentirati na mednarodni ravni – s ciljem, da se nacionalne posebnosti predstavijo mednarodni znanstveni javnosti, obenem pa umestijo v splošni evropski tok.

Prvi konferenci so sledile: 2. v Amsterdamu (od 5. do 7. marca 1998), 3. v Amsterdamu (od 12. do 15. aprila 2000), 4. v Haagu (od 27. februarja do 2. marca 2002), 5. v Berlinu (od 24. do 27. marca 2004), 6. v Amsterdamu (od 22. do 25. marca 2006), 7. v Lizboni (od 26. februarja do 1. marca 2008), 8. v belgijskem Gentu (od 13. do 16. aprila 2010), 9. v Glasgowu (od 11. do 14. aprila 2012), 10. na Dunaju (od 23. do 24. april 2014), 11. v španski Valencii (od 30. marca do 2. aprila 2016) in 12. v Belfastu (od 4. do 7. aprila 2018). Naj opozorim bralce, da so na spletni strani amsterdamskega inštituta dostopne informacije o pripravah, vsebini in prijavi za naslednjo (13.) evropsko znanstveno konferenco za socialno zgodovino /ESSHC/, ki bo potekala med 18. in 21. marcem 2020 v nizozemskem Leidnu.²

1 Glej 14. spis v pričujočem *Izboru*. – *Op. ur.*

2 Dostopno na: <http://www.iisg.nl/ESSHC> (21. 1. 2019). – *Red. op.*

Literatura k I. delu

- Abrams, Philip, 1982: *Historical Sociology*. Ithaca (NY): Cornell University Press.
- Alatri, Paolo, 1980: *Oris zgodovine moderne politične misli*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Anderson, Perry, 1989: *Prehodi iz antike v fevdalizem*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Anderson, Perry, 1992: *Rodovniki absolutistične države*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Antonić, Slobodan, 1995: *Izazovi istorijske sociologije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Aristoteles, 2004: *Fizika, I–IV*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Aristoteles, 2010: *Politika*. Ljubljana: GV založba.
- Aristoteles, 2012: *O nastajanju in propadanju*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Aron, Raymond, 1971: *De la condition historique du sociologue*. Paris: Gallimard.
- Augustinus, Aurelius [Augustin, Aurelije], 1995 in 1996: *O državi Božjoj [De civitate Dei], I–III*. Zagreb: Krščanska sadašnjost.
- Austin, John L., 1990: *Kako napravimo kaj z besedami*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Bacon, Francis, 2002: *The new organon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Balandier, Georges, 1966: Sociologija, etnologija i etnografija. V: Georges Gurvitch (ur.), *Sociologija, I*. Zagreb: Naprijed. 111–126.
- Baradat, Leon P. in Phillips, John A., 2017: *Political Ideologies: Their Origins and Impact*. New York: Routledge.
- Barnes, Harry Elmer, 1948: *Historical Sociology: Its Origins and Development*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Barnes, Harry Elmer in Becker, Howard, 1961: *Social Thought from Lore to Science, I*. New York: Dover.
- Barnes, Harry Elmer, 1966: *An Introduction to the History of Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Barth, Paul, 1971: *Die Philosophie der Geschichte als Soziologie*. Olms: Georg Verlag AG.
- Baskar, Bojan, 1993: Od funkcije k evoluciji (Spremna beseda). V: Jack Goody, *Med pisnim in ustnim. Študije o pisnosti, družini, kulturi in državi*. Ljubljana: Studia humanitatis. 329–349.
- Bauer, Wilhelm, 1961: *Einführung in das Studium der Geschichte*. Frankfurt a. M: Minerva.
- Bauman, Zygmunt, 2013: *Kolateralna škoda. Družbena neenakost v globalni družbi*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.

- Bednarik, Jan, 1997: Giambattista Vico. *Phainomena: revija za fenomenologijo in hermenevtiko*. VI/19-20. 23–29.
- Bendix, Reinhard, 1964: *Nation-Building and Citizenship: Studies of Our Changing Social Order*. New York: Wiley.
- Bendix, Reinhard, 1984: *Force, Fate and Freedom: On Historical Sociology*. Berkeley: University of California Press.
- Bloch, Marc, 1961: *Feudal Society, I–II*. London: Routledge.
- Bloch, Marc, 1966: *French Rural History: An Essay on its Basic Characteristics*. Berkeley: University of California Press.
- Bloch, Marc, 1996: *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Braudel, Fernand, 1966: Historija i sociologija. V: Georges Gurvitch (ur.), *Sociologija, I*. Zagreb: Naprijed. 94–110.
- Braudel, Fernand, 1980: *On History*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Braudel, Fernand, 1988: *Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletje. Strukture vsakdanjega življenja, I–II*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Braudel, Fernand, 1989: *Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletje. Igre menjave, I–II*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Braudel, Fernand, 1991: *Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletje. Čas sveta, I–II*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Braudel, Fernand, 1992: *Spisi o istoriji*. Beograd: SKZ.
- Britovšek, Marjan, 1964: *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Britovšek, Marjan, 1980: *Carizem, revolucija, stalinizem. Družbeni razvoj v Rusiji in perspektive socializma, I–II*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Britovšek, Marjan, 1984: *Stalinov termidor*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Britovšek, Marjan, 2015: *Socialna zgodovina – Historična sociologija. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Burckhardt, Jacob, 1981: *Renesančna kultura v Italiji*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Burke, Edmund, 1989: *Razmišljanja o revoluciji v Franciji in o ravnanju nekaterih londonskih družb v zvezi s tem dogodkom*. Ljubljana: Krt.
- Burke, Peter, 1990: *The French Historical Revolution. The Annales School 1929–89*. Cambridge: Polity Press.
- Burke, Peter, 2004: *Evropska renesansa*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Burke, Peter, 2005: *History and Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Calhoun, Craig, 1987: History and Sociology in Britain. *Comparative Studies in Society and History*. 29 (3). 615–625.

- Carr, Edward Hallett, 2008: *Kaj je zgodovina?* Ljubljana: Studia humanitatis.
- Cindrič, Alojz, 1998: Bibliografija prof. dr. Ludvika Čarnija. V: *Čarnijev zbornik (1931–1996)* (ur. Cindrič, Alojz). Ljubljana: Oddelek za sociologijo FF UL. 23–29.
- Cindrič, Alojz (ur.), 1998: *Čarnijev zbornik (1931–1996). Zbornik mednarodnih družboslovnih in humanističnih razprav / A Festschrift for Ludvik Čarni. Studies in Humanities and Social Sciences*. Ljubljana: Oddelek za sociologijo FF UL.
- Collingwood, Robin George, 1994: *The Idea of History*. New York: Oxford University Press.
- Collingwood, Robin George, 2002: *The Principles of History and Other Writings in Philosophy of History*. Oxford: Oxford University Press.
- Collins, Randall, 1975: *Conflict Sociology: Towards an Explanatory Science*. New York: Academic Press.
- Comte, Auguste, 1830–1842: *Cours de philosophie positive, I–VI*. Gl.: http://www.ac-grenoble.fr/PhiloSophie/old2/file/comte_khodoss.pdf (21. 1. 2019).
- Comte, Auguste [Kont, Ogist], 1989: *Kurs pozitivne filozofije*. Nikšić: Univerzitetna riječ.
- Condorcet, Nicolas de, 2016: *Osnutek zgodovinske slike napredovanja človeškega duha*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Čarni, Ludvik, 1968 [2012]: Diskusija o »azijskem produkcijskem načinu«. *Sodobnost*. 16 (3). 320–332 [Izbrani spisi. 33–46].
- Čarni, Ludvik, 1969 [2012]: O razmerju med zgodovino in sociologijo. *Anthropos*. 1 (1-2). 57–61 [Izbrani spisi. 25–31].
- Čarni, Ludvik, 1979 [2012]: *Teorija formacij družbe*. Ljubljana: Mladinska knjiga [Izbrani spisi. 101–229].
- Čarni, Ludvik, 1981 [2012]: Razpravljane o sistematizaciji zgodovine človeštva. *Anthropos*. 13 (4-6). 255–264 [Izbrani spisi. 53–64].
- Čarni, Ludvik, 2012: *Obča in historična sociologija. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- D'Alembert, Jean in Diderot, Denis, 2009: *Uvod v enciklopedijo*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Danto, Arthur C., 1968: *Analytical Philosophy of History*. London: Cambridge University Press.
- Darwin, Charles, 1951: *Izvor človeka*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
- Darwin, Charles, 2009: *O nastanku vrst z delovanjem naravnega odbiranja ali ohranjanje prednostnih ras v boju za preživetje*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Delanty, Gerard in Isin, Engin F., 2003: *Handbook of Historical Sociology*. London: SAGE.
- Descartes, René, 2007: *Razprava o metodi: Za pravilno vodenje razuma in*

- iskanje resnice v znanostih. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Dilthey, Wilhelm, 2002: *Zgradba zgodovinskega sveta v duhoslovnih znanostih*. Ljubljana: Nova revija.
- Doktrina Sen-Simona*, 1953: *Zbirka 17 predavanj koje su sensimonisti održali 1829*. Beograd: Kultura.
- Dray, William Herbert, 1957: *Laws and Explanation in History*. London: Oxford University Press.
- Dray, William Herbert, 1964: *Philosophy of History*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Durkheim Émile, 1992: *Le socialisme. Sa définition – ses débuts la doctrine saint-simonienne*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, Émile, 1999: *Pravila sociološke metode*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Duverger, Maurice, 1961: *Méthodes des sciences sociales*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Duverger, Maurice, 2001: *Politička sociologija*. Zagreb: Pan liber.
- Đurić, Mihailo, 1987: *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb: Naprijed.
- Eisenstadt, Shaul Noah, 1963: *The Political Systems of Empires*. New York: Free Press.
- Elias, Norbert (2000–2001): *O procesu civiliziranja. Sociogenetske in psihogenetske raziskave, I–II*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Febvre, Lucien, 2015: *Boj za zgodovino in Civilizacija. Beseda in ideja*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Fiamengo, Ante, 1987: *Saint-Simon i Auguste Comte*. Zagreb: Naprijed.
- Frankel, Charles, 1959: *Explanation and Interpretation in History. V: Theory of History* (ur. Gardiner, Patrick). New York: Free Press. 408–427.
- Galilei, Galileo, 2009: *Dialog o dveh glavnih sistemih sveta, ptolemajskem in kopernikanskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Gardiner, Patrick L., 1979: *The Nature of Historical Explanation*. Oxford: University Press.
- Garin, Eugenio, 1993: *Spisi o humanizmu in renesansi*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Gellner, Ernest, 1965: *Thought and Change*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Gellner, Ernest, 1988: *Plough, Sword and Book: The Structure of Human History*. London: Collins Harvill.
- Gellner, Ernest, 1999: *Antropologija in politika. Revolucije v Svetem gaju*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Giddens, Anthony, 1979: *Central Problems in Social Theory*. London: Macmillan.
- Giddens, Anthony, 1989: *Nova pravila sociološke metode*. Ljubljana: Studia humanitatis.

- Goldmann, Lucien, 1958: *Humanistične vede in filozofija*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Goldstein, Leon J., 1976: *Historical Knowing*. Austin: University of Texas Press.
- Goldthorpe, John H., 1991: The Uses of History in Sociology: Reflections on Some Recent Tendencies. *British Journal of Sociology*. 42 (2). 211–230.
- Goričar, Jože, 1969: *Oris razvoja socioloških teorij*. Maribor: Založba Obzorja.
- Grafenauer, Bogo, 1960: *Struktura in tehnika zgodovinske vede*. Ljubljana: FF UL.
- Grafenauer, Bogo, 1990: Historizem (geslo). *Enciklopedija Slovenije*, 4. Ljubljana: Mladinska knjiga. 30.
- Grotius, Hugo, 1949: *The Law of War and Peace*. New York: W. J. Black.
- Gurvitch, Georges, 1964: *Dijalektička sociologija*. Beograd: Visoka škola političkih nauka.
- Gurvitch, Georges, 1965: *Savremeni poziv sociologije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Gurvitch, Georges (ur.), 1966: *Sociologija, I–II*. Zagreb: Naprijed.
- Hadživuković, Stevan, 2005a: *Francusko prosvetiteljstvo. Odras vere u ljudski napredak*. Novi Sad: Prometej.
- Hadživuković, Stevan, 2005b: *Monteskje* [Montesquieu]. Novi Sad: Prometej.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 1967: *Filozofija zgodovine. Izbrana poglavja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 1999: *Filozofija svetovne zgodovine. Predavanja, Uvod, Um v zgodovini*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Heineman, Robert A., 1996: *Political science. An introduction*. New York: McGraw-Hill.
- Hempel, Carl Gustav, 1965: *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*. New York: Free Press.
- Herder, Johann Gottfried von, 1995: *Filozofija zgodovine in njen pomen za oblikovanje človeštva*. Maribor: Inter-kulturo.
- Herodot iz Halikarnasa, 2003: *Zgodbe*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Hobbes, Thomas, 2006: *Človekova narava. Elementi naravnega in političnega prava*. Založba: Krtina.
- Holbach, Paul-Henri, 1950: *Sistem prirode ili O zakonima fizičkog i moralnog sveta*. Beograd: Prosveta.
- Horkheimer, Max in Adorno, Theodor, 2002: *Dialektika razsvetljenstva. Filozofski fragmenti*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Hume, David, 1974: *Raziskovanje človeškega razuma*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Hume, David, 1754–1762 [1983]: *The History of England from the Invasion of Julius Caesar to the Revolution in 1688*. New York: Liberty Classics.

- Hunt, Lynn, 2015: *Iznajdevanje človekovih pravic. Zgodovina*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Jerman, Frane, 1976: *Pogovori o filozofiji*. Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo.
- Jurca, Tomaž, 2004: Marsilij Padovanski – »Zaščitnik miru«: Marsilijeva nadgradnja grškega demokratičnega modela in njegov prispevek k oblikovanju sodobne politične misli. *Annales: Series Historia et Sociologia*. VIII (14). 7–16.
- Južnič, Stane, 1978: *Socialna in politična antropologija*. Ljubljana: FSPN UL.
- Južnič, Stane, 1987: *Antropologija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Kant, Immanuel, 2006: *Zgodovinsko-politični spisi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kante, Božidar, 1996: Collingwoodova filozofija zgodovine in sodobne filozofije duha (Husserl, Wittgenstein). V: *Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 487–495.
- Kerševan, Marko, 2004: Michel Vovelle in novost nove zgodovine (Knjigi na pot). V: Michel Vovelle, *Ideologije in mentalitete*. Ljubljana: Studia humanitatis. 339–348.
- Kiser, Edgar in Hechter, Michael, 1991: The Role of General Theory in Comparative-Historical Sociology. *American Journal of Sociology*. 97 (1). 1–30.
- Kocka, Jürgen [Koka, Jirgen], 1994: *O istorijskoj nauci*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Koselleck, Reinhart, 1999: *Pretekla prihodnost. Prispevki k semantiki zgodovinskih časov*. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Koyré, Alexandre, 1988: *Od sklenjenega sveta do neskončnega univerzuma*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Kramberger, Taja, 2007: *Historiografska divergenca. Razsvetljenska in historična paradigma*. Koper: Založba Annales.
- Kroflič, Marjan, 1999: Prispevek v mozaik zgodovine Inštituta za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani ob njegovem jubileju (ob 40-letnici ustanovitve). *Družboslovne razprave*. 15 (30-31). 17–34.
- Kroupa, Gregor, 2011: Domnevna zgodovina: dejstva in fikcije. *Filozofski vestnik*. 32 (1). 37–50.
- Kuljić, Todor, 2012: *Kultura spominjanja. Teoretske razlage uporabe preteklosti*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- Lachmann, Richard, 2013 [2019]: *What is Historical Sociology?* Cambridge: Polity Press.
- Lešnik, Avgust, 1975–2018: Glej »Klasificirana bibliografija« v pričujočih *Izbranih spisih*. 11–25.
- Lévi-Strauss, Claude, 1994: *Rasa in zgodovina. Totemizem danes*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Lipset, Seymour Martin, 1960 [1981]: *Political Man: The Social Bases of Politics*. Baltimore: Johns Hopkins Press.

- Lipset, Seymour Martin, 1963: *The First New Nation: The United States in Comparative and Historical Perspective*. London: Heinemann.
- Lloyd, Christopher, 1991: The Methodologies of Social History: A Critical Survey and Defense of Structuralism. *History and Theory*. 30 (2). 180–219.
- Locke, John, 2010: *Dve razpravi o oblasti*. Ljubljana: Krtina.
- Luthar, Oto, 1993: *Med kronologijo in fikcijo. Strategije historičnega mišljenja*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Luthar, Oto in drugi, 2006: *Zgodovina historične misli. Od Homerja do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Maier, Hans, Rausch, Heinz in Denzer, Horst, 1998: *Klasici političnega mišljenja, I–II*. Zagreb: Golden marketing.
- Mali, Joseph, 2003: *Mythistory. The Making of a Modern Historiography*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mann, Michael, 1986: *The Sources of Social Power*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marinella, Lucrezia, 1999: *The Nobility and Excellence of Women and the Defects and Vices of Men*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Marshall, Gordon (ur.), 1994: *The Concise Oxford dictionary of sociology*. New York: Oxford University Press.
- Marshall, Thomas Humphrey, 1963: *Sociology at the Crossroads and Other Essays*. London: Heinemann.
- Marx, Karl, 1961: *Kapital. Kritika politične ekonomije, I*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl in Engels, Friedrich, 1967–1975: *Izbrana dela [MEID], I–V* (ur. Zihlerl, Boris). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Mercier, Paul, 1966: Uzajamno prožimanje etnoloških i socioloških metoda. V: Georges Gurvitch (ur.), *Sociologija, II*. Zagreb: Naprijed. 458–469.
- Merton, Robert K., 1959: *Social Theory and Social Structure*. Glencoe: The Free Press.
- Merton, Robert K., 1967: *On Theoretical Sociology*. New York: The Free Press.
- Merton, Robert K., 1998: *O teorijskoj sociologiji*. Beograd: Plato.
- Milić, Vojin, 1965: *Sociološki metod*. Beograd: Nolit.
- Milić, Vojin, 1986: *Sociologija saznanja*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mill, John Stuart, 1941: *A system of logic ratiocinative and inductive: Being a connected view of the principles of evidence and the methods of scientific investigation*. London: Longmans, Green and Co.
- Mills, Charles Wright, 1959: *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.

- Mills, Charles Wright [R. Mils], 1988: *Sociološka imaginacija*. Beograd: Plato.
- Mitrović, Ljubiša in Todorović, Dragan (ur.), 2003: *Sociologija i istorija. Hrestomatija iz istorijske sociologije*. Niš: Filozofski fakultet.
- Močnik, Rastko, 1994: Lévi-Strauss med paradoksi antropologije (Spremna beseda). V: Claude Lévi-Strauss, *Rasa in zgodovina. Totemizem danes*. Ljubljana: Studia humanitatis. 148–228.
- Momigliano, Arnaldo, 1988: *Razprave iz historiografije, I*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Mommsen, Wolfgang, 1990: Sociološka zgodovina in historična sociologija (Max Weber). *Družboslovne razprave*. 7 (9). 109–125.
- Monaghan, John in Just, Peter, 2008: *Socialna in kulturna antropologija. Zelo kratek uvod*. Ljubljana: Krtina.
- Montagu, Ashley (ur.), 1956: *Toynbee and History. Critical Essays and Reviews*. Boston: Porter Sargent.
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, 1989: *The Spirit of the Laws [De l'esprit des lois, 1748]*. Cambridge: University Press.
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, 2000: *Perzijska pisma*. Maribor: Mariborska literarna družba.
- Moore, Barrington, 1958: *Political Power and Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Moore, Barrington, 1969: *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Harmondsworth: Penguin.
- Nietzsche, Friedrich, 2004: *Volja do moči*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Norčič, Oto, 2000: *Razvoj in temelji sodobne ekonomske misli*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
- Outhwaite, William in Turner, Stephen P. (ur.), 2018: *Handbook of Political Sociology*. London: SAGE.
- Pagon-Brglez, Neda, 1979a: Utopizem in utopični misleci. V: *Utopični socialisti* (ur. Pagon-Brglez, Neda). Ljubljana: Cankarjeva založba. 8–54.
- Pagon-Brglez, Neda (ur.), 1979b: *Utopični socialisti*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pagon, Neda, 1990: Dolg sociologije francoski revoluciji. *Zgodovinski časopis*. 44 (4). 581–588.
- Paine, Thomas, 1988: Pravice človeka. *Problemi. Eseji*. 26/10 (5). 62–69.
- Parsons, Talcott in Smelser, Neil J., 1956: *Economy and Society: A Study in the Integration of Economic and Social Theory*. London: Routledge.
- Parsons, Talcott, 1966: *Societis: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs (NY): Prentice-Hall.
- Parsons, Talcott, 1971: *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs (NY): Prentice-Hall.

- Pateman, Carole, 2016: *Spolna pogodba*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Pisan, Christine de, 1999: *Knjiga o Mestu dam*. Ljubljana: Delta.
- Platon, 1982: *Zakoni*. Maribor: Založba Obzorja.
- Platon, 1995: *Država*. Ljubljana: Založba Mihelač.
- Plutarh/Plutarchus, 2008: *Vzporedni življenjepisi (Bioi parálleloi)*. Ljubljana: Modrijan.
- Polibios, 1964: *Obča zgodovina*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Pomian, Krzysztof, 2010: *Red časa*. Ljubljana: Krtina.
- Popper, Karl R., 1964: *The Poverty of Historicism*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Popper, Karl R., 1998: *Logika znanstvenega odkritja*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Pribičević, Branko, 1979: *Delavski razred in delavsko gibanje*. Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo.
- Prunk, Janko, 2004: *Zgodovina ideoloških spopadov med vojnama*. Ljubljana: Društvo 2000.
- Prunk, Janko, 2015: *Zgodovina Evrope v dobi racionalistične civilizacije 1775–2015*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Radcliffe-Brown, Reginald, 1994: *Struktura in funkcija v primitivni družbi*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Ricardo, David, 1962: *Načela politične ekonomije in obdavčenja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Ricoeur, Paul, 2001: *Zgodovina in pripoved*. Ljubljana: Društvo Apokalipsa.
- Rizman, Rudi, 1986: Oris razvoja anarhistične družbene misli. V: *Zbornik: Antologija anarhizma, I* (ur. Rizman, Rudi). Ljubljana: Krt. XXI–LXXV.
- Rizman, Rudi, 1992: Intelktualni temelji liberalizma. V: *Zbornik: Sodobni liberalizem* (ur. Rizman, Rudi). Ljubljana: Krt. 15–33.
- Robertson, John, 2016: *Razsvetljenstvo. Zelo kratek uvod*. Ljubljana: Krtina.
- Rosanvallon, Pierre, 1998: *Ekonomski liberalizem. Zgodovina ideje o trgu*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Rotar, Drago Braco, 2007: *Odbiranje iz preteklosti. Okviri, mreže, orientirji, časi kulturnega življenja v dolgem 19. stoletju*. Koper: Založba Annales.
- Rousseau, Jean-Jacques, 2001 [2017]: *Družbena pogodba*. Ljubljana: Krtina.
- Runciman, Walter Garrison, 1983: *A Treatise on Social Theory, I: The Methodology of Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Russell, Bertrand, 1979: *Filozofija logičnega atomizma. Moj filozofski razvoj*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Rüsen, Jörn, 1983–1989: *Grundzüge einer Historik, I–III*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Saint-Simon, Claude-Henri in Thierry, Augustin, 1814: *De la réorganisation de la société européenne*. Dostopno na: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10497526/f12.image.texteImage> (21. 1. 2019).
- Saksida, Iztok, 1999: *Na poti v sociologijo*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Schnädelbach, Herbert, 2000: *Philosophie in der modernen Kultur*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Schumpeter, Joseph Alois, 1975: *Povijest ekonomske analize, I*. Zagreb: Informator.
- Schumpeter, Joseph Alois, 2008: *Capitalism, socialism, and democracy*. New York: HarperPerennial.
- Skocpol, Theda, 1979: *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skocpol, Theda, 1984: Emerging Agendas and Recurrent Strategies in Historical Sociology. V: *Vision and Method in Historical Sociology* (ur. Skocpol, Theda). Cambridge: Cambridge University Press. 356–391.
- Smelser, Neil J., 1959: *Social Change in the Industrial Revolution*. London: Routledge.
- Smith, Adam, 2010: *Bogastvo narodov*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Smith, Dennis, 1982a: Social history and sociology – »more than just good friends«. *Sociological Review*. 30 (2). 286–308.
- Smith, Dennis, 1982b: *Conflict and Compromise: Class Formation in English Society 1830–1914: A Comparative Study of Birmingham and Sheffield*. London: Routledge.
- Smith, Dennis, 1983: *Barrington Moore. Violence, Morality and Political Change*. London: Macmillan.
- Smith, Dennis, 1988: *The Chicago School: A Liberal Critique of Capitalism*. London: Macmillan.
- Smith, Dennis, 1990: *Capitalist Democracy on Trial: The Transatlantic Debate from Tocqueville to the Present*. London: Routledge.
- Smith, Dennis, 1991: *The Rise of the Historical Sociology*. London: Polity Press.
- Smith, Dennis, 1999: *Zygmunt Bauman: Prophet of Postmodernity*. Cambridge: Polity Press.
- Smith, Dennis, 2001: *Norbert Elias and Modern Social Theory*. London: Sage.
- Smith, Dennis, 2006: *Globalization: The Hidden Agenda*. Cambridge: Polity Press.
- Smith, Dennis, 2011: *Vzpon historične sociologije*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Sorokin, Pitirim A., 1937–1941: *Social and Cultural Dynamics, I–IV*. New York: American Book Co.

- Sovrè, Anton, 1988: *Predsokratiki*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Spengler, Oswald, 2009 in 2010: *Zaton zahoda. Oris morfologije svetovne zgodovine, I–II*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Spinoza, Benedictus de, 2003: *Teološko-politična razprava*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Sruk, Vlado, 1980: *Filozofsko izrazje in repertorij*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Stein, Lorenz von, 1964: *The history of the social movement in France, 1789–1850*. Totowa (NJ): Bedminster Press.
- Škamperle, Igor, 1996: Koncept civilne družbe v srednjem veku – Marsilij Padovanski. V: *Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Oddelek za sociologijo FF UL. 481–485.
- Škamperle, Igor, 1999: *Magična renesansa*. Ljubljana: ŠOU, študentska založba.
- Škerlj, Božo, 1962: *Ljudstva brez kovin*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Štuhec, Marko, 2015: Lucien Febvre, bojeviti (evolucionar (Spremna beseda). V: Lucien Febvre, *Boj za zgodovino in civilizacija. Beseda in ideja*. Ljubljana: Studia humanitatis. 317–340.
- Thompson, Edward Palmer, 1968: *The Making of the English Working Class*. Harmondsworth: Penguin.
- Thompson, Edward Palmer, 1978: *The Poverty of Theory*. London: Merlin Press.
- Thucydides, 1958: *Peloponeška vojna*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Tilly, Charles, 1984: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russell Sage Foundation.
- Tilly, Charles, 2005: *Evropske revolucije 1492–1992*. Ljubljana: Založba / *cf.
- Tocqueville, Alexis de, 1996: *Demokracija v Ameriki, I–II*. Ljubljana: Krt.
- Tóth Hedžet, Cvetka, 2015: *Dialektika refleksijskega zagona*. Ljubljana: Založba 2000.
- Toynbee, Arnold J., 1934–1961: *A Study of History, I–XII*. New York: Oxford University Press.
- Valla, Lorenzo, 2009: *O lažni Konstantinovi darovnici*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Vernant, Jean-Pierre, 1986: *Začetki grške misli*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Veyne, Paul, 1993: *Comment on écrit l'histoire*. Paris: Seuil.
- Vico, Giambattista, 1994: Metoda študijev našega časa. Slovesno uvodno predavanje, ki ga je 18. oktobra 1708 poslušala študirajoča mladina na kraljevi univerzi neapeljskega kraljestva in je bilo nato razširjeno. *Časopis za kritiko znanosti*. 22/172–173. 11–28.
- Vico, Giambattista, 1997: Scienza nuova (1744). *Phainomena: revija za fenomenologijo in hermenevtiko*. VI/19–20. 1–21.

- Vidmar Horvat, Ksenija, 2004: *Uvod v sociologijo kulture*. Ljubljana: Oddelek za sociologijo FF UL.
- Vidmar Horvat, Ksenija, 2009: *Zemljevidi vmesnosti. Eseji o evropski kulturi in identiteti po koncu hladne vojne*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Vidmar Horvat, Ksenija, 2012: *Kozmopolitski patriotizem: historično-sociološki in etični vidiki neke paradigme*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Vidmar Horvat, Ksenija, 2013: *Zamišljena mati: spol in nacionalizem v kulturi 20. stoletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Vidmar Horvat, Ksenija (ur.), 2014a: *Dennis Smith v Ljubljani. S prispevki Avgusta Lešnika, Marka Kržana in Polone Fijavž / Dennis Smith in Ljubljana. With contributions by Avgust Lešnik, Marko Kržan and Polona Fijavž*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- Vidmar Horvat, Ksenija (ur.), 2014b: *Ženske na poti, ženske napoti: migrantke v slovenski nacionalni imaginaciji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Vidmar Horvat, Ksenija, 2018: *Periferna Evropa: tranzitologija in postkrizni diskurzi v jugovzhodni Evropi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Vidmar Horvat, Ksenija in Lešnik, Avgust (ur.), 2010: *Včeraj in danes. Jubilejni zbornik socioloških razprav ob 50-letnici Oddelka za sociologijo, 1960–2010*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- Vilfan, Sergij, 1998: *Uvod v pravno zgodovino*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.
- Vodopivec, Peter, 1991: Fernand Braudel: Možnosti in meje »totalne« zgodovine (Spremna beseda). V: Fernand Braudel, *Čas sveta, II*. Ljubljana: Studia humanitatis. 351–372.
- Vogrinc, Jože, 2000: Znanstvena in strokovna bibliografija Iztoka Saksida. V: *Prestop. Spominski zbornik Iztoka Saksida - Saxa* (ur. Vogrinc, Jože in drugi). Ljubljana: Oddelek za sociologijo FF UL. 669–677.
- Vranicki, Predrag, 2001: *Filozofija historije. Od antike do kraja 19. stoljeća*. Zagreb: Golden marketing.
- Wallerstein, Immanuel, 1974: *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel, 1979: *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel, 1980: *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600–1750*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel, 1983: *Historical Capitalism*. London: Verso.
- Wallerstein, Immanuel, 1989a: *The Modern World-System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy 1730–1840s*. New York: Academic Press.

- Wallerstein, Immanuel, 1989b: 1968 – Revolution in the world-system. *Theory and Society*. 18 (4). 431–449.
- Wallerstein, Immanuel, 2006: *Uvod v analizo svetovnih-sistemov*. Ljubljana: Založba / *cf.
- Weber, Alfred, 1913: *Der soziologische Kulturbegriff*. Tübingen: Mohr.
- Weber, Alfred, 1935: *Kulturgeschichte als Kultursoziologie*. Leiden: Sijthoff.
- Weber, Max, 1922: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr.
- Weber, Max, 1986: *Metodologija društvenih nauka*. Zagreb: Globus.
- Wehler, Hans-Ulrich, 1973: *Geschichte als Historische Sozialwissenschaft*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- White, Hayden, 1978: *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- White, Morton, 1965: *Foundations of Historical Knowledge*. New York: Harper & Row.
- Wittgenstein, Ludwig, 1976: *Logično filozofski traktat*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Wittgenstein, Ludwig, 2004: *O gotovosti*. Ljubljana: Društvo Apokalipsa.
- Woolf, Daniel, 2011 [2019]: *A Concise History of History: Global Historiography from Antiquity to the Present*. Cambridge: University Press.
- Ziherl, Boris, 1974 [2010]: Historični materializem in sociologija. V: Boris Ziherl, *Včeraj in danes. Izbor člankov in razprav iz let 1934–1974*. Ljubljana: DZS. 147–170 [Včeraj in danes. Jubilejni zbornik socioloških razprav ob 50-letnici Oddelka za sociologijo, 1960–2010 (ur. Vidmar Horvat, Ksenija in Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba FF. 25–41].
- Zwitter, Fran, 1936: *Prebivalstvo na Slovenskem od 18. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana: Znanstveno društvo.
- Zwitter, Fran, 1938: *Sociologija in zgodovina*. Ljubljana: Akademsko založba.
- Žun, Anton, 1964: *Sociologija. Izbor odlomkov*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Žun, Anton, 1971 [2014]: Poskus opredelitve znanstvenega področja sociologije prava. *Anthropos*. 3 (1-2). 55–65 [Izbrani spisi. 93–106].
- Žun, Anton, 2014: *Sociologija prava – Sociologija – Politična sociologija. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba FF.

II.

Človek ni svoboden zaradi privilegijev, ampak zaradi pravic, ki po zakonu pripadajo vsem.

Emanuel Joseph Sieyès (1789)

Enakost – prva želja narave, prva potreba človeka in prva vez vsake zakonite združitve!

Sylvain Maréchal (1796)

Čartizem, prijatelji moji, ni takšno politično vprašanje, da bi šlo samo za to, da dobite volilno pravico itd., ampak čartizem je vprašanje noža in vilic; karta/listina pomeni dobro stanovanje, dobro hrano in pijačo, dobro življenje in krajši delavnik.

Joseph Stephens (1838)

Nikar ne recite, da družbeno gibanje izključuje politično gibanje! Ni političnega gibanja, ki ne bi bilo obenem tudi družbeno.

Karl Marx (1847)

Takrat, ko ljudje ne moremo uresničevati svojih socialnih pravic, takrat tudi ne moremo uresničevati potrebe po svobodi. Človekove svobode ni onkraj možnosti udejanja socialnih pravic ...

Cvetka Hedžet Tóth (2018)

8.

Dvestoletnica velike francoske revolucije

V: *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo*, 13 (1989), št. 97, str. 512–514 [Zapis ob izidu knjige: Walter Markov in Albert Soboul, 1789 – *Velika revolucija Francozov* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1989)].

Slovenci smo dobili s prevodom knjige avtorjev Walterja Markova (1909–1993) in Alberta Soboula (1914–1982) pomembno delo o zgodovini francoske meščansko-demokratske revolucije 1789;¹ dopolnila za slovensko izdajo je prispeval W. Markov, spremno besedo pa Janko Prunk. Izid pričujočega dela v tem letu (op. 1989) ni slučajen, saj sovpada z 200. obletnico francoske revolucije. To je po letu 1938 drugo tovrstno delo v slovenskem jeziku.²

Pred nami je torej skupno delo dveh svetovno priznanih strokovnjakov za zgodovino francoske revolucije 1789: A. Soboula, univ. profesorja na pariški Sorboni (l. 1966 je izšlo v srbohrvaškem prevodu njegovo delo *Francuska revolucija* pri zagrebški založbi Naprijed) in W. Markova, profesorja Univerze v Leipzigu. Malo ljudi doma in v svetu ve, da je prof. W. Markov po očetu Slovenec (rodil se je v Gradcu, s prvotnim priimkom Mulec, 1909) in da je obiskoval osnovno šolo in gimnazijo v Kranju, Ljubljani, Beogradu in na Sušaku, kjer je tudi maturiral. Študij je nadaljeval na več nemških univerzah (Leipzig, Köln, Berlin, Hamburg in Bonn), kjer je študiral novejšo zgodovino, geografijo, filozofijo, zgodovino verstev, slavistiko in orientalistiko ter l. 1934 doktoriral v Bonnu z disertacijo *Srbija med Avstrijo in Rusijo 1897–1908*.³ Bil je odličen študent, znan in priljubljen zaradi svojega širokega znanja, pa tudi dobrega znanja tujih jezikov. Leta 1934 je ustanovil in vodil ilegalno protifašistično organizacijo univerze v Bonnu, zaradi česar so ga naslednje leto aretirali in obsodili na 12-letno zaporno kazen. Konec vojne je dočakal v kaznilnici Siegburg. Leta 1946 se je vrnil k znanstvenemu delu in postal asistent na univerzi v Leipzigu, kjer je bil že l. 1949 habilitiran v naziv rednega profesorja za sodobno zgodovino. Predaval je tudi na univerzi v Halleju ter kot gostujoči prof. na univerzah v Nigeriji in Santiagu (Čile). Mednarodna odmevnost njegovih del (mdr. je bil podpredsednik Mednarodnega komiteja za zgodovino francoske revolucije) je botrovala izvolitvi za rednega člana nemške (od l. 1961) in saške (od l. 1964) akademije znanosti; l. 1974 se je upokojil in prejel naziv zaslužnega prof. univerze v Leipzigu.

W. Markov se je znanstveno ukvarjal s tremi področji: (1) z osvobodilnim bojem jugoslovanskih narodov (v ta sklop se umešča tudi njegova doktorska disertacija); (2) s problemskim sklopom francoske revolucije 1789; (3) s problematiko kolonializma, nastanka narodov v tretjem svetu in na tamkajšnja narodnoosvobodilna gibanja. Največjo pozornost in mednarodni ugled si je pridobil s svojimi deli o francoski revoluciji, s poudarkom na raziskovanju ljudskih, levih, demokratičnih, libertinskih in egalitarnih gibanjih. Navkljub svoji marksistični usmerjenosti ne spada med tipične komunistične zgodovinarje francoske revolucije, ki kažejo predvsem interes za

1 Walter Markov, Albert Soboul, 1789 – *Die Große Revolution der Franzosen* (Berlin: Akademie-Verlag, 1973).

2 Albert Mathiez, *Francoska revolucija*, Ljubljana: Naša založba, 1938. V letu 1989 sta v slov. prevodu izšli še dve deli: M. Vovelle, *Kratka zgodovina francoske revolucije. Družbena gibanja in prelom mentalitet* (s »spremno besedo« Petra Vodopivca) in F. Furet, *Misliti francosko revolucijo* (s »spremno besedo« Nede Pagon) ter v letu 2007: G. Lefebvre, *Francoska revolucija*. – Red. op.

3 Walter Markov, *Serbien zwischen Österreich und Rußland 1897–1908* (Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1934).

proučevanje jakobinske diktature⁴ kot nove levičarske voluntaristične oblike oblasti. Zlasti arhitekti boljševizma in oktobrske revolucije so se navdihovali in navduševali nad jakobinsko manjšinsko diktaturo, ki ji je uspelo s silo izvesti družbeno preobrazbo. W. Markova pa so že od začetka bolj zanimala ljudska, demokratična, protestna, egalitaristična in libertiniistična gibanja: sanskiloti/sankiloti,⁵ besneži/besni (*enragés*), hébertovci/hébertisti⁶ in drugi, ki so s svojimi težnjami k enakosti in svobodi predstavljali klice bodočega socializma in bili sami žrtev jakobinske voluntaristične diktature.⁷ Tudi v njegovem najboljšežnejšem sintetičnem delu o francoski revoluciji (zdaj dostopno tudi v slovenskem prevodu) iz začetka sedemdesetih let (1973), ki ga je napisal skupaj z Albertom Soboulom, je opaziti močne sledove takšne idejne in metodološke naravnosti.

V pričujočem delu avtorja podajata zaokroženo celoto francoske revolucije v desetih poglavjih: od krize stare ureditve (*ancien régime*) pa vse do Napoleonovega padca. V čem je veličina francoske revolucije? Velika revolucija Francozov 1789, poudarjata avtorja, je začela novo, veliko poglavje v francoski zgodovini; zmaga nad fevdalizmom v Franciji, v tem njegovem najmočnejšem členu, je hkrati zasekala razpoko v celoten organizem evropskega fevdalnega gospodstva: po teh udarcih in pretresih si fevdalizem ni mogel nikjer več zares opomoči. Spopad z revolucijo je bil za fevdalizem začetek njegovega konca, in leto 1815 (začasna restavracija fevdalizma z oblikovanjem Svete alianse) mu ni dalo nič drugega kot odložitev usmrtnitve. Toda izkušnje in pojmi, ideje in ideali, ki jih je postavila francoska revolucija,

- 4 *Jakobinci*: imenovani po dominikanskem samostanu sv. Jakoba v Parizu, v katerem so kot politično združenje zasedali; bili so najradikalnejši politični klub (politične stranke se še niso oblikovale) francoske revolucije. Njihov zunanji znak je bila rdeča jakobinska čepica, ki so jo že od nekdaj nosili v Sredozemlju. Kot predstavniki drobne buržoazije in nasprotniki bogate buržoazije (žirondistov) so želeli, da se pridobitve revolucije razširijo tudi na nižje sloje. Prizadevali so si za popolno ljudsko oblast, za odstranitev cerkvenega varuštva in vseh fevdalnih ostankov, za vlado razuma in kreposti. Vodilni v klubu so bili M. de Robespierre, G.-J. Danton in J.-P. Marat. Po odpravi monarhije Ludvika XVI., razglasitvi republike (1792) in zmagi nad žirondisti (1793), jakobinci prevzamejo oblast v konventu in uvedejo revolucionarno diktaturo: mdr. so odpravili vse fevdalne obveznosti in sprejeli najbolj demokratično ustavo, ki pa naj bi začela veljati šele po zmagi nad zunanjimi in notranjimi sovražniki revolucionarne Francije; posledično so uvedli teror.
- 5 *Sankiloti*: domoljubi so se želeli tudi na zunaj razločevati od rojalistov, zato so opuščali kratke, samo tik pod kolena segajoče hlače (*culotte*) »višjega«, »odličnejšega« stanu ter se oblačili v dolge raševinaste hlače (*pantalon*), kakršne je nosilo preprosto ljudstvo. S ponosom so povzeli vzdevek *sans-culottes* (dobesedno: brez kratkih hlač), s kakršnimi so jih obkladalci plemiči; sankilot je postal soznačnica za junak, domoljub in republikanec. F. Babeuf je v svojem bojevitom ločevanju gornje plasti bogatinov in nižjih plasti govoril o »zlatom« milijonu na eni in 25-milijonskem *ljudstvu sankilotov* na drugi strani. W. Markov uporablja besedo sankiloti za »množico spodnjih razredov«, ljudsko množico, predvsem mestno delovno množico, mestno »plebejstvo«, v katerega je vključen že predproletariat; tako razmejuje v opisovanju francoske buržoaznodemokratične revolucije sestavini *buržoazija* (denarniška, podjetniška in zemljiškoposestniška buržoazija) in *ljudstvo*.
- 6 *Hébertisti*: privrženci francoskega politika in revolucionarja Jacquesa-Renéja Héberta (1757–1794); med francosko revolucijo je bil član kordeljerskega kluba (*Cordeliers*), radikalnih levih jakobincev. Bil je oster nasprotnik vere; na njegovo pobudo so odpravili krščansko bogoslužje in uvedli kult razuma. Zagovarjal je skrajna sredstva v boju z nasprotniki revolucije. Po sporu z Robespierjem in Dantomom je bil aretiran in giljotiniran.
- 7 W. Markov se ne strinja z mnenjem večine v historiografiji, da so ti skrajni levičarji le marginalen pojav v francoski revoluciji. Zavzema se za čim natančnejše ugotavljanje objektivnega in subjektivnega prispevka teh struj k izkušnji francoske revolucije (gl. Markov, 1982).

so daleč presegle francoske okvire; spodbudili so revolucionarna in demokratična gibanja, ki so oplojevala in navdihovala novo dobo. Prek karbonarjev⁸ se je nanje oprl italijanski risorgimento,⁹ prek dekabristov¹⁰ rusko revolucijsko gibanje in prek Franciska Mirande in Simona Bolivarja tudi revolucijski boj za neodvisnost španske Amerike. Napoleon je pospešil vključevanje Bližnjega vzhoda in jugovzhodne Evrope (Ilirija)¹¹ v novi čas. Revolucija je navdihovala grško osvobodilno/osamosvojitveno vojno (1821–1831), živela je v Heglovi dialektiki in Beethovnovih simfonijah, v Byronovih in Puškinovih pesmih; prepajala je Georga Büchnerja in Heinricha Heineja, Franceta Prešerna in Sándorja Petöfija. Marxovo in Engelsovo ustvarjanje je raslo iz kritičnega osvajanja revolucije. »Ne imenujemo je zastoj Velika. Za svoj razred, za buržoazijo, je storila toliko, da je vse devetnajsto stoletje, tisto stoletje, ki je prineslo vsemu človeštvu civilizacijo in kulturo, poteklo v znamenju Francoske revolucije. To stoletje je povsod po svetu uveljavilo, po delih uresničilo in dokončalo, samo to, kar so ustvarili veliki francoski meščanski revolucionarji, ki so služili interesom buržoazije, tudi če se tega niso zavedali so vse to zakrivali z besedami svoboda, enakost in bratstvo« (Lenin).

Delo, v nasprotju s podobnimi zgodovinskimi rekonstrukcijami, daje upravičeno poudarek vlogi in pomenu ljudskih množic kot poglavitne sile v revoluciji; takšne vloge ljudstva ne zasledimo v nobeni revoluciji poprej. Sanskiloti (ljudske mestne množice) so s tremi poskusi (14. julija 1789, 10. avgusta 1792 in 2. junija 1793) postavili mejnike revolucije, čeprav preprosto ljudstvo nobenkrat ni prišlo na oblast, temveč je »na plebejski način« pomagalo do oblasti glavnim oddelkom srednjega razreda, kakor so se pač zvrstili drug za drugim. Množice so z zavzetjem Bastilje pospravile *ancien régime*, z naskokom na Tuilerije so zrušile monarhijo in z obkoltivijo konventa¹² so odrinile z oblasti žirondince/žirondiste¹³ (veliko buržoazijo). Požrtvovalno bojevanje ljudstva je omogočilo revoluciji dosledno nadaljevanje in vrh jakobinski državi. Sanskiloti so usposobili jakobinsko državo, da je v mejah možnosti tistega časa revolucijo uspešno dokončala v boju z zunanjim in notranjim sovražnikom. Meščanska revolucija v Franciji, poudarjata avtorja, je lahko v tem ostala klasičen zgled demokratične revolucije.

Odločilni vstop ljudskih množic v revolucijo je zatorej vtisnil zgodovinski dediščini Francije posebno značilnost. Rečemo lahko, da je globoko vrasli demokratizem

8 *Carbonari* (karbonarji, oglarji): skrivna politična združba, ki je nastala v južni Italiji okoli 1796 in je bila nacionalistično in liberalno usmerjena.

9 *Risorgimento* (vstajenje, preporod): gibanje za osvoboditev in združitve Italije v letih 1815–1861.

10 *Dekabristi*: častniki, vstajniki, ki so se 14. decembra 1825 (december = dekabr) uprli v Petrogradu. Zavzemali so se za odpravo absolutizma in podložništva ter pripravili načrt republikanske ustave.

11 Francoska revolucija je neposredno in posredno (preko Napoleona in ustanovitve Ilirskih provinc /1809–1813/) vplivala na meščanstvo in kmetstvo južnoslovenskih dežel, na buditev narodne zavesti ter postavljanja političnih in socialnih zahtev.

12 *Konvent*: francoska narodna skupščina med francosko revolucijo (1792–1795); imela je zakonodajno, sodno in izvršilno oblast (Odbor za narodno blaginjo, ki ga je vodil M. Robespierre).

13 *Žirondisti*: pripadniki politične skupine žironda, imenovana po glavnini članov iz departmaja Gironde.

sooblikoval francoski narodni značaj in odtlej vplival na vse francosko javno življenje; še več, z revolucionarnimi posegi ljudskih množic Francije v letih 1830, 1848 in 1871 se navdihujejo druga ljudstva, ki sprožijo revolucionarno gibanje v ostali Evropi tistega časa.

Francoska revolucija pa je vplivala na prihodnje čase v še eni smeri. »Čeprav si lahko meščanstvo lasti zaslug, da je v boju proti plemstvu obenem zastopalo še interese različnih delovnih plasti tistega časa, pa so vendar prodrli pri slehernem velikem meščanskem premiku samostojni sunki tistega razreda, ki je bil bolj ali manj razvit predhodnik modernega proletariata. Zahteva po enakosti se ni več omejevala le na politične pravice, enakost naj bi se širila tudi na družbeni položaj posameznikov; odpravljeni naj bi ne bili samo razredni privilegiji, temveč prav razredne razlike« (Engels). Misel, ki je hitela pred svojimi dejanji, se je porodila iz odkritja protislovij v jakobinsko-sanskilotski demokraciji, iz odkritja protislovij sleherne enakosti, ki nima tudi ekonomskih temeljev, in torej navideznosti sleherne na socialni neenakosti sloneče svobode. Pojavila se je prvič v babeufovstvu (po F. Babeufu) ter zarisala odpravo zasebne lastnine in njeno podružbljenje kot pogoj, ki naj omogoči skupni smoter revolucionarne levice, tj. ljudsko oblast – takšen je bil prvi politično uveljavljeni osnutek brezrazredne družbe, ki je zrasel iz razrednih bitk v revoluciji in je bil iz njih izveden. Z drugimi besedami povedano – revolucionarno gibanje francoskih ljudskih množic je pognalo komunistično idejo. In nazadnje, ko so bili z ljudskim revolucionarnim gibanjem ogroženi temelji kapitalističnega gospodstva, se je velika buržoazija zatekla k termidorju¹⁴ in bonapartizmu.¹⁵

Avtorja zaključujeta svoje delo z naslednjo mislijo: »Tako torej stoji Velika revolucija Francozov kot milnik na dolgi poti iz fevdalnega srednjega veka v našo socialistično sedanost (op. z oktobrsko revolucijo), stoji sovražena ali občudovana – pač glede na to, na katero stran barikade se postavi njen opazovalec.«

Pri tem naj poudarimo, da alternativni zaključek piscev ni slučajen, saj smo v zgodovinopisju priče različnemu vrednotenju vloge in pomena francoske revolucije. Tako nekateri avtorji negirajo njeno specifičnost in pomen – »francoska revolucija je samo oblika zahodne revolucije, natančneje atlantske revolucije, ki se je začela v

14 *Termidor/thermidor* (iz gr. *thérme* toplota + *dôron* darilo): ime 11. meseca v francoskem republikanskem koledarju (1793–1805), ki je trajal od 19./20. julija do 18./19. avgusta. Dne 9. termidora II. leta (27. 7. 1794) je bila s kontrarevolucionarnim prevratom (z odstavitvijo in usmrnitvijo Robespiera) zrušena jakobinska diktatura, kar je dejansko pomenilo konec revolucije, začete 14. julija 1789. Termidorski konvent in direktorij sta pripravila teren za Napoleonovo vladavino (bonapartizem). S termidorskim aktom je buržoazija (republika lastnikov) izrinila ljudstvo iz političnega dogajanja. Termidor postane sinonim za dokončno poteptanje idealov revolucije – bodisi z zmago kontrarevolucije, bodisi z zmago enega krila dotedanjih revolucionarnih sil, ki mu je uspelo vnovčiti revolucijo v lastno korist, tj. za uzurpiranje oblasti. V francoskem primeru je prišla na oblast velika buržoazija, ki je začela s procesom utrjevanja meščanske države, medtem ko se je oktobrsko revolucija – z zmago Stalinovega kroga – izrodila v totalitarni sistem, stalinizem.

15 *Bonapartizem* je avtoritarna oblika vladanja – poimenovana po diktaturi Napoleona Bonaparteja (1769–1821) in njegovega nečaka, francoskega cesarja Napoleona III. (vladal 1852–1870) – s pomočjo policijskega aparata, vojaškega nadzora in s pomočjo avtoritete, ki izhaja iz priljubljenosti diktatorja med ljudstvom. Ker je bila bonapartistična vladavina rezultat buržoazne reakcije na revolucionarna vrenja, se pojem bonapartizem uporablja širše, kot oznako za izroditev revolucije v tiranijo.

angleških kolonijah v Ameriki po letu 1763, se nadaljevala v Švici, Nizozemski in Irski ter zajela Francijo. Po Franciji, je ponovno izbruhnila na Nizozemskem, zajela Porenje, Švico, Italijo /.../« (gl. Godechot, 1965). Prav gotovo ne smemo podcenjevati pomena Oceana v obnovi gospodarstva in v eksploataciji kolonialnih dežel s silami Zahoda. Toda francoska revolucija ni samo dogodek v splošnem zgodovinskem gibanju, ki je – po nizozemski, angleški in ameriški revoluciji – pripeljal buržoazijo na oblast. Francoska revolucija vsekakor ni samo geografski pojem; s postavljanjem francoske revolucije v isto vrsto z revolucijami v Švici, Nizozemski in Irski pristransko zmanjšujemo njeno širino kot tudi ogromne spremembe, ki jih je izzvala. Takšno pojmovanje, ki odreka francoski revoluciji vsako specifiko, njen ekonomski, socialni in nacionalni pomen, ne vidi francoske revolucije v vsej njeni celovitosti. V nasprotju z angleško revolucijo, ki je bila »ozko buržoazna in konservativna,« je bila francoska revolucija »široko buržoazna in demokratična« (gl. Jaurès, 2015). Prav tako v ameriški revoluciji – čeprav se je sklicevala na naravno pravo in deklaracijo o človekovih pravicah – niti svoboda niti enakost nista bili popolnoma priznani: črnci so bili še dalje sužnji, prav tako pa je obstajala družbena hierarhija med belci, zasnovana na bogastvu. Popolnoma drugačna je bila francoska revolucija, ki je s svojim dramatičnim značajem razrednih borb zasenčila vse prejšnje revolucije.

Iz vsega povedanega lahko zaključimo, da ima francoska revolucija izjemno mesto v zgodovini sodobnega sveta. Kot klasična buržoazna revolucija, z ukinjanjem fevdalnega reda, pomeni začetek kapitalistične družbe in liberalne demokracije v zgodovini Francije; republikanske in zatem Napoleonove armade so v evropskih državah, ki so jih zavzele, rušile stari fevdalni sistem (ukinjanje tlačanstva, fevdalnih obveznosti in cerkvenih desetnin) ter na tak način odprle pot kapitalizmu. Kot ljudska revolucija je bila brezkompromisna antifevdalna, medtem ko Babeufovo »Zaroto enakih« lahko štejemo za dogodek, ki je pomenil začetek sodobne revolucionarne misli in akcije. To nedvoumno govori, kako neosnovani so poskusi tistih, ki odrekaajo francoski revoluciji njeno zgodovinsko vrednost ter njeno socialno in nacionalno specifičnost.

Knjiga Velika revolucija Francozov je vredna prebiranja in naše pozornosti. Delo ni pomembno samo za razumevanje francoske revolucije, temveč nam s svojo lucidno vzročno-posledično analizo ter sintezo daje ključ za razumevanje tako naslednjih meščansko-demokratičnih revolucij kot tudi socialističnih, še posebej oktobrske revolucije v širšem smislu.

9.

Imeli smo ljudi – vrhu gore hrast /.../.
Ob izidu Izbranih spisov Antona Fistra

V: *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo*, 17 (1993), št. 147, str. 535–536 [Zapis ob izidu 3. knjige: *Govori o religiji* (Ljubljana: ARS in ZIFF, 1992)]; *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 70/35 (1999), št. 3, str. 519–521 [Zapis ob izidu 4. knjige: *Spomini* (Ljubljana: ARS in ZIFF, 1998)].

I.

»Imeli smo jih,¹ pa nismo vedeli, kaj z njimi in večkrat tudi oni ne, kaj z nami. Tako je bilo tudi z Antonom Fistrom/Füstrom (1808–1881), Radovljičanom, sodobnikom Franceta Prešerna in Antona Martina Slomška, enim izmed vodilnih udeležencev revolucijskega leta 1848 na Dunaju. Tudi po smrti je bil za slovensko javnost zato vse do zadnjih desetletjih tako rekoč pozabljen, če pa ne, je vzbujal prej zadrego kot kaj drugega,« je zapisal sociolog prof. dr. Marko Kerševan v uvodni študiji »Aktualnost (objave) Fistrovih govorov o religiji« k 3. knjigi Fistrovih *Izbranih spisov* (ibid., 9).

In kdo je bil Anton Fister? Če na hitro prelistamo njegovo biografijo, potem lahko zapišemo, da je bil duhovnik, pedagog, filozof in politik. Filozofski in teološki študij je končal v Ljubljani in bil 1832 posvečen v duhovnika; leta 1843 je doktoriral na Dunaju. Kot duhovnik je služboval v Ljubljani (do 1835), pri Sv. Antonu v Trstu (do 1839), nato kot profesor veroznanstva in splošne pedagogike na liceju v Gorici, leta 1847 pa postal profesor omenjenih predmetov na filozofski fakulteti dunajske univerze. Kot eden redkih predstavnikov katoliške cerkve se je Fister marca 1848 pridružil taboru revolucije; postal je goreč širitelj svobodoumnih idej, prepletenih s Heglovo filozofijo in z jakobinstvom, ki ga je povezoval s prvimi prvotnega krščanstva. Zavzemal se je za versko toleranco in propagiral religijo razuma; niso ga zaman označevali za avstrijskega Lutra. Najbolj dovzetna za Fistrove demokratične poglede je bila akademska mladina. Prav pri njej in pri dunajskih delavcih je Fister žel največ priznanja in spoštovanja. Kot vojaški duhovnik Akademске legije in poslanec radikalnega krila v prvem avstrijskem parlamentu se je zavzemal za ustavne in socialne pravice (predstavnik starega reda so ga napadali kot avstrijskega Marata²); največjo takratno nalogo človeštva pa je videl v boju zoper fevdalizem, v uničenju njegovih korenin ter je pri tem neposredno sodeloval v oboroženem boju.

Po porazu marčne revolucije so Fistra doletele najvišje kazni cerkvene in posvetne oblasti, ni pa manjkala tudi kritika njegovih rojakov na Kranjskem: cerkev ga je izobčila, Bleiweisove Novice izbrisale iz slovenskega občestva, avstrijska posvetna gosposka pa obsodila na smrt v odsotnosti. Pregarjan in zasledovan je najprej našel zatočišče v Londonu, kjer je skupaj z Marxom podpisal poziv za zbiranje pomoči nemškimi beguncem, nato pa se preselil v ZDA. Tu (v Bostonu) je kot predikant v svobodni verski občini razvijal panteistične filozofske nazore in oznanjal religijo razuma ter se, kot predavatelj in ravnatelj šole za otroke nemških emigrantov v New Yorku, posvetil vzgojni problematiki. Višek vse izobrazbe mu postane humanost: »Principe humanosti mora vsrkovati otrok s poukom od vsega začetka.« Razvijal je sistem

1 »Imeli smo ljudi – v poljani cvet, imeli smo jih – vrhu gore hrast /.../« (Oton Župančič: *Grobovi tuljio*).

2 Jean-Paul Marat (1743–1793), francoski revolucionar in časnikar, eden od voditeljev francoske revolucije 1789 in urednik vplivnega radikalnega časopisa »Prijatelj ljudstva« (*L'Ami du peuple*). Marat je bil ljubljenec pariških množic, predsednik pariškega kluba jakobincev, oster nasprotnik monarhije in žirondistov. Po izvolitvi v konvent skupaj z M. Robespierrom izsilil izključitev žirondistov iz konventa in uvedel jakobinsko diktaturo. 13. julija 1793 ga je umorila žirondistka C. Corday z namenom, končati revolucionarni teror jakobincev; bila je obsojena na smrt in giljotinirana.

moderne šole, v kateri bi veroznanstvo nadomestila moralna vzgoja, pouk pa bi očistili fevdalnega mračnjastva; v izobrazbi je videl način za premagovanje barbarstva kot tudi najboljše jamstvo za prihodnost narodov. Zavzemal se je za vzgojo v *duhu svobode*: »Otroke vzgojite v razumne, samostojne ljudi.«

Med ameriško državljansko vojno (1861–1865) je bil Fister goreč zagovornik odprave suženjstva. Postal je oboževalec Lincolnove demokracije, republikanske institucije ZDA pa so postale njegov ideal. Proces nastajanja ameriške zavesti je imel močan vpliv na njegove nazore o nacionalnem vprašanju. Mehanično je prenašal ameriški vzorec na avstrijske razmere in menil, da bi bilo mogoče z nadnacionalnim kozmopolitizmom premostiti nacionalna nasprotja tudi med narodi v habsburški monarhiji. Kot kozmopolit Fister ni imel posluha in nagnjenja za poudarjanje in povzdigovanje nacionalnih čustev, tudi slovenskih ne. Narodnopolitične zahteve avstrijskih Slovanov je označeval kot »narodnostno brušenje in petelinje petje,« vendar ne gre prezreti, da je 29. marca 1848 podpisal peticijo 44 dunajskih Slovencev kranjskim deželnim stanovom proti germanizaciji.

Po amnestiji se je Fister po 28 letih izgnanstva leta 1876 vrnil v Avstrijo, najprej v Gradec in nato na Dunaj. Kot Thomas Paine je tudi A. Fister zapisal po svoji vrnitvi iz ZDA, da je državljan dveh svetov. Vrnitev v staro domovino pa je pomenila zanj veliko osebno tragedijo; osamljen in zapuščen se ni mogel živjeti v nove oziroma stare razmere, ki jih je ostro kritiziral in napadal ter si želel vrnitve v ZDA. Svojemu prepričanju radikalnega demokrata iz leta 1848 je ostal zvest vse življenje. Nekaj mesecev pred smrtjo (marca 1881) je napisal svojo politično oporoko: »*Jamais fletris!* Nikdar se nisem uklonil, nikdar presedlal, nikdar nisem izdal dobre stvari. Ni jih mnogo, ki bi se lahko pohvalili s tem. Večina se je pustila zapeljati in ukloniti.«

II.

Zgodovinarju prof. dr. Marjanu Britovšku brez dvoma pripada zasluga, da je širša slovenska javnost l. 1970 dobila temeljito in izčrpno monografsko študijo o življenju in delu našega rojaka (*Anton Fister in revolucija 1848 v Avstriji*), zasnovano na arhivskem gradivu.³ V naslednjih letih je dal Britovšek pobudo za objavo izbora Fistrove bogate rokopisne zapuščine, ki jo hrani mestni arhiv na Dunaju (*Archiv der Stadt Wien*). Posledično so med letoma 1987 in 1998 – v sodelovanju Arhiva Republike Slovenije in Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete v Ljubljani – izšle vse predvidene štiri knjige *Izbranih spisov Antona Fistra*:

1. knjiga (1987): *Spomini od marca 1848 do julija 1849* (prevedel Dušan Ludvik; uvodna študija: Marjan Britovšek, »Spomini revolucionarnega demokrata dr. Antona Fistra na revolucijo«);

2. knjiga (1988): *Vzgoja v duhu svobode* (prev. Frane Jerman; uvodna študija: Jože Ciperle, »Dr. Anton Fister, pedagog in vzgojitelj«);

3 Glej tudi Britovškove članke o Fistru v njegovih *Izbranih spisih* (ur. Lešnik, 2015). – *Red. op.*

3. knjiga (1992): *Govori o religiji* (prev. Frane Jerman; uvodni študiji: Marko Kerševan, »Aktualnost objave Fistrovih govorov o religiji« in Vekoslav Grmič, »Teološki pogled na razumevanje vere Antona Fistra«);

4. knjiga (1998): *Spomini: Osemindvajset let pregnanstva. Učna leta in leta potovanja* (prev. Frane Jerman; uvodni študiji: Marjan Britovšek, »Uvodne misli k Fistrovim spominom iz emigracije« in Janez Stanonik, »Združene države v 19. stoletju: njihov politični, kulturni in idejni razvoj«).

Izdaja *Izbranih spisov Antona Fistra* v štirih knjigah je bil brez dvoma obsežen projekt, saj doslej še niso bili tiskani, ne v nemškem izvorniku ne v prevodih; zdaj so prvič dostopni slovenskemu bralcu.

Tretja knjiga

Fistrovi *Govori o religiji* vsebujejo 38 predavanj (pridig); od teh jih je slišalo občinstvo v Bostonu in New Yorku trideset (1992, 21–139), preostalih osem pridig kot tudi pridige v Dodatku (ibid., 140–211) je Fister napisal po vrnitvi v Avstrijo, vendar te niso bile nikdar predavane, saj, kot je sam zapisal: »Svobodnih občin, kakor obstajajo v Združenih državah Amerike, v Avstriji ni« (ibid., 191).

Fistrovo pojmovanje religije je v drugi uvodni študiji, z naslovom »Teološki pogled na razumevanje vere Antona Fistra,« predstavil teolog in filozof prof. dr. Vekoslav Grmič:

Anton Fister se v svojih govorih o religiji pokaže kot dokaj izviren in praktično usmerjen mislec, ki ima brez dvoma namen, da s svojimi govori poslušalce prepriča in navduši za svoje ideje. /.../

Njegovo pojmovanje religije se sicer v marsičem razlikuje od krščanske religije, čeprav se popolnoma ne oddalji od nje. Fister predvsem drugače razlaga krščanske poglede, kakor jih razlaga Cerkev, vendar ima marsikaj, kar zagovarja Cerkev, kratko malo za praznoverje, ki mu je usojena le še kratka doba obstanka. Vse Fistrovo razmišljanje je prežeto z idejami humanizma, razsvetljenstva in liberalizma. Kar zadeva njegovo poveličevanje svobode in revolucionarnih sprememb v družbenem življenju, bi smeli reči, da se Fister s svojimi idejami približa današnji teologiji osvoboditve in njenim ciljem. Med drugim pove: »In evangelij našega časa je splošna svoboda, enakost pred zakonom in bratstvo vseh državljanov, vseh narodov.« Za dosego tega cilja pa je treba spremeniti nepravilne strukture v državni ureditvi. Le tako bo človek lahko zaživel svobodo, za katero je ustvarjen.

Edina prava religija je za Fistra predvsem »razumen nauk o nramnosti in metafizika, kolikor izvira iz filozofije, edine prave teologije«. Zato vedno zno-va poudarja pomen filozofije za resnično izobrazbo človeka in počlovečenje njegovega življenja in dela, medtem ko teološke spekulacije kot podporo praznoverja zavrača (ibid., 13, 18–19).

Iz Fistrovih religiozno-filozofskih pogledov, ki jih je potrebno razumeti v okviru kritike religije, ki se pričinja v levem heglovstvu in katerega vrhunec je v Nemčiji predstavljal Ludwig Feuerbach, izžarevajo kritičnost do cerkva in cerkvenih religij, poudarjanje primata razuma tako v zadevah religije kot morale, nadalje panteizem, razsvetljenski humanizem, politični liberalizem, vera v znanost in napredek. Iz pričujočih predavanj in govorov o religiji je na eni strani moč razbrati Fistrovo filozofsko-teološko misel, na drugi pa spoznati, da imamo pred seboj predstavnika velikega, mnogostranskega duha, človeka, ki je daleč presegel kakršen koli provincializem in bil brez dvoma med najbolj izobraženimi Slovenci svojega časa.

Četrta knjiga

Spomini (Osemindvajset let pregnanstva; Učna leta in leta popotovanja) so še posebej zanimivi in pričevalno bogati. Fister jih je večinoma napisal že med bivanjem v ZDA, sklepni del pa po vrnitvi v habsburško monarhijo, v Gradcu; tu jih je želel objaviti kot knjigo, vendar ni mogel najti založnika. In v čem je vrednost *izvirnega spominskega besedila* dobro stoletje pozneje? Prvič, ne gre prezreti, da avtor pomembnega zgodovinskega dokumenta ni bil kdorsibodi (eden izmed mnogih, ki so šli prek »luže«), temveč pronicljiv opazovalec in izjemen pisec; in drugič, da so Fistrovi spomini pomemben prispevek k razumevanju kulturne in socialne zgodovine ameriškega okolja, v katerem je živel, čeprav je bilo njegovo bivanje v ZDA resda omejeno le na dve mesti, Boston in New York. Toda ne gre prezreti, da je bil Boston najpomembnejše kulturno (»ameriške Atene«) in New York gospodarsko središče Amerike tistega časa. Fister nam slikovito opisuje svojo nelahko usodo političnega emigranta v ZDA in družbeno okolje, v katerem je živel; pri tem omenja vrsto pomembnih sodobnikov, s katerimi se je v Ameriki seznanil in družil, npr. pesnika in profesorja na harvardski univerzi Henryja W. Longfellowa (1807–1882), filozofa Theodora Parkerja (1810–1860), Samuela G. Howeja (1801–1876) idr.

V tem kontekstu nam avtor – Evropejec, kot se je sam predstavljal – iz prve roke podaja kritično sliko ter nam razgalja svoj osebni odnos do političnih, gospodarskih, socialnih in kulturnih razmer v ZDA v obdobju liberalnega kapitalizma, začetka intenzivne industrializacije, državljanske vojne (1861–1865) in odprave suženjstva (1865). Posebnost Fistrovih *Spominov* je nenazadnje tudi v tem, da nam prvič približajo Ameriko s povsem drugega zornega kota, in sicer v odnosu do Evrope oziroma družbenega življenja v habsburški monarhiji. Skratka, pred nami je zanimivo delo, ki nam dopolnjuje naše vedenje in razumevanje prelomnih družbenih procesov v ZDA v tretji četrtini 19. stoletja.

10.

Delavsko gibanje v obdobju med stihijskim in pre-karskim bojem

V: *Rdeča mavrica. Delavska socialistična gibanja na razpotjih: 1848–1918–1948. Historično-sociološki traktati*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018, str. 13–21 [Uvod].

I.

(1) Delavsko gibanje je izraz nezadovoljstva z družbenim položajem delavskega razreda in potemtakem teži za družbenimi spremembami. Po definiciji je delavsko gibanje sila družbene alternative, sila radikalne spremembe. Temeljna specifična oznaka delavskega gibanja je torej njegova težnja k radikalni spremembi, se pravi k socializmu. Konec koncev je to smisel nastanka in obstoja gibanja. V polemичnem spisu *Gospod Vogt* (MEW-14/1961) je Marx definiral delavsko gibanje kot »zavestno sodelovanje v zgodovinskem procesu, ki uresničuje družbeni prevrat«. V tem jedrnatem stališču je poudarjeno najbolj bistveno – »uresničevanje družbenega prevrata«. Vsako gibanje, in zatorej tudi delavsko, nastane, da bi izvedlo določene spremembe v obstoječih družbenih odnosih in sistemu vrednot. Izhajajoč iz tega osnovnega stališča, izvajamo tudi vlogo organizacije v razvoju razrednih bojev proletariata. Družbena sprememba predpostavlja dva elementa – idejo o spremembi (teorijo) in revolucionarno prakso, ki prinaša radikalno spremembo. Poglavitno vlogo v tej dialektični vrsti ima gibanje. Ideja o revolucionarni spremembi je bila zgodovinsko pred pojavom modernih delavskih gibanj. Gibanje se ni moglo pojaviti, preden se niso izoblikovale teoretične osnove, revolucionarna praksa se ni mogla pojaviti pred gibanjem. Najvažnejše pa je, da se ideja ne more pretopiti v revolucionarno prakso brez posredovanja delavskega gibanja, to pa pomeni brez posredniške vloge »revolucionarne« organizacije. Organizirane sile – gibanja in organizacije – so dejavnik sinteze, spojitve idej s prakso, uresničenja ciljev.

Mnogi izmed naših revizionističnih kritikov (kot npr. Bernstein in predstavniki ruskega 'ekonomizma') menijo, češ da je Marx trdil, da ekonomski razvoj in razredni boj ustvarjata ne samo možnosti za socialistično proizvodnjo, marveč da neposredno ustvarjata tudi *zavest* njene nujnosti. /.../ Socializem kot nauk ima seveda svoje korenine v današnjih ekonomskih odnosih prav tako kakor razredni boj proletariata, izvira prav tako kakor ta iz boja proti revščini in bedi množic, ki jo poraja kapitalizem, toda oba nastajata drug poleg drugega, in ne drug iz drugega in pod različnimi predpogoji. Moderna socialistična zavest se lahko oblikuje samo na podlagi globokega znanstvenega spoznanja. /.../ Nosilec znanosti pa ni proletariat, marveč buržoazna inteligenca – kajti moderni socializem je nastal v glavah posameznih članov tega sloja in šele ti so ga posredovali duševno razvitejšim proletarcem, ki ga potem vnašajo v razredni boj proletariata, kjer to dopuščajo razmere. Socialistična zavest je torej nekaj, kar je bilo v razredni boj proletariata prineseno od zunaj, ne pa nekaj, kar bi samo od sebe iz njega nastalo. Zato tudi stari hainfeldski program (op. avstrijske socialne demokracije, 1888/1889) popolnoma pravilno pravi, da je ena izmed nalog socialne demokracije, zbuditi v proletariatu zavest (dobesedno: napolnjevati proletariat z *zavestjo*) o njegovem položaju in njegovi nalogi. To ne bi bilo potrebno, če bi ta zavest sama po sebi izviral iz razrednega boja (Karl Kautsky, v Lenin, ID-1/1977, 524–525).

Delavsko gibanje mora reševati dve vrsti nalog: obrambo interesov delavcev in delavk v mejah obstoječega reda in odpravo tega (kapitalističnega) reda. Prve naloge se praviloma označujejo kot neposredne, druge kot strateške, dolgoročne naloge delavskega razreda in njegovih organiziranih sil. Oblike delavskega organiziranja so številne in raznovrstne (delavske stranke, sindikati, delavske zadružne organizacije, pa tudi izobraževalne, kulturne, mladinske, športne idr. delavske organizacije).

(2) Najpomembnejše oblike razrednega organiziranja proletariata so delavske stranke in sindikati. Prve so oblika političnega organiziranja delavstva in v večini primerov so tudi najvišja oblika delavskega razrednega organiziranja. Najvišja zato, ker njihovo nastajanje predpostavlja višjo stopnjo razredne zavesti kakor druge oblike delavskega organiziranja. S svojo politiko, teoretično mislijo in akcijo si delavska stranka prizadeva zajeti in izraziti interese delavskega razreda v celoti – tako neposredne kakor tudi dolgoročne. V večini primerov je delavska stranka hrbtenica delavskega gibanja ustrezne države, ki sledi interesom proletariata. Delavska stranka je odločilnega pomena zato, ker ima poglavitno nalogo v boju za dolgoročne interese proletariata, to je v procesu osvoboditve delavskega razreda.

Tiste delavske stranke, ki jim je v praksi uspelo, da se potrdijo kot resnično vodilna politična sila delavskega razreda, so dobile oznako *revolucionarna avantgarda delavskega razreda*; za nastanek tovrstne stranke je potrebna višja stopnja zavesti. Avantgardni značaj se odraža predvsem v praksi revolucionarnega razrednega boja. Najpomembnejši kriteriji, s katerimi se potrjuje stranka delavske avantgarde, so (po Pribičeviću, 1979, 37) tile: prvič v svoji politiki uresničuje sintezo (spojitev) med neposrednimi in dolgoročnimi interesi delavskega razreda; drugič, njena teoretična misel vsebuje celovito strategijo in taktiko boja za uresničenje interesov delavskega razreda, prilagojeno konkretnim zgodovinskim in družbenim razmeram in zasnovano na znanstvenem spoznanju bistva razrednega boja in zgodovinskih teženj proletariata; tretjič, to je stranka, ki se trdno povezuje z osnovno množico proletariata in s temi vezmi po eni strani vpliva na celoten razred, po drugi strani pa iz tega okolja nenehoma črpa nove spodbude in spoznanja (Avantgardnost se ne dokazuje z imenom ali sklicevanjem na določeno ideologijo, marveč z dejanji!). V tem je dialektika odnosov med delavsko avantgardo in njeno razredno osnovo.

(3) Druga najpomembnejša oblika razrednega organiziranja so sindikati, ki so najpomembnejše delavske ekonomske organizacije. Sindikat je kot oblika delavskega razrednega organiziranja zgodovinsko nastal pred stranko. In sicer zato, ker nastanek sindikata praviloma predpostavlja nekoliko nižjo raven razredne zavesti: sindikat se lahko razvije tisti trenutek, ko pride pomembnejša skupina delavcev do spoznanja o bistvenem konfliktu med interesi kapitala in dela in na tej podlagi sklene, da skupno, kolektivno nastopanje delavcev daje mnogo več možnosti, da boj za obrambo njihovih neposrednih razrednih interesov uspe. Ta raven razredne zavesti je lahko le rezultat spoznanja, do katerega se delavci dokopljejo izključno z izkušnjami, pridobljenimi v prejšnjih posamičnih in neorganiziranih bojih z delodajalci. Lenin je poudaril, da se ta stopnja razredne zavesti pojavi včasih kot spontan proces razrednega dozorevanja proletariata in ga je pogosto označeval kot *tradeunionističnega* (sindikalnega) oziroma kot sindikalno, ekonomsko stopnjo razrednega organiziranja.

Sindikati so zagotovo najbolj neposredna, najbolj množična in najbolj razširjena oblika delavskega razrednega organiziranja. Najbolj neposredna zato, ker praviloma ni potrebno nobeno zunanje posredovanje, da bi delavci dosegli to obliko razrednega organiziranja; njihove lastne razredne izkušnje jih navajajo na sklep, da je takšna oblika organiziranja potrebna in vredna. Najbolj množična zato, ker so sindikati brez dvoma najširša oblika delavskega organiziranja. Najbolj razširjena pa zato, ker so sindikati že desetletja zastopani v najrazličnejših oblikah sodobnih družb.

V teoriji se poudarja razlika med stranko in sindikatom v tem smislu, da stranka zastopa delavske interese v celoti, sindikat pa samo nekatere ožje, predvsem materialne. Prav tako se poudarja, da stranka zastopa tako današnje kakor tudi jutrišnje interese, sindikat pa le tiste, ki se uresničujejo (branijo in utrjujejo) v mejah obstoječega reda. Povedano z besedami Antonia Gramscija:

Sindikalizem ne povezuje delavcev kot proizvajalcev, ampak kot dninarje, se pravi kot kreature kapitalističnega režima zasebne lastnine, kot prodajalce delovne sile. /.../ Za normalen razvoj sindikata je značilno upadanje revolucionarnega duha množic: naraščajoča materialna moč, blede ali popolnoma izgine zavojevalni duh, medli življenjski polet, herojski nepopustljivosti sledi oportunistična praksa »kruha z maslom«. Kvantitativni porast je pogojen s kvalitativnim siromašenjem in naglim prilagajanjem kapitalističnim družbenim oblikam, pogojen je z nastankom skopuške, omejene delavske psihologije, psihologije male in srednje buržoazije (ID/1974, 56–57).

II.

(1) Vsako družbeno gibanje, vključno z delavskim, odraža določene spopade/konflikte nasprotnih interesov, sproža reševanje relevantnih družbenih vprašanj in si prizadeva za manjše ali večje družbene spremembe. Skratka, družbeni spopadi/konflikti producirajo dinamično družbeno življenje, v središču katerega »plapolajo ogenj družbenih gibanj«, kot se je izrazil francoski sociolog Alain Touraine (1981); zato ima proučevanje in razumevanje družbenih gibanj prvorazredni pomen za sociologijo. Sociološki klasik Tom Bottomore pa argumentirano poudarja, da so družbena gibanja pojav moderne dobe. Posledično je postavil mejo med t. i. predpolitičnimi gibanji (kot so bili npr. kmečki upori v fevdalizmu) in modernimi družbenimi gibanji. Slednja so direktno vključena v politični konflikt, čvrsteje usmerjena ter praviloma širša in trajnejša. Najsplošnejše ločevanje družbenih gibanj je delitev na emancipacijska in neemancipacijska. Med prva štejemo tista, ki s svojim delovanjem širijo (ali so širila) prostor družbene svobode in demokracije, med druga pa tista, ki ta prostor zožujejo. Poleg te se je uveljavila še delitev na klasična in nova (alternativna) družbena gibanja, ki stopajo na družbeno sceno v zadnjih petih desetletjih.

Po mnenju Bottomora je nastanek in razvoj delavskega gibanja paradigma za delovanje modernih družbenih gibanj (1993, 30). V pričujoči monografiji motrimo delavska socialistična gibanja na razpotjih v njihovi t. i. klasični dobi, to je od srede 19. stoletja, ko se je sprožil proces prežemanja delavskega gibanja in socialistične

ideologije, do vzpona novih družbenih – libertarnih gibanj v osemdesetih letih pretekla stoletja.

(2) Še pred vstopom na zgodovinsko prizorišče je proletariat v t. i. predkласičnem, to je predpolitičnem obdobju prešel – gledano na stopnjo osveščenosti in oblike boja – tri stopnje gibanja, ki pomenijo tudi razvojni proces konstituiranja delavskega razreda – iz »razreda po sebi« v »razred za sebe«. Za prvo stopnjo – t. i. *stihijski boj* – je bila značilna razredna neosveščenost, spontanost in neorganiziranost. Posledično so bile prve oblike razrednega boja individualne. Upirati so se začeli posamezniki, nato skupine ali vsi delavci istega podjetja. Prve reakcije delavcev na neznosne delovne pogoje so bile prošnje in peticije, ki pa največkrat niso zalegle, odtod prehod na uporabo radikalnejših metod.

V prvem desetletju 19. stoletja se je med delavci v Angliji, deželi parnega stroja in prve industrijske revolucije, razširilo »tajno gibanje razbijalcev strojev« (ludistično gibanje), kar je pomenilo nekakšno nadaljevanje spontanih oblik boja še iz časov rokodelstva. Delavci niso videli svojega glavnega nasprotnika v buržoaziji, lastnikih kapitala, temveč v strojih – kot krivcih za njihovo revščino in brezposelnost. Ludizem, poimenovan po tkalcu Nedu Luddu, začetniku tovrstnega odpora (1779), je bil po svojem bistvu reakcionaren, saj so se ludisti borili proti napredku in razvoju produktivnih sil. Želeli so se vrniti v predkapitalistične, zgodovinsko že presežene in časovno odmaknjene odnose. Kljub temu je bilo to gibanje v neki meri tudi pozitivno, saj je bilo odraz ne samo upora zoper izkoriščanja v novi, kapitalistični družbi, pač pa je postavilo pod vprašaj tudi Condorcetovo (1794 [2016]) teorijo o linearnem, neprestanem *progresu* človeštva v »zlato vek«, usklajeno s takratno samozavestjo zmagovite buržoazije na ekonomskem in političnem področju. Marx pa je objektivno ocenil, da so bili potrebni določen čas in izkušnje, da so se delavci naučili razločevati stroj od njegove kapitalistične uporabe in preusmerili svoje napade od materialnih sredstev proizvodnje k družbeni obliki izkoriščanja.

(3) Drugo (ekonomsko/tradeunionistično) in tretjo (politično/čartistično) stopnjo, značilni za delavsko gibanje v prvi polovici 19. stoletja, podrobneje obravnavamo v prvem delu. Zato na tem mestu zgolj podatek, da ob koncu druge stopnje že beležimo prepletanje ekonomskega in političnega boja, ko je prihajalo do prvih samostojnih oboroženih akcij delavstva. Najprej se je to zgodilo v Lyonu, kjer so se l. 1831 uprli tekstilni delavci. Upor, ki ga je zadušila vladna vojska, je imel močan odmev v Franciji in drugih deželah, saj je pomenil prvi oboroženi spopad delavcev z buržoazijo. Leta 1834 so se delavci Lyona ponovno uprli in zahtevali republiko. Ta zahteva že jasno kaže na višjo obliko boja delavstva – politični boj, saj je proletariat prvič zastavil vprašanje politične oblasti v neki državi. Tudi v drugih evropskih deželah prihaja, skladno s številčno rastjo delavstva, do večjih ali manjših uporov proletariata. Tako beležimo, da je l. 1844 prišlo do nemirov tekstilnih delavcev v Šleziji (pesnik H. Heine je s pesmijo *Šlezijski tkalci /1844/* poskrbel, da ta upor ne bo pozabljen) in v Pragi; oboji so zahtevali izboljšanje svojega ekonomskega položaja.

Tretjo stopnjo je zaznamovalo čartistično gibanje, »prvo široko, resnično množično in politično oblikovano revolucionarno gibanje« (Lenin). Čeprav čartizem označujemo za politično gibanje – kot gibanje za splošno, enako in tajno volilno

pravico, pa je njihov program vključeval tudi zahteve po zagotovitvi ekonomskih pravic. Potemtakem je njihovo volilno geslo – »politična oblast nam je sredstvo, družbeno blaginja naš namen« – razodevalo pravi smisel nastanka gibanja: ne oblast zaradi oblasti, pač pa oblast zaradi ustvaritve družbenega blagostanja. Mi pa bi lahko pristavili, da bi to moralo biti vodilo delovanja vseh političnih strank še posebno tistih, ki se razglašajo za levo/sredinske.¹

Ves ta razvoj je dokazoval – še posebno, ko se je poglavitni boj za ekonomske pravice povezal z bojem za politične pravice –, da proletariat dozoreva in da se začinja zavedati svojega položaja v družbi, kot tudi, da postaja družbena in politična sila, s katero mora buržoazija resno računati. V tem procesu je postal delavski razred mogočna aktivna družbena sila, kakršne zgodovina do takrat ni poznala. Namreč z vidno razredno diferenciacijo kapitalistične družbe – z dvema temeljnima nasprotnima razredoma (kapitalističnim in delavskim) – se je tudi ustvarila objektivna nujnost družbenih konfliktov. In tu se začne tudi naša razprava.

III.

(1) Tisti trenutek, ko neka delavska politična stranka preneha težiti in delovati v smeri (radikalne) družbene spremembe, začinja postopoma izgubljeni nekatere bistvene lastnosti političnega in zlasti revolucionarnega gibanja. Hkrati neizogibno začinja preraščati v del obstoječega (kapitalističnega) reda. Na to 'nevarnost' za gibanje je daljnovidno opozarjala Rosa Luxemburg pred stodvajsetimi leti: »Kdor se odloči za pot zakonske reforme namesto za zavzetje politične oblasti in za družbeni prevrat /.../, izbere drug cilj, namesto novega družbenega reda (socializma) samo nebstvene spremembe v starem redu (kapitalizmu)« (IS/1977, 109). Mi pa ji lahko odgovorimo, da je v današnji dobi neoliberalizma ta izbira več ali manj 'pozabljena', saj so 'leve' stranke, tudi tiste, ki se razglašajo za delavske, večinoma 'pokleknile' pred kapitalizmom. Od dediščine, nekoč zavidljivo močnega in mednarodno organiziranega proletariata, pa naj gre za komunistično ali socialnodemokratsko gibanje, je ostala zgolj »socialna država« in še te je vsak dan manj. Skratka, nekdanja ofenzivna proletarska strategija in taktika, ki je temeljila na prodorni teoretični misli in organizacijski moči, je zvedenela v globalizacijskih procesih. Z malo sarkazma lahko 'invalidno' politično areno – brez močne in načelne levice – ocenimo z »*déjà vu*«, že videno – na prelomu iz 19. v 20. stoletje v politični rutini nemške socialnodemokratske stranke in njenih sindikatih:

Ob organizacijskem vzponu je nastal sloj parlamentarcev, delavskih birokratov in upravnih funkcionarjev, ki so sedeli v sindikatih, zadrugah, strankinih sekretariatih, uredništvihih strankinih listov in kot poslanci v parlamentu. Živelci niso več samo za delavsko gibanje, ampak tudi od njega. Organizacija gibanja je postala zanje iz izvoda za akcijo sama sebi namen; v njihovem mišljenju sta se neopazno zamenjala cilj in sredstvo.

1 »Temeljno merilo za razlikovanje med levico in desnico je različna presoja ideala enakosti, merilo za razlikovanje zmernega krila od skrajnega krila tako na desnici kot na levici pa različen odnos do svobode« (Bobbio, 1995, 105).

(2) Z neoliberalizmom so lastniki kapitala še enkrat dokazali, da so se sposobni prilagoditi izzivom vsakokratnega družbenega časa, seveda sebi v prid. Kaj pa njihov nasprotni razred, proletarijat? Ta je s svojimi političnimi in sindikalnimi voditelji po padcu železne zavese le pasivno opazoval razkroj in demontažo doseženega v stoletnem boju. Povedano z besedami Rose Luxemburg: »voditelji so odpovedali«. Zato je prav gotovo na mestu vprašanje, na kateri organizacijski stopnji razvoja in boja se je znašel današnji proletarijat, ki se v procesih globalizacije (gl. Rizman, 2008 in 2014; Mlinar, 2012) nezadržno transformira v prekariat. Ne bomo daleč od resnice, če posplošeno odgovorimo, da se proletarijat giblje v okvirih druge stopnje, to je ekonomske, sindikalne organiziranosti; medtem ko položaj prekariata, ki je praviloma sindikalno neorganiziran, še najbolj spominja na prvo, neorganizirano, stihijsko stopnjo. Ta ocena bi veljala seveda za legalni trg delovne sile; vemo pa, da obstaja tudi vzporedni ilegalni trg, ki se vsakodnevno veča z migranti, ilegalnimi pribežniki itn., ki praviloma pristanejo na neorganizirani stopnji (gl. Mezzadra in Neilson, 2018). Če imamo poleg tega v vidu še dokaj ohlapno in nemočno delavsko in socialistično organiziranost na mednarodni ravni, potem bi se morali tako (delavski) voditelji kot delavstvo globoko zamisliti tako nad svojim družbenim položajem, nad svojo politično nemočjo, kot tudi nad svojo (ne)aktivnostjo. Predvsem slednja izstopa, botruje ji pa politična neorganiziranost na vseh nivojih (od lokalnih do internacionalnih).

(3) Konstitutivni in mobilizacijski element klasičnih družbenih gibanj je bila ideologija. Nova družbena gibanja se temu elementu praviloma odrekajo, posledično jim je odvzeta ustrezna politična moč in vpliv na parlamentarno kreiranje politik. Nič drugače ni z novimi delavskimi gibanji. Ideologija je postala obrobna, prav tako pripadnost stranki in sindikatu, kar odločilno vpliva tudi na (ne)organiziranost, in posledično je gibanje potisnjeno zgolj na ekonomski boj.² Glavni vzrok temu občemu preokretu je zgodovinsko iskati v negativnih izkušnjah s stalinizmom – kot »najbolj brutalni obliki uničenja človeške individualnosti, pridobitvi francoske revolucije« (Britovšek, v Nežmah, 1994) – v sistemu, ki je do skrajnosti zlorabil tako ideologijo kot organiziranost ter zatrl spontanost v gibanju in še kaj. Vendar kot velja za vsako negativno izkušnjo (je svarilo in hkrati nova priložnost), bodo morala »nova« delavska gibanja v zdajšnjem obdobju neoliberalizma prej ko slej presekati gordijski vozle svoje vloge pasivnega družbenega igralca, ne nazadnje obstoj »socialne države« ni ne samoumeven ne trajen v današnjem globalnem svetu (gl. Bauman, 2013 in 2016).

2 »Brez marksistične znanstvene razredne teorije ni ideologije, skozi katero bi se konstituiral revolucionarni delavski razred kot empirična družbena stvarnost.« Drugače povedano, »brez marksistične teorije ni celovite delavske razredne zavesti,« pa tudi, »da spontana zavest delavcev privede običajno le do 'sindikalizma', do ekonomskega boja v mejah danega produkcijskega načina,« je opozoril M. Kerševan v svoji tehtni študiji *Razredna analiza ...* (1980, 45).

11.

Idejna heterogenost organiziranega mednarodnega delavskega gibanja v drugi polovici 19. stoletja

V: *Zgodovinski časopis*, 61 (2007), št. 1-2, str. 157–173.

V razpravi je težišče analize osredotočeno na prikaz tistih segmentov v socialnodemokratskem taboru, ki so v embrionalnih oblikah že nakazovali njegov notranji razcep, obenem pa predstavljajo *conditio sine qua non* za razumevanje le-tega: idejna heterogenost I. internacionale, idejna razčiščevanja v nemški socialni demokraciji, razlike v organiziranosti delavskega gibanja v času I. in II. internacionale, pojmovanje internacionalizma, revizija (»kriza«) 'uradnega' marksizma konec 19. stoletja. Ta globoka »kriza« v gibanju ni samo odprla teoretske razprave »revolucija ali reforma«, pač pa je tlakovala pot k idejni diferenciaciji in je posledično vodila do razcepa socialnodemokratskega gibanja na tri idejne struje (desnico, center, levico), tako v nacionalnem kot internacionalnem pogledu.

Vpogled v začetke gibanja »siromašnih in brezpravnih« – zahteve po družbeni harmoniji, enakosti in skupnosti

V obdobju velikih meščanskih revolucij si je buržoazija na splošno lastila pravico, da zastopa v boju proti fevdalnemu plemstvu hkrati interese različnih delovnih slojev/razredov. Kljub temu so pri vsakem velikem meščanskem gibanju vzplamtevala samostojna gibanja tistega razreda, ki je bil bolj ali manj razviti predhodnik modernega proletariata.¹ Mnoge sanje o vrnitvi v »zlato dobo« družbene harmonije in enakosti so še pred industrijsko dobo prežemale številna družbena gibanja, pa tudi mnoge radikalne verske shizme oziroma sekte, kajti ideje o družbeni harmoniji in enakosti so bile silno mobilizatorične in privlačne za potlačene in izkoriščane množice v času družbenih kriz, v katerih so se izostrila razredna nasprotja: »Tako je bilo v dobi reformacije in kmečke vojne z anabaptisti in Tomažem Münzerjem;² v veliki angleški revoluciji z levellerji; v veliki francoski revoluciji z Babeufom. Te revolucionarne vstaje še nedozorelega razreda so spremljale ustrezajoče teoretične manifestacije: v 16. in 17. stoletju utopični opisi idealnih družbenih razmer,³ v 18. stoletju že kar prave komunistične teorije« (Morelly in Mably⁴) (Engels, MEID-IV/1968, 589–590 /*Razvoj socializma*/).

Med protislovji v družbenem življenju, ki so spremljala rojevanja kapitalistične družbe, je še posebej izstopalo protislovje med surovostjo, s katero so procesi prvotne akumulacije vodili velike kmečke množice v proletarizacijo, in med sproščenostjo in samozavestjo meščanskega človeka, ki se je otesel fevdalnih odvisnosti. To temeljno

1 Beseda proletariat se je pojavila v 16. stoletju. V historičnem smislu jo je povzel Montesquieu, Rousseau ji je v delu *Du contrat social*, 1762 (*Družbena pogodba*, 2001) prvi dal pomen pripadnosti najbolj siromašnemu razredu; v 19. stoletju, z industrializacijo, pa se je raba razširila.

2 Thomas Münzer (ok. 1490–1525), nemški revolucionarni teolog, voditelj nemške kmečke vojne (1524–1525) in zastopnik zgodnjega utopičnega socializma (gl. Engels, MEID-III/1967, 179–306 /*Nemška kmečka vojna*/).

3 Mišljeni so spisi utopičnih komunistov Thomasa Mora, *Utopija* in Tommasa Campanelle, *Država sonca* (v Pagon-Brglez /ur./, 1979, 57–176).

4 Abbé Gabriel Mably (1709–1785) velja skupaj z Morellyjem za najbolj tipičnega predhodnika komunizma. S stališča naravnega prava je dokazoval škodljivost in neupravičenost privatne lastnine. Zagovarjal je pravico ljudstva do vstaje in velja za pravega teoretika francoske revolucije (izvršna oblast mora biti podrejena zakonodajni, ta pa je v rokah predstavniške skupščine). Oba z Rousseaujem sta veljala za avtoriteti med jakobinci in tudi med babuvisti.

protislovje je samo po sebi, na eni in drugi strani, kar izzivalo iluzije, ne samo iluzije o pravni in politični enakosti, ampak o absolutni družbeni enakosti, se pravi tudi o ekonomski enakosti ljudi (še posebej med utopičnimi socialisti). Potemtakem se zahteva po enakosti ni več omejevala le na politične pravice, temveč se je širila tudi na družbeni položaj posameznih ljudi: »odpravijo naj se ne le razredni privilegiji, temveč tudi razredne razlike same« (ibid., 590). Z vso silovitostjo so te zahteve privrele na dan v revolucionarnem gibanju francoskih ljudskih množic, ki je po mnenju Karla Marxa »pognalo komunistično idejo« (Markov in Soboul, 1989, 288–289). Seveda ne gre prezreti, da se je kapitalistična družba razvijala v popolnem protislovju z ideali francoske revolucije o »svobodi, enakosti, bratstvu«. Od vseh revolucionarnih gesel se je še najbolj odtujila geslu enakosti: »Enakost – prva želja narave, prva potreba človeka in prva vez vsake zakonite združitve!« kot jo je nedvoumno opredelil Babeufov sodelavec Sylvain Maréchal (1796) v »Manifestu enakih« (v Pagon-Brglez /ur./, 1979, 218). Revolucija je sicer uničila stari (fevdalni) družbeni red, ni pa mogla organizirati družbe socialne pravičnosti. Skladno s to ugotovitvijo so nastajale socialistične in komunistične ideje o družbi,⁵ v kateri ne bo izkoriščanja človeka po človeku, poznane pod skupnim imenom *utopični* (zgodnji) in *znanstveni* socializem.

Poleg želja po družbeni harmoniji in enakosti je navdihovala brezpravne množice še ideja *skupnosti*. Gre za posebno pomembno težnjo, ki je pričujoča v vsaki predstavi o socializmu; človek lahko uresniči vse svoje možnosti le v skupnosti, kajti le v skupnosti je mogoče doseči človeško osamosvojitvev, emancipacijo. Postopoma se je sredi 19. stoletja pridružila pojmu socializma še zahteva, da naj bi *lastništvo nad sredstvi za proizvodnjo* ne bilo zasebno, temveč v rokah ali pa vsaj pod nadzorstvom skupnosti. Vsekakor pa naj se ta sredstva uporabljajo v dobro skupnosti. Prav ta zahteva je našla v socializmu svojo zaostreno kristalizacijo.

Francoska meščanska revolucija (1789) je porodila vrsto smeri socializma – babuvizem (Babeuf, Buonarroti), avtoritarno sensimonijanstvo (Saint-Simon),⁶ blankizem (Blanqui), utopični socializem (Robert Owen, Charles Fourier, Étienne Cabet), anarhizem (Proudhon, Bakunin) –, ki so vsaka s svojo ideologijo in politično dejavnostjo pomembno vplivale na nadaljnji razvoj delavskega gibanja. Med navedenimi naj na tem mestu opozorimo le na vplivnost *babuvistične smeri*, imenovane po francoskem revolucionarju in utopičnemu komunistu Babeufu, voditelju tajnega društva *Société des égaux* (Združbe enakih). »Babeuf⁷ je skupaj z Buonarrotijem zasnoval *zaroto enakih* – prvo komunistično

5 Zgodnja ideja socializma je – v nasprotju z »zasebnostjo« (individualnostjo) – poudarjala »družbenost«; v tem smislu nasprotuje temeljnim idejam liberalizma. Prav v napadu na individualizem se oblikujejo tudi prve socialistične doktrine, kajti liberalizem je kazal v poudarjanju individualizma izrazito nedružbenost. Pod pojmom *socializem* so do srede 19. stoletja razumeli meščanska gibanja, pod *komunizmom* pa delavska gibanja. Šele od srede 19. stoletja naprej so s socializmom poimenovali prehodni sistem iz kapitalizma v komunizem.

6 Saint-Simon – mdr. velja tudi za začetnika teorije industrijske družbe: »industrializem je uvod v socializem«.

7 François Noël Babeuf (1760–1797) je v obdobju francoske revolucije sodeloval v revolucionarnem kmečkem gibanju ter zastopal interese revnih kmetov in proletariata. V času jakobinske diktature je delal v pariški administraciji; po padcu jakobincev je v svojem časopisu »Le Tribun du Peuple« (Tribun ljudstva) ostro kritiziral termidorsko reakcijo (svoje članke je podpisoval z imenom *Gaius Gracchus*, prevzetem po znanem rimskem ljudskem tribunu in reformatorju). Bil je organizator »zarote enakih«, združbe somišljenikov, ki je propagirala egalitarno, komunistično

akcijsko stranko v zgodovini, kjer so se okrog njenega drobnega najožjega jedra posvečenih združevali še jakobinci in novohébertovci (po J. Hébertu, levem jakobincu) z izključno političnim smotrom, da bi pripravili prevzem oblasti« (Markov in Soboul, 1989, 269).

Babeufa uvrščamo med najpomembnejše oblikovalce socialistične ideje v sklepni fazi francoske revolucije. Iz termidorja (z njegovim aktom je buržoazija /republika lastnikov/ izrinila ljudstvo iz političnega dogajanja) je povzel nauk o nezdružljivosti meščanskih in socialističnih revolucijskih smotrov; zato je bil prepričan (in v tem smislu je tudi deloval), da mora nujno priti »še ena, drugačna in poslednja« revolucija, ki bo uresničila zastavljene ideale (gl. Vranicki, 1996). V nasprotju z egoističnim sistemom, ki implicira individualizem, *laissez-faire* (gospodarski liberalizem), konkurenco brez mere in meja,⁸ pa babuvistični sistem komunistične enakosti – z inspiracijo pri Rousseauju (1993) in njegovim določnim odgovorom na vprašanje Akademije v Dijonu: »Odkod izvira neenakost in ali jo naravni zakon dopušča?« (1753) – sloni na trditvi, da je narava dala vsem ljudem enako pravico do vseh dobrin. Naloga družbe je potemtakem zaustaviti težnje k neenakosti. »Vsakemu po njegovih potrebah«, je bil moto njihove doktrine. Babeufa štejemo za ideologa utopičnega komunističnega koncepta: družba komunistične enakosti naj bi se uresničila z zarotniškim prevratom izbrancev (»zlate tisočine«). Njegovo gibanje »zaroto enakih« bi lahko pogojno šteli kot nadaljevanje revolucionarnega jakobinstva (za »republiko enakosti«), z bolj natančnim in jasnejšim družbenim ciljem, to je družbe komunistične enakosti. Bilo je prvič, da so bile socialistične ideje prepletene z idejo širokega ljudskega gibanja.

Eno izmed temeljnih vprašanj, ki so ga postavili babuvisti, in ki bo še kako okupiralo ideologe socialističnega gibanja, je bilo vprašanje, ki je ostalo aktualno do danes: kako priti do socializma? Ne gre prezreti, da je Babeufova izredna zasluga prav v njegovem iskanju poti, kako bi lahko spremenil svoje ideje v revolucionarno dejanskost. Babeufov krog je – potem ko je brez uspeha pričakoval množično ljudsko gibanje kot odgovor na termidorski prevrat buržoazije (padec Robespiera in jakobinstva, 27. julija 1794) – zaključil, da je revolucionarno voljo ljudstva premagala zarota desnice, in posledično se mora organizirati levica, ki bo ponovno aktivirala revolucionarno voljo ljudstva, da bo prevzela oblast. Ker pa ljudstvo tega akta ni zmožno samo izpeljati, mora le-tega v njegovem imenu izvesti revolucionarna elita. Ta naj bi dvignila ljudstvo na raven naloge, ki bo njemu samemu v korist. V tem prehodnem obdobju bo potrebno uvesti začasno diktaturo; to naj bi bila »omikana« diktatura, ki bi jo nadzirali z demokratično kontrolo. To ne bi bila diktatura razreda, marveč revolucionarne

družbo do katere naj bi prišli z oboroženo vstajo; zarota je bila izdana, Babeuf pa giljotiniran. Njegov sicer asketski in grobi egalitaristični komunizem anticipira nekatere temeljne ideje znanstvenega socializma (materialistični svetovni nazor, vloga razrednega boja v družbi, razredni značaj države). Italijanski revolucionar Filippo Buonarroti (1761–1837), Babeufov prijatelj in podpornik, je ponovno oživil Babeufove ideje v revolucionarnem delavskem gibanju z delom *Histoire de la conspiration pour l'égalité dite de Babeuf*, 1828 (v Pagon-Brglez /ur./, 1979, 177–213: *Zarota za enakost, imenovana Babeufova zarota*).

8 Prvi socialisti so liberalizem obtoževali zaradi dezintegracije družbenega življenja, skupnosti. S tega stališča so napadali doktrino *laissez-faire*. Francoski socialist Louis Blanc (1811–1882), pisec »Organizacije dela« (*Organisation du travail*, 1839), je trdil, da je prav ta doktrina kriva za izkoriščanje človeka v moderni družbi, ki nima primere; z industrializacijo je bil delavec odtujen starim navadam, ni pa našel novega sidrišča.

elite, »ki želi ljudstvu dobro«. Ta komunistični koncept, združen z zaupanjem v revolucionarno hrabro in žrtvujočo se manjšino (elito t. i. poklicnih revolucionarjev), je bil zlasti živ v tajnih društvih 19. stoletja (v Franciji in Nemčiji),⁹ čeprav tudi pozneje ni izginil (npr. pri ruskih boljševikih).

Za utopične socialiste je bil socializem predvsem moralni ideal in zahteva pravičnosti; lahko bi rekli stvar dobre volje in uvidevnosti (humanosti) ter človekoljubja (filantropije) bogatih in vplivnih ljudi. V nasprotju z njimi pa je bil socializem za pristaše t. i. znanstvenega socializma, ki sta ga utemeljila Karl Marx (1818–1883) in Friedrich Engels (1820–1895), stvar zgodovinske nujnosti in revolucionarne prakse delavskega razreda. Ravno v delavskem razredu – razredu revnih, odtujenih in izkoriščanih – sta utemeljitelja odkrila tisto družbeno silo, ki je sposobna spremeniti krivični kapitalistični svet in ga pripeljati do socialistične preobrazbe. Marxova misel, da je v proletariatu materialno orožje revolucionarne teorije, proletariat pa ima v teoriji svoje duhovno orožje, je postalo zgodovinsko dejstvo.

Prežemanje delavskega gibanja in socialistične ideologije

Delavsko gibanje je bilo samo okvir in zasnova, iz katerih so izšle pomembne ideologije. Bilo pa je hkrati pod vplivom različnih ideologij, med katerimi je bil socializem daleč najpomembnejši idejni in doktrinarni okvir, v katerem se je delavsko gibanje razvijalo in krepilo. Vendar prežemanje delavskega gibanja in socialistične ideologije¹⁰ ni bil premočrten proces. Prve politične organizacije, ki so sovpadale z zgodnjim delavskim gibanjem, so imele cilje, ki so le delno zadevali bistvene interese proletariata. Začetki nas vodijo v sredino 17. stoletja, v čas angleške revolucije/državlanske vojne (1642–1651), v okrilju katere se je razvilo gibanje *levellerjev* (bojnikov za enakost); to je bila politično-religiozna stranka, ki se je bojevala za enakost vseh državljanov pred zakonom, demokratično republiko z enodomnim parlamentom, ločitev izvršne od zakonodajne oblasti, svobodo vesti in veroizpovedi idr. Najradikalnejši med njimi so bili t. i. resnični *levellerji* (*True Levellers*), imenovani tudi kopači (*Diggers*). Ideolog gibanja Gerrard Winstanley (1609–1676) je v delu »Program zakonov svobode« (*The Law of Freedom in a Platform*, 1652) trdil, da brez ekonomske ni niti politične demokracije, zato je zahteval odpravo privatne lastnine, predvsem nad zemljo (gl. Sharp, 1998). Vendar te ideje niso imele svojega organskega nadaljevanja (pogojno le pri Robertu Ownu) in potemtakem tudi ne širšega vpliva na nadaljnji tok socializma.

9 Skrajno krilo tega gibanja je zastopal v Franciji Louis Blanc, mirnejšega pa Étienne Cabet. V Nemčiji je bil najpomembnejši ideolog utopičnega komunizma Wilhelm Weitling (1808–1871), vodilni teoretik *Zveze pravičnih*.

10 Moderni socializem se je kot idejnopolitični nazor delavskega razreda in kot družbeno gibanje razvil v prvi polovici 19. stoletja ter bil ob konservatizmu in liberalizmu poldrugo stoletje najvplivnejša politična struja evropske in svetovne civilizacije.

Tega pa ni moč trditi za množično gibanje na angleških tleh v tridesetih in štiridesetih letih 19. stoletja, ki je zahtevalo volilno reformo¹¹ in preoblikovanje Anglije v demokratično državo. Volilno geslo gibanja, bolj znanega pod imenom *čartizem*, se je glasilo: »Politična oblast nam je sredstvo, družbena blaginja naš namen«. Ta posebni socialni pomen delavskega čartizma je zabeležil Engels v delu *Položaj delavskega razreda v Angliji*:

Leta 1838 se je med drugim udeleževal gibanja neki metodistični duhovnik in socialni reformator Joseph Stephens. Na shodu v Manchestru, na katerem je bilo zbranih dvesto tisoč ljudi, je dejal: »Čartizem, prijatelji moji, ni takšno politično vprašanje, da bi šlo samo za to, da dobite volilno pravico itn., ampak čartizem je vprašanje *noža in vilic*; karta/listina pomeni dobro stanovanje, dobro hrano in pijačo, dobro življenje in krajši delavnik« (MEID-I/1969, 814–815). Ali povedano z besedami K. Marxa: »Ni političnega gibanja, ki ne bi bilo obenem tudi družbeno/socialno« (MEID-II/1971, 540 /*Beda filozofije*/).

Gibanje čartistov (gl. Brown, 1998) je bila prva organizirana politična akcija delavstva, predhodne so bile zgolj ekonomsko naravnane.¹² Potem ko je parlament njihovo peticijo *People's Charter* zavrnil, je v gibanju prišlo do radikalizacije delavskih množic in razcepa (1839) v dve poglavitni struji: v stranko moralne sile (*Moral Force Party*), ki se je zavzemala za sodelovanje z liberalno-demokratičnim meščanstvom ter za dvig kulturne in izobrazbene ravni delavstva, in stranko fizične sile (*Physical Force Party*), ki je menila, da je edino sredstvo za uzakonitev peticije množična stavka. Stranka slednjih je v revolucionarnih akcijah videla edino učinkovito obliko boja zoper vladajoče sloje ter podpirala idejo o ustanovitvi mednarodne organizacije delavskega gibanja. Prav heterogenost sestavin čartizma, ki jih ni bilo mogoče spraviti na skupni imenovalc, so pospešile njegov razkroj po revolucionarnem letu 1848. Čartistično gibanje resda še ni ustvarilo 'klasične' politične stranke, vendar pa je izsililo nekaj pomembnih vladnih socialnih ukrepov za tisti čas, med katerimi velja omeniti zakon o *deseturnem delavniku* (1847).¹³

11 Londonska zveza delavcev (*London Working Men's Association*) je objavila maja 1838 peticijo »people's charter« (ljudsko listino/karto) s šestimi zahtevami po reformi spodnjega doma parlamenta: 1. volilna pravica za vse polnoletne moške (več kot 21 let); 2. tajnost volilnega glasovanja (da se prepreči podkupovanje in ustrahovanje od strani buržoazije); 3. vsakoletne volitve v parlament (obnovev parlamenta); 4. enakopravnost volilnih okrajev s po enim poslancem (enako veliki volilni okrajji); 5. dnevnice za poslance (da lahko tudi nepremožni sprejmejo izvolitev); 6. ukinitvev premoženjskega cenzusa za poslanske kandidate.

12 Proti koncu 18. stoletja so že obstajali v Angliji ilegalni sindikati (*trade unions*); zakonsko so bili dovoljeni po številnih nemirih leta 1824. Njihov namen je bil dvojen: bojevati se z delodajalcem za izboljšanje ekonomskih pogojev delavcev (zvišanje mezd, skrajšanje delovnega dne) ter zavarovati delavce pred konkurenco neorganiziranih delavcev (stavkokazov).

13 Več o tem gl. Engels: *Položaj delavskega razreda v Angliji* (MEID-I/1969, 795–826 /Delavska gibanja/).

Junija 1847 je bila na kongresu v Londonu ustanovljena *Zveza komunistov*;¹⁴ prva organizacija, ki je svoje komunistične nazore jasno izrazila v svojem naslovu.¹⁵ Geslo *Zveze pravičnih* »Vsi ljudje so bratje!«, je *Zveza komunistov /ZK/* nadgradila z razredno vsebino: »Proletarci vseh dežel, združite se!«. Staro geslo kaže na utopično vero v dobroto in pripravljenost vseh ljudi, da pomagajo delavcem, ko bodo spoznali njihovo bedo; novo geslo pa meri na svetovno združevanje proletariata, ki je podlaga za njihovo politično in družbeno zmago. Sprejeti statut opredeljuje cilj ZK v 1. členu: »Namen Zveze je uničenje buržoazije, vladavina proletariata, ukinitve stare, na razrednih nasprotjih zgrajene buržoazne družbe in graditev nove družbe brez razredov in brez privatne lastnine« (Vranicki, 1983, I/143). Program *Zveze, Manifest Komunistične stranke (Komunistični manifest)*, je izšel na večer pred februarско revolucijo 1848 v Franciji. *Manifest* (MEID-II/1971, 567–631),¹⁶ v katerem je »komunizem« dobil jasno idejno podobo, je delavcem dopovedoval, da do komunizma ne vodi mirno prepričevanje in sklicevanje na razum in humanost, kot to trdijo utopične socialistične teorije, ampak ostri in neusmiljeni razredni boj. Že v avgustu 1844 je Marx v pariškem časopisu »Vorwärts« zapisal misel, ki jo je potem razvil v *Manifestu komunistične stranke*: »Vsaka revolucija ukinja staro družbo; toliko je socialna. Vsaka revolucija ruši staro oblast; toliko je politična.« S poudarjanjem primata družbenih odnosov nasproti političnim je bilo premagano abstraktno shematično postavljanje pojmov »politično« in »socialno« enega proti drugemu, kar je pri vseh utopičnih socialistih vodilo do zavračanja političnega boja.

Če sta Marx in Engels v revoluciji videla gonilno silo v zgodovini, je bilo to njuno prepričanje – glede na pomembno vlogo, ki sta jo pripisovala revolucionarnim množicam v zgodovinskem razvoju – seveda nezdržljivo s kakršnimkoli pučističnimi taktikami blanquistov¹⁷ in anarhistov. Toda Marxu in Engelsu ni šlo le za zgodovinsko aktivno vlogo množic na splošno, ampak sta predvsem hotela jasno nakazati zgodovinsko vlogo proletariata kot ustvarjalca socialistične družbe (svoj »znanstveni soci-alizem« sta utemeljevala iz revščine, alienacije in eksploatacije proletariata).

14 Nastala je iz *Zveze pravičnih*, ene najpomembnejših delavskih organizacij (tajnih revolucionarnih društev) v tridesetih in štiridesetih letih 19. stoletja, ki je imela svoje člane v Franciji, Belgiji, Angliji, Švici in v nemških mestih; njena člana sta bila od l. 1847 tudi Marx in Engels. Aktivno sta se vključila v razčiščevanje pomembnih ideoloških, političnih in organizacijskih vprašanj v zvezi, ki je dotlej programsko delovala na idejah utopičnih socialistov in metodah zarotniškega boja.

15 Marx in Engels sta vztrajala pri zahtevi, da je treba najprej pojasniti temeljna vprašanja o razlikah med komunizmom (delavska gibanja) in socializmom (meščanska gibanja) ter o sredstvih in poteh za uresničitev socialistične družbene ureditve. Na 2. kongresu ZK (novembra 1847) so Marxu in Engelsu naložili, da pripravita za objavo popoln teoretski in praktični program stranke; »Manifest« sta napisala med novembrom 1847 in januarjem 1848 (gl. Britovšek, 1971–1972 [2015]).

16 Hkrati ne gre spregledati Engelsova spisa *Načela komunizma* (MEID-II/1971, 541–565) kot enega zadnjih osnutkov za »Manifest«. Prvi slovenski prevod »Manifesta« je izšel leta 1908 v Idriji.

17 Louis Blanqui (1805–1881), francoski revolucionar in vodja francoskega proletariata v revoluciji 1848. Kot utopični komunist je zagovarjal komunistično družbo in vzpostavitev revolucionarne diktature; učil je, da mora zarotniška revolucionarna elita nasilno strmoglaviti buržoazijo, vzpostaviti revolucionarno diktaturo in uporabiti osvojeno državno oblast za izvedbo družbenoekonomske in kulturne reforme. V ječi je preživel 36 let.

Bližnji cilj komunistov je isti kot cilj vseh drugih proletarskih strank: formiranje proletariata v razred, strmoglavljenje buržoaznega gospodarstva, osvojitve politične moči po proletariatu. /.../ Komunistična revolucija je najradikalnejši prelom s podedovanimi lastninskimi razmerji. /.../ Skratka, komunisti vsepovsod podpirajo sleherno revolucionarno gibanje proti obstoječim družbenim in političnim razmeram. V vseh teh gibanjih poudarjajo kot glavno vprašanje gibanja lastninsko vprašanje. Ekspropriacija buržoazije pomeni ukinitve dosedanjih lastninskih razmerij.¹⁸ /.../ Komunisti napovedujejo delajo povsod za povezavo in sporazumevanje demokratičnih strank vseh dežel (ibid., 628 /*Manifest*/).

Ta zgodovinski proces – preobrazbe množice mezdnih delavcev, ki so še brez potrebnega minimuma razredne zavesti (delavski razred v objektivnem pomenu besede), v moderen delavski razred (kot subjekt z razredno zavestjo) – sta Marx in Engels označevala kot prehod iz »razreda po sebi« v »razred za sebe«. Dozorela zavest (o bistvu lastnega razrednega položaja, o konfliktu interesov kapitala in dela ter o lastni vlogi razreda mezdnih delavcev v družbenem razvoju) je bila tista, ki je šele konstituirala moderen delavski razred, in kot taka tvori osnovo njegove družbene identitete in zgodovinske subjektivitete (Pribičević, 1979, 11). Stopnja razredne zavesti, ki spreminja proletarske množice v »razred za sebe«, je dosežena, ko te množice sprejmejo socializem za svojo osnovno politično opredelitev. »Razred za sebe« ne le teži k socializmu, ampak se zanj tudi bojuje – je subjekt boja za revolucionarno družbeno preobrazbo (ibid., 13).

Idejna raznolikost pod dežnikom I. internacionale (1864–1876)

V obdobju od zloma revolucij (1848) do izbruha svetovne ekonomske krize (1857) o kakem delavskem, še zlasti političnem gibanju, skoraj ne moremo govoriti. Svetovna ekonomska kriza je bila šele tista, ki je v evropskih državah znova zaostri-la ne samo razredni boj med buržoazijo in proletariatom, pač pa tudi utrdila prepričanje v delavskih vrstah, da bo njihov razredni boj proti novemu vladajočemu/kapitalističnemu družbenemu razredu uspešen le, če bodo organizirani na mednarodni ravni. V tem kontekstu je treba tudi razumeti ustanovitev Mednarodnega delavskega združenja (*International Workingmen's Association*), 26. septembra 1864 v Londonu, bolj znanega pod imenom *Prva internacionala* (gl. Katz, 1992). Cilj ustanovitve Internacionalne – kot sredstva za graditev mednarodnega delavskega gibanja na perspektivah bodoče socialne revolucije – je bil izražen v tezi, da »osvoboditev delavskega razreda ni niti krajevna niti nacionalna naloga, temveč je družbena naloga, ki obsega vse dežele, kjer obstaja moderna družba, in katere rešitev je

18 »Kar označuje komunizem, ni odprava privatne lastnine sploh, temveč odprava meščanske lastnine. Toda moderna meščanska privatna lastnina je zadnji in najpopolnejši izraz proizvajanja in prilaščanja produktov, ki temelji na tem, da manjšina izkorišča večino« (MEID-11/1971, 604 /*Manifest*/).

odvisna od praktičnega in teoretičnega sodelovanja najnaprednejših dežel« (Marx, v MEID-IV/1968, 139 /Začasna pravila Mednarodnega delavskega združenja/). Teza – usklajena z Engelsovimi odgovorom na 19. vprašanje, ki si ga je zastavil v spisu *Načela komunizma*: »Ali bo lahko prišlo do te revolucije le v eni sami deželi? Ne. Velika industrija je že s tem, da je ustvarila svetovni trg, tako povezala vsa, posebno še civilizirana ljudstva sveta, da je sleherno ljudstvo odvisno od tega, kar se zgodi pri kakem drugem ljudstvu. /.../ Komunistična revolucija zategadelj ne bo zgolj nacionalna revolucija. /.../ Je univerzalna revolucija in zato bo tudi imela univerzalno torišče« (MEID-II/1971, 558) – bo deležna usodne revizije v času ostrega spora med Trockim in Stalinom (jeseni 1924), ki ga je razplamtelo vprašanje: »Ali je možno graditi socializem v eni deželi?«¹⁹

Marxu, »duši Mednarodne delavske zveze«, je bilo jasno, da je Internacionala le rahla zveza, sestavljena iz različnih ideoloških elementov. »S tem, da je združeval delavsko gibanje raznih dežel, da si je prizadeval usmeriti različne oblike neproletarskega predmarksističnega socializma (Mazzini,²⁰ Proudhon,²¹ Bakunin,²² angleški liberalni tradeunionizem,²³ lassallovski²⁴ desni odklon v Nemčiji ipd.) v strugo skupnega delovanja, da se je bojeval proti teorijam vseh sekt in šol, je Marx skoval enotno taktiko proletarskega boja delavskega razreda v različnih deželah« (Lenin, 1975, 14). »V Generalnem svetu«, pripominja K. Kautsky, »je bila Marxova posebna usmeritev sprejeta z veliko mero previdnosti. Samo zaradi izjemne intelektualne premoči in spretnosti obvladovanja ljudi je Marxu uspelo v Internacionali uveljaviti svoje strateške linije« (v Haupt, 1984, 279). Tudi Bakunin je priznal, da je Marx »najbolj trdna,

19 V nasprotju s prepričanjem Leva Trockega (*Permanentna revolucija*, 1972a), da se bo revolucionarno gibanje uspešno razvijalo in doseglo zmago le, če bo postalo vseevropsko, medtem ko naj bi bilo obojno na zanesljivo smrt, če bi ostajalo v nacionalnih okvirih, je Josif Stalin v polemiki s Trockim postavil svojo formulo o »samobitnosti« ruske revolucije (Stalin, 1981, 89–103 /*Oktober i teorija permanentne revolucije Trockog*/).

20 Giuseppe Mazzini (1805–1872), italijanski meščanskodemokratski revolucionar, eden vodilnih predstavnikov italijanskega nacionalnega osvobodilnega gibanja; bil je ustanovitelj gibanja »Mlada Evropa« (1834) in soustanovitelj centralnega odbora »Evropske demokracije« v Londonu (1850).

21 Pierre Proudhon (1809–1865), francoski ekonomist in filozof, malomeščanski socialist, eden predhodnikov anarhizma. V delu *Kaj je lastnina?* radikalno dokazuje, da je vsaka lastnina kraja (»lastnina je tatvina«). V knjigi *Sistem ekonomskih protislovij ali filozofija bede* (1846) nasprotuje tako meščanski kot komunistični družbi; prvi očita, da škoduje enakosti, drugi pa neodvisnosti. Zato zavrača potrebnost vsake države in politične organizacije ter si prizadeva za miroljubno reformo kapitalizma, za sintezo enakosti in neodvisnosti v svobodi kot »tretji obliki družbe«. S svojimi idejami je vplival na francosko delavsko gibanje (gl. Edwards /ur./, 1969). Marx je Proudhonove ideje zavrnil l. 1847 v delu *Beda filozofije* (MEID-II/1971, 395–540).

22 Mihail Bakunin (1814–1876), ruski revolucionar, eden izmed ideologov anarhizma in narodništva.

23 »Tradeunionisti« so bili prepričani, da razrednih odnosov ni mogoče odpraviti, s tem pa je nujen tudi obstoj kapitalizma. Poudarjali so predvsem pomen (sindikalnega) boja za višje mezde in krajši delovni čas. Zaradi delnih uspehov v Angliji – 10-urni delavnik, uvedba splošne volilne pravice (op. za moške) – so se postavili na stališče, da je najprimernejša mirna, to je parlamentarna pot v socializem (gl. Bauman, 1972).

24 »Lassallovci« – poimenovani po Ferdinandu Lassallu (1825–1864), nemškemu socialistu in udeležencu revolucije 1848, sodelavcu lista *Neue Rheinische Zeitung* (pod Marxovim uredništvom) ter organizatorju nemškega delavskega gibanja (gl. Friederici, 1985) – so menili, da si bo delavski razred izbral politično oblast po parlamentarni poti, s splošno volilno pravico in socialnimi reformami (od tod tudi oznaka reformistično gibanje).

najbolj vplivna in najbolj modra opora socializma, eden od čvrstih branikov zoper vdiranje meščanskih smeri in teženj vsakršnega tipa»; »Marx je prvi ekonomski in socialistični znanstvenik našega časa« (ibid.).

Na kongresih Internacionale so ostro razpravljali o socialnih, političnih, pragmatičnih vprašanjih, ki so jih postavljali zastopniki raznih smeri. V prvih letih obstoja Internacionale je potekal boj med marksisti in proudhonisti,²⁵ pozneje med marksisti in anarhisti. Zgodovina vseh petih kongresov I. internacionale (Ženeva, 1866; Lozana, 1867; Bruselj, 1868; Basel, 1869; Haag, 1872) je dejansko zgodovina idejnega boja za marksistična načela, za enotno ideologijo, za program ciljev socializma in za metode uresničevanja le-tega. Kriza, v katero je padla Internacionala, je imela svoj izvor v konfliktu med marksizmom²⁶ in anarhizmom²⁷ oziroma med Marxom in Bakuninom glede organizacijskih vprašanj delovanja Internacionale. Marx je Mednarodno delavsko združenje, v nasprotju z Bakuninom, dojel kot enotno organizacijo delavskega gibanja vseh dežel, in sicer kot demokratično stranko, in ne kot tajno zvezo, zasnovano na zarotniških načelih. Internacionalo je smatral kot skupno stranko delavskih gibanj vseh dežel, kot federacijo socialističnih deželnih strank, ki naj bi se vključile vanjo kot sekcije; izvršni organ celotne stranke naj bi predstavljal Generalni svet. V frakcionaškem delovanju »bakunistov«²⁸ je Marx videl resno oviro za nadaljnjo enotnost mednarodne proletarske organizacije. Od Internacionale je zato zahteval, da razkrinka in izključi bakuniste iz svojih vrst; bil je mnenja, da bi se pod vodstvom te ali one smeri »Internacionala spremenila

25 »Proudhonisti«, pristaši P. Proudhona, so bili zagovorniki drobne privatne lastnine in premoženjskega izenačevanja. Nasprotovali so stankam, političnemu boju in revoluciji. Socializem so razumeli kot federacijo komun in delavskih zadrug, ki bi gospodarsko slonele na mreži posesti posameznikov in majhnih skupin; med seboj bi bili (tako razdrobljeni producenti) povezani s sporazumom o menjavi in kreditiranju (ustanavljanje lastnih bank), kar naj bi vsakomur zagotavljalo produkte lastnega dela. Marx je proudhonistom ugovarjal: »Da bi se družbena proizvodnja spremenila v velik in harmoničen sistem svobodnega kooperativnega dela, so nujne splošne socialne spremembe temeljev družbenega reda, ki jih lahko dosežemo le s prehodom organiziranih družbenih sil, to je državne oblasti, iz rok kapitalistov, to je veleposestnikov, v roke samih proizvajalcev« (Vranicki, 1983, 161).

26 V Internacionali so Bakunin in njegovi privrženci uporabljali v svoji ostri bitki zoper Marxa in Generalni svet atribut »marksidi«; in tedaj zelo uporabljani izraz »marksovski« (sinonim za »dinastijo marksidov«, »Marxov zakon«, »avtoritarni komunizem«), kakor tudi nov onomastični izraz »marksisti«, so služili bolj za obtožbo Marxa in njegovih učencev, kot pa za označitev njihovih idej. Bakunin je spretno uporabljal te polemične označitve, da bi zaprl Marxa v »sektarizem«. Sicer pa je Bakunin Marxu le vračal milo za drago; namreč Marx sam je uporabljal izraze kot so »proudhonovski«, »bakuninovski«, da bi razvrednotil ali osmešil svoje nasprotnike in kritike (Haupt, 1984, 272).

27 Anarhizem dobi mednarodno veljavo in moč z ustanovitvijo Bakuninove mednarodne tajne anarhistične organizacije »Aliansa socialistične demokracije« leta 1868 v Ženevi (gl. Britovšek, 1979 [2015]; MEID-IV/1968, 335–339 /Marxov govor o Haaškem kongresu/; MEID-V/1975, 5–76 /Komplot proti Mednarodnemu delavskemu združenju/).

28 »Bakunizem« (ena od različic anarhizma, poimenovana po M. Bakuninu) se je izoblikoval kot celostna socialnopolitična doktrina v šestdesetih letih 19. stoletja, teoretsko osnovo je dobil v Bakuninovem delu »Državnost in anarhija« (v Rizman /ur./, 1/1986, 155–263). Temeljna teza bakunizma je, da država predstavlja v vsakem primeru prisilo in suženjstvo, zaradi česar je osvoboditev delavskega razreda možna le z uničenjem vsake države. S tem, ko zavrača vsakršno državo, bakunizem zavrača tudi obliko diktature proletariata, namesto tega pa se zavzema za »svobodno organizacijo delavskih množic«, ki bi uresničevala »razredno izenačenje«. Zavzemali so se za takojšnjo organizacijo ljudskih vstaj, njihova taktika zarotništva in terorizma pa je bila v nasprotju z marksistično teorijo revolucije.

v konspirativno, pučistično organizacijo«. V nenehnih idejnih sporih, ki so presresali tedanjo Internacionalo (marksisti, proudhonisti, bakunisti, blanquisti), je ideja socializma v svoji marksistični obliki (Steinberg, 1986)²⁹ vse bolj postajala prevladujoča ideologija mednarodnega delavskega gibanja,³⁰ čeprav niti v 70. letih še ni obstajalo to, kar danes običajno imenujemo »marksizem/marksizmi« (gl. Haupt, 1984).³¹ Vendar bi tako pri Marxu kot Engelsu zaman iskali anticipacijo poznejših kontroverz, kot so bile tiste med »reformisti« in »revolucionarji« oziroma med »desnico« in »levico« znotraj marksističnih gibanj. Za oba klasika marksizma vprašanje ni bilo v tem, če so delavske stranke reformistične ali revolucionarne, in tudi ne, kaj pravzaprav pomenijo ti izrazi. Zanju je bil problem, kako preseči različne manifestacije nezrelosti, ki so zavirale razvoj razrednih proletarskih gibanj in jih, na primer, zadrževale pod vplivom različnih oblik demokratskega radikalizma (torej buržoazije ali drobne buržoazije), ali pa so jih poskušali istovetiti z različnimi tipi utopij ali domišljjskih poskusov za doseg socializma, predvsem pa so cepili nujno enotnost ekonomskega in političnega boja. Zato je anahronizem istovetiti Marxa z »desnim« ali »levim«, »zmernim« ali »radikalnim« krilom v okviru I. internacionale ali kateregakoli drugega delavskega gibanja, opozarja Hobsbawm (1984, 247).

Marxu je, kljub mnogim težavam in nasprotovanjem, uspelo uveljaviti svoje (marksistične) zahteve, kar potrjuje tudi *Statut Internacionale*, sprejet septembra 1871 na londonski konferenci:

- da osvoboditev delavskega razreda mora biti dejanje delavskega razreda samega;
- da boj za osvoboditev delavskega razreda ni boj za razredne privilegije in monopole, marveč – za enake pravice in dolžnosti, za uničenje slehernega razrednega gospostva;
- da je ekonomska podreditev delavca tistemu, ki ima monopol nad delovnimi sredstvi, to je virom življenja, temelj suženjstva v vseh njegovih oblikah, temelj vsakršne družbene bede, intelektualne zaostalosti in politične odvisnosti;
- da je zato ekonomska osamosvojitev delavskega razreda tisti veliki cilj, kateremu naj bi bilo vsako politično gibanje podrejeno kot sredstvo;
- da so vsa dosedanja prizadevanja usmerjena k temu velikemu cilju, propadla zato, ker delavci različnih strok niso bili solidarni in ker ni bilo bratskih zvez med delavci različnih dežel;

29 Avtor argumentirano ugotavlja, da je bila delavskemu gibanju ponujena na izbiro bogata paleta socialističnih teorij, ki v gibanju niso ostale brez odmeva. Marksizem se je v drugi polovici 70. let delno uveljavil le v nemški socialni demokraciji (ibid., 169).

30 Ne glede na to, kako je definiran, je pravi in resnični delavski razred predstavljal v tem času le manjšino prebivalstva, razen v Angliji.

31 Avtor razmišlja o tem, koliko je bil sam izraz »marksizem« v rabi za časa Marxa in Engelsa in koliko je danes še uporabljen; zaključuje, da je »bolj primerno uporabljati množino, to je govoriti o marksizmih« (ibid., 291).

- da v svojem boju proti združenim oblastim bogatega razreda lahko proletarijat deluje kot razred le, če se organizira v posebno stranko, ki bi nastopala proti vsem starim strankam, sestavljenim iz bogatih razredov;
- ta organizacija proletariata v politično stranko je nujna zato, da se zagotovi zmaga socialne revolucije in njen končni cilj – odprava razredov (Vranicki, 1983, 159–160).³²

Zagotovo so izkušnje *pariške komune (1871)*³³ in krepitev proletarskega gibanja tako v nacionalnem kot mednarodnem merilu³⁴ pripomogle, da so na londonski konferenci sprejeli tudi pomemben sklep o nujnosti ustanavljanja samostojnih delavskih strank, »da delavski razred more delovati proti združenim sili posedujočih razredov samo kot razred, tako da se sam konstituira kot posebna politična stranka, proti vsem starim strankarskim tvorbam posedujočih razredov; da je to konstituiranje delavskega razreda kot politične stranke nujno za zmagoslavje socialne revolucije in njenega končnega cilja – odpravo razredov« (Britovšek, 1977 [2015], 249). Temeljna naloga, kakor sta jo videla Marx in Engels, je bila posplošiti delavsko gibanje do stopnje, ko bi se spremenilo v razredno gibanje oziroma ga v krajšem časovnem obdobju spremeniti v politično gibanje, v delavsko stranko, ki se loči od vseh drugih strank posedujočih razredov in teži k osvojitvi politične oblasti. Potemtakem naj bi bilo za delavce življenjskega pomena, da se ne umaknejo iz političnega delovanja in ne dovolijo, da se loči »ekonomsko gibanje od njihove politične dejavnosti« (Hobsbawm, 1984, 245). Brez dvoma je Internacionala s svojim delom ter sprejetimi smernicami sprožila in pospešila proces nastajanja samostojnih, od meščanskega vpliva neodvisnih socialističnih delavskih strank v Evropi in Ameriki, temelječih na njenih teoretičnih izhodiščih. Marx in Engels sta seveda podprla ustanavljanje organiziranih političnih strank, ki so izražale samostojnost delavskega razreda, če le ni šlo za nekakšne sekte. Vprašanja strukture, organizacije ali sociologije stranke je bilo za njiju drugotnega pomena – »ni pomembno, kako je stranka organizirana, da je le delavska stranka, ki se loči od drugih«. Cilj stranke mora biti, da postane organiziran razred; pri tem nista odstopila od trditve iz *Manifesta*, da komunisti ne tvorijo ločene stranke, ki bi bila nasprotna drugim delavskim strankam (MEID-II/1971, 603: Proletarci in komunisti), in nikoli nista izdelala posebnih načel, ki bi služila za oblikovanje proletarskega gibanja. »Vsak razred se mora seveda organizirati kot razred pri sebi doma in njegova dežela je

32 V primerjavi s *Komunističnim manifestom*, t. i. komunistično »biblijo«, so dokumenti Internacionale manj radikalni, kar je razumljivo spričo njene idejne heterogenosti, kljub temu pa ohranjajo marksistično vizijo.

33 Ni pretirano reči, da je Marx kot edino možno »diktaturo proletariata« – ki jo je sam proučil v stvarnosti – videl pariško komuno (gl. Damjanović in Deleon /ur./, 1971), ki ji je idealno namenjeno, da postane neke vrste »ljudska fronta vseh družbenih razredov«, ki ne živijo od dela drugih, pod vodstvom in hegemonijo delavcev: »To je bila prva revolucija, v kateri je bil delavski razred odkrito priznan kot edini razred, ki je bil še zmožen družbene iniciative; priznan celo od velike množice pariških srednjih slojev – branjevcev, obrtnikov, trgovcev – z edino izjemo bogatih kapitalistov« (MEID-IV/1968, 303 /*Državljska vojna v Franciji*/).

34 Brez dvoma je hitri razvoj kapitalističnega gospodarstva (predvsem industrializacija) Evrope in Združenih držav povzročil, da so v teh deželah nastajale velike proletarske množice.

neposredno torišče bojev. Toliko je njegov razredni boj nacionalen, ne po vsebini, temveč po obliki«, je komentiral Marx (MEID-IV/1968, 496 /*Kritika gothskega programa*/) začetek novega obdobja v razvoju delavskega gibanja.

Idejna razčiščevanja v nemški socialni demokraciji

V razdobju med letoma 1869 in 1893 je nastalo 16 socialističnih delavskih strank in skupin. Posebej zanimiva je bila rast socialističnega gibanja v *Nemčiji*, ki je po pariški komuni vse bolj postajala množično oporišče mednarodnega delavskega gibanja. Še več, za naklonjenost nemškega proletariata sta se sočasno borili dve delavski stranki: Splošna nemška delavska zveza (parlamentarno-reformistična), ki jo je ustanovil F. Lassalle³⁵ maja 1863 v Leipzigu, in Socialnodemokratska delavska stranka (vulgarno-marksistična), ki sta jo ustanovila avgusta 1869 v Eisenachu³⁶ A. Bebel³⁷ in W. Liebknecht.³⁸ Da bi okrepili svojo idejno, politično in mobilizacijsko moč ter vzpostavili organizacijsko enotnost, sta obe delavski stranki v začetku sedemdesetih let težili k združitvi. Engels je v pismu Beblu (20. 6. 1873) svaril eisenachovce pred prenačljeno, da se na vsak način združijo z lassallovci:

Če je nekdo, kot ste vi, do neke mere v položaju, da konkurira Splošnemu nemškemu delavskemu združenju, se lahko začne preveč ozirati na konkurenta. Navadi se, da vedno najprej pomisli nanj. Toda Splošno nemško delavsko združenje in Socialnodemokratska delavska stranka skupaj predstavljata samo neznatno manjšino nemškega delavskega razreda.³⁹ In po našem mnenju, ki nam ga je potrdila dolgotrajna praksa, ni prava propagandna taktika tista, s pomočjo katere se od nasprotnika tu in tam odvrne posameznike ali skupine članov, temveč tista, ki deluje na veliko in še ravnodušno množico. Ni se treba zavesti z evforijo združevanja!⁴⁰

35 Lassalle (Bernstein ga je označil za socialnega reformatorja) je za stranko *Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein* izdelal program, v katerem je začrtal strogo centralizirano organizacijo z velikimi pooblastili predsednika (gl. Dowe in Klotzbach /ur./, 2004, 143–145).

36 Gl. »Programm und Statuten der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei /SDAP/, Eisenach 1869« (ibid., 171–176).

37 August Bebel (1840–1913), voditelj nemškega in mednarodnega delavskega gibanja; od 1866 član I. internacionale. Bebel je v svoji avtobiografiji (1997) priznal, da je bilo čutiti Marxova dela v nemškem delavskem gibanju šele proti koncu 60. let, kot tudi, da so v Nemčiji prišli k Marxu prek Lassalla.

38 Wilhelm Liebknecht (1826–1900), voditelj nemškega in mednarodnega delavskega gibanja, udeleženec revolucije 1848/49, član Zveze komunistov in I. internacionale. »Okrog Marxa so se zbirali, tako v Generalnem svetu kakor v določenem številu sekcij, mnogi člani, ki so tvorili 'Marxovo stranko'; toda razen redkih izjem celo tisti, ki se sklicujejo na 'Marxovo šolo', ali tisti, ki jih štejejo za 'marksovce', ne delijo ali ne poznajo njihovih idej. Njegovi najbližji pristaši, kot Wilhelm Liebknecht, sprejemajo njegovo vodstvo, politično platformo, ne da bi zato bili 'marksisti'« (Haupt, 1984, 278–279).

39 Na volitvah v državni zbor leta 1874 so eisenachovci in lassallovci zajeli manjši del nemškega delavskega razreda, saj je vsaka od nasprotnih strank dobila le 3 odstotke oddanih glasov (Abendroth, 1971, 44).

40 Glej MIA: http://marx.libcom.org/works/1873/letters/73_06_20.htm.

Toda težnja po združitvi⁴¹ je bila tako močna, se spominja Bebel, da so odpadli vsi kritični pomisleki glede kompromisnega programa nove stranke /SAPD/, sprejetega v Gothi.⁴² Predloženi program je Engels v pismu Beblu (18./28. 3. 1875) označil za eklektičnega,⁴³ eisenachovcem pa očital popustljivost pred reformističnimi stališči in vplivi lassallovcev. Na koncu je pripisal:

Z Marxom se popolnoma ograjujeva od tega programa, ker je takšen, da se Marx in jaz, če bo sprejet, nikoli ne bova mogla opredeliti za novo stranko, nastalo na tej osnovi.⁴⁴ Morala bova zelo resno razmisliti, kakšno stališče naj bi tudi javno zavzela do nje. Zavedajte se, da se v tujini nama pripisuje odgovornost za vsako izjavo in postopek nemške socialnodemokratske delavske stranke. Ljudje si mislijo, da midva od tu vse skupaj nadzirava, čeprav vedo prav tako dobro kakor midva, da se skoraj nikoli nisva najmanj vmešavala v notranje strankarske zadeve, pa tudi če sva se, sva se le zato, da bi, če bi bilo mogoče, popravila poteze, in to samo teoretične, ki so bile po najinem mnenju zgrešene. Sicer zadeva ni toliko v uradnem programu neke stranke, temveč v tem, kaj ta stranka počne. Toda novi program je vedno javno izobešena zastava in zunanji svet presoja stranko po njem. Zato nikakor ni potrebno, da pomeni korak nazaj v primerjavi z eisenachovskim. Misliti bi morali, kaj bodo o tem programu dejali delavci drugih dežel, kakšen vtis bo naredilo to, da je celoten nemški socialistični proletariat pokleknil pred lassallovstvom.⁴⁵

Podobno stališče je zavzel tudi Marx, ki je menil, da bi bilo bolje začeti skupno akcijo, kot pa sprejeti teoretično sporen program: »nama /op. z Engelsonom/ je ta program tuj in nimava z njim nič opraviti« (MEID-IV/1968, 483 /*Kritika gothskega programa*/). Marx, ki je program ocenjeval še z vidika evropske proletarske revolucije, tudi ni soglašal z nacionalno zaprtostjo gothskega koalicijskega programa in pozabljanjem na internacionalistične cilje. Na 5. programsko določilo – »Delavski razred dela za svojo osvoboditev najprej v okviru današnje nacionalne države, zavedajoč se, da bo nujna posledica njegovih prizadevanj, ki so skupna delavcem vseh kulturnih dežel, *internacionalno bratstvo narodov*.« – se je Marx odzval s kritično pripombo:

41 Na združitvenem kongresu eisenachovcev in lassallovcev, od 22. do 27. maja 1875 v Gothi, je bila oblikovana enotna *Socialistična delavska stranka Nemčije /SAPD/*. Združena stranka je na državnozborskih volitvah leta 1877 dobila 9 odstotkov glasov.

42 Gl. »Programm und Organisationsstatuten der Sozialistischen Arbeiterpartei Deutschlands /SAPD/, beschlossen auf dem Vereinigungskongress in Gotha 1875« (v Dowe in Klotzbach /ur./, 2004, 177–183).

43 Istovetnega mnenja je bil tudi avstrijsko-nemški politik in eden vodilnih marksističnih teoretikov Karl Kautsky (1854–1938), ko je označeval razvoj socializma v Nemčiji v letih 1870–1880: »Rezultati Marxovega in Engelsevega proučevanja so v splošnem sprejeti; toda njuno bistvo so pogosto slabo dojeli in število naslednjih marksistov je bilo kaj skromno. Gothski program, Dühringov vpliv, uspeh Quintesence socializma gospoda Schäffleja v partijskih krogih – vse to kaže, do kolikšne mere je bil razširjen eklekticizem« (Kautsky, »Darwinismus und Marxismus« /1894/ v Haupt, 1984, 281).

44 Gl. Marx, *Kritika Gothskega programa* (MEID-IV/1968, 483–509) in Engelson »Predgovor« (ibid., 481–482).

45 Dostopno na MIA: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1875/letters/75_03_18.htm.

Samo ob sebi je razumljivo – da bi se delavski razred sploh mogel bojevati, se mora organizirati kot *razred* pri sebi doma in je njegova dežela neposredno torišče njegovih bojev. Toliko je njegov razredni boj nacionalen, ne po vsebini, temveč, kakor pravi »Komunistični manifest« po obliki. /.../ In na kaj reducirana nemška delavska stranka svoj internacionalizem? Na zavest, da bo posledica njenih prizadevanj »internacionalno bratstvo narodov« – na frazo, izposojeno od buržoazne Lige za svobodo in mir,⁴⁶ in ta fraza naj bo nadomestilo za internacionalno bratstvo delavskih razredov v skupnem boju proti vladajočim razredom in njihovim vladam. *O internacionalnih nalogah* nemškega delavskega razreda torej nobene besede! In s tem naj nastopi proti svoji lastni buržoaziji, ki se je proti njemu že pobratila z buržoazijo vseh drugih dežel, in pa proti internacionalni zarotniški politiki g. Bismarcka.⁴⁷ Dejansko je internacionalizem tega programa še *na neskončno nižji stopnji* kakor v programu stranke za svobodno trgovino. Tudi ta zatrjuje, da bo uspeh njenih prizadevanj »internacionalno bratstvo narodov«. Ona pa tudi nekaj *stori* za to, da bi napravila trgovino internacionalno, in se nikakor ne zadovoljuje z zavestjo – da vsi narodi trgujejo pri sebi doma. /.../ Bismarckovo glasilo »Norddeutsche Allgemeine Zeitung«⁴⁸ je imelo popolnoma prav, ko je v zadovoljstvo svojega mojstra oznanilo, češ da se je nemška delavska stranka v novem programu odrekla internacionalizmu (ibid., 496–498).

V novo nastali združeni nemški socialnodemokratski stranki kritike Marxa in Engelsa⁴⁹ dolgo časa niso hoteli razumeti, ali pa je zares niso doumeli.⁵⁰ To je bilo opaziti tako v nazorih posameznih strankinih akterjev glede združitve, kakor ob vseh velikih idejnih in političnih razpravah, ki so jih vodili v gibanju po gothskem kongresu – predvsem ob Engelsovi kritiki Dühringovih stališč (1965)⁵¹ in ob pojavu t. i. desnega (promesčanskega) odklona v stranki. V posebnem pismu nemškim partijskim

46 Internacionalna liga za mir in svobodo, ustanovljena 1867 v Ženevi, je bila mednarodna organizacija meščanskih demokratov in pacifistov, privrženecv svobodne trgovine. Njeni gesli sta bili: »Splošno bratstvo narodov« in »Združene države Evrope«. Marx in I. internacionala sta se odločno borila proti tej ligi.

47 Po padcu pariške komune, v letih 1871–1872, je skušal Bismarck skleniti z Avstrijo in Rusijo pogodbo, katere namen naj bi bilo skupno zatiranje revolucionarnega gibanja, zlasti I. internacionale. Oktobra 1873 je bila na Bismarckovo pobudo sklenjena t. i. zveza treh cesarjev, to je dogovor med vladami Nemčije, Rusije in Avstro-Ogrske o skupnem nastopu v primeru »evropskih pretresov«.

48 V članku o programu SAPD (20 marca 1875) je bilo glede te točke, o kateri piše Marx, rečeno, da je »postala socialnodemokratska agitacija v marsikaterem pogledu opreznjša« in se »odpoveduje Internacionalni«.

49 Npr. nemški socialni demokrat, sociolog in zgodovinar Franz Mehring (1846–1919) je obravnaval Lassalla kot Marxovega učenca in sodelavca. Glede Lassallovega delavskega programa je menil, da je to »Komunistični manifest v ogledalu nemških razmer« (Mehring, II/1953, 303).

50 Klasika sta presodila, da je bolj oportuno, da njune kritične opombe ostanejo notranje partijska zadeva in zato širša javnost 15 let ni vedela za njuno kritično zadržanost do združitvenega programa; v tiskani obliki je »Kritiko gothskega programa« prvič izdal Engels v tedniku nemške socialne demokracije *Die Neue Zeit* (18/1891).

51 Eugen Dühring (1833–1921), nemški filozof, vulgarni materialist, ideolog reakcionarnega malomeščanskega socializma, antisemit.

voditeljem (A. Beblu, W. Liebknechtu, W. Brackeju, 17./18. septembra 1879) sta klasična pozvala voditelje stranke, naj dojamajo vsebino navedenega odklona; zagovorniki (Karl Höchberg, Carl August Schramm, Eduard Bernstein) so »socializem spremenili v abstrakten humanistični nauk o osebni sreči individua in o vzajemnem bratstvu ljudi ter ga zamenjali s socialnim človekoljubjem«. Voditelje stranke sta opozorila, da bo – z zanikanjem razrednega boja in revolucionarne usmeritve gibanja –, stranka skopljena in bo proletarske energije konec, če bodo šli po tej poti dalje. Vodstvu stranke sta sugerirala, naj odstrani iz nje ljudi, ki javno odstopajo od njenega programa:

To so predstavniki malomeščanstva, ki se oglašajo v strahu, da ne bi proletarijat, ki ga sili njegov revolucionarni položaj, šel predaleč. Namesto odločne organizacijske politike predlagajo splošno pomiritev, namesto boja proti vladi in buržoaziji si ju skušajo pridobiti in pregovoriti, namesto da bi se kljubovalno uprli nasilnostim od zgoraj, se jim ponižno uklanjajo in priznavajo, da je kazen zaslužena. Vse zgodovinsko nujne spore pretvarjajo v nesporazume in vsako diskusijo končajo z zatrjevanjem, da smo si v glavnih vprašanih vendarle vsi edini. V zaključku sta zapisala, da se bosta s stranko razšla, če se bo stranka podala na meščansko pot: Skoraj štirideset let sva naglašala, da je razredni boj med proletariatom in buržoazijo veliki vzvod modernega družbenega prevrata. Nemogoče je torej, da bi se skladala z ljudmi, ki hočejo razredni boj odpraviti iz gibanja. Pri ustanovitvi Internacionalne smo izrecno formirali bojno geslo: »Osvoboditev delavskega razreda mora biti stvar delavskega razreda samega«. Ne moreva se torej skladati z ljudmi, ki javno izpovedujejo, da so delavci premalo izobraženi, da bi se sami osvobodili in jih je treba osvoboditi od zgoraj po človekoljubnih velikih in malih buržujih (MEID-V/1975, 111–112 /Cirkularno pismo/).

Vprašanje pomena političnega in teoretsko utemeljenega programa se je stalno ponavljalo. Engels je 28. novembra 1882 v pismu E. Bernsteinu zapisal: »Biti s pravnim programom trenutno v manjšini – kot organizacija – je še zmeraj bolje, kakor imeti brez programa številne, a pri tem skorajda nominalne privržence. Vse življenje smo bili v manjšini. Pri tem smo se zelo dobro počutili. Ko se ustanovi partija, v kateri lahko vsakdo sodeluje, to ni več nikakršna partija« (MEW-35/1967, 403–404). Na strankinem kongresu (Halle, 15. oktober 1890)⁵² je W. Liebknecht načel vprašanje novega programa, ki naj bi ga sprejeli na naslednjem kongresu (v Erfurtu, 1891). Prvotni programski osnutek sta v glavnem sestavila A. Bebel in W. Liebknecht, nakar je strankino vodstvo razvilo široko javno razpravo (Abendroth, 1988, 120). Engels, ki se je v razpravo aktivno vključil (»H kritiki socialnodemokratskega programskega osnutka iz leta 1891«, v MEID-V/1975, 589–605), je menil, da so v osnutku še ostale usedline lassallovstva (izpuščena je bila zahteva po vzpostavljanju revolucionarne demokratične republike in diktature proletariata), čeprav so bile sprejete nekatere

52 Na kongresu so stranko SAPD preimenovali v *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* /SPD/.

temeljne Marxove pripombe na gothski program; obenem je nasprotoval taktiki t. i. realistične (oportunistične) politike, ki je v bistvu konkretizirala mirno (reformistično) pot v socializem:

To pozabljanje velikih temeljnih stališč zaradi trenutnih dnevnih interesov, ta gonja in prizadevanje za trenutnim uspehom, ne glede na poznejše posledice, ta odpoved prihodnosti gibanja na ljubo njegovi sedanjosti je lahko 'pošteno' mišljena, toda to je in ostane oportunistem in 'pošteni' oportunistem je morda najnevarnejši med vsemi (ibid., 600).

Na kongresu SPD v Erfurtu, od 14. do 21. oktobra 1891, so sprejeli novo verzijo osnutka, ki jo je ob podpori Bebla in Engelsa pripravil Kautsky (gl. Dowe in Klotzbach /ur./, 2004, 187–192; Abendroth, 1988, 120–130). Engels je takoj po kongresu pisal Sorgerju⁵³ (24. oktobra 1891) »Zadoščenje imamo, da je Marxova kritika povsem prodrla. Odstranjen je tudi poslednji ostanek lassallovstva. Z izjemo nekaterih slabo redigiranih mest (kjer je samo stil slab in splošen), ni mogoče več ugovarjati programu, vsaj ne po prvem branju« (MEW-38/1968, 403–404). Sprejeti program je odločilno vplival tudi na programe novonastajajočih socialističnih delavskih strank; proces združevanja raznorodnih skupin v enotna gibanja in stranke je podobno kot v Nemčiji potekal tudi v drugih evropskih deželah. Delavsko gibanje v Nemčiji je bilo brez dvoma najmočnejše in politično najvplivnejše gibanje svojega časa, z njim pa tudi nemška socialnodemokratska stranka.⁵⁴

Razumevanje internacionalizma

Po razpustitvi Internacionale se je teža socialistične internacionalistične dejavnosti prenesla na področje neposrednih bilateralnih odnosov novonastalih delavskih strank (Linden in Holthoon, 1988). Engels, ki je po smrti Marxa (1883) v celoti prevzel vlogo teoretičnega usmerjevalca mednarodnega delavskega socialističnega gibanja, je nesporno prispeval vrsto originalnih rešitev, ki bodo tako ali drugače ohranile svojo aktualnost v teoriji in praksi II., pa tudi III. internacionalne. Med drugim je odločno nasprotoval pretenzijam posameznih strank, da bi v mednarodnem delavskem gibanju prevzele vodilno vlogo. V Predgovoru k *Nemški kmečki vojni* (1874) je ugotavljal, da je prišlo v Nemčiji v tem času do izredno hitrega razvoja kapitalizma in s tem tudi do razvoja pravega industrijskega proletariata. Nemški delavci so postali dejanska mednarodna avtoriteta, avantgarda mednarodnega delavskega gibanja. To se jim

53 Friedrich Adolph Sorge (1828–1906), nemški politik in publicist, vidna osebnost mednarodnega delavskega in socialističnega gibanja; od leta 1852 je živel v ZDA. V Ameriki je organiziral sekcije I. internacionalne in bil – po preselitvi sedeža Internacionale iz Londona v New York (1872) – sekretar njenega Generalnega sveta (1872–1874). Bil je med ustanovitelji Socialistične delavske stranke (*Socialist Labor Party of America*, 1877) in Mednarodne delavske zveze (*International Labor Union*, 1878).

54 Dejansko v praksi ni obstajal nikakršen vzor za nov tip socialističnih delavskih množičnih strank, pa tudi ne za vedno bolj razširjene nacionalne »socialnodemokratske stranke«, ki v resnici niso imele nobenega tekmeča na levi, kot je bilo to v primeru Nemčije (Hobsbawm, 1984, 251).

je po njegovem mnenju posrečilo zato, ker so uspeli razviti in strniti boj na teoretično političnem in praktično ekonomskem področju in ker so znali uspešno uporabljati revolucionarne izkušnje dotedanjega mednarodnega delavskega gibanja in teoretikov socialistične misli. Vendar opozarja: »Ne da se prerokovati, kako dolgo jih bodo dogodki pustili na tem častnem mestu – saj niti ni v korist gibanja, da mu korakajo na čelu delavci katerega koli posameznega naroda. Dokler pa so na njem, upajmo, da bodo svojo nalogo opravljali, kakor se spodobi« (MEID-III/1967, 197–198). Menil je, da tudi partija, ki ima trenutno največji ugled v vrstah evropskega proletariata, nima pravice, da bi govorila v imenu vseh delavskih partij: »Položaj nemških delavcev na čelu evropskega gibanja sloni na njihovem internacionalističnem obnašanju med (francosko-prusko) vojno 1870–1871«. ⁵⁵ Obenem je v pismu P. Lafargueju ⁵⁶ (27. junija 1893) ostro zavrnil misel iz proglasa francoske partije, da je Franciji pripadla vloga vodilnega naroda v buržoazni revoluciji 1789–1798 in da ji pripada enaka vodilna vloga tudi v socialistični revoluciji. Menil je, da to ni v skladu z idejo internacionalizma in s sodobnimi zgodovinskimi razmerami, ter predvideval, da bo bitka odločena v Nemčiji, ker je zdaj tam socializem najbolj prežehl množice. Izrecno je poudaril, da je lahko osvoboditev vsega proletariata samo mednarodna zadeva; če se jo namreč skuša omejiti na Francijo, mora revolucija propasti. Socialisti si morajo med revolucijo med seboj pomagati, to pa ne pomeni, da naj bi Francozi revolucijo izvažali (MEW-39/1968, 89). »Internacionalna enotnost lahko obstaja le med narodi, pri čemer sta avtonomnost in neodvisnost glede notranjih vprašanj vključeni v samem boju internacionalizma« (ibid., 87 /Pismo Lauri Lafargue, 20. VI. 1893/). Za vedno je minil čas, ko je lahko en narod terjal, da bi vodil vse ostale« (MEW-38/1968, 494 /Pismo Lauri Lafargue, 14. oktober 1892/). Če se ob tem spomnimo na strahotne posledice Stalinove teorije in prakse graditve »socializma v eni deželi«, ki je »vzklikla na gnoju reakcije zoper oktober«, kot je zapisal Trocki v *Permanentni revoluciji* (1972), potem lahko označimo Engelsova razmišljanja za vizionarska.

V filozofski in politološki literaturi nemalokrat naletimo na prizadevanja posameznih avtorjev, ki postavljajo Marxa in Engelsa enega proti drugemu. Na eni strani gre za poskuse razvrednotenja Engelsovega teoretičnega dela, na drugi pa za prizadevanja, da bi Engelsa odtrgali od Marxa, ga prikazali kot veliko oviro na poti k »pravemu«, »izvirnemu«, »avtentičnemu« Marxu. Engels naj bi bil tudi kriv in odgovoren ne samo za enostranskost t. i. ortodoksne struje v II. internacionali, temveč tudi za vse druge deformacije v razvoju marksistične misli, vključno s stalinističnim pragmatizmom. Vendar podrobne in objektivne zgodovinske analize idejnega razvoja mednarodnega delavskega gibanja v Engelsovem času tovrstnih spekulacij ne potrjujejo. Še več, nobeno količkaj tehtno razpravljanje o Marxu in Engelsu ne more mimo dejstva, da njuno delo tvori neločljivo celoto, temelječo na njunem soglasju v vseh bistvenih

55 Dostopna na MIA: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1875/letters/75_03_18.htm (Engels, »Pismo Beblu«, 18/28. 3. 1875).

56 Paul Lafargue (1842–1911), francoski marksist, deloval v I. in II. Internacionali; skupaj z J. Guesdejem ustanovil francosko delavsko partijo; Marxov zet (soproga Laura Marx Lafargue).

vprašanih revolucionarne teorije in prakse, ki sta si jih postavljala in jih reševala v štirih desetletjih skupnega dela. Povedanemu v prid govorijo tudi naslednje vrstice, ki jih je napisal Engels poldrugo leto po Marxovi smrti svojemu staremu prijatelju Johannu Philippu Beckerju:

Vse svoje življenje sem počel, za kar sem bil narejen, namreč igrati drugo violino, in tudi menim, da sem svoj posel kar zadovoljivo opravljal. In bil sem vesel, da sem imel tako famozno prvo violino, kakor je bil Marx (MEW-36/1967, 218).

Zato je povsem razumljivo, da tudi danes ni mogoče govoriti izključno o Engelsu, ne da bi hkrati govorili o Marxu; to velja tudi za razpravljanje o Drugi internacionali, ki se vrti okoli problema (dis)kontinuitete med I. in II. internacionalo. Postavlja se torej vprašanje, ali predstavljajo Engelsova stališča, ki jih je iznesel v okviru strategije in taktike II. internacionale ob njeni ustanovitvi, še posebej glede organiziranosti nove asociacije, negacijo njegovih in Marxovih dotedanjih stališč. Odgovor je potrebno poiskati v tedanji stopnji razvoja mednarodnega delavskega socialističnega gibanja.

Krepitev delavskega gibanja v obdobju II. internacionale

Oblikovanje množičnih delavskih strank, v katerih je vedno bolj prevladoval marksizem – takšen, kakor ga je opredelila predvsem nemška socialnodemokratska stranka (v erfurtskem programu) –, ter revolucionarno marksistično gibanje v nerazvitih agrarnih deželah vzhodne in južne Evrope (gl. Linden in Rojahn, 1990) sta pripeljali do razvoja *Druge internacionale* (gl. Braunthal, 1967; Krivoguz, 1989). Okoliščine, ki so pospeševale tak razvoj in so po letu 1890 postale kar precej splošne, so bile legalnost, ustavna politika in razširitev volilne pravice. Nasprotno pa so se močno spremenile revolucionarne možnosti, kakor so bile tradicionalno pojmovane. Razprave in kontroverze med socialisti iz obdobja II. internacionale odsevajo vprašanja, ki so izbruhnili iz teh sprememb. Z ustanovitvijo II. Internacionalne na kongresu v Parizu julija 1889 (IOS, 1976a), sto let po začetku francoske revolucije, se je zastavljalo vprašanje njene bodoče organiziranosti: ali vzorec I. internacionale – kot enotne socialistične stranke – še ustreza novemu času. V pripravah na 2. kongres, ki je potekal avgusta 1891 v Bruslju (IOS, 1976b), si socialisti v tem niso bili enotni: mnogi so se še naprej zavzemali za modele kopiranja statuta I. internacionale. Engels se je takemu mehanicizmu zoperstavil; menil je, da v razmerah delovanja močnih in množičnih samostojnih nacionalnih socialističnih strank ni mogoč enak način usmerjanja mednarodnega gibanja, zlasti ne obnova centralistične vloge Generalnega sveta – »Internacionala lahko v obstoječih razmerah dosega zadovoljive rezultate z rednimi kongresi« (MEW-22/1963, 408–409) – pač pa naj bo težišče na stalnem bilateralnem sodelovanju strank.

Problem dialektičnega razmerja temeljne idejno teoretske enotnosti II. internacionale in nujne zgodovinsko pogojene različnosti programov pripadajočih članic je – na Engelson predlog – opredelila resolucija tretjega kongresa avgusta 1893 v Zürichu:

»Kongres izraža željo, da naj bo prvi del programa socialnodemokratskih partij vseh dežel, v katerem je izražena potreba po ekonomskem prevratu, za vse partije enako formuliran, da pa se drugi del, ki navaja sredstva, ki jih velja uporabiti, prilagodi ekonomskim in političnim razmeram v vsaki deželi.« Engels je predlagano resolucijo podkrepil z naslednjimi besedami:

Proletariatu posameznih dežel je bilo prepuščeno, da se organizira po svoje. To se je zgodilo in zdaj je Internacionala mnogo močnejša kot prej. V tem smislu je potrebno nadaljevati z delom na skupnih tleh. Diskusijo moramo dovoliti, da se ne bi pretvorili v sekto, toda mora se ohraniti skupno stališče. Elastična zveza, prostovoljno združevanje, ki ga podpirajo kongresi, nam zaščajo za zmago, ki nam je nobena sila sveta ne more oteti (IOS, 1980, 331).

Druga internacionala se je oblikovala in rasla kot prostovoljno združenje nacionalnih socialističnih strank in sindikatov. Socialisti so si bili edini, da je treba organizirati sindikalne organizacije delavcev za ekonomski boj, socialistične stranke pa za politični boj, da se je treba aktivirati v parlamentih v boju za delavske zahteve, da je treba propagirati enako in splošno volilno pravico, da je treba vključiti v politični boj ženske. Mednarodni stiki delavskega gibanja so se v Internacionali ohranjali predvsem v obliki periodičnih mednarodnih kongresov, medtem ko je vsaka stranka še naprej obstajala kot avtonomna organizacijska enota. Vrhovni organ je bil kongres, kajti II. internacionala – v nasprotju s prejšnjimi mednarodnimi delavskimi organizacijami – v začetku ni imela stalnega centralnega organa; šele leta 1900 so ustanovili Mednarodni socialistični biro (ISB), ki je bil le pomožno, nekakšno informativno središče, ni pa imel nobene vodstvene funkcije.

Političnemu gibanju proletariata so se v obdobju prehoda iz svobodne konkurence liberalnega kapitalizma v gospodstvo monopolov v zadnjih treh desetletjih 19. stoletja odpirale široke možnosti mirnega, legalnega razvoja. Uspehi, ki so jih socialnodemokratske stranke dosegale (pravica do lastnih ekonomskih, prosvetnih, kulturnih, športnih in drugih organizacij, zakonita pravica do štrajka, razne vrste socialnega zavarovanja, delovna zaščita, osemurni delavnik, splošna in enaka volilna pravica itn.), so bili posledica političnega pritiska močnega in številnega proletariata na visoki stopnji razredne organiziranosti in zavesti. Tip milijonske množične delavske partije je ustrezal razmeram in je bil sploh mogoč edino v kapitalističnih deželah z razvito socialnoekonomsko strukturo in bogato demokratično tradicijo. Kapitalizem razvitih dežel je bil takrat v eri prosperitete, zato je vladajoči razred lahko popuščal organiziranemu proletariatu. Boj delavskega razreda je onemogočil neomejeno eksploatacijo in prisilil lastnike kapitala, da so poiskali druge poti za ustvarjanje profita. Uvajanje nove tehnike in intenzifikacija dela sta privedla do hitrega naraščanja produktivnih sil, hkrati pa tudi do razširjanja kapitalističnih tržišč po vsem svetu. Privilegirani položaj razvitih držav sveta, eksploatacija cenene delovne sile in naravnih bogastev kolonialnih dežel sta buržoaziji omogočala, da je boljše nagrajevala delavski razred matične dežele. S koncesijami domačemu delavskemu razredu (delno tudi na račun kolonialnih ljudstev) je vladajoči razred topil ostrino razrednega boja

in zadrževal notranji razvoj v sorazmerno mirnih mejah. Brez dvoma so uspehi, ki jih je delavski razred dosegal prek meščanskih institucij v obdobju mirnega razvoja kapitalizma, začeli porajati samozadovoljstvo z doseženimi rezultati. Izkušnje in uspehi legalnega boja so realno dopuščali zamisel, da si bo lahko delavski razred prisvojil oblast prek volilnih zmag v parlamentarnem boju. V končni fazi se je ta ideja spremenila v enostransko trditev, da je mirna parlamentarno-demokratska pot edina možna pot do delavske oblasti. Ključno vlogo v tem vsebinskem preobratu je odigrala vse bolj naraščajoča in vplivna strankarska birokracija, ki je na eni strani zavirala leve (revolucionarno usmerjene tendence) v lastnih vrstah, na drugi pa uveljavljala sodelovanje z meščanskimi strankami (ministerializem, politična kombinatorika). S tem, ko se je krhala revolucionarna ost delavskega gibanja, se je na drugi strani vse bolj krepila reformistična smer, ki je poskušala revidirati temeljna načela marksizma.

Revizija »uradnega« marksizma – pot k idejni diferenciaciji socialne demokracije

Engelsova smrt (1895) je bila za skupino vodilnih »marksistov« povod oziroma znak, da je natopil čas, ko je mogoče priti na dan z zahtevo po teoretski reviziji temeljnih Marxovih in Engelsovih postavk. Konkretni korak k utemeljitvi revizionizma je storil nemški socialistični teoretik Eduard Bernstein (1850–1932) z objavo vrste člankov o »Vprašanjih socializma« v strankinem glasilu *Die Neue Zeit* (1896),⁵⁷ v katerih je – kot je zapisal v avtobiografskih zapisih – »podvomil o vseh teoretičnih predpostavkah takratnega marksizma« (1930, 21); s tem je hotel preseči razkorak med teorijo (radikalno-revolucionarno) in prakso (reformistično) nemške socialne demokracije /SPD/. Postavil se je na stališče, da edina logična pot v socializem vodi skozi izgradnjo demokracije. Po njegovem mnenju se prehod iz kapitalistične družbe v socialistično mora odvijati postopno, z uporabo demokracije, ne pa z revolucionarno zamenjavo buržoazne diktature s proletarsko. Zato priporoča, da je vse, kar je treba storiti, nepretrgano dnevno prizadevanje za drobne reforme: »Cilj ni nič, gibanje je vse!«.

Pristaši nove revizionistične usmeritve so hkrati dokazovali, da lahko v sedanjem (novem) stanju stranke, kakršna je SPD, vse pridobijo z uporabo svojih legalnih možnosti, kajti nasilni in oboroženi spopad je bolj verjetno pričakovati ne s strani odpornikov, temveč z desne zoper socialiste; pri tem so se sklicevali tako na Marxova kot na Engelsova stališča: »Ironija svetovne zgodovine postavlja vse na glavo. Mi – 'revolucionarji', 'prekucuhi', žanjemo veliko več uspehov z legalnimi kot nelegalnimi sredstvi ali s prevratom. Stranke reda, kakor imenujejo same sebe, se razbijajo ob legalnem stanju, ki so ga same ustvarile« (MEID-III/1967, 29 /Engels, Uvod k Marxovim *Razrednim bojem v Franciji*/).

Prav povezava teh dveh namigov – možnost, ki jih odpira »splošna volilna pravica« in »opustitev starih prevratniških načinov« – je postala predmet revizionističnega

57 Članki so bili pozneje razširjeni, predelani in objavljeni v knjigi *Predpostavke socializma in naloge socialne demokracije (Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie, 1899 [1984])*; z njo se je E. Bernstein promoviral kot ideolog revizionizma.

razpravljanja med socialisti, čeprav ne gre prezreti Engelsovega nenehnega opozarjanja prav na nevarnost »žrtvovanja prihodnosti gibanja v korist njegove sedanosti«. Zagovorniki nove, odslej desne smeri so se oprli tudi na Marxov »Govor o Haaškem kongresu« (1872) glede držav, v katerih ni nobene ustavne ovire za izvolitev nacionalne socialistične vlade:

/.../ nismo pa trdili, naj bodo pota, po katerih bo treba doseči ta cilj, povsod enaka. Vemo, da se moramo ozirati na institucije, običaje in tradicije različnih dežel, ter ne zanikamo, da so dežele, kot Amerika, Anglija /.../, kjer bodo lahko delavci dosegli svoj cilj po mirni poti (MEID-IV/1968, 338).

Toda to še ne pomeni, da bi tako Marx kot Engels opustila misel na revolucijo in prišla v neskladje s trditvijo, da »nobeno veliko gibanje ni nastalo brez prelivanja krvi« (MEW-34/1966, 515 /Marx v intervjuju za »Chicago Tribune«, 18. decembra 1878/); tu gre preprosto za prilagoditev revolucionarne strategije in taktike spremeni- njenim razmeram, opozarja E. Hobsbawm (1984, 252).

Problematika revizionizma in oportunitizma v 90. letih je najbolj pretresala prav idejno vodilno stranko II. internacionale – SPD, kar bo odločilno tudi za prihodnjo idejno naravnost Internacionale. Nasprotujoča si stališča do Bernsteinovih pogledov na strategijo in taktiko socialne demokracije so povzročila ostre razprave, najprej znotraj SPD, pozneje pa tudi v okviru Internacionale.⁵⁸ Resda je imela Bernsteinova revizionistična usmeritev precej nasprotnikov, ni pa bila zavržena. Med vsemi Bernsteinovimi kritiki je samo Rosa Luxemburg pozorno proučila zvezo med reformami in revolucijo,⁵⁹ pri čemer je ugotovila nesmiselnost njunega ostrega zoperstavljanja, ki je produkt nerazumevanja dialektične prepletenosti in neločljivosti obeh kategorij: »Kdor se odloči za pot zakonske reforme namesto za zavzetje politične oblasti in za družbeni prevrat /.../, izbere drug cilj, namesto novega družbenega reda (socializma) samo nebitvene spremembe v starem redu (kapitalizmu)« (IS/1977, 109).

Vse pogostejša razhajanja med socialisti tako v SPD kot v Internacionali niso povzročila samo nasprotujoča si stališča do Bernsteinovih pogledov na strategijo in taktiko socialne demokracije, pač pa tudi polemike med boljševiki in menjševiki ob prvi ruski revoluciji (1905–1907), predvsem pa razprave ob vprašanju vojne in njenih revolucionarnih konsekvenc: »vojna ali revolucija?«. Ob tem ne gre prezreti, da je Engels že leta 1891 v članku »Socializem v Nemčiji« (MEID-V/1975, 613–631) obravnaval »usodno« vprašanje ravnanja proletariata v morebitni imperialistični vojni, ko se je vprašal, kako naj bi nemški in francoski socialisti ravnali v primeru izbruha vojne. Pri odgovoru na to vprašanje je bil za Engelsa odločilen skupni interes mednarodnega delavskega gibanja ter spoznanje, da delavsko gibanje lahko najbolj napreduje v miru – »zato so socialisti vseh dežel za mir« (ibid., 626). Istočasno pa je dal prognozo bodoče vojne, ki da bo

58 Npr. Plehanov v polemičnem spisu »Cant zoper Kanta ali duhovna oporoka g. Bernsteina« (IS/1973, 447–485).

59 Takoj po objavi Bernsteinovega revizionističnega dela je izšel odgovor R. Luxemburg: *Socialna reforma ali revolucija?* (IS/1977, 49–135).

ogromnih razsežnosti in bo pustila strahotno opustošenje. Iz tega je sklepal, da se mora delavski razred boriti proti vojni nevarnosti, vendar pa mora v primeru vojne storiti vse, da jo izkoristi zase – za »socialno revolucijo«, za »zmago socializma«.

V tem kontekstu lahko pritrdimo E. Hobsbawmu, ki ugotavlja, da je bila tragedija zadnjih Engelsovih let, da njegovi komentariji – bistri, realistični in pogosto nenavadno prodorni – niso služili (njegovim naslednikom/ideologom) kot praktično napotilo, temveč bolj za utrjevanje obče doktrine, ki se je od prakse vedno bolj oddaljevala (1984, 253). Njegovo predvidevanje se je izkazalo kot še preveč točno: »Kaj je lahko posledica vsega tega, če ne to, da stranka nenadoma, v trenutku odločitve, ne bo vedela, kaj storiti? Odločilna vprašanja so premalo jasna in preverjena, ker niso bila nikoli obravnavana« (MEW-22/1963, 235 /»H kritiki socialnodemokratskega programskega osnutka iz leta 1891«/).

Na zastavljeno vmesno vprašanje – ali obstajajo tehtni razlogi za trditev, da predstavljajo Engelsova stališča osnovo za prevlado t. i. ortodoksne struje v II. internacionalni – analiza temu ne pritruje. Z drugimi besedami, t. i. Engelsova »krivda« za polom II. internacionale ni nič drugega kot spekulacija, ki je našla plodna tla predvsem med zagovorniki trde centralistične naravnosti Komunistične internacionale. Prav v ohlapnosti osrednjega organa (ISB), za kar naj bi bil »kriv« Engels, so videli vzrok za usodni polom II. internacionale in ne nazadnje tudi za opravičevanje politike boljše vizacije Kominterne in prek nje celotnega mednarodnega komunističnega gibanja.

Proti koncu 19. stoletja so se s »krizo marksizma«⁶⁰ dejansko zamajali marksistični temelji Internacionalne; temelji gibanja, ki si je zastavilo za cilj preureditev obstoječega kapitalističnega družbenega reda v socialistični, in ki je v revoluciji videlo »babico zgodovine«. Ta »kriza« ni samo odprla teoretske razprave »revolucija ali reforma«, pač pa bo tlakovala pot k idejni diferenciaciji celotnega socialnodemokratskega gibanja, tako v nacionalnih kot mednarodnih okvirih, na tri struje: *revizionistično desnico*, *ortodoksni center*, *revolucionarno levico*. Res pa je tudi, da so Internacionalno – vse izbruha svetovnega spopada – njene notranje struje razumele kot mednarodni forum, primeren za reševanje takratnih obćih problemov, s katerimi se je soočalo socialnodemokratsko gibanje (uskajevanje nasprotujoćih si stališč do strategije in taktike socialne demokracije, ministerializma, kolonializma, revolucije v carski Rusiji 1905–1907, do militarizma in vojne idr.). Toda z izbruhom svetovnega spopada poleti 1914 je Internacionala dokazala svojo življenjsko nemoć, potem ko ji ni uspelo uresničiti enega izmed svojih najvišjih ciljev: ohraniti svetovni mir. To pa ni pomenilo nič drugega kot poteptanje njenega temeljnega kohezivnega načela, to je internacionalizma. Tedaj je prišlo do njenega zloma ter posledično do razcepa v mednarodnem socializmu, ki se je po vojni manifestiral v idejni in organizacijski delitvi na komuniste in socialiste, tako v nacionalnem kot internacionalnem pogledu.

60 Izviren Masarykov izraz je bil »kriza v marksizmu« (1899); med revizionistično razpravo ('ćrtanje' revolucije) so ga spremenili v »krizo marksizma«, kar je A. Labriola takoj zabeležil (1977, 295–296).

12.

Socialistična stranka Italije (PSI) v precepu prve svetovne vojne – med proletarskim internacionalizmom in splošnimi interesi domovine

V: *Annales: Series Historia et Sociologia*, 25 (2015), št. 4, str. 895–908 [Ob 100-letnici vstopa Italije v I. svetovno vojno].

V zgodovinskih študijah, ki se ukvarjajo z mednarodnim socialističnim gibanjem pred in v času prve svetovne vojne, prevladuje ocena, da je od večjih socialističnih strank samo italijanska (Partito Socialista Italiano /PSI/) – skladno s protivojnimi stališči II. internacionale – nastopila proti vojni ter razglasila »brezpogojno nevtralnost«. Za ponazoritev in podkrepitev pacifistične usmerjenosti PSI ter njenega čuta za ohranitev internacionalne solidarnosti socialistov se največkrat citira tudi strankino geslo »né aderire né sabotare« (»ne pristopiti ne sabotirati«).

V pričujočem članku predstavljena analiza celotne politike PSI tej oceni pritrjuje le deloma, saj nedvoumno dokazuje, da je stranka od ustanovitve dalje prvenstveno sledila nacionalnim interesom italijanske države ter posledično na svojstven način potrjevala zvestobo idealom »risorgimenta«. Zato tudi ne preseneča, da je vplivnejši reformistični del PSI – ob vstopu Italije v vojno na strani antante (maja 1915) – zahteval takojšnje sodelovanje z meščanskimi strankami (v imenu »splošnih interesov domovine«) kot tudi korekcijo italijanskih državnih meja (prisivljanje novih teritorijev).

Uvod

Pričujoči članek je napisan za *Annalesov* tematski sklop ob letošnji stoletnici (op. 2015) vstopa Italije v prvo svetovno vojno na strani antantnih sil,¹ za dogodek, ki je imel v svojem nadaljevanju daljnosežne posledice tako za slovensko kot evropsko zgodovino/družbo. Odločitvi za vključitev tematike, ki posebej obravnava italijansko socialistično gibanje v tem prelomnem obdobju, sta botrovala dva razloga: prvi, da je od večjih socialističnih strank samo italijanska (Partito Socialista Italiano /PSI/) nastopila proti vojni – skladno s protivojnimi stališči II. internacionale, mednarodne asociacije socialističnih strank – ter razglasila »brezpogojno nevtralnost« ob izbruhu svetovnega spopada poleti 1914; drugi, da je leto pozneje, ob vstopu Italije v vojno (maja 1915) politično vplivnejši reformistični del PSI zahteval takojšnje sodelovanje z meščanskimi strankami (v imenu »splošnih interesov domovine«) kot tudi korekcijo italijanskih državnih meja (prisivljanje novih teritorijev).

Posledično si zastavljamo raziskovalno vprašanje o razlogih za ta presenetljiv vsebinski premik PSI, tj. odklon od deklariranega internacionalizma, oziroma iskanje razlogov za enoletni časovni zamik, če imamo v vidu, da je večina članic II. internacionale zajadrala v šovinistične vode že ob samem izbruhu vojne. Mnenja smo, da zadovoljivi odgovor ne ponuja analiza delovanja PSI zgolj v obdobju 1914/15, temveč od ustanovitve dalje (gl. Favilli, 2016).

Posebnosti obdobja pred svetovnim spopadom

Začetek nacionalnih vojn je imel svoje korenine v veliki francoski revoluciji, ki je odprla novo zgodovinsko obdobje. V njem so se najbolj izražale težnje zmagovite

1 Poleg pričujoče razprave sta v sklopu še dve: (1) S. Žitko: »Od iredentizma do intervencionizma: na prelomu 19. in 20. stoletja do vstopa Italije v prvo svetovno vojno« (ibid., 861–884); (2) B. Marušič: »O poznavanju Angela Vivanteja pri Slovencih« (ibid., 885–894). O tržaškem publicistu in zgodovinarju A. Vivanteju (1869–1915), nasprotniku italijanskega iredentizma, gl. zbornik razprav (Zorzenon /ur./, 2017). – Red. op.

buržoazije, da osnuje, štiti in brani nacionalno državo. Kapitalistična blagovna proizvodnja je namreč nujno zahtevala odpravo majhnih fevdalnih držav, enoten carinski sistem, enotno zakonodajo itn. Težnje po ustanovitvi samostojnih nacionalnih držav in odpravi fevdalne razdrobljenosti so koreninile v gospodarskem razvoju industrijskega kapitalizma, ki je zahteval velike državno-konsolidirane teritorije. Za te cilje je bilo treba začeti vrsto nacionalnih vojn. Lenin je upravičeno označil to epoho kot obdobje vzpona evropske buržoazije, buržoaznodemokratskih gibanj nasploh, posebno buržoazno-nacionalnih, kot obdobje hitrega rušenja preživelih fevdalno-absolutističnih ustanov.

Boj za buržoazno/meščansko nacionalno državo je vodil k vrsti vojn in buržoazno-demokratskih gibanj ter dal pobudo za vrsto meščanskih revolucij. To je bil dolgotrajen proces, ki je zajel mnoga desetletja evropske zgodovine 19. stoletja. Boj za združitev Italije in Nemčije, za osvoboditev Srbije in Bolgarije izpod osmanskega imperija, boj Poljakov za vzpostavitev poljske države itn. – vse to so bili člani ene in iste verige dogodkov. Glavna vsebina in zgodovinski pomen teh vojn so bili zrušenje absolutizma in fevdalizma, njegovo spodkopavanje, strmoglavljenje tujega nacionalnega jarma. Prav zato so tedanji progresivni krogi te vojne razumeli kot napredne in posledično so vsi revolucionarni demokrati pa tudi socialisti želeli pri takšnih vojnah uspeh tisti deželi (tj. tisti buržoaziji), ki je sledila udejanjenju zgoraj naštetih prvin/vsebin.

V tem klasičnem obdobju nacionalno buržoaznodemokratskih gibanj se je uveljavil tudi kriterij razdelitve vojn na obrambne in napadalne. Obramba domovine pred fevdalno absolutistično reakcijo je bil tedaj bojni klic demokracije, ki si je pridobil veliko popularnost med širokimi demokratičnimi sloji. To geslo je imelo takrat zgodovinsko progresiven pomen, ker je bilo naperjeno proti absolutizmu in fevdalizmu. Napadalna vojna je tedaj stremela za tem, da zavaruje in zaščiti izročila absolutizma in fevdalizma ter nadaljuje z nacionalnim zatiranjem in prepreči snovanje meščanskih nacionalnih držav. Obrambna vojna pa je nasprotno težila po odpravi fevdalizma in vzpostavitvi nacionalnih držav. Ta razdelitev vojn v obrambne in napadalne vojne je zapustila v zavesti demokratičnih slojev globoke sledi. Tudi na vseh socialističnih kongresih, tako nacionalnih kot internacionalnih, so vprašanje »vojne« obravnavali s tega stališča (Britovšek, 1963, 73–74).

V imperialističnem obdobju² pa je ta kriterij za imperialistične države izgubil svoj prvotni pomen. Imperialistične buržoazije in njene vlade so vzporedno z vojnimi pripravami pričele ustvarjati »nacionalistično množično psihozo«, ki je zajela

2 V začetku osemdesetih let 19. stoletja so se vse poglavitve evropske države lotile nove faze kolonialne ekspanzije: dežele starodavnih imperialnih izročil, kot je Velika Britanija, nedavno oblikovane države, kot sta Nemčija in Italija, so se poleg francoske republike, Belgije in Rusije vpletle v vrsto vojaških posegov, zavzetja posesti, diplomatskih pobud, ki so zadevale skoraj ves zunajevropski svet od Egipta do celotne sredozemske obale Afrike in črne Afrike, od osrednje Azije do otokov Tihega oceana (Andreucci, 1986, 732). Odslej je postalo »kolonialno vprašanje« sestavni del množičnih problemov, s katerimi so se soočali evropski socialisti. To aktualno vprašanje namreč ni bilo mogoče izčrpati zgolj s stališčem do kolonialne politike, pač pa je zahtevalo politično delovanje delavskega razreda v smeri podpore ali zaviranja takšnega razvoja; v bistvu je šlo za razdelavo nove zunanje politike delavskega razreda, tako v nacionalnem kot internacionalnem okviru.

tudi delavski razred, in posledično povzročile idejno diferenciacijo, tj. nastanek struj znotraj socialističnih strank na desnico, levo in center. Pot pretvezo nacionalnih vidikov in interesov so največji odmik od internacionalističnih načel storili »desni socialisti«, t. i. socialni šovinisti v imperialističnih deželah, ko so se pričeli uklanjati idejnopolitičnim pogledom imperialistične buržoazije ter z njo tudi paktirati (revizionizem, ministerializem, politična kombinatorika). Ta idejni preokret v socialističnih vrstah bo v pogojih svetovne vojne vodil tudi v organizacijski razkol – na socialiste reformiste, zveste parlamentarnemu boju in nacionalni državi ter na komuniste, zaprisežene revoluciji in internacionalizmu.

Italijanska družbena slika in posebnosti italijanskega delavskega gibanja pred ustanovitvijo PSI (1892)

Italijanska (Savojska) kraljevina po letu 1870 – tj. po končanem združitvenem procesu, v katerem sta se povezala kapitalistično razvitejši sever z zaostalimi pokrajinami srednje in južne Italije – ohranja status ekonomsko zaostale in politično nevlplivne evropske države, še posebno, ker so gospodarske, socialne in kulturne razlike med združenimi pokrajinami predstavljale veliko prepreko za unitarno politiko. Meščanski politiki z Juga so se resda zavzemali za enotno/unitarno italijansko državo in za navidezno parlamentarno obliko vladavine, vendar so vladajoči sloji – s pomočjo uradništva, veleposestnikov in lokalnih guvernerjev – vseskozi izvajali volitve v bonapartističnem stilu. Veleposestniki so tako še naprej ohranjali in utrjevali svojo oblast z vsemi sredstvi; poskuse vstaj siromašnega prebivalstva, pa tudi vsako delovanje opozicije so praviloma brutalno zadušili. Zastopnika svojih interesov so našli tudi v Francescu Crispiju,³ dolgoletnemu notranjemu ministru ter predsedniku vlade (1887–1891; 1893–1896). V zunanji politiki so se naslanjali na nemškega kanclerja Otta Bismarcka ter sklenili, v nasprotju z vsemi meščanskimi tradicijami Italije, tajno zaveznitvo z Avstro-Ogrsko in Nemčijo v okviru Trojne zveze (20. maja 1882).⁴

Italijanska ekonomska struktura je kazala v tem obdobju še vedno prevladujoče predkapitalistične značilnosti: avtokratske latifundije, številni agrarni proletariat, ki je hlepel po zemlji, obubožani mestni proletariat in širok sloj deklasirane inteligence. V pogojih nerazvitih kapitalističnih produkcijskih odnosov so našle plodna tla najprej ideje anarhizma.⁵ Za zatirane množice je bila v boju zoper gospodarsko bedo metoda

3 Glej <http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-crispi/>.

4 Razlog za vstop Italije v zvezo tiči v francoski zasedbi Tunisa (1881) in britanski uveljavitvi *de facto* nadzora nad Egiptom (1882), kar ni sovpadalo z njenimi kolonialnimi/imperialnimi interesi v afriškem Sredozemlju. Posledično ji je »ostala« samo še manj privlačna Libija, ki bo še naprej mamila apetite italijanskih »Afričanov«. Do leta 1885 je Italija zasedla Eritejo in 1889 obalo Somalije. Kolonialna vojna z Etiopijo se je končala s porazom pri mestu Adua 1896.

5 Na italijanskih tleh je zaživelo organizirano delavsko gibanje sredi 19. stoletja pod okriljem gibanja delavskih združenj – *Movimento delle Società Operaie* (1853–1861), ki je bilo pod idejnim vplivom liberalcev in demokratov (Gianni, 2006). Na začetke modernega socialističnega gibanja pa je odločilno vplivala I. Internacionala. Januarja 1869 je bila v Neaplju ustanovljena italijanska sekcija I. Internacionala (*Sezione italiana dell'Internazionale*); njena sestava je bila heterogena, s prevladujočim vplivom anarhistov/bakunistov (Nettlau, 2014). Vidnejši voditelji gibanja so bili: Carlo Cafiero, E. Malatesta, Andrea Costa.

anarhizma, nasilnega upora, naraven izraz njihovega socialnega protesta. Anarhizem se je v Italiji navezal na tradicijo boja za nacionalno osvoboditev in združitvev. Tradicija zarot, tajnih zvez in uporov, metoda oborožene vstaje in »propaganda akcije« so bile tradicije boja italijanske maloburžoazne demokracije proti tujemu avtokratskemu gospostvu, ki so jih vdano gojili italijanski patrioti v tajnih organizacijah Mazzinija⁶ in Garibaldija⁷ (Britovšek, 1979 [2015], 275–276). »Nauk nasilja«, je zapisal Errico Malatesta v svojih spominih na anarhistično gibanje v Italiji, »so anarhisti podedovali od maloburžoazne demokracije [...]. Italijanski anarhisti so slavili in občudovali heroje 'risorgimenta' in Mazzinijevih oboroženih uporov (kot so bili Agésilao Milano, Felice Orsini idr.), še preden so se ogreli za Bakuninove teorije« (v Braunthal, I/1986, 217). Anarhizem Bakuninove smeri se je v teh pogojih lahko hitro širil (nenazadnje je Mihail Bakunin velik del svoje politične dejavnosti opravil prav v Italiji) ter se posledično tako razvil, da je italijanska sekcija I. internacionale (1864–1876) postala celo najmočnejši stebel anarhističnih idej. Vendar so neuspešni poskusi anarhističnih vstaj na italijanskih tleh med letoma 1873 in 1877 izzvale opozicijo, ki se je zbrala okoli urednika Enrica Bignamija in njegovega socialističnega časopisa *La plebe*, da je zahtevala opustitev anarhističnih metod⁸ ter se zavzemala za ustanovitev množične delavske stranke (Hostetter, 1958 [2012]), kar se je zgodilo 17. maja 1882.

Italijanska delavska stranka (*Partito Operaio Italiano*) si je zadala za svoj cilj delovanja rešitev dveh perečih problemov, s katerima se je soočala takratna italijanska družba, tj. boj za demokratizacijo politične ureditve (zahteva po splošni in enaki volilni pravici, svobodi združevanja, svobodi tiska, obvezni in laični šoli) ter izboljšanje ekonomskega položaja delavstva potom sindikalnega boja (pravica do stavke idr.). Po svojem idejnem ustroju je bila stranka že od same ustanovitve zelo raznolika. Večino v njej sta imeli dve struji: prva, anarhistična, ki je namesto političnega boja ponujala taktiko »neposredne akcije«; druga, socialistična, ki je zagovarjala politični boj ter še posebej strankino sodelovanje na volitvah.⁹ Vendar prvo strankino sodelovanje na volitvah 1882 ni prineslo zelenega rezultata, saj je prejela le en poslanski sedež (Manacorda, 1963); prvi izvoljeni socialistični parlamentarec je postal Andrea Costa

- 6 Giuseppe Mazzini (1805–1872), italijanski meščanskodemokratski revolucionar, eden vodilnih predstavnikov italijanskega nacionalnega osvobodilnega gibanja; bil je ustanovitelj gibanja Mlada Evropa (1834) in soustanovitelj centralnega odbora Evropske demokracije v Londonu (1850). Leta 1862 je iz Londona pisal italijanskim delavcem, naj se odvrnejo od komunizma, a utrjujejo nacionalno zavest. Internacionalo je ob ustanovitvi 1864 skušal podvreči svojemu vplivu; 1871 je nastopil proti Pariški komuni in Generalnemu svetu Internacionale.
- 7 V internacionali so se v razpravi o prusko-avstrijski vojni (1866) – v kateri so na pruski strani Prusije sodelovali tudi Italijani in tako prisilili Avstrije v boj na dveh frontah – dotaknili tudi 'nenaravne' povezave Mazzinija in Garibaldija z Bismarckom. Na zasedanju Generalnega sveta 26. junija 1866 je švicarski delegat Hermann Jung izjavil: »Čeprav je Garibaldijevo srce na pravem mestu, sta njegova glava in meč na nasprotni strani /.../« (MIA: <https://www.marxists.org/history/iwma/documents/1866/june.htm#d26>).
- 8 Vplivni anarhist Andrea Costa je 1879 objavil, da sprejema socializem; dve leti pozneje je v Riminiju ustanovil Socialistično revolucionarno stranko (*Partito socialista rivoluzionario di Romagna*).
- 9 Volilne reforme iz leta 1881 so prinesle volilno pravico predvsem Italijanom srednjega razreda v urbanih okoljih; posledica je bila izvolitev radikalnih in republikanskih poslancev, ki so bili pripravljeni kritizirati liberalno inertnost in zahtevati večja parlamentarna pooblastila (Blinkhorn, 1995, 24). Splošna moška volilna pravica je bila uvedena leta 1913, medtem ko za ženska šele po drugi svetovni vojni, leta 1946.

(Galassi, 1989). V osemdesetih letih so se v vrstah italijanske inteligence pojavili krožki (za družbena vprašanja), od katerih so se mnogi približevali marksizmu kot prevladujoči ideologiji mednarodnega delavskega gibanja ter začeli boj za ustanovitev italijanske socialistične stranke. Porast delavskega gibanja je vlada sicer poskušala razbiti z odlokom o razpustitvi vseh delavskih organizacij (1886), vendar pri tem ni bila uspešna. Nasprotno, socialistične ideje so se med delavstvom vse bolj utrjevale in na pobudo Filippa Turatija je bila 1889 ustanovljena milanska socialistična zveza (*Lega Socialista Milanese*). Od leta 1890 dalje se vrstijo proslave »1. maja« ter ustanovljajo prve delavske zbornice (Milan, Turin, Piacenza idr.); v letu 1892 jih je delovalo že 88. Pomembno vlogo v tej idejni socialistični rasti je imelo tudi glasilo *Critica sociale* (»Socialna kritika«),¹⁰ ki je pričelo izhajati 1891 v redakciji Turatija in Anne Kuliscioff. Vsi omenjeni koraki so vodili do ustanovitve italijanske socialistične stranke.

Čprav Turati ni zapustil teoretičnih del, pa vendar številni članki, ki jih je desetletja pisal za »Socialno kritiko«, skupaj z njegovimi kongresnimi in parlamentarnimi govori, ki spremljajo njegovo politično dejavnost, tvorijo trden in koherenten nauk. Po Turatijevem prepričanju morajo biti socialisti vedno v prvih vrstah boja za obrambo liberalnih institucij, ki jih ogroža buržoazija sama, ki se poslej poskuša izogniti legalnosti v svojem boju proti delavskemu razredu. Turati je bil dokaj blizu Kautskemu, v njegovi misli pa so tudi primesi bernsteinovskega revizionizma, tako da je vedno dajal prednost, glede na revolucionarno perspektivo, vsakdanjemu osveščanju proletariata in sicer s parlamentarno akcijo, s sodelovanjem v življenju lokalnih enot, s sindikalno aktivnostjo, z ustanavljanjem goste mreže zadrug in seveda z vzgojo in propagando (Alatri, 1980, 228–229).

Ustanovitev PSI – vzpon nove politične sile v Italiji

Socialistična stranka Italije je bila ustanovljena – z združitvijo več sorodnih političnih smeri in skupin – na kongresu v Genovi (14.–15. avgusta 1892) z imenom *Partito dei Lavoratori Italiani*. Med njenimi ustanovitelji so bili Antonio Labriola,¹¹ Filippo Turati,¹² Anna Kuliscioff,¹³ Enrico Ferri, Costantino Lazzari, Andrea Costa

10 Revija *Critica sociale* je bilo trideset let, vse do nastopa fašizma, idejno središče italijanskega socializma. Revija je imela pomembno vlogo pri zblizevanju delavskega gibanja in intelektualnih tokov socializma.

11 A. Labriola (1843–1904), filozof, profesor zgodovine in teoretske filozofije na univerzi v Rimu, edini »dosledni marksist« v Italiji, kakor ga je označil Engels (Miccolis, 2010). Je avtor pomembnih marksističnih del: *In memoria del Manifesto dei comunisti* (Spomini na Komunistični manifest, 1895), *Del materialismo storico* (O historičnem materializmu, 1896), *Discorrendo di socialismo e di filosofia* (Pogovori o socializmu in filozofiji, 1898) idr.; njegovi *Izbrani spisi* so izšli tudi v slovenskem prevodu (Žun /ur./, 1977).

12 F. Turati (1857–1932) je dal najmočnejši pečat italijanskemu socializmu že od njegovih prvih začetkov; bil je vodilna osebnost v ustanavljanju PSI ter eden prvih italijanskih intelektualcev, ki se je proglašal za socialista. Njegov marksizem je od vsega začetka močno prepojen z elementi pozitivizma in nosi humanistični, humanitarni in demokratični pečat (Catalano, 1982; Monteleone, 1987).

13 A. Kulišova (1855–1925), rusko-italijanska revolucionarka, feministka, anarhistka in »dama italijanskega socializma«, kot jo je poimenoval Casalini (1987).

idr. Stranka italijanskih delavcev ni bila homogena; najvplivnejši so bili socialisti, poleg njih pa anarhisti (z močnim vplivom v sindikatih – anarhosindikalizem) in korporativisti (Arfè, 1992). Razen A. Labriole, socialistična struja ni bila marksistična, marveč pretežno demokratično-humanistična (Gerratana, 1986). Na III. kongresu v Parmi (13. januarja 1895) se je stranka preimenovala v *Partito Socialista Italiano* - PSI (Cortesii, 1962).

Socialistična stranka je, tako kot drugod v deželah zahodne Evrope, številčno rasla in širila svoj vpliv med delavskimi množicami; vzporedno z njeno rastjo so se začeli razvijati socialistični tisk,¹⁴ sindikalno gibanje in delavske konzumne zadruge. Tako nova stranka kot sindikati so dobivali vse večjo podporo med industrijskimi delavci in dninarji predvsem na severu Italije, pa tudi v južnih deželah, na Siciliji in Apuliji. Do tega naraščanja je v devetdesetih letih 19. stoletja prišlo v senci splošno razširjenih in ponekod ostrih družbenih in delavskih nemirov (revolucionarni sindikalizem), na katere se je oblast odzvala z represivno politiko. Druga Crispijeva vlada (1893–1896) je sicer poskušala s t. i. »protianarhističnim zakonom« (1894) in avtoritarnim sistemom vladanja uničiti tako novonastalo stranko PSI kot tudi druge delavske organizacije in sindikate, vendar v svojih prizadevanjih ni bila uspešna. Hkrati pa ne gre prezreti, da je notranja neenotnost v stranki onemogočala, da le-ta postane še vplivnejši dejavnik v takratnem italijanskem parlamentarnem življenju.¹⁵ Resda je PSI kot članica II. internacionale (Andreucci, 1977), mednarodne asociacije socialističnih in delavskih strank, sprejela njeno marksistično orientacijo in posledično zapisala v svojem programu (1895), da mora delavski razred osvojiti državno oblast »zaradi ekonomske in politične ekspropriacije vladajočega razreda«, toda v njenih vrstah sta se glede taktike izdiferencirali dve temeljni struji: *maksimalistična*, ki se je zavzemala za organiziranje socialistične revolucije v Italiji (maksimalni program) ter *reformistično-oportunistična*, ki je nastopila proti revoluciji in se izrekla za postopno evolucijo družbene ureditve italijanske države (po reformni poti).

Na strankinem VII. kongresu v Imoli (od 6. do 9. septembra 1902) je, podobno kot v drugih evropskih socialističnih strankah,¹⁶ prevladala reformistična struja (Turati, Claudio Treves, Leonida Bissolati, Ivanoe Bonòmi idr.), ki bo ohranila svoje vodstvo v naslednjih desetih letih.

Okoli leta 1900 so bili voditelji PSI večinoma meščani ter še bolj intelektualci in predstavniki svobodnih poklicev, ki so stopili v politiko prej iz idealizma

14 Tednik *Lotta di Classe* (Razredni boj) je bil sprva glasilo stranke, zatem (od decembra 1896) *Avanti!* (Naprej).

15 V PSI so bili opazni predvsem nemški in francoski (socialistični) vplivi, delno revizionizem, delno anarhosindikalizem.

16 Proti koncu 19. stoletja so se s »krizo marksizma« dejansko zamajali marksistični temelji II. internacionale; temelji gibanja, ki si je zastavilo za cilj preureditev obstoječega družbenega reda, in ki je v revoluciji videlo »babico zgodovine«. Ta »kriza« ni samo odprla teoretske razprave »revolucija ali reforma«, pač pa je tlakovala pot k idejni diferenciaciji celotnega socialističnega gibanja, tako v nacionalnih kot mednarodnih okvirih, na tri struje: *desnico*, *center*, *levico* (Lešnik, 2007, 172). Izviren Masarykov izraz iz leta 1898 je bil »kriza v marksizmu« (Masaryk, 1899); med revizionistično razpravo so ga spremenili v »krizo marksizma«, kar je A. Labriola takoj zabeležil (1977, 295–296).

ali čustvene pripadnosti kot zaradi razredne pripadnosti in jih je vladna (Giollittijeva) socialna politika zadovoljevala. Na čelu te reformistične struje so bili možje kot Bissolati in Bonomi, ki sta bila pripravljena sodelovati z meščanskimi vladami za uvedbo »minimalnega programa«, ki bi pripeljal do »postopne« družbene preobrazbe. Proti tej »revizionistični« večini se je kmalu razvila »neizprosna« smer, ki sta jo vodila kriminolog Enrico Ferri in mladi neapeljski publicist Arturo Labriola, na katerega je idejno močno vplival teoretik revolucionarnega sindikalizma Georges Sorel (Milza, 2012, 676).

Maksimalistična struja je na poraz odgovorila z ustanovitvijo svojega glasila *L'Avanguardia Socialista* (Socialistična avantgarda), ki ga je urejal Arturo Labriola.¹⁷ Kljub temu se italijanskim socialistom ni uspelo izogniti tendencam t. i. »ekonomskega determinizma«:

Na skrajni desnici socialističnih strank se je utrjevala smer, ki si je hotela prilastiti nacionalistični sistem vrednot in ekspanzionistične namere vladajočih razredov. Pripadniki tega toka že dlje časa niso več verjeli v možnosti revolucije in v bistvu niso več računali z mirom: kdor se je oblikoval kot marksist, je zagotovo sklepal, da so gospodarske potrebe prevladoval nad sanjavim humanizmom, in hrepenel je celo po obširnih avtarkičnih imperijih, pri čemer je bil trdno odločen preprečiti, da bi prednosti napredka monopolizirali imetniki kapitalov. V teh okoljih so zato na splošno priznavali nujnost po kolonialni politiki, saj so v njej prepoznavali vprašanje življenja ali smrti za narod in njegov delavski razred in pripravljene so bili sprejeti tudi spopad samo zato, da bi svoji deželi ponudili takšno možnost; zaradi tega so v imenu nacionalne obrambe vedno glasovali za zahtevane vojne kredite. /.../ Karl Kautsky jih je imenoval »realpolitischen Sozialisten« (Reberioux, 1986, 781–782).

Toda tudi v Italiji je tako veljaven marksist, kot je bil Antonio Labriola, deset let pred Bissolatiem soglašal z zasedbo Libije v imenu neke »populacijske politike«. O tem je v razgovoru za *Il Giornale d'Italia*, objavljen 13. aprila 1902, povedal: »Predvsem /.../ je potrebno spodbuditi trajno delovanje ekonomske in populacijske politike, zaradi česar lahko Italija, namesto da se njene demografske moči razpršujejo po vsem svetu,¹⁸ kar je najbolj žalosten vidik naše inferiornosti v svetu /.../ te moči trdno prenese v ne tako oddaljeno regijo, kot je Tripolitaniya« (Labriola,

17 Glej [http://www.treccani.it/enciclopedia/arturo-labriola_\(Dizionario_Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/arturo-labriola_(Dizionario_Biografico)/). Arturo Labriola je postal glavni teoretik levega socialističnega revizionizma in revolucionarnega sindikalizma v Italiji. Zagovarjal je, tako kot Sorel, uporabo splošne stavke kot najpomembnejšega revolucionarnega orožja proletariata v boju za njegovo prilastitev produkcijskih sredstev. Skliceval se je na nasilje, kot izvir vseh pravic (Alatri, 1980, 230).

18 Za številčno močno nezaposleno ruralno populacijo juga je bila edina rešitev emigracija v Južno in Severno Ameriko ali v Severno Afriko; leta 1914, ko je imela Italija 35 milijonov prebivalcev, je v tujini živelo od 5 do 6 milijonov Italijanov (Blinkhorn, 1995, 23–24).

1970, 491–499). Na *tribuni* 21. junija 1901 se je A. Labriola izkazal kot sektaš, saj je nasprotoval tako predlogom protivojnih resolucij, sprejetih na kongresih II. internacionale (Britovšek, 1965), kot tudi ustanavljanju mednarodnih sodišč, ki naj bi razsojala samo o »sporih« med državami: »Toda 'spor' je konec koncev vedno ali znamenje, ali incident, ali okoliščina, ali simptom tekmovanja med državami. In bolj ali manj močan pojav boja med različnimi ekonomsko-političnimi celotami, ki imajo ali zahtevajo akcijski radij ali vplivno področje: in ta boj izhaja iz notranje strukture samih držav in je večkrat pogoj njihovega napredovanja, način uresničitve njihove trdnosti« (Labriola, 1970, 469). Potemtakem Labriola v svojih sklepanjih ni bil nikakršna izjema med socialisti, nasprotno. V kolikor sledimo govorom in spisom tedanjih vodilnih akterjev socialističnega gibanja ter zapisnikom socialističnih internacionalnih in nacionalnih kongresov, potem lahko argumentirano zaključimo, da je bilo za večino njih odločanje/dilema – med domovinskimi, tj. nacionalnimi interesi ali internacionalizmom, kateremu se je zavezala II. internacionala – nelahka preizkušnja, ki bo imela usodne posledice šele v pogojih svetovnega spopada (»velike vojne«).

Stališče II. internacionale do vojnega vprašanja

Naraščajoča imperialistična nasprotja v desetletju pred /prvo/ svetovno vojno (rusko-japonska vojna 1904–1905, vmešavanje Rusije v notranje zadeve Perzije 1906, francosko-nemški spor okrog Maroka 1905–1906, aneksija Bosne in Hercegovine s strani Avstro-Ogrske 1908, italijansko-turška vojna 1911–1912, balkanski vojni in intrige velikih sil okrog Makedonije in Albanije 1912–1913) so zahtevala od II. internacionale sprejetje jasnega stališča do vojnega vprašanja. Tu ni šlo samo za teoretična vprašanja, pač pa za oblikovanje konkretne taktike socialne demokracije – tako v nacionalnih kot mednarodnih okvirih – ob morebitnem vojaškem spopadu svetovnih razsežnosti; še več, šlo je za preverjanje moči načela *internacionalizma* v praksi. V tem kontekstu so bila posebno aktualna stališča do militarizma, sprejeta na zadnjih treh kongresih II. internacionale: Stuttgart 1907, Köbenhavn 1910, Basel 1912 (Steinberg, 1972). Nedvoumno enotno stališče do tega ključnega vprašanja je bilo za mednarodno delavsko gibanje izjemno pomembno, saj so številne kolonialne vojne ter zaostritve nasprotij med imperialističnima blokoma dajale ton obdobju pred svetovnim spopadom. Vojni spopadi so se odvijali izven Evrope in ZDA, ki so bile obvarovane vojnega pustošenja. Lenin je ob robu stuttgartskega kongresa upravičeno zapisal: »V Evropi je gospodaril mir, toda vzdrževal se je zato, ker se je ustvarjalo gospodstvo evropskih narodov nad stotinami milijonov prebivalcev kolonij s stalnimi, nenehnimi, nikdar zaključenimi vojnami, ki jih mi Evropejci nimamo za vojne, ker večkrat niso podobne vojniam, ampak zverinskemu pobijanju, iztrebljanju neborovženih narodov« (1981, 30). Azija in Afrika sta bili v tem obdobju skoraj povsem v kolonialni ali polkolonialni odvisnosti od imperialističnih držav Evrope na eni in ZDA na drugi strani. V Evropi pa so nasprotja med imperialističnimi državami povzročala

rast vojaških proračunov.¹⁹ Protislovja med obema koalicijama, porast oboroževanja na kopnem in morju, povečanje kontingentov nabornikov in napad kapitala na življenjske interese delovnih slojev je izzvalo pri delovnih slojih velik nemir in ustvarjalo negotovost. Zato je pred socialisti stala naloga, da podajo odgovor na vprašanje o značaju in cilju vojne, ki se je približevala, ter o sredstvih in načinih boja proti njej.

Odgovor soglasno sprejete kongresne resolucije (Basel, 1912) je bil nedvoumen: z vsemi sredstvi se je potrebno boriti proti vojni, če pa bi do nje prišlo, jo je treba izkoristiti za pospešitev socialne revolucije. S tem ko je bil v Baslu »imperializem« označen kot edini, ki je odgovoren za prihodnjo vojno, se je hkrati poglobljala temeljna razprava, ki je socialiste napolnila k ponovni proučitvi lastnih stališč do perspektiv, ki jih je odprl imperializem. V teh razpravah se je izoblikovalo nekako troje usmeritev, čeprav ne izražajo avtomatično tradicionalne ideološke delitve na revizioniste, ortodoksne in revolucionarje. Na socialistični *desnici* se je utrjevala smer, ki si je hotela prilastiti nacionalistični sistem vrednot in ekspanzionistične namere vladajočih razredov. Pripadniki te smeri že dalj časa niso več verjeli v možnosti revolucije in v bistvu niso več računali z mirom. Tudi *levica* je soglašala, da imperialistična nasprotja vodijo v vojno, toda v nasprotju z desnico je v njej videla približevanje revolucije. Toda vse to so le stališča skromnih manjšin; najvidnejši predstavniki Internacionale (ortodoksni marksisti) vse do leta 1914 še vedno upajo, da bo zmagal mir. Verjamejo v novo analizo imperializma (K. Kautsky, R. Hilferding), v t. i. superimperializem, kjer finančni kapital preseže nasprotja in se osredotoči k procesu nekonfliktnega izkoriščanja, k začetku neke solidarnosti, iz česar naj bi izhajalo, da je vojna nemogoča; na podlagi takšne perspektive se je mogoče obrniti k notranjemu militarizmu in dati prednost propagandi. S tem niso slabili samo strahu pred vojno, temveč je postajala vse bolj šibka prav zahteva po revolucionarnem boju.

Boj proti militarizmu je bil odtlej povezan z množično akcijo; krasil ga je žar mitingov, pouličnih manifestacij in gibanj mladih. Agitacijska kampanja je sicer usmerila javno mnenje proti oblasti, ni pa ustvarila odločilnega orožja za odstranitev težke grožnje miru. Resda so nekateri socialno demokratski voditelji zahtevali, da Internacionala prouči amandma o protivojni stavki (»hkratna splošna stavka, ki bi bila mednarodno organizirana, predstavlja orodje, s katerim bi bilo mogoče preprečiti vojno«), toda ob napovedi vojne Avstro-Ogrske Srbiji (28. julija 1914). Internacionala ni bila sposobna organizirati nikakršne protivojne stavke, še manj preprečiti svetovni spopad. Protivojne resolucije kongresov v Stuttgartu, Københavnu in Baslu so bile pozabljene; sledil je prehod iz internacionalističnih na socialno šovinistične pozicije. Začetek svetovne vojne je dejansko povzročil zlom II. internacionalne – tako s formalnega (prekinitev zvez med posameznimi socialno demokratskimi strankami, nezmožnost sklica Mednarodnega socialističnega biroja /MSB/ in mednarodnih konferenc) kot tudi z vsebinskega vidika (notranji idejni razkroj) –, saj Internacionali ni uspelo uresničiti svojega temeljnega cilja, tj. ohraniti mir.

19 Italijanski delegat Oddino Morgari je na kongresu v Københavnu (1910) zahteval, naj se delavski predstavniki v svojih parlamentih zavzemajo, da se vojaške sile, na osnovi mednarodnega sporazuma, zmanjšajo za polovico. Za propagiranje teh idej je predlagal ustanovitev posebne organizacije (Britovšek, 1965, 110).

PSI na preizkušnji internacionalizma – stališče do italijansko-turške kolonialne vojne (1911–1912)

Tako kot je bila na preizkušnji »internationalizma« nemška socialna demokracija v času maroške krize 1905–1906 (Britovšek, 1965, 124–127), se je v podobni situaciji znašla tudi PSI za časa italijansko-turške vojne 1911–1912, ko je morala sprejeti nedvoumno stališče do te italijanske kolonialne vojne. Imperialno usmerjena italijanska buržoazija je konec 19. stoletja gojila upanje, da bo lahko, zaradi šibkosti Otomanskega imperija, brez boja anektirala Tripolitanijo. V teh težnjah so jo podpirali tudi katoliški krogi, ki so v tem dejanju videli »konec tisočletnih vojn proti islamu«. Toda v ozadju teh ciljev so se skrivali ekonomski in finančni interesi rimske banke (*Banco di Roma*) in banke 'prijateljev Vatikana', ki sta v Libijo vložili znatne vsote kapitala. 29. septembra 1911 je Italija objavila vojno Turčiji. V italijanskem ultimatu sultanu je bilo navedeno, da Italija ne more več trpeti neredov v Tripolitaniji in Cirenajki, hkrati pa želi z zavzetjem obeh provinc,²⁰ le-tema omogočiti enako blagostanje in napredek kot so jo deležne druge dežele severne Afrike. Zato zahteva zase pravico, da zasede Libijo (Frölich, v Britovšek, 1965, 138).

Italijanski socialisti so v časopisju, na zborovanjih in tudi v poslanski zbornici zavzeto razpravljali o tem vojaškem posegu. Hkrati je PSI skupaj z zvezo sindikatov pozvala delavstvo v Emiliji, Umbriji in Toskani na 24-urno stavko, določeno za 28. september 1911. Na številnih delavskih zborovanjih in štrajkih so obsodili to vojno kot tipično zavojevalsko in kolonialno. Svoje protivojno razpoloženje pa so demonstrirali tudi železničarji z vrsto sabotаж na železnicah. Italijanska vojna v Libiji je bila tudi osrednji predmet socialističnega kongresa, ki se je kmalu po objavi vojne sestal v Modeni (15.–18. oktober 1911); večina razpravljavcev je obsodila neopravičljivo vojno ter posledično sprejela sklep, da PSI ne bo glasovala za vojne kredite. Vendar sta strankarska poslanca L. Bissolati in I. Bonomi, vodji desnih socialistov, glasovala v poslanski zbornici, v nasprotju s kongresnim sklepom, za vojne kredite. Svoj glas »za« sta opravičevala z izgovorom, da je »vojna že v teku in v njo je ljudstvo vpleteno«. Njuno ravnanje je povzročilo val ogorčenja v PSI, kar je sovpadalo tudi s protivojnimi stališči II. internacionale.

Druga internacionala zavzame v letih 1911–1912, navkljub globokim ne-soglasjem, odločna protivojna stališča. Od množičnih demonstracij, ki jih organizira Mednarodni socialistični biro v vseh evropskih prestolnicah 5. novembra 1911 – na dan torej, ko Italija razglasi priključitev Tripolisa do velikega baselskega kongresa 24. in 25. novembra 1912, so se vse (ali skoraj vse) socialistične stranke aktivno udeležile protivojnih zborovanj. Prva faza 386-dnevnega vojaškega spopada – v kateri se je italijanski ekspedicijski korpus uspel izkrcati v Tripolitaniji in se polastiti glavnih obalnih

20 Na tem ozemlju, ki je pod suverenostjo otomanskega sultana, živi komaj kakih tisoč italijanskih kolonov, toda ti so zelo dejavni. Ustvarili so predelovalno industrijo ter bančne in trgovske podružnice, zraven pa nadzorujejo ladijske linije. Po ocenah iz leta 1911 vložijo *Banco di Roma* v to deželo kar 5 milijonov dolarjev (Milza, 2012, 698).

mest (Tripolija, Bengazija, Tobruka) – se je zaključila 4. novembra z razglasitvijo priključitve osvojenega ozemlja k Kraljevini, ki so jo vsi v Italiji – razen levega socialističnega krila, ki je po zgledu Benita Mussolinija v Romanji močno agitiral proti imperializmu – navdušeno sprejeli (Milza, 2012, 698).

Tripolitanska vojna je v bistvu pospešila razcep med levimi in desnimi reformisti v stranki. Medtem ko je »leva« struja (Arturo Vella, C. Lazzari, Cesare Alesandri, Elia Musatti, A. Balabanova /Balabanoff/) branila proletarski značaj gibanja in razredni boj ter nastopala proti oportunističnim tendencam v PSI, tj. proti razredni pomiritvi, proti sporazumevanju z buržoazijo ter opuščanju temeljnih socialističnih ciljev v delavskem gibanju (Balabanova, 1927, 40), so »desni« reformisti (Bissolati, Bonomi, Cabrini, Podrecca) 'pozabili' na socialistični značaj gibanja, branili so zvezo z buržoazijo, pa tudi podpirali sodelovanje socialistov v meščanskih vladah, zastopali kolonialno politiko ter politiko izkoriščanja, ropanja in iztrebljanja domorodcev.

Na kongresu stranke v Reggio Emiliji (7.–10. julij 1912) so se pojavile tri struje: 1. revolucionarna, t. i. maksimalisti z okoli 12.500 glasovi; 2. leva reformistična struja (približno 9.000 glasov), 3. desno reformistična struja (približno 2000 glasov).²¹ Večinsko podporo na kongresu so dobili maksimalisti, ki so predlagali, da se iz PSI izključijo voditelji desnih reformistov – Leonida Bissolati, Ivanoe Bonomi,²² Angiolino Cabrini, Guido Podrecca in njihova skupina, t. i. *tripolini*²³ –, ker niso priznavali strankino protivojno stališče, temveč so odobraval italijansko-turško vojno ter s svojimi izjavami v poslanski zbornici in izven nje delovali proti strankinim sklepom. Predlog o izključitvi je na kongresu dobil večinsko podporo. Angelica Balabanova, marksistka, vplivna članica PSI in znana osebnost v mednarodnem socialističnem gibanju, ki se je strinjala s predlogom, je opravičila ta sklep stranke:

»Če si iz načelnih vzrokov lahko dovolimo izključitev takih mož, ki nam jih druge stranke zavidajo zaradi njihove poštenosti in značajnosti, je mogoče pojasniti naš sklep le kot moralno, ne kot osebno vprašanje [...]. V vedenju naših štirih tovarišev vidi proletariat prestopke zoper sveto načelo razrednega boja in vero v revolucijo.« Obrnjena k štirim izključnim poslancem je (skoraj vizionarsko) dejala: »To našo dolžnost moramo izpolniti, toda ne izpolnjujemo je z lahkim srcem. Ker nam je znan zgodovinski pripetljaj, ki je ločil stranko in vas, se lahko zamislimo v vaš položaj in rečemo, da bi lahko prišel dan, ko bi proletariat tudi nam dejal: 'Vi nimate naše ideologije, vi ne

21 G. Sorel je razcepljenost gibanja pokomentiral z besedami: »Bitko med raznimi strujami v italijanskem socializmu je težje razumeti kakor zgodovino renesanse« (Fermi, 1966, 86).

22 I. Bonomi (1873–1951) je leta 1906 objavil delo *Le vie nuove del socialismo* (Nove poti socializma), prvo italijansko teoretizacijo reformizma. Po izključitvi iz PSI je skupaj z L. Bissolatijem ustanovil reformistično socialistično stranko – *Partito Socialista Riformista Italiano* (Cortesi, 1971).

23 Majhna skupina reformistov se je odmaknila še nekoliko bolj desno in zavzemala takšna stališča, da so jih sopartijci začeli sumničati patriotizma in podpore libijski vojni. Vodja te skupine je bil L. Bissolati (Grimaldi, Bozzetti, 1983).

zastopate naših koristi, vi niste naš glas; – pojdite! In mi razumemo, kako tragičen bo tak dan v našem življenju.« Ali je ta ženska znala brati v prihodnost? Saj je že čez dve leti dobila odgovor (Fermi, 1966, 85–86).

Tedaj je bil osemindvajsetletni Benito Mussolini, ki je izstopal s svojimi psevdorevolucionarnimi stališči in gesli ter pripadal skrajnemu levemu krilu maksimalistov (bil je med najbolj militantnimi socialističnimi nasprotniki libijske vojne), postavljen za urednika/direktorja strankinega glasila *Avanti!* (Fermi, 1966, 87–88). »Mladi smo bili vsi navdušeni nad Mussolinijem, nekaj zato, ker je bil tudi sam razmeroma mlad, nekaj pa zato, ker je razgal reformiste, in končno tudi zaradi tega, ker so se nam njegovi članki v glasilu *Avanti!* zdeli močni in revolucionarni,« je precej natančno poročal Mario Montagnana, eden voditeljev turinskega mladinskega (revolucionarno usmerjenega) socialističnega gibanja, kateremu je pripadal tudi mladi Antonio Gramsci (Romano, 1983, 102). Večina v PSI je resda odločno obsojala italijansko kolonialno vojno v Libiji, vendar ji ni uspelo, kljub organiziranju demonstracij, da bi jo preprečila/prekinila.

Obdobje naslednjih dveh let je neke vrste uvod v 'veliko vojno', ki so ga zaznamovali delavski štrajki, pretežno ekonomskega značaja (zahteve po višjih mezdah in boju proti draginji) ter socialistične demonstracije, ki so se praviloma krvavo končale. Še posebej je bil odmeven krvavi spopad v Anconi (junija 1914), ki se je razširil po celi državi – *La Settimana Rossa* (rdeči teden); v njem so sodelovale vse progresivne sile pod vodstvom socialistov.²⁴

»V uri nevarnosti ne puščamo domovine na cedilu!«²⁵

Z objavo avstrijskega ultimata Srbiji (25. julija 1914) je vojna nevarnost visela nad Evropo. Na zadnji, najusodnejši konferenci v zgodovini II. internacionale (Bruselj, 29.–30. julija) je vladalo optimistično razpoloženje; nenaden izbruh vojne v Evropi se je delegatom zdel nemogoč. Na zasedanju niso obravnavali vprašanja, kako naj ravnajo socialnodemokratske in socialistične stranke v primeru splošnega spopada; ves akcijski program Internacionale so vezali na bližnji mednarodni kongres v Parizu, do katerega pa ni nikoli prišlo. Odtlej so morale nacionalne sekcije ukrepati same, brez skupne koordinirane taktike; prepuščene so bile volji in predstavam svojih voditeljev.

Ob izbruhu vojne so bile protivojne resolucije kongresov v Stuttgartu, Köbenhavnu in Baslu pozabljene; sledil je prehod z internacionalističnih na socialšovinistične

24 »Rdeči teden« naj bi imel simbolni pomen – kot uvod v revolucijo, ki pa se ni zgodila, zahvaljujoč 'miroljubnim', 'parlamentarnim' tradicijam strankarskega vodstva. V tem kontekstu je potrebno tudi razumeti občudovanje tedaj »revolucionarnega« Mussolinija v krogu torinskega mladinskega socialističnega gibanja.

25 S temi besedami (http://www.stahlgewitter.com/14_08_04.htm) je Hugo Haase, vodja socialnodemokratske frakcije v nemškem parlamentu, 4. avgusta 1914 na parlamentarnem zasedanju, kjer so razpravljali in glasovali o predlogu za vojne kredite oz. za vojno ali mir, nedvoumno oznanil prehod stranke z internacionalnih na nacionalistične pozicije. »Novo« smer, prakticirano v pogojih imperialistične vojne, je sprejela tudi večina voditeljev socialnodemokratskih in socialističnih strank; s tem je bila usoda II. internacionale zapečatenata (Lešnik, 2003, 352–354).

pozicije. Začetek svetovne vojne je dejansko povzročil zlom II. internacionale po 25-ih letih njenega obstoja,²⁶ tako s formalnega (prekinitev zvez med posameznimi socialističnimi strankami, nezmožnost sklica Mednarodnega socialističnega biroja /MSB/ in mednarodnih konferenc) kot tudi z vsebinskega vidika (notranji idejni razkroj). Res je, da je število članov socialističnih strank in sindikatov, ki so bili povezani s strankami, šlo »v milijone«; vendar, realno gledano, socialna demokracija v nobeni državi ni imela tolikšne moči, da bi lahko zavrla vojni spopad. Skoraj vse socialnodemokratske in socialistične stranke v vojskujočih se deželah so se izrekle za obrambo nacionalne kapitalistične države. Posledično so se obvezale, da opustijo razredni boj in sprejmejo državljanski mir. Še več, povezale so se z vladajočimi razredi in z vsemi svojimi silami – tako moralno kot politično – podprle vojno in imperialistične interese svojih meščanskih vlad. Mednarodno razredno solidarnost proletariata je izrinila socialšovinistična ideologija, ki je pripomogla, da so se socialnodemokratske in socialistične stranke pričele združevati na ravni interesov imperialistične buržoazije, ne pa na načelih mednarodne delavske solidarnosti. MSB je ustavil svojo dejavnost in se med vojno ni nikoli sestel. Z ironijo in ogorčenostjo je Rosa Luxemburg zapisala, da so spremenili svetovnozgodovinski poziv *Manifesta komunistične stranke* v klic: »Proletarci vseh dežel, združite se v miru, v vojni pa si porežite vratove!« (Luxemburg, 1915).²⁷

Internacionala so – vse od poraza in poloma v letu 1914 – njene notranje struje (desnica, center, levica) razumele kot mednarodni forum, primeren za reševanje običnih problemov evropskega delavskega gibanja. Četudi so obstajala principialna nesoglasja in spori glede taktike, posebno med radikalnimi marksisti in revizionisti, niti Lenin niti drugi predstavniki marksistične levice v evropski socialni demokraciji niso nikdar postavljali zahteve, da se Internacionala zamenja z neko boljšo in primernejšo organizacijo. Šele z izbruhom svetovne vojne, potem ko je dokazala svojo življenjsko nesposobnost, je Internacionala v svojem vsebinskem in oblikovnem pomenu dospela v središče kritike levice. Od tedaj dalje se je odpiral proces globlje socialnopolitične diferenciacije v evropskih socialnodemokratskih strankah, posebno med reformistično večino in manjšinsko marksistično levico. Leve (revolucionarne) sile, ogorčene nad kapitulacijo vodstev svojih strank in opustitvijo internacionalne solidarnosti v korist vojne politike nacionalnih vlad, organizirajo opozicijsko dejavnost. Desne sile, večina uradnih vodstev socialnodemokratskih strank (socialšovinisti), se postavijo na stran vojne politike svoje buržoazije in izgubijo vsako zvezo s principi samostojne politike delavskega razreda. Centristična struja (socialpacifisti), ki je predstavljala pretežen del socialističnih strank, obsoja politiko vodstev in se ponekod tudi organizacijsko izdvaja, vendar se ne odloča za pot samostojne revolucionarne akcije. V okviru razprav na mednarodnih konferencah socialistov med vojno so se izoblikovali

26 »Svetovna vojna cepi socialiste na različne tabore, in to pretežno na različne nacionalne tabore. Internacionala ni sposobna, da bi to preprečila. To pomeni, da v vojni ni učinkovito orožje, v svojem bistvu je mirovni instrument. Njena velika historična naloga je boj za mir, razredni boj v miru« (Kautsky, 1915, 38–39).

27 Glej MIA: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/luxemburg/1915/04/wiedaufint.htm>: »Der Wiederaufbau der Internationale« (Prenovitev Internationale).

različni pogledi do značaja svetovne vojne in možnosti njene preobrazbe v svetovno proletarsko revolucijo kot tudi različna stališča do perspektiv bodoče organiziranosti proletariata na mednarodni ravni. Ta proces idejne diferenciacije se je v končni fazi zaključil s politično polarizacijo znotraj delavskega razreda – na levo, desno in center – ki se je po vojni manifestirala v organizacijski delitvi na komuniste in socialiste, tako v nacionalnem kot internacionalnem pogledu (Lešnik, 1994, 326–327).

(Ne)moč PSI –v primežu svetovnega spopada

Ko se 2. avgusta 1914 začnejo sovražnosti med centralnimi in antantnimi silami, italijanska vlada razglasi nevtralnost Italije; ta odločitev nemudoma razdeli tako javnost kot politične stranke. Z nevtralnostjo se leta 1914 strinja velika večina ljudstva, pa tudi najpomembnejše politične formacije.²⁸ Med njimi je mnogo katolikov, ki ponesmajo nevtralnost Svetega sedeža in sovražijo protiklerikalno Francijo. Nato socialisti, ki po logiki svojega internacionalizma in ker ne gre, kot v Franciji za obrambo domovine, obsojajo vojno kot imperialistično. In nazadnje podpira nevtralnopolitiko vlade tudi parlamentarna večina, ki predstavlja liberalno buržoazijo. Intervencionisti so bili v manjšini, a dejavni in razdeljeni v dva tokova. Prvi, nacionalistični pod vodstvom Enrica Corradinija²⁹ (podpirajo ga tudi določeni poslovni krogi), že od nekdaj zagovarja vstop v vojno na strani centralnih sil, ker se jim zdi bistvenega pomena, da Italija ne ostane ob strani, ko se bo odločala usoda Evrope. Zanje je predvsem pomembna akcija in ne toliko izbira partnerja. Pozneje se pragmatično odločijo oziroma izberejo antanto zato, ker se jim zdi, da ima dolgoročno gledano več možnosti za zmago. Republikanska in radikalna levica ter reformistični socialisti imajo drugačne motive. So prepričani iredentisti in iz zvestobe do borbe *risorgimenta* (torej sovražni Avstriji) menijo, da bodo z intervencijo podprli boj francoske demokracije proti avtoritarnima in reakcionarnima centralnima cesarstvoma. Tema glavnima tokovoma se pridruži več različnih skupin: futuristi, nekaj revolucionarnih sindikalistov, majhna demokrščanska skupina in nazadnje disidentski socialisti, ki so navdušeni nad Mussolinijem (Milza, 2012, 700–701).

Že omenjeni mladi torinski socialisti se gotovo niso izmaknili sugestivnemu vplivu mussolinijevstva, ki je v tem smislu pojmovan širše kot pa samo teoretičen in praktičen poskus, kako v modernejšem smislu prenoviti tradicijo italijanske socialistične stranke in gibanja. V tej smeri, kot je pozneje dovolj jasno poudaril Gramsci, so z Mussolinijem na čelu stopali mladi, ki so v tem času skušali spodbuditi »nov socializem, poln moralne in revolucionarne energije, v katerem ne bi bilo stranke in proletariata, ampak bi bila oba združena v eno samo plamenico, katero bi trdna roka nosila proti cilju [...]«. Mladim revolucionarnim socialistom se je zdelo, da izbruh svetovne vojne

28 Začetek sovražnosti je vzbudil v Italiji in zunaj nje bojazen, da bi obveznosti, zapisane v pogodbah z Nemčijo in Avstro-Ogrsko (Trojna zveza), lahko prisilile Italijo, da se spusti v vojno, ki jo Italijani niso želeli.

29 Glej [http://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-corradini_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-corradini_(Dizionario-Biografico)/).

potrjuje določena predvidevanja, odpira nove možnosti in vsekakor pripravljiva razmere za zorenje razrednega boja, ki naj bi omogočil končni spopad dveh temeljnih bojujočih se sil: na eni strani imperialistične kapitalistične buržoazije, na drugi strani pa mednarodnega revolucionarnega proletariata, pripravljenege stopiti na njeno mesto (Romano, 1983, 121–123).

Svetovni spopad je zaostрил ne samo notranja socialna protislovja v državi, ampak tudi v PSI. Od večjih zahodnoevropskih socialnodemokratskih strank je samo PSI dosledno nastopila proti vojni,³⁰ še posebej proti vstopu Italije v vojno ter razglasila »brezpogojno nevtralnost«, čeprav so jo vabili na svojo stran tako nemška socialnodemokratska delegacija, ki sta jo vodila A. Südekum in R. Fischer, kot francoski socialisti, ki so to vlogo zaupali M. Cachinu (Britovšek, 1969, 47). Njeno geslo, ki ga je formuliral C. Lazzari: »né aderire né sabotare« (»ne pristopiti ne sabotirati«) še najbolj kaže na centristično, pacifistično usmerjenost stranke, hkrati pa čut za ohranitev mednarodne solidarnosti socialistov (Valiani, 1977).

Nekaj mesecev pred vstopom Italije v vojno na strani antantnih sil je prišel nepričakovano v Trst vodja nemških sindikatov Südekum, zelo viden in vpliven član strankinega vodstva v Berlinu. Oglasil se je v uredništvu lista »Il Lavoratore« (op. dnevnik italijanskih socialistov v Avstriji), povedal, da je na poti v Milan, in izrazil željo, da bi v listu podprli njegovo misijo. V redakciji sva bila tisti čas glavni urednik Angelo Lanza in jaz (op. R. Golouh). Lanza je bil sijajen polemik in raven, odkrit značaj. Ko je Südekum nehal obširno in resno pojasnjevati, da potuje s svojimi spremljevalci in svetovalci v Italijo, da bi pridobil vodstvo italijanske socialistične stranke za tezo nemškega strankinega vodstva, naj bi italijansko delavstvo aktivno vplivalo na razvoj dogodkov in podprlo vojno »nemškega ljudstva« proti panslavizmu, sva bruhnila oba hkrati v dolg, nezadržen smeh. Südekum in njegovi spremljevalci so se užaljeno spogledovali. Ko sva prišla spet do sape, sva mu brezobzirno predočila vso nepojmljivo in brezmejno absurdnost njegove nesocialistične misije in mu odkrito svetovala, naj se vrne s svojimi spremljevalci vred takoj v Berlin, da se mu ne bodo smejali še v Italiji. Pa nisva dosti opravila. Südekum je zapustil ogorčen redakcijo in odpotoval kljub temu uvodnemu neuspehu svoje »misije« še isti dan v Italijo trdno prepričan, da bo pridobil italijansko delavstvo za vojno »nemškega ljudstva«. Ko se je hudo razočaran vrnil v Berlin, je v svojem poročilu bridko potožil, da bi morala stranka posvetiti večjo pozornost »popularizaciji nemškega socializma v svetu« (Golouh, 1966, 86–87).

30 Dosledne v izpolnjevanju protivojnih stališč, sprejetih na socialističnih kongresih Internacionale, so bile naslednje stranke: ruska socialnodemokratska frakcija v Dumi (boljševiki in menjševiki), Srbska socialnodemokratska stranka in bolgarski levi socialisti (»tesni«) ter določen čas tudi Neodvisna delavska stranka Anglije (ILP) in Socialistična stranka Italije; samo te stranke so zavrnille, da bi svoje vlade moralno in politično podprle v vojni. Ta dramatični preobrat v duhovnem in političnem vedenju socialističnih strank je Lenin označil kot »izdajo voditeljev II. internacionale« (Lešnik, 1994, 73–74).

Ne bi mogli reči, da je bil ob izbruhu svetovne vojne poleti 1914 italijanski socializem kaj bolj pripravljen kot drugi socializmi v mednarodnih okvirih; gotovo pa je, da se je njegovo dosledno nevtralistično stališče spočetka lahko opiralo na specifični ugodni položaj, ki ga je v prvem obdobju nevtralnosti države omogočal obstoj širokih in močnih nevtralističnih tokov v osrčju meščanskih političnih skupin pa tudi duh protivojnega odpora, ki je izviral bolj iz tradicionalnega internacionalističnega humanitarnega pacifizma kakor pa iz kakšnega natančnega programa revolucionarnega boja. V tem položaju PSI ni postala žrtev globokih preobratov in kriz kakor stranke v drugih deželah, še posebej v Nemčiji in Franciji, in je brez težav obračunala z intervencionističnimi težnjami, ki so prišle na dan v vrstah stranke in gibanja in med katerimi je bila Mussolinijeva izključitev iz PSI prav gotovo najbolj odmevna (Romano, 1983, 122).

V razpravi med zagovorniki in nasprotniki vstopa Italije v vojno je bil Mussolini sprva nevtralen;³¹ v časopisu *Avanti!* je zagrizeno napadal levičarske intervencioniste in poudarjal brezpogojno socialistično nevtralnost. Mussolinijev obrat za 180 stopinj se je zgodil jeseni 1914 in je sovpadal s preobrazbo, v kateri je večina italijanskih politikov prešla od »brezpogojne nevtralnosti« k »budni nevtralnosti«; pozneje, ko je minila nevarnost vojskovanja na strani Avstrije in Nemčije, pa celo k politiki vojaške intervencije (v imenu »splošnih interesov domovine«). Če imamo še v vidu, da je bilo frankofilstvo v odgovornih italijanskih krogih močno zakoreninjeno, potem ne preseneča, da je Mussolini začel propagirati vstop Italije v vojno na strani Francije. 18. oktobra 1914 je v časopisu *Avanti!* objavil članek »Od brezpogojne nevtralnosti k aktivni in dejavni nevtralnosti«, v katerem je zapisal, da socialisti ne morejo ostati neprizadeti opazovalci vojne, temveč naj bodo protagonisti v njej. PSI se ni obotavljala, da ga odpusti kot urednika ter izključi iz svojih strankarskih vrst.

Pri tej delitvi in razločevanju, do katerega je prišlo glede vprašanja o italijanskem vstopu v vojno, ali bolje rečeno, o Mussolinijevem pojmu »aktivne in delujoče nevtralnosti«, sta se v skupini mladih torinskih socialistov najbolj izpostavila Angelo Tasca in Umberto Terracini, ki sta bila proti italijanskemu vstopu v vojno, na drugi strani pa Antonio Gramsci in Palmiro Togliatti, ki sta ga zagovarjala. Seveda pa je potrebno Gramscijevo opredelitev razumeti širše, kot njegov duhovni odpor (če citiramo Tasca): »do skrajno povprečne intelektualne ravni strankine protiintervencionistične propagande ter površne in ohlapne gonje stranke za absolutno nevtralnost« (Romano, 1983, 128).

Politika nevtralnosti in protivojno stališče sta zagotovo omogočili PSI aktivnejšo, posredniško vlogo med posameznimi socialnodemokratskimi in socialističnimi

31 Z njegovimi socialističnimi idejami o internacionalizmu in antimilitarizmu je bila združljiva le nevtralnost kot njihova praktična posledica, obenem pa mu vzgojeni patriotizem (v duhu *risorgimento*) ni dal niti pomisliti, da bi se Italija zapletla v vojno kot zaveznica Avstrije (Fermi, 1966, 101).

strankami ter v organizacijskih strukturah mednarodnega socialističnega gibanja, s prvenstvenim ciljem, da ustavi vojno. Najprej je prišlo do srečanja švicarskih in italijanskih strankarskih predstavnikov v Luganu (27. septembra 1914), kjer so obravnavali novonastali položaj v svetu, obsodili vojno kot rezultat »imperialistične politike velikih držav«, pozvali mednarodni proletarijat v boj za mir in sprejeli resolucije, ki naj bi vodile k obnovitvi mednarodne socialistične asociacije. V resolucijo o vojnem vprašanju so vključili tudi nekatere Leninove *Teze o vojni*, zavrnilo pa njegov predlog o organiziranju in vodenju socialistične propagande za preobrazbo imperialistične vojne v državljansko. Na konferenci je prevladovalo prepričanje, da je mogoče ohraniti Internacinalo s pomočjo njenega izvršnega organa /MSB/.

Posledično je predsedstvo švicarske socialistične stranke 2. oktobra 1914 pozvalo MSB, da skliče mednarodno socialistično konferenco, na kateri bi poiskali izhod iz svetovnega vojnega spopada. Njihov predlog ni naletel na večje razumevanje, saj so si bili interesi nacionalnih socialističnih strank preveč nasprotujoči. Še več, z izbruhom vojne se je poznani idejni diferenciaciji med socialisti (grupiranje na desnico, center, levo) pridružila še nova, politična (grupiranje socialistov antantnih, centralnih in nevtralnih držav), kar vodi k zaključku, da je bila realna moč pa tudi enotnost socialističnega gibanja pred vojno daleč precenjena. Primerjalno gledano, sta si bila tabora leve in centra dokaj enotna v oceni, da je svetovna vojna posledica imperialističnih nasprotij. Različnost njunih pogledov se je pokazala v oceni perspektive Internacionale (prenovitev stare ali ustanovitev nove Internacionale), kot tudi v oceni možnosti preobrazbe imperialistične vojne v državljansko; center se zavzema za mir in v nasprotju z levo kategorično zavrača delovanje v smeri revolucionarnih družbenih pretresov. V nasprotju z levo in centrom je desnica podprla imperialistično vojno in vojne interese svojih – nacionalnih buržoazij; internacinalistična načela je podredila interesom vladajočih razredov; vojno je ocenjevala in prikazovala kot »obrambo domovine« ter pozivala na »državljanski mir« in na oblikovanje »enotne nacionalne fronte«.

Socialisti nevtralnih držav so, kljub neuspešnim poskusom, nadaljevali z aktivnostmi. Oddino Morgari, sekretar PSI v italijanskem parlamentu, je 18. februarja 1915 razpravljal s švicarsko stranko o sklicu konference socialistov nevtralnih držav; italijanski predlog so Švicarji sprejeli in 26. februarja 1915 predlagali vsem strankam, ki so bile priključene MSB, tri sestanke: 1. konferenco nevtralnih držav, 2. zasedanje razširjenega MSB, na katerem bi sodelovale tudi stranke vojskujočih se dežel, in 3. ločeno srečanje socialističnih strank iz vojskujočih se dežel. Njihovo dolgotrajno dopisovanje z MSB je pokazalo, da ni mogoče pričakovati, da bo biro sklical konferenco. Švicarji so zato 22. aprila 1915 sami povabili socialiste nevtralnih držav na konferenco v Zürich, ki naj bi se začela 30. maja (Lešnik, 1994, 108–115).

Še predtem je Morgari aprila 1915 (po naročilu italijanske in švicarske socialistične stranke) odpotoval v Francijo in Anglijo z namenom, da pridobi tamkajšnje socialiste za sodelovanje na mednarodni konferenci socialistov iz nevtralnih in vojskujočih se dežel. Njegova misija je spodletela, saj francoski in angleški (»antantni«) socialisti niso hoteli sodelovati na konferenci, ki bi vključila tudi nemške socialiste. Zato je predsedstvo PSI na seji 15. maja 1915 v Bologni dalo novo pobudo za sklicanje

mednarodne socialistične konference (»kraj bi določili pozneje«), na kateri naj bi sodelovale vse socialistične stranke oziroma njihove sekcije kot tudi vse delavske organizacije, ki se strinjajo z naslednjimi izhodišči: da se borijo proti državljanski miru, da se zavzemajo za razredni boj ter so pripravljene boriti se – na osnovi vzajemne mednarodne akcije – za neposreden cilj, ki ne pozna niti nasilnih akcij niti spreminjanja državnih meja proti volji ljudstva. Toda doslednost PSI ni dolgo trajala; že ob vstopu Italije v vojno na strani antante (23. maja 1915) je reformistični del PSI s Turatijem na čelu zahteval tako sodelovanje z buržoazijo (v imenu »splošnih interesov domovine«) kot tudi korekcijo italijanskih državnih meja (prisivljanje novih teritorijev).³² Takšno stališče znotraj vodstva PSI je, podobno kot drugod v Evropi, povzročilo proces diferenciacije na tri struje – desnico (socialšoviniste), center (socialpacifiste),³³ levo (revolucionarje) – in s tem oslabilo moč in vpliv stranke na domače politično dogajanje in družbeno razpoko.

Razcepljenost stranke je povzročila zbežanost in dezorientacijo delavskih množic, ki so z nesimpatijami sprejele vojno. Svoje nestrinjanje so izražale skozi vrsto majhnih štrajkov in spopadov, ki – v pogojih dezorganiziranosti, brez enotnega vodstva in jasnih ciljev – niso mogli prerasti v širše revolucionarno gibanje. V dani situaciji je bila PSI, zaradi načelnosti, prisiljena podati izjavo (23. maja 1915), da se ne more udeležiti konference socialistov nevtralnih držav, napovedane za 30. maj 1915 v Zürichu, z dnevnim redom »Akcija socialne demokracije nevtralnih dežel za mir«.

Kljub razcepu je večina italijanskih delavce/socialistov, ki so delovali na terenu, še naprej ostala zvesta svojim protivojnim in internacionalističnim stališčem. Že na seji 18. junija je predsedstvo PSI ponovno pretehtalo resolucijo z dne 15. maja »o sklicanju socialistične konference« in jo po daljši obravnavi soglasno potrdilo, hkrati pa zadolžilo Angelico Balabanovo, da vodi priprave za konferenco socialistov. Sklep italijanske socialistične stranke je tako omogočil sklic prve mednarodne socialistične konference (predstavnikov revolucionarne leve in pacifističnega centra), ki je potekala od 5. do 8. septembra 1915 v Zimmerwaldu.

Na konferenci je sodelovalo 38 socialističnih delegatov iz 11 držav: Švice, Romunije, Italije, Rusije, Francije, Nizozemske, Nemčije, Bolgarije, Poljske ter Skandinavije (Švedske in Norveške). PSI so zastopali: C. Lazzari, Giuseppe Modigliani, O. Morgari in Giacinto Serrati ter A. Balabanova kot organizator in sekretar konference. Udeleženci so se zbrali v Narodnem domu v Bernu; od tam so jih pripeljali s štirimi vozovi v vasico Zimmerwald, oddaljeno od

32 Ponovno se je potrdilo, da politika PSI prvenstveno sledi nacionalnim interesom italijanske države in posledično na svojstven način vseskozi dokazuje zvestobo idealom *risorgimento*, ki se je dejansko zaključil po prvi svetovni vojni s priključitvijo ozemlja današnje dežele Trentinsko - Zgornje Poadižje in dela Furlanije - Julijske krajine.

33 V ta krog se umešča Turati, ki je trdno vztrajal v svojih miroljubnih/pacifističnih stališčih in je tako mnogo prispeval, da je PSI leta 1914/15 dosledno nastopila proti vojni. Vsekakor pa Turati nikoli ni videl možnosti, da bi se t. i. pasivni pacifizem PSI lahko spremenil v aktivno iniciativo, da bi se imperialistična vojna spremenila v državljansko vojno (to je prepoznal Giacomo Matteotti, poznejši sekretar Enotne socialistične stranke – Partito Socialista Unitario, ki so ga ubili fašisti leta 1924). V povojnem obdobju je Turati zavzel nedvoumno stališče proti sovjetski revoluciji in proti leninizmu, hkrati pa se je moral kot antifašist zateči v tujino, Pariz (Alatri, 1980, 229).

Berna deset kilometrov, kar je Trocki pospremil s komentarjem: »Delegati so se šalili, da so se lahko pol stoletja po ustanovitvi prve internacionale vsi internacionalisti spravili v štiri vozove. Toda v tej šali ni bilo skepticizma. Zgodovinska nit se pogosto pretrga. Tedaj je treba zavezati nov voz. Prav to smo storili v Zimmerwaldu« (Trotzki, 1930, 238).

Z vključitvijo in sodelovanjem v *zimmerwaldskem gibanju*, ki najbolje ilustrira razpoloženjsko stanje in stopnjo revolucionarne pripravljenosti znotraj socialnodemokratske protivojne opozicije, je PSI ponovno potrdila zvestobo načelom internacionalizma.³⁴

Zaključek

Vpogled v delovanje PSI od ustanovitve dalje pritrjuje sklepu, da je stranka vsekozi prednostno sledila nacionalnim interesom italijanske države ter posledično prej potrjevala svojo zvestobo idealom *risorgimenta* kot internacionalističnim načelom mednarodnega socialističnega gibanja. Zato se lahko le deloma strinjamo z dokaj splošno in premalo kritično oceno večine avtorjev, ki pacifistično naravnost PSI utemeljujejo z njeno internacionalno solidarnostjo, tj. z razglasitvijo »brezpogojne nevtralnosti« ob izbruhu vojne. Zagotovo se z njo ne da pojasniti in utemeljiti nepričakovanega zasuka PSI ob vstopu Italije v vojno.

Hkrati velja spomniti, da ta pacifistična naravnost PSI nosi oznako »pasivni pacifizem«, ki ohranja, v nasprotju s sklepi II. internacionale, državljanski mir v pogojih vojne. V primeru PSI ni čutiti samo odsotnost njene aktivne iniciative, pač pa tudi odsotnost za tisti čas aktualnih teoretskih del in polemik o značaju imperialistične vojne, o njeni preobrazbi v državljansko vojno, o perspektivi II. internacionale po vojni itn., kot je bil to primer v nemški socialni demokraciji (K. Kautsky, R. Luxemburg, K. Liebknecht idr.). Ta manko bo PSI nadoknadila v naslednjih letih z A. Gramscijem (1974), bleščečim teoretikom tedanje italijanske družbene misli, ki je krepko preselel nacionalne okvire.³⁵

34 Kar zadeva večino PSI, se v *zimmerwaldskem gibanju* ni oprijela Leninove usmeritve k spodbujanju takšnega razvoja, ki naj bi prinesel lastni državi vojaški poraz.

35 Glej 28. spis v pričujočem *Izboru* (»Gramscijev izvirni prispevek k marksistični teoriji države«). – Op. ur.

13.

Ruski »oktober« v očeh Karla Kautskega,
Rose Luxemburg in Tomáša Masaryka

V: *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved*, 29 (1997), št.1-3, str. 93–99 [Referat*].

* Simpozij »Intelektualci in sodobnost/preteklost« na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 12. decembra 1996.

Trije prelomni »dogodki« so še posebej zaznamovali razvoj evropskega družbenega prostora v preteklem burnem (20.) stoletju, stoletju velikega optimizma in hkrati hude negotovosti: prva svetovna vojna z ruskim oktobrom, druga svetovna vojna z železno zaveso ter padec berlinskega zidu 200 let po francoski revoluciji, ki je simbolično napovedal začetek procesa moderne demokratizacije tudi onkraj usihajoče železne zaves. Brez dvoma imajo vsi trije ključni »dogodki« z vsemi svojimi vzroki, procesi in posledicami, tako v teoriji kot praksi, svoje zagovornike in nasprotnike. Toda navkljub različnim in največkrat nasprotnojučim si pogledom in interpretacijam bi večina zagotovo pritrnila, da je bil boj za svobodo in demokracijo tisti mobilizacijski dejavnik, ki je prežemal milijonske množice po vsej Evropi (in svetu).

Nič drugače ni bilo z ruskim »oktobrom«. To je bil čas, zapolnjen z »upanjem«,¹ pa tudi »strahom« pred svetovno proletarsko revolucijo, obenem pa obogaten z izvirnimi teoretičnimi prispevki protagonistov tako socialnodemokratskega kot komunističnega gibanja. V pričujočem prispevku predstavljam le nekaj (pogojno rečeno) nasprotujočih si pogledov treh markantnih osebnosti tedanjega časa, ki so si bili nazorsko blizu in daleč, na problem *svobode in demokracije* v kontekstu ruskega »oktobra«: *Karla Kautskega* (1854–1938), *Rose Luxemburg* (1870/1–1919) in *Tomáša Masaryka* (1850–1937).

I.

»Tu ni prostora, da bi razpravljajal o boljševizmu; o njem povem le toliko /.../,« ker je »radi mojega stališča do boljševikov mnogo ljudi bolega glava /.../,« piše Tomáš Masaryk v svojem delu *Svetovna revolucija* (1936, 173), in nadaljuje:

Zame je bil boljševizem v tem času predvsem vojaški problem, to je, kakšen bo njegov odnos do naše (op. češkoslovaške) armade; toda razume se, da sem zasledoval boljševiško gibanje tudi s sociološkim zanimanjem. Že davno sem opazoval delavsko in socialistično gibanje po vsej Evropi in pri nas doma in tako je nastala moja kritika marksizma (gl. Masaryk, 1899). /.../ Pod boljševiškim režimom sem preživel potem skoraj pol leta, videl sem ga v zarodkih in ga zasledoval, ko se je razvijal. /.../ Kar se principa tiče, ne smatram komunizma za socialni in socialistični ideal, če se pod komunizmom razume popolna gospodarska in socialna enakost. Normalno stanje družbe se v političnem in socialnem pogledu ne da uresničiti brez močnega individualizma, to je brez svobodne iniciative posameznikov, in to pomeni praktično tak režim, ki omogoča razvoj različnih, fizično in duhovno po naravi neenako nadarjenih individualnosti. Neenak je položaj vsakega individua v

1 Na prisotnost iracionalizma opozarja francoski socialist Ludovic-Oscar Frossard v svojih spominih: »Ruski socialisti, ki jih je vodila neukrotljiva volja, so dosegli tisto, kar so socialisti vseh drugih dežel želeli, hoteli, pripravljali, pričakovali. /.../ Vse je tako pomagalo k temu, da je Sovjetska Rusija postala središče socialističnega sveta. Vse se je vrtele okoli nje /.../. Njeno čudovito izžarevanje je ogrevalo socialistična srca. Naprej! Človeštvo ni bilo obsojeno, saj se je v Rusiji zaril nov dan. Tako kot v vseh velikih zgodovinskih krizah so mučene duše tudi tokrat iskale svojo mistiko, ki so jo zdaj našle. Poslej je bila Moskva zanje 'branic vere'« (Frossard, 1930, 34–36).

družbi, neenaka je njegova družbena okolica; posameznik zna najboljše, po lastnem spoznanju, uporabiti svoje lastne sile in sile svoje okolice; če odloča o človeku drug človek in ga vodi, nastane nevarnost, da ne bo temeljito in v polni meri izkoristil vseh sil tistega, ki ga vodi. To se vidi povsod, tudi politično v vseh oblikah vlade, kjer se je razvil močnejši centralizem; in komunizem je ravno centralističen. Zlasti boljševiški centralizem je zelo strumen /.../; boljševizem je absolutistična diktatura /.../, boljševizem je nezmojljiv in inkvizitorski in prav radi tega nima z znanostjo in z znanstveno filozofijo nič skupnega; *znanost je kakor demokracija brez svobode nemogoča. Jaz smatram dosledno in pravilno izvajano demokracijo, ne le politično pač pa tudi gospodarsko in socialno demokracijo, za stanje družbe, ki je v našem času in precej dolgi bodočnosti primerno in zaželeno* (ibid. 172 – 173).

Tako je razmišljal in trdil češkoslovaški državnik, filozof in sociolog T. Masaryk v času, ko je vsa njegova dejavnost usmerjena in podrejena enemu samemu cilju – ustanovitvi samostojne češkoslovaške države (1918).

II.

Stališča *Karla Kautskega* do ključnih teoretičnih in praktičnih vprašanj razvoja socializma, ki so se odprla z ruskim »oktobrom«, so pomembna predvsem zato, ker je z njimi podal teoretično platformo socialdemokracije nasploh.

V svojem delu *Diktatura proletariata* (*Die Diktatur des Proletariats*, 1918) je Kautsky sicer priznal, da je »prvič v svetovni zgodovini neka socialistična stranka postala vladar velikega carstva«, vendar je ta »socialistična stranka, ki danes upravlja v Rusiji, prišla na oblast, boreč se proti drugim socialističnim strankam. /.../ Ona vlada na temelju izključitve drugih socialističnih strank iz upravnih teles. Nasprotje med obema socialističnima smerema (op. boljševiško in menjševiško) ne temelji na osebni ljubosumnosti, temveč je to nasprotje dveh v temelju nasprotnih metod: demokratske in diktatorske. Obe smeri hočeta isto: proletariat in s tem človeštvo osvoboditi po poti socializma. Toda pot, po kateri gredo eni, smatrajo drugi za stranpot, ki vodi v propad. /.../ Naša strankarska dolžnost je, da se v sporu med ruskimi brati ne odločimo niti za eno niti za drugo stran, preden temeljito ne proučimo argumentov enih in drugih. V tem nas želijo mnogi tovariši ovirati. Oni izjavljajo, da je naša dolžnost brez razmišljanja podpreti tisto smer ruskega socializma, ki je na oblasti. Vsako drugo stališče ogroža revolucijo in sam socializem. Toda to ne pomeni nič drugega, kot da se sprejme kot dokazano tisto, kar se mora pravzaprav proučiti: da je ena smer šla po pravi poti in da jo moramo ohrabriti, da po tej poti nadaljuje. Zahtevajoč najsvobodnejšo diskusijo, smo seveda na tleh demokracije. Diktatura ne želi samo ovreči nasprotno mišljenje, ampak nasilno zadušiti njegovo razodetje. Tako sta obe metodi, demokratska in diktatorska, nespravljivi in konfrontirani, še preden se je začela diskusija. /.../ Vendar za zdaj v naši stranki še ne vlada diktatura; pri nas se še svobodno diskutira. /.../ Zato želimo proučiti naslednje: kakšen pomen ima demokracija za proletariat, kaj razumemo

pod diktaturo proletariata in kakšne pogoje ustvarja diktatura kot oblika vladavine za osvoboditev proletariata« (ibid., 3–4).

Kautsky je v nadaljevanju dokazoval nezmožnost dolgotrajnejšega obstoja diktature proletariata v zaostali kmečki Rusiji: »Tisto, kar se nam prikazuje kot diktatura proletariata, če bi se seveda dosledno izpeljalo – in če bi en razred sploh lahko izvajal diktaturo neposredno, kar pa lahko sama partija – bi se oblikovalo v kmečko diktaturo« (ibid., 35). Kautsky je zato rešitev videl v vrnitvi na meščansko demokracijo, čeprav v Rusiji – v pravem smislu besede – ni nikdar obstajala. Zakaj na meščansko demokracijo? Vprašal se je, ali res drži trditev, da je socializem samo cilj in demokracija samo sredstvo za doseg tega cilja. In odgovoril: »Socializem pravzaprav ni naš končni cilj, temveč ta cilj pomeni 'ukinitev vsake vrste izkoriščanja in tlačanja, pa naj bo naravnano proti razredu, partiji, spolu, rasi' (*Erfurtski program*, 1891). Ta cilj želimo doseči s proletarskim razrednim bojem, ker se proletarijat kot najnižji razred ne more osvoboditi, če ne ukine vseh vzrokov izkoriščanja in tlačanja« (ibid.).

Lenin je v delu *Država in revolucija* (1917),² sklicujoč se na Engelsa, pojasnil boljše cilje:

Naš končni cilj je uničenje države, to je vsakega organiziranega in sistematičnega nasilja, vsakega nasilja nad ljudmi sploh. Mi ne čakamo prihoda takšnega družbenega reda, v katerem ne bo veljalo načelo podrejanja manjšine večini. Toda ko težimo po socializmu, smo prepričani, da bo prerasel v komunizem in da bo v zvezi s tem izginila vsaka potreba po nasilju nad ljudmi sploh, po podrejanju enega človeka drugemu, enega dela prebivalstva drugemu delu, kajti ljudje se bodo navadili spoštovati elementarne pogoje družbenega sožitja brez nasilja in podreditve (ID-III/1949, 248).

Kautsky nadaljuje: »Demokracija in socializem se potemtakem ne razlikujeta v tem, da je ona sredstvo in on cilj. Oboje je sredstvo za isti cilj: Mi si socializma brez demokracije ne moremo predstavljati. Pod izrazom moderni socializem ne razumemo le družbeno organizirane produkcije, temveč tudi demokratično organizirano družbo. Zato je za nas socializem nujno povezan z demokracijo. Ni socializma brez demokracije. Oboje pa se razlikuje v nečem drugem: Demokracija je in še kako možna brez socializma. Celo čisto demokracijo si lahko zamislimo brez socializma, npr. v majhnih vaških skupnostih, v katerih obstaja popolna enakost ekonomskih pogojev za vsakogar, na podlagi privatnega lastništva nad sredstvi za proizvodnjo. V vsakem slučaju lahko rečemo, da je demokracija možna brez socializma in pred njim« (Kautsky, 1918, 5).

»V demokraciji, v kateri vlada večina ljudstva, se lahko uvede socializem šele takrat, ko se zanj pridobi večina. To je dolga in mučna pot. Mnogo hitreje pridemo do

2 Ob stoletnici oktobrske revolucije (2017) je pri založbi Studia humanitatis izšla nova slovenska izdaja tega Leninovega dela, v prevodu Leva Centriha ter s spremnima študijama Jožeta Vogrinca (»Brati teorijo kot revolucionar«) in L. Centriha (»O diktaturi proletariata včeraj in danes«). – Red. op.

cilja, če se energična in cilja zavedajoča manjšina dokoplje do državne oblasti in jo izkoristi za uresničitev socialističnih ukrepov. Njeni uspehi bi takoj delovali prepričljivo in hitro bi usmerili večino, ki se je do zdaj upirala, v socializem. To zveni zelo mamljivo in tako je zvenelo tudi iz ust starega Weitlinga. Ima pa eno napako – da predpostavlja tisto, kar je treba šele dokazati. /.../ Vsebino socializma lahko popularno strnemo v stavek: 'Svoboda in kruh za vse.' To je tisto, kar množice od njega pričakujejo, zato se za njega zavzemajo. Svoboda ni nič manj pomembna kot kruh. Tudi dobro situirani, celo bogati razredi so se borili za svojo svobodo. Potreba po svobodi, po samoopredelitvi, je v človekovi naravi prav tako kot potreba po hrani. /.../ Do zdaj je bila socialna demokracija najvztrajnejši zaščitnik svobode vseh tlačanih, ne samo mezdnih delavcev, temveč tudi žena, preganjanih religij in ras, Židov, črncev, Kitajcev itn. S tem si je pridobila pristaše daleč izven kroga mezdnih delavcev. /.../ Čim jim je diktatura proletariata vzela pravno varnost, so se vsi ti drobni trgovci, obrtniki, srednji in veliki kmetje, večina intelektualcev prelevili v sovražnike socializma in diktature proletariata, čeprav so se pred tem zavzemali za socializem, ker se je boril za svobodo vseh. S tem se ne more nobenega pridobiti, razen tistega, ki je že socialist. Lahko se samo pomnožijo sovražniki socializma. /.../ Niso najboljše tiste množice, ki za kruh in igre žrtvujejo svobodo. Brez dvoma bi materialno blagostanje privedlo h komunizmu mnoge, ki so se do njega vedli nezaupljivo ali se odtujili od njega zaradi njegove politike brezpravnosti. Toda to blagostanje mora resnično priti, in to hitro, ne kot obljuba prihodnosti, če hoče diktatura proletariata pokazati svoje učinke. In s čim naj se doseže to blagostanje /.../ v deželi, ki je ekonomsko še tako malo razvita (Rusija), kjer je proletariati samo manjšina. /.../ Socializem – to pomeni obče blagostanje znotraj moderne kulture – postane možnost samo s hitrim razvojem produktivnih sil. /.../ Samo tam, kjer se je proletariati šolal v združni, sindikalni, mestni samoupravi in s sodelovanjem v državni zakonodaji in nadzoru vlade in kjer so številni intelektualci pripravljeni nuditi svoje usluge socialistični produkciji, se lahko takoj, brez ovir, zamenja kapitalizem. /.../ Že od samega začetka se mora zato predpostaviti, da bodo povsod tam, kjer se lahko proletariati obdrža na državni oblasti samo z diktaturo nasproti demokraciji, težave, s katerimi je socializem konfrontiran, tako velike, da izgleda pravzaprav izključeno, da lahko diktatura prinese blagostanje ter na ta način pomiri – z nasilniškim režimom – ljudske množice potem, ko jim je vzela politične svoboščine« (ibid., 39–41). Kautsky je zaključil, da v Rusiji ne vlada diktatura proletariata, temveč diktatura boljševiške partije. Rešitev revolucionarnih pridobitev je videl v pravočasni zamenjavi diktature z demokracijo (ibid., 63).

Lenin se je na izvajanju Kautskega odzval s člankom *O »demokraciji« in diktaturi* ter polemičnim delom *Proletarska revolucija in renegat Kautsky* (ID-IV/1950, 24–129). Kautskemu je očital, da je celotno vprašanje skrčil na političnopravno vprašanje; namesto da bi marksistično analiziral pojem socializma in še zlasti demokracije (to je njeno razredno vsebino), je ostal pri navadnem formalizmu, formalnopravni opredelitvi tega pojma, kar ga je privedlo do povsem nerevolucionarnih sklepov. Če je Kautsky v delu *Diktatura proletariata* opredelil še nekoliko nejasno »demokracijo« kot »oblast večine, pa tudi zaščito manjšine« (1918, 15), se je v naslednjem spisu, ki ga je izdal leto pozneje, *Demokracija ali diktatura (Demokratie oder Diktatur, 1919a)*.

postavil proti diktaturi, ki v Nemčiji ni potrebna, ter menil, da moramo zato »na demokracijo budno paziti in se bojevati za splošno, enako, tajno volilno pravico, za kar se bojujemo že več kot pol stoletja« (ibid., 46). Diktaturo je identificiral s »stanjem«, če pa bi postala »oblika oblasti«, bi to pomenilo brezpravnost opozicije, odpravo volilne pravice, svobode zborovanja in dogovarjanja, potem ne bi bila več diktatura proletariata, temveč posameznika ali stranke. S takšnim stališčem je Kautsky nedvoumno zavrnil revolucionarni boj in diktaturo proletariata ter razglasil parlamentarni boj za edino možnega in pravičnega. Ker si socializma ni moč predstavljati brez demokracije, demokracija pa je »oblast večine«, delavski razred ne more osvojiti in obdržati oblasti, če te večine nima. Če pa to večino ima, potem jo bo dobil tudi na volilnih lističih. Ko bi proletariati oblast osvojil, je ne bi le obdržal, temveč tudi razširil, saj – nevarnosti ni, večina je z njim. Tako je oborožena revolucija *ad acta* (Kautsky, v Vranicki, 1/1983, 317).³

V istem obdobju je izdal Kautsky še tretji spis proti boljševikom: *Terorizem in komunizem (Terrorismus und Kommunismus, 1919b)* v katerem je analiziral pariško komuno in sovjete ter zastopal enake teze kot v prejšnjih dveh delih. Boljševikom je očital, da so se obdržali na oblasti samo tako, da so se vse bolj odrekli socialističnim načelom in postali oportunisti: »Obdržali so se sicer kot osebe, žrtvovali pa so svoja načela in se pokazali kot pravi oportunisti. Boljševizem je sicer res zmagal v Rusiji, socializem pa je tam že zdaj doživel poraz« (ibid., 133). Osnovni greh boljševikov je po njegovem njihova diktatura, kar pomeni, da v Rusiji še ni bilo pogojev, da bi se socializem uresničil, ter je zato državljanska vojna nujna posledica tega stanja. »Ker obstaja le alternativa: demokracija ali državljanska vojna, sklepam, da tam, kjer še ni mogoč socializem na demokratičnih osnovah, kjer ga odklanja večina prebivalstva, še ni čas zanj, medtem ko boljševizem misli, da bo manjšina morala povsod vsiliti socializem, to pa se lahko zgodi le z diktaturo in državljansko vojno /.../« (ibid., 145). »Demokracija je nemogoča brez ljudskega predstavništva, ki izhaja iz splošne, enake volilne pravice« (ibid., 150).

Z novim delom Kautskega je ostro polemiziral Lev Trocki v spisu *Terorizem in komunizem. Anti-Kautsky* (Trotsky, 1920 [1978]), v katerem je branil ruski oktober. Kautskemu je očital nedialektičnost in formalizem v njegovem razumevanju demokracije ter njegovo pomanjkljivo razumevanje revolucionarnega toka v Sovjetski Rusiji, ki ga ocenjuje z liberalističnih in formalističnih pozicij, kot tudi prikrivanje resnice, da številnih vprašanj ni bilo in ni mogoče reševati prav zato, ker je tu imperializem vsilil državljansko vojno, strahovlado in blokado: »On (Kautsky) odklanja boljševiško melodijo, ki mu para ušesa, vendar ne išče druge. Uganka je enostavna: stari glasbenik sploh ne želi več igrati na instrument revolucije« (ibid., 156).

Trockemu je Kautsky odgovoril s knjigo *Od demokracije do državnega suženjstva (Von der Demokratie zur Staatsklaverei, 1921)*, v kateri je dosledno zagovarjal svoja

3 Razumljivo je, da so takšne teze, ki so postale tudi uradno stališče centristične politike, izzvale oster odpor oziroma polemiko na 1. kongresu Kominterne (marca 1919 v Moskvi), saj je končno šlo za dva nasprotujoča si pogleda in koncepta »dveh« Internacional na razvoj socializma.

stališča in zapisal, da je »državno suženjstvo – skrajna točka boljševiškega komunizma« (ibid., 122). Ker ima boljševizem v »teoriji in praksi izrazito reakcionaren značaj, bo ostal temen madež v zgodovini socializma« (ibid., 127–128). Stališča Kautskega do ključnih teoretičnih in praktičnih vprašanj razvoja socializma so pomembna predvsem zato, ker je z njimi podal teoretično platformo socialdemokracije nasploh, in ne samo njenega centrističnega krila, se pravi tistega dela svetovnega socialističnega gibanja, ki socializma in (parlamentarne) demokracije ni izključeval.

III.

Rosa Luxemburg, ki je dočakala ruski oktober v zaporu, je v njem videla začetek svetovne socialistične revolucije, ki se bo uspešno končala, če jo bo podprl in nadaljeval proletariat drugih dežel, ter obenem izrekla nekaj kritičnih pripomb na sam potek revolucije, vendar se le-te v mnogočem razlikujejo od kritičnih pripomb Kautskega. Svojo oceno in kritiko ruske revolucije je napisala jeseni 1918 v delu *K ruski revolucija* (IS/1977, 741–782), brez vsakršnih dokumentov ali stikov, ki bi ji bili nujno potrebni. V tem delu, ki so ga nasprotniki Lenina in III. internacionale često zlorabljali, v komunističnem gibanju pa neredko a priori odklanjali, je R. Luxemburg, po eni strani oktobrsko revolucijo – kot dogodek svetovnozgodovinskega pomena, kot začetek svetovne socialistične revolucije – navdušeno pozdravila, po drugi pa je dokaj ostro kritizirala Leninovo reševanje kmečkega in nacionalnega vprašanja, razpust ustavodajne skupščine in sploh pojmovanje odnosa med demokracijo in diktaturo pri Leninu in Trockem. Njen namen ni bil s kritičnimi pripombami zanikati tega zgodovinskega dogodka, ki je bil, kot piše, neposredno nadaljevanje revolucije iz let 1905–1907, ne pa darilo nemških »osvoboditeljev« (kot so govorili v SPD!⁴), temveč je razumela rusko revolucijo predvsem kot negacijo stališč Kautskega, pa tudi njegovih somišljenikov, ki so bili prepričani, da Rusija za socialno revolucijo še ni zrela in da je naredilo rusko delavsko gibanje veliko napako, ko je buržoazno revolucijo nadaljevalo s socialistično: »Kautsky, uradni tempeljski čuvar marksizma, si prizadeva od izbruha vojne sem /.../ za: 1. internacionalo kot instrument miru; 2. razorožitev in Društvo narodov, nacionalizem; 3. demokracijo, ne pa za socializem. /.../ V tem položaju je pripadla boljševiški smeri zgodovinska zasluga, da je od vsega začetka razglašala in se z železno doslednostjo držala tiste taktike, ki je edina lahko rešila demokracijo in odprla revoluciji nadaljnjo pot. Vso oblast izključno v roke delavskim in kmečkim množicam, v roke sovjetom – to je bil dejansko edini izhod iz težav, v katere je zašla revolucija, to je bil zamah, ki je presekal gordijski voz, izpeljal revolucijo iz zagate in ji očistil pot za nadaljnji neovirani razvoj. Leninska stranka je bila tako v Rusiji edina, ki je dojela v tistem prvem razdobju prave interese revolucije, bila je njen gonilni element, v tem pomenu torej edina stranka, ki je uresničevala resnično socialistično politiko« (ibid., 748–750). Boljševiki so kot namen prevzema oblasti takoj objavili revolucionarni program:

4 Desnica je zmago oktobrske revolucije pripisala sebi: »Če ne bi bilo glasovanja za vojne kredite in zmag nemške vojske nad ruskimi armadami, bi boljševiki prišli v Sibirijo in ne na oblast.«

Ne zagotovitev meščanske demokracije, pač pa diktaturo proletariata, ki vodi k uresničenju socializma. /.../ S tem so boljševiki rešili sloveče vprašanje o »ljudski večini«, vprašanje, ki leži nemškim socialnim demokratom že od nekdaj na prsih kot mora. Kot pridni učenci parlamentarnega kretenizma so preprosto prenašali na revolucijo pogrošno modrost parlamentarnega otroškega igrišča: Če hočeš kaj doseči, moraš imeti večino. Torej moramo biti tudi v revoluciji najprej »večina«. Resnična dialektika revolucije pa postavlja to parlamentarno modrost na glavo: ne s pomočjo večine do revolucionarne taktike, pač pa s pomočjo revolucionarne taktike do večine. Samo stranka, ki zna voditi, to je poganjati stvar naprej, si v revolucionarni vihri pridobi privržence. Zaradi odločnosti, s katero so Lenin in tovariši v odločilnem trenutku izdali edino revolucionarno geslo: Vso oblast delavcem in kmetom!, so se prelevili čez noč iz preganjane, obrekovane, »ilegalne« manjšine, katere voditelji so se morali kot Marat skrivati po kletah, v popolnega gospodarja položaja (ibid., 752–753).

»Temeljna napaka v teoriji Lenina in Trockega je pač v tem,« zaključuje R. Luxemburg, »da natanko tako kot Kautsky postavljata demokracijo proti diktaturi. *Diktatura ali demokracija*«, tako zastavljajo vprašanje boljševiki in Kautsky. Slednji se odloči seveda za demokracijo, in sicer za meščansko demokracijo, ker mu pač pomeni nasprotje socialističnega prevrata. Lenin in Trocki se, nasprotno, odločita za diktaturo v nasprotju z demokracijo in s tem za diktaturo peščice ljudi, to je za diktaturo po meščanskem vzoru. Gre za dva nasprotna pola, ki sta oba daleč proč od resnično socialistične politike. Ko prevzame proletarijat oblast, se ne more ravnati po nasvetu Kautskega in se s pretvezo o 'nezrelosti dežele' odreči socialističnemu prevratu ter se posvetiti izključno demokraciji, ne da bi pri tem izdal samega sebe, Internacionalo in revolucijo. Zelo odločno /.../ sme in mora takoj ukrepati v duhu socialistične preobrazbe, mora torej izvajati diktaturo, toda diktaturo razreda, ne stranke ali klike, diktaturo razreda, torej diktaturo v najširši javnosti, ob kar najbolj živem sodelovanju ljudskih množic, v neomejeni demokraciji. 'Kot marksisti nismo nikoli oboževali formalne demokracije', piše Trocki. /.../ Da nismo oboževali formalne demokracije, pomeni samo tole: vedno razlikujemo socialno jedro od politične oblike meščanske demokracije, vedno odkrivamo grenko jedro socialne neenakosti in nesvobode pod sladko lupino formalne enakosti in svobode, pa ne zato, da bi to dvoje zavrgli, ampak da bi spodbudilo delavski razred, da se ne zadovolji z lupino, ampak da si pribori politično oblast, da bi to lupino napolnil z novo vsebino. Ko pride proletarijat na oblast, je njegova zgodovinska naloga, da ustvari namesto meščanske socialistično demokracijo, ne pa da odpravi sleherno demokracijo. /.../ Socialistična demokracija ni torej nič drugega kot diktatura proletariata. Da, diktatura! Toda ta diktatura je v načinu, kako se uporablja demokracija, ne pa v njeni odpravi. /.../ Vendar mora biti to diktatura razreda, ne pa kake vodilne manjšine v imenu razreda« (ibid., 773–775).

Kritika R. Luxemburg je bila vedno izredno ostra, saj je bila zanjo kritika osnova naprednemu socialističnemu gibanju; bila je prepričana, da bi boljševiki ravnali drugače – v duhu njene kritike, če ne bi bili v tako težkih pogojih ter pod pritiskom vojne

in nemške okupacije. Kljub napakam je boljševikom pripisala zgodovinsko zaslugo, da so z osvojitvijo politične oblasti in s praktičnim zastavljanjem vprašanja o uresničenju socializma stopili na čelo mednarodnega proletariata:

Naj nemški vladni socialisti le kričijo, kako je boljševiška oblast v Rusiji le spačena podoba diktature proletariata. Če je to bila in če je, potem je zato, ker je pač sad obnašanja nemškega proletariata, ki je bilo spačena podoba socialističnega razrednega boja. Nad nami vsemi je zakon zgodovine. Socialistični družbeni sistem je mogoče uresničiti le v mednarodnem merilu. /.../ V Rusiji so vprašanje lahko le zastavili; niso pa ga mogli rešiti v Rusiji, ker je rešljivo le v mednarodnem okviru. /.../ V tem zadnjem razdobju, ko stojimo po vsem svetu pred odločilnimi končnimi boji, je bil in je najpomembnejši problem socializma pravzaprav akutno vprašanje epohe, ne to ali ono podrobno vprašanje taktike, ampak: akcijska sposobnost proletariata, dejavnost množic, volja po oblasti socializma sploh. V tem pogledu so bili Lenin, Trocki in tovariši prvi, ki so dali svetovnemu proletariatu zgled, in doslej so še zmerom edini, ki lahko vzkliknejo s Huttinom:⁵ »Jaz sem si upal!« (ibid., 776–777).

Aktualnost spisa R. Luxemburg »K ruski revoluciji« je v njenih splošnih pogledih na demokracijo, v poudarjanju zgodovinsko primarne vloge ljudskih množic, v opozarjanju na nevarnost birokratizma v družbi, v potrebi po kontroli oblasti, zlasti pa v nujnosti, da se socialistična demokracija razvija ne samo na političnem, marveč tudi na socialnem in ekonomskem področju; njeno slednje stališče je istovetno tudi z Masarykovim: »Jaz smatram dosledno in pravilno izvajano demokracijo, ne le politično pač pa tudi gospodarsko in socialno demokracijo, za stanje družbe, ki je v našem času in precej dolgi bodočnosti primerno in zaželeno« (1936, 173). Razvoj sodobne demokracije, v navezi s socialno državo,⁶ je pritrnil predvidevanjem obeh teoretikov. Če imamo v vidu, da sta bila tako Kautsky kot Lenin v vlogi, ko sta 'morala' zagovarjati oziroma braniti stališča dveh nasprotujočih si socialističnih usmeritev, dveh poti (revolucionarne in parlamentarne) – ne nazadnje so bila njuna stališča največkrat vpeta v dnevno politiko in medsebojna obtoževanja –, potem so bila stališča in opozorila 'neobremenjene' R. Luxemburg zagotovo teoretični prispevek, ki je v konkretnem problemu prekašal teorijo prvih dveh. Brez dvoma pa so teoretični prispevki vseh treh odločilno vplivali na nadaljnji razvoj socialističnega gibanja v vsej njegovi idejni paleti.

5 Ulrich von Hutten (1488–1523), nemški humanist in bojevnik za reformacijo, domnevni soavtor *Pisem mračnjakov*.

6 Če je bilo za liberalno državo značilno načelno nevmešavanje države v ekonomsko in socialno življenje, je pričela meščanska država – v nasprotju s takšno ideologijo – po prvi svetovni vojni posegati prav na ta področja. Tako imenovani model *socialne politike* je svojstven sodobni *socialni državi*. Začetke le-tega zasledimo že v ukrepih Bismarcka v Nemčiji; tam so že leta 1883 sprejeli zakon o *obveznem zavarovanju* za primer bolezni ter v naslednjih letih še za primer invalidnosti in nesreče pri delu.

14.

Razcep v mednarodnem socializmu v letih 1919–1923

V: *Zgodovinski časopis*, 51 (1997), št. 3, str. 375–383 [Referat*].

* *First European Social Science History Conference*, Noordwijkerhout, 9. do 11. maj 1996 [»The split in the International Socialism in the years between 1919 and 1923«].

Drugo internacionalo so – vse do poraza in poloma v letu 1914 – njene notranje struje (desnica, center, levica) razumeli kot mednarodni forum, primeren za reševanje običnih problemov evropskega delavskega gibanja. Četudi so obstajala principialna nesoglasja in spori glede taktike, posebno med radikalnimi marksisti in revizionisti, niti Lenin niti ostali predstavniki marksistične leve v evropski socialni demokraciji niso nikdar postavljali zahteve, da se Internacionalo zamenja z neko boljšo in primernejšo organizacijo. Šele z izbruhom svetovne vojne, potem ko je dokazala svojo življenjsko nesposobnost,¹ je Internacionala v svojem vsebinskem in oblikovnem pomenu dospela v središče kritike leve (gl. Lešnik, v Hedeler idr. /ur./, 1996, 24–32). Od tedaj dalje se je odprl proces globlje socialnopolitične diferenciacije v evropskih socialnodemokratskih strankah, posebno med reformistično večino in manjšinsko marksistično levico. *Leve sile*, ogorčene nad kapitulacijo vodstev svojih strank in opustitvijo internacionalne solidarnosti v korist vojne politike nacionalnih vlad, organizirajo opozicijsko dejavnost, ki s februarско in oktobrsko revolucijo leta 1917 v Rusiji dobiva vse močnejšo spodbudo. *Desne sile*, večina uradnih vodstev socialnodemokratskih strank (t. i. socialni šovinisti), se postavijo na stran vojne politike svoje buržoazije in izgubijo vsako zvezo s principi samostojne politike delavskega razreda. *Centristična struja* (t. i. socialni pacifisti), ki je predstavljala politično voljo večine članstva socialističnih strank, obsoja politiko vodstev in se ponekod tudi organizacijsko izdvaja, vendar se ne odloča za pot samostojne revolucionarne akcije. V okviru razprav, na mednarodnih konferencah socialistov med vojno (gl. Britovšek, 1969; Blänsdorf, 1979; Kirby, 1986), so se izoblikovali različni pogledi do značaja svetovne vojne in možnosti njene preobrazbe v svetovno proletarsko revolucijo kot tudi različna stališča do perspektiv bodoče organiziranosti proletariata na mednarodni ravni. Ta proces idejne diferenciacije se je v končni fazi zaključil s politično polarizacijo znotraj delavskega razreda – na levico, desnico in center – ki se je po vojni manifestirala v organizacijski delitvi na komuniste in socialiste, tako v nacionalnem kot internacionalnem pogledu.

I.

V kontekstu pričujoče diferenciacije ne gre prezreti dejstva, da so boljševiki vse do leta 1914 poudarjali, da ne želijo »ustvariti svoje lastne usmeritve v socializem«; sprejemali so enoten vzorec socialnodemokratske stranke za vse dežele, razen za Rusijo. Ob začetku svetovne vojne je Lenin spričo razpada II. internacionale in še posebej potem, ko so nemški socialni demokrati 4. avgusta 1914 glasovali v državnem zboru (*Reichstagu*) za vojne kredite in s tem podprli vojno (gl. Rojahn, 1996), začrtal obrise nove zvrsti stranke v mednarodnih razsežnostih, stranke, ki naj bi posnemala boljševiško. V tem cilju je bilo v letih 1914 do 1917 njegovo angažiranje v emigraciji osredotočeno na oblikovanje novega idejnega in organizacijskega jedra ruskih in evropskih socialnih demokratov – internacionalistov; prežemalo jih je troje

1 Z ironijo in ogorčenostjo je Rosa Luxemburg zapisala, da so spremenili svetovnozgodovinski poziv *Manifesta komunistične stranke* v klic: »Proletarci vseh dežel, združite se v miru, v vojni pa si porežite vratove!« (1915).

osnovnih idej: vojna, internacionala in revolucija. Ideja nove marksistične in revolucionarne internacionale, ki jo je predstavil v oktobru 1914, ko ugotavlja, da je Internacionala mrtva: »Naj živi oportunitizma osvobodena proletarska internacionala« (ID-II/1949, 377), je pri Leninu prisotna vse do njene ustanovitve. V svoji kritiki in analizi zloma Internationale se Leninu pridružuje vrsta evropskih levičarjev (K. Liebknecht, F. Mehring, R. Luxemburg, K. Zetkin, tribunisti /A. Pannekoek, H. Gorter/, pa tudi L. Trocki). Najbolj prodorna je bila brez dvoma R. Luxemburg, ki v članku »Prenovitev Internationale« (1915)² ni samo ugotavljala zlom nemške socialne demokracije (SPD) in z njo Internationale, marveč je tudi obsodila zagovor vojne in kritizirala tezo K. Kautskega, da med vojno razredni boj preneha;³ zahtevala je, da marksizem socialne demokracije preseže kontemplativno-interpretativni odnos do stvarnosti in da socialistično gibanje razvije poleg prvega elementa (razumevanje obstoječega) v marksizmu tudi drugega: »dejavno voljo, da zgodovino ne samo razume, ampak jo ustvarja«. Zahteve – tako po zaostritvi zgodovinske alternative: »ali imperializem ali socializem?«, kot po odločni samokritiki proletariata – je R. Luxemburg še natančneje in obsežneje razdelala l. 1916 v delu *Kriza socialne demokracije – Juniusova brošura* (IS/1977, 551–687). Čeprav vsi ti znani predstavniki evropske leveice odločno žigosajo izdajo »socialnih šovinistov«, pa nihče od njih ne postavlja zahteve po oblikovanju nove organizacije tako kategorično kot Lenin, saj deloma le računajo na prenovitev stare Internationale. Poleg tega v njihovih pojmovanjih zahteva po prenovi Internationale ni utemeljena v nekem širšem – celovitejšem konceptu – z vidika perspektiv svetovnega revolucionarnega procesa. Kljub temu pa so prav ti protagonisti odigrali najpomembnejšo vlogo v protivojni agitaciji in v oblikovanju platforme leveice; okoli njih so se zbirale številčno sicer šibke skupine, ki pa bodo sčasoma postale center revolucionarnega gibanja v svojih deželah.

Primerjalno gledano, sta si leвица in center dokaj enotni v oceni, da je svetovna vojna posledica imperialističnih nasprotij. Različnost njunih pogledov se kaže v oceni perspektive Internationale (prenovitev stare ali ustanovitev nove Internationale), kot tudi v oceni možnosti preobrazbe imperialistične vojne v državljansko; center se zavzema za mir in v nasprotju z levice kategorično zavrača delovanje v smeri revolucionarnih družbenih pretresov. V nasprotju z levice in centrom je desnica podprla imperialistično vojno in vojne interese svojih – nacionalnih buržoazij; internacionalistična načela je podredila interesom vladajočih razredov. Vojno je ocenjevala in prikazovala kot »obrambo domovine« ter pozivala na »državljski mir« in na oblikovanje »enotne nacionalne fronte«. *Diferenciacija med socialisti*, ki je z izbruhom vojne v praksi potekala na dveh ravneh: idejni (grupiranje na desnico, center, levice) in politični (grupiranje socialistov antantnih, centralnih in nevtralnih držav), kaže na to, da je bila realna moč pa tudi enotnost socialističnega gibanja pred vojno daleč precenjena.

2 Dostopno na MIA: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/luxemburg/1915/04/wiedaufint.htm>.

3 »Svetovna vojna cepi socialiste na različne tabore, in to pretežno na različne nacionalne tabore. Internacionala ni sposobna, da bi to preprečila. To pomeni, da v vojni ni učinkovito orožje, v svojem bistvu je mirovni instrument. Njena velika historična naloga je boj za mir, razredni boj v miru« (Kautsky, 1915, 39).

Brez dvoma je bilo zimmerwaldsko gibanje⁴ tisto, ki je v letih 1915–1917 odločilno pospešilo proces diferenciacije v mednarodnem delavskem gibanju, ki jo karakterizira postopna slabitev pozicij desnih (socialnih šovinistov) ter krepitev vpliva zimmerwaldovcev (centra in levece). Socialnopacifistično gibanje, ki je v začetku dajalo ton zimmerwaldskemu gibanju, je z nadaljevanjem vojne dobivalo vedno močnejše socialnorevolucionarno obeležje. Toda Leninova politika združevanja raznovrstnih levih sil, heterogenega porekla in sestave, kakršna je bila socialnodemokratska opozicija, je beležila samo delni uspeh. Po eni plati je boljševidem presegal meje Rusije, ustvarjal si je nove mednarodne povezave, izčiščeval svojo lastno internacionalistično pojmovanje ter ustvarjal pogoje, da bi se lahko okoli tega pojmovanja združile tiste sile svetovnega socializma, ki so odločno nasprotovale vojni; po drugi plati pa je še nadalje ostajal v hudi osamitvi. Položaja Rusije in razvitih zahodnih držav sta se močno razlikovala in sta sprožala razhajajoče se odzive. Na boljševidizmu je bila še nadalje prilepljena etiketa o ekstremizmu in sektaštvu, toliko bolj, ker so bili boljševidiki – zaradi idejnih in političnih nesoglasij – dokaj oddaljeni od poglobitve struje evropske levece, ki so jo tedaj predstavljali predvsem nemški spartakovci. V tedanjem trenutku prav gotovo ni bilo moč razmišljati o vodilni vlogi boljševidikov v okviru revolucionarnega socializma. Za to, da bi se ta položaj lahko spremenil v radikalnem smislu, so bile potrebne dolgoročne revolucionarne akcije, ki bi bile zmožne podeliti boljševidski politiki verodostojnost; to se je zgodilo z ruskim »oktobrom«.

Protivojno gibanje množic (1916), vzpodbujeno s stavkovnim (ekonomskim) valom, ki je bilo največkrat spontano, je vedno bolj terjalo od svojih socialističnih in sindikalnih vodstev konkretno opredelitev do vojne in možnosti njene preobrazbe v državljansko – v socialistično revolucijo. Če je bila ta opredelitev v vrstah uradnih vodstev socialnodemokratskih strank – s pojavom zimmerwaldskega gibanja – še razumljena bolj kot teoretično vprašanje in njeno postavljanje kot znak nestrpnosti posameznih skupin, pa bo od tedaj dalje (zaradi vsiljenega boja za »svoje« množice) postala temelj, na katerem se bo izvršila idejna in organizacijska diferenciacija. Oktobrska revolucija je samo še pospešila in poglobila ta proces: opredeljevanje za njene ideje in izkušnje je postalo osrednje vprašanje – »za« ali »proti« revoluciji – okoli katerega se je izvršilo pregrupiranje sil v evropskem oziroma svetovnem delavskem gibanju.

II.

Relativno dolgotrajni proces prestrukturiranja znotraj evropske socialne demokracije (v okviru stare – Druge internacionale) na tri temeljne struje: desnico–center–levico, se je po koncu svetovne vojne manifestiral v organizacijskem preoblikovanju nekdanj formalno enotnega socialnodemokratskega gibanja v tri nove idejnopolične

4 Prva mednarodna socialistična konferenca predstavnikov revolucionarne levece in pacifističnega centra je po izbruhu svetovnega spopada potekala od 5. do 8. septembra 1915 v Zimmerwaldu pri Bernu; od tod ime gibanju (gl. Balabanoff/Balabanova, 1928 [1969]; Lademacher /ur./, 1967).

usmeritve in gibanja: v reformistično Drugo, Bernsko, Rumeno⁵ (Ritter in Zwehl, 1980; Sigel, 1986), revolucionarno Tretjo, Moskovsko, Komunistično, Rdečo⁶ (KI, 1981–1983; Broué, 1997) in nekoliko pozneje v centristično Drugo in pol,⁷ Dunajsko (Zwehl, 1978) internacionalo. In kakšni so bili programski cilji treh Internacional?

Naloga Tretje, *Komunistične internacionale /KI/* naj bi bila, združiti vse 'zdrave' (pa tudi heterogene) prvine mednarodnega socialističnega gibanja v revolucionarna marksistična jedra, ki bi v posameznih deželah prevzela vlogo revolucionarnih vodstev – štabov revolucije; v njih naj bi se vzajemno dopolnjevali, krepili in podpirali ruska in mednarodna revolucija (Lešnik, 1988, 13). Brez dvoma bo idejna heterogenost stalni spremljevalec KI, še posebno v njenem t. i. prvem obdobju (1919–1923), oziroma vse do sprejetja novega kurza na 5. kongresu KI (1924) – procesa boljše vizacije (beri: stalinizacije)⁸ KI in njenih sekcij –, ki bo trasiral pot Stalinovi hegemonizaciji in dogmatizaciji Kominterne (gl. Bergmann, 1996).

Taktiko in strategijo, ki jo je začrtal ustanovni kongres KI, je moč razbrati iz sprejetih programskih dokumentov. KI je pozvala svetovni proletarijat v boj za osvojitve državne oblasti, kar bo šele omogočilo uničenje politične oblasti buržoazije. Nadalje je okvalificirala meščansko demokracijo kot diktaturo buržoazije in v uvedbi sistema sovjetov (svetov) videla tisti temelj proletarske demokracije, ki bo presegal meščanski parlamentarizem oziroma razdvojenost med zakonodajno in izvršno oblastjo ter povezal volilno bazo z organi upravljanja. Na ekonomskem področju je KI postavila zahtevo po ekspropriaciji buržoazije in prenosu produkcijskih sredstev v družbeno lastnino proletarske države (gl. Lešnik, 1994, 200–210). KI se je nadalje zavzela za ponovno afirmacijo principa proletarskega internacionalizma, za koordinacijo mednarodne revolucionarne aktivnosti, kot tudi za vzpostavitev zvez z narodnoosvobodilnimi gibanji v kolonialnih deželah (gl. Stajić, 1995, 77–91).

In kakšno stališče je zavzela nova internacionala do socialnodemokratskih strank? Glede na dejstvo, da je Kominternna pravzaprav vzniknila iz razcepa v mednarodnem socializmu, in če ob tem upoštevamo še genezo idejnih bojev v okviru zimmerwaldskega gibanja, potem je seveda razumljivo, da uradni dokumenti KI

5 Kot politična barva je »rumena« igrala negativno vlogo. Z njo so namreč označevali izdajalce; v tem pomenu jo je komunistična stran uporabljala za oznako svojih nasprotnikov, za socialne demokrate in socialiste.

6 Leta 1832 je prišlo v Walesu do krvavih spopadov med rudarji in policijo, kjer so se poslednji demonstranti združili pod improvizirano zastavo *krvavih srajc* svojih padlih tovarišev in bili pokončani do zadnjega moža. Od tedaj je *rdeča zastava* simbol revolucije in upora. S tem pomenom so jo prevzela delavske stranke v 19. st.; v 20. st. pa je postala rdeča zastava in rdeča barva nasploh simbol »komunizma«: od rdeče armade, rdeče zvezde, rdeče garde do rdeče Maove knjžice.

7 Tako jo je 'krstil' Karl Radek (1921) v svojem delu *Theorie und Praxis der 2 1/2 Internationale*.

8 Ko govorimo o procesu »boljševizacije« KI, moramo opozoriti na nedoslednost rabe tega termina. Ni bilo malo število piscev v preteklosti, ki so avtorstvo »boljševizacije« KI preprosto in nekritično pripisali Leninu, in ne Stalinu. To demagogijo je zakrivil predsednik IKKI G. Zinovjev na 5. kongresu KI (julija 1924), ko se je v prid sprejetja linije t. i. »levega« kurza – novega obdobja v razvoju KI (stalinizacije) – skliceval na stališča, tedaj že pokojnega Lenina: »Boljševizem je ustvarjanje monolitne centralizirane organizacije, ki v svojih vrstah soglasno in bratsko rešuje razhajanja, kot nas je učil Lenin« (KI-VI/1982, 437), obenem pa je namerno zamočlal Leninovo izrecno opozorilo, povedano na 3. kongresu KI (1921): »Sprejetje 'levih neumnosti' bi pomenilo konec Komunistične internacionale!« (KI-III/1981, 304).

odražajo izrazito odklonilen odnos tako do socialnodemokratskih strank kot tudi do konference v Bernu (februarja 1919), ki je obnovila »Drugo« internacionalo. Že na 1. kongresu se je KI v »Resoluciji o odnosu do 'socialističnih' struj in bernske konference« (KI-I/1981, 144–148) popolnoma ogradila od vseh ostalih socialističnih struj, ki niso kazale navdušenja do razcepa v mednarodnem socializmu. Sprejeta resolucija ni zavrгла samo kakršnokoli možnost sodelovanja s t. i. »Bernsko« internacionalo, ki je združevala desno reformistično krilo socialnodemokratskih strank, temveč je zavračala tudi sodelovanje s sredinsko, centristično strujo, ki se je formirala v pogojih svetovne vojne kot umirjena pacifistična opozicija nasproti uradni politiki (desne) socialne demokracije. Vzrok ostremu levemu kurzu KI je bilo prepričanje v bližnjo (evropsko) proletarsko revolucijo, ki bo razbila vse družbene in politične strukture zatiranja: poudarjena je bila potreba po 'lomljenju' meščanskih institucij ter pomenu »neposredne akcije« in »odkritega boja« zoper državo (odklanjanje slehernega »kompromisa«, bojkotiranje sleherne oblike parlamentarnega delovanja, zavračanje aktivističnega dela v reformističnih sindikatih), prav tako pa tudi zahteva, da je treba opirati upravljanje v okviru proletarskega reda na takšne množične organizacije, kot so bili npr. sovjeti (Agosti, 1986, 336). Toda poraz revolucije v Nemčiji, propad »sovjetskih« poskusov na Madžarskem in na Bavarskem, je že v drugi polovici l. 1919 prispeval, da se predvsem pri Leninu in Trockem začneta uveljavljati v bolj ali manj jasni obliki spoznanje, da se bo revolucionarni proces v Evropi razvijal veliko počasneje in veliko manj premočrtno, kot pa so bili upali. To je vodilo v razpravo o celi vrsti ključnih vprašanj, kot so vprašanje pomena boja znotraj institucij meščanske države, odnos do tradicionalnih organizacij razrednega gibanja (socialističnih strank in sindikatov) ter vprašanje revolucionarne stranke. V tem kontekstu je potrebno razumeti tudi distanciranje (npr. pri Leninu) od tistega levičarstva v lastnih vrstah, ki je temeljilo na utopičnem radikalizmu (Lenin, ID-IV, 315–415 /*Levičarstvo – otroška bolezen komunizma*/). 2. kongres KI (1920) –, ki je sicer bolj poznan po zavračanju vsakršnega sodelovanja z desnimi reformističnimi SDS, medtem ko s centrističnimi partijami (z »21. pogoji za sprejem v KI« (KI-II/1981, 392–396) postavlja zelo jasno razmejitveno črto – je na podlagi iznesene Leninove kritike levičarstva, v diskusijah o parlamentarizmu in sindikatih sicer kritično ocenil omejenost obeh institucij, toda obenem podprl delovanje komunističnih partij skozi t. i. legalne oblike (parlament, sindikate) ter s tem načrtno novo taktiko KI, ki je bila delno v nasprotju s prvo. Z razpravami na 2. kongresu KI se je v glavnem končalo prvo obdobje spopada, v katerem sta se soočala boljševizem in levi komunizem;⁹ šlo je za spopad med revolucionarnim realizmom in strujo, ki pogosto ni upoštevala stvarnosti (ibid., 353).

Vzporedno s prizadevanji boljševikov in evropske levice za ustanovitev nove internacionale, je potekala akcija *reformističnih socialnodemokratskih strank* – obremenjenih s politiko »nacionalne obrambe« v svetovni vojni ter močno oslabljenih z

9 Z izrazom »levi komunizem« so označili tisto od aktivnih struj v nastajajoči Komunistični internacionali, ki je predstavljala vmesno tvorbo med boljševizmom in spartakovstvom na eni strani ter revolucionarnim sindikalizmom na drugi. Vendar pa ni šlo za strujo, ki bi imela svojo lastno organizacijo. Najpomembnejši misleci levega komunizma so bili: A. Pannekoek, H. Gorter in G. Lukács (Hajek, 1986, 345).

odcepitvijo levih in centrističnih grup iz njenih vrst – da v poveljnih pogojih obnovijo »drugo« internacionalo (gl. Lešnik, 1993, 41–60). Idejni razkol v mednarodnem socialističnem gibanju je bil namreč – spričo teoretično-taktičnih razlik do temeljnih vprašanj tedanjega časa: vojne, miru, revolucije, socializma – premočan, da bi lahko prišlo do »sprave«, do ponovne združitve mnogoterih socialističnih struj v enotno organizacijo. Osrednja pozornost socialistične konference, ki so jo sklicali na pobudo desnih socialistov v Bernu (3.–10. februar 1919),¹⁰ je bila osredotočena na dva ključna, »usodna« problema za morebitno združitev socialističnega gibanja: 1. vprašanje vojne odgovornosti in 2. vprašanje »demokracije in diktature«. Glede 1. vprašanja je, spričo razcepa v mednarodnem socializmu, prevladal skupni interes velikih socialističnih strank iz obeh vojnih taborov in nevtralnih dežel, da se znova »združijo« in – na podlagi »obojestranske splošne odveze za njeno kapitulacijo« ob izbruhu svetovnega spopada – obnovijo II. internacionalo.

Večja razhajanja so se pokazala pri obravnavanju drugega problemskega sklopa – v stališčih do boljševiške revolucije in do levih sil bivše II. internacionale. Medtem ko je desnica vztrajala, da je pogoj za uveljavitev in ohranitev socialistične družbe »demokracija« ter zavračala za socializem nesprijemljive »metode diktature, ki bodo pripeljala do državljanske vojne in v končni fazi do diktature reakcije«, so se centristi ogradili od vsakršne obsodbe boljševiških stališč, ker bi to samo »oteževalo združevanje proletariata vseh dežel v prihodnosti«. Tudi na konferenci v Luzernu (avgusta 1919) so si centristi še naprej prizadevali za normalizacijo odnosov z ruskimi boljševiki in – kljub odklonilnemu stališču do socialne demokracije, ki ga je zavzel 1. kongres KI – še naprej verjeli v možnost oblikovanja »enotne fronte« delavskega razreda znotraj neke Internacionale, ki bi temeljila na načelih »razrednega boja in brez kompromisarstva z meščanskimi strankami«. Desničarska večina se je pri zavračanju pobud in stališč centristične manjšine sklicevala na principe parlamentarne demokracije, kateri je tuja vsakršna oblika diktature in s tem seveda tudi boljševiški sistem. In prav na nasprotujočih si stališčih do boljševiške Rusije je spodletel poskus obnove II. internacionale, saj so se tudi centristične SDS pričele idejno vse bolj oddaljevati od Bernske internacionale.

Okrnjena Bernska internacionala, ki se je (brez sodelovanja centristov) sestala na kongresu v Ženevi od 31. julija do 5. avgusta 1920 (ASI, 1920), je imela na dnevnem redu med drugim tudi razpravo o programskih nasprotjih med boljševiki in socialnimi demokrati; torej o tistem pomembnem vprašanju in nanj izrečenem odgovoru, ki bo idejno in programsko ne samo ločil II. in III. internacionalo, pač pa bo tudi nenehen vir medsebojnih nesoglasij. Podlaga za kongresno razpravo je bila »Resolucija o političnem sistemu socializma«, ki jo je pripravila komisija pod predsedstvom S. Webba. Resolucija je v uvodu pojasnila, da je postala odprava kapitalističnega sistema in prevzem politične oblasti s strani delavskega razreda – kot se je to pokazalo v vojni in

10 Zaradi prisotnosti nemških (desnih) socialistov so sodelovanje na konferenci odpovedali belgijski socialisti in predstavniki Ameriške federacije dela. Vabilu na konferenco se niso odzvale SDS Italije, Švice in Romunije (vključene v zimmerwaldsko združenje) ter boljševiki in levi eseri.

na mirovnih pogajanjih – zgodovinska nujnost. Glede vprašanja metod in oblik boja delavskega razreda za prevzem politične oblasti, resolucija kategorično zavrača uporabo sile in terorja (in tu se zdaj loči od boljševiške ideologije): »Glavna naloga delavske vlade je zagotovitev demokracije v socializmu /.../. Svojo politično organizacijo socializem ne bo gradil na diktaturi /.../. Svoje naloge ne more iskati v tlačenju demokracije, temveč je njegova zgodovinska naloga veliko večja – doprinesiti k popolnemu razvoju demokracije. Pod demokracijo naj se razume parlamentarna demokracija, kajti parlament zastopa vso oblast ljudstva« (ibid., 36–38). V diskusiji sta É. Vandervelde in P. Scheidemann pozdravila jasno ločitev med moskovskim komunističnim sistemom in demokratičnim sistemom obnovljene II. internacionale. J. H. Thomas je povedal, da angleški delavci nasprotujejo uvedbi Leninove diktature v Angliji in v tem primeru grozijo s stavko. T. Shaw (član laburistične stranke in angleške delegacije – študijske komisije, ki je aprila 1920 raziskovala razmere v Sovjetski Rusiji) je obsodil komunistični sistem kot sistem tiranije, »izvrševan od prgišča ljudi«. Proti kongresni resoluciji in obsodbi boljševizma je glasoval in nastopil edino Neil Maclean (delegat ILP), ki je izjavil, da je v deželah z močno delavsko organizacijo možna revolucija po mirni poti; toda v Rusiji pred revolucijo ni obstajala nobena množična organizacija delavskega razreda. Napaka II. internacionale je bila, je trdil Maclean, da je obsodila boljševizem, namesto da bi mu ponudila roko; na ta način bi se Tretja vrnila k stari – Drugi internacionali.

Pod vplivom splošnega evropskega revolucionarnega vrenja in nestrinjanja s politiko Bernske internacionale do boljševiške Rusije, so centristične SDS pobudile posamične pogovore z Moskovsko internacionalo. Vendar čas centrističnim pobudam ni bil naklonjen, saj je bila KI na vrhuncu svojega revolucionarnega vzpona. Po takratnem splošnem prepričanju »Moskve« so dozoreli objektivni zgodovinski pogoji za razvoj evropske revolucije; razmah komunističnega gibanja ovirata samo dve prepreki – »levo sektaštvo«, kateremu pozicija KI ni dovolj revolucionarna, ter »centristične struje«, ki igrajo dvojno politiko: na eni strani nikakor ne želijo pretrgati stikov z Bernsko internacionalo, na drugi pa se priglašajo v KI. V tem kontekstu je potrebno razumeti tudi sprejetje »21 pogojev za sprejem v KI«, dokumenta, ki je zahteval od posameznih socialističnih in delavskih strank, predvsem centrističnih, nedvoumno stališče do ruskega oktobra in KI. Izzvana diferenciacija, katere cilj je bila dokončna idejna homogenizacija mednarodnega delavskega gibanja pod vodstvom Moskve, je beležila le delni uspeh. Zato so »pogoji«, ki so bili izrazito aktualnopolitično naravnani, v politiki KI (od leta 1921 naprej) postopoma izgubljali svoj prvotni značaj.

Sklic *Socialistične centristične konference* na Dunaju (februarja 1921) je bil odgovor oziroma odraz nestrinjanja centristov s politično usmeritvijo tako II. kot III. internacionale: prvi so dali vedeti, da se s svojo politikou podreja interesom buržoazije, kar je nesprejemljivo v času revolucionarnih nastopov proletariata in prebujanja kolonialnih ljudstev, drugi pa odgovorili, da ne sprejemajo diktiranih »21 pogojev« in zato ustanavljajo svojo Internacionalo. Poskus tako Moskovske kot Bernske internacionale, da 'prisilijo' centriste, da se vendarle odločijo in podredijo eni ali drugi strani, v letih 1920–21 še ni uspel. Cilj ustanovitve Dunajske internacionale je bil, po besedah

F. Adlerja, povezati celotni svetovni proletariat v skupno mednarodno organizacijo, saj sta tako »kongres II. internacionale v Ženevi kot kongres KI v Moskvi zastopala samo tretjino svetovnega proletariata«. Ko si je zastavil vprašanje, kako priti do tega cilja, je ugotovil, da niti II. niti III. internacionala z medsebojno kontradiktorno politiko ne ponujata nikakršne rešitve tega zapletenega vprašanja: medtem ko je II. internacionala v defenzivi, je III. v ofenzivi. F. Adler je videl rešitev v skupnem zasedanju z moskovsko internacionalo,¹¹ na katerem naj bi rešili temeljno vprašanje nadaljnje razvoja mednarodnega delavskega gibanja – vprašanje zgodovinske perspektive, vprašanje presoje zgodovinske situacije, ali sploh lahko še pričakujemo socialistično svetovno revolucijo v doglednem času, potem ko se je po usihanju revolucionarnega vala kapitalistični družbeni red obdržal. Pri tem se je skliceval na Leninovo stališče iz leta 1914, da svetovna vojna odpira epoho svetovne revolucije; objektivni pogoji so bili torej dani in samo od iniciative revolucionarnih delavskih strank je bilo odvisno, ali bodo sposobne izpeljati revolucijo. /.../ Toda ob zasedanju dunajske konference, je ugotavljal F. Adler, ni bilo več nikakršnih simptomov za revolucijo, kot je bilo to v času Zimmerwalda (v Zwehl, 1978, 24–32). Stranke, ki so pripadale mednarodnemu »centru«,¹² torej niso sprejele niti idejnih konceptov reformistične II. internacionale niti revolucionarnih III. internacionale. Opredeleževale so se za srednjo pot med socialnodemokratskim reformizmom in boljševisko revolucijo;¹³ njihovo idejno usmeritev so utemeljili predstavniki avstromarksizma (gl. Leser, 1968). V spremenjenih (mirnih) družbenih okoliščinah, so videli pot v socialistično družbo znotraj reformiranega kapitalizma. V nasprotju z desnico so avstromarksisti priznavali možnost vzpostavitve diktature proletariata z revolucionarnimi metodami, čeprav so v praksi dajali prednost osvojitvi oblasti po mirni poti, s parlamentarno večino: »Demokratska pot boja za oblast, v primeru odpora buržoazije pa pripravljenost na diktaturo proletariata /.../« (Bauer, 1920).

Medtem ko sta se Bernska in Dunajska internacionala orientirali na parlamentarno obliko boja za oblast ter v pogojih postopne stabilizacije kapitalizma množili svoje vrste z delavci razvitih dežel Evrope in Amerike, je Moskovska internacionala svoje akcije še naprej usmerjala na zrušenje kapitalizma po revolucionarni poti. V vrhovih KI so sicer vse do 3. kongresa še optimistično računali v uspeh umetno izzvanega razcepa (z »21 pogoji«), katerega realizacija je – po mnenju Moskve – pogojevala uspeh svetovne socialistične revolucije, toda želje se niso skladale z realnim stanjem v večini evropskih dežel, celo ne v deželah, kjer je bila revolucionarna kriza najgloblja. Razcep z reformizmom je v večini primerov povzročil odtujevanje delavskih

11 Do skupnega srečanja je prišlo aprila 1922 v Berlinu.

12 »Imamo takšne tovariše, ki jih beseda 'center' spravlja v zadrego. Jaz pa celo priznavam krivdo, da sem bil prvi, ki je uporabil ta izraz. Že pred svetovno vojno sem bil prepričan, da je pogoj za enotnost in strnjeno naše stranke v tem, da stopa po poti centra«, je izjavil O. Bauer (v Lešnik, 1994, 299).

13 »Druga internacionala si vedno bolj nadeva obliko Internacionale družbene reforme, medtem ko se hoče Tretja internacionala, kar jasno izhaja iz vseh njenih resolucij in tez, zavestno omejiti na to, da bo Internacionala družbene revolucije«, je pojasnil F. Adler odmik od dveh nasprotujočih si front, ki sta jih predstavljala reformizem in komunizem (ibid.).

množic od komunistov, predvsem v sindikalnem pogledu; nacionalne KP, razen redkih izjem, so postajale vse bolj manjšinske (»sektaške«) stranke, brez večjega vpliva na sindikalno in politično strategijo proletariata. Na spremenjene okoliščine se KI, kljub opozorilu Lenina in Trockega – da bo revolucionarni proces dolgotrajen – ni adekvatno odzvala;¹⁴ tretji kongres KI (1921) je a priori odklanjal vsakršno sodelovanja s socialnodemokratskimi strankami in njihovimi sindikati ter načrtno zaviral pot k politiki »enotne fronte«.

Taktika »enotne delavske fronte«, ki jo je pobudila Dunajska internacionala, je bila zamišljena kot obrambna politika, s katero naj bi se proletariati zoperstavil vse močnejši ofenzivi lastnikov kapitala in meščanske države. Kominterni, ki je bila 'prisiljena', da se sooči z realnim stanjem revolucionarne oseke, je podprla idejo »enotne fronte« in skupno konferenco treh Internacional v Berlinu, od 2. do 5. aprila 1922 (Lešnik, 1994, 537–546). Skupno srečanje ni uspelo; potrdilo je sum, da je vsak tabor prišel na konferenco s svojo računico, ki naj bi jo vnovčil v skupni politiki: taktiko »enotne fronte« so razumeli kot možnost uveljavitve in vsiljevanja 'svoje' ideologije nad celotnim delavskim gibanjem. Neuspeli poskus Dunajske internacionale, da s politiko »enotne fronte« preseže organizacijski razcep, ki sta ga vnesli svetovna vojna in ruski oktober v organizirano socialistično gibanje, jo je približal k idejno bližji Drugi internacionali.

V letu 1923 so bile potegnjene še zadnje ključne poteze: na eni strani je s porazom nemškega »oktobra« konec upanja Kominterne oziroma Moskve v skorajšnjo evropsko socialistično revolucijo, na drugi strani pa pride po neuspelem poskusu oblikovanja »enotne fronte« (ta bo postala ponovno aktualna čez dobro desetletje, po legalnem prihodu Hitlerja oziroma nemškega nacizma na oblast) do strnitve socialnodemokratskih vrst, konkretno do združitve Bernske in Dunajske internacionale na mednarodnem socialističnem kongresu v Hamburgu (od 21. do 25. maja 1923) v *Socialistično delavsko internacionalo* (1923–1940) (Kowalski idr., 1985). S tem je bil zaključen proces grupiranja socialističnih sil na dve temeljni formaciji: komunistično in socialnodemokratsko. Polarizacija je bila med obema vojnama tako vseobsegajoča, da izven nje oziroma poleg teh dveh taborov, ni bilo pomembnejših množičnih delavskih organizacij in gibanj. Seveda pa ne gre prezreti, da se je z dokončnim organizacijskim razcepom v letu 1923 odprlo tudi novo obdobje v razvoju socialističnega in komunističnega gibanja (1924–1939), ki se vsebinsko bistveno loči in delno zanika obravnavano obdobje (1919–1923), še posebno, če imamo v vidu genezo Kominterne v kontekstu specifičnega razvoja v Sovjetski zvezi – konkretno teorijo in prakso stalinizma v vsej njegovi širini in globini, kot tudi neposreden vpliv le-tega na strateško usmeritev Kominterne (boljševizacijo). In prav zato zaključkov obravnavanega obdobja 1919–1923 ni moč preprosto posplošiti na celotno obdobje delovanja Kominterne med obema svetovnjima vojnama. Še več, s postopnim odpiranjem kominternskih

14 Vztrajanje leve na ofenzivni taktiki je spodbudilo Lenina k izjavi na 3. kongresu, da se je postavil na »desno krilo kongresa,« pa tudi, da bi sprejetje »levih neumnosti« pomenilo »konec Komunistične internacionale!« (KI-III/1981, 304).

arhivskih dokumentov (predvsem v Moskvi), se je objektivno in sistematično raziskovalno delo na tem segmentu zgodovine mednarodnega delavskega gibanja pravzaprav šele začelo.¹⁵

Podrobna analiza potrjuje, da je bil organizacijski razcep v mednarodnem socializmu (1919–1923) posledica treh nasprotujočih in medsebojno nespravljivih si ideologij in struj znotraj delavskega gibanja, ki so se borile za naklonjenost in prevlado nad delavskim razredom. Če povzamemo: 1. desnica je vztrajala pri reformah kapitalizma v okviru parlamentarnega boja; 2. levica je v revoluciji videla pogoj za spremembo obstoječega družbenega reda in v diktaturi proletariata zamenjavo za buržoazno demokracijo; 3. center je ločeval »socialno« demokracijo, ki bo mogoča šele v brezrazredni družbi, od »politične«, ki vedno predstavlja določeno obliko razredne vladavine – diktaturo, pa naj gre za buržoazno ali proletarsko. Dilema »družbena reforma« ali »družbena revolucija«, potemtakem – gledano z zgodovinske perspektive – ostaja. Brez dvoma pa pritrjuje stališču R. Luxemburg: »Kdor se odloči za pot zakonske reforme namesto za zavzetje politične oblasti in za družbeni prevrat /.../, izbere drug cilj, namesto novega družbenega reda samo nebitvene spremembe v starem redu« (IS/1977, 109). In v tem je srž vprašanja in odgovora na dilemo obravnavane zgodovinskega dobe: »reformirani kapitalizem« ali »socialistični družbeni red«. Seveda pa o socializmu ni mogoče govoriti, če ni sposoben sožitja z demokracijo, saj je demokracija tip politične ureditve, ne pa tip družbe.

15 Naj tu opozorim bralstvo le na mednarodno specializirano revijo *The International Newsletter of Communist Studies* /INCS/ (ustanovljena 1993), ki prinaša poleg študij, še vse novosti v zvezi s tekočimi zgodovinskimi raziskavami Kominterne, komunizma in stalinizma (informacije o dostopnosti arhivskega gradiva, novih dokumentih, o mednarodnih in nacionalnih projektih, o simpozijih, najnovejši literaturi idr.). Vse številke INCS so dostopne na <https://incs.ub.rub.de/index.php/INCS/issue/archive>.

15.

»Ruski oktober« v znanstvenem opusu
prof. dr. Marjana Britovška (1923–2008).
Prispevek za zgodovino sociološke misli na
Slovenskem

V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 58 (2018), št. 1, str. 168–188 [Referat*].

* »Misliti o revoluciji: 100 let pozneje.« Mednarodna znanstvena konferenca na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, 24. oktobra 2017.

Marjan Britovšek (1923–2008) je bil prvi slovenski zgodovinar, ki se je sistematično in znanstveno začel ukvarjati z raziskovanjem zgodovine mednarodnega delavskega gibanja ter še posebej stalinizma in destalinizacije v Sovjetski zvezi, hkrati pa je veljal za največjega slovenskega/jugoslovanskega poznavalca frakcijskih spopadov v Sovjetski zvezi in Kominterni. V ospredju Britovškovih objav te vrste stojijo obsežne knjige, ki zaokrožajo avtorjeve raziskave »ruske stvarnosti« od začetka 19. stoletja do destalinizacije v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja: Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno (1969); Boj za Leninovo dediščino (1976); Carizem, revolucija, stalinizem (1980); Stalinov termidor (1984). S svojimi knjigami, oprtimi na arhivsko gradivo, se je uvrstil med ugledne mednarodne raziskovalce stalinizma.

Britovšek k ruskemu »oktobru« raziskovalno ni pristopal zgolj kot k boljševiškem aktu revolucionarnega prevzema oblasti (načrtovani boljševiški revoluciji), pač pa ga je – kot je razbrati iz naslovov navedenih knjig – razumel in obravnaval v širšem problemskem/tematskem in časovnem okviru. Ta se začne z rusko revolucijo 1905–1907, kot »generalko« za obe revoluciji v letu 1917, in se razteza v sredino tridesetih let, ko je Stalin s svojo »administrativno revolucijo od zgoraj« (»termidorjem«) dokončno razblinil ideale oktobrske revolucije.

Britovškova pot do raziskovalca zgodovine mednarodnega delavskega gibanja

Marjan Britovšek je študiral in diplomiral na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani (1945–1949), kjer si je pridobil, kot je sam večkrat povedal, ne samo védenja o historični materiji, pač pa tudi potrebna metodološka znanja, ki jih je s pridom izkoristil in dograjeval v svojem poznejšem raziskovalnem delu. V mislih je imel predvsem proučevanje in analiziranje primarnega arhivskega gradiva in dokumentov ter pojmovno pojasnjevanje in primerjalno posploševanje. Takšen metodološki pristop postane stalnica v njegovem raziskovalnem delu, ne glede na problemsko tematiko; od tod tudi verodostojnost njegovih objavljenih del. Podiplomski študij je nadaljeval na tedaj elitnem jugoslovanskem *Inštitutu za družbene vede* v Beogradu med letoma 1949 in 1951, kjer je prek interdisciplinarnega družboslovnega študija, s poudarkom na dialektičnem in historičnem materializmu ter politični ekonomiji, naredil most k (historični) sociologiji. Seveda ne gre prezreti podatka, da je bil na študiju v času jugoslovanskega spora z informbirojem oziroma Stalinom, torej v času iskanja lastne jugoslovanske poti v socializem; toliko bolj, ker brez tega »kopernikanskega« političnega in družbenega preobrata na jugoslovanskih tleh, zagotovo ne bi bilo njegovih študij o stalinizmu.

V začetku petdesetih let se je smelo odločil za raziskovalno in pedagoško pot; najprej kot asistent (1951–1962) na zgodovinskem oddelku FF v Ljubljani, kjer je maja 1960 tudi doktoriral, nato kot univerzitetni učitelj. Katedro za pedagoško in znanstveno delo mu je dal Oddelek za sociologijo na ljubljanski Filozofski fakulteti (1962), potem ko je bil – po opravljenem habilitacijskem delu »Stališča mednarodnega delavskega gibanja do vojne in kolonialnega vprašanja (1848–1918)« – izvoljen v docenta za socialno zgodovino 19. in 20. stoletja (s posebnim ozirom na zgodovino

delavskega gibanja). Predmet je znanstveno razvijal in ga predaval vse do upokojitve (1993), od leta 1975 z nazivom rednega profesorja. Za svoje znanstvenoraziskovalno, pedagoško in javno delovanje je prejel vrsto nagrad in priznanj ter dobil naziv »zaslužnega profesorja« Univerze v Ljubljani.

Britovškov znanstveni in publicistični opus – podrobno ga ponazarja njegova obsežna bibliografija del (gl. Cindrič, 1996) – obsega mdr. 17 knjig in več kot 160 razprav, objavljenih doma in v tujini – tematsko in časovno zaobsega štiri področja (gl. Lešnik, v Britovšek, 2015, 7–24). Sprva se je raziskovalno ukvarjal s problemskimi vprašanji *slovenske agrarne in socialne zgodovine novoveškega obdobja*. S tega prvega področja je tudi njegova publicirana doktorska disertacija: *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem* (1964). »Zdi se, da jo kaže uvrstiti med tehtnejša Britovškova znanstvena dela«, je poudaril L. Čarni (1996, 13). Delo, ki je v celoti zasnovano na arhivskem gradivu, še danes sodi med redkejšje tovrstne raziskave slovenske agrarne in socialne zgodovine od 16. do sredine 19. stoletja. Knjiga načinja vrsto vprašanj in kategorij, s katerimi se še posebej ukvarja historična sociologija (družbena struktura, procesi, odnosi, modernizacija idr.):

V jedru zavidljivo obsežne (Britovškove) doktorske raziskave je bil agrarno tehnični prekrat s proizvodno modernizacijo kmetijstva in formalno-pravna defevdalizacija kmetijskega sektorja. /.../ Profesionalna kariera je Britovška žal odpeljala iz gospodarsko-zgodovinskih voda. Žal zato, ker bi s svojo vne- mo in natančnostjo, lahko veliko prispeval h gospodarskemu zgodovinopis- ju. Če je bil izgubljen za gospodarsko zgodovinopisje, pa ni bil za zgodovi- nopisje kot tako, čeprav je obstal na njegovem obrobju.¹ Postal je cenjen raziskovalec zgodovine mednarodnega delavskega gibanja. Usmeril se je v tedaj družbeno bolj cenjeno zgodovino mednarodnega delavskega gibanja in zgodovino Sovjetske zveze. Tako obravnava kmetijskega sektorja v drugi polovici 19. stoletja do danes še ni dočkala nadaljevanja v enaki sistematiki in enaki globini (Lazarevič, 2012, 120–122).

Britovškov »prehod« (z zgodovinskega na sociološki oddelek ter s tem na nova raziskovalna področja) je sovpadal s t. i. obdobjem »vzpona historične sociologije«, kot ga je poimenoval D. Smith. Med temami zanimanja historičnih sociologov so bile tisti čas »velike« revolucije. V tem kontekstu navaja delo T. Skocpolove (1979), ki je »v enovit interpretacijski okvir vključila tri revolucije (francosko, rusko, kitajsko), ki

1 Op.: mišljeno je na presečišču zgodovine in historične sociologije. Eminentni historični sociolog Dennis Smith je v razvrstil sociologe in zgodovinarje takole: »Nekateri sociologi so 'nehistorični': empirično zanemarjajo preteklost, konceptualno pa ne upoštevajo niti časovne razsežnosti družbenega življenja niti historične specifičnosti družbenih struktur. Podobno so nekateri zgodovinarji 'nesociološki': empirično zanemarjajo razlike med procesi in strukturami v posameznih družbah, konceptualno pa se ne ukvarjajo niti s splošnimi lastnostmi procesov in struktur niti z njihovim odnosom do dejanj in dogodkov. V nasprotju z njimi se s historično sociologijo ukvarjajo zgodovinarji in sociologi, ki raziskujejo medsebojno prežemanje preteklosti in sedanjosti, dogodkov in procesov, delovanja in strukturiranja. Ti raziskovalci skušajo združiti pojmovno pojasnjevanje, primerjalno posploševanje in empirično raziskovanje« (Smith, 2011, 12–13). Britovška lahko zagotovo umestimo med slednje.

jih sicer jasno ločuje zgodovina, geografija in ideologija« (Smith, 2011, 18). V to polje historične sociologije se je umestil tudi Britovšek s svojimi temeljnimi deli – *Boj za Leninovo dediščino* (1976a), *Carizem, revolucija, stalinizem* (1980a), *Stalinov termidor* (1984) – s katerimi se je uveljavil tudi kot mednarodno priznan poznavalec zgodovine Sovjetske zveze in še posebej stalinizma.

Še pred temi študijskimi projekti se je Britovšek raziskovalno posvetil *revoluciji 1948 v Avstriji*, ki predstavlja njegovo drugo področje. Posebnost njegovega pristopa je bila v tem, da je v ospredje postavil revolucionarno dejavnost Radovljičana Antona Fistra – Prešernovega in Slomškovega sodobnika, aktivnega udeleženca marčne in oktobrske revolucije 1848 na Dunaju ter dolgoletnega emigranta v ZDA – »človeka, ki je daleč presegal kakršenkoli provincializem in bil med najbolj izobraženimi Slovenci svojega časa« ter velja za »enega najpomembnejših slovenskih mislecev 19. stoletja«, kot ga je označil Frane Jerman (1987, 66), prevajalec Fistrovih *Izbranih spisov, I–IV* (1987–1998).² Raziskovalni rezultat Britovškovega dela v arhivih in bibliotekah na Dunaju je bil izid monografije *Anton Fuster in revolucija 1848 v Avstriji* (Britovšek, 1970): »Dr. Anton Fuster/Fister (1808–1881), profesor teologije in pedagogike na dunajski univerzi, je v revoluciji 1848 odigral pomembno vlogo kot vojni kurat akademske legije in poslanec levega krila dunajskega parlamenta. Drzno in odkrito je v revoluciji izpričal svoje revolucionarne demokratične nazore, prepletene z radikalnim jakobinstvom. Postal je priljubljen propagandist novih idej med študenti in delavci, predstavniki starega reda pa so ga napadali kot avstrijskega Marata. Prav o njem bo govor v naši raziskavi.«

»To je poleg Apihove knjige o *Slovincih in 1848. letu* (napisane 1888) ter Malovega prikaza v *Zgodovini slovenskega naroda*, ki je izšel skoraj pol stoletja pozneje (1934–1936), tretji najboljšežnejši opis Slovencev v marčni revoluciji« (Melik, 1989, 120); »/.../ knjiga, kjer je pritegnjeno bolj obsežno gradivo kakor kadarkoli doslej, je velik avtorjev napor, da pridemo do zgodovinsko točne slike o Fistru« (Zwitter, 1971, 151).

V ta Britovškov raziskovalni kompleks »revolucij 1848« se umešča tudi tehtna Britovškova študija »Zgodovinski oris stališč Marxa in Engelsa do slovanskih narodov« (1971 [2015]):

Marx in Engels sta začela spremljati problem avstrijskih Slovanov med revolucijo leta 1848. Nacionalno vprašanje je postalo leta 1848 usodno za avstrijsko revolucijo. V t. i. pomladi narodov so se na zgodovinskem prizorišču pojavili nezgodovinski narodi. »Plebejski narodi«, ki so se začeli šele prebujati, so bili za samostojno državno življenje komaj zreli, saj je bilo njihovo meščanstvo in delavstvo šele v procesu nastajanja. Usodno in tragično je bilo, da so upravičene

2 1. knjiga (1987): *Spomini od marca 1848 do julija 1849* (uvodna študija: Marjan Britovšek, »Spomini revolucionarnega demokrata dr. Antona Fistra na revolucijo«); 2. knjiga (1988): *Vzgoja v duhu svobode* (uvodna študija: Jože Ciperle, »Dr. Anton Fister, pedagog in vzgojitelj«); 3. knjiga (1992): *Govori o religiji* (uvodni študiji: Marko Kerševan, »Aktualnost objave Fistrovih govorov o religiji«; Vekoslav Grmič, »Teološki pogled na razumevanje vere Antona Fistra«); 4. knjiga (1998): *Spomini – Osemindvajset let pregnanstva. Učna leta in leta popotovanja* (uvodni študiji: Marjan Britovšek, »Uvodne misli k Fistrovim spominom iz emigracije«; Janez Stanonik, »Združene države v 19. stoletju: njihov politični, kulturni in idejni razvoj«).

zahteve slovanskih narodov postale igra reakcionarnih sil, slovanski narodi pa so v Avstriji bistveno pripomogli k zadušitvi revolucije. Marx in Engels sta reakcionarna stališča avstrijskih Slovanov pojasnjevala z nerazvito razredno strukturo. Engelsova shematska koncepcija revolucionarnih in kontrarevolucionarnih narodov je temeljila na historični situaciji 1848/49, ko je carska podložniška vojska skupaj s četami, zvestimi habsburški hiši, ogrozila in zatrla revolucijo. Iz te Marxove in Engelsove paradigme je izšel njun program velike vojne proti Rusiji, ki sta jo povezovala s Poljsko kot ščitom Evrope pred ruskim carizmom. Zmaga nad protirevolucionarno silo na vzhodu bi po njunem mnenju pomenila hkrati obnovitev svobodne Poljske, ki je bila po Marxovem in Engelsovem mnenju pomemben člen nove Evrope demokratičnih konstelacij (ibid., 203).

Razprava o kontroverznih stališčih obeh klasikov je imela tudi mednarodni odmev; dopolnjena je izšla v srbskem (1972) in nemškem prevodu (1996a) ter predstavlja nekakšen most k osrednjemu Britovškovemu raziskovalnemu področju, to je zgodovini mednarodnega delavskega gibanja in stalinizma/Sovjetske zveze.

Marjan Britovšek – prvi slovenski raziskovalec zgodovine mednarodnega delavskega gibanja in še posebej stalinizma

Z raziskovanjem *zgodovine mednarodnega delavskega gibanja* ter še posebej stalinizma in destalinizacije v Sovjetski zvezi, se je Marjan Britovšek umestil, kot je zapisal Peter Vodopivec (2001, 171), med tiste redke slovenske zgodovinarje, ki so preseгли nacionalne meje pri raziskovanju zgodovine. V okviru tega tematskega sklopa je osrednjo pozornost namenil glavnim razvojnim fazam v delavskem gibanju (1960), njegovi organski in organizacijski rasti ter še posebej njegovim različnim idejnim smerem v okviru I. in II. internacionale:

Zgodovina I. internacionale je prepletena z ideološkim sporom med marksistično in anarhistično koncepcijo vizije socializma. To je bil konflikt o različnih konceptih organizacijskih oblik Internacionale, o metodah socialne revolucije in ciljih socializma. Kot vsak ideološki spor v zgodovini socialnih in verskih bojev se je tudi ta izrodil v sovraštvo med privrženci obeh smeri (Britovšek, 1979 [2015], 274).

Napisal je vrsto knjig in razprav,³ ki so bile objavljene v slovenskih in tujejezičnih revijah.⁴ Med knjigami velja posebej opozoriti na njegovo že omenjeno habilita-

3 Naj na tem mestu opozorimo vsaj na dve tehtni razpravi: (1) »Koncepcija I. internacionale do vojnega, kolonialnega in nacionalnega vprašanja« (1963); (2) »O zgodovini nastanka 'Komunističnega manifesta'« (1971–1972 [2015]). Slednjo je Britovšek predstavil na znanstvenem srečanju »Stoletnica prevoda 'Komunističnega manifesta' v srbsčino« (Pančev, 4. in 5. oktober 1971) in je izšla kot separat v franc. prevodu pri Srbski akademiji znanosti in umetnosti (1974).

4 Britovšek je bil član uredniških odborov/svetov revij *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (1960–1977), *Mednarodni radniški pokret* (Beograd), *Prilozi za istoriju socializma* (Beograd), *The International Newsletter of Communist Studies* (Köln).

cijsko delo, ki je dopolnjeno in razširjeno izšlo v dveh knjigah v Beogradu – *Stavovi Druge internacionale prema ratu i kolonialnom pitanju* (1965); *Gledišta radničkih vodja socijaldemokratije po vojnom pitanju do propasti Druge internacionale* (1966) – ter na knjigo *Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno. Lenin v boju za Tretjo-internacionalo* (1969):

Ob izidu je bila Britovškova knjiga upravičeno deležna posebne pozornosti. Ne le zato, ker se redko zgodi, da dobimo v roke delo – in to delo domačega avtorja –, ki se dotika problematike mednarodnega delavskega gibanja, pač pa predvsem zato, ker je čas, ki ga Britovšek obravnava, še vedno silno »občutljivo« obdobje, prepogosto določeno s poznejšimi ocenami, ki močno otružujejo zgodovinarjevo delo. Britovšek uvodoma poudarja, da je knjiga »nadaljevanje tematike, s katero se je intenzivno ukvarjal več kot osem let«. Izčrpne bibliografske priprave tako doma kot v tujini so mu omogočile poglobljene proučevanje; dodaja pa, da želi njegov prispevek ohraniti izrazito rekonstruktiven značaj z upoštevanjem monografskega vidika obravnave. /.../ Britovškovo delo je opremljeno z obširnimi in izčrpnimi opombami, ki podrobneje argumentirajo posamezna poglavja. Poudarek študije je na razvoju Leninovih političnih ocen in idejnih izhodišč (delo tako opredeljuje že podnaslov: *Lenin v boju za Tretjo internacionalo*); avtor pa poizkuša vestno rekonstruirati tudi vlogo Zinovjeva, Radeka, Buharina, Kamenjeva, Trockega in mnogih drugih, ki so zaradi svoje usode in poznejših negativnih političnih ocen pogosto odrinjeni na rob ali pa so se celo povsem »izgubili«. Prav to prizadevanje ima v času, ki kaže ne samo med zgodovinarji, temveč tudi med mlajšo inteligenco nasploh vse večje zanimanje za koncepte, razprave, idejne razlike in nesoglasja med marksističnimi misleci dvajsetih let, poseben in izjemen pomen (Vodopivec, 1970, 55–57).

V širši javnosti je bilo najbolj odmevno in aktualno Britovškovo raziskovanje *stalinizma in destalinizacije v Sovjetski zvezi*. Brez dvoma je bil M. Britovšek prvi slovenski zgodovinar, ki se je sistematično in znanstveno začel ukvarjati s tem obdobjem, hkrati pa je veljal za največjega slovenskega/jugoslovanskega poznavalca frakcijskih spopadov v nekdanji Sovjetski zvezi in Kominterni.⁵ Še več, s svojimi analizami, oprtimi na arhivsko in dokumentarno gradivo, ki ga je proučeval v arhivih in bibliotekah v Moskvi, Berlinu, Leipzigu, na Dunaju, v Amsterdamu in drugje, se je uvrstil med ugledne mednarodne raziskovalce stalinizma. V ospredju njegovih objav te vrste stojijo tri obsežne in temeljne knjige: *Boj za Leninovo dediščino, I–II* (1976a; 1976b /hrvaški prevod/); *Carizem, revolucija, stalinizem. Družbeni razvoj v Rusiji in perspektive socializma, I–II* (1980a); *Stalinov termidor* (1984, 1991a /češki prevod/).

5 Kot član uredniškega odbora je M. Britovšek sodeloval pri izdaji stenogramov in dokumentov vseh sedmih kongresov Kominterne, ki jih je izdal Institut za mednarodni radnički pokret v Beogradu pod naslovom *Komunistička internacionala – Kominterni* v 12 knjigah (KI, 1981–1983), ter napisal »Predgovor k 5. kongresu Kominterne« (KI-6/1982, v–xxvii).

Vsa navedena dela »temeljijo na neposrednih raziskavah, in so vsaj enakovredna, če ne boljša od mnogih del svetovnih avtorjev,« poudarja B. Repe (2003, 193). S. Cvetković (Inštitut za novejšo zgodovino v Beogradu) pa je upravičeno zapisal, da je bila »vrednost Britovškovega raziskovalnega dela na tem segmentu sodobne zgodovine še posebno v tem, da naša zgodovinska zavest ni bila obremenjena s političnimi pogledi in enostranskimi razlagami sovjetskega zgodovinopisja, kot je bilo to v drugih socialističnih državah« (1996, 19). Zagotovo smo prav s pomočjo teh Britovškovih eruditskih knjig in razprav začeli razumevati srčiko »ruskega« socializma.

Vpogled v vsebino Britovškovih knjig o »ruskem oktobru«

Britovšek k »ruskemu oktobru« raziskovalno ni pristopal zgolj kot k boljševiške-mu aktu revolucionarnega prevzema oblasti (planirani boljševiški revoluciji), pač pa ga je – kot se da razbrati že iz naslovov navedenih knjig – razumel in obravnaval v širšem problemskem/tematskem in časovnem okviru. Ta se začne z rusko revolucijo 1905–1907 kot »generalko« za obe revoluciji v letu 1917 in se razteza v sredino tridesetih let, ko je Stalin – kot zmagovalec v frakcijskih bojih, ki so vseskozi pretresali Vsezvezno komunistično partijo (boljševikov) /VKP(b)/ – s svojo »administrativno revolucijo od zgoraj«, s »termidorjem«, dokončno razblinil ideale oktobrske revolucije.

Seveda pa ruski »oktober« v vsej svoji kompleksnosti še zdaleč ni bil le notranja ruska/sovjetska zadeva, saj je zaznamoval polarizacijo sveta v 20. stoletju (kapitalizem–socializem) in usodno vplival tudi na mednarodno delavsko gibanje. V medvojnem »zimmerwaldskem gibanju« levih in centrističnih struj, zraslem na zlomu II. internacionalne po izbruhu vélike vojne – to obdobje je Britovšek problemsko osvetlil in analiziral v že citiranem delu *Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno. Lenin v boju za III. internacionalo* (1969) –, so bile Leninove ideje o preobrazbi imperialistične vojne v državljansko z nastavkom za socialistično revolucijo zgolj teoretsko sprejete. Za to, da bi se ta položaj lahko spremenil v radikalnem smislu, so bile potrebne dolgoročne revolucionarne akcije, ki bi bile boljševiški politiki zmožne podeliti verodostojnost; to se je zgodilo šele z oktobrsko (planirano) boljševiško revolucijo (Perović, 1988). V zaključnem poglavju pričujoče knjige Britovšek obširneje razpravlja o februarški revoluciji leta 1917 v Rusiji in o njenem odmevu v mednarodnem delavskem gibanju. Podrobno osvetli boj med eseri, menjševiki in boljševiki za prevzem oblasti ter na osnovi izvirnega in dokumentarnega gradiva kritično oceni dogajanja, ki so privedla do oktobrske revolucije. Na osnovi izrekanja za ali proti revoluciji (kot nedemokratičnemu aktu prevzemanja oblasti) se je delavsko gibanje po prvi svetovni vojni organizacijsko in idejno razcepilo na socialnodemokratsko in komunistično gibanje, v nacionalnem in internacionalnem pogledu. Glavna gonilna sila nove Komunistične internacionalne (KI) so bili od prvega dne njenega obstoja Lenin, boljševiki in oktobrska revolucija.

Naslednje temeljno delo, *Carizem, revolucija, stalinizem* (1980a), je zasnovano v obliki sintetičnega zgodovinskega orisa družbenega razvoja domala stotih let v Rusiji, od pomladi narodov 1848 do vključno procesa destalinizacije, ki ga je začel Hruščov. Britovšek »družbeni razvoj v Rusiji in perspektive socializma« obravnava v treh tematskih sklopih:

1. *Marx in Engels o carizmu in revolucionarnih perspektivah v Rusiji*: po njeni predstavi je na eni strani Rusija okostenele aristokracije in despotizma, na drugi Rusija agrarne revolucije. Pričakovanje revolucionarnega razvoja v Rusiji je postalo zanj, po uvedbi kmečkih reform (1861), stalna teza;

2. *Leninov koncept revolucionarne partije med meščanskodemokratsko revolucijo 1905–1907, oktobrsko socialistično revolucijo 1917 in graditvijo socializma*: znotraj slednje tematike je Britovšek analiziral ključna problemska vprašanja in dileme družbenoekonomskega in političnega razvoja sovjetske Rusije/Sovjetske zveze, s katerimi se je soočalo neenotno boljševiško vodstvo v prvih dveh desetletjih po prevzemu oblasti, kot so: vojni komunizem, nova ekonomska politika, teror, birokratizacija, prepoved frakcij, vloga in položaj sindikatov, nacionalno vprašanje, federacija, industrializacija, kolektivizacija idr., pa tudi Leninovo vlogo pri oblikovanju sovjetske ustave in federacije ter njegove napore za premagovanje kriz v Ruski komunistični partiji (boljševikov) /RKP(b)/ med letoma 1918 in 1922. Ta sklop zaključuje Leninov testament: »Nisem prepričan, da bo to oblast znal Stalin vselej zadosti previdno uporabljati. /.../ Stalin je preveč surov /.../ zato predlagam tovarišem, naj premislijo, na kakšen način bi premestili Stalina s položaja generalnega sekretarja«;

3. *Oblikovanje Stalinove osebne oblasti in dogmatska praksa v razvoju socializma*: v ospredju Britovškovega zanimanja je razraščanje Stalinove despotske oblasti v kontekstu frakcijskih bojev znotraj VKP(b), njegova zmotna teorija o odmiranju države s krepitvijo terorja do neslutene razsežnosti ter še posebej razraščanje njegovega kulta osebnosti, ki je presegel celo kult ruskih carjev. Svoje delo Britovšek zaključuje z »Epilogom k procesu destalinizacije po 20. partijskem kongresu v Sovjetski zvezi«, v katerem prikazuje prizadevanja Stalinovih naslednikov (Hruščov), da bi odpravili najhujše deformacije, ne da bi se lotili poglobljene analize geneze tega pojava.

Sovjetske razlage deformacij stalinizma kot napak Stalina, prikazane na XX. kongresu KPSZ (1956), Britovška kot raziskovalca seveda niso zadovoljile. O tem problemu je napisal študijo *Korenine stalinizma in negativne posledice kulta osebnosti* (1980b) ter objavil nekaj razprav: »Ko so skušali pojasniti zgodovinski proces z objektivnimi dejstvi, s pomočjo antivoluntativne marksistične analize, sta CK in Hruščov prišla do subjektivnih sklepov in krivila za vse napake kult osebnosti« (1984, 474). Britovšek opozarja:

Kritike stalinizma ni mogoče reducirati le na kult osebnosti, temveč je treba proučiti družbene okoliščine, ki so dopustile, da je prišlo do takšnega kulta, da se je lahko razvil do takšnih razsežnosti. Ozko zastavljena kritika ni kos razčistiti tega družbenega fenomena. S stalinizmom razumemo sistem, ki je nastajal v specifičnih razmerah graditve sovjetske države v prehodnem obdobju. Pomenil je deformacijo, ki so jo določale posebne zgodovinske okoliščine (1977 [2015], 260). In nadaljuje:
Reducirati te deformacije na kult osebnosti pomeni, da s takšnim pristranskim pristopom drsimo v subjektivistični voluntarizem, ko določeno deformacijo epohe prehodnega obdobja vežemo izključno na osebnost. /.../

Sociološka proučevanja prehodnega obdobja od kapitalizma k socializmu so namreč mnogo bolj zapletena, kot je menil Stalin v svoji mehanicistični teoriji (ibid., 263, 264).

Eno najbolj dramatičnih obdobjev v zgodovini sovjetske republike je bilo, po Britovškovi oceni, obdobje, ko je Lenin zapuščal politično prizorišče, njegovi najožji sodelavci (Zinovjev, Kamenjev, Stalin, Trocki, Buharin) pa so se zapletli v ostre frakcijske boje, vsak je hotel po svoje tolmačiti Leninov nauk. To je bilo obdobje medvladja, ko je bil Lenin zadet od kapi, priklenjen na bolniško posteljo, vodilno jedro partije pa so sestavljali Zinovjev, Kamenjev in Stalin. Uspelo jim je izolirati Trockega in obrzdati njegove bonapartistične tendence, ki jih je izrazil v boju proti CK RKP(b) oziroma proti partijskemu aparatu. V tem boju se je začel vedno bolj uveljavljati Stalin, ki je zaradi taktične spretnosti, pretehtanih nastopov v javnosti, realistične presoje položaja in utrjevanja partijskega aparata postal vodilna osebnost v trojki. To zapleteno obdobje, s poudarkom na frakcijskih bojih znotraj RKP(b) –, ki so globoko posegli tudi v Kominternu ter še posebej v priprave na nemško revolucijo 1923, ko so člani ruskega politbiroja, in to ne brez razloga, računali na možnost izbruha proletarske revolucije v Srednji Evropi – je Britovšek obravnaval v knjigi *Boj za Leninovo dediščino* (1976). Tik pred Leninovo smrtjo je prišlo do razcepa v partiji, ki ga je Lenin v svojem testamentu preroško predvidel, zaradi vedno bolj zaostrenih odnosov med Trockim in vodilnim jedrom, posebno pa med Trockim in Stalinom. Trocki je s svojim nastopom proti CK RKP(b) in proti aparatu partije vsekakor spodkopaval in ogrozil organizacijsko strukturo leninske partije, hkrati pa je s svojim nebrzdanim nastopom omogočil Stalinu, da je okrepil svoj položaj v vodilnem jedru, je v zaključku poudaril Britovšek.

V tretjem temeljnem delu – *Stalinov termidor* (1984) – je Britovšek raziskoval usodo revolucije in socializma v Sovjetski zvezi po Leninovi smrti. V teh okvirih se je lotil še podrobnejše analize vzvodov Stalinove osebne oblasti in v tem kontekstu idejnih bojev v VKP(b), iz katerih je Stalin z najbolj grobimi metodami izšel kot zmagovalec:

Zmagoviti obračun – tako z levo Združeno opozicijo (Trocki, Zinovjev, Kamenjev) kot z desno (Buharin) – je omogočil Stalinu, da se je razglasil za edinega dediča in nadaljevalca Leninovega nauka. Buharinska skupina, ki jo je Stalin označil za desno opozicijo, je predstavljala zadnji poskus, da ohrani v VKP(b) kolektivno vodstvo in preprečijo Stalinovo osebno diktaturo. Buharinov poraz je imel še posebej velike socialne posledice. V nasprotju z boljševisko levico, ki je predstavljala disidentsko skupino voditeljev brez socialne baze, je imela desna opozicija močno množično podporo v deželi; njeno kmečko politiko je podpirala večina kmetov. Spor med Stalinom in Buharinom je z zgodovinskega vidika predstavljal uvod v »politično revolucijo od zgoraj« in v zgodovinsko obdobje stalinizma (1998 [2015], 359).

Britovšek je Stalinovo obdobje delil v dve podobdobji: prvo – do Kirove smrti (1934) –, v katerem je Stalin brezobzirno obračunal z levo (Trocki) in desno (Buharin)

opozicijo; drugo, v katerem prevladujejo despotske poteze njegovega značaja in vladanja. Ko so Stalinu na 7. kongresu Kominterne (1935) priznali, da je skupaj z Marxom, Engelsom in Leninom četrti klasik marksizma, je to pomenilo višek njegove moči. Na 18. partijskem kongresu, ki so ga sklicali marca 1939, po »veliki čistki«, je bil Stalin že absolutni diktator. CK in njegovi izvršilni organi (politbiro, organizacijski biro in sekretariat), izvoljeni na tem kongresu, so bili zgolj osebni posvetovalni organi generalnega sekretarja CK – Stalina. Britovšek posebej poudarja, da se od takrat Stalin ni več oziral na politbiro in plenum CK niti ni skliceval kongresov partije; nastavitve in imenovanja je izvajal sam, torej brez odobritve plenumov in kongresov. Pred sklicem naslednjega kongresa je hotel doseči predvsem dva cilja: »uzakonitev« svoje osebne diktature v partiji in državi z uradnim priznanjem kulta osebnosti ter s partijskim statutom. Razraščanje Stalinove birokratsko-administrativne »revolucije od zgoraj« so spremljali hude deformacije na vseh področjih družbenega življenja in pošastno uničevanje leninskih kadrov, kar je položilo temelje kulta osebnosti in velikodržavja, kult despota pa je dobil mitološke razsežnosti. Kriza v vrhovih Stalinove partije se je vse bolj zaostrovala in se končala s skrivnostno Stalinovo smrtjo, zaključuje Britovšek to svoje delo.

Stalinizem, povzema Britovšek, pomeni specifično deformacijo izvajanja oblasti, ki je zrastle na temeljih proletarske družbe. Stalinizem je socialno porodila začasna, relativna osamosvojitve voditeljev od njihove družbene baze. Diktatura proletariata je dobila značaj nadomestne diktature; pri tem so državno oblast odtujili njenim dejanskim družbenim nosilcem. Stalin se ni boril samo za oblast, temveč za določeno smer v notranji in zunanji politiki. Stalinovih prestopkov ni mogoče pojasniti s paranojo ali s kako drugo duševno boleznijo. Stalin je bil politik, ki je uporabljal makiavelistične metode; njegovi prestopki so se skladali z njegovimi cilji.

O odmevnosti Britovškovega dela »Stalinov termidor«

Britovškova dela so ob izidu vzbudila veliko pozornost slovenske javnosti, saj so odprla številna zgodovinska, idejna, sociološka in politična vprašanja, hkrati pa so predstavljala izhodišče za širše spraševanje o stalinizmu, kultu osebnosti, Oktobru in njegovi usodi. Naj spomnimo, da je uredništvo *Naših razgledov* povabilo večje število družboslovcev, zgodovinarjev, publicistov, da v kratkih prispevkih opredelijo svoje poglede na vprašanja, ki jih odpirajo Britovškove knjige; prispevki so bili objavljeni v *Naših razgledih* v drugi polovici leta 1981. Revija *Anthropos* pa je januarja 1985 organizirala »Razgovor ob izidu Britovškove knjige *Stalinov termidor*«; avtorski prispevki (A. Lešnika, Cvetke Tóth, Dubravke Stajić, Vere Mujbegović in Ludvika Čarnija) so bili objavljeni v št. 3-4/1985. Poudarimo ključne misli.

»Britovšek v knjigi *Stalinov termidor* nadaljuje s proučevanjem in poglobljanjem enega ključnih problemov zgodovine komunističnega gibanja, ki je bistveno in usodno vplivalo in zaznamovalo polpretekli in sedanji tok marksistične misli ter celotni razvoj sovjetskega in mednarodnega delavskega gibanja, to je stalinizma. Ta ključni problem, ki se ga vse prepogosto obravnava površinsko in aktualistično, raziskuje Britovšek v kompleksnem zgodovinskem procesu njegovega nastajanja. Zato bi

kazalo na tem mestu opozoriti, da vsa tri Britovškova dela – *Boj za Leninovo dediščino* (1976), *Carizem, revolucija, stalinizem* (1980), *Stalinov termidor* (1984) – tvorijo trilogijo, saj zaokrožajo avtorjeve raziskave 'ruske stvarnosti' od 19. stoletja do sodobnosti« (Lešnik, 1985, 231).

»Za vsakega, ki razmišlja o tem fenomenu (stalinizmu), se zastavlja dokaj težavna naloga, priti do take zgodovinsko-pojmovne rekonstrukcije tega, kar je ruska revolucija (priljubljen izraz Rose Luxemburg za oktobrsko revolucijo) doživljala kot svojo 'najintimnejšo' zgodovinsko dilemo in protislovje v svojih zelo težkih in tudi glede na neposredne protagoniste po Leninovi smrti, to je Leninovo gardo oziroma Leninsko partijo v celoti, zahtevnih prvih in začetnih poskusih nadaljevanja institucionalizacije revolucije in izgradnje socializma v času po Leninu. Zgodovinski nasledek te institucionalizacije revolucije je bil pač Stalinov termidor, zato se upravičeno vedno znova zastavlja vprašanje, kje v tem procesu, ko revolucionarno gibanje prehaja v legalno institucionalne forme političnega in vsesplošnega družbenega življenja, so dejanski nastavki, tudi kot zgodovinska podlaga, za Stalinov termidor in za dejstvo, da revolucija sama pristane v termidorju, sarkastično potrjujoč v času francoske revolucije izrečeno misel, da revolucija žre svoje lastne revolucionarje – kot bog Saturn svoje otroke« (Tóth, 1985, 237).

»Britovškova raziskava stalinizma temelji na empiričnih dejstvih, ki vodijo v sintezo makro ravni raziskovanja (družbeni procesi, frakcijski boji) z mikro ravni (osebnosti boljševiških voditeljev, njihove ideološke platforme). Posebej je raziskal odnos med Stalinom kot političnim voditeljem in VKP(b). Enostranskosti, ki jih najdemo v raziskavah Isaaca Deutscherja (1977), ki predstavljajo 'the study of case', so Britovška privedle do proučevanja vzročne zveze med političnim sistemom in ideološkimi stališči, ki so bila sporna. Precej prostora je posvetil vodilnim idejam partijskih frakcij. /.../ Avtor je tezo o 'termidorskem značaju' Stalinove politične dejavnosti preveril v njenem političnem in ideološkem smislu – kot degeneracijo osnovnega cilja oktobrske revolucije, izgradnje demokratične družbe, v kateri je socializem samo prva razvojna faza. Če je revolucija nasilno avtoritarno dejanje osvajanja oblasti, se postavlja vrsta vprašanj o konstituiranju celotne družbenoekonomske in politične ureditve po osvojitvi oblasti v imenu delavskega razreda. Niti leva niti desna opozicija nista oporekali nujnosti nasilnih metod v začetni fazi vzpostavljanja oblasti; obe pa sta se motili – nekaj zaradi podcenjevanja faktorja zaostalosti in zgodovinskih nasledkov v Rusiji,⁶ deloma pa zaradi revolucionarne zahteve po hitrejših in vsebinskih spremembah družbe (Stajić, 1985, 252–253).

»Znotraj fenomena stalinizma zavzema tema o odnosu Stalina in Kominterne posebej pomembno mesto. Tema, ki zahteva veliko pozornosti, doslej še ni bila

6 »Nadaljnje raziskave pojava stalinizma morajo temeljiti na multidisciplinarnem pristopu, ki bo upošteval dejstvo, da 'avtoritarnost' ni le mednarodni pojav, marveč da se poraja tudi iz konkretne zgodovine in politične tradicije posameznih družb; raziskovanje stalinizma se nujno opira na raziskovanje zgodovinskih virov dveh odločilnih strani politične tradicije in kulture: 'demokratične' in 'avtoritarne'. Brez konkretno-zgodovinskega raziskovanja zgodovinskega porenja teh dveh tradicij ne moremo priti do sintetičnih rezultatov. Drugačni pristopi se zvajajo na prenagljeno sklepanje o apriorni avtoritarnosti delavskega gibanja, kar pripelje do ideologizacije problema,« argumentirano poudarja D. Stajić (1986, 1078).

nikjer celovito obdelana, medtem ko je M. Britovšek podal samo osnovne obrise. Na pomembno vprašanje – ali je bila KI stalinistična organizacija oziroma epifenomen stalinizma – dobivamo danes v glavnem *a priori* pritrديلen odgovor. Toda tudi tu moramo upoštevati zgodovinsko stališče, ki kaže, da med KI in stalinizmom ne bi smeli postavljati enačaja. Če upoštevamo, da se je KI oblikovala na valovih revolucionarnega vrenja v Evropi leta 1919 in je dobivala inspiracijo predvsem iz Leninovih idej in tem, ki so bile formulirane kot temeljne ideje KI v obdobju 1919–1924, to je na prvih petih kongresih, potem lahko vidimo, da je bila KI organizacijsko, idejno in teoretsko utemeljena in ustanovljena brez Stalina oziroma z njegovim minimalnim in nebitvenim sodelovanjem. V tem smislu pa je zelo pomembno obdobje od 1924 do 1929, ko Stalin začne postopno 'prevzemati' KI in ko revolucionarno organizacijo s svetovnimi cilji dejansko spreminja v instrument svoje notranje in zunanje politike. Proučevanje tega obdobja je zelo pomembno, ker se je tedaj zgodilo vse, kar je določalo nadaljnjo usodo Sovjetske zveze in Kominterne, in ker se je takrat oblikoval in vzpostavil sistem, ki ga pozneje opredelimo kot stalinizem. /.../ Veliko družbenozgodovinskih okoliščin je prispevalo k stalinističnim tendencam, te pa so: 1. stagnacija revolucionarnih procesov v svetu; 2. problemi v Sovjetski zvezi in boj z opozicijo; 3. krize mnogih komunističnih partij, njihov ilegalni status in iskanje zaslombe v čvrstem in močnem centru (KI). Že od leta 1930 se v Kominterni ne menjajo samo osebe, marveč se spreminja tudi idejna osnova. S tezo o brezpogojni podpori izgradnji 'socializma v eni deželi', kar naj bi bila prvobitna naloga vsake komunistične partije, je bila narejena revizija temeljnih načel proletarskega internacionalizma, kakor ga je formuliral Lenin. Boj za varnost Sovjetske zveze je postal glavna naloga, sama KI pa se je postopoma spreminjala od samostojne organizacije v 'sekcijo' VKP(b). S kultom leninizma je Stalin ustvaril idejno osnovo za svojo praktično in teoretsko nadmoč in absolutno osebno oblast. Ko je VKP(b) podredil svojemu aparatu, pa tudi centralne organe Kominterne, ni mogel v enaki meri podrediti komunističnih partij, glede na to, da so vladale velike razlike glede stopnje zanimanja Sovjetske zveze za posamezne dežele in partije,« poudarja V. Mujbegović (1985, 249–250).

Ne bo odveč, če v tem kontekstu spomnimo na še vedno aktualno opozorilo L. Čarnija: »V tuji in naši literaturi je bila večkrat zapisana misel, da ima stalinizem svoj izvor pri Leninu ali celo pri Marxu. Po tej logiki ima fašizem, ki ga ne moremo enačiti ali primerjati s stalinizmom, svoj izvor v meščanski demokraciji ali celo pri glasnikih buržoazne družbe. Razmišljali pa bi lahko tudi tako, to bi najbrž bolj ustrezalo zapisani misli, da so bili Stalinovi predhodniki Lenin, Marx, Hegel, Kant itn. vse do grških mislecev, ker je imel vsak določenega predhodnika ali predhodnike. Tako razmišljanje ne sili v raziskovanje stvarnih zgodovinskih okoliščin, zato je bolje, da ga čimprej pozabimo« (Čarni, 1985, 248).

Zaključek

Poudariti velja, da Britovšek ni pisal o stalinizmu kot veliki temi, to je ekskluzivistično, prav tako njegovo raziskovanje pričujoče tematike ni bilo neposredno

politično motivirano. Nasprotno, v svojem raziskovanju je osrednjo pozornost namenil temeljiti zgodovinski rekonstrukciji stalinizma kot političnega in družbenega sistema, in to na podlagi verodostojnega arhivskega gradiva in dokumentov. Vseskozi je bil prepričan, da šele takšen pristop omogoča odprto, resno in znanstveno umirjeno razpravo na daljši rok v mednarodnih okvirih. V kontekstu povedanega ne gre prezreti, da je prof. Britovšek čutil omejene možnosti odprtega/svobodnega razpravljanja z raziskovalci z vzhoda in zahoda v obdobju hladne vojne.

So pa zato prelomne družbene spremembe vzhodno od »železne zaves«⁷, ki so sledile 'padcu' berlinskega zidu (1989), omogočile tudi začetek sodelovanja ter živahnega in organiziranega razpravljanja o »stalinizmu«⁸ med raziskovalci z obeh polov, v katerega se je aktivno vključil tudi M. Britovšek. Ključno vlogo v tem 'združenem' procesu zagotovo pripada prof. Th. Bergmannu⁷ (gl. Keßler, 1996), ki je v Wuppertalu, Engelsovem rojstnem kraju, obudil in organiziral mednarodne konference o Nikolaju Buharinu (1988), Levu Trockem (1990), Vladimirju Iljiču Leninu (1993) in Friedrichu Engelsu (1995). Na teh konferencah je sodeloval z referati tudi Britovšek (1989a; 1993; 1994; 1996a). »Posebne pozornosti konferenčnega avditorija je bil deležen Marjan Britovšek tako glede referata 'Buharinovi ekonomski in politični pogledi – s poudarkom na Buharinovem boju proti Stalinovi kolektivizaciji 1928/29' kot tudi predstavitve svoje knjige *Stalinov termidor*« (Lešnik, 1989, 131). »Britovšek se je uvrstil med ugledne raziskovalce stalinizma,« je zapisal L. Čarni in dodal: »Raziskovalcem po razpadu Sovjetske zveze se, vsaj tako se sliši, obetajo vzpodbudnejše razmere za delo, če so oziroma bodo ustrezni arhivi dostopni. Njihove sodbe bodo celovitejše, kakor sodbe dosedanjih raziskovalcev, trdnejše, na različne načine poglobljene itn. Tudi v tem primeru bo Britovškovo raziskovanje zaradi načina dela ohranilo vrednost kot prispevek k razumevanju političnih dogajanj v Sovjetski zvezi in k oceni hotenj in dejanj vodilnih političnih osebnosti« (1996, 13–14).

V tem kontekstu se zastavlja še vprašanje, v katero teoretsko šolo raziskovalcev stalinizma bi umestili M. Britovška. Če sledimo tipologiji, ki jo je pred leti postavil G. Boffa v svojem delu *Fenomen Stalin* (1985a), smo še najbližje odgovoru, da se zagotovo ni umeščal v t. i. »šolo kontinuitete«, kot bi morda na prvi pogled sklepali iz naslova njegovega dela *Carizem, revolucija, stalinizem* (1980a); tega je treba razumeti v smislu dialektičnega zakona »negacija negacije«. Po ocenjevanju stalinizma bi ga lahko (pogojno) umestili v »šolo termidorja«, ne nazadnje tudi po nedvoumnem naslovu dela *Stalinov termidor* (1984). V podkrepitev naj spomnim na strnjeno misel, ki jo je izrekel v enem izmed mnogih intervjujev, ki jih je imel o stalinizmu. Na novinarsko vprašanje Bernarda Nežmaha, objavljeno v *Mladini* (15. februarja 1994), »Ali je možna obnovitev komunizma v Rusiji?«, je M. Britovšek odgovoril:

7 Prof. Theodoru Bergmannu (1916–2017) smo se – ob njegovi 90-letnici – poklonili z jubilejnim zbornikom (Hedeler in drugi /ur./, 1996); v njem je priobčena tudi Britovškova razprava »Stalins und Bucharins Vision des Sozialismus« (1996b). Za Britovškov zbornik pa je Bergmann prispeval študijo »Od boljše vizacije Kominterne do uničenja svetovnega komunističnega gibanja« (1996, 185–198).

Komunizem je evropski pojav, to je socialna demokracija, to je 200 let razvoja, to ni le Marx, to so korenine iz francoske revolucije. Veste, Stalin je (s svojim termidorjem) uničil komunizem. Komunizem stalinskega formata se ne more več ponoviti. To je najbolj brutalna oblika uničenja človeške individualnosti, pridobitve francoske revolucije. Bolj nevaren je nacionalizem. /.../ (ibid., 24).

Prof. Britovšek je svoje raziskovalne rezultate, kot že omenjeno, mednarodni strokovni javnosti prezentiral na številnih mednarodnih zborovanjih in simpozijih, na katerih je vselej vzbudil posebno pozornost, pa tudi s prevodi knjig in razprav v tujih revijah in zbornikih. Zato tudi ni bilo naključje, da ga je vodilna raziskovalna institucija za proučevanje zgodovine mednarodnega delavskega gibanja – Mednarodni inštitut za socialno zgodovino /IISH/ v Amsterdamu – v 90. letih minulega stoletja uvrstil med ugledne sodelavce mednarodnega raziskovalnega projekta »Kominter-na«, mednarodno uveljavljena revija *The International Newsletter of Communist Studies* /INCS/ (Köln-Mannheim-Berlin) pa izvolila v svoj izdajateljski svet.

In prav Britovškovi odmevni rezultati znanstvenoraziskovalnega dela doma in v tujini, njegova vpetost v mednarodne raziskovalne projekte ter uspešno sodelovanje z raziskovalci uglednih mednarodnih institucij so botrovali odločitvi njegovih sodelavcev, da se mu ob 70-letnici in hkratni upokojitvi (1993) oddolžimo za dolgoletno in ustvarjalno delo s priložnostnim zbornikom ter na ta način obogatimo tudi področja, s katerimi se je ukvarjal. Rezultat skupnega 'projekta' – petdesetih priznanih tujih in domačih raziskovalcev in raziskovalcev (iz Avstrije, Francije, Hrvaške, Italije, Nemčije, Nizozemske, Rusije, Slovenije, Srbije in Švice), s katerimi je Britovšek sodeloval ali/in soustvarjal – je bila izdaja 530 strani obsežnega zbornika z naslovom *Kriza socialnih idej: Britovškov zbornik* (Lešnik /ur./, 1996), pri čemer ne gre prezreti, da problematika »socialnih idej« vsebinsko simbolizira celotni Britovškov znanstveni opus. Naj na tem mestu opozorim bralstvo tudi na ponatis Britovškovih razprav v njegovih *Izbranih spisih*, ki so izšli v posebni knjigi z naslovom *Socialna zgodovina – Historična sociologija* (Lešnik /ur./, 2015). Kako cenjen in spoštovan je bil Britovšek v mednarodnih raziskovalnih krogih, lahko razberemo iz spominskega zapisa urednika INCS B. Bayerleina »Adieu, Marjan!« (2009).

Na relevantno vprašanje – Ali Britovškova dela ohranjajo aktualnost tudi v današnjem 21. stoletju? – je pritrdilno odgovorila Ksenija Vidmar Horvat, sourednica *Jubilejnega zbornika ob 50-letnici Oddelka za sociologijo*, potem ko je v »Spremni besedi« ocenjevala in aktualizirala ponatisnjeno Britovškovo razpravo »Marx in Engels o carizmu in revolucionarnih perspektivah v Rusiji« (1980 [2010], 77–89):

/.../ Obravnava je polno »evropska« v političnem in kulturnem pomenu: odgovor na vprašanje, ki se ga formulira danes, namreč ali je Rusija v Evropi ali ne, ne odloča ključno le o usodi sedanje Evrope in njene globalne

civilizacijske identitete; za determinirajočega se izkaže tudi v stoletju, ki se odloča med revolucionarno napredno in nazadnjaško zatiralsko zgodovino prihodnosti. Ali je mogoče na podlagi Marxovega rusofobnega diskurza, kot ga rekonstruira Britovšek, izpeljati sklep, da zanj Rusija ni bila del Evrope? Je Marx Rusijo sovražil, bil do nje rasno nestrpen, kot to velja za današnje Evropejce? Ne, z branjem Britovškove analize je mogoče doumeti, da je Marx Rusijo sovražil, kolikor jo je ljubil, ljubil pa jo je z vso strastjo Evropejca; sovražil jo je prav zato in toliko, ker je carska oblast zavirala revolucionarni razcvet Evrope. Dialektika ljubezni in sovraštva pomeni povsem drugačno formulo zgodovine izčrpavanja odnosa »jaz in drugi«, kot ga poznamo v kontekstih hladne vojne; in Evrope po letu 1989 in vladajoče ideologije štetja 'nultega' leta zgodovinskega časa. Britovškova analiza bi morala v tem pogledu tvoriti sestavni del sodobnih evropskih študijev: družbena preokupacija intelektualnih elit o demokratičnosti evropske ideje pa preizkušena v razumevanju temeljne sporočilnosti analize Marxa in Engelsa. Fenomen Putin, ki ga je vzgojila Evropska unija z zapiranjem in integracijskim izoliranjem Rusije od ostale Evrope, je za začetek lahko primerna študija primera, ki bi pokazala na pomen vnovičnega branja Britovška (Vidmar Horvat, 2010, 9–10).

16.

Izključitev Leva Trockega iz centralnega komiteja VKP(b)

V: *Zgodovinski časopis*, 44 (1990), št. 2, str. 271–277 [Referat*].

* Mednarodni simpozij o Trockem, Wuppertal, 26. do 29. marec 1990.

Razprava je izšla tudi v nemškem prevodu v: *Leo Trotzki. Kritiker und Verteidiger der Sowjetgesellschaft. Beiträge zum internationalen Trotzki-Symposium, Wuppertal 26.–29. März 1990* (ur. Bergmann, Theodor in Schäfer, Gert). Mainz: Decaton, 1993a, 208–212 [»Der Ausschluß Leo Troztkis aus dem Zentralkomitee der KPdSU«].

Lenin je imel brez dvoma prav, ko je v svoji oporoki (gl. Britovšek, I/1976a, 237–273 /Leninov testament/) zapisal, da se v odnosih med Trockim in Stalinom skriva nevarnost za razcep v boljševiški partiji. To je potrjevala tudi ostra razprava, ki se je začela že za časa Leninovega življenja in v kateri se je Trocki odkrito izrekel zoper vodstvo partije, ki so ga tedaj sestavljali Zinovjev, Kamenjev in Stalin. Ključna točka tedanjega nesoglasja je bilo vprašanje notranje partijske demokracije.

Kritičnost Trockega je bila usmerjena predvsem na birokratizem v partiji, v čemer je videl veliko nevarnost za ves nadaljnji razvoj mlade socialistične družbe. V spisu *Novi kurz* (1923) je Trocki zapisal, da partija dejansko živi na neki način na dveh ravneh: višja raven odloča, nižja pa jemlje sprejete odločitve na znanje. Posebej v zadnjih mesecih je partijski aparat pokazal nekatere najbolj negativne in neznosne značilnosti: »osamitev pred množicami, birokratsko samozadostnost, popoln prezir do razpoloženja, mišljenja in potreb partije. Z birokratizmom prežeti aparat je od začetka s sovražno silovitostjo zavračal prizadevanja, da bi dali na dnevni red vprašanje kritične revizije notranjega reda v partiji« (Trocki, 1972b, 12). Trocki nadalje piše, da so kljub številnim opozorilom tovariši spregledovali, da so prav oni sami poglavitna nevarnost za birokratizem. Birokratizem se ne širi in ne prodira od lokalnih organizacij k centru, temveč od centra navzdol. Trocki posebej poudarja, da birokratizem predvsem v partijskem vrhu nikakor ni preostanek vojnega obdobja, temveč posledica administrativnega načina reševanja problemov, kar se je razmahnilo predvsem v zadnjih letih (ibid., 13). Za Trockega je eden najpomembnejših vzrokov za birokratizacijo še vedno neizogibna hierarhičnost sovjetske družbe kot tudi tesna povezava med državnim in partijskim aparatom. Diktaturo uresničuje proletariat prek sovjetske države. Komunistična partija je voditeljica proletariata in zato tudi njegove države. »Vse vprašanje je v tem, kako uresničiti to upravljanje, da ne bi prišlo do stapljanja z birokratskim aparatom države, da se ne bi izpostavljala birokratski degeneraciji« (ibid., 21–22). Obenem je birokratizem eden od virov frakcij. Da bi se CK izognil frakcijam, bi morali vodilni organi partije prisluhniti glasu množic, ne pa da štejejo vsako kritiko za izraz frakcijskega duha in s tem vplivajo na zavedne in disciplinirane člane, da sistematično molčijo ali da se združujejo v frakcijah. »Če so frakcije nevarne – in to so – je hudodelsko zapirati oči pred nevarnostjo, ki jo predstavlja konservativna birokratska frakcija« (ibid., 30). Trocki opozarja, da zaradi vse večje birokratizacije državnega in partijskega aparata ter nekaterih ekonomskih težav nastajajo za sovjetsko oblast številne nevarnosti, ki bi lahko pripeljale do kontrarevolucije. Trocki glede na politično plat teh problemov ponuja rešitev v demokratizaciji partijskega življenja; »središče aktivnosti je treba prenesti predvsem k bazi«; uresničevanje demokratičnosti je edino sredstvo za zmago nad »kastnim duhom funkcionarjev« (ibid., 17). V istem spisu je Trocki zagovarjal tezo o enotnosti partije, vendar tudi na osnovi razlik, možnosti odkritega zagovarjanja lastnega mišljenja celo takrat, ko je v manjšini.

Odmev na ta stališča in reakcija vodstva sta bila silovita. Trocki je imel v vodstvu partije skoraj vse proti sebi, tako Stalinovo skupino kot tudi stare boljševike: prve, ker je njegova kritika pokazala na nastajanje takšne metode vodenja in ravnanja, za katero tedaj še ni bilo mogoče reči, da bo tako usodna za sovjetski in mednarodni socializem, ki pa je že takrat kazala vrsto negativnih potez, ter druge, ki jim je očital

njihove dogmatske slabosti, zaradi katerih se v mnogih odločilnih momentih svoje-ga revolucionarnega boja sploh niso znašli. Njihov srd je bil tolikšen, da je zahteval Zinovjev izključitev Trockega iz partije in celo zapor (Deutscher, II/1962, 141). Stalin je predlog Zinovjeva hladnokrvno zavrnil ter v Pravdi (18. 12. 1923) objavil vest, da se proti Trockemu ne pripravlja nikakršen postopek, saj si partijskega vodstva brez Trockega »ni moč zamisliti«; Stalinu je bilo zagotovo že jasno, da je boj s Trockim dobljen. Stalin je vse bolj nameščal svoje ljudi v CK in politbiro, prav tako pa tudi na odgovornejša sekretarska mesta v komitejih. Ko je bolj in bolj »oživljajl demokracijo« v partiji, je zelo lahko manipuliral prek vseh teh transmisij ne le s partijsko javnostjo, temveč tudi z izbiranjem delegatov za kongrese in konference. S tem je obenem uveljavljal tako prakso v življenju komunistične partije, da je vedno bolj izgubljala revolucionarni značaj in postajala poslušno orodje v rokah birokratskega vrha. Naslednja leta so samo še potrdila to stanje. Po tem porazu se je Trocki za nekaj časa umaknil iz aktivnosti v notranjih partijskih bojih in ta čas izrabil predvsem za dokončanje zbornika esejev in kritik o ruski literaturi – *Literatura in revolucija* (1972c).

Naslednja leta so že bila v znamenju notranjih bojev. Problem »socializma v eni sami državi« je privedel do razkola med vodilno trojico. Stalin je prvič formuliral svoje ideje o graditvi socializma v ene državi na jesen 1924. leta. Prepričanje o tej možnosti kmalu postane glavno merilo in dokaz lojalnosti partiji in režimu. Neposreden Stalinov cilj je bil pravzaprav diskreditirati Trockega in njegovo teorijo o permanentni revoluciji ter ponovno dokazati, da ni leninist (Deutscher, 1977, 260).

Trocki Lenina ni oboževal, vsekakor pa ga je globoko spoštoval kot največjega človeka revolucionarne epohe. Nasprotoval je oblikovanju Leninovega kulta, ki je bil živemu Leninu povsem tuj. Leta 1924 je nasprotoval postavitvi mavzoleja na Rdečem trgu in balzamiranju Leninovih posmrtnih ostankov. Zavzemal se je, da bi Leninovo truplo sežgali. Med zdravljenjem v Sohamu je začel Trocki skicirati zgodovinsko podobo Lenina in pojasnjevati svoja stališča v frakcijskih bojih (1972b /*O Leninu*/). Dejstvo, da je Trocki nastopal kot najožji Leninov sodelavec, je vznemirjalo njegove oponente, ki so ga obdolžili maloburžoaznega odklona od leninizma. Iz zavesti ljudskih množic so hoteli izbrisati podobo Trockega kot Leninovega sodelavca. Živi, dinamični leninizem so začeli balzimirati že pred Leninovo smrtjo. Trocki se je proti koncu leta 1923 pritoževal: »Leninovega nauka ni mogoče s škarjami razrezati na citate, ki bi bili primerni za vse okoliščine« (ibid. /*Novi kurz*/). /.../ Smešni so se mu zdeli poskusi, da hipnotizirajo veliko, revolucionarno partijo s ponavljanjem vedno istih formul, ki naj pravilno odgovorijo na vsa vprašanja, ne glede na njihovo bistvo (Britovšek, 1991b, 266).

V nasprotju s prepričanjem Trockega –, da se bo revolucionarno gibanje uspešno razvijalo in doseglo zmago le, če bo postalo vseevropsko, medtem ko naj bi bilo obsojeno na zanesljivo smrt, če bi ostajalo v nacionalnih okvirih (1972a /*Permanentna revolucija*/) –, je Stalin postavil svojo formulo »samobitnosti« ruske revolucije (1981, 89–103 /*Oktobar i teorija permanentne revolucije Trockog*/). Tisto, kar je bilo v tej

tezi resnično novega in presenetljivega, je Stalinova trditev o samobitnosti ruske revolucije; to pa je pravzaprav pomenilo temeljito revizijo celotnega stališča partije, kar zadeva pristop k perspektivam ruske revolucije. Trocki na Stalinovo tezo in kritiko tedaj ni odgovoril.

Do prvega resnega izbruha teoretičnih nasprotij okoli tega vprašanja je prišlo leta 1925. Objektivno okoliščino, zaradi katere je to vprašanje stopilo v ospredje, je predstavljalo dejstvo, da se je kapitalizem »začasno ustalil«, saj se je očitno končalo »obdobje vojn in revolucij«. Po drugi plati se je v Sovjetski zvezi končalo obdobje prenove, spričo tega pa je spet postalo posebej pomembno vprašanje temeljnih težnj v usmeritvah k nadaljnji izgradnji socializma. Subjektivni pogoj za to novo razpravo v partijskih okvirih je predstavljala spor med Stalinom na eni strani ter Zinovjevom in Kamenjevom na drugi, spor, ki je postajal vse ostrejši. Kot je poznano, so se pogovori in razprave leta 1925 sukali okoli širokega kroga vprašanj: značaj državne industrije, pomen NEP-a (nove ekonomske politike), odnos do kmetov, razmere v partiji, odnos do Trockega. Ob tej priložnosti je bilo postavljeno tudi vprašanje o možnostih za izgradnjo socializma v Sovjetski zvezi. Zinovjev in Kamenjev sta spočetka v zelo previdni obliki, ne v tisku, marveč na enem sestankov politbiroja grajala Stalinove izjave, pri čemer sta ga še posebej dolžila, da podcenjuje svetovno revolucijo in nacionalno omejenost. Večina v politbiroju ni podprla Zinovjeva in Kamenjeva (Medvedjev, 1986a, 516).

Vprašanje možnosti za izgradnjo socializma v Sovjetski zvezi je bilo postavljeno na 14. konferenci VKP(b), aprila 1925. V prezidiju prvič ni bilo Trockega, čeprav je bil še vedno član politbiroja. Ne Zinovjev ne Kamenjev na 14. konferenci nista izustila ugovor zoper tezo o možnostih za popolno zmago socializma v Sovjetski zvezi, marveč sta skupaj z drugimi delegati celo glasovala v prid predloženi resoluciji. Očitno je bilo, da jima ni do tega, da bi vprašanje o možnostih za zmago socializma v ZSSR postalo predmet notranjega partijskega razpravljanja. V letih 1923–1924 sta se Zinovjev in Kamenjev izrekla ne le proti frakciji trockistov, ampak proti vsem frakcijam, grupiranjem in podobnim težnjam v okviru boljševiške partije. Celo leta 1925, ko sta oba že izoblikovala svojo frakcijo, sta nasprotovala Trockemu, CK pa dolžila, da je preveč popustljiv do Trockega. Na zborovanju v Leningradu, tik pred XIV. kongresom, je označil Zinovjev člane CK, da so napol »trockistični« (Britovšek, II/1980a, 143).

Po 14. konferenci je bila velikanska večina partijskega aktiva prepričana v možnost za zmago socializma v Sovjetski zvezi. Brez velike teoretične pretanjenosti so si aktivisti seveda želeli, da bi njihovo naporno delo revno in zaostalo deželo kar se da hitro pripeljalo do razcveta in obilja. Stalin je te težnje izkoristil do skrajnosti ter je navajal sleherni kolikor toliko nejasni izrek iz izjav Zinovjeva. Povod za napade zoper Zinovjeva je nudila njegova knjiga *Leninizem* (1925b). V njej je nasprotoval Stalinovi interpretaciji graditve socializma v eni sami državi, ker je menil, da v takih okoliščinah osame in bede ni mogoče ekonomsko in kulturno prekositi zahodnega kapitalizma in tudi ne ukiniti razrednih razlik, zatorej tudi ne države. Zinovjev je bil mnenja, da je socializem mogoče graditi, obenem pa zastavlja vprašanje: »Ali je dokončna zmaga socializma v eni sami državi mogoča? To je vprašanje, ki ga je treba rešiti« (ibid., 293).

Na XIV. kongresu VKP(b) od 18. do 31. decembra 1925 je prišlo do dokončne ločitve med Stalinom, Zinovjevom in Kamenjevom; »nova« opozicija z Zinovjevom in Kamenjevom na čelu je izgubila boj. Trocki je stal ob strani. Navidezno ni sodeloval v sporu med večino in novo opozicijo. Dve leti pred tem sta bila Zinovjev in Kamenjev največja nasprotnika Trockega. Zinovjev je celo zahteval, naj z organizacijskimi ukrepi nastopijo proti trockistom, Trockega pa izključijo iz politbiroja. Svarila Trockega o nevarnosti birokratizacije je Zinovjev ostro zavračal. O vsakem sodelovanju s Trockim je trdil, da pomeni opuščanje leninizma.¹ Z enako ostrino je nastopil tudi Kamenjev.

XIV. kongres je sprejel linijo CK, da ne bodo dopustili frakcijskih nastopov v partiji. Kljub temu je opoziciji uspelo, da je pojasnila svoje nazore. Zinovjev in Kamenjev sta zavračala gesli o graditvi socializma v eni državi in o preobrazbi Sovjetske zveze iz agrarne v industrijsko deželo, nista pa imela nobenega učinkovitega nasprotnega programa.

Opozicija je v svojih nastopih zavračala tudi notranjepartijski režim, ki je pod geslom o enotnosti dobival vse bolj nedemokratske oblike. V tem smislu je opozicija skušala na kongresu doseči odstavitev Stalina s položaja generalnega sekretarja. Kamenjev je izjavil: »Nasprotujemo ustvarjanju legende o voditeljih. Nasprotujemo temu, da bi bil voditelj vsemogočen. Nasprotujemo, da sekretariat, odloča praktično o vseh političnih in organizacijskih vprašanjih, da se je povzpel nad politični organ partije. /.../ Ne zdi se nam normalno, temveč škodljivo za partijo, da dopuščamo položaj, v katerem združuje sekretariat v svojih rokah politiko in organizacijo in dejansko dekretira politiko. /.../ Pred celotnim kongresom ponavljam: prepričan sem, da tovariš Stalin ne more združevati funkcije celotnega boljševiškega štaba v svoji osebi« (Britovšek, II/1980a, 146).

Stalin je spretno diskvalificiral Kamenjeva in Zinovjeva s sklicevanjem na dejstvo, da sta revolucijo že enkrat izdala (glasovala sta proti Leninovi resoluciji za pričetek vstaje oktobra 1917) in jo lahko ponovno izdala; izkoristil pa je tudi njuno takratno nestrpnost do Trockega, ki so ga na tem kongresu hvalili. S pasivnim vedenjem je Trocki izpustil odločilno priložnost za odpor proti birokratskemu vodstvu.

Zinovjeva so na kongresu podpirali člani leningrajske partijske organizacije, Kamenjeva pa moskovske; kljub temu so bile njihove sile poražene. Kongres je v celoti odobril politično in organizacijsko linijo CK ter odločno obsodil nastop opozicije. Triumvirat je nehal obstajati. Stalin je zmagal in v njegovih rokah je bila najvišja oblast. Trocki, Kamenjev in Zinovjev so se bližali dokončnemu porazu.

Zadnje obdobje odkritega spopada v partiji zoper tako imenovano »levo« opozicijo je trajalo približno leto in pol: od poletja 1926 do pozne jeseni 1927, ko so se Trocki, Zinovjev in Kamenjev, ki so začasno pozabili svoje nedavne zagrizene spore, združili ter se postavili na čelo nove »združene« opozicije. Teoretična platforma opozicije je zajemala skorajda vse temeljne teze tako trockistične opozicije iz let 1923–1924

1 Glej na MIA: <https://www.marxists.org/archive/zinoviev/works/1925/05/trotskyism.htm> (Zinoviev, 1925a/*Bolshevism or Trotskyism*/).

kot tudi teze »nove-leningrajske« opozicije iz leta 1925 (v Trotsky, 1975, 384–396). Oblikovanje nove Združene opozicije je še bolj zaostriло notranje partijske spore, ne da bi povečalo možnosti sil opozicije. Do koalicije med Trockim in Zinovjevom je prišlo tako nepričakovano, da je bilo partijsko članstvo presenečeno, saj je bilo še do nedavnega priča ostremu tonu polemik, ki sta jih vodila še pred kratkim. Združena opozicija je bila zaradi takšnih okoliščin šibkejša kot katerakoli prejšnja grupacija. Pristaši obeh protagonistov so ocenjevali to zvezo kot hudo politično napako (Britovšek, 1984, 46).

Z okrepljeno aktivnostjo opozicije je spomladi 1926. leta notranji boj v partiji dobil nove razsežnosti. Prehod privržencev Zinovjeva na idejne pozicije trockistov je omogočil oblikovanje nove opozicije. Na aprilskem plenumu leta 1926 sta Trocki in Kamenjev nastopila s predlogom, v katerem sta oblikovala osnovne postavke ekonomske platforme bodoče združene opozicije. Nasprotniki generalne linije, sprejete na XIV. kongresu, so zanikali možnost graditve socializma v eni državi. Zahtevali so gospodarsko vraščanje Sovjetske zveze v svetovni kapitalistični sistem. Računali so, da bodo tako pospešili tempo industrijske rasti in odpravili pomanjkanje blaga. V situaciji, ko so bili obkoljeni od kapitalističnih držav, so trockisti in nova opozicija nasprotovali industrializaciji po Stalinovi koncepciji. Iz nezaupanja trockistov v možnost zmage socializma v eni izmed zaostalih dežel je izhajal tudi odnos trockistov do metod industrializacije. Sredstva za industrializacijo so hoteli črpati iz vasi, s tem pa bi seveda prišli v nasprotje z načeli nove ekonomske politike (NEP) in z nujnostjo krepitve ekonomskih vezi s kmečkim gospodarstvom. Opozicija je torej terjala zaostritev boja zoper kulake in 'nepmane' ter povečanje davkov, ki so jih plačevali le-ti. Hkrati so terjali povečanje ritmov industrializacije, razširitev in poglobitev demokracije v partiji, boj zoper birokratizacijo partijskega in državnega aparata itn. Pri tem je treba poudariti, da je združena opozicija napadala bolj Buharina kot Stalina, saj je imel Buharin v letih 1924–1928 dejansko vlogo »glavnega teoretika« sovjetske partije ter je vodil sestavljanje njenih poglavitnih programskih dokumentov in resolucij (gl. Britovšek, 1989b); vse temeljne izjave Buharina o vprašanju zmage socializma v Sovjetski zvezi, o funkciji NEP-a, o značaju državnih podjetij, o nalogah zadružništva so po teoretični plati natančnejše, tehtnejše in jasnejše od izjav Lenina; zapisal jih je v svojem poglavitnem delu iz dvajsetih let *Pot v socializem in delavsko-kmečka zveza* (1925):

Morda pa je naša usoda ta, da nas ne bo konec zaradi napadov zunanjih sovražnikov, marveč zaradi naše lastne zaostalosti, ker ne dobivamo taktične in gospodarske pomoči zmagovitega proletariata drugih dežel in bomo, ker te pomoči precej dolgo dobo nismo imeli, neizogibno padli kot žrtve svoje zaostalosti, svoje gospodarske šibkosti. Morda bodo malomeščanski značaj naše dežele, velikanska večina njenega kmečkega prebivalstva, številčna nepomembnost delavskega razreda, ki je večji del izčrpan zaradi dolgih let imperialistične in državljanske vojne, z »železno neizogibnostjo« povzročil razsulo vse te naše zgradbe? /.../ (Buharin, v Medvedjev, 1986a, 520).

Na zasedanju plenuma CK v dneh od 14. do 23. julija 1926 je opozicija ponovno proklamirala svoj gospodarski program. Na plenumu je glavno breme ekonomske diskusije spet nosil Buharin, medtem ko se je Stalin v glavnem omejil ne organizacijska in zunanjepolitična vprašanja. Buharin je opoziciji priznal, da njena kritika ni brez osnov. »Če pri nas ne bi bilo nobenega birokratizma, če pri nas delavska mezda ne bi bila še vedno nizka, če pri nas vaška revščina ne bi živela v težkih pogojih, tedaj opozicija ne bi imela temeljev« (Inprekorr 103/1926, 1724). K temu je še dodal: »Vsak monopol krije v sebi nevarnost določene degeneracije. Če pa gre za državni supermonopol, tedaj bodo podani vsi pogoji za degeneracijo naše industrije, temelječe na monopolu. To, kar je v kapitalistični družbi uresničeno s konkurenco, je treba pri nas uresničiti z zavestnim pritiskom, pod navalom zahtev množic« (ibid., 1715). Teh besed, kot kaže, Buharin ni namenil Združeni opoziciji, temveč v prikriti obliki tudi svojemu partnerju v duumviratu – Stalinu.

Kljub vsemu je bilanca spopada na julijskem plenumu za Stalina pozitivna. Stalin namreč CK posreduje podatke o »delovanju« M. Laševiča (pomočnika komisarja za obrambo), ki je v vojski organiziral napol tajno organizacijo simpatizerjev opozicije. Odkritje Laševičeve dejavnosti je bil rušilni udarec za opozicijo. Laševiča zamenjajo in izključijo iz CK, njegov zaščitnik Zinovjev pa izgubi mesto v politbiroju (Souvarine, 1989, 303). Stalin tedaj prvič uporabi kot orožje v boju proti svojim nasprotnikom grožnjo, da bodo izključeni iz partije; to je izzvalo zmedo v vrstah opozicije. Trocki, Zinovjev, Kamenjev, Sokoljnikov in drugi 4. oktobra 1926 podpišejo skupno izjavo, v kateri priznajo, da so kršili določila statuta partije in da sprejemajo obveznost, da bodo razpustili svojo »partijo v partiji«. Menili so, da bodo tako iz partije izključeni opozicionalci ponovno sprejeti v partijo. Toda Stalin je zavračal spravo s Trockim in Zinovjevom. V zavesti svoje moči si je prizadeval za to, da bi povsem uničil svoje nasprotnike in da bi vzpostavil gospostvo nad partijo. Opozicija je zahtevala, naj pred 15. konferenco začnejo razpravo o tezah za konferenco. CK je zavrnil zahteve opozicije in kategorično prepovedal razširjanje njihovih dokumentov. Organizacija opozicionalcev se je začela spreminjati v ilegalno. Stalin je očitno načrtno prisilil organizacijo v ilegalo, da jo je lahko v skladu s statuti povsem onemogočil. Na plenumu CK v dneh od 21. do 23. oktobra 1926 so ponovno razpravljali o dejavnosti opozicije. Stalin je napadel opozicijo kot »socialnodemokratsko deviacijo« in zahteval, da njeni vodje priznajo svoje zmote ter se pokesajo. Tedaj je vstal Trocki in imel enega od svojih največjih govorov; govoril je v imenu opozicije kot celote. Med ostalim je izrekel tudi daljnovidno sodbo: »Prvi sekretar predlaga svojo kandidaturo za mesto grobarja revolucije!« (Deutscher, II/1976, 188–189).

Toda sestava politbiroja je takšna, da onemogoča kakršnokoli presenečanje s strani opozicije. Še več, Stalinu uspe izključiti Trockega iz politbiroja, tako da v tem telesu ni več nobenega predstavnika opozicije. Zinovjeva, ki je bil le nekaj poprej izključen iz politbiroja, Stalin najprej odstrani s položaja predsednika Komunistične internacionale, zatem pa ga obtoži pred njenim Izvršnim komitejem, ki potrdi zamenjavo. 15. konferenca ruske partije je podprla spremembe v politbiroju.

Po teh dogodkih je v prvi polovici leta 1927 nastopilo premirje, zadnje pred dokončnimi razpletom. Boj se vnovič razplamti na poletje tega leta v zvezi z nekaterimi

kritičnimi dogodki na področju zunanje politike (prekinitev diplomatskih stikov Velike Britanije s Sovjetsko zvezo; poraz politike Moskve na Kitajskem – general Čang Kaj-Šek je nastopil proti kitajskim komunistom, ki so tvorili sestavni del Kuomintanga;² prekinitev sporazuma med sovjetskimi in britanskimi sindikati) (Boffa, I/1985b, 239–241). V skorajda vojni napetosti, ki so jo povzročili ti dogodki, je opozicija svoja programska stališča označila za »platformo boljševikov-leninistov«; podpisalo jo je 83 privrženecv. Toda Pravda ni hotela objaviti platforme, češ, da je to antipartijski dokument. Zinovjev in Kamenjev sta napisala v opozicijski platformi poglavje o kmetijstvu in Kominterni, poglavje o industriji pa je napisal Trocki; kritiko stalinistov so takole formulirali: »V svojem precenjevanju birokracije si stalinisti olajšujejo manevre tako, da partijo dejansko izključujejo od sodelovanja pri političnih odločitvah.« V formulacijah, ki so se nanašale na mednarodne odnose, so bili še bolj ostri: »Vojna imperialistov proti Sovjetski zvezi ni samo verjetna, temveč je neogibna« (Britovšek, 1984, 88–89).

Trocki je prav v tem času, na poletje leta 1927, dal svojo tako imenovano »clemenceaujevsko izjavo«, ki nam lahko služi kot ključ za razumevanje mnogih dogodkov, ki so se zgodili deset let pozneje, ko se je že približevala druga svetovna vojna. Bistvo izjave Trockega, njeno jedro pomeni trditev, da bo opozicija, če bo Rusija spet v vojni, zavzela do vladajoče skupine stališče, ki bo podobno tistemu, kot ga je pred časom zavzel Georges Clemenceau do vlade Josepha Caillauxa in Louisa Malvyja v »krizi«, v kateri se je znašla Francija v letu 1917 (Clemenceau je najprej obtožil vlado, da je nesposobna in neučinkovita ter da je dejansko defetistična, zatem pa je preprosto vzel oblast v svoje roke in privedel vojno proti Nemčiji do njenega zmagoslavnega konca). Izjava Trockega je z drugimi besedami pomenila, da obtožuje Stalina, Rikova, Buharina in Vorošilova, da nimajo sposobnosti predvidevanja, da niso učinkoviti in odločni; opozarja, da bo poskušal doseči spremembo režima, če bodo razmere kritične, da bi bilo tako možno učinkovito organizirati obrambo dežele ter izkoristiti njene naravne vire (Trotsky, 1937).

Generalni sekretar odgovori z nasprotno obtožbo, ki temelji na trditvi, da obstaja »združena protisovjetska fronta od Chamberlaina do Trockega«, kar je Trocki zavrnil kot nesmisel: »Nič ni toliko olajšalo delo Chamberlainu kot Stalinova napačna politika, posebno še na Kitajskem. /.../« (Trotsky, 1932, 102). Stalin izkoristi razpravo o vojni nevarnosti v svojo korist: »Glavni problem sedanjega trenutka je nevarnost nove vojne /.../ v teh okolinostih je nujno potrebno, da naša partija oblikuje čvrst blok.« Nasprotno pa Trocki poudarja, da je želja leveice, da se bori za »socialistično domovino«, vendar pri tem ne pristaja na kakršnokoli »sveto edinstvo«; obenem ocenjuje, da je Stalin nesposoben zagotoviti zmago in postavlja alternativo: »Termidor ali opozicija« (Souvarine, 1989, 316).

2 Tudi *Kuo-Min-Tang* (»Ljudska narodna stranka«), ustanovljena je bila leta 1911 in je postala središče kitajske revolucije v prvi polovici 20. stoletja. Izšla je iz »Društva kitajske obnove«, ki ga je leta 1894 ustanovil Sun Yat-sen (1866–1925), kitajski revolucionar, politik in državnik. Leta 1911 je vodil demokratično revolucijo, ki je odpravila 'tisočletno' cesarstvo, leto pozneje je postal začasni predsednik republike, a je bil prisiljen odstopiti; danes velja za očeta sodobne Kitajske.

Poleti in v zgodnji jeseni 1927. leta se je razprava med opozicijo in vodilnim jedrom vse bolj zaostrovala. Opozicija je v svoji Platformi, ki je bila namenjena XV. kongresu partije ob koncu leta 1927, zahtevala pospešeno industrializacijo, vključevanje delavcev in kmetov v upravljanje države, nadalje je zahtevala, da se partija izjasni proti slehernemu šovinizmu in nacionalizmu v vsakršni obliki (vztraja, da je treba objaviti Leninovo pismo »o nacionalnem vprašanju«, v katerem kritizira Stalinovo nacionalno politiko); vse to je prežemalo zahtevo po demokratizaciji odnosov v partiji in po prenehanju diskriminacije tistih, ki so drugačnega mišljenja. Opozicija je zlasti poudarjala, da ji ne gre za cepitev partije in ustanovitev nove, marveč za boj med težnjami v partiji, za enotnost na leninskih principih. O takšnih zahtevah opozicije bi bilo mogoče razpravljati v svobodni partijski diskusiji in jih verificirati. Toda Stalin tega ni želel; opoziciji so prepovedali objaviti platformo. Stalin se je zavedal, da bi v razpravi opozicija lahko uveljavila nekatera druga svoja stališča, kar bi lahko imelo za končno posledico, da bi moral privoliti v delitev oblasti s Trockim in Zinovjevom. Zato so proti ilegalnim razširjevalcem platforme opozicije začeli ukrepati z izključitvami iz partije. Od 10. septembra dalje je Pravda redno poročala o izključitvah članov opozicije (Britovšek, 1984, 90).

Na plenumu CK VKP(b) konec julija in v začetku avgusta 1927 so na podlagi referata Ordžonikidzeja – predsednika Centralne kontrolne komisije /CKK/, ki je v juniju 1927 raziskovala Trockijevo kršitev partijske discipline (gl. Trocki, 1972b, 296–324) – sprejeli resolucijo »O kršitvi partijske discipline Zinovjeva in Trockega«. V njej so poudarili, da je opozicija s Trockim na čelu izkoristila težave, ki jih je morala premagovati partija v boju za socialistično graditev države, da bi zadala udarec enotnosti partije in njenemu vodstvu, ne da bi oklevala zaradi pomisleka, da krši partijsko disciplino (KPSS, II/1953, 387). Plenum je ugotovil, da so privrženci opozicije preloмили obljubo, da bodo prenehali s frakcionaško dejavnostjo. Opozicijo so obdolžili, da je postala objektivno središče, okrog katerega se zbirajo protipartijske in protisovjetske sile, na njihovo razkrajajočo dejavnost pa računa tako notranja kot zunanja kontrarevolucija (ibid., 390). Na plenumu so obravnavali tudi predlog o izključitvi Trockega in Zinovjeva iz CK VKP(b). Pod pritiskom so se privrženci opozicije z nekaterimi pridržki odrekli svojim kritičnim pripombam v zvezi z obrambo Sovjetske zveze in tako imenovanim »termidorjem« (Trocki, 1972b, 325–338).³ Ponovno so obljubili tudi, da bodo opustili frakcionaško dejavnost. Plenum je pozval Zinovjeva in Trockega, naj spoznata, da je članstvo v partiji nezdržljivo z njunim ravnanjem. Sklenili so, da bodo z dnevnega reda umaknili vprašanje njune izključitve iz CK in ju v svarilo samo strogo ukorili. Plenum VKP(b) je istočasno pozval opozicijo, naj takoj razpusti frakcijo in pozval vse komuniste, naj preprečijo nastope opozicije in oblikovanje protipartijskih grupacij.

Kljub prepovedi delovanja je opozicija s svojim bojem nadaljevala ter razmnoževala in ilegalno širila svojo platformo kot nekak volilni manifest za XV. kongres VKP(b). Stalin je s pomočjo organov GPU preprečil nadaljevanje tega dela. Opozicijo

3 Govor Trockega, 1. avgusta 1927 na zasedanju CK in CKK: »Opozicija, opasnost od rata i problemi obrane«.

so obtožili »zarotništva« in »povezovanja s kontrarevolucionarji«. O teh dogodkih so razpravljali na zaprti seji CK. Trocki je sicer protestiral (ibid., 339–349),⁴ kar pa je ostalo brez učinka; Trocki in Zinovjev sta bila izključena iz CK VKP(b) – zaradi ilegalne frakcionaške dejavnosti. Sklenili so, da bodo dokazno gradivo predložili v proučitev XV. kongresu partije (KPSS, II/1953, 431).

Kljub izključitvam in aretacijam je opozicija še naprej krepila svojo dejavnost. Boj frakcij so vse bolj prenašali na ulice in v javne prostore. Na tisoče udeležencev je na zborovanih poslušalo govore Trockega in Zinovjeva. Toda opozicija je precenjevala svojo moč in zasidranost v ljudskih množicah, predvsem v delavskem razredu. Opozicionalci so sklenili, da bodo izkoristili 7. november (deseto obletnico oktobrske revolucije) za demonstrativni pohod in zborovanje. Po ulicah Moskve in Leningrada so demonstrirale opozicijske grupe z rdečimi zastavami in gesli: »Dovolite nam uresničiti Leninov testament! Dol z oportunistom! Za enotnost Leninove partije!« Demonstracije 7. novembra je policija razbila. 15. novembra so na hitro sklicali zasedanje CK in CKK, na katerem so sprejeli sklep o izključitvi Trockega in Zinovjeva iz stranke in odstranili znane opozicionalce s partijskih položajev (Britovšek, 1984, 97). Stalin je dosegel svoj cilj: diskvalificiral je opozicijo in ji preprečil nastop na XV. kongresu VKP(b). Kongres je brez zadržkov lahko sprejel resolucijo, ki je oznanjala, da »pripadnost opoziciji ter propagiranje njenih pogledov nista združljivi s članstvom v partiji«. Kongres je 18. decembra izključil iz partije 75 vodilnih članov opozicije (ne da bi pri tem upoštevali številne druge, ki so bili že pred tem izključeni ali pa so sedeli v zaporih). Naslednjega dne se je opozicija razcepila. Trockistični del zavrne zahteve kongresa, zato oblasti deportirajo Trockega v Almo Ato (17. januarja 1928), Rakovskega pa v Astrahan. Zinovjev, Kamenjev in njuni privrženci pa posredujejo skupno izjavo, v kateri se odrečejo svojim pogledom (Deutscher, 1977, 285).

Medtem se je 17. novembra 1927 ustrelil privrženec Trockega, Adolf Joffe, viden boljševiški funkcionar in diplomat. V poslovilnem pismu Trockemu (16. novembra) je zapisal:

Če lahko primerjam veliko z malim, lahko rečem, da je zgodovinsko eminentno pomemben zgodovinski dogodek Vaša izključitev in izključitev Zinovjeva, dogodek, ki mora v naši partiji neogibno začeti obdobje termidorja. /.../ Vi ste na pravilni poti, toda zavest, da bo Vaša resnica zmagala, temelji prav na dosledni nepopustljivi, na neizprosni trdnosti, zavračanju slehernega kompromisa, kar je bilo vselej skrivnost Iljičevih zmag. /.../« (Broué, 1988, 532).

Joffejevo poslovilno pismo, ni samo zelo pretresljiv človeški dokument, ampak tudi poveden zgodovinski vir, ki prikazuje položaj, v katerem je bila opozicija, nekdanji Leninovi sodelavci. Joffe je menil, da pomeni izključitev Trockega likvidacijo revolucije. Ni samo napovedal začetka obdobja termidorja, temveč je tudi predvidel,

4 Izključitev Trockega iz Centralnega komiteja: govor Trockega na plenumu CK in CKK, 23. oktobra 1927.

da se bo revolucija končala v osebni diktaturi. Po njegovem mnenju ni bilo nikogar, ki bi v trenutni situaciji imel voditeljske in intelektualne sposobnosti Trockega. Upal je, da bo njegovo pismo predramilo Trockega iz njegove pasivnosti. Toda očividci, ki so se udeležili Joffejevega pogreba (19. novembra), so lahko opazili, da je stvar Trockega izgubljena /.../. Združena opozicija ni imela opore v proletariatu (Britovšek, II/1980a, 164). Stalin je že obvladoval celoten političen prostor v državi. Z odstranitvijo Trockega si je utrl pot do četrstoletnega gospostva. Njegova moč je nenehno rasla. Kot temna senca se je širila nad deželo, v kateri ni bilo več nikakršne organizirane opozicije, ker so jo brez usmiljenja zadušili.

17.

Interpretacije fenomena Stalin/stalinizem

V: *Zgodovinski časopis*, 42 (1988), št. 4, str. 618–621 [Zapis ob izidu knjige: Giuseppe Boffa, *Fenomen Stalin* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1985)].

Giuseppe Boffa, italijanski zgodovinar, publicist in eden največjih poznavalcev zgodovine Sovjetske zveze po 'ruskem oktobru' (Boffa, 1985b), analizira v svojem najnovejšem delu – skozi dvanajst poglavij – Stalinov fenomen oziroma stalinizem. Boffovo delo ne predstavlja zgodovinske rekonstrukcije Stalinove dobe, pač pa prikaz teorij posameznih šol (zgodovinskih, socioloških, politoloških, filozofskih), ki se ukvarjajo s pojavom stalinizma. Izhodišče Boffovega dela (**problem stalinizma**) je pravilna ugotovitev, da je stalinizem precej sporen izraz, eden najbolj spornih v političnem in družboslovnem besednjaku; posledično različni avtorji pripisujejo temu istemu izrazu različne vsebine. V nadaljevanju nam pisec predstavi teze in avtorje posameznih šol; pri tem se ne omejuje samo na predstavitev tez, temveč opozarja na njihov nastanek, razvoj ter vrline in pomanjkljivosti.

Sovjetska razlaga »obdobja kulta osebnosti« v interpretaciji Hruščova, poučarja Boffa, se omejuje na posebno obdobje sovjetske zgodovine, »o hudih časih za partijo in za ljudstvo, ko ni bil nihče varen pred samovoljo in nasiljem«. Med prvimi kritiki te razlage je bil Palmiro Togliatti (1893–1964), generalni sekretar KP Italije. Govorjenje o »kultu« kot vzroku za zgodovinske procese, ki po njegovi sodbi niso bili brez degenerativnih potez, nima nikakršnega pomena. Pripisovati krivdo »osebnim pomanjkljivostim« enega samega človeka, pri čemer gre za istega človeka, katerega nadčloveške vrline so v preteklosti slavili, pomeni še nadalje ostajati v mejah »kulta«.

Teorija kontinuitete temelji na prepričanju o »neprekinjeni kontinuiteti ruske sovjetske zgodovine od oktobra 1917 do Stalinove smrti«. Avtor ugotavlja, da je bila ta teorija precej časa razširjena v najbolj radikalnih krogih sovjetskega oporečništva (npr. pri Aleksandru Solženicinu) kot tudi v angloameriških raziskavah. »Privolitev v tezo, da Leninova dejanja in politika vodijo neposredno v Stalinova, je zapeljala mnoge znanstvenike na Zahodu k temu, da mislijo, da je vprašanje zgodovinskih korenin stalinizma rešeno in da ne terja nobene resne analize več.« Avtor ugotavlja, da se je po desetletjih nesporne prevlade šola kontinuitete znašla v težavah, ko je zgodovinska raziskava po zaslugi bogatejše dokumentacije lahko posegla po novih rezultatih pri poznavanju dogodkov. Tu imamo v mislih tiste »zasuke«, ki jih mnogi raziskovalci zdaj upravičeno ocenjujejo kot odločilne za stalinizem: stalinsko »revolucijo od zgoraj«, v letih 1929–1932 s kolektivizacijo in prvim petletnim načrtom ter »veliki strah« v letih 1936–1938 z množično represijo, ki so jo sprožili predvsem zato, da bi udarili po boljševiški partiji.

V poglavje **maščevanje Rusije** Boffa uvršča razlago, ki vidi v stalinizmu vsebinsko kontinuiteto, ne z revolucijo, marveč s starejšo zgodovino, ki naj bi prav s Stalinom hitro obračunala s tisto kratko in po vsebini spodletelo medigro, ki jo je predstavljalo leto 1917. Tako ameriški zgodovinar Robert Tucker ocenjuje stalinizem kot »revolucionaren pojav«, v katerem sta imela pomemben delež tako boljševiška dediščina, posebej tisti njen del, ki je bil povezan z obdobjem »vojnega komunizma«, kot tudi dediščina stare Rusije; vendar pa ima ta stalinizem za Tuckerja tudi svoje izvirne poteze. »Gre za obdobje, ki ni bilo le v očitnem razhajanju s tistim pojmovanjem nadaljnjega razvoja sovjetske družbe, ki ga je izoblikoval Lenin v zadnjih letih svojega življenja in pri katerem se je navdihovala politika NEP-a /.../. V Bistvu je bil stalinizem kot revolucija z vrha proces državne izgradnje, izgradnje ruske sovjetske države, ki bi

bila močna, zelo centralizirana, birokratska, vojaško-industrijska ter sposobna doseči korenite spremembe v družbi. V tem pomenu je stalinizem imel predzgodovino v politični kulturi ruskega carizma in je že obstajal kot model preteklosti. Stalinova 'revolucija z vrha' je bila prav tako kot 'revolucija z vrha' Petra Velikega vrhunec carizma kot dinamične politične nadgradnje«.

Avtorji **šole totalitarizma** (gl. Kuljić, 1983; Linz, 2000; Arendt, 2003) so pojmovali »totalitarni sistem kot novo, 20. stoletju lastno obliko popolne teroristične tiranije, ki je motivirana z ideologijo in docela zbirokratizirana, ki je vsepovsod po svojem bistvu enaka, čeprav se navzven navidezno nekoliko razlikuje, in katere klasičen izraz se kaže v dveh deželah: v nacistični Nemčiji pod Hitlerjem in komunistični Rusiji pod Stalinom«. Boffa pravilno ugotavlja, da šola totalitarizma ne more v celoti zadovoljivo opredeliti stalinizma kot specifičen totalitarni sistem, saj je iste poteze moč najti tudi v drugih sistemih.

V poglavju o **razvojni revoluciji** nas Boffa seznanja z novimi težnjami konec 60. let v raziskovanju sodobne sovjetske zgodovine. »Ne Lenin ne Josip Stalin nista hotela vrniti kazalcev nazaj; nista hotela navadnega napredka, marveč sta hotela narediti skok naprej. Boljševiška revolucija je imela mnoge poteze razvojne revolucije, ki se ni razlikovala od tistih, ki se odvijajo dandanes v nerazvitih deželah. /.../ Za to, da bi razumeli smisel stalinizma, se moramo zadržati pri problemih dvajsetih let. Videti Stalina zgolj kot oblasti žejnega tirana bi pomenilo videti le eno plat resnice. Tu je bil problem industrializacije, ki se je bila začela pod carji in ki sta jo prekinili vojna in revolucija. Da bi Rusija lahko napredovala, je bilo treba razen obnove industrije, ki je obstajala leta 1913, zagotoviti nove velike naložbe. Kako dobiti potrebna sredstva? Zemljiških lastnikov ni bilo in tudi velikih kapitalistov ne. Le malo je bilo verjetno, da bi kapital prišel iz tujine. Akumulacijo in žrtve je bilo treba doseči na račun ljudstva, velika večina ljudstva pa je bila kmečka«. Pristaši razvojne revolucije so celotno stalinsko politiko skupaj z njenimi odsevi v državi, partiji in kulturi obravnavali kot globalno strategijo industrializacije. V celoti se je ta šola, ugotavlja Boffa, nagibala k temu, da je stalinizem obravnavala kot nekaj »nujnega« in v veliki meri vsiljenega zaradi danih okoliščin, če že ne kot nekaj, kar je razvoj usodno zahteval, ter je spričo tega kot nepomembne zavrgla vse alternative, ki so se stalinizmu postavljale po robu.

Šola termidorja je prva, ki je obravnavala stalinizem kot poseben zgodovinski pojav; njen začetnik in še dandanes njen najbolj izvirni predstavnik je bil in ostaja Trocki. Interpretacija Trockega je vzniknila iz nekaterih primerjav med rusko in francosko revolucijo. Vendar pa njena izvirnost ne tiči v tem. »Seveda je stalinizem pognal iz boljševizma, vendar pa iz njega ni pognal logično, marveč dialektično: ne kot njegova revolucionarna potrditev, marveč kot njegovo termidorsko zanikanje. To pa ni isto« (Trocki). To je še dandanes največji prispevek, ki ga je celotna trockistična šola dala zgodovinopisnemu raziskovanju, trdi Boffa. Največja izvirnost razmišljanja Trockega pa je tičala v prizadevanju, dojeti, kako je sploh prišlo do razkola med boljševizmom in stalinizmom. Trocki je bil prvi, ki je skušal stalinizem razložiti, ne s pomočjo nekaterih splošnih shem, marveč na podlagi specifičnih navzkrižij tiste konkretne zgodovinske stvarnosti, kakršno je predstavljala sovjetska družba v tistem obdobju. Pri tem ta družba zanj sploh še ni bila socialistična, kot je razlagala

stalinistična propaganda, marveč je bila še vedno sredi prehodnega obdobja med kapitalizmom in socializmom ter zatorej tudi predmet nasprotujočih si spodbud. Izid spopada med temi različnimi težnjami za Trockega nikakor ni bil vnaprej določen. Predvsem je slej ko prej ostajalo dejavno tisto najresnejše protislovje, ki so se ga boljševiki prav dobro zavedali že v dvajsetih letih: z revolucijo je Rusija naredila »največji skok naprej v zgodovino«, skok, v katerem so se »izrazile najnaprednejše sile dežele«, vendar pa se je kar brž znašla tudi v položaju, ko se je morala soočiti z osamitvijo in s splošno zaostalostjo svojih proizvodjalnih sil. Čeprav se je gospodarstvo hitro širilo, pa je tako glede na produktivnost dela kot tudi glede na potrošne dobrine, ki so bile na voljo, močno zaostajalo za najbogatejšimi kapitalističnimi državami. Medtem ko so nove proizvodjalne strukture, ki niso imele zasebniškega značaja, terjale vse večjo enakost med posamezniki in družbenimi skupinami, pa takšna enakost v resnici še ni bila mogoča: od tod hude napetosti bodisi med posamičnimi družbenimi sloji bodisi znotraj slehernega teh družbenih slojev. Predvsem na področju porabe se je ohranjal kriterij neenakosti, ki je bil lasten meščanskemu pravu. Kot varuh te zakonodaje neenakosti pa je nastopala država, ki ji ni prišlo na misel, da bi odmrla, kot so to terjale marksistične napovedi, marveč se je celo krepila, ko je širila svoje naloge vključno s tistimi, ki so tipično represivne. V tem prvem pojavu se je zasidral še drugi. Krepitev države je bila hrana za obstoj novega družbenega sloja, ki se je postavil nad vse druge, ki je bil vodilen in privilegirani in ki ga je Trocki ravno zaradi njegove funkcije v državi enačil z birokracijo. Le-ta pa – tako je opozarjal – ne predstavlja razreda v marksističnem pomenu besede, ker ni zmožna in tudi v drugih sistemih nikoli ni bila zmožna ustvariti lastnega sistema proizvodnje in menjave in zatorej tudi ne družbenih odnosov posebne vrste. V Sovjetski zvezi – podčrtuje Trocki – opravlja birokracija dve nalogi. Po eni plati varuje državni značaj lastnine nad sredstvi za proizvodnjo, ki je bil v Rusiji plod socialistične revolucije; v tem tiči osnova njene oblasti. V tem okviru pa varuje – in to je njena negativna funkcija – tudi svoje privilegije in svojo nadoblast. V tej drugi vlogi pa prihaja v spore z egalitarističnimi pritiski, ki so prihajali iz družbe. Tisto, kar je Trocki krstil za »sovjetski bonapartizem«, za bonapartizem Stalina, je bilo izraz in posledica tega spora in dvojne funkcije, ki jo je imela birokracija.

Trockega zgodovinsko presojanje stalinizma se je poostrilo, ko se je soočil s tistimi »bonapartističnimi bakanalijami«, ki jih je predstavljalo množično zatiranje v letih 1936–1938. V zvezi z »velikim strahom« je vedno uporabljal izraz »reakcija«. Šlo je za »velikansko birokratsko reakcijo«, po obsegu primerljivo z revolucijo, vendar pa z nasprotnim predznakom, za rezultat spopada med »revolucionarji in termidorjanci znotraj same birokracije«. V »iztrebljanju stare boljševiške garde« je videl najbolj dramatičen izraz »fizične nespravljalnosti med stalinizmom in boljševizmom« ter »navzkrižja med oktobrsko revolucijo in termidorsko birokracijo«. Vendar pa je ostajal prepričan, da bo te reakcije konec, ko se bo znebila Stalina, če je ne bo zrušila nova ljudska vstaja.

V poglavju o **premoči etatizma** nam Boffa predstavi etatistične interpretacije stalinizma in pravi, da je »prva domovina nove šole Jugoslavija po letu 1948 in da je Jugoslovane moč še dandanes obravnavati kot njene najpomembnejše predstavnike, čeprav se je njen vpliv razširil čez meje te dežele«. In dalje – »v prizadevanju

jugoslovanskih komunistov, ki zoper stalinsko ZSSR niso postavljali samo ponosa svojega ljudskega odpora, marveč tudi pravo politično in družbeno alternativo, je našla dostojanstvo teoretičnega razmisleka: ponudila je podobo drugačne družbe, ki je bolj kot Stalinova ZSSR upravičena imenovati se socialistična in ki jo tudi bolj navdihujejo marksistične težnje. Politični spopad je za to novo interpretacijo stalinizma predstavljal bolj spodbudo kot pa mejo.

Nova kategorija, s katero so se Jugoslovani lotili svoje kritične analize, je kategorija »etatizma«: izraz zajema v svoji najsplošnejši opredelitvi razvejeno sodobno težnjo po »etatizaciji«, težnjo, ki se nanaša predvsem na gospodarstvo, ki pa se konec koncev polasti celotnega družbenega življenja. Prav vsem jugoslovanskim avtorjem je skupna ena misel (trdi Boffa): določena stopnja etatizma kot »državni socializem«, je zakonita in v veliki meri tudi koristna posledica socialističnih revolucij, do kakršnih je prišlo v tem stoletju v deželah, za katere so bila značilna še posebno huda zaostajanja v gospodarskem in političnem razvoju, kot so bile Rusija, Kitajska ali Jugoslavija. Pozitivna plat tega pojava tiči v nalogah, ki jih prevzame država, ki je izšla iz teh revolucij, ko se ne loti samo obrambe svojih dosežkov, marveč tudi zavestnega uvajanja takšnih »elementov socializma« kot je javna lastnina nad določenimi sredstvi za proizvodnjo, Stopnja socializma, ki je zaobsežen v takih spremembah, pa je še zelo nizka, predvsem pa je takšen socializem nestabilen. Iz takšnega položaja niso mogoče samo različne, marveč celo nasprotujoče si razvojne poti, ki so v odkritem medsebojnem spopadu. Eno od takšnih predstavlja klasična protirevolucija, ki obnavlja staro ureditev. Toda če je ta nevarnost presežena, se spopad začne vsiljevati vnovič. Ena pot revolucionarnega razvoja vodi h krepitvi tistih prvih elementov socializma tako, da krepí demokratično vsebino, udeležbo delavcev pri upravljanju javnih zadev, »samoupravo« ali »samoupravljanje« družbe ter težnjo k »odmiranju« države.¹ Nasprotna smer pa vodi k porazu teh možnosti, ki podlegajo revolucionarni državi in njeni birokraciji, ki se okrepi do te mere, da preseže vse, kar se je bilo zgodilo kadarkoli v preteklosti, ter se spremeni v nov zatiralski Leviatan.

V poglavju **Industrijski despotizem** nas Boffa opozarja na razprave o »azijskem načinu proizvodnje«, ki so doživele preporod konec petdesetih in v začetku šestdesetih let, kot tudi na teze avtorjev, ki povezujejo sorodnost med stalinskim despotizmom in družbami, ki se opirajo na azijsko način proizvodnje.² V naslednjem poglavju (**drugi pomembni prispevki**) nam Boffa predstavi še stališča dveh eminentnih zgodovinarjev, sovjetskega in britanskega, Roja Medvedjeva (1983, 1986a, 1986b, 1987) in Edwarda Carra (1950–1978; 1979). »Njuno delo je pritegnilo pozornost bolj spričo dejstva, da sta prispevala veliko novega k dokumentiranju in rekonstrukciji, se pravi k poznavanju dejstev, kot pa spričo interpretativne zasnove« (Boffa).

V poglavju **Stalinizem po Stalinu in stalinizem zunaj ZSSR** si Boffa zastavlja dve vprašanji: vpliv, ki ga je imel stalinizem na komunistično gibanje po svetu, in

1 Glej 21. spis v pričujočem Izboru. – Op. ur.

2 O raziskavah »azijskega produkcijskega načina«, ki jih je opravil prof. Ludvik Čarni, glej Čarni, 2012 in 6. spis v pričujočem Izboru. – Op. ur.

ponavljanje nekaterih njegovih pomembnih značilnosti v drugih deželah. Boffa ugotavlja, da je bilo komunistično gibanje stalinistično v dolgem obdobju svoje zgodovine, v času, ki sega od začetka tridesetih vse tja v sredino petdesetih let. Stalinistično ni bilo samo zato, ker bi povzdigovalo avtoriteto Stalina in ker bi se v največji meri vključevalo v njegov »kult«: sprejelo je tudi njegovo vrhovno politično vodstvo ter privolilo v njegova pojmovanja, usmeritve in navodila. Boffa opozarja, da je že s tem brez dvoma dana potreba po mednarodni in ne samo sovjetski analizi, ko gre za iskanje odgovora na vprašanje, kaj je bil in kaj je stalinizem.³

V zaključnem poglavju (**povzetku**) Giuseppe Boffa ugotavlja, da je izraz stalinizem ne glede na vse ugovore, katerih predmet je, koristen in upravičen, ker pomaga očrtati specifičen in pomemben zgodovinski pojav: pojav, ki ga ni moč preprosto izenačiti z boljševizmom, iz katerega se je rodil, in tudi ne s komunističnim gibanjem, ki je naslednji poganjek tega istega boljševizma, še manj pa s skupkom avtoritativnih vlad oziroma gibanj, ki so v našem (20.) stoletju tako pogostne. Ima namreč vrsto posebnih značilnosti; je izraz z vsebino, ki je že dovolj jasno začrtana, čeprav jo morajo raziskave še natančneje opredeliti. Pri tem Boffa pravilno ugotavlja, da bo potrebno še nemalo raziskovanj podrobne zgodovine stalinizma v konkretnem razvoju sovjetskega dogajanja – kljub temu –, da dandanes njegove ključne trenutke poznamo mnogo bolje kot pred desetletjem ali dvema; naloga, ki je v največji meri odvisna od odprtosti in dostopnosti sovjetskega arhivskega gradiva. Pri tem naj dodamo, da slovensko oziroma jugoslovansko zgodovinopisje ni na obrobju tega dogajanja, prav nasprotno, po zaslugi zgodovinskih raziskav in del prof. Marjana Britovška (*Boj za Leninovo dediščino; Carizem, revolucija, stalinizem; Stalinov termidor*), ki temeljijo na avtorjevem proučevanju sovjetskega arhivskega gradiva,⁴ sodi v sam svetovni vrh, kar je potrdil tudi mednarodni simpozij o Buharinu v Wuppertalu oktobra 1988 (gl. Lešnik, 1989; Bergmann in Schäfer (ur.), 1990).

3 Glej 22. spis v pričujočem *Izboru*. – Op. ur.

4 Glej 15. spis v pričujočem *Izboru*. – Op. ur.

18.

Rudolf Golouh na križiščih socialnih/socialističnih
idej in gibanj prve polovice 20. stoletja
(*Študija primera*)

V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 58 (2018), št. 2, str. 68–88 [Vabljeno predavanje*].

* »Poklon Rudolfu Golouhu (1887–1982) ob njegovi 130-letnici rojstva in 35-letnici smrti«. Spominski večer na Znanstveno-raziskovalnem središču v Kopru, 7. decembra 2017.

Golouh (Golauch), Anton Rudolf (1887–1982) – anarhist, socialni demokrat, delavski voditelj in organizator sindikalnega gibanja, udeleženec mirovne konference v Parizu (1919), med ustanovitelji slovenske komunistične stranke (1920), vodilni slovenski socialistični politik med dvema vojnama, poslanec v ustavodajni skupščini Kraljevine SHS (1920–1921), podžupan občine Maribor (1933–1935), banski svetnik (1930–1935), sodelavec OF v Ljubljani (1941–1944), interniranec v koncentracijskem taborišču Dachau (1944–1945), izvrsten govornik, eden prvih slovenskih novinarjev, pesnik in dramatik, prevajalec, zgodovinar in še bi lahko naštevali – se je rodil 23. oktobra pred 130 leti v Kopru, šolal pa v Trstu.

I.

Uvodoma velja opozoriti na tiste dogodke in procese, ki so kardinalno zaznamovali obdobje prve polovice 20. stoletja: dve svetovni vojni (1914–1918, 1939–1945) in z njima neposredno povezane 'krivične' mirovne pogodbe za slovenski živelj; tri ruske revolucije (1905–1907 ter februariska in oktobriska v letu 1917), ki so vsaka po svoje vplivale na razcep dotlej enotnega socialističnega delavskega gibanja na socialnodemokratsko in komunistično krilo (v nacionalnem in mednarodnem okviru); pojav treh totalitarnih režimov (fašizma, nacizma, stalinizma); izbruh in posledice dotlej največje svetovne gospodarske krize ali velike depresije (1929–1934); razmah medvojnega demokratičnega (boj za splošno, enako in tajno volilno pravico) ter sindikalnega gibanja, ki ne zahteva zgolj osemurnega delovnega časa in realnih mezd, temveč tudi uzakonitev socialnega zavarovanja (kot temelja socialne države), po zgledu nemške weimarske ustave (1919);¹ nadalje španska državljanska vojna (1936–1939) in z njo povezana solidarnostna pomoč mednarodnih brigad, razmah ljudskofrontnega in narodnoosvobodilnega gibanja in tako naprej.

Vsa ta bogata bera dogodkov mednarodnih razsežnosti je brez dvoma v večji ali manjši meri odmevala pa tudi vplivala na družbene procese v novonastali Kraljevini SHS oziroma poznejši Kraljevini Jugoslaviji. Seveda pa ne gre prezreti nekaterih posebnosti, ki so kardinalno zaznamovale in determinirale tudi naš (slovenski) družbeni prostor in čas. Na prvem mestu velja omeniti poskus oblikovanja lastne (slovenske) državnosti ob koncu prve svetovne vojne, ki – kot vemo – zaradi spleta nam neugodnih mednarodnih razmer ni dal tako želenega rezultata (šlo je pač za ozemlje, ki je do konca vojne spadalo v okvir poražene avstro-ogrske monarhije). Nič manj 'krivi' niso bili tedanji najodgovornejši slovenski (in hrvaški) neodločni politiki; namesto, da bi na razgovorih v Beogradu vztrajali na (kon)federativni ureditvi nove skupne

1 Nove ustave so odražale različne politične cilje svojih ustvarjalcev. Na eni strani so bile izraz klasičnega liberalizma devetnajstega stoletja, na drugi so skušale izpolniti zahteve javnosti po »resnični socialni demokraciji«, ki jih je okreplil vpliv prve svetovne vojne. Takšen socialnodemokratski program je bil jasen odgovor na dogodke v Rusiji in odražal je željo, da bi odvrnili množice od boljše viza in jih pritegnili k parlamentarizmu. »Ali Wilson ali Lenin,« je zapisal Hugo Preuss (1860–1925), ki je sestavil osnutek weimarske ustave in v njej videl branik pred boljše viza Nemčije. Tako so nove ustave skušale združiti staromodni parlamentarizem s sodobnimi pritiski moderne množične družbe, ki je nastajala iz razdejanja vojne. Kot zmes v prihodnost usmerjenega optimizma in novega strahu so zrcalile protislovne povojne razmere zagovornikov demokracije – evropskega meščanstva (Mazower, 2002, 21).

države, kakor jo je predvidela *ženevska deklaracija*, podpisana 9. novembra 1918 (Prunk, 1992, 205–207), v katero sta se združila dva različna svetova – vzhodna in zahodna civilizacija – so proti volji svojega ljudstva (naj spomnimo na zbiranje podpisov za podporo *majniški deklaraciji*)² pristali na centralizirano monarhijo z omejenim parlamentarizmom: »Naša avstro-madžarska stvarnost se je pijano zakotalila pod prestol Karadorđevićev kakor prazna steklenica piva v smeti,« je ta usodni razplet sarkastično pokomentiral Miroslav Krleža (v Pirjevec, 1995, 11). Nič manjše razočaranje niso pomenile nove državne meje. Za Slovence, ki so izstopili iz kulturnega in civilizacijskega kroga srednje Evrope ter se pridružili tujemu levantinskemu svetu v upanju, da bodo z njegovo pomočjo ohranili svojo etnično celovitost, sta pomenila rapalska pogodba in koroški plebiscit (1920) bolečo rano in veliko razočaranje. Potem ko so stoletja živeli pod isto oblastjo v habsburški monarhiji (čeprav razdeljeni na njene različne dežele), so se naenkrat znašli razkosani na štiri med seboj sovražne države, s tretjino naroda, podrejenega tujcem. V tem kontekstu lahko samo pritrdimo ugotovitvi J. Pirjevca: »/.../ kako zelo se je naš bivanjski prostor zožil zaradi novih meja, ki jih je prinesel propad habsburške monarhije« (1994, vii).

Nič bolj uspešna ni bila novonastala država pri reševanju zapletene notranje (socialne in nacionalne) problematike; še več, Kraljevina je padla v obdobje tako imenovane velike politične nestabilnosti (1921–1928), v katerem je »skupščina postala cirkus, vlada komedija, država pa norišnica«, kot je bistroumno in slikovito komentiral takratno politično sceno srbski politik in univerzitetni profesor Dragoljub Jovanović (v Pirjevec, 1995, 45). Njegove besede potrjujejo statistični podatki: v omenjenem obdobju se je zvrstilo 25 vlad s povprečno življenjsko dobo štirih mesecev. Podobno so jugoslovanske notranje razmere ocenjevali v tujini, na primer ameriški poslanik John Prince: »Konec koncev, slabe izkušnje, ki jih je doživela vsaka diplomatska misija v Beogradu v obdobju tako imenovanih narodnih vlad, nas prepričujejo, da ti ljudje še zdaleč niso zreli za demokracijo« (ibid., 58). Pot k državnemu udaru je bila odprta; ne gre pa spregledati, da je bil dejanski cilj puča kralja Aleksandra (6. januarja 1929) srbizacija vse države, zamaskirana pod plaščem politike tako imenovanega integralnega jugoslovanstva (*en kralj, ena država, en narod, en jezik*). Sredi tridesetih let (po nasilni Aleksandrovi smrti, 9. oktobra 1934) je bilo v državi sicer zaznati postopno liberalizacijo političnega življenja, ki pa – kot je znano – ni več mogla ohraniti Kraljevine, o čemer priča ne nazadnje tudi razsulo jugoslovanskih oblastnih struktur v aprilski vojni 1941.³ Tak je bil torej družbeni (politični, ekonomski, socialni, kulturni) okvir, ki je determiniral vlogo Rudolfa Golouha, »igralca« in »gledalca«, v slovenskem (in jugoslovanskem) družbenem prostoru takratnega časa.

2 Na veliki narodni manifestaciji v Ljubljani 24. marca 1918 so dr. Antonu Korošču, predsedniku Jugoslovanskega kluba v dunajskem državnem zboru, izročili podpise 200.000 slovenskih žena in deklet v podporo deklaraciji. Deklaracijsko gibanje, ki je zajelo široke ljudske množice v zadnjem letu vojne, je bilo izraz radikalizacije narodnega gibanja, zlasti Slovencev pa tudi drugih južnih Slovanov Avstro-Ogrske, za samostojno državnost (Pleterski, 1971, 173; Prunk, 1992, 189).

3 »Razmajana, antikontinentalna jugoslovanska država, umetna versajska tvorba je propadla«, je aprila 1941 zapisal list *Deutsche diplomatisch-politische Korrespondenz* (v Pirjevec, 1995, 113).

II.

Listanje po Golouhovem bogatem življenjepisu⁴ nam pove, da je bila prav njegova mladostniška vedoželjnost, s katero ga je bogato obdarila mati narava, odločilna za oblikovanje njegovih smelih (revolucionarnih) političnih nazorov. O tem je zapisal:

Čprav sem bil takrat še zelo mlad, sem mnogo bral. V tržaški Mestni knjižnici so se smejali, ker sem si izposojeval knjige kar po zaporednih številkah v knjižnem seznamu, ne glede na vsebino, od romanov do gledaliških iger, zgodovinskih, prirodoslovnih, geografskih in drugih razprav. /.../ Na mojo politično usmeritev v rani mladosti je vplival znani apel Petra Kropotkina⁵ na napredno mladino vsega kulturnega sveta. Ta znameniti sestavek,⁶ ki opozarja mladi rod na njegove dolžnosti do soljudi in razodeva hkrati avtorjevo globoko zaupanje v poslanstvo človeka, mi je nepričakovano odkril dotlej nepoznan svet misli in bojev. /.../ Sijajno pisane socialne razprave Kropotkina (*Osvojitve kruha, Besede upornika* idr.), pa tudi Zolajev naturalizem, so me v pravem času opozorili na socialno vprašanje. Kmalu sem bil ves v sociologiji in ekonomiji; pogumno sem se lotil celo Marxovega *Kapitala* in Engelsovih spisov (slednji mi je bil mnogo bližji in bolj razumljiv). Ukvarjal sem se hkrati intenzivno s filozofskimi problemi. /.../ Začel sem kar s Platonom in z drugimi starogrškimi misleci in se z vztrajno potrpežljivostjo mimo starorimskih in renesančnih učenjakov prebil do francoskih enciklopedistov in do filozofov minulega (19.) stoletja. In čudno: še najbolj jasen in urejen se mi je takrat zdel miselni svet Maxa Stirnerja. Njegovo bleščečo pisano razpravo *Der Einzige und sein Eigentum*⁷ sem takrat imel za najbolj dognano in celovito filozofsko delo (Golouh, 1966, 7–8).

Idejno srečanje s teoretiki anarhizma, predvsem pa dejstvo, da v Trstu ni bilo malo delavcev, ki so jim bile knjige Petra Kropotkina domače (zlasti mlajši generaciji se je zdel boj za socialne reforme in postopno izboljšanje življenjskih pogojev širših slojev prepočasen, od tod radikalizem in zavračanje reformizma), je Golouha pripeljalo na misel, da bi lahko tržaškemu delavstvu najbolj pomagal z izdajanjem

4 Rodil se je očetu Lavrenciju Golouhu (Golauch v krstni knjigi: ŠAK, Ž.Kps MKK, 24, 451), krčmarju in materi Mariji Golouh, rojeni Perencich, v Kopru/Capodistria, ki je takrat spadal, tako kot Trst/Triest(e), v Avstrijsko Primorje – kronsko deželo znotraj avstro-ogrske monarhije. Šolal se je v Trstu, kjer je zaključil dva razreda gimnazije, nato pa nadaljeval kot samouk ter se posvetil časnikařtvu in političnemu delu. Po prvi svetovni vojni, ko ga je politična pot vodila v Beograd, je tam kot privatist položil gimnazijsko maturo (1919).

5 *Kropotkin P. Aleksejevič* (1842–1921), ruski revolucionar in mislec, utemeljitelj anarhističnega komunizma, evolucijski pozitivist, pomemben geograf in raziskovalec Sibirije. Ob razlagi evolucije je poudaril predvsem vzajemno pomoč kot (evolucijski) faktor, ki je močnejši od boja za življenje. Vzajemno pomoč vidi v živi narodi in v zgodovini človeštva. Leta 1920 je nastopil proti intervenciji zahodnih sil zoper boljševiško revolucijo. Gl. izbor Kropotkinovih spisov v Rizman /ur./, I/1986, 264–356.

6 Gl. http://dwardmac.pitzer.edu/Anarchist_Archives/kropotkin/appealtoyoung.html (*An Appeal to the Young*).

7 Gl. slov. prevod v Rizman /ur./, I/1986, 29–69 /M. Stirner: *Edini in njegova lastnina*/.

anarhističnega glasila. V letih 1905–1909 je kot prvi viden slovenski anarhist⁸ ustanavljal in urejal v Trstu v italijanščini pisana glasila, ki so širila revolucionarne ideje Mihaila Bakunina⁹ in P. Kropotkina. »Štejem si v čast, da sem bil, komaj sem stopil v 18. leto (1905), urednik lista. /.../ Listu smo dali ime *Germinal*, po znanem romanu Émila Zolaja« (ibid., 10). Glasilo je redno izhajalo dobro leto, nakar ga je oblast prepovedala (1906). Golouh nemudoma ustanovi novo glasilo *Il Germe* (Kal), kateremu je policija upihnila luč življenja po šestih mesecih izhajanja v letu 1907. Enaka usoda je doletela tudi naslednja dva lista: *Il Pensiero* (Misel) v letu 1908 in *LAurora* (Zarja) v letu 1909. Golouh se spominja, da so bili ljudje, ki so se zbirali okrog teh listov, »ne-navadno požrtvovalni in polni zanosa« (gl. Ivašič, 2014).

Med njimi je bilo največ delavcev in študentov obeh narodnosti – italijanske in slovenske. Bilo je tudi nekaj intelektualcev in žensk. Delavci so se zanimali predvsem za Fourierove »falanstere«, za Ownove »komune«, Morovo »Utopijo«, za Cabetovo »Potovanje v (obljubljeno deželo) Ikarijo« in podobno.¹⁰ Kako napeto so me poslušali, ko sem jim, kot mladič, o tem predaval! /.../ Vsi smo živeli v nekem odmaknjem idealnem svetu ter v stalnem pričakovanju revolucije. /.../ V svobodnem združenju ljudi različnega stanu in različne kulture – organizacije med nami ni bilo, nekateri so jo celo odklanjali, češ da ovira osebno svobodo – smo se bavili predvsem z vprašanjem svobodnega socializma in njegove realizacije. Socialistično urejeno družbo smo si predstavljali kot svobodno asociacijo ljudi, povezanih v celoto le po nekih splošnoveljavnih etičnih načelih, kot svet, v katerem ne bo več meja, kjer bo imperializem nepoznan pojem, kjer ne bo ne podrejenih ne nadrejenih, na kratko kot *libertarizem*, kakor smo ga imenovali med sabo. Načelo države (pojmovane v starem smislu te besede) smo sploh odklanjali, tudi zato, ker si nismo mogli prav predstavljati države brez teženj, katerim stojijo nasproti težnje druge države, kar je moralo po našem mnenju nujno voditi do stalnega medsebojnega trenja med njimi. Sodili smo, da bo tudi v socialističnem svetu večja država skušala nujno pritegniti manjšo v svojo interesno sfero. Nekaj smisla je bilo v tem miselnem redu, prezrli pa smo, da bi se lahko isto zgodilo tudi v družbi, organizirani na osnovi svobodnih asociacij, v kateri bi lahko večja asociacija po isti logiki skušala podjarmiti manjšo in šibkejšo (Golouh, 1966, 12, 15).

Tedanja tržaška policijska oblast je očitno sklenila narediti konec anarhistični propagandi, ki se je širila prek anarhističnih glasil (Kermavner, 1968a), saj je Golouha – potem ko je napovedal izhajanje novega lista z imenom *La Tempesta* (Vihar)

8 Gl. *Dictionnaire international des militants anarchistes*: »Golouh, Rudolf«; dostopno na: <http://www.militants-anarchistes.info/spip.php?article11551>.

9 Gl. izbor Bakuninovitih spisov v Rizman /ur./, I/1986, 155–263.

10 Gl. slov. prevode navedenih besedil v Pagon-Brglez /ur./, 1979.

– najprej zaprla, nato pa izgnala »z vsega deželnega teritorija cesarsko-kraljevega svobodnega mesta Trst«, čeprav v avstrijski zakonodaji za tak ukrep ni bilo zakonite podlage. Golouh se je kot politični emigrant zatekel v severno Italijo, kjer je s teoretično-agitatorskimi članki (pod psevdonimi: Emorales, Fortunio, Gh, Rude G.) sodeloval v milanskih revijah *La Demolizione* (Rušenje/Uničenje) in *Il Grido della folla* (Krik množic). V izgnanstvu se je Golouh izobrazil in politično oblikoval kot socialist. Leta 1909 je stopil v *Jugoslovansko socialnodemokratsko stranko /JSDS/*. Na intervencijo socialističnega poslanca Giovannija Olive, zelo popularnega in simpatičnega organizatorja tržaškega delavstva, ki je zagrozil z interpelacijo v dunajskem parlamentu, je oblast po dobrih dveh letih vendarle rešila Golouhovo pritožbo in razveljavila svoj nezakoniti izgonski odlok. Potem ko se je l. 1910 vrnil v Trst, se je posvetil predvsem slovenski publicistiki.

Nikdar nisem pozabil, da sem Slovenec, čeprav sem hodil v italijanske šole, ker slovenskih takrat v Trstu še ni bilo. Zanimal sem se stalno za vse, kar se je v malem slovenskem svetu dogajalo, toda vse v njem se mi je takrat zdelo nekam nedognano, zapozneno in okorno. Povesti, ki so mi takrat prišle v roke, so opisovale večidel vaško življenje po vzoru preživele nemške romantike, moja glava pa je bila polna ruske, francoske in angleške literature. Precej drugačno sliko o ustvarjalnosti slovenske misli sem dobil, ko mi je Ludvik Oblak¹¹ prinesel nekaj Cankarjevih knjig in Župančičevo zbirko *Čez plan*. Prebral sem vse te stvari in se čudil. Zdelo se mi je, da je slovenska umetnost napravila nenadno velik skok naprej in se uvrstila v svetovno literaturo brez prave zveze s preteklostjo. Opazil sem hkrati, da se v političnem življenju Slovencev odražajo, vsaj v neki meri, vse idejne smeri takratnih velikih evropskih gibanj (Golouh, 1966, 19).

V tržaškem Delavskem domu, kjer so se shajali italijanski in slovenski delavci, se je srečal z vodilnimi organizatorji slovenskega socialnodemokratskega delavstva. »S prvega razgovora z Etbinom Kristanom sem odšel z deljenimi vtisi. Kristan je bil politični in kulturni delavec širšega formata, dober retorik in spreten novinar. V svojih predavanjih je globlje prodiral v probleme tistega časa, čeprav je bilo tudi v njegovih govorih precej nemške šablone. Pa se mi je kljub temu zdel nekam teatralen, nenaraven. /.../ V tistih dneh sem spoznal Ivana Cankarja. Kakšna nenavadna osebnost! Ves jasan, naraven, iskren, preprosto komunikativen in vendar samosvoj. /.../ Iskreno je bil predan socialistični ideji in zaupal je v prebujajoče se ljudske sile. Bil je Slovenec od nog do glave, koreninil je z vsem svojim bistvom v slovenskem ljudstvu, ki ga je kot malokdo resnično ljubil; po vsej svoji miselnosti pa je bil hkrati univerzalno človeški«, se spominja Golouh (ibid., 23, 25).

11 Ludvik Oblak (Trst, 1888 – Moskva, 1958), bibliograf, prevajalec in pisatelj, je živel po l. 1922 v Sovjetski zvezi. Svoje prvotno ime je spremenil v Cecilij Urban; pod tem imenom je zaveden v *Enciklopediji Slovenije* (2000, 14. zv., 83). Gl. tudi biografske podatke na https://sl.wikipedia.org/wiki/Cecilij_Urban.

Trst je slovel kot najbolj socialistično mesto v Avstriji. Slovensko delavsko gibanje v Trstu je bilo takrat že precej močno in v nekaterih mestnih okrajih je bilo več slovenskega socialističnega delavstva kot italijanskega (gl. Žitko, 2016, 117–128). Trst se je sčasoma razvil v močno slovensko socialistično središče, ki je spodbudno vplivalo tudi na delavsko gibanje drugod v Sloveniji (gl. Pleterški, 1981, 180–192). V to živahno organizacijsko delo je kmalu aktivno posegel tudi Golouh ter postal ena najvidnejših osebnosti med takratnimi slovenskimi socialisti v Trstu. »Shodi in predavanja so bili na dnevnem redu v mestu in na deželi. /.../ Kmalu sem se znašel tudi sredi novinarskega dela. Sodeloval sem pri *Rdečem praporju* (glasilu JSDS) in urejal hkrati tri sindikalna glasila: *Železničar*, *Stavbinski delavec*, *Kamnarski delavec*« (Golouh, 1966, 27) ter sourednikoval in pisal članke za tržaško socialistično glasilo *Il Lavoratore* (Delavec) V svojih spisih je med prvimi na Slovenskem nasprotoval oportunistu, ministerializmu in zlasti avstromarksizmu JSDS. Od leta 1913 je začel v mesečniku slovenske socialne demokracije *Naši zapiski* objavljati svoje pesmi v nacionalno in revolucionarno vsebino (v njih je izražal svoj materialistični pogled na svet in protest proti socialnim krivicam)¹² ter prvi prevajati v italijanščino dela Cankarja (*Dunajski večeri*, *Hlapec Jernej*) in Župančiča (*Ob Kvarnerju*).

Ob izbruhu vojne (1914), ko je parlamentarno življenje prenehalo in je zavladal režim vojnega absolutizma, politične stranke sicer niso bile razpuščene, vendar so se lahko ukvarjale le z notranjim strankarskim delom, prepovedana pa je bila vsaka oblika delavskega gibanja. Zaradi tega in zaradi odhodov v vojsko je v delavskih organizacijah, zlasti strokovnih (sindikatih), upadlo število članstva ali so celo prenehale z delom.¹³ Spričo vojne cenzure so prenehali izhajati številni delavski časopisi; vrzel je deloma nadomestil *Delavec*, ki so ga začeli izdajati ljubljanski socialni demokrati 14. novembra 1914, leta 1917 pa je ponovno začel izhajati *Naprej* (Deželak Barič, 2017, 87). »Stranka (JSDS v Trstu) je z izjemo nekaj bežnih poskusov ostala brez tiska,« se spominja Golouh (1966, 74). »Pomanjkanje medsebojnih zvez in javnega delovanja smo skušali nadomestiti s predavanji (Ivana Cankarja, Lojzke Štebijeve,¹⁴ Henrika Tume, Albina Prepeluha idr.), ki smo jih imeli v okvi-

12 V *Reviji SRP: Svoboda, Resnica, Pogum* (2014), so ponatisnjene Golouhove pesmi – izvorno objavljene v reviji *Naši zapiski* (1913 in 1914) in v reviji *Svoboda* (1920) – pod skupnim naslovom »Satanica«, dostopno na <http://www.revijasrp.si/knrevsrp/revsrp119/rudgo119/satan119.htm>.

13 Še bolj kot v občutnem osipu članstva in zmanjšanju premoženja se je njihova kriza pokazala v delovanju. Strah pred vpoklicem k vojakom in pred kaznimi je bil močnejši od volje delavstva, da si z mezdnimi gibanji izboljša svoj gnotni položaj, ki se je zaradi velike dragine od začetka 1915 naglo slabšal. V revirjih so rudarje za najmanjšo upornost vodili vklejnene v zapor. Pravi razmah delavskega gibanja v Avstro-Ogrski se je začel šele spomladi 1917; tudi na Slovenskem je socialistično delavstvo v tem letu prvič v vojnem času praznovalo 1. maj z ustavitvijo dela in množičnimi zborovanji (Stiplovšek, 1979, 73).

14 Alojzija Štebi (1883–1956), učiteljica, političarka, socialistka, publicistka, novinarka, borka za pravice žensk in otrok; bila glavna gonilna sila slovenskega in jugoslovanskega ženskega gibanja. Leta 1912 je stopila v JSDS. Kot urednica je urejala številne socialistične, strokovne, socialnodemokratske in ženske časopise (*Ženski list*, *Zarja*, *Naprej*, *Demokracija*) ter objavljala članke na temo pravic žensk in otrok. Napisala je knjigo *Demokratizem in ženstvo* (1918), v katerem je jasno začrtala program ženskega gibanja. L. 1923 je ustanovila *Feministično alianso* (l. 1926 preimenovana v *Alianso ženskih pokreta Jugoslavije*), jo zastopala na mednarodnih kongresih ter urejala njeno glasilo *Ženski pokret*, ki je izhajalo v Beogradu. Med obema vojnama je delovala v različnih uradih za socialno politiko v Ljubljani in Beogradu (gl. Drnovšek, 2003; Tratnik, 2007).

ru delavskega izobraževalnega društva *Ljudski oder*«. Še posebno aktualno je bilo vprašanje v zvezi z vojno in stališčem stranke do vojne. »To vprašanje je stopilo ostro v ospredje zlasti po tem, ko je ljudske plasti vzdrnilo in vzvalovilo gibanje za zedinjenje jugoslovanskih narodov. To gibanje je kmalu zajelo vso Slovenijo in tudi najbolj okoreli voditelji slovenske socialne demokracije, ki so se še oklepali stare miselnosti, niso mogli več brezbržno mimo« (ibid.). Golouh se je zavzemal, podobno kot Cankar,¹⁵ za združitev Slovencev v Jugoslaviji kot zvezi enakopravnih narodov. V članku »Slovenci in Jugoslovani«, objavljen 26. aprila 1919 v glasilu slovenske socialne demokracije *Naprej*, je o tem zapisal: »Da se omogoči vsaki posamezni provinci primeren razvoj ter pripravi tla združitvi z našo državo še onim delom jugoslovanskega naroda, ki spadajo k nam, je urediti državo na federativno-avtonomni podlagi. Veljati ima za vse skupni parlament in skupno zakonodajstvo. Vzporedno s tem se imajo osnovati nove province z avtonomno upravo in gotovo legislativno močjo po sociološki in ekonomski potrebi posameznih pokrajin izven dosedanjih historijskih mej. Plemenski duh se mora uničiti. Slediti mora harmonično kulturno sodelovanje, medsebojno spoznavanje, da najdemo pot do sebe, do enotne moči, do združenega samostojnega socialnega, gospodarskega in političnega življenja« (Golouh, 1951a, 459).

V političnem razhajanju slovenskih socialnodemokratskih voditeljev med vojno (gl. Golouh, v Kermavner, 1968b, 207–260) se je Golouh pridružil opozicijski skupini »Socialistična (o)mladina«,¹⁶ ki je primarno zagovarjala narodova stremeljenja: priznala je majniško deklaracijo (v Pleterski, 1971, 116) in odklonila l. 1909 sprejeto »tivolsko resolucijo« JSDS (v Prunk, 1987, 170–173), ki se je zavzemala za zlitje vseh Jugoslovancev v en narod. Skupina je osnovala svojo založniško zadrugo – *Slovensko socialno matico*, ki je izdajala knjige s socialno in politično tematiko ter mesečno revijo *Demokracija* (izhajala je od januarja 1918 do avgusta 1919), kjer je bil Golouh – v vlogi soustanovitelja, sourednika in novinarja – še posebno aktiven. O razhajanjih v stranki je pojasnil:

- 15 I. Cankar je imel 20. aprila 1918 v tržaškem Delavskem domu predavanje z naslovom »Očiščenje in pomlajenje« (1976, 121–131). V njem je ob razpadanju Avstro-Ogrske monarhije in rojevanju jugoslovanske države presodil slovenske politične razmere in poudaril, da JSDS ni znala prilagoditi socialistične miselnosti slovenskim razmeram pa tudi ne podpreti boja za jugoslovansko državno zvezo enakopravnih narodov; menil je, da mora socializem v vsaki deželi in pri slehernem narodu najti svojo lastno pot, prilagojeno konkretnim razmeram (gl. Kermavner, 1968b).
- 16 Novembra 1917 se je tako poimenovala skupina t. i. »mladinov« znotraj JSDS, ki je predstavljala opozicijo strankarskemu vodstvu (Anton Kristan, Melhior Čobal, Josip Kopač); njeni glavni predstavniki so bili Alojzija Štebi, Albin Prepeluh (glavni ideolog), Milan Lemež, Dragotin Lončar, Josip Ferfolja, Fran Erjavec in R. Golouh. V nasprotju s stališči JSDS, še posebno do nacionalnega in agrarnega vprašanja, ki so programsko sledili Avstrijski SDS, so »mladini« na prvo mesto postavili narodovo osvoboditev in se zavzemali za nekakšen slovenski model socializma, ki bi imel bolj prijazno stališče do vloge in mesta kmeta v socialni demokraciji. Razkol v JSDS – med mladimi in starimi – je pomenil začetek cepitve v socialističnem delavskem gibanju na Slovenskem. Aprila 1920 se je stranka dokončno razcepila na socialistični in komunistični del, nekateri člani (Lončar, Prepeluh) pa so tedaj ustanovili svojo avtonomistično stranko (Združenje slovenskih avtonomistov, zbranih okoli glasila *Avtonomist*), ki si je prizadevala za slovensko narodno avtonomijo v Kraljevini SHS (Zečević, 1986, 113–116).

Ob zlomu Avstrije smo imeli na območju Jugoslavije več socialističnih strank: srbsko, hrvaško, slavonsko, vojvodinsko, bosensko-hercegovsko, dalmatinsko in slovensko. Vse te stranke je bilo treba reorganizirati in združiti v eno samo stranko. Na jugu države je bilo to gibanje bolj spontano. Število članov je bilo sicer omejeno, vendar so imeli precejšen vpliv na ljudske množice. V Sloveniji pa je bilo nasprotno: delavsko gibanje je bilo zelo disciplinirano, miselno pa je bilo, zlasti vodstvo, pod vplivom avstromarksizma (gl. Ratković, 1965), torej manj revolucionarno in manj dosledno pri reševanju nacionalnega vprašanja. To je boj dveh miselnosti. /.../ Mladina, ki se je pojavila v socialistični stranki kot opozicijsko krilo, je kljub vsemu zahtevala, naj se slovensko delavsko gibanje združi z vsem delavstvom v Jugoslaviji in ustvari enotno bojno fronto (Golouh, 1975, 20).

Vodstvo tržaške organizacije JSDS je bilo leta 1918 v rokah »socialistične mladine«, ki sta jo zastopala Josip Ferfolja in R. Golouh. To dejstvo je pospeševalo približevanje slovenske socialne demokracije v Trstu k slovenskemu nacionalnemu gibanju (Kacin-Wohinz, 1977, 107). Tedaj se je začel Golouhov politični vzpon, ko je kot predstavnik JSDS vstopil v oblastne organe; najprej je postal član Narodnega sveta v Trstu in član tržaškega nadstrankarskega italijansko-slovenskega Odbora za javno blaginjo.¹⁷ Po funkciji je imel tesne stike z začasno Deželno vlado v Ljubljani, ki je ob zlomu monarhije prevzela oblast v Sloveniji (gl. Balkovec, 1992). Po italijanski zasedbi Slovenskega primorja (novembra 1918) je Golouh odšel v Rim, kjer je vodstvu Italijanske socialistične stranke obrazložil narodnostni in politični položaj v Primorju ter jih hkrati opozoril, »da se italijanska vojaška in politična oblast do slovenskega prebivalstva ne bi smela ponašati kot osvajalec proti poraženemu narodu, ker se slovensko ljudstvo nikdar ni istovetilo s habsburško Avstrijo in njeno vojno« (Golouh, 1966, 128–129). Iz Rima, kjer je dobil srbski potni list, je Golouh skupno s člani Jugoslovanskega narodnega odbora, srbske Narodne skupščine in vlade, ki so se vračali v domovino, odpotoval čez Brindisi in Krf v Beograd ter od tam v Ljubljano. Tedaj sta normalizacijo notranjih odnosov v Sloveniji ovirali prodiranje italijanskih čet čez določeno razmejitevno črto do Logatca (nazaj jih je potisnil oddelek srbske vojske, ki je takrat predstavljala edino vojaško čvrsto organizirano silo na slovenskih tleh) in nerešeno vprašanje slovenskega dela Koroške. Golouh je bil, kot zastopnik zasedenega Slovenskega Primorja, slovenski član delegacije na mirovni konferenci v Parizu (1919) in je sodeloval pri reševanju koroškega vprašanja. »Zanimivo je, da

17 »V Trstu so proti koncu vojne vladale neznosne razmere. Zmanjkalo je vsega, celo zdravil. Prenehale so vse dobave živil iz notranjosti države, skladišča aprovizacijske komisije so bila prazna – ljudje so dobesedno umirali od gladi,« se spominja Golouh (1966, 119). Vprašanje prihodnosti Trsta se je zaostrilo že ob sklenitvi tajnega *londonskega pakta* (1915), ki je Italiji za vstop v vojno na antantni strani obljubljal dele avstro-ogrskega ozemlja. Ob razpadu avstro-ogrske monarhije so bile v igri kar tri politične opcije glede prihodnosti Trsta: vključitev bodisi v italijansko (skladno z londonskim »paktom«) bodisi v novo južnoslovansko državo (za kar je bila tudi *Socialistična omladina*) in tretja kot avtonomni teritorij. Slovenci v Trstu so ob italijanski (antantni) vojaški zasedbi mesta upali, da jim bodo antantne države priznale pravico do samoodločbe, toda postali so nezaščiteni manjšina v italijanski državi in bili deležni neprizanesljive italijanizacije, zlasti po nastopu fašizma (gl. Kacin-Wohinz in Pirjavec, 2000, 21–79).

sem ob prihodu v Ljubljano našel hudo malo posluha za stvari v zvezi s položajem na Jadranu. Vse večjo pozornost so posvečali Koroški (gl. Pleterski idr., 1970; Nečak in Repe, 2005, 252–263), čeprav je bila z italijansko zasedbo Primorja (Gombač, 1996, 53–64) odtrgana od narodne celote tretjina slovenskega ljudstva,« se spominja Golouh (1966, 131). Politična pot je Golouha vodila v Beograd, kjer je bil v slovenski delegaciji skupaj z Josipom Ferfoljo,¹⁸ zadolžen za *jadransko problematiko*:

Po vojni, ko smo z odcepom Primorske izgubili tretjino svojega naroda, nas je ostalo v matični domovini komaj dober milijon. To pomembno vprašanje smo predložili najprej vojnemu svetu v Parizu, potem pa tudi mirovni konferenci, ki se je vse leto (1919) vlekla v Parizu. Storjeno je bilo vse, kar je bilo mogoče. Diplomatski boj med Rimom in Beogradom je bil zelo oster. Nazadnje pa je le obveljal londonski pakt,¹⁹ ki nam je začrtal krivične meje (z rapalsko pogodbo, 12. novembra 1920). V imenu delavstva smo v matični domovini in na Primorskem ponovno zahtevali, da je treba to mejo popraviti. Predlagali smo tudi plebiscit, ki naj bi pokazal, koliko slovenskega življa je ostalo onkraj meje. Poudarili smo tudi, da bi bilo umestno rešiti to sporno vprašanje z ustanovitvijo svobodnega tržaškega mesta, ki naj bi bilo vezni člen med Italijo in Jugoslavijo. Na vse te probleme sem v posebnem proglasu, ki sem ga objavil v pariškem *L'Humanité* (1. junija 1919), opozoril francosko ljudstvo in delavstvo vsega sveta. Napisal sem, kako nevarno je to vprašanje, saj utegne postati ognjišče za novo vojno. Vse smo storili, vendar je naposled ostalo pri londonskem paktu/memorandumu. Še bolj pa je poslabšalo položaj dejstvo, da je v Italiji po notranji revoluciji zmagal fašizem. Ta pa je bil, posebno v Primorju, zelo krut, je pozneje zapisal Golouh (1975, 19–20).

27. maja 1919 je prišla na mirovno konferenco v Pariz posebna slovenska delegacija: knezoškof Anton Jeglič, predsednik Deželne vlade Janko Brejc, liberalna prvaka Karel Triller in Vladimir Ravnihar ter socialista Albin Prepeluh in Rudolf Golouh. Istega dne je ameriški predsednik Woodrow Wilson nastopil z ekspozijem o Celovski kotlini, v katerem je opozoril, da se tu gospodarska meja ne sklada z narodnostno. Že 4. junija so voditelji veslesil sprejeli Wilsonov predlog, naj se vprašanje Celovškega bazena odloči z ljudskim glasovanjem. Ko je bila odločitev o plebiscitu že sprejeta, je

18 J. Ferfolja (1880–1958), tržaški odvetnik in politik. Leta 1918 se je vključil v JSDS; veliko je pisal v slovenske socialistične časopise (*Zarja*, *Rdeči prapor* in druge). Bil je privrženec Majniške deklaracije in l. 1918 postal član Narodnega sveta v Trstu; ta ga je poslal decembra 1918 v Prago na kongres češke socialnodemokratske stranke, kjer je pojasnjeval dejanski položaj Slovencev in Hrvatov po italijanski zasedbi Julijske Benečije – od ustrahovanja ljudi do zapiranja šol in preganjanja izobražencev (gl. Kacin-Wohinz in Pirjevec, 2000, 25–29). Odločno je nasprotoval vključitvi slovenske socialne demokracije na Primorskem v italijansko socialistično stranko. Ker je prevladovalo nasprotno mnenje (temeljilo je na prepričanju, da bo 'bližnja' proletarska revolucija v Italiji rešila primorske Slovence in Hrvate v narodnostnem oziru), se je bolj jugoslovansko usmerjeni Ferfolja v naslednjih letih vedno bolj oddaljeval od strankarskega političnega dela.

19 Gorazd Bajc v svoji arhivski raziskavi/Študiji (2017) opozarja, da se izvorni londonski dokument ne imenuje »Pakt« ali »Dogovor«, temveč »Memorandum«.

ameriški predsednik 5. junija naposled sprejel slovensko delegacijo (Lipušček, 2003, 209–210; Rahten, 2010, 705–707). Golouh je kot udeleženec srečanja slovenske delegacije z W. Wilsonom pripovedoval naslednjo anekdoto: Wilson nas je sprejel v palači ameriške vladne delegacije v Parizu. Ko je predsednik deželne vlade dr. Brejc z uvodnimi besedami *Ave Wilson, Slovenci Carantani, morituri Te salutant!*²⁰ pokazal majavost naše samozavesti in sigurnosti v zmago in ko je še razložil, kako krivično je pariški mirovni areopag zavozljal koroško vprašanje (do tu so bile njegove pripombe in sugestije točne in pravilne), je med drugim predlagal, naj bi dodali plebiscitnemu ozemlju še Mežiško dolino. Wilson je to odsvetoval, rekoč: »Mežiška dolina vam je priznana, je že vaša, zakaj bi odpirali vprašanje njene pripadnosti s pridružitvijo k coni, o kateri bo odločil plebiscit? Mežiško dolino že imate, obdržite jo.« In pokazalo se je, da je Wilson bolje poznal koroško vprašanje, kakor naši tedanji slovenski politiki in narodovi voditelji (Golouh, 1966, 156). Slovenska delegacija je z obiska v Parizu odšla praznih rok, saj Wilsona ni uspela prepričati, da odstopi od plebiscita.

III.

Potem ko je Golouh emigriral iz Trsta v Ljubljano (1919),²¹ je spet dejavno delal v JSDS; med drugim je urejal glavno strankino glasilo *Naprej*. Tako kot druge evropske socialnodemokratske stranke se je tudi JSDS – po oktobrski revoluciji in veliki vojni – znašla na idejnem razpotju (gl. Lešnik, 1994). V stranki se je od pomladi 1919 postopno krepila notranja opozicija, ki se je ostrila predvsem ob vprašanju ministerializma, za ali proti sodelovanju JSDS v meščanskih vladah. V Narodni in Deželni vladi v Ljubljani so socialne demokrate zastopali Albin Prepeluh, Vladimir Ravnihar in Anton Kristan (Balkovec, 1992, 184); slednji je avgusta 1919 postal tudi minister v beograjski vladi Ljube Davidovića, bil pa je tudi poslanec v Začasnem narodnem predstavništvu. Poleg zavračanja ministerializma je opozicija (R. Golouh, Dragotin Gustinčič, Lovro Klemenčič, Milan Lemež, Josip Petrič, Anton Štebi, Marcel Žorga, Jakob Žorga idr.) v ospredje vse bolj postavljala tudi zahtevo po politični in sindikalni združitvi slovenskega delavskega gibanja z jugoslovanskim.²² Ta

20 Lipušček, na podlagi primerjave več virov, navaja (2003, 353), da naj bi Brejc nagovoril Wilsona z besedami: *Ave Wilson, Slovenci morituri te salutant!* (»Pozdravljen, Wilson, umirajoči Slovenci te pozdravljamo!«); gre za posodobljeni pozdrav *Ave, Caesar/Imperator, morituri te salutant!*, ki so ga rimski gladiatorji izrekli svojim imperatorjem pred bojem ali smrtjo.

21 »Ko je politik in publicist Rudolf Golouh po prvi svetovni vojni iz dotlej svetovljanskega Trsta prebegnil v provincialno Ljubljano, je doživel kulturni šok. V pismu prijatelju Lavu Čermelju je zgrožen zapisal: 'Tukaj je vse enolično, klerikalci so klerikalni, liberalci so liberalci, socialisti so klerikalni, vsi so klerikalni'« (v Volk, 2015).

22 Slovenska JSDS, v njej so prevladovali reformisti in posledično notranji razcep še ni bil izveden, ni poslala svojih delegatov v Beograd na delavski kongres zedinjena (20.–22. aprila 1919), na katerem so ustanovili enotno revolucionarno delavsko stranko Jugoslavije – z imenom *Socialistična delavska stranka Jugoslavije /komunistov/ (SDSJ/k/)* – in sprejeli odločitev o pridružitvi stranke h komunistični III. internacionali (Dimitrijevič /ur./, 1990). Hkrati z ustanovnim kongresom jugoslovanske komunistične stranke, in skoraj z istimi delegati, je potekal (23. aprila) kongres sindikalne združitve, ki je sprejel sklep o ustanovitvi *Centralnega delavskega sindikalnega sveta Jugoslavije /CDSSJ/* kot osrednjega organa združenega razrednega sindikalnega gibanja v državi. Tudi na združitveni sindikalni kongres socialnodemokratska *Strokovna komisija za Slovenijo* ni poslala svojih delegatov. S tem se je slovensko delavstvo začasno politično osamilo (Morača in Stojanović /ur./, 1986, 64–67).

osrednja vprašanja je obravnaval 11. kongres JSDS 1. in 2. novembra 1919 v Ljubljani; sprejete kompromisne rešitve pa so dejansko samo še pospešile proces razhajanja in nato odcepitev revolucionarnega dela stranke od reformnega (Deželak Barič, 2017, 88). »Slovenski proletariat je danes še v enotni stranki. Ali tudi tukaj si stojita nasproti dve smeri, ki pa še nista tako izraziti vsled vladajočega oportunitizma. Stranka je v stanju vrenja, jasniyo se pojmi, boré se naziranja med sabo. Vprašanje ujedinjenja trka na vrata. Prisililo bo slovenski proletariat, da se odloči na levo ali desno, v sredini ne bo možno vedno ostati,« je razplet v JSDS pravilno napovedal njen opozicionalec M. Lemež v uvodniku (»Pred razkolom«) strankarskega mesečnika *Naši zapiski*, februarja 1920 (1951, 407). Levo krilo (komunistična opozicija v JSDS), je bilo na razpotju: ali se odreče svoji politični liniji, kar je zahteval večinski reformistični del vodstva JSDS (v nasprotju sledi izključitev iz stranke), ali pa se poda na lastno pot.

Razkol v slovenski socialnodemokratski stranki – ki se mu je levica skupno s sredino/centrom²³ izmikala vse leto 1919 v upanju, da izvleče stranko celo in enotno iz »reformističnega močvirja« in jo spravi na revolucionarno pot – se je izvršil 2. marca 1920 na razširjeni seji (27 zaupnikov) ljubljanske krajevne organizacije JSDS, ki je bila v rokah leveice in ji je grozila (po sklepu izvršnega odbora JSDS, z dne 22. februarja) razpustitev. Da to preprečijo, so se Golouh in somišljeniki odločili – potem ko so obsojili vodstvo JSDS za njegovo reformistično politiko in odobritev ministerializma – za izstop iz JSDS, hkrati pa se je ljubljanska organizacija proglašala za sestavni del nove *Delavske socialistične stranke za Slovenijo* /DSSS/, prve komunistične organizacije v Sloveniji. Na seji so izvolili pripravljalni odbor nove stranke, ki je naslednji dan izdal ustanovitveni manifest – *Manifest za slovensko delavstvo*, ki je izšel kot letak (3. marca 1920). V njem so med drugim zapisali: »Skupina ljudi je izkoriščala slovenskega delavca v svoje osebne namene. /.../ Odločilen trenutek je nastopil. Vsako nadaljnje obotavljanje bi bilo slovenskemu delavstvu usodno. /.../ Morali smo proč, da ohranimo čisto socialistično misel, da branimo interese delavstva, da ločimo poštenjake od nepoštenjakov. /.../ Po predolgem izkoriščanju stranke v osebne svrhe, se vračamo končno zopet na pošteno pot socializma, razredne vzgoje in razrednega boja /.../« (v Kermavner, 1959, 61–63).

Manifest je še sporočal, da se je osnovala založba (konzorcij), ki bo izdajala tednik *Ujedinjenje* (1. številka je izšla 13. marca 1920 v 6.000 izvodih, urejal ga je Golouh) ter napovedal bližnji strankin kongres, »na katerem se bo ustanovila *Delavska socialistična stranka za Slovenijo* ter obenem izvršilo vse potrebno za ujedinjenje jugoslovanskega delavstva«. »Rudolf Golouh, ki smo ga pred 11. kongresom JSDS in na njem videli še v vlogi sredinca/centrista, je tiste dni korakal med prvimi na levici« (Klopčič, 1960, 85). V uvodniku 1. številke *Ujedinjenja* je poudaril: »Naš program je – marksistični socializem. /.../ Kdor noče ujedinjenja, ta je izdajalec našega ljudstva. Voditelji stare socialnodemokratske stranke niso tega hoteli, zato

23 Centrumaštvo se idejno ni moglo ločiti od socialnega demokratizma, je pa zapazilo škodljive korake reformizma in oportunitizma v JSDS, kar ga je potiskalo v opozicijo in filokomunizem.

jih je delavstvo zapustilo. Slovenski delavec noče biti zadnji v krogu prebujenega ljudstva. Zaveda se, da je le on nositelj osvobojenja, ki pride neizbežno iz zmagovite Rusije /.../« (Golouh, 1951b, 412).

14. marca je bila v Ljubljani prva zaupniška konferenca DSSS; na njej so sodelovali delegati največjih delavskih središč, zastopniki posameznih sindikalnih organizacij in Društva študentov komunistov. Dnevni red je obsegal štiri točke: o vzrokih razkola (M. Lemež), o strankinem kongresu (R. Golouh), o organizaciji in taktiki (Viktor Koleča), o tisku (Ljudevit Vencajz). Diskusija je bila razgibana. Iz skopega zapisnika naj navedemo nekaj značilnih izjav: Albert Hlebec: »Oni (op. socialpatrioti) ne verujejo v revolucijo, mi pa verujemo«; D. Gustinčič: »Ustvariti si moramo sovjetsko republiko«; R. Golouh: »Naša naloga je, da se pripravimo za tisti čas, ko bo treba nastopiti, ko bodo v revoluciji velike države«; Jožef Čuden: »Stojim na stališču, da bi se vodstvo nove stranke nahajalo v rokah edinole delavstva, inteligenca naj bi pomagala /.../« (v Klopčič, 1969, 50). Konferenca je potrdila referate ter določila sklic strankinega ustanovnega kongresa za 11. april 1920 v Ljubljani. Obdobje med 2. in 3. marcem (sklep o izstopu iz JSDS, ustanovitveni manifest) ter 11. aprilom 1920 (ustanovni kongres) lahko potemtakem razumemo kot pripravljalno dobo nove komunistične stranke.

Na ustanovnem in obenem zadnjem zboru *Delavske socialistične stranke za Slovenijo*, ki je bil hkrati tudi prvi kongres *Komunistične stranke na Slovenskem /KPS/*, se je zbralo 54 delegatov, ki so zastopali 20 krajevnih organizacij z 12.000 člani (ti podatki kažejo, da je nova stranka organizacijsko napredovala v izredno kratkem času). Kongres je obsodil ministerializem, sprejel številne sklepe, statut in resolucijo o zedinjenju:

Strankin zbor DSSS izjavlja, da je nepretrgan razredni boj, ki ima za cilj odstranitev kapitalističnega družbenega reda, nujen pogoj popolni zmagi socializma. V ta namen je treba usmeriti vzgojno in organizatoričino delo stranke in sploh vse njene boje predvsem za tem, da se pokaže in ojači razredno revolucionarno stališče in zavest proletariata.

Strankin zbor stoji na stališču, da je vsako sodelovanje proletariata z meščanskimi strankami ob vsakem času, še posebno pa sodelovanje v sedanjih revolucionarni dobi za proletariat škodljivo in zato ga načeloma odklanja.

Da se borbena moč proletariata poveča, smatra strankin zbor takojšnje ujedinenje s *Socialistično delavsko stranko Jugoslavije /komunistov/ (SDSJ/k/)* za absolutno potrebno, zaradi česar razglša, da se smatra od danes naprej za sestavni del te stranke na temelju resolucij in sklepov velikonočnega kongresa lanskega leta (20.–22. aprila 1919) v Beogradu (ibid., 57).

Z vključitvijo DSSS v vsejugoslovansko komunistično stranko, ki je bila organizirana kot enotna, ne pa kot zveza strank, je nova (komunistična) stranka izgubila nacionalno obeležje ter od tedaj delovala v Sloveniji kot njena precej samostojna pokrajinska organizacija, z uradnim imenom *SDSJ/k/, pokrajinska sekcija za Slovenijo*. Programsko je prevzela idejni okvir skupne stranke, ki je temeljil na določilih erfurtskega programa nemške socialne demokracije iz l. 1891 (v Dowe in Klotzbach

/ur./, 2004, 187–192); odločila se je za strateško usmeritev stranke v revolucionarni razredni boj in za vključitev v Komunistično internacionalo ter v delovanju upoštevala stališča stranke o nacionalnem in agrarnem/kmečkem vprašanju. Iz akcijskega programa skupne stranke je prevzela odločitev za enotno republikansko državo z lokalno samoupravo pokrajin, okrožij in občin ter kot pomemben element sklep o povezovanju stranke z razrednim sindikalnim gibanjem. Sprejeti statut, ki je temeljil na statutu beograjskega združitvenega kongresa iz aprila 1919, je določal centralistično ureditev stranke, saj so bili centralnemu svetu SDSJ/k/ podrejeni vsi strankini organi: centralni in pokrajinski izvršni odbori, parlamentarna skupina in ves strankin tisk. V ožje (slovensko) pokrajinsko vodstvo so bili izvoljeni J. Petrič, R. Golouh, M. Lemež, A. Hlebec, V. Koleča, Robert Rinaldo. Dotedanji strankin tednik *Ujedinjenje* je nadomestilo komunistično glasilo *Rdeči prapor*.

Istočasno z ljubljanskim kongresom DSSS/KPS je potekal v Mariboru – na zahtevo štajerskega in koroškega članstva – izredni kongres JSDS. Delegate kongresa, ki so zastopali okoli 23.000 članov, sta nagovorila R. Golouh (v imenu DSSS) in A. Prepeluh (v imenu reformističnega krila JSDS). Kongres se je izrekel za zedinjenje jugoslovenskega proletariata, vključujoč zedinjenje s SDSJ/k/, in sklenil, da stranka izstopi iz bernske II. internacionale (Golouh, 1966, 207–208; Sigel, 1986). Mariborski kongres je slovensko JSDS usmeril v celoti na levo, hkrati pa je politično zedinjenje v enotni stranki naredilo konec izolaciji slovenskega delavstva.

Zanimivo je, kako so gledale na ustanovitev levičarske stranke v Sloveniji slovenske meščanske stranke. Liberalci so komuniste podcenjevali. /.../ dr. Ivan Tavčar je zapisal 18. aprila v *Slovenski narod*: »Dokažite nam, da je komunizem mogoč, dokažite nam to s svetlim mečem prepričevalnih argumentov, pa vam bomo vsi sledili. Revolver in pest pa nista taka argumenta. In tudi stavka ne!« Nasprotno pa se je nevarnosti komunizma dobro zavedalo vodstvo Slovenske ljudske stranke. Na zborovanju zaupnikov SLS je dejal njen tajnik dr. Fran Kulovec, da ima SLS dva nasprotnika, socialne demokrate in v zadnjem času še komuniste. Nato je nadaljeval: »Nasproti tem prekucijskim elementom moramo postaviti močno organizacijo, ki bo varovala red v državi, ki bo pospeševala rešitev velikih socialnih vprašanj.« Kulovec je potem govoril še o enem sovražniku, liberalizmu, a je znova poudaril: »Za edinega resnega nasprotnika /.../ smatramo s svojega stališča edino komunistično stranko. Boj prihodnosti, boj, ki se bo bojeval med strankami, je samo boj med krščanskim socializmom in komunizmom.« (Mikuž, 1965, 160–161).

13. aprila je bil na pogajanjih med delegati obeh kongresov (ljublanskega in mariborskega), ob navzočnosti predstavnikov izvršilnega odbora SDSJ/k/ (Filipa Filipovića, Sime Markovića, Mija Radoševića), podpisan sporazum o prenehanju obstoja JSDS (Filipič, I/1981, 68–69). Ta sklep je reformistično vodstvo JSDS že naslednji mesec – po aprilski železničarski in splošni stavki, ki je ni podprlo – preklicalo; maja 1920 je bila uradno obnovljena JSDS z glasilom *Naprej*. S tem sta se na Slovenskem dokončno razšli obe smeri marksističnega delavskega gibanja – revolucionarna in

reformistična – na področju politične organiziranosti,²⁴ ne pa tudi v sindikalnih organizacijah. Strokovna komisija slovenskih razrednih sindikatov je namreč že 28. marca 1920 sklenila, da pristopijo vsi socialistični sindikati Slovenije s svojimi podružnicami in odbori ter Strokovna komisija sama k Centralnemu delavskemu sindikalnemu svetu Jugoslavije /CDSSJ/. S tem je bil, vsaj začasno, dosežen pomemben uspeh pri zedinjevanju slovenskega socialističnega delavstva v revolucionarnim delavskim gibanjem v drugih jugoslovanskih pokrajinah (Stiplovšek, 1979, 159).

Prvo obdobje povojnega revolucionarnega vrenja na Slovenskem (1919–1923) so zaznamoval mezdna gibanja in številne stavke delavstva za izboljšanje mezdnih in delovnih razmer, ki so se odvijala pod okriljem strokovnih/sindikalnih organizacij. Največje socialnoekonomske boje sta vodili številčno najmočnejši sindikalno organizirani skupini delavstva, železničarji in rudarji; njihove stavke so sčasoma dobivale tudi politične razsežnosti. Vrhunec stavkovnega vala v Sloveniji in Jugoslaviji ali najbolj zaostren ekonomsko-politični boj v vsej državi se je zgodil z veliko železničarsko in splošno/generalno stavko (od 15. do 29. aprila 1920). Ta stavka, ki so jo vodili komunisti, še posebej izstopa zaradi krvavega nastopa policije proti demonstrantom, namenjenih na protestno zborovanje železničarjev na Zaloški cesti v Ljubljani (24. aprila 1920). R. Golouh, eden izmed bojevitih voditeljev ljubljanskega delavstva in železničarske stavke, pripoveduje:

Štrajk je trajal in vlada (dr. J. Brejca) ni kazala dobre volje, da bi uredila vprašanje železničarjev.²⁵ Stavkovni odbor je sklenil, da bodo razširili stavko na vso Jugoslavijo in s tem železničarski štrajk spremenili v solidarnostno akcijo vsega delavstva. To se je tudi zgodilo. S predlogom so takoj soglašali vsi rudarji in vse večje delavske skupnosti. Da bi dali stavki poseben poudarek, so sklenili, naj se delavstvo zbere na Zaloški cesti in od tam odkoraka v mesto in manifestira za svoje zahteve. Zbralo se je veliko ljudi, prišli so tudi rudarji iz Trbovelj, in vse bi se verjetno normalno končalo, če ne bi prav v trenutku, ko se je formiral sprevod, ki naj bi obhodil mesto, padel strel. Ta strel pa ni prišel iz množice, temveč z okna bližnjega Leonišča. Tisti, ki je streljal, ni bil prijatelj ljudstva. Ni meril na stražarje, ki so množico zadrževali, temveč na zbrano množico. Nato so streljali še žandarji in na cesti je obležalo 14 mrtvih. 21 ljudi je bilo hudo ranjenih. Množica se je nato razšla po stranskih

24 Delavsko gibanje na Slovenskem je bilo med obema vojnoma razcepljeno vsaj na tri osnovne idejnopolične smeri: socialnodemokratsko, komunistično in krščanskosocialistično (o slednji gl. Prunk, 1977). Nič drugače ni bilo na meščanski strani, kjer sta si stala nasproti dva tabora: katoliški/klerikalni (gl. Gašparič, 2007) in liberalni (gl. Perovšek, 1996).

25 Vzrok za aprilsko stavko je bila razveljavitev kolektivne pogodbe s strani Ministrstva za promet (marca 1920), ki so jo nadomestili z začasnim pravilnikom, s katerim so drastično poslabšali gnotni in službeni položaj železničarjev. Po začetku stavke 15. aprila se je ustavil ves železniški promet; meščansko časopisje je stavko takoj razglasilo za politično, Deželna vlada za Slovenijo pa jo je sklenila zadušiti s pomočjo vojske in policije. Zaradi ostrih vladnih ukrepov, ki so dajali videz izrednega stanja, in poskusa delne vzpostavitve prometa s stavkokazi, je stavkovni odbor pozval delavstvo v splošno stavko. Rudarji so prvi solidarnostno podprli železničarje; do hudih zaostritev je prišlo zlasti v trboveljskih revirjih, kjer je stavko zadušila vojska (Stiplovšek, 1979, 528–561).

ulicah in se spet zbrala na travniku pred hotelom Slon, tam, kjer danes stoji-
ta nebotičnik in poslopje banke. Tam sem na vogalu zbrani množici povedal,
kje tiče krivci za pokol, povedal, da delavstvo ne bo pozabilo svojih žrtev.
Pozval sem množico, naj zaupa svojemu stavkovnemu odboru, ki bo izdal
nadaljnja navodila. Nato se je množica mirno razšla (Golouh, 1975, 24–25).

Potem ko so oblasti s silo zadušile štrajk, so sledile aretacije komunističnih vo-
diteljev stavke po vsej Sloveniji z obtožbo, da – kot organizatorji – nosijo vso odgo-
vornost za zagrešena težka kazniva dejanja v času stavke; med priprtimi je bil tudi
R. Golouh. »Ko me je nekaj tednov zatem preiskovalni sodnik seznanil z vsebino
obtožnice /.../, sem ga še vprašal, koliko let zapora lahko dobim? /.../ Sodnik mi je
prijazno razložil, da me čaka v primeru obsodbe po določenih prvih dveh členov smrt
na vešalih, v primeru obsodbe po tretjem členu pa dosmrtna robija« (Golouh, 1966,
198–199). Golouha in njegove sodruge je pred zaporom rešila srečna okoliščina. Na
obisk v Slovenijo se je najavil prestolonaslednik Aleksander Karađorđević, ki je še
pred svojim prihodom, »s plemenito gesto amnestiral vse politične jetnike v Sloveni-
ji, tiste, ki so bili že obsojeni, in tiste, ki bi lahko še bili. /.../ in po milosti kralja so nas
poslali domov« (ibid., 202).

Mesec dni pozneje se je Golouh kot slovenski delegat udeležil drugega vseju-
goslovenskega kongresa komunistične stranke v Vukovarju (20.–24. junija 1920),
ki je sprejel komunistični program, utemeljen na izhodiščih ustanovnega kongresa
Kominterne marca 1919 (KI-I/1919), in spremenil ime stranke.²⁶ Program je izha-
jal iz ocene, da sta nastopila imperialistična faza v razvoju kapitalizma in obdobje
proletarskih revolucij; zato se bo KPJ – kot članica KI – bojevala za zrušitev meščan-
ske ureditve, vzpostavitev diktature proletariata in ustanovitev sovjetske republike
Jugoslavije, ki se bo vključila v predvideno sovjetsko federacijo balkansko-podona-
vskih republik. V skladu s takšno »revolucionarno« programsko usmeritvijo so bile v
»resoluciji« poudarjene naslednje temeljne partijske naloge: propagiranje revolucije,
oblikovanje bloka revolucionarnega proletariata v državi in enotne proletarske fron-
te balkansko-podonavskih držav, obramba Sovjetske Rusije ter populariziranje novih
oblik proletarske družbene in državne ureditve. Kongres pa ni sprejel opozorila KI o
večnacionalni naravi jugoslovenske države in zahteve, da bi morale imeti nacionalno
vprašanje v politiki KPJ večjo vlogo, temveč je še naprej vztrajal na »resoluciji o na-
cionalnem vprašanju«, sprejeti na ustanovnem kongresu (z nastankom jugoslovan-
ske države naj bi bilo rešeno tudi narodnostno vprašanje). Novi statut pa je poostril
merila za sprejem novih članov: člani partije so lahko postali samo mezdni delavci,
včlanjeni v združene sindikate. Hkrati je predvidel popolno centralizacijo partije, od-
pravo pokrajinskih izvršnih odborov ter ustanovitev oblastnih svetov in sekretaria-
tov s tem, da sekretarje postavlja centralni partijski svet kot svoje organe za izvajanje
partijske politike in povezovanje vodstva z oblastnimi organizacijami.

26 Na kongresu je sodelovalo 347 delegatov iz vseh krajev države; predstavljali so nad 800 organizacij z več kot 65.000 člani, medtem ko so imeli združeni sindikati nad 208.000 članov (gl. Vujošević in Kovačev /ur./, 1983).

S predloženimi kongresnimi dokumenti se niso strinjali vsi delegati. Golouh, denimo, je menil, da je treba odgovoriti predvsem na vprašanje, »ali sme zavedna manjšina z revolucionarno taktiko in akcijo potegniti za seboj večino in se polastiti oblasti«, pa tudi, da bi »kazalo utemeljiti misel o zvezi med industrijskim in kmečkim proletariatom« (1966, 227). Revolucionarnemu programu levice so ugovarjali *centrumaši* s »Politično deklaracijo«, ki jo je predložil Dragiša Lapčević; z njo so izrazili nestrinjanje z oceno položaja in sprejetimi nalogami partije (»osrednja naloga partije naj bo delo na socialnih reformah, na sindikalnem in prosvetnem delu«) ter zahtevali, da se sprejem programa odložijo do naslednjega partijskega kongresa. Nastopili so tudi proti centralizirani organizaciji KPJ in njenemu organizacijskemu povezovanju s sindikati.²⁷ Potem ko so bile zahteve *centrumašov* preglasovane, so privrženci D. Lapčevića predčasno zapustili kongres,²⁸ ki je odprl pot boljševiski ideologiji v jugoslovansko socialistično gibanje.²⁹

Ustanovitev *Delavske socialistične stranke na Slovenskem* je prinesla možnost, da se slovensko delavsko gibanje v celoti, kakor je tudi želelo, pridruži delavski stranki, ki naj bi zajela delavsko gibanje v državi. Sklep o združitvi slovenskega gibanja je bil potrjen na kongresu v Vukovarju. Ta zgodovinsko pomembni kongres, na katerem se je stranka SDSJ/k/ preimenovala v *Komunistično partijo Jugoslavije /KPJ/*, je obravnaval vsa sporna vprašanja tistega časa. Slovenski delegati – bilo jih je 25 in so bili vsi izvoljeni na velikih javnih zborovanjih – so na tem kongresu še vedno zagovarjali čisto svoja stališča. Poudarjali so svoje poglede na probleme tistega časa, zlasti na naloge delavskega gibanja v državi, ki je bila pretežno agrarna.³⁰ Vendar je kongres sprejel resolucijo, da se je treba pri nas bojevati z najbolj revolucionarnimi metodami razrednega boja (Golouh, 1975, 26).

Tej politični direktivi je R. Golouh nasprotoval in v svojem govoru pred delegati med drugim dejal: »Na ta kongres smo prišli v pričakovanju, da bomo izoblikovali in utrdili enotnost jugoslovanskega delavstva na osnovi marksističnega pojmovanja razredne borbe in realistične ocene političnega in gospodarskega položaja v državi z

27 T. i. »Kongres sindikalne združitve« (Beograd, 23. april 1919) se je izrekel za enotnost jugoslovanskega sindikalnega delavskega gibanja na načelih brezkompromisnega razrednega boja in vzajemne povezanosti partije in sindikata. Sindikalni kongres je sprejel sklepe ustanovnega partijskega kongresa o organizacijskem povezovanju partijskih in sindikalnih organov, njen centralni organ CDSSJ pa je bil med ustanovitelji *Profinterne* (Rdeče sindikalne internacionale) v Moskvi julija 1921 (gl. Milenković /ur./, 1983).

28 Posledica odhoda *centrumašev* je bila izvolitev izključno levičarskega partijskega vodstva; sestavljali so ga Pavle Pavlovič, Jakov Lastrič, Sima Marković, Filip Filipović, Vladimir Čopić.

29 Razkol med centrom in levico znotraj KPJ se je še poglobil po 2. kongresu Kominterne (julij/avgust 1920), na katerem so sprejeli »21 pogojev« za sprejem delavskih partij v Kl. 25. septembra 1920 so *centrumaši* objavili svoj opozicijski »Manifest«, s katerim so nastopili proti idejam ruskega »oktobra« ter obtožili Kominternu za razkol v mednarodnem gibanju. Partijsko vodstvo je 53 podpisnikov »Manifesta opozicije« decembra 1920 izključilo iz KPJ (gl. Lešnik, 1993, 289–293).

30 Večina slovenskih delegatov se je vzdržala glasovanja o programu, statutu in resolucijah kongresa. Kongresne dokumente, vključno s sklepom, da se stranka preimenuje v KPJ, je potrdil šele referendum med slovenskim članstvom po kongresu.

nerazvito industrijo, s skrajno reakcionarno buržoazijo in z večidel neprosvetljenim kmečkim ljudstvom. Temu pričakovanju se nismo odrekli in se nočemo odreči. /.../ (Predsednik Kominterne) G. Zinovjev se moti, ko misli, da je moč tudi pri nas izvesti revolucijo po ruskem zgledu. Naš današnji položaj se bistveno razlikuje od ruskega po februarški/marčni buržoazni revoluciji leta 1917, ki je sprožil poraz na fronti. /.../ Zato menim, da bi bilo potrebno opozoriti Zinovjeva, da jugoslovanski proletariat ne more postati v doglednem času potencialna revolucionarna sila, mu objektivno pojasniti, da njegove spodbude še ne moremo izvajati zaradi naših posebnih razmer, ki so naravna posledica dosedanjega zgodovinskega razvoja jugoslovanskih narodov. Pogoji za revolucijo bodo sčasoma brez dvoma dozoreli tudi pri nas, zdaj še niso. /.../ Nedvoumno kaže precizirati, da je vsaki partiji, članici III. internacionale, dovoljeno uravnavati svojo aktivnost po zgodovinskih, političnih in gospodarskih razmerah v svoji državi« (Golouh, 1966, 227–229, 231).

IV.

Soočen z znotrajpartijsko razcepljenostjo se je Golouh, ki so mu bili idejno bližji *centrumaški* nazori, vrnil k socialnim demokratom. France Klopčič, v tistem času član Društva študentov komunistov, je takole ocenil svojega starejšega sodruha: »Rudolf Golouh, mlado socialist iz leta 1918, zelo samosvoja in značilna osebnost tiste dobe, živahna, energična in iznajdljiva, je po vukovarskem kongresu še nadalje omahoval; ni se mogel ločiti od sredinskih utvar, dokler ni naposled zapustil po treh mesecih nihanja komunistične stranke in se – vrtljiv politik! – zatekel nazaj v socialnodemokratsko« (Klopčič, 1969, 168–169). Ta precej subjektivna ocena ne upošteva Golouhovega širokega horizonta, ki se je gradil skozi teoretično in praktično delo v slovenskem, jugoslovanskem in tudi evropskem, še posebej italijanskem socialističnem gibanju – pred, med in neposredno po veliki vojni. Odločitev »za« revolucionarni program KPJ ali »proti« njemu zanj zagotovo ni bila preprosta, je pa zato objektivneje ocenil, kar mu je zgodovina pritrnila, da »pogoji za (socialistično) revolucijo pri nas, zdaj še niso dozoreli« (Golouh, 1966, 229).

Na 12. kongresu JSDS v Celju (31. oktobra in 1. novembra 1920) je bil Golouh postavljen – na predlog delegatov iz Maribora in Mežiške doline – na kandidatno listo JSDS in izvoljen za poslanca v jugoslovansko ustavodajno skupščino,³¹ ki je sprejela vidovdansko ustavo (28. junija 1921).³² S sprejetjem »Zakona o zaščiti države« (2. av-

31 Na volitvah v konstituanto 28. novembra 1920 sta obe delavski listi (JSDS in KPJ) prejeli 45.830 glasov; vsaka stranka je dobila po 6 poslanskih mandatov (gl. Melik, 1962, 46–48; Balkovec, 2011, 209, 226, 292). Moč KPJ pa je bila s sprejetjem »Obznane« (razglasa vlade Kraljevine SHS, 29. decembra 1920), s katero je do sprejema ustave prepovedala vsako komunistično organizirano delovanje in propagando, izničena.

32 Slovenski poslanci JSDS, ki so se zavzemali za federativno državo, so glasovali proti sprejemu vidovdanske ustave (Etbín Kristan, Josip Kopač in Milan Korun), medtem ko se preostali trije (Anton Kristan, Zvonimir Bernot in R. Golouh) volitev niso udeležili (Perovšek, 1996, 201). Sicer je Ustava imela dokaj obsežno poglavje o človekovih pravicah (II. oddelek) in se je po tej plati lahko merila z ustavnimi ureditvami, ki so bile značilne za Evropo. Očitno je, da je na oblikovanje tega in naslednjega poglavja (III. oddelek) vidovdanske ustave vplivala nemška/weimarska ustava iz leta 1919, še zlasti pri oblikovanju socialnoekonomskih pravic (Lešnik, 2000, 101).

gusta 1921), ustavnega akta, ki je vsem komunističnim poslancem odvzel mandate in poslansko imuniteto ter opredelil komunistično dejavnost kot hudodelsko in nezakonito, je bila KPJ potisnjena v ilegalo.³³

Tega dne se je zaključilo obdobje velikih javnih političnih bojov jugoslovanskega delavstva v letih po prvi svetovi vojni, v letih, ko so pod vtisom vojnih strahot, propadajočih velikih monarhij, oktobrske revolucije in idejnih preusmeritev v delavskem gibanju ljudske množice skušale z zaletom prehiteti čas in uresničiti svoje cilje, čeprav za to še niso bili dani vsi pogoji. Skrajšati je bilo treba korak, pregledati razsodno položaj, znova pregrupirati sile. Zgodovina naših socialnih bojov je stopila v drugo obdobje, ki ni bilo lahko niti za komunistično niti za socialistično smer. To obdobje je bilo mnogo daljše, manj svetlo – trajalo je vse do druge svetovne vojne, ko so se revolucionarne sile znova zbrale in se naposled uveljavile (Golouh, 1966, 248–249).

V bistveno drugačnih razmerah so že zaradi legalnega položaja delovali socialni demokrati, ki so uživali tudi določeno oblastno podporo. Razvoj tega političnega subjekta v dvajsetih letih je bil v Sloveniji zelo zapleten in poln obratov. Februarja 1921 sta se Etbin Kristan in Zvonimir Bernot v imenu slovenske JSDS na Dunaju udeležila mednarodne socialistične konference – ustanovnega kongresa *Druge in pol internacionale*, (Zwehl, 1978, 133), vendar se slovenski socialni demokrati v to, t. i. centristično internacionalo organizacijsko niso vključili, so pa priznali njen program za svojega. V letu 1921 se je JSDS, enako kot KPS leto dni pred tem, vključila v vsejugoslovansko povezavo. Po dolgih pogajanjih med desnimi reformisti in centristi so se 1. in 2. januarja ter nato še 2. avgusta 1921 v Beogradu sestali delegati JSDS, Socialistične delavske stranke Jugoslavije (SDSJ)³⁴ in Socijalističke radničke parije Jugoslavije (SRPJ) ter oblikovali Socialistično skupnost Jugoslavije kot predhodno tvorbo vseh socialnih reformistov Jugoslavije. Vse tri stranke so se nato 18. decembra 1921 na konferenci v Beogradu združile v *Socialistično stranko Jugoslavije* (SSJ). Nova združena stranka ni pristopila k nobeni od treh obstoječih internacional, temveč se je v svojem *Manifestu* izrekla za enotnost »svetovnega proletariata« in ustanovitev (skladno s centrističnim položajem) ene same internacionale, hkrati pa je podprla *Mednarodno federacijo sindikatov* s sedežem v Amsterdamu. V »minimalnem programu« si je stranka prizadevala, da ne bi zaostrovala odnosov z buržoaznim režimom, tako da se je izogibala revolucionarnim frazam in nalogam; da bi pridobila kmečko prebivalstvo, je SSJ v program vnesla še agrarno reformo in druga »kmečka« vprašanja. Statut je določal centralistično ureditev stranke z glavnim odborom /GO/ na čelu in krajevnimi ter oblastnimi (pokrajinskimi) upravami. Člani GO SSJ iz

33 Prvi sekretar ilegalne KPJ je bil Triša Kaclerović (1879–1964), novinar, advokat, politik, soustanovitelj Srbske SDS in pozneje KPJ.

34 Potem ko so bili centrumaši decembra 1920 izključeni iz KPJ, so delovali do združitve v SSJ pod prvotnim imenom – SDSJ (seveda brez oznake »komunistov«).

Slovenije so postali E. Kristan, R. Golouh, M. Korun, J. Kopač in Z. Bernot ter F. Koren kot namestnik (Milenković, 1974, 80–81). JSDS se je zadnjikrat sestala na 13. kongresu 26.–27. decembra 1921 v Trbovljah, ki je bil hkrati tudi pokrajinski kongres SSJ za Slovenijo. Delegati so sprejeli in potrdili ključne dokumente centrale (manifest, program in statut SSJ) ter izvolili pokrajinsko načelstvo (strankin voditelj je postal Z. Bernot), pokrajinski odbor in člane glavnega odbora SSJ iz Slovenije³⁵ (ibid., 96–98). V začetku januarja 1922 je SSJ ustanovila še svoje sindikate – *Glavno delavsko zvezo Jugoslavije*, zasnovano na treh temeljih: 1. na osnovi razrednega boja najemniškega delavstva za izboljšanje gmotnega in družbenega položaja ter končno osvoboditev od kapitalističnega načina proizvodnje; 2. na mednarodni povezavi v Amsterdamski sindikalni internacionalni ter njenih strokovnih zvezah in 3. na popolni strankarski neodvisnosti (Stiplovšek, 1979, 239).

Vstop v jugoslovansko socialistično stranko ni v celoti izpolnil Golouhovih pričakovanj, saj se stranka ni utrdila niti na državni niti na slovenski ravni. Podobno kot KPJ so tudi SSJ pretresala notranja nesoglasja med ortodoksnim in demokratičnim krilom (slednjemu je pripadal Golouh) glede vodenja političnega boja in odnosa do osrednjega vodstva v Beogradu, do statuta in drugih odprtih vprašanj, kar je za posledico imelo slabitev moči, stagnacijo in krizo socialističnega gibanja v Sloveniji (gl. Deželak Barič, 2017, 93–98). Demokratično usmerjeni Golouh, kot kažejo dokumenti in njegova osebna pričevanja, se v te strankarske politične spore ni želel še naprej aktivneje vključevati, pač pa se je obrnil k socialni in sindikalni politiki, k boju za »socialno« državo. Medtem se je preselil iz Ljubljane v Maribor (1923); od tedaj naprej (do začetka druge svetovne vojne) je bil vodilni socialist v severovzhodni Sloveniji.

Ne gre prezreti, da Golouhovo »mariborsko obdobje« med drugim časovno sovpada z veliko svetovno gospodarsko krizo (1929–1934), ki je prinesla veliko brezposelnost, draginjo, revščino itn. Zato je bilo še toliko bolj pomembno njegovo delo na mnogih področjih, kjer je lahko nenehno opozarjal na socialno problematiko in apeliral na potrebo po reševanju perečih socialnih vprašanj malega človeka, delavca in kmeta. Eni takih sta bili novinarstvo in urednikovanje, saj je prav tu videl možnost za odmevnost nerešenih socialnih problemov. V tem smislu je ustanovil in urejal politični dnevnik socialistične usmeritve *Delavska politika* (1926–1941), kot novinar in član uredniških odborov sodeloval pri medvojnih leposlovnih, poljudnoznanstvenih in političnih revijah *Enakost* (1920–1923: sprva glasilo JSDS, od avgusta 1922 pa SSJ za Slovenijo in Kmečko delavske zveze), *Socialist* (tednik SSJ za Slovenijo, 1923–1925), *Pod lipo* (mesečnik za »slovensko delovno ljudstvo«, 1924–1928), *Svoboda* (mesečnik delavske kulturne in telovadne zveze Svoboda, 1925–1927 in 1929–1936) idr., pomagal pri nastanku tednika delavsko-kmečkega gibanja *Neodvisnost* (1936–1937) itn. Nadalje je vseskozi deloval kot združni organizator (o tej tematiki je l. 1926 objavil delo *Zveza gospodarskih zadrug za Jugoslavijo*) in

35 V GO SSJ so bili delegirani E. Kristan, Golouh, Korun, Kopač in Ignac Kaiser za člane ter M. Čobal in Filip Kisovar za namestnika.

bil deset let ravnatelj borze dela, kar samo po sebi govori, da mu je bila problematika brezposelnosti, prenizkih mezd in siceršnjih socialnih stisk dodobra znana.

Do leta 1928 sem se intenzivno ukvarjal tudi z delom v združništvu. Osrednjo organizacijo vseh potrošnikov in produktivnih zadrug je predstavljala *Zveza delavskih gospodarskih zadrug Slovenije*. Glavni člani te zveze so bili Delavsko konzumno društvo z vsemi podružnicami, konzumna društva rudarjev ter razne druge produktivne in vzajemno podporne delavske hranilne in kreditne zadruge. Ta mreža zadrug je bila razpredena po vsej Sloveniji. Imele so kar precej prometa in njihova vloga je bila precej koristna in pomembna. Delavski listi so neredko lahko izhajali le ob gmotni podpori teh zadrug. To je bilo v redu, ker so bile zato tudi ustanovljene. Izkazale so se tudi za dolgotrajnih mezdnih bojev in štrajkov (Golouh, 1966, 326).

Zagotovo je Golouhovo uspešno in široko družbeno delovanje – s katerim si je nesporno pridobil potrebno avtoriteto in spoštovanje ne samo delavstva, temveč tudi vseh političnih strankarskih vodstev – vplivalo na to, da je bil (kot socialist) imenovan v prvi banski svet Dravske banovine (1930);³⁶ položaj banskega svetnika je bil brez dvoma ugleden in pomemben. V ospredju delovanja banskega sveta so bila v tistem času predvsem prizadevanja za omilitev gospodarsko-socialne krize, razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji in razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine (Stiplovšek, 2006). Golouh, kot kažejo zapisniki, je bil eden izmed njegovih aktivnejših članov (1930–1935) in je »v njem opravil pomembno delo za omilitev socialne stiske delavskih in kmečkih slojev, zlasti prek bednostnega sklada, oziroma za povečanje gmotne osnove banovine za reševanje številnih problemov v času gospodarske krize« (Stiplovšek, 2010, 73). V letih 1933–1935 je opravljal funkcijo podžupana občine Maribor. Golouh je med drugim dal pobudo za ustanovitev zadruge Mariborski teden (ta je, pod njegovim predsedovanjem, v letih 1932–1939 prirejala vsakoletno gospodarsko razstavo in turistično prireditev »Mariborski teden«), za zgraditev Delavskega doma in azila za brezposelne delavce v Mariboru ter za ustanovitev delavske zadruge, ki je gradila eno- in dvodružinske hiše v Magdalenskem predmestju Maribora (današnjem Taboru) – delavsko stanovanjsko kolonijo kot socialni program (po načrtih arhitekta Ivana Vurnika).³⁷ »Dosti opravka mi je dala tudi ustanovitev zavarovalne zadruge

36 Uvedba šestojanuarske diktature kralja Aleksandra leta 1929 je prinesla ukinitve ustavnosti in parlamentarizma ter prepoved delovanja političnih strank. Zakon o preimenovanju Kraljevine SHS v Jugoslavijo in njeno razdelitev na 9 banovin (3. 10. 1929) je pomenil tudi konec vseh oblik samouprave oziroma avtonomije. Za Slovenijo je bil še poseben udarec razpust ljubljanske in mariborske oblastne skupščine, ki sta mdr. opravljali tudi nekatere funkcije parlamentarnih predstavništev (gl. Stiplovšek, 2000). Banovino je vodil ban, ki ga je na predlog predsednika vlade imenoval kralj; posvetovalna vloga pa pripadala banskemu svetu, ki ga je postavil notranji minister. Banski svet Dravske banovine (v njo sta bili združeni prejšnji oblasti, ljubljanska in mariborska) je začel delovati januarja 1931; sestavljen je bil iz predstavnikov vseh 24 okrajev in večjih mest ter je štel 40 članov.

37 Glej »Vurnikova delavska kolonija«; dostop: <http://www.gradimo.com/zanimivosti/kulturna-dediscina/ivan-vurnik/vurnikova-delavska-kolonija> (21. 1. 2019).

Drava, edine ustanove te vrste na združni podlagi v Jugoslaviji. Ta ljudska zavarovalnica se je naglo razvila. V nekaj letih je lahko zgradila sredi Maribora dve visoki stanovanjski stavbi. /.../ In še marsikaj podobnega sem začel. Če bi mi dovolili, bi reorganiziral na združni podlagi še mestna občinska podjetja!» (Golouh, 1966, 388–389).

»Pri vseh teh različnih opravkih sem se lotil še pisanja gledaliških iger« (ibid., 390). Golouhova *Kriza* (socialna drama v šestih slikah)³⁸ je bila prvič uprizorjena 30. aprila 1928, večer pred 1. majem, v ljubljanski Drami:

Socialna drama *Kriza* je odlomek naše zgodovine. Govori o velikih štrajkih v Trbovljah, vseh drugih velikih gibanjih, kar jih je bilo tedaj, pa tudi o krizi, ki je nastala v našem delavskem gibanju po vzponu v prvih povojnih letih. Hkrati pa je v njej izraženo upanje, da se bo gibanje, ki je bilo tedaj na tleh, spet vzdignilo, kar se je tudi zgodilo. S to dramo se je prvič predstavil javnosti tudi ljubljanski *Delavski oder* (1928), ki je pod vodstvom Bratka Krefta (to je bila njegova prva predstava v ljubljanski Drami) pokazal visoko stopnjo umetniške ambicije. Notranja sila dejanja je bila oprta na dinamiko valujočega razpoloženja množic. Delavci in delavke so predstavljali sami sebe; živeli so se tako dobro v svoje vloge, da so pozabili, da so na odru in ne na delovnem mestu ali na zborovanju. V tej igri je nastopilo nad sto ljudi, med njimi kot akterji tudi takratni študentje Edvard Kardelj, Boris Kidrič in Franc Kimovec-Žiga. Predstava je imela velik odmev (Golouh, 1966, 363; 1975, 56).

Tudi naslednja Golouhova gledališka dela je občinstvo navdušeno sprejelo. Komedijo: *Groteska sedanjosti*³⁹ so prvič uprizorili 2. februarja 1932 v mariborskem Narodnem gledališču. Na istem odru sta bili 19. januarja 1935 tudi prva izvedba *Od zore do mraka: živalska komedija, basni za odrasle*⁴⁰ in premiera igre v treh dejanjih *Krisalida*⁴¹ (1940). Grotesko v treh dejanjih, *Veseli večer točaja bogov*, je Golouh napisal po drugi svetovni vojni (1966).⁴²

38 Drama je izšla nekoliko predelana v knjigi, ki je danes bibliofska redkost (Golouh, 1927).

39 »V tej groteski nastopajo vsi glavni akterji tedanje evropske politike: Chamberlain, Briand, Stresemann, Mussolini itn. Banska uprava v Ljubljani je najbrž mislila, da sem napisal *Krizi* podobno delo, ki mi je bilo prineslo nemalo sitnosti, zato je hotela pred uprizoritvijo vedeti, v čem je stvar. Vse bi se bilo verjetno srečno končalo, če se ne bi v igri norčeval tudi iz takrat vsemogočnega Mussolinija. Tu se je pokazala vsa servilnost slovenske oblasti do rimskega diktatorja« (Golouh, 1966, 390).

40 »V igri nastopa sprti živalski svet od viteškega leva do zvite lisice, ki vse pretenta in pomaga do zmage oslu, ki ga živali izvolijo za svojega suverena in kronajo z bleščečo kraljevsko krono. Oslu so odločali o usodi narodov. Svet je brezumno dirjal v propast pod vodstvom praznoglavih firerjev« (ibid., 391).

41 »Igrokaz *Zapredek* (*Krisalida*) sem zaključil optimistično: uporna človeška misel snuje dalje, je nepremagljiva, izvije se kot metulj iz zapredka in razprostre znova svoje bleščeče peruti. Tako sem v letih teme in diktature, ko je bilo tako težko govoriti ljudem neposredno, skušal vsaj v tej obliki vžigati vero v svetleše dneve« (ibid.).

42 Golouhova tri dramska dela (*Kriza*, *Krisalida*, *Veseli večer točaja bogov*) so izšla v knjižni izdaji (1976).

V.

V naraščajočih domačih in mednarodnih zaostritvah v tridesetih letih je tudi na Slovenskem prišlo do političnega povezovanja delavskega razreda in drugih demokratičnih sil proti fašizmu, za mir, demokratične svoboščine in socialno pravičnost. Ob programski usmeritvi mednarodnega ljudskofrontnega gibanja je bil v slovenskem ljudskofrontnem programu temeljno vodilo boj za rešitev narodnega vprašanja, izražen v prizadevanjih za gospodarsko, politično in kulturno samostojnost Slovenije (Nedog, 1978). Skladno s svojimi političnimi nazori se je Golouh julija 1936 pridružil Kmečko-delavskemu gibanju, ki je delovalo v duhu takratnih ljudskih front, to je v povezovanju vseh naprednih sil v državi, ne glede na strankarsko pripadnost; pobudnik tega povezovanja je bila KPJ. Seveda ne gre prezreti, da je to bilo v času španske državljanske vojne (1936–1939), ko sta se svetovna in domača javnost polarizirali na zagovornike demokracije na eni in trde roke na drugi strani, hkrati pa sta italijanski fašizem in nemški nacizem že nedvoumno sporočala svoje zahteve po priključitvi novih ozemelj, če ne zlepa, pa z novo vojno. In nadaljevanje tega povezovanja se je steklo v OF in narodnoosvobodilni boj v času okupacije med drugo svetovno vojno.

Potem ko se je Golouh pred nemškim okupatorjem umaknil iz Maribora v Ljubljano (aprila 1941) – »pobegnil sem pravočasno, bil sem eno uro hitrejši od gestapa« (1966, 402) –, se je takoj vključil, tako kot socialistično delavstvo, ki mu je pripadal (ne pa tudi uradno vodstvo slovenske socialistične stranke),⁴³ v *Osvobodilno fronto slovenskega naroda* in postal član njene gospodarske komisije.

Vodstvo OF mi je med drugim zaupalo organizacijo beguncev iz Primorja. (Po nalogu OF sem pisal od vsega začetka tudi proglase za pripadnike okupacijske vojske v njihovem jeziku.) Sestavlil sem poseben odbor iz pet vidnejših oseb, ki so morale pobegniti pred fašisti iz Julijske krajine, in z njihovim sodelovanjem kmalu pridobil za OF večino primorske emigracije. Na Upravi za delo mi je uspelo prodreti s predlogom, da se natisnejo nove delavske knjižice, ki naj bi veljale hkrati kot osebna izkaznica in katere naj bi izdajala omenjena uprava v svojem delokrogu brez ingerence in kontrole okupacijske oblasti. Tako so vsi tisti, ki jih je policija lovila, lahko zahtevali novo delavsko knjižico; takoj in brez težav so jo lahko dobili, le osebne podatke so si morali izmisliti. Tako so mnogi člani OF ušli policijski kontroli in zaporu, mnogi so se lahko neovirano prebili skoz okupatorjeve kontrolne postaje ob žični zaporu krog Ljubljane. Pridružili so se večidel partizanom. Pošiljal sem hkrati ljudi, ki jih je policija zasledovala, po zanesljivi poti skozi žično oviro pri Šentvidu. Toda vse take stvari ostanejo le nekaj časa prikrite. Kmalu sem postal zrel za pot v zapor (ibid., 404).

43 Ob napadu na Jugoslavijo je v Ljubljani na pobudo Slovenske ljudske stranke in bana Dravske banovine Marka Natlačena nastal *Narodni svet za Slovenijo*. Ta je 10. aprila razglasil, da prevzema oblast v Sloveniji. V njem so sodelovali predstavniki SLS, Jugoslovanske nacionalne stranke, Narodnoradikalne stranke, Samostojne demokratske stranke in tudi Socialistične stranke Jugoslavije; skratka predstavniki vseh slovenskih strank razen komunistov, ki jih z utemeljitvijo, da niso legalna stranka, niso vključili v delo odbora. Odklonili so tudi predlog KPS, da bi Narodni svet postal Obrambni svet (gl. Mikuž, 1/1960, 48–52).

Potem ko so po kapitulaciji Italije v Ljubljano prišli Nemci, so ga zaradi sodelovanja v OF januarja 1944 aretirali in junija poslali v koncentracijsko taborišče Dachau – »grozot dachauskega taborišča, te nemške množične človeške klavnice, ne bom opisoval« (ibid.) –, kjer je dočakal konec druge svetovne vojne in se vrnil v Ljubljano.

Po vojni je bil sprva zaposlen na Upravi za delovno silo, nato kot tiskovni referent na Poverjeništvu za kulturo in umetnost pri Mestnem ljudskem odboru Ljubljana. Poleg tega je bil sourednik lista *Gradimo* (vestnik Osvobodilne fronte Ljubljana, 1948–1951) in predavatelj. Po upokojitvi (1950) se je posvetil zgodovini delavskega in socialističnega gibanja v Sloveniji ter še dve desetletji delal kot honorarni sodelavec Vojaškega zgodovinskega inštituta in Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. V tem času je skupaj z Dušanom Kermavnerjem uredil zbornik *Socialistično gibanje v Sloveniji* (1951), sodeloval kot sourednik in prevajalec pri izdaji *Zbornika dokumentov o NOV v Sloveniji* v 11 knjigah (1952–1964) ter napisal že citirano avtobiografsko delo *Pol stoletja spominov. Panorama političnih bojov slovenskega naroda* (1966). Zveza novinarjev Jugoslavije mu je 29. oktobra 1970 podelila »srebrno plaketo« za 25-letno delo (1945–1970) v novinarstvu in poseben prispevek k razvoju novinarstva in novinarske organizacije.⁴⁴ (v Arhiv Slovenije: AS/428). Svoje bogato življenje je sklenil v Ljubljani, 23. decembra 1982.

Vpogled v Golouhovo sila razgibano življenjsko in še posebej politično pot brez dvoma pritrjuje, da imamo opravka ne samo s pronicljivim družbenim opazovalcem, temveč tudi akterjem, ki je bil dovolj blizu oblastnim strukturam, obenem pa od njih dovolj oddaljen, da je lahko ohranil svoj politični »jaz« v turbulentnih časih prve polovice 20. stoletja. Hkrati pa ne gre spregledati, da je v svojem družbenem delovanju vseskozi zvesto sledil svojemu mladostniškemu idealu/poslanstvu, ki ga je našel v »apelu« Petra Kropotkina (»o dolžnosti do soljudi«), saj je bil vseskozi predan skrbi za izboljšanje položaja zapostavljenih delovnih ljudi, in to ne glede na svojo vsakokratno politično usmeritev znotraj socializma. In takšen bo zagotovo ostal zapisan tudi v slovenski zgodovini tistega družbenega časa, ki ga je (ne)posredno (so)ustvarjal.

44 Arhiv Slovenije (Ljubljana): SI_AS/428, Golouh Rudolf.

19.

Notranji in mednarodni vidiki španske državljanske vojne (1936–1939)

V: Jože Hočevar (ur.), *Slovinci v španski državljanski vojni / Gli Sloveni nella Guerra civile spagnola / Eslovenos en la Guerra Civil española / Slovenians in the Spanish Civil War*. Zbornik referatov znanstvenega simpozija v Kopru, 12. februarja 2010, pod pokroviteljstvom vlade Kraljevine Španije. Koper: Združenje protifašistov in borcev za vrednote NOB, 2010, str. 11–35 [Referat].

Razprava se v prvem delu osredotoči na analizo španske družbe v obdobju med prvo in drugo republiko (1875–1931), še posebej socialne strukture in razrednih nasprotij v njej ter vzrokov zapletenih socialno-političnih odnosov v obdobju druge španske republike, ki so pripeljali do politične družbene polarizacije. Polarizacija je dosegla kulminacijo s parlamentarnimi volitvami 16. februarja 1936 in je posledično vodila v državljansko vojno (1936–1939). Heterogenost republikanskega tabora Ljudske fronte je imela za posledico, da je bil španski socializem večstrankarski, pa tudi družbena revolucija leta 1936 je bila večstrankarska.

V drugem delu razprave je poudarek na odzivu mednarodne skupnosti na državljansko vojno (med levim in desnim taborom) v Španiji, še posebej na vzrokih za politiko (ne)vmešavanja, na vlogi Komunistične internacionale in nacifašističnega tabora ter v tem kontekstu na tuji intervenciji in posledično oblikovanju Mednarodnih brigad prostovoljcev.

Prolog

V uvodu velja spomniti, da je španska državljanska vojna uradno trajala skoraj tri leta (od 17. julija 1936 do 1. aprila 1939) in je terjala – po različnih ocenah – od pol do enega milijona človeških žrtev. Obenem je ta vojaški spopad »dveh Španij« – militaristične in demokratične – globoko polariziral tako domačo/špansko kot svetovno javnost v tridesetih letih prejšnjega stoletja. Medtem ko so imele domače konservativne sile (aristokracija, falangisti, monarhisti, karlisti, katoliška cerkev idr.) ter vojaška hunta zaslombo v nemškem nacizmu in italijanskem fašizmu, je demokratična svetovna javnost aktivno podprla obrambo Španske republike, ki jo je vodila legalno izvoljena koalicija ljudske fronte (socialisti, republikanci, komunisti, anarhisti, anarhosindikalisti idr.). Hkrati je imel ta spopad simbolni pomen; medtem ko je za demokratično javnost predstavljal neomajno voljo za ohranitev demokracije in odpor zoper fašizem, je na drugi strani, za evropsko desnico pomenil poslednji preizkus na poti k obračunu svetovnih razsežnosti. Toda tragika krvavega spopada za Pireneji ni le v tem, da levici ni uspelo ustaviti napadalnega pohoda desnice, pač pa v tem, da ga je posebej usodno opredelilo dejstvo, da sta se na španskih tleh spopadli tudi dve levici in dve videnji revolucije, komunistična in anarhistična, torej pristaši premišljene revolucionarne organizacije na eni in množične spontanosti na drugi strani.

Da bi razumeli globlje vzroke tega širokega prizorišča vojnega spopada – če poplošimo – med taboroma protifašizma in reakcije, moramo vsekakor upoštevati tudi temeljno razvrstitev družbenih, ekonomskih in političnih silnic, ki so Španiji krojile usodo v tridesetih letih prejšnjega stoletja, to je krepitev demokratičnega in republikanskega gibanja, reševanje agrarnega in narodnostnega vprašanja ter regionalne avtonomije, nadalje vprašanje odnosov med delom in kapitalom, vprašanje življenjske ravni najširših delovnih slojev prebivalstva in njihovega izobraževanja, oblikovanje ljudske fronte /LF/ idr.

Vojaški udar (*pronunciamento*)¹ generala Francisca Franca je namreč napovedal le končnico daljšega procesa in končnega obračuna med »dvema Španijama«, to je med dvema antagonističnima stranema: med sproletariziranimi delavskimi in kmečkimi množicami ter zavezniškimi demokratičnimi sloji na eni z vladajočimi razredi zemljelastniške oligarhije, bogatega meščanstva, visoke duhovščine, monarhistov, militaristov in falangistov/fašistov na drugi strani. Preprosto rečeno, ni bilo več prostora za obe, to je za tradicionalno, v preteklost zarzto Španijo ter za pričakovano/zeleno socialno revolucijo republikansko-proletarske smeri, ki naj bi v Španiji razrešila nakopičena odprta socialno-ekonomska in regionalna vprašanja, ne nazadnje pa tudi pospešila procese demokratizacije in modernizacije.

Za izhodiščno in hkrati stično točko pričujoče razprave bomo vzeli parlamentarne volitve v *Cortes* 16. februarja 1936, saj le-te predstavljajo kulminacijo politične polarizacije španske družbe, ki je vodila v vojni spopad, hkrati pa je volilni rezultat z zmago Ljudske fronte pomenil tudi nedvoumno sporočilo ključnim političnim dejavnikom v mednarodni skupnosti, tj. zahodnim demokracijam, fašističnim silam ter Sovjetski zvezi (in posledično Kominterni).

Te volitve so prvič v zgodovini druge republike (1931–1939) pomenile enakovreden spopad med velikima, kohezivnima levima in desnima zavezništvoima; prvo je prejelo nekaj več kot 4,7 milijona glasov, drugo nekaj manj kot 4 milijone, medtem ko je bil center z manj kot 450.000 prejetimi glasovi tako rekoč politično nevpliven. Ob tem velja spomniti na uveljavljeni večinski sistem, ki je na eni strani silil politične stranke v ustanavljanje velikih predvolilnih koalicij (tudi programsko raznorodnih, kot je bilo to v španskem primeru, tako na levi kot desnici), na drugi strani pa je podelil zmagovitemu taboru (levemu bloku) nesorazmerno večje število poslanskih mest glede na prejete volilne glasove. Viri sicer navajajo malenkostno različne številke (gl. npr. Tunon de Lara, 1971, 86), odražajo pa dejansko razmerje moči v 473-članskem kortesu, in to v prid levemu bloku: 285 poslanskih mest proti 131 desnici in 57 centra.²

Ob volilni zmagi levega tabora seveda ne gre spregledati, da se Ljudski fronti niso pridružili anarhisti, brez dvoma najbolj pomemben revolucionarni dejavnik v španski družbi, so pa voditelji anarhističnih strank v zadnjih dneh volilne kampanje podprli Ljudsko fronto, in to proti tradicionalni praksi bojkotiranja volitev (*no votad*), kar je slednji prineslo okoli 800.000 glasov, odločilnih za njeno zmago nad desnico.

Pomen tega preobrata je izjemen za nadaljnji tok španskih dogodkov, saj so anarhisti dotlej na splošno nasprotovali političnemu delovanju – strankam, volitvam in parlamentu – v korist vztrajnemu sindikalnemu boju, veri v spontano revolucijo in ideji o revolucionarni splošni stavki. Zavračali so vse vsiljene avtoritete v kakršnikoli

1 Vojaški udar je uradno vodila t. i. Zveza nacionalne obrambe (*Junta de Defensa Nacional*), zato so vstajniki dobili ime »nacionalisti«.

2 Gl. https://en.wikipedia.org/wiki/Spanish_general_election,_1936.

obliki države³ in namesto tega zagovarjali vizijo o postindustrijski družbi, ki bi bila popolnoma decentralizirana in dejansko samoupravna.

Vzroke, ki so vodili špansko družbo v skrajno politično polarizacijo, je potrebno iskati tako v njeni zgodovini, kot v njeni strukturi, pa tudi v njenih dveh ključnih institucijah, tj. Cerkvi in vojski, v njuni izjemni družbeni moči, statusu in vplivu, in še kaj bi lahko dodali.

Socialna struktura španske družbe in razredna nasprotja v obdobju med prvo in drugo republiko

Seveda ne gre spregledati, da so bili nakopičeni družbeni problemi, s katerimi se je soočala Španija v tridesetih letih prejšnjega stoletja, plod tako specifičnosti njenege zgodovinskega razvoja kot nepripravljenosti vladajočih struktur, da bi jih smelo razrešile. V tem kontekstu velja spomniti, da Španija – nekoč gospodarica starega in novega sveta – velja z začetka 20. stoletja za arhaizem Zahoda. V svetu, ki se je začel uniformirati, je Španija otok tradicij in njeni vladarji si štejejo v zaslugo, da so znali kljub sodobnim političnim in gospodarskim tokovom ohraniti *hispanidad* (»španstvo«, španske posebnosti, »španski duh«), kar se bo pokazalo – z vidika modernizacije in demokratizacije španske družbe – prej za oviro kot ne.

Da ne zaidemo predaleč v preteklost, naj tu opozorimo le, da je Španiji v zadnji četrtini 19. stoletja vladala t. i. liberalna monarhija, vzpostavljena leta 1875 po 7-letni politični in družbeni nestabilnosti, ki so jo zaznamovale politične in strankarske napetosti med radikalnimi liberalci, konstitucionalisti in ultramonarhisti, ter kratkotrajno obdobje prve republike (1873–1874). Ta režim, temelječ na prevladi velike buržoazije in veleposestnikov, je prinesel obdobje političnega miru, saj sta se na oblasti menjavali po vnaprejšnjem dogovoru le dve glavni oligarhični stranki, liberalna in konservativna.

Toda leta 1898 so vzpenjajoče se ZDA Španiji prizadejale ponižujoč vojaški in pomorski poraz na Karibih in Tihem oceanu; z njim je izgubila zadnje ostanke obsežnega imperija, osvojenega v 16. stoletju (Kubo, Portoriko, Filipine). Materialne izgube, ki jih je utrpela v tej katastrofi, so bile znatne, toda še hujši je bil psihološki udarec, saj so se Španci soočili z nesposobnostjo, zaostalostjo in neizogibnim drugorazrednim položajem svoje države. Za špansko monarhijo je leto 1898 pomenilo znak za začetek dolgotrajnega procesa razpadanja, ki je dosegel vrhunec leta 1931, ko jo je nadomestila druga republika (Blinkhorn, 1995b, 21).

V 19. stoletju je Španija dokončno izgubila imperialni položaj v svetu, pa tudi industrijska in liberalno-demokratska revolucija, ki sklene preobrazbo stare Evrope, se Španije komaj bežno dotakne (Broué in Témime, 1986, 24). Statistike

3 Na konferenci anarhističnih sindikatov /CNT/ v Zaragozi (junija 1922) so delegati večinsko zavrnilo pristop k III. (Komunistični) internacionali – Kominterni z obrazložitvijo, da v »Rusiji ni uspela revolucija, temveč država, ki paralizira in zatira revolucijo« (Indić, v Boban /ur./, 1989, 71). Od tedaj je uradna Moskva gojila nepomirljivo sovraštvo do španskih anarhistov, kar je usodno zaznamovalo njen netolerantni odnos do španske večstrankarske revolucije.

ocenjujejo, da je bilo na prehodu v 20. stoletje med 11 milijoni aktivnega prebivalstva 8 milijonov revežev (dninarji, mali kmetje – zakupniki, mali obrtniki, industrijski delavci in rudarji), ki jim je delo komaj zagotavljalo preživetje. Tem je sledilo 2 milijona ljudi srednjih razredov (pol premožni kmetje in mala buržoazija) ter milijon t. i. privilegirancev (veliki zemljiški posestniki, velika buržoazija, duhovščina, uradništvo, vojska, izobraženstvo).

Španija je bila v začetku 20. stoletja še vedno pretežno ruralno-agrarna država; s poljedelstvom se je ukvarjalo več kot 70 odstotkov njenega aktivnega prebivalstva. Postopoma se je razvijala tekstilna industrija v Kataloniji ter železarstvo, jeklarstvo in ladjedelništvo v Baskiji. Samo tam in na rudarskih območjih Asturije sta obstajala moderna buržoazija in industrijski delavski razred. Povsod drugod je bila Španija ne samo agrarna država, pač pa tudi močno zaostala in neproduktivna ter povrh vsega še nepravilno družbeno urejena. Medtem ko so na velikih območjih južne Španije (Andaluzija, Extremadura, La Mancha) prevladovala ogromna zasebna posestva v lasti odsotnih latifundistov, ki so jih obdelovale množice brezupno revnih dninarjev brez zemlje, so bile za druge pokrajine značilne male družinske kmetije bodisi v zasebni lasti ali najemu, ki so životarile na robu preživetja (Blinkhorn, 1995b, 22). Zato seveda ne preseneča, da so bili kmečki nemiri, ki jih je dušila civilna garda, kronična značilnost življenja v Španiji. Agrarno vprašanje je postalo potemtakem velika skrb vseh tistih, ki so se trudili, da bi Španijo modernizirali in demokratizirali. Podatki so zelo zgovorni: leta 1931 je bilo dva milijona poljedelskih delavcev (dninarjev) brez zemlje, hkrati pa je imelo 50.000 podeželskih plemičev v lasti polovico španskega ozemlja; medtem ko je imelo 10.000 posestnikov po več kot 100 hektarov zemlje, se je moralo milijon in pol malih posestnikov, katerih zemljišča ne presegajo hektara površine, preživljati na zemlji bogatih. Špansko zemljo je torej upravljala peščica veleposestnikov. Oligarhi, kakor so jih imenovali nasprotniki, so si znali v teku stoletij ohraniti bistvene privilegije in premoženje na škodo kmečkih množic. Monarhija je bila brez dvoma njihov režim, edini zares prikladen za njihove interese in težnje (Bro-ué in Témime, 1986, 26–28).

Splošno zaostalost Španije sta posebljali in krepili še mogočni instituciji Cerkev in vojska. Resda je bila španska Cerkev z 80.000 duhovniki, menihi in nunami svojevrsten anahronizem, ki je sodil v srednji vek, vendar ne gre prezreti objektivnega dejstva, da je imela med vladajočimi strukturami izjemno ekonomsko in politično moč. »V nobeni drugi deželi ni Cerkev uživala toliko privilegijev kot v Španiji. V nobeni drugi deželi niso jezuiti tako popolnoma nadzorovali ljudske izobrazbe in v nobeni drugi deželi ni bilo cerkveno imetje tako velikansko. Tretjina zemlje je pripadala verskim kongregacijam, Cerkev pa je vlagala nemajhen kapital v banke, industrijska podjetja in finančne posle« (Ravbar, 1971, 436). Poleg ekonomskega je imela španska Cerkev tudi močan politični vpliv, saj so bile klerikalne stranke in organizacije hrbtenica njene politike.

Druga institucionalna opora konservativne Španije je bila vojska oz. oficirska kasta, ki se je po letu 1900 vse bolj nagibala k vmešavanju v politiko. Španska vojska je bila izvirna tako po sestavi kot tudi po svojem mestu v družbi. Pod monarhijo je imela 15.000 častnikov, od tega 800 generalov, kar je pomenilo po enega častnika na šest

vojakov in po enega generala na malo manj kot 100 vojakov. Vojska na splošno ni bila dobro plačana, toda sinovi iz srednjega sloja, ki so sestavljali oficirski zbor, so našli v vojski materialno oporo, družbeni ugled in močan občutek, da pripadajo eliti. Zato ne preseneča, da so prav vsi najvišji poveljniki, pa tudi ogromna večina častnikov, bili zagovorniki oligarhije, nasprotniki vsakršnega razvoja, smrtni sovražniki revolucije (Broué in Témime, 1986, 31).

Iz povedanega lahko zaključimo, da je španski kler skupaj z vojsko, veleposestniki in finančno oligarhijo predstavljal nosilni steber konservativnih, reakcionarnih, desnih sil v državi.⁴ Njihov program je bil utemeljen na ohranjanju preteklih vrednot/načel hierarhije, avtoritete, centralizma,⁵ hkrati pa je gojil napadalni katolicizem in netolerantnost do demokracije in republikanstva ter seveda še prav posebej do delavskega gibanja in njegove ideologije. Nenazadnje se je politična desnica oblikovala tudi okoli iluzij o možnosti, da Španija po grenkem porazu 1898 znova postane imperialna sila, kar pa je bilo – glede na takratno mednarodno politično konstelacijo – daleč od realnih možnosti.

V letih 1898–1923 je razvoj kompleksnejše in težje obvladljive španske družbe soočil monarhijo Alfonza XIII. (iz vladarske hiše španskih Burbonov) s celo vrsto novih izzivov. Izobraženstvo je zahtevalo institucionalne in ustavne reforme, poleg tega pa so bile vse glasnejše tudi zahteve, da se monarhija (ki velja za poglavitni vir vseh družbenih težav) zamenja z republiko, še posebno med številčno vse bolj naraščajočim in revolucionarno usmerjenim proletariatom. Radikalno delavsko gibanje je naposled tudi porušilo več desetletno krhko politično ravnovesje med konservativci in liberalci.⁶

Po prvi svetovni vojni – v njej je Španija ostala nevtralna – so se socialne napeitosti, pospešene s splošno poveljno ekonomsko krizo in revolucionarnim vrenjem, kazale v številnih vstajah podeželskega prebivalstva in stavkah delavstva. To revolucionarno gibanje delavcev in kmetov je močno vplivalo tudi na avtonomistično narodnoosvobodilno gibanje zoper kastiljski centralizem, ki je prisotno v španski zgodovini skoraj nepretrgoma od Napoleonove zasedbe leta 1808, in sicer v Kataloniji, Baskiji in Galiciji.⁷

Čeprav je bila Španija formalno parlamentarna monarhija, pa vlada in kortes nista zastopala najpomembnejših in najbolj množičnih slojev, saj so bili delavci in

4 Katolicizem kot ideologija in cerkev kot institucija sta bila osrednja opora španskega konservativizma tako pred kot med republiko, ne samo zaradi vpliva v šolah, na prižnici in v tisku, ampak tudi zaradi obsežnega in vsestranskega omrežja s cerkvenimi sredstvi finansiranih socialnih, poklicnih in kmečkih organizacij, v katere je bil vključen večji del katoliškega prebivalstva.

5 Pomanjkanje španskega nacionalnega duha je nadomeščal birokratski militaristični (kastiljski) centralizem, ki je ločeval državo, družbene skupine in regionalne stvarnosti. Ta politično-upravni aparat je predstavljal avtoritarno oblast, ki je demokratične skupine usmerjala k federalističnim oz. proticentralističnim rešitvam.

6 Nekateri zgodovinarji so prepričani, da so ob veliki krizi poleti 1917 samo nasprotja med srednjim razredom in levičarskimi kritiki rešile kraljevino pred usodo, podobno tisti, ki je vsega nekaj mesecev prej doletela ruskega carja Nikolaja II. (Blinkhorn, 1995b, 24).

7 Večinsko prebivalstvo v Španiji so Kastiljci, katerih jezik – španščina – je bila edini državno dovoljeni jezik v uradih, šolah, armadi, v javnih množičnih medijih.

kmetje porinjani na politično obrobje, še posebno, ker je z volitvami še naprej manipulirala oligarhija. Političnim težnjam množic so dajale smer ideje socializma in anarhizma, predvsem v okviru socialističnih (*UGT*)⁸ in anarhističnih (*CNT*)⁹ sindikatov.¹⁰ Če je bil med socialisti (več ali manj pričakovano) močno zakoreninjen reformizem, pa je bila na drugi strani španska posebnost anarhizem, ki je imel široko zaslonbo tako med agrarnim kot industrijskim proletariatom.

Socialno in politično nemirno obdobje po prvi svetovni vojni pa je ponovno dokazalo, da monarhični sistem ni sposoben uspešno izvesti prehoda iz oligarhičnega liberalizma v pravo demokracijo in se priključiti takratnim evropskim parlamentarnim demokracijam. Hkrati je mobilizacija proletariata v razreševanje tako političnega kot socialnega konflikta med delom in kapitalom le-tega razvila v močno revolucionarno silo in politično stalnico – levico. Poleg strank socialistov in anarhistov se je za naklonjenost španskega kmečkega in industrijskega proletariata (od aprila 1920) borila tudi novoustanovljena revolucionarno usmerjena Komunistična stranka Španije (*Partido Comunista Español – PCE*).

Medtem je reakcija – desnica vseh političnih barv – iskala pot, kako bi strla levičarske sile. Njen odgovor se je glasil: z uvedbo diktature. Ponovno je bil uporabljen že znani in preizkušeni ukrep – vojaški udar (*pronunciamento*). 13. septembra 1923 je general Miguel Primo de Rivera sporazumno s kraljem in politično oligarhijo izvedel državni udar, ukinil kortes ter uvedel vojaško monarhistično diktaturo,¹¹ ki je videla svoj vzor v Mussolinijevem fašizmu.

V tem kontekstu je Primo de Rivera oktobra istega leta v Rimu podpisal z Mussolinijem tudi sporazum o prijateljstvu med Italijo in Španijo. Glavna zaslonba Riverove diktature sta bili Cerkev in vojska ter novoustanovljena (aprila 1924) nestrankska organizacija Španska domovinska zveza (*Unión Patriótica Española – UPE*), katere geslo je bilo: »Domovina, vera, monarhija«. Cilj diktature je bil, da Španija postane katoliška korporativna država. Izdala je sicer nekaj socialnih zaščitnih zakonov v prid delavstva, toda ključnega, tj. agrarne reforme, ni poizkušala izpeljati, in velika zemljiška veleposest – največje socialno zlo Španije – je ostala nedotaknjena. Rivera je nemoteno vladal do leta 1929, ko so se začeli večji odpori proti njegovemu režimu, predvsem med intelektualci in študenti (na univerzi v Salamanki), hkrati pa je že bilo čutiti negativne posledice svetovne gospodarske krize v španskem gospodarstvu, kar se je kazalo v porastu političnega in socialnega nezadovoljstva in nemirov. Da bi

8 *Unión General de Trabajadores* (Splošna delavska unija): socialistična sindikalna organizacija.

9 *Confederación Nacional del Trabajo* (Nacionalna konfederacija dela): anarhistična delavska organizacija.

10 Strukturi družbe in države sta se prepletali, tako da se je špansko delavsko gibanje skoraj v celoti izenačevalo s sindikatom, ki ga v nasprotju z enako imenovanimi evropskimi organizmi niso pojmovali samo kot organizacijo, ki se bojuje za delavske pravice, marveč bolj kot delavsko skupnost in kot vzorec za solidarnostno združevanje. Anarhosindikalistična tradicija je naredila iz sindikata bolj kot obrambno orožje živo celico družbenega organizma, ki je delavcu pogosto vzela ves prosti čas. Španski sindikati so tako postali orodje družbene preobrazbe, pomembnejše od političnih strank.

11 »Ironično je bilo, da je diktatura ob tem, ko je pospešila neizprosni propad oligarhičnega strankarskega sistema, spodbudila rast socializma in republikanizma« (Blinkhorn, 1995b, 25).

umiril družbene napetosti, je Rivera spomladi 1931 dovolil občinske volitve;¹² te so prinesle republikancem tako odločilno zmago nad monarhisti (npr. v Madridu), da sta morala s kraljem zapustiti državo (Mikuž, 1966, 136). Junija istega leta so bile volitve v ustavodajno skupščino, ki so dale še enkrat enak rezultat, in republikanska večina je v kortesu oklicala republiko.

Druga republika (1931–1936)

Drugo špansko republiko so sprva podpirali vsi najpomembnejši sloji španske družbe ali pa so jo vsaj sprejemali. Zgodovina njenih petih let (1931–1936) je zgodovina razpadanja tega širokega strinjanja, kar se bo izkazalo kot usodno dogajanje v novejši španski zgodovini.¹³

Decembra 1931 je Španija dobila novo ustavo, po kateri je postala »demokratska republika delavcev vseh razredov«, in je določala, da je lastnino mogoče zaseči »za socialne namene« (Mazower, 2002, 21). Ustava je uvedla vrsto demokratičnih svoboščin: svobodo političnega organiziranja in delovanja, svobodo tiska, svobodo veroizpovedi, enakost med spoloma, ločitev zakonske zveze, ukinitev plemiških privilegijev, ločitev cerkve od države ter šole od cerkve (statistika govori, da je bilo še leta 1930 kar 53 odstotkov španskega prebivalstva nepismenega), nadalje je ukinila državno podporo za plače duhovnikov, razpustila jezuitski red, zaplenila njihove posesti ter izločila cerkvene redove iz industrije, trgovine in izobraževanja. Vse to je seveda vzbudilo močno reakcijo, ki se je začela krepiti zlasti na klerikalni strani in stranki, vso podporo pa je našla tudi pri Vatikanu, ki je obsodil vse zakone, naperjene proti cerkveni in oligarhični oblasti v Španiji.

V teh reakcionarnih krogih je bila druga republika označena za sovražnico vere in krščanstva. V obdobju 1931–1933, ki so ga desničarji poimenovali »rdeče dvoletje« (*»bienio rojo«*), je vladalo več vlad, sestavljenih iz republikansko-socialistične koalicije. Nezadovoljstvo na desnici je raslo tako iz uveljavljanja z ustavo določenih demokratičnih svoboščin kot tudi iz strahu oligarhov, da bo republika ogrozila zemljiško posest in nasploh delovala s socialnimi ukrepi v prid delavstva in kmetov.

Toda šibkost republikanskih vlad se je pokazala prav pri neuspešnem reševanju ključnih družbenih problemov/konfliktov, ki so obremenjevali špansko družbo vse od leta 1808. Vlada je sicer sprejela zakon o agrarni reformi (septembra 1932), vendar je bilo njeno izvajanje prepočasno, kar je povzročilo nezadovoljstvo in upornost kmečkih slojev, ki so jo spodbujali tudi anarhisti. Prav tako je postajal industrijski proletariat ob naraščajoči brezposelnosti vse bolj nezadovoljen s socialno politiko vlad, kljub uzakonitvi 8-urnega delavnika, kar se je odražalo v porastu stavkovnega vala. Tudi odprta vprašanja regionalizacije države vlade niso izpeljale do konca, saj je

12 Te so bile 12. aprila 1931 in so se spremenile v bolj ali manj neposreden spopad med monarhisti ter zvezo republikancev in socialistov.

13 »Dobromisleči liberalci, antiklerikalci in prostozidarji v duhu latinskih dežel 19. stoletja, ki so leta 1931 z miroljubno revolucijo prevzeli oblast od Burbonov, niso mogli niti obrzdati družbenega vrenja španskih revnih slojev, tako v mestih kot na podeželju, niti ga ublažiti z učinkovito družbeno, tj. zlasti agrarno reformo (Hobsbawm, 2000, 149).

samo Katalonija dobila status avtonomne dežele, medtem ko Baskom in Galičanom ni uspelo uresničiti svojih avtonomnih narodnostnih pravic.

Perečega problema vojske kot stebra konservativnih sil vlade tudi niso razrešile v svoj prid, saj je le-ta – kljub predčasni upokojitvi nekaj tisoč častnikov – ostala še naprej politično angažirana proti republiki. Nasprotovala je republikanskim političnim ukrepom, še posebno uvedbi regionalizma, ki ga je ocenila za ogrožanje celovitosti Španije. Zato ne preseneča, da so vojaški krogi avgusta 1932 prvič poskusili strmoglaviti republiko; tedaj niso uspeli, so pa leta 1934 ustanovili Špansko vojaško zvezo,¹⁴ katere cilj je bil zrušiti republiko in jo zamenjati z vojaško diktaturo. Vlada je z ustanavljanjem republikanskih milic in z jurišno gardo sicer poskušala omejiti moč vojske, vendar je med tem zaradi neizpolnjenih obljub izgubila zaupanje širših množic in posledično večino v kortesu. Iz povedanega lahko zaključimo, da je bila republika za špansko desnico neustrezen, njej nasprotni režim, vendar pa tudi vsem delom znotraj levice ni ustrezala oziroma ni izpolnila upov o daljnosežni in nepreklicni družbeni reformi. In prav nezadovoljstvo zaradi počasnosti parlamentarnih in birokratskih postopkov je povzročilo nesoglasja in neenotnost znotraj levice, kar je nazadnje pripeljalo do konca njene prevlade ter do novembrskih volitev 1933; to je bilo v času, ko je svetovna gospodarska kriza dosegla vrh, in leto, v katerem sta v Nemčiji prišla na oblast Hitler in nacizem.

Parlamentarne volitve 17. novembra 1933 so oblast podelile desnici, levičarske stranke pa so doživele hud poraz, tudi zaradi volilne abstinence anarhistov in mnogih razočaranih levičarjev. Glavno vlogo na desnici je prevzela največja parlamentarna stranka, konservativna katoliška stranka *CEDA*,¹⁵ ki je želela preoblikovati republiko v korporativno katoliško državo (h kateri je težila tudi prejšnja Riverova diktatura). V obdobju naslednjih dveh let (1934 in 1935), ki so ga republikanci in socialisti označili za »črno dvoletje« (»*bienio negro*«), je vladajoča desnica odpravila reforme iz t. i. rdečega dvoletja (1931–1933), torej spremembe na verskem, izobraževalnem, regionalnem in socialnem področju. Korenito poslabšanje socialnih razmer je povzročilo porast stavkovnega gibanja, ki je doseglo vrhunec v jesenskem uporu 1934 v Asturiji. To je bil upor, ki je kmalu dobil vsa obeležja revolucionarnega razrednega boja, hkrati pa je manifestiral prvo delavsko zavezništvo v praksi.¹⁶

Anarhistična in socialistična sindikalna centra sta se sporazumela za sodelovanje, priključili pa so se jima tudi do tedaj skoraj politično nepomembni komunisti; v tem zavezništvu je bila ustvarjena enotna delavska fronta. Vstaja v Asturiji je bila dobro pripravljena in vsi razredno zavedni rudarji so imeli enotno stališče o vstaji: »Ker so fašisti v Madridu prevzeli oblast, jim odgovarjamo s svojo proletarsko revolucijo«

14 Le-ta postane središče zarote večine visokih vojaških voditeljev/generalov, samih monarhistov in konservativcev. Zaratniške organizacije desničarjev v španski armadi so združevale leta 1936 nad pet tisoč oficirjev in generalov ter nad dva tisoč podoficirjev (Bebler, 1978, 9).

15 *Confederación Español de Derechas Autónomas* (Španska konfederacija avtonomnih desničarskih skupin); konservativna katoliška stranka pod drugo republiko.

16 5. oktobra je bila proglašena Asturijska komunna – po Pariški komuni (1871) – kot uspeh prve delavske vstaje takšnih razsežnosti v zahodni Evropi.

(Thomas, 1969, 68). Delavsko-kmečka oblast v Asturiji je za svojo obrambo ustanovila celo nekakšno rdečo armado. Vstajo so spremljali tudi napadi na postojanke civilne garde, na cerkve, samostane in druge javne stavbe po vaseh in mestih vse Asturije; seveda je prišlo tudi do neljubih ekscesov in pobojev. Madridska vlada je morala zaustaviti širitev revolucionarnega procesa, ki sta ga tako delavstvo kot meščanstvo štela za državljansko vojno; zato je odobrila vojaški poseg tujske legije in španskih maroških čet, ki jih je vodil general Franco, in asturijska vstaja je bila v štirinajstih dnevih krvavo zadušena. Prav to vstajo mnogi označujejo, ne brez utemeljenosti, kot generalko za državljansko vojno (1936–1939).

Po zatrtju vstaje v Asturiji je sledila silovita vladna represija jeseni in pozimi 1934/35; množične aretacije so zajele prek 30.000 političnih upornikov. Anarhistični sindikati so bili tedaj potisnjeni v ilegalo, pretežni del vodstva socialističnih sindikatov pa so zaprli. Spomladi 1935 je levica začela postopoma okrevati, kar se je videlo tudi v pospešenih pripravah na zavezništvo med republikansko levico in socialisti, s ciljem, da se v prihodnosti uprejo fašizmu. Hitro okrevanje levice je pritrnilo stališču nemajhnega števila ljudi na desnici, predvsem skrajnih (falangisti/fašisti, monarhisti), da je bila v mesecih, ki so sledili dogodkom v Asturiji, zapravljen dragocena priložnost za razbitje levice in uničenje republike, in to z vojaškim udarom. V nasprotju s to nedemokratično potjo je bil vrh vladajoče katoliške stranke *CEDA* prepričan, da je desnica sposobna doseči »popolno oblast« z volitvami. In prav odločitev za parlamentarne volitve je – zaradi specifičnega večinskega volilnega sistema – hkrati pomenila združevanje interesno različnih gibanj tako na desnici kot na levi, kar je samo še utrdilo in potrdilo nepremostljivo polarizacijo španske družbe.

Usodne parlamentarne volitve (16. februarja 1936)

Že spopad v predvolilnem času je pokazal pospešeno polarizacijo, do katere je prišlo v preteklih petih letih, pri čemer je Ljudska fronta zahtevala odločno vnovično uveljavitev socialne politike iz let 1931–1933, desnica pa radikalne ustavne spremembe, še posebno specifičnega večinskega volilnega sistema. Apokaliptični značaj vizij obeh strani o tem, kaj naj bi pomenila zmaga nasprotnika, je bil zgovoren dokaz njune nesposobnosti za soobstoj. Za Ljudsko fronto bi zmaga desnice vodila naravnost v fašizem, za desnico pa bi zmaga Ljudske fronte pripeljala do boljševidične revolucije (Blinkhorn, 1995b, 47); resnici na ljubo je treba povedati, da volilna programa obeh taborov ne dajeta osnove za takšne radikalne zaključke. Sporazum o oblikovanju Ljudske fronte je bil sklenjen šele mesec dni pred volitvami, 15. januarja 1936;¹⁷ določal je tudi program tako sestavljene koalicije. Objektivno vzeto, podpisanega sporazuma sploh ne moremo imeti za revolucionarnega, prej za privolitev delavskih strank v sprejetje programa republikancev. V njem je bil namreč govor o ponovni uveljavitvi zakona o agrarni reformi, nadalje o reformi kortesa, občin, šolstva, o finančni

17 Sporazum sta podpisali levi republikanski stranki (Republikanska zveza in Republikanska levica) s socialistično stranko in njenimi sindikati (*UGT*), sindikalistično stranko, komunistično stranko in marksistično delavsko stranko *POUM* (*Partido Obrero de Unificación Marxista*), t. i. trockisti.

reorganizaciji, zaščiti male industrije in uvedbi javnih del. Skratka, ta liberalni program jasno izključuje socialistične zahteve po nacionalizaciji zemlje in bank, pa tudi delavski nadzor nad industrijo: »Republika, kakršno si predstavljajo republikanci, ni republika, ki bi si zastavljala razredne, socialne in ekonomske cilje, ampak režim zrele demokratične svobode, porojene iz javnega interesa in družbenega napredka« (Broué in Témime, 1986, 63). Program je torej predvideval vrnitev na politiko liberalne republikanske vlade z majhnimi programskimi dopolnili. V javnosti je veljalo splošno prepričanje, da je Ljudska fronta jamstvo tako za uveljavitev korenitih družbenih in socialnih reform kot tudi za zaustavitev rastoče napadalnosti tabora politične desnice in fašizma. Še posebno je španska demokratično usmerjena javnost z naklonjenostjo gledala na obljubo leve koalicije o popolni amnestiji za politične obsojence iz katalonskega in asturijskega upora jeseni 1934, kar se je po njeni zmagi na volitvah tudi zgodilo. Ne nazadnje je predvidena amnestija bistveno prispevala tudi k odločitvi voditeljev anarhističnih sindikatov, da na volitvah podprejo Ljudsko fronto.

Zmaga Ljudske fronte je bila za desni, konservativni tabor prej presenečenje kot ne. Konservativne sile – predvsem tiste, ki so zastopale interese cerkvene in posvetne aristokracije ter njene privilegije – so črpale svojo moč iz še vedno močnih ostankov fevdalizma v Španiji. S temi interesi so sovpadali tudi interesi vojaških vrhov in pristašev monarhije (alfonzisti¹⁸ in karlisti¹⁹). Vsi naštetni se niso mogli sprijazniti z obstojem republike in njene postopne liberalno-demokratične preobrazbe. Španska desnica je po bolečem porazu vztrajno trdila, da volitve niso bile pravilne, saj ne odražajo resničnega stanja politične volje španskega ljudstva; na tej osnovi je zgradila svoj legitimni upor proti vladi Ljudske fronte. Seveda ne gre prezreti, da je desnici manjkal skupni, povezovalni element; tega je našla v Španski falangi (formalno ustanovljeni leta 1933) in njeni ideologiji, ki je poudarjala obrambo tradicionalnih španskih institucij, hkrati pa je bila zelo blizu nemškemu nacizmu in italijanskemu fašizmu, kar se je kazalo tudi v njenem programu (26 točk).²⁰ Na volitvah februarja 1936 je falanga nastopila samostojno ter doživela odmeven polom, ker ne pride v kortes (prejela je le 0,44 odstotkov glasov) (Broué in Témime, 1986, 37). Njen čas šele prihaja, saj bo prek nje prišla nujna

18 Iz vrst monarhistov, ki so zahtevali restavracijo Alfonza XIII.

19 Karlizem je bil zagrizeno monarhistično in ultra tradicionalistično gibanje z močno podporo kmetov, v glavnem v Navarri. Karlisti, privrženci španskega pretendenta za prestol don Carlosa in njegovih naslednikov, so se v treh državljanskih vojnah – v letih 1833–39 in 1847–49 na strani don Carlosa (Carlos María Isidro de Borbón) ter 1872–76 na strani don Carlosovega vnuka (Carlos María de los Dolores de Borbón) – bojevali proti liberalcem, republikancem in socialistom.

20 *Falange Española* je v svojem programu prevzela mnoge fašistične vzorce: uporaba nasilja, ki služi »regeneraciji naroda«, težnja po diktaturi, militaristične ideje itn. Prav tako so falangisti prevzeli del fašističnega sporazuma glede sindikatov, ki naj bi bili skupna organizacija delodajalcev in delojemalcev, kar je v bistvu prirojena ideja korporativizma. Program je dokaj nedorečeno omenjal tudi agrarno reformo (kar je bilo v Španiji še posebej akutno in aktualno vprašanje), zato pa je bolj poudarjal spoštovanje privatne lastnine. Falanga je sprejela tudi mitologijo španskega nacionalizma in imperializma (podobno kot v drugih fašizmih). Začetnik falangistične doktrine José Antonio Primo de Rivera (sin diktatorja generala Miguela Prima de Rivera) je razglasil, da je »Španija osvojila neznane kontinente od morja in barbarstva /.../ zaradi svojega občutka katolicizma, tj. univerzalizma. /.../ Osvojila jih je, da bi lahko vključila njihove prebivalce v splošni načrt rešitve« (gl. Južnič, 1981, 306–311 /Španski avtoritarizem/).

zunanja pomoč fašističnih držav v državljanski vojni; slednja bo falangi ponudila tudi možnost pridobivanja članstva, še zlasti potem, ko bo postala v nacionalističnem, antirepublikanskem taboru državna stranka: 19. aprila 1937 je Franco z dekretom uspel združiti pod svojim vodstvom ideološko raznorodne skupine na desnici (falango, karliste in manjše politične frakcije) ter tako v nacionalistični Španiji ustvaril eno samo stranko *FET y de las JONS*,²¹ bolj znano kot gibanje *FET /Falange Española Tradicionalista/* (Španska tradicionalistična falanga):

Zedinjenje« aprila leta 1937 in imenovanje prve nacionalistične vlade januarja leta 1938 sta se izkazala kot prva koraka pri ustvarjanju avtoritarnega režima, ki je po nacionalistični zmagi leta 1939 Španiji vladal naslednjih 36 let (do Francove smrti, 1975). V režimu, kakršen je že obstajal ob koncu državljanske vojne, so bile izstopajoče značilnosti: pomembna (čeprav, zaradi reorganizacij po vojni, nikakor ne tudi prevladujoča) vloga edine državne stranke FET, obnova monopolnega položaja katoliške cerkve v izobraževanju in pomembnem kulturnem vplivu, brezobzirna represija nad vsemi oblikami opozicije, predvsem pa neomajen položaj in popolna prevlada Franca samega (Blinkhorn, 1995b, 66).

Ko je v Španiji prevzela oblast nova vlada Ljudske fronte, se je začelo obdobje radikalizacije, ki so ga spremljale provokacije tako z leve kot desne. Desničarske organizacije (od monarhistov do falangistov) so ustanovljale lastne oborožene milice in začele izvajati teror nad levičarji in republikanci. Desničarski teroristi so ubili prek petdeset znanih osebnosti levice in delavskega gibanja. Levica je prav tako odgovorila s terorjem, posebno anarhisti. Očividec se spominja: »Provokacije so bile spontane in tudi na skrivaj nadzorovane. Imele so namen destabilizirati špansko družbo in se hkrati odzivati temu dogajanju. Bile so grozljive v svojem nasilju in krutosti in so zdaj postale nekaj običajnega v španskem političnem življenju. Dežela se je čedalje bolj polarizirala, in to je dobivalo skoraj histerične razsežnosti. Množice demonstrantov so polnile madridske trge, povsod je bilo videti plakate s Stalinovim obrazom, v vladi pa se je razpasla retorika revolucije« (Koch, 1995, 331).

Ko je poleti 1936 desnica nazadnje napadla republiko, so se razdori na levi in neizprosne delitve v vrstah španskih socialistov izkazali kot ključni dejavnik ranljivosti demokratičnega gibanja. Upor generalov proti republiki je bil ne le začetek tistega, čemur pravimo državljanska vojna, pač pa tudi tistega, kar je A. Ramos-Oliveira (1952) označil s sintagmo *subguerra civil* (vzporedna državljanska vojna), namreč medsebojno uničujoče obračunavanje med socialisti, republikanci, komunisti, anarhisti, anarhosindikalisti in siceršnjimi privrženci levice. To zapleteno

21 Klice fašistične ideologije so se v Španiji pojavile oktobra 1931 z ustanovitvijo prvih fašističnih skupin, imenovanih *JONS – Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista* (Nacionalno-sindikalistične ofenzivne skupine); ki so si zadale za svoj programski cilj, da Španija postane nacionalno-sindikalistična država. *JONS* je bil z maloštevilnimi privrženci politično nevpiliven, zato se je v začetku marca 1934 združil s falango, ki je bila zaradi finančne podpore velikih podjetnikov in monarhistov uspešnejša in vplivnejša.

notranjo situacijo je moč razbrati tudi iz znamenitega Orwellovega dela *Poklon Kataloniji* (2009):

George Orwell je prišel v Španijo konec decembra 1936 (op. bil je prostovoljec v eni od kolon POUM), da bi se – kot je zapisal v sklepnem komentarju svojih španskih doživetij – »bojeval proti fašizmu«, saj je vojno v Španiji razumel kot »obrambo civilizacije pred blaznim uporom vojske«, ki so ga vodili Hitlerjevi somišljeniki in 'plačanci'. Kmalu pa je spoznal, da je spopad mnogo globlji in v Španiji poteka tudi revolucija, ki je do skrajnosti razdelila ljudskofrontni, republikanski tabor, pri čemer med njenimi nasprotniki niso bili le meščanski liberalci in 'desni' socialisti, temveč tudi komunisti s Sovjetsko zvezo na čelu. Ljudska fronta je bila »pravzaprav zavezništvo med sovražniki«, je razočarano zapisal po vrnitvi v Anglijo; »med strankami na vladni strani komunisti niso stali na skrajni levi, temveč na skrajni [protirevolucionarni] desnici«. Orwellu se je zdelo komunistično stališče, da je treba vojno najprej dobiti in šele nato misliti na revolucijo, sicer smiselno in razumno, še leta 1943 pa je tudi menil, da je bil »izid španske vojne odločen v Londonu, Parizu, Rimu in Berlinu, in ne na španskih tleh«. Toda v isti sapi se je dobro zavedal, da je liberalno-komunistična zadušitev revolucionarnega nemira usodno skrčila socialno zaledje ljudskofrontnega zavezništva; komunisti, ki so nasprotja med različnimi strujami v delavskem gibanju izrabljali za krepitev lastnega položaja in za brutalen obračun s svojimi in sovjetskimi nasprotniki, pa so s težnjo, da bi spopad omejili na »nerevolucionarno vojno«, zapravili »strateško prednost« protifrankističnega tabora in pomembno prispevali k njegovemu porazu (Vodopivec, v Orwell, 2009, 227–228).

Mednarodni odziv na spopad »dveh Španij«

Španija je prva sunkovito in tragično okusila brezobzirno nasilje militaristov, saj je na njenih tleh prišlo do prvega spopada mednarodnega fašizma z demokracijo v 20. stoletju. Izpostavljena je bila napadom združenih sil uporniških generalov, nemškega nacizma in italijanskega fašizma.²² Vojna, ki jo je mednarodni fašizem sprožil zoper špansko ljudstvo, bombardiranje nezaščitenih mest,²³ uničevanje kulturne

22 Izredno pomembna je bila tudi diplomatska vloga Lizbone, ki je postala eno izmed največjih centrov zarote proti španski republiki. Iz Portugalske je prihajala pomoč, ki sta jo pošiljali Italija in Nemčija, upornikom pa so bila na voljo tudi portugalska pristanišča, letališča, tovarne in celo policija ter 20.000 portugalskih prostovoljcev, *viratosov*. Med prostovoljci na frankistični strani so bili najštevilnejši Italijani (120.000), ki so se skupaj z Nemci (60.000), maroškiimi najemniki (100.000), Portugalci, irskimi katoličani in ruskimi belogardisti bojevali proti republikancem. Podatki o številu vojakov veljajo za celotno vojno obdobje.

23 Mesta, ki so jih bombardirali nemški piloti, in uničenje baskovske duhovne prestolnice Guernice, ki ga je po navodilih vrhovnega poveljstva nacionalistov opravila nemška letalska legija Kondor (*Legion Condor*) 26. aprila 1937, so postala simbol fašistične krutosti in so navdihnili eno izmed Picassovih najznamenitejših slik, ki je bila prvič na ogled 12. junija 1937, ob odprtju španskega paviljona na svetovni razstavi v Parizu. Z njo je španska vlada želela tudi opozoriti mednarodno javnost na grozote španske državljanske vojne. Slika, ki je postala simbol

dediščine, prelivanje krvi nedolžnega prebivalstva, vse to je se je izkazalo za krvavi uvod v fašistični naskok na Evropo ter hkrati za preizkusni poligon odziva sveta in evropskih držav na napadalno vojno nasilje na pragu druge svetovne vojne. Vojna pa je obenem izpričala nemoč Društva narodov pri korenitem reševanju vprašanj državne suverenosti in ozemeljske celovitosti svojih članic in držav nasploh.

Tedaj so – v nasprotju s pričakovani antifašistične javnosti – mnoge demokratične vlade zatajile ter Španijo osamile z zaporo meja ter kopenskih in morskih poti do nje. Pri tem so se sklicevale na svojo nevtralnost, dejansko pa je šlo za njihovo prikrito nasprotovanje španski družbeni revoluciji. 9. septembra 1936 se je v Londonu sestal na svoji prvi seji *Mednarodni odbor za nevmešavanje v Španiji* (kot institucija in garant za »nevtralnost«), v katerega je do konca septembra 1936 pristopilo 27 držav, med njimi tudi Kraljevina Jugoslavija. Sliši se absurdno, da sta k odboru pristopili tudi Italija in Nemčija, a njun namen je bil očitno ovirati ostale države članice odbora pri morebitnem pošiljanju pomoči republikancem. Nič manj absurdno ni, da je v odboru sodelovala tudi Sovjetska zveza (ta se je, kot vemo, še kako vpregla v spopad). A v tej protifašistični vojni sta bili na kocki tako usoda španske revolucije kot tudi usoda širšega revolucionarnega vala, ki se je pričel v Rusiji leta 1917. Če upoštevamo Stalinov dogmatizem, njegovo sektaško politiko, sojenje nekdanjim boljševističnim voditeljem in čistko v partijskih vrstah, je njena udeležba v odboru videti absurдна le na prvi pogled. Španski socializem je bil namreč večstrankarski, tako da je tudi družbena revolucija leta 1936 bila večstrankarska revolucija (gl. Rovida, 1988,). Vsa neustreznost zahteve, naj bosta socialistično in komunistično gibanje vodena iz enega samega svetovnega središča (Moskve), je v španski državljanski vojni privrela na površje. Geslo Kominterne o spopadu med demokracijo in fašizmom ter način njegovega uresničevanja v praktičnem ravnanju Ljudske fronte v Španiji sta v marsikaterem pogledu prispevala k zameglitvi in nevtralizaciji pravega razrednega spopada, pristne družbene revolucije.²⁴

Ob povedanem ne gre prezreti, da španska državljanska vojna tudi v mitu živi kot poslednji tragični razcvet revolucionarnega idealizma Kominterne; gre za mit, ki so ga pobudili sklepi njenega 7. kongresa (1935)²⁵ in v katerega so verjeli borci interna-

nesmiselnosti vojne, je od leta 1992 razstavljena v madridskem Muzeju moderne umetnosti (*Nacional Centro de Arte Reina Sofía*).

- 24 Malone enak scenarij je Stalin ponovil v stališču do NOB v Jugoslaviji, konkretno v zahtevi o dveh časovno ločenih etapah le-tega: prva, naj bi obsegala boj proti okupatorju (osvoboditev), druga, to je socialistična revolucija, pa bi sledila po koncu druge svetovne vojne, seveda skladno s sovjetskimi direktivami in Stalinovo kontrolo. Stalinov poskus ukazovanja v primeru Jugoslavije je naletel na Titov odločni »ne«, kar je vodilo do medsebojnih zaostrovanj in posledičnega spora z informbirojem spomladi 1948.
- 25 Kongres je s svojimi sklepi pomenil velik dogodek v takratnem razvoju mednarodnega delavskega gibanja; nekateri zgodovinarji so ga imenovali »kongres novih idej in pogumnih sklepov«; žal tega praksa v naslednjih letih ni potrdila, kajti KI je ohranila vlogo 'orodja' za dosego Stalinovih/Sovjetskih interesov. Največja pozornost kongresa je bila namenjena vprašanju »boja delavskega razreda proti fašizmu«, ki ga je analiziral v svojem referatu G. Dimitrov. Sprejeti sklepi kongresa so zavrnili dosedanjo sektaško politiko in prakso vodstev KP ter se zavzemali za zgladitev razcepa v mednarodnem delavskem gibanju. Posledično naj bi se ustvarila *enotna fronta* delavskega razreda v nacionalnem in mednarodnem merilu ter prakticirala politika *antifašistične ljudske fronte*, kajti »fašizem – to je vojna« (Lešnik, 1988, 40–43; Dassú, 1988).

cionalnih brigad na španskem bojišču. Po besedah Kominterne je španska revolucija »integralni del antifašistične borbe, ki temelji na najširši družbeni bazi. To je ljudska revolucija. To je nacionalna revolucija. To je antifašistična revolucija« (Togliatti/Ercoli, oktobra 1936, v Hobsbawm, 2000, 154). Žal se to ne sklada z dokumentom, ki govori o nasprotnem: 14. septembra 1936 je Stalin sklical v moskovski Lubjanki (sedežu NKVD) sestanek državnega in političnega vodstva, posvečen Španiji, na katerem so konkretizirali sovjetsko navzočnost v španski vojni (poznano pod imenom »Operacija X«). Dotlej se je Sovjetska zveza na skrivaj in javno odzivala na dogajanje v Španiji pretežno prek Kominterne. Zdaj pa je bilo sklenjeno, da bodo vse dejavnosti Kominterne v Španiji podrejene neposrednemu nadzorstvu sovjetske tajne politične policije (NKVD),²⁶ hkrati pa je bilo zaukazano, da mora tajna policija prevzeti popolno oblast nad špansko komunistično partijo (Koch, 1995, 338–339). Od tedaj Španija postane prizorišče brutalnih akcij NKVD, kjer je izginilo mnogo sovjetskih državljanov in komunistov drugih držav, ki so se v Mednarodnih brigadah borili proti fašizmu. Med žrtvami so bili tudi Antonov-Ovsejenko, ljudski komisar za vojsko in mornarico v prvi sovjetski (Leninovi) vladi, nadalje privrženci Trockega ter sovjetski general Berzin, svetovalec v republikanskem glavnem štabu, ki se je osebno pritožil Stalinu zaradi ravnanja NKVD (Britovšek, II/1980a, 245).

Na odziv mednarodne skupnosti na špansko državljansko vojno so brez dvoma močno vplivali ideološki elementi. Sprva so vodili v oblikovanje politike nevmešavanja, saj sta glavni zaveznici demokracije (Velika Britanija, Francija) zavzeli nevtralnno stališče iz dveh ključnih razlogov. Izogniti sta se skušali oboroženemu spopadu s fašizmom in preprečiti vzpostavitev revolucionarne oblasti v Španiji. Politika nevmešavanja se je tako zdela kot varen pristan med fašizmom na eni in revolucijo na drugi strani. Ko je politika nevmešavanja doživela nesporen poraz s prepričljivimi dokazi o trajni fašistični intervenciji, se niti Velika Britanija niti Francija nista upali povezati s Sovjetsko zvezo, ki je ponudila alternativo s podpiranjem antifašistične ljudske fronte. To pa je odločilno vplivalo na usodo republikanske vlade. Ko je Sovjetska zveza spoznala svoj diplomatski neuspeh, je zakonita španska vlada ostala brez vsakršne materialne pomoči. Tako lahko izpostavimo dva ključna trenutka ideološkega vpliva na razvoj španske državljanske vojne: prvi je oblikovanje politike nevmešavanja, ki je republikanski vladi odtegnil pravico do oborožitve z nakupom orožja na evropskih trgih (Taylor, 1994, 153);²⁷ drugi pa je nestrinjanje demokratičnih držav, da španska vlada ljudske fronte vodi sočasno politiko antifašističnega in revolucionarnega boja, kar ji je nazadnje odtegnilo tudi podporo Sovjetske zveze. Odpor proti komunizmu je potemtakem predstavljal srž politike popuščanja, saj so bile liberalno-demokratične države prej pripravljene sklepati kompromise s fašističnimi državami kot vstopiti

26 Po trditvah generala Krivickega, vodje zunanjih služb NKVD v Zahodni Evropi, je bilo od približno treh tisočev sovjetskih državljanov v Španiji samo kakih štirideset, ki so se dejansko bojevali, drugi so bili vojaški in politični svetovalci ali obveščevalci.

27 Avtor je mnenja, da je politika nevmešavanja odločila špansko državljansko vojno, saj je vzpostavila neenakopraven položaj v škodo republikanske vlade in izničila njene večje začetne prednosti (večji potenciali in večja podpora ljudi).

v zavezništvo s Sovjetsko zvezo. Nedvomen dokaz za to je *münchenski sporazum*, sklenjen v noči z 29. na 30. september 1938 med Hitlerjem (Nemčijo), Mussolinijem (Italijo) ter Chamberlainom (Veliko Britanijo) in Daladierom (Francijo). Potemtakem »politiko zahodnoevropskih vlad lahko razumemo samo kot 'münchensko' politiko pred Münchnom« (Bebler, 1978, 13). Moskva je razumela sporočilnost sporazuma kot kupovanje miru za zahodne demokracije na račun Sovjetske zveze. Od tod Stalinov preokret v zunanji politiki: da bi obvaroval Sovjetsko zvezo pred nemško vojno napadalnostjo, je sklenil s Hitlerjem nenapadalno pogodbo, ki sta jo podpisala 23. avgusta 1939 v Moskvi oba zunanja ministra – »pakt Molotov-Ribbentrop«.

Medtem ko so se v Odboru za nevmešavanje razpredale diplomatske igre in spletke, se napredna svetovna javnost ni le dvignila v bran republike in obsodila špansko reakcijo in pomoč, ki jo je uživala pri fašističnih državah, pač pa je od samega začetka španske državljanske vojne dajala španskemu ljudstvu moralno in gmotno pomoč, kmalu zatem pa tudi prostovoljce. Gibanje solidarnosti s španskim ljudstvom je v posameznih državah dobilo posebne organizacijske oblike z ustanovitvijo krajevnih in državnih odborov za pomoč španskemu ljudstvu, nakar je v Parizu avgusta 1936 nastal tudi Mednarodni odbor za pomoč španskemu ljudstvu, da bi prevzel nalogo usklajevanja mednarodne solidarnosti.²⁸

Prvi prostovoljci, ki so se pridružili obrambi Republike, so bili politični in ekonomski izseljenci, ki so se bili zatekli v Španijo, ter udeleženci/športniki Mednarodne delavske olimpijade (*Spartakijade*), ki naj bi se bila začela v Barceloni 25. julija 1936 kot protifašistična protiutež olimpijskim igram v Berlinu, a jo zaradi vojaškega udara niso izpeljali. Ti udeleženci so oblikovali prve vojaške enote (*centuriones*) – »Četa delavske olimpijade« idr. – in jih vključili v enote Ljudske protifašistične straže (*milice*).²⁹ Kmalu zatem sta Kominternina in Rdeča sindikalna internacionala (*Profintern*) izdali razglas o mednarodni pomoči španski republikanski vladi, v obliki komunističnih prostovoljcev iz tujine, ki bi odšli v Španijo (gl. Kirschenbaum, 2015). Postopno so po kopnem in po morju začeli prihajati v Španijo prostovoljci iz posameznih evropskih držav ter ZDA in Kanade. Postopno so po kopnem in po morju začeli prihajati v Španijo prostovoljci iz posameznih evropskih držav; republikanska vlada je dala 22. oktobra 1936 soglasje k predlogu, da naj bi tuji prostovoljci oblikovali posebne vojaške enote – Mednarodne brigade.³⁰

28 Akcija je vodil italijanski komunist Giulio Cerreti (Allard). Za razmeščanje prostovoljcev je skrbel mednarodni odbor, ki so ga sestavljali Luigi Longo (Gallo), Giuseppe Di Vittorio (Nicoletti) in Francoz André Marty. Odbor je imel svoje središče v Albacete, kamor je 14. oktobra 1936 prišlo prvih 500 prostovoljcev. Po besedah L. Longa »potovanja prostovoljcev iz srednje Evrope organizira komunist, bodoči maršal Tito, Josip Broz« (Broué in Témime, 1986, 321).

29 *Milice* so nastale na pobudo strank in sindikatov in so bile v bistvu oborožena sila teh organizacij. Ime vsake od njih spominja na njen izvor, pa naj gre za ime poklicnega združenja (*Artes Gráficas*) ali za politično oznako (*Claridad* *UGT*, *POUM*).

30 *Voluntarios Internacionales de la Libertad* (Mednarodni prostovoljci svobode). Vse brigade so bile pod komunističnim nadzorom in so imele svoje politične komisarje. Vsi nekomunisti, ki so hoteli vstopiti v mednarodne brigade, so morali prestati zaslišanje s strani NKVD. Prav zaradi tega so nekateri tuji prostovoljci raje vstopali v vrste anarhistov oz. v milice.

Iz Berlina in Rima prihajajo ubijalski stroji, instruktorji in vojaki za boj proti španskemu ljudstvu. Iz Berlina in Rima, iz Pariza, Londona, Beograda, Prage, Vilne in New Yorka pa prihajajo prostovoljci, da zastavijo življenje za obrambo španskega ljudstva. Prihajajo proti volji svojih vlad, ilegalno prestopajo meje, z zadnjimi prihranki kupujejo vozovnice ali gredo peš skozi daljne dežele, vendar prihajajo. Zbirajo se tisoči in nemudoma odhajajo na fronto, če so že bili vojaki, ali pa se, če še ne znajo ravnati s puško, naglo učijo vsega najvažnejšega, da bi čimprej odhiteli na najbolj ogrožena mesta. Tako je na strateški karti te vojne včrtano romanje svobode, pojavila se je nova kvaliteta političnega in vojaškega pomena: *brigade solidarnosti* /.../ (Bihalji-Merin, 1956, 208).

V mestu Albacete (Kastilja-La Mancha) so Gran Hotelu uredili glavni štab Baze mednarodnih brigad v Španiji za prve večje skupine prostovoljcev – s službami za kadre, intendanturo, vojaško usposabljanje, saniteto, pošto in cenzuro, službo za informacije in varnostno-obveščevalno službo ter celo z zgodovinskim odsekom za zbiranje in hrambo dokumentacije za poznejši arhiv Generalnega komisariata Mednarodnih brigad), iz katerih so sprva oblikovali bataljone, pozneje pa še brigade. V bataljone so se združevale čete, ki so podobno kot sami bataljoni bile oblikovane pretežno po ključu nacionalne pripadnosti oziroma po znanju jezika (gl. Longo, 1967). V bazi so se prostovoljci ob strogi vojaški disciplini priučili temeljnih vojaških veščin, za kaj več – tako poročajo številni brigadisti – pa pravzaprav ni bilo časa. Oborožitev je bila pomanjkljiva in velikokrat zastarela, prav tako je primanjkovalo uniform; neredko so prostovoljci prejeli le črne baretke (Kramberger, 2010, 116).

V letih 1936–1938 je v Španijo prispelo okoli 40.000 prostovoljcev – protifašistov³¹ iz 54 evropskih, ameriških, azijskih in magrebskih držav, da bi se borili na strani republike;³² med njimi je bilo prek 1900 Jugoslovancev (gl. Kapor /ur./, 1971), od teh okoli 570 Slovencev.³³ Njihove vojaške enote so bile izraz mednarodne solidarnosti s španskim ljudstvom.³⁴ Z dejanji so dokazovale, da je boj španskega ljudstva hkrati boj vsega naprednega človeštva proti fašizmu in fašističnim vojnim pohodom.

31 »Potrebno je poudariti, da ti borci niso bili niti plačanci niti, razen v redkih primerih, pustolovci. Bojevali so se za svojo stvar«. – Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, 152.

32 Med tujimi prostovoljci je bilo največ Francozov (ok. 10.000), Italijanov (ok. 3.350), Nemcev (ok. 3.000), Poljakov (ok. 3.000), Američanov (ok. 3.000), Angležev (ok. 2.000), Avstrijcev (ok. 2.000) idr. Pomenljivo je, da se je na Francovi strani borilo zgolj kakih 1000 tujih prostovoljcev.

33 O dilemah pri izbiri kriterijev za umeščanje prostovoljcev po nacionalnem sestavu, konkretno med Jugoslovane, gl. Lešnik, 2010 (»Nuestros Espanoles«), 86–88 in 89–108 (Seznam jugoslovanskih/slovenskih prostovoljcev). Med jugoslovanskimi prostovoljci je bilo 16 žensk, ki so delale večinoma v bolnišnicah – kot zdravnice, medicinske sestre, negovalke (gl. Vidmar Horvat in Lešnik, 2014, 236–243). – *Red. op.*

34 Nacija, ki jo je poosebljalo špansko napredno ljudstvo, je bila svetovna, opredeljena s humanizmom in kulturo svobode; v tem smislu je lahko pritegnila sočutje in solidarnost, pa tudi pripravljenost umreti za drugega. To ni bila humanitarna gesta oddaljenega opazovanja trpljenja drugega, niti identifikacija s telesom trpečega; to je bil vstop v telo drugega, z namenom, da z bojem ohraniš njegovo življenje, četudi bi pri tem žrtvoval svoje lastno (Vidmar Horvat in Lešnik, 2014, 243). – *Red. op.*

Tej trditvi pritrjuje ne nazadnje tudi dejstvo, da so v drugi svetovni vojni borci mednarodnih brigad nesporno odigrali izjemno pomembno vlogo pri organizaciji odporniškega gibanja ali narodnoosvobodilnega boja v mnogih evropskih državah pod fašistično/nacistično okupacijo, tudi na jugoslovanskih tleh.

Namesto sklepa – o »belih« in »rdečih«³⁵

Edvard Kocbek, vodilni mislec slovenskih krščanskih socialistov, je v eseju »Premišljevanje o Španiji« (1937 [2001])³⁶ pronicljivo zapisal:

Kdor bo pisal zgodovino o teh strašnih dnevih in se bo otresel vseh poenostavljanj, bo moral reči, da je resnica o španski vojni razdeljena,³⁷ kakor so razdeljeni njeni ljudje. Na obeh straneh se godijo krute stvari, obe strani sta krvavi, noben tabor ni izvzet od krivde na mučenju, ubijanju, požigih in ostalih nečloveških dejanjih. To je treba reči zato, ker večina evropskega tiska poroča tako, da nehote vzbuja predstavo o belem ali pravičnem ter o rdečem ali ubijalskem taboru. Če pa je zares potrebno kak tabor posebej ošibati, potem je to fašistični tabor, ki se postavlja za branilca krščanstva, pa pri tem nekrščansko nastopa (ibid., 96–97).

Le tisti, ki so naklonjeni zgodovinskim poenostavitvam, gledajo na špansko državljansko vojno samo kot na spopad in krvavo obračunavanje med liberalno demokracijo in konservativizmom tradicionalnih vladajočih slojev, med fašizmom in komunizmom, med desnico in levico. Vsekakor je ta vojna vse to tudi bila. Vendar ni bila le enostavno soočenje. Niti republikanci niti uporniki (frankisti), ki so se radi imenovali nacionalisti, niso imeli popolnoma jasne politične usmeritve. V vrstah upornikov so bili falangisti, monarhisti (karlisti, alfonzisti), nemški nacisti, italijanski fašisti; za republiko pa anarhisti, komunisti, socialisti, trockisti, Baski in Katalonci. Vsak od teh političnih tokov in interesov se je boril za svoje posebne cilje, ki pa niso imeli vedno skupnih imenovalcev.

Če sintetiziramo, potem za špansko državljansko vojno lahko rečemo, da so bili bistveni in odločilni razredni interesi. To je bil boj med tradicionalno strukturo oblasti in silami napredka, zbranimi okrog republike. Bil pa je tudi ideološki boj: boj idej, ki so se izključevale. V vsem tem je bila španska državljanska vojna tudi katalizator svetovne konfrontacije med fašizmom in antifašizmom.

Ko se je vojna končala, v Španiji ni bilo nič rešeno. Frankistična vojaška diktatura, ki je zavladala z oboroženo silo, je ustvarila le navidezno stabilnost. Frankistična

35 Prispodoba o belih (belogardistih) in rdečih (rdečearmejcih) je prevzeta iz ruske državljanske vojne (1918–1922).

36 S tem kritičnim člankom – o vlogi Cerkve v Španiji – je E. Kocbek povzročil hud in daljnosežen razkol med slovenskim katoliškim izobraženstvom (gl. Kovačič Peršin, 2016; Repe, 2016). – Red. op.

37 Večinoma se pisci o španski državljanski vojni delijo po »rdeče-beli« črti/gledanju: na prijatelje španske demokracije in »objektivne« razlagalce španskega fašizma (gl. Vodopivec, v: Broué in Témime, 1986, 477–486; Blinkhorn, 1995b, 81–82; Vodopivec, 2016, 7–22). – Red. op.

zmaga je konservirala nasprotja, ki so bila zgodovinsko zrela za razrešitve. Potemtakem je Španijo zgolj obdržala v izolaciji od svetovne zgodovine za nadaljnjih trideset let (Hobsbawm, 2000, 149).

Vendar pa ni bilo naključje, da je notranja politika te dežele, razvpite po svoji nenavadnosti in samozadostnosti, postala simbol globalnega spopada v tridesetih letih 20. stoletja. Postavila je temeljna politična vprašanja tega časa: na eni strani demokracije in socialne revolucije, kajti Španija je bila edina država v Evropi, kjer bi ta lahko izbruhnila; po drugi strani pa prav tako nezprosna tabora kontrarevolucije in reakcije, navdihnjene s katoliško cerkvijo, ki je zavračala vse, kar se je zgodilo v svetu od Martina Lutra naprej. Nenavadno je, da niti stranke moskovskega komunizma niti stranke, ki so se navdihovale pri fašizmu, pred državljansko vojno tam niso bile resnično pomembne, kajti Španija je ubirala svojo lastno ekscentrično pot tako na anarhistični ultra levici kot na karlistični ultra desnici (ibid).

Španska državljanska vojna, čeprav prepletena in vpeta v takratno dogajanje v svetu, je vendarle popolnoma razumljiva le kot »španski spopad«. Španski nacionalni značaj se je namreč v polni meri izrazil prav v španski državljanski vojni. »*Viva la Muerte!*« (Živela smrt!) so vzklikali anarhisti, ko so hoteli v boj, prav tako pa so vzklikali tudi fašisti. Falangisti so imeli rdeče-črno zastavo, ki je simbolizirala kri in smrt, in s tem dražili anarhiste, ki so se borili na nasprotni strani s podobnimi barvami. Svojevrstna posebnost so tudi karlisti, ki so se bojevali za stransko vejo španske burbonske monarhične hiše, kar v nobenem realnem političnem programu ne bi smelo zveneti resno in smiselno. »*Dignidad*« (dostojanstvo) je vodilo, ki za Špance zelo veliko pomeni: čast je vrednejša od življenja. Španci so se borili in sodelovali v vojni z neverjetno vztrajnostjo in vdanostjo. Zaradi naštetih posebnosti mnogi menijo, da je španska državljanska vojna, čeprav prepletena in vpeta v takratno dogajanje v svetu, vendarle popolnoma razumljiva le kot »španski spopad«. Ne nazadnje, državljanska vojna je izbruhnila zaradi razmer v Španiji in je, ob upoštevanju prispevka tujcev, v največji meri potekala med Španci.

20.

Problematika družbene revolucije v nacistični Nemčiji

V: *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo*, 19 (1995), št. 172, str. 607–609 [Zapis ob izidu knjige: Dick Geary, *Hitler in nacizem* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995)]; »Najbolj nevarno je hitro pozabiti«, v Geary, str. 7–9 [odlomek iz Spremnje besede].

Uvodoma je potrebno povedati, da študija angleškega zgodovinarja Dicka Gearyja *Hitler in nacizem*, ki je izšla v slovenskem prevodu pri Znanstvenem in publicističnem središču v Ljubljani, bolj po naključju sovpada z obležitvijo 50. obletnice vojaškega zloma nacizma (op. l. 1995), saj pričujoče delo ni niti vojaška niti politična zgodovina nacizma.

V središču avtorjevega raziskovanja je zgodovinsko-sociološka analiza nemške družbe v času med obema vojnama, še posebej v času weimarske republike (1918–1933), ki je konec koncev v svojih nedrjih ustvarila razmere, ki so pripeljale do vzpostavitve nacističnega sistema v Nemčiji (1933). Ob tem ne gre prezreti, da vzpostavitev, struktura in narava totalitarnega režima niso le »nemška« posebnost v zgodovini med obema vojnama, temveč veliko bolj dejstvo, da je nemški nacizem prišel na oblast – v primerjavi z drugimi – z večinsko parlamentarno, torej demokratično podporo volilnega telesa.

D. Geary se v svojem delu osredotoča predvsem na nemški notranji problem in v tem kontekstu išče odgovore na vprašanja: zakaj je odpovedala weimarska demokracija, odkod družbena moč nacizma, kdo in zakaj je dal zeleno luč za ekspanzionistični tretji rajh, ki je zanetil svetovno vojno itn.; avtor sprašuje torej po dejavnikih, ki so pripeljali Hitlerja in nacizem na oblast. V svoji študiji narave in strukture nacistične avtoritarne in totalitarne države je temeljit, saj pred bralcem dobesedno sleče nemško družbo tistega časa, ki še zdaleč ni imuna za nacistično demagoško ideologijo, tako v teoriji kot v praksi (kult vodje /*Führerprinzip*/, mit arijske rase, revanšizem, militarizacija države, teror, antisemitizem, holokavst, življenjski prostor za arijce idr.).

Širše družbeno vprašanje nacistične vladavine je D. Geary strnil v vprašanje t. i. »nacistične revolucije«. V tem kontekstu avtor razgrinja svoje poglede na to izjemno zanimivo in aktualno problematiko, ki ni pomembna samo za razumevanje družbenih pretresov, ki jih je doživljala nemška družba v času nacizma, pač pa tudi za razumevanje družbenih procesov, ki so se odvijali tako pri nas vse od leta 1941 dalje kot tudi v vzhodni Evropi po simboličnem letu 1989. Skratka, avtor se ustavi pri problematiki socialne revolucije, ki jo – to je potrebno poudariti – razume kompleksno, in sicer kot politično spremembo in kot temeljno spremembo družbene strukture v objektivnem in subjektivnem smislu. Na takšno celovito gledanje še posebej opozarjam, saj se bomo slej ko prej srečali z vprašanjem opredelitve družbenega procesa v Sloveniji po letu 1991. Ali ga (že) razumemo in priznavamo kot družbeno revolucijo?

Avtor na zastavljeno vprašanje, ali so nacisti v letih 1933–1945, ko so bili na oblasti, izvedli revolucijo, odgovarja pritrnilno, ko gre za spremembo narave nemške države in politike; skratka, nesporno je bila izvedena politična revolucija. Veliko težje vprašanje pa je, pravi avtor, ali je nacistom v tem času uspelo spremeniti značaj nemške družbe oziroma ali je Hitler v tem času izvedel družbeno revolucijo. Nacistična stranka (NSDAP) je vsekakor trdila, da skuša ustvariti novo družbo, ki so jo njeni voditelji imenovali »ljudska skupnost« (*Volksgemeinschaft*), v kateri naj bi bila presežena nasprotja, ki so nekoč delila nemško državo/družbo, delitve, kot so npr. razredne in verske. Nemci pa naj bi se združili s skupnim ciljem za svojim voditeljem. To bi bila rasna, vendar brezrazredna skupnost. Avtor sicer dopušča različno

razumevanje pojma »brezrazredna družba« in »družbena revolucija«, vendar to ne more biti vzrok, da ne odgovorimo na tista bistvena vprašanja, ki so skupna različnim gledanjem, npr. ali so se znaki razredne pripadnosti, kot je lastnina, porazdelitev dohodkov in vzorci družbene mobilnosti, kakorkoli odločilno spremenili? Pisec odgovarja: če pogledamo lastnino v tretjem rajhu, potem vidimo, da ni prišlo do njene bistvene prerazporeditve. Veliki zemljiški posestniki so ostali veliki zemljiški posestniki, pa tudi mogočni industrijski koncerni so kovali velike dobičke, saj so imeli v letih 1936–1938 največ koristi od gospodarskega razcveta zaradi oboroževanja. Lastnina, ki je bila zaplenjena, je bila židovska, vendar ni prišla v roke malih poslovnih, trgovcev ali kmetov, ampak se je znašla v imperijih takih ljudi, kot sta bila Göring in Himmler. Skratka, kapital v tretjem rajhu se je še bolj, ne pa manj koncentriral. Tej tezi govori v prid tudi podatek, da se je število samostojnih rokodelecev zmanjšalo. Velike vojaške moči, ki jo je želel ustvariti Hitler, ni bilo mogoče uresničiti z majhnimi in sorazmerno nevelikovitimi producenti. Režim je tudi ohranil obstoječe veletrgovine, ki so bile velika konkurenca drobnim trgovcem; res pa je, da je režim z davčno politiko ohranjal drobne trgovce pri življenju.

Na splošno lahko trdimo, da je velekapital deloval pod hudimi omejitvami, kajti država je nadzorovala uvoz, porazdelitev surovin, mezde in raven cen. Toda država industrialcev ni razlastila, pač pa je uničila sindikate. Tudi podatki o deležu mezd v bruto nacionalnem dohodku govorijo, da je zdrsnil s 57 odstotkov v letu 1932 na 52 odstotkov v letu 1939, kar priča, da se je bogastvo prerazporejalo stran od delavskega razreda. Razmerje med delom in kapitalom v obdobju nacistične vladavine je ostalo bolj ali manj nespremenjeno: podjetja so ostala v zasebnih rokah, šefi so ostali šefi, delavci pa še vedno delavci.

Nič boljši ni bil položaj kmetov, čeprav so bili v nacistični ideologiji predstavljeni kot hrbtenica zdrave nemške družbe. Državni nadzor nad cenami se je izkazal za dvoreznega, kajti prepad med kmetijskimi in urbanimi dohodki je naraščal. Zato so kmetje, predvsem majhni, zapuščali podeželje, da bi zaslužili višje mezde v mestih.

Tudi vloga žensk v nacistični družbi na zanimiv način osvetljuje igro med ideologijo in ekonomsko resničnostjo Nemčije. Dobro je znano, da je nacionalsocialistična teorija trdila, da je ženski mesto doma: da rojeva za očetnjava in da skrbi za moža – vojaka. Zato je režim sprejel vrsto ukrepov, da bi spodbudil ženske k zapuščanju tovarn, da bi se poročile in rojevale: splav je bil prepovedan; klinike za nadzor rojstev so zaprli; dostop do kontracepcijskih sredstev so omejili; s posebnimi nagradami so Nemce spodbujali, da bi se poročali in imeli otroke, obenem pa so bile večje skrbi deležne tudi matere. Toda, opozarja avtor, upoštevajte, da se ta pronatalistična politika ni nanašala na Žide, prav tako tudi ne na tiste, ki so veljali za »asocialne«, dedno bolne ali za kronične alkoholike. Ženske iz teh kategorij so podvrgli programu obvezne sterilizacije; posledice tega pa je trpelo 400 tisoč Nemk.

Avtor poudarja, da so v nacistični Nemčiji še naprej obstajale neenakosti v bogastvu, lastnini in življenjskih možnostih; skratka nikakor ne moremo govoriti o temeljnih spremembah družbene strukture v t. i. »objektivnem« smislu. Kaj pa v »subjektivnem« smislu? Večinoma pisci trdijo, da je nacistom uspelo ustvariti svojo »Volksgemeinschaft«, da so se Nemci združili za Hitlerjem in da so presegli tradicionalne

delitve in pripadnosti. Le kako naj vemo, kaj so Nemci razmišljali in čutili v letih 1933–1945, se sprašuje avtor, in odgovarja:

/.../ ne moremo namreč spregledati teroristične narave nacistične države in njenega vsesplošnega nadzora prebivalstva, pa tudi tega dejstva ne, da je ministrstvo za propagando pod Goebbelsovimi vodstvom nadziralo vse oblike javnega izražanja /.../ ter z nacistično ideologijo in propagando prekrilo resnične gospodarske in družbene razpoke v nemški družbi tistega časa (ibid., 82).

V tem kontekstu pa se avtorju zastavlja strašljivo moralno vprašanje, kako so mogli prebivalci domnevno civilizirane države, ne samo tolerirati, ampak celo sodelovati v grozljivem barbarizmu nacistične države, ki ni pobijala samo svojih političnih nasprotnikov, ampak cele kategorije t. i. »družbenih izrojencev«. D. Geary odgovarja, da je pravzaprav najbolj srhljivo prav dejstvo, da je velik del tega, kar so nacisti storili, temeljil na sorazmerno pogostih in svetovljanskih predsodkih, na sovraštvu do »outsiderjev«: potepuhov, ciganov, homoseksualcev, komunistov idr. Na ta način se je tretji rajh, vsaj kar se tiče velikega števila njegovih političnih dejavnosti, četudi mu ni nikoli uspelo »oprati možganov« celotnemu prebivalstvu, lahko zanašal na podporo mnogih. »Čeprav so tvegali glavo, so se nekateri posamezniki kljub vsemu upirali, pravzaprav je bilo takih veliko več, kot si navadno predstavljamo. In prav njim pa je tudi posvečena ta drobna knjižica« (ibid., 103), zaključuje avtor.

/.../ Čeprav je cilj pričujočega Gearyjevega dela nesporno razgalitev nemškega nacizma, pa to še zdaleč ne pomeni, da je ta študija zgolj posnetek neke pretekle družbe. Nasprotno, pozornemu bralcu daje avtor s svojimi analizami dovolj snovi, ne samo za razmišljanje o naravi in strukturi Hitlerjeve nacistične Nemčije, temveč tudi za neizogibno komparacijo, ki se ob prebiranju sama po sebi vsiljuje: primerjava in usoda mladih demokracij, ki so se rodile neposredno po prvi svetovni vojni, s tistimi danes, ki so se pojavile na zgodovinskem prizorišču po simboličnem padcu berlinskega zidu leta 1989; še več, gre tudi za neizogibno primerjavo in usodo versajske in današnje Evrope.¹

Pri tej komparaciji seveda ne gre niti za iskanje niti za dajanje kakršnegakoli moralnega nauka, v smislu zdaj že obrabljene fraze »zgodovina je učiteljica življenja«, temveč za zelo konkretna in aktualna (ponekod v svetu že kar usodna) vprašanja: kolikšna je pravzaprav trdnost današnjih družbenopolitičnih sistemov (še toliko bolj, če vemo, kako zlahka lahko 'denar' zruši nek pravkar rojeni demokratični proces) še posebej v t. i. državah v prehodu, ki se tako rade ponašajo z vzdevkom »demokratične«;

1 Velja spomniti, da je *Schumanova deklaracija* (1950) izrecno poudarila, da je »mir temeljna vrednota in osnovni cilj združene Evrope«. Glej 32. spis v pričujočem *Izboru* (»Zgodovina evropskega združevanja«). – *Op. ur.*

ali smo danes – petdeset let po vojaškem porazu nacizma (op. l. 1995) – končno le presegli negativne družbene silnice, značilne za nacizem, in to ne samo v državah t. i. tranzicije, pač pa tudi v državah klasične demokracije. Z drugimi besedami, ali je nacizem kot sinonim za teorijo in prakso skrajno nacionalističnega, agresivnega, rasističnega in totalitarističnega gibanja, ki je v nasprotju z vsakršnimi načeli humane in demokratične družbe, stvar preteklosti ali pa je še vedno – v taki ali drugačni obliki, oziroma v večji ali manjši meri – del našega vsakdana. Verjetno ni potrebno biti družboslovec, da bi znali odgovoriti na to vprašanje, saj smo nenehno priče kršitvam elementarnih človekovih pravic, tako doma kot v svetu. Vsakodnevno se srečujemo, čeprav se tega morda niti dovolj ne zavedamo, s takimi in drugačnimi gibanji, ki zamegljujejo svoj videz s tem, da svoje delovanje opravičujejo z brambovstvom za 'demokracijo', v resnici pa so v svoji nestrpnosti in netoleranci (proti tujcem, drugače mislečim...), uperjena prav proti demokratičnim institucijam sleherne družbe. Večini, ki je vse premalo kritična, se največkrat zdi, da gre v vseh teh primerih le za posamezne družbene ekscese, ki se občasno tu in tam pojavljajo. Toda, da ne bi pozabili, tudi vzpon nacizma se je začel z majhnimi koraki... In prav v tem je aktualnost pričujočega eseja o nemški družbi med obema vojnama (Lešnik, v Geary, 1995, 8–9 /»Najbolj nevarno je hitro pozabiti«/).

21.

Informbirojevski spor leta 1948 – spor dveh različnih modelov socializma?

V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 69 (1998), št. 2, str. 287–302 [Referat*].

* *Second European Social Science History Conference*, Amsterdam, 5. do 7. marec 1998 [»The Informationbureau dispute of 1948 – dispute of two different models of socialism?«].

Uvod

Sredina petdesetih let preteklega stoletja je z začetim procesom destalinizacije v marsičem mejna črta v razvoju komunističnega gibanja. To je bil čas, ko so se po 20. kongresu sovjetske partije na stežaj odprla vrata procesu kritičnega obravnavanja dotedanje stalinistične teorije in prakse v samem gibanju,¹ pa tudi čas, ki je naznačeval začetek konca centralističnemu ustroju mednarodnega komunističnega gibanja, porojenemu z ustanovitvijo Komunistične internacionale /KI/ – Kominterne (1919) (Lešnik, 1988; Broué, 1997). Pojavilo se je več komunističnih partij, ki niso bile več pripravljene dopuščati nobenega »vodilnega centra«. Vrsta ključnih postavk dotedanje teorije in prakse komunističnega gibanja, temelječih na Stalinovih »resnicah«, je bila podvržena ostri kritiki. V tem širokem procesu prenove komunističnega gibanja je imela prvenstveno vlogo Komunistična partija Jugoslavije /KPJ/ s svojim uspešnim uporom proti Stalinovi nadvladi v času informbiroja /IB/.² Razvoj v sovjetskem socialističnem taboru pa je prav kmalu pokazal, da se je začetni proces destalinizacije sprevrgel v neostalinizem (gl. npr. Golubović, 1982; Zaslavski, 1985); to potrjujejo krvavi dogodki na Madžarskem (1956), vkorakanje sil varšavskega pakta na Češkoslovaško (1968) in teorija o »omejeni suverenosti«, ki je temu sledila, potem zadušitev protestnega gibanja delavcev na Poljskem (1970) itn.

Spor, ki je nepričakovano izbruhnil v neprijetnem času za Stalina (v enem izmed vrhuncev hladne vojne), ni zadeval le medsebojne partijske, temveč tudi meddržavne odnose; s tem je dobil izjemno mednarodno publiciteto. Zahod se je zavedal pomembnosti ideološkega upora maršala Tita. Še bolj pa je znal ceniti strateški položaj Jugoslavije v vzhodnem Sredozemlju in v srednji Evropi, saj je bil prepričan, da bi bila v primeru vojaškega napada, če ji uspe ostati neodvisna, obrambni ščit za Italijo in nosilni steber za Avstrijo in Grčijo. Kot je rekel Truman, »pomeni Titov beg izpod kremeljskega okrilja prvi poraz sovjetskega imperializma in je kot tak velik politični simbol. Poleg tega pa ima Tito na razpolago največjo udarno silo v Evropi, ki predstavlja važen dejavnik v zaščiti zahodne Evrope pred komunistično agresijo« (v Pirjavec, 1995, 193).

V svojem prispevku želim opozoriti na nekatere odprte probleme in dileme proučevanja informbirojevskega kompleksa danes, hkrati pa odgovoriti na ključno vprašanje: ali je do jugoslovansko-sovjetskega spora v času IB prišlo zaradi dveh različnih pogledov na razvoj socializma (ideološki spor), kot bi to lahko sklepali na podlagi »pisem CK VKP(b)«, naslovljenih na jugoslovansko partijsko in državno vodstvo v prvi polovici leta 1948, ter »Resolucije IB o stanju v KPJ, sprejete junija 1948«.³

1 20. kongres KPSZ (14.–25. 2. 1956) je bil s tajnim referatom Hruščova (Vrhovec in Čepo /ur./, 1970) postavljen pred dilemo: ali nadaljevati s stalinističnim obdobjem kulta osebnosti ali ponovno vzpostaviti leninistično linijo.

2 Informacijski biro /IB/ – (informbiro, kominform) je bil ustanovljen na zasedanju devetih KP (22.–28. septembra 1947) na Poljskem (Szklarska Poreba, Varšava) kot posvetovalni organ evropskih komunističnih in delavskih partij. Devetletna praksa njegovega delovanja (1947–1956) je pokazala, da je IB pomenil le novo obliko institucionalizacije v mednarodnem komunističnem gibanju, ki je še naprej ohranjal stare, kominternske odnose.

3 »V naši/jugoslovanski in tuji literaturi je dosti pripadnikov trditve, da se je vse začelo leta 1948 oziroma da se v času spora nismo po ničemer razlikovali od tistih, ki so nas napadli. Mislim, da je to staljšče nesprejemljivo. Če bi bilo to res, bi težko pojasnili vzroke spora, a še manj njegov potek in zaključek« (Pribičević, 1972, 54).

Arhivski viri, dokumenti in literatura

Osrednja institucija na tleh nekdanje skupne jugoslovanske države, ki hrani *arhivsko gradivo*, konkretno zapisnike sej jugoslovanskega državnega in partijskega vodstva, na katerih so sprejemali ključne odločitve in odgovarjali na informbirojevski pritisk, je bivši Arhiv CK ZKJ v Beogradu (danes v sestavu Arhiva Jugoslavije v Beogradu) (Lešnik, 1994/95). Gradivo, tudi t. i. »zgodovinskih« sej CK KPJ, je bilo deloma že objavljeno in komentirano v *zbornikih dokumentov* ter v *memoarih*, ki so jih pisali tedanji akterji jugoslovanske zunanje in notranje politike. Ključno arhivsko gradivo, ki bi lahko potrdilo ali zavrglo vrsto hipotez v razjasnjevanju takratnega sovjetsko-jugoslovanskega spora, se nahaja v moskovskih arhivih,⁴ saj ne gre prezreti, da je Beograd le odgovarjal na poteze Moskve. Po razpadu Sovjetske zveze (1991) je Moskva postopoma začela odpirati dotlej za javnost zaprte arhive specializiranim raziskovalcem. Prvi izjemno pomemben rezultat skupnega mednarodnega raziskovalnega sodelovanja med (takratnim) »Ruskim centrom za hranjenje in študij dokumentov moderne zgodovine« v Moskvi in »Fundacijo Feltrinelli« v Milanu je bila bilingvistična rusko-angleška izdaja zapisnikov vseh treh zasedanj IB (Procacci idr. /ur./, 1994). Seveda pa zapisniki takratnih ključnih sej CK VKP(b) zaenkrat še niso dostopni. Izjemnega pomena za raziskovalce so tudi zapisniki sej tako CK KP v posameznih vzhodnoevropskih državah, ki so v novonastalih razmerah prav tako obravnavali partijske in državne odnose z Jugoslavijo, kot tudi CK KP Italije in Francije, torej tistih dveh članic IB, katerih državi – po delitvi v Jalti (Conte, 1969) – nista spadali v sovjetsko interesno območje. Pri obravnavi kompleksa 1948 seveda ne gre prezreti arhivskega gradiva, ki se nahaja v arhivih zahodnoevropskih držav⁵ in ZDA.⁶ In še na eno specifično arhivsko gradivo velja opozoriti, na tonsko in filmsko dokumentacijo o politično montiranih sodnih procesih (hranjeno v t. i. »bunkerjih« nacionalnih kinotek), tako v Jugoslaviji (Jugoslovenska kinoteka v Beogradu) kot v vzhodnoevropskih državah.

Tiskano *dokumentarno gradivo*, izdano v času spora, je imelo še posebno vrednost zaradi nedostopnosti arhivskega gradiva. Pri tem ne gre spregledati, da je bilo – tako zaradi vsiljene obrambne pozicije, kot tudi zaradi negotovega končnega razpleta – jugoslovansko vodstvo (v nasprotju z vzhodnoevropskimi) zainteresirano, da je bila javnost sproti seznanjena s potekom spora prek dnevnega časopisja kot tudi

- 4 Originalni arhivski IB-dokumenti se danes (po letu 1991) nahajajo v »Arhivu predsednika Ruske federacije«, kopije le-teh, ki so na razpolago raziskovalcem, pa v RGASPI (f. IB, št. 575) v Moskvi. Pred razpadom Sovjetske zveze je bilo IB-gradivo hranjeno sprva v Mednarodnem oddelku CK KPSZ, nato pa med 22. 4. 1969 in 17. 3. 1970 prenešeno v Centralni partijski arhiv Inštituta marksizma-leninizma (IML) pri CK VKP/b/, ki se je transformiral po razpadu Sovjetske zveze (1991) sprva v RTsKhIDNI (Ruski center za hranjenje in študij dokumentov moderne zgodovine) in nato v zdajšnji RGASPI (»Ruski državni arhiv za socialno in politično zgodovino«).
- 5 V zbirki, ki jo hrani osrednji britanski arhiv »Public Record Office« v Londonu, so tudi poročila britanske ambasade iz Beograda o IB sporu; žal so nekateri izjemno pomembni dokumenti še vedno nedostopni za raziskovalce, nekateri celo do leta 2048.
- 6 Pomembne raziskave v arhivih v Rimu, Parizu, Londonu in Washingtonu je opravil Jože Pirjavec; plod le-teh je bila knjiga *Tito, Stalin in Zahod* (1987).

z dokumentarnim gradivom, kot so *Pisma* (1948), *Bele knjige* in drugi *Izbrani materiali*. Vso to gradivo je pozneje zbral, pokomentiral in objavil v treh knjigah Vladimir Dedijer (1980a). V Moskvi so storili prvi pomemben korak leta 1990 z objavo 17 dotlej neznanih arhivskih dokumentov (v Lešnik, 1995), ki osvetljujejo predvsem stopnjevanje napetosti v jugoslovansko-sovjetskih odnosih v prvi polovici leta 1948.

O vzrokih, genezi in posledicah nepričakovane internacionalizacije jugoslovansko-sovjetskega konflikta v začetku poletja 1948 je bilo tako v jugoslovanski kot tudi v tuji zgodovinski, sociološki, politološki in spominski literaturi nemalo napisanega. Toda izhajajoč iz kvalitete publiciranega, zlasti pa po načinu interpretacije dejstev, lahko zaključimo, da problematika »leta 1948« še zdaleč ni izčrpana. Nasprotno, s postopnim odpiranjem nekdanjih sovjetskih in vzhodnoevropskih državnih in partijskih arhivov, ki se je začelo po letu 1989 – s padcem evropske »železne zaves«, razpada socialističnega (sovjetskega) tabora in tranzicijskih procesov v vzhodnoevropskih državah – nastajajo šele objektivni pogoji za politično, idejno in historiografsko valorizacijo »leta 1948«.

Mednarodni položaj in zunanja politika Jugoslavije po koncu 2. svetovne vojne

Do konca druge svetovne vojne so »veliki trije« (Churchill, Roosevelt, Stalin) več ali manj uspešno usklajevali svojo kompromisno politiko do Jugoslavije, čeprav s prikritimi in med seboj različnimi interesi. Odsev interesne politike »fifty-fifty« (Dedijer, 1980b) je bil predvsem poskus, da bi v novonastajajoči drugi Jugoslaviji izvedli delitev oblasti med političnimi silami starega in novega režima, med meščanskimi strankami Kraljevine Jugoslavije in KPJ, ki je vodila narodnoosvobodilni in revolucionarni boj (Petranović, II/1988). Toda še pred koncem vojaških operacij, ob koncu aprila in v začetku maja 1945, se je Jugoslavija znašla zaradi Trsta in Julijske krajine v žarišču mednarodne krize. Truman in Churchill sta ultimativno zahtevala umik enot jugoslovanske armade s teh območij, ki jih je ta osvobodila (gre za slovensko narodnostno ozemlje, ki si ga je Italija pripojila po razpadu habsburške monarhije leta 1918). Predsednik jugoslovanske vlade J. Broz Tito je v govoru v Ljubljani 27. maja 1945 brez slepomišenja odgovoril na neposredni pritisk: »Jugoslavija ne namerava biti drobiž za poravnavanje medsebojnih računov v politiki interesnih sfer velikih sil« (I/1959, 227). V napetem ozračju, ko sta Velika Britanija in ZDA – z noto jugoslovanski vladi, 2. junija (Kardelj, 1980, 56) – zagrozili z oboroženo akcijo, in ko je Stalin – skladno s sporazumom »fifty-fifty« – odrekel direktno podporo jugoslovanskim zahtevam,⁷ je bil 9. junija 1945 v Beogradu dosežen sporazum med Jugoslavijo, Veliko Britanijo in ZDA o zasedbi in začasni upravi v Julijski krajini ter umiku jugoslovanskih čet iz Trsta in dela Slovenskega primorja za Morganovo črto

7 Komandant jugoslovanske IV. armade in Vojne uprave v Istri general Peko Dapčević je dobil od Tita 6. junija ukaz, da se z vojsko umakne iz Trsta. Ukazu je bila priložena kopija Stalinovega teleograma Titu: »V roku 48-ih ur morate umakniti vašo vojsko iz Trsta, ker ne želim, da zaradi tržaške krize, vstopim v tretjo svetovno vojno. Stalin« (v Dedijer, 1981, 73).

(gl. Gradišnik in Šušmelj /ur./, 1996, 12–26). Razočaranje nad zavezniško politiko je izrazil tudi podpredsednik jugoslovanske vlade Edvard Kardelj 12. junija v govoru v Ljubljani: »Maloštevilni slovenski narod je prvi v Evropi, ki mu odrekajo, da bi bil gospodar na svoji zemlji« (1980, 56).

Medtem ko je bila nova Jugoslavija izpostavljena odkritim pritiskom Zahoda (nerešena meja z Italijo in Avstrijo kot tudi status slovenske narodne manjšine v obeh državah), se je hkrati 'odprla' proti Vzhodu, proti Sovjetski zvezi.⁸ Že od osvoboditve Beograda (oktobra 1944) dalje so bile vzpostavljene številne vojaške, politične in kulturne vezi (Popović, 1988). Tedaj je SZ v odnosih z Jugoslavijo – v nasprotju z načrtovano politiko »fifty-fifty« – obrnila novo stran, saj se ji je ponudila priložnost za popoln vpliv nad jugoslovansko notranjo in zunanjo politiko. Možnost za takšno politiko je ustvarila nova Jugoslavija /FLRJ/ pravzaprav sama, prepričana, da gre za iskrenega zaveznika in varuha pred »imperialističnimi težnjami« Zahoda. Neposredni stiki najvišjih voditeljev obeh držav, vštevi tudi več pogovorov med Stalinom in Titom (aprila 1945 in junija 1946), so nakazovali, da so medvojna nesoglasja zglajena.⁹ SZ naj bi bila tudi poročstvo za pozitivno rešitev mejnih problemov z Italijo in Avstrijo (Gibianskij, 1996). Kardelj je pozneje zapisal, da »brez takšne pomoči Sovjetske zveze Jugoslavija ne bi dosegla takšnih mirovnih pogodb, kakršne je« (1980, 95). Čeprav so jugoslovanski voditelji večkrat poudarjali, da gradijo v Jugoslaviji socializem v posebnih razmerah, jim je bila SZ kot prva dežela socializma »model h kateremu je treba težiti«. Na prošnjo CK KPJ in jugoslovanske vlade je SZ poslala v Jugoslavijo znatno število vojaških in civilnih strokovnjakov, ki so bili razporejeni na najpomembnejša mesta v vojski in v ekonomskem aparatu države. Prav na podlagi vsestranske infiltracije, prikrite s plaščem »velikega prijateljstva« in »nesebične pomoči« velike socialistične države majhni, je SZ lahko pričela s politiko dominacije.

V prvem in drugem letu po osvoboditvi – v času zanosa mlade revolucije – je bila jugoslovanska zunanja politika popolnoma usklajena s sovjetsko. KPJ se je obnašala, kakor da bo del VKP(b), jugoslovanska vlada pa, kot da bo Jugoslavija del SZ oziroma sestavni del svetovne skupnosti socialističnih držav. Odraz novega sodelovanja med Jugoslavijo, SZ in ostalimi vzhodnoevropskimi socialističnimi državami je bilo

8 To je bil brez dvoma čas, ko so v ušesih jugoslovanskega partijskega in državnega vodstva še vedno donele Stalinove prepričljive besede, izrečene na svečanosti ob obletnici oktobrske revolucije v Moskvi leta 1941: »Mi nimamo in ne moremo imeti takih vojnih ciljev, da bi vsiljevali svojo voljo in svoj režim slovanskim in drugim narodom Evrope, ki od nas pričakujejo pomoč. Naš namen je pomagati tem narodom v njihovem osvobodilnem boju proti Hitlerjevi tiraniji, potem pa jih pustiti, da si docela svobodno uredijo življenje v svoji državi, kakor sami hočejo. Ne bomo se vmešavali v notranje zadeve drugih narodov« (v Lešnik, 1981, 34).

9 Zastopajoč idejo o posebni taktiki delavskega razreda v pogojih vojne, je Kominterneta 'priporočala' jugoslovanskemu partijskemu vodstvu t. i. dve, ločeni etapi nadaljnega razvoja: »prva« naj bi obsegala boj proti okupatorju, medtem ko naj bi »druga« – tj. socialistična revolucija – sledila šele po koncu svetovne vojne. To zahtevo potrjuje tudi brzojavka iz Moskve, naslovljena na CK KPJ, z dne 22. junija 1941: »/.../ Upoštevajte, da gre v sedanji etapi za osvoboditev izpod fašističnega podjarmljenja in ne za socialistično revolucijo« (v Lešnik, 1984, 422). Poznano je, da jugoslovansko vodstvo kominternskega 'nasveta' ni upoštevalo, saj je obe »etapi« združilo v eno; odtod izvirajo medvojna nesoglasja, saj se je revolucija na jugoslovanskih tleh odvijala avtohtono, mimo moskovskih receptov in Stalinovih želja.

podpisovanje pogodb o prijateljstvu, vzajemni pomoči in povojni dejavnosti. Pri tem ne gre prezreti, da je bil to čas vse večjega zaostrovanja mednarodnih odnosov na relaciji Vzhod-Zahod, čas vzpostavitve evropske »železne zaves«:

Senca je padla na prizorišča, ki jih je nedavno osvetlila zavezniška zmaga. Nihče ne ve, kaj namerava storiti Sovjetska Rusija in njena mednarodna komunistična organizacija v neposredni prihodnosti, ali kakšne so, če sploh so, meje njenih teženj po širjenju in pridobivanju privrženecv. Od Szczecina na Baltiku do Trsta na Jadranu se je spustila čez kontinent *železna zavesa*. Za to črto ležijo vse prestolnice starih držav srednje in vzhodne Evrope /.../ in so vse v taki ali drugačni obliki v zelo visoki meri pod kontrolo Moskve, ki v mnogih primerih še narašča. /.../ To prav gotovo ni svobodna Evropa, za kakršno smo se borili. Taka tudi nima bistvenih pogojev za trajni mir (Churchill, 5. marca 1946 v Fultonu /Missouri/).

V tem kontekstu je potrebno tudi razumeti politiko načrtnega razvijanja kulta medsebojnega zaupanja vzhodnoevropskih držav na čelu s SZ, zlasti še zaupanja med slovanskimi narodi (obujanje panslavističnih idej). Kljub tesnemu sodelovanju FLRJ in SZ v prvih povojnih letih (Gibiaskii, 1987), je Jugoslavija že v tem obdobju – pogojno rečeno – začrtala svojo zunanjo politiko na načelih popolne neodvisnosti in poznejše miroljubne koeksistence, ki je prišla do polnega izraza šele po sporu z IB:

Jugoslavija je, kot članica Združenih narodov, zagovornica tesnega sodelovanja vseh miroljubnih, demokratičnih narodov. /.../ Jugoslavija je trdno odločena, da bo tudi v bodoče vodila miroljubno politiko v duhu pravil OZN, pravil, ki temeljijo na enakopravnosti in enakosti vseh njenih članov. /.../ ta politika izhaja iz globoke težnje naših narodov za trdnim mirom, ki bi jim omogočil nemoteno delo pri ustvarjanju boljše prihodnosti (Tito, 1. aprila 1946).¹⁰

Razvoj jugoslovanskega socializma v teoriji in praksi (1945–1948)

Podobo socializma v Jugoslaviji v prvih povojnih letih (do spora z IB) lahko rekonstruiramo le na podlagi praktičnih ukrepov, ki jih je sprejela nova »ljudska« oblast, saj so bili teoretični pogledi protagonistov jugoslovanske revolucije – tako kvantitetno kot vsebinsko – skromni. Obstajale so le poenostavljene predstave o poteh, načinu in težavah, ki se bodo pojavile v procesu ustvarjanja novega družbenega sistema. Povedati je treba, da KPJ do vseh novih družbenih vprašanj in problemov ni imela svojega izdelanega stališča, zato je bila »prisiljena«, da v obliki idejnih in konkretnih rešitev sprejme tisto, kar je nudila sovjetska teorija in praksa. O tem govori tudi podatek, da je od 1500 članov KPJ, kolikor jih je bilo l. 1947 v partijski organizaciji jugoslovanske vlade,

10 Iz ekspozicije *O zunanji politiki Jugoslavije* v ljudski skupščini v Beogradu (Broz Tito, 1977, 12).

le 60 proučevalo zgodovino jugoslovanskega delavskega gibanja in narodnoosvobodilne vojne, vsi ostali pa zgodovino VKP/b/ (Radonjić, 1988, 55). Eden prvih in največjih prijemov v tej smeri je bila koncepcija prve jugoslovanske ustave (sprejeta 31. januarja 1946) po vzorcu sovjetske ustave iz leta 1936. Razen manjših razlik v definiranju oblik lastnine produkcijskih sredstev – jugoslovanska je poznala državno, združeno in zasebno (1946, 9), medtem ko je sovjetska ustava dovoljevala zasebno lastnino samo v okviru ohišnice (1945, 37) – ter metod delovanja lokalnih organov državne oblasti (gl. Pijade,¹¹ 1950, 85–111), sta bili ustavi istovetni. Kot vse tedanje KP na oblasti, je tudi KPJ izhajala iz predpostavke, da je razlastitev kapitalističnega razreda prvo in začetno dejanje diktature proletariata. *Nacionalizacija produkcijskih sredstev in ustvarjanje državne lastnine* – je bil torej poglavitni programski cilj KPJ, ki ga je začela uresničevati takoj, ko je bila postavljena nova državna oblast in njeno nadzorstvo nad državo.

V zgodovinskih okoliščinah, kakršne so bile v letih 1945–1948, iz več razlogov tudi ni bilo možno razpravljati o novih in drugačnih poteh razvoja socializma. Osnovni razlog tiči v odnosih med KPJ in Kominterno oziroma VKP/b/. V vsej svoji zgodovini je KPJ kot članica KI sprejemala njeno generalno politično usmeritev; izhajala je iz dejstva, da si je SZ kot prva socialistična dežela pridobila bogate in preverjene izkušnje, kot tudi, da je našla temeljne rešitve, sprejemljive za vse KP in novonastale socialistične dežele. V tej zgodovinski fazi, ko so bili v okrilju komunističnega gibanja prepričani, da obstaja samo sovjetska pot v socializem, to je graditev državne lastnine in administrativno-centralističnega sistema upravljanja družbenih zadev, zlasti gospodarstva, je bilo seveda iluzorno pričakovati kakršnekoli širše in načelne razprave v okviru KPJ o novih poteh socialističnega razvoja. To je še toliko bolj razumljivo, če imamo v vidu, da so se voditelji gibanja v obdobju pred in med vojno pretežno ukvarjali s pripravami in vodenjem narodnoosvobodilne vojne in ljudske revolucije. Od te splošne ocene izstopa le programski članek »Temelji demokracije novega tipa« (1946), v katerem Tito piše:

/.../ Ni nujno, da bi pot za dosego tega cilja bila in niti ne more biti v vseh deželah prav takšna, kakršno zaznamuje velika oktobrska revolucija. Bilo bi nemarksistično in nedialektično, če bi postavljali to vprašanje dogmatično. Te poti imajo lahko in tudi imajo mnogo skupnih stikališč, toda specifični pogoji in karakter notranjega razvoja določajo v sleherni deželi tudi specifične poti za dosego resnične ljudske demokracije (Broz Tito, II/1950, 210–211).

Bistvo koncepcije KPJ o družbenoekonomskem sistemu v Jugoslaviji, temelječe na podlagi sovjetskega »modela«, je bilo do spora z IB naslednje: (1) državna lastnina produkcijskih sredstev; (2) državno centralistično-administrativno upravljanje; (3) postopno omejevanje in popolna likvidacija sleherne oblike zasebne lastnine.

11 Moša Pijade (1890–1957) je bil avtor prvih predpisov »O nalogah in ustroju narodnoosvobodilnih odborov« kot organov ljudske oblasti na osvobojenih ozemljih, sprejetih v Foči februarja 1942 (Pijade, 1950, 9–18). Po vojni je bil nosilec najvišjih funkcij v zakonodajnih telesih ter avtor mnogih ustavnih in zakonskih določil; med drugim je redigiral jugoslovansko ustavo iz leta 1946.

Ideje o delavskem samoupravljanju se v tem obdobju niso mogle pojaviti, še manj uveljaviti. Nasprotno, v teoriji je bilo sprejeto stališče, da pripada aparatu socialistične države vodilna pozicija organizatorja in kontrolorja družbenih procesov, zlasti procesov materialne proizvodnje in delitve, kar je temeljni kamen etatiističnega pogleda na družbeni razvoj. K sprejetju *totalitaristične* koncepcije so pripomogle tudi številne druge zgodovinske okoliščine tedanjega časa. Ne gre prezreti, da je bila Jugoslavija v prvem povojnem obdobju pod vojaškim, političnim in gospodarskim pritiskom zahodnoevropskih držav in ZDA ter tretirana kot najbolj vdani sovjetski satelit. Zato ni slučaj, da so se obsežni in ambiciozni načrti jugoslovanskega gospodarskega razvoja naslanjali predvsem na SZ. Tudi splošna gospodarska struktura je bila v prid formiranju centralizma. Državna lastnina in centralizem v upravljanju družbenih zadev sta veljala za uspešno pot in metodo, da bi se v prvih povojnih letih izognili gospodarskemu polomu, ki bi utegnil nastopiti zaradi velikega vojnega razdejanja in sploh pomanjkanja za življenje potrebnih sredstev. Prav tako je vladalo prepričanje, da je brez državne lastnine in administrativnega upravljanja¹² nemogoče akumulirati večja sredstva – tako materialne kot človeške sile – za gospodarsko graditev, kar je bil prvi pogoj za hitrejši družbenoekonomski razvoj Jugoslavije, tedaj ene najbolj nerazvitih evropskih držav.

Formalno KPJ tudi ni imela napisanega akcijskega programa za prvo obdobje povojnega socialističnega razvoja. Zgodovinski položaj, v katerem je potekala jugoslovanska socialistična revolucija, tudi ni terjala formalnega programa, saj se je večina ljudstva med vojno ali priključila k Narodnoosvobodilni fronti ali bila njen simpatizer ter na ta način sprejela ljudsko revolucijo, njene ideale in cilje. Čeprav je KPJ neposredno organizirala in vodila vse družbene procese, tako v javnosti kot tudi formalno, tega ni poudarjala. Izhodišča KPJ v prvih povojnih letih vsebujejo v glavnem dokumenti Ljudske fronte, Zveze sindikatov in drugih množičnih organizacij ter dokumenti organov ljudske oblasti. S tem ideje KPJ dobivajo svoj formalni in javni izraz v programih množičnih organizacij, ki jih je sama ustvarila. To sta bila pot in način, da so široke ljudske množice sprejele ideologijo in politiko komunistične partije, hkrati pa tudi pot za njihovo aktiviziranje, da so uresničevale partijski program. Takšen zunanji videz, ki se je razlikoval od uveljavljenega sovjetskega modela, je prikrival stvarno vlogo in položaj partije v družbi in je bil kot tak nerazumljiv Stalinovemu dogmatičnemu krogu; ker niso »KPJ« pogosto zasledili v časopisnih člankih, govorih, deklaracijah (kar je bila praksa v SZ) – so ugotovili, da je KPJ »utonila« v množičnih organizacijah in izginila. V resnici pa je bilo ravno nasprotno. Prav v tem obdobju, ko se je zdelo, da partije v javnem političnem življenju skoraj ni, je bila najbolj navzoča, saj je bil njen vpliv najmočnejši in najneposrednejši (gl. Vodušek-Starič, 1992).

Z analizo tekstov programskih dokumentov partije in državnih organov v letih 1945–1948, objavljenih razprav in govorov jugoslovanskih državnih in partijskih

12 Načela graditve administrativno-centralističnega gospodarskega sistema je razložil jugoslovanski minister za industrijo in najuglednejši ekonomski teoretik KPJ Boris Kidrič (1912–1953) v ekspoziciji v jugoslovanski ljudski skupščini (21. julija 1946) ter nato v razpravi »O značaju našega gospodarstva« (Kidrič, ZD-III/1978, 65–79).

voditeljev (Josip Broz - Tito, Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Moša Pijade, Milovan Đilas, Vladimir Bakarić idr.) je mogoče rekonstruirati koncepcijo vodstva KPJ o družbeni ureditvi, ki se je ustvarjala, čeprav politični jezik ni popolnoma ustrezal njeni vsebini. V političnem besednjaku ni pogosto srečati kategorij kot so »socializem«, »komunizem«, »diktatura proletariata«, »socialistična država« in podobno, marveč prevladuje ljudskodemokratična frazeologija: »ljudska oblast«, »ljudska demokracija«, »oblast delovnega ljudstva«, »ljudska država« in podobno. Celó v ustavi iz leta 1946 ni nikjer omenjena beseda »socializem«. V bistvu se je nadaljevala tradicija iz časov narodnoosvobodilnega boja.

Druga pomembna ugotovitev iz analize dokumentov je, da načela političnega sistema – nastalega v vojni oziroma revoluciji,¹³ ki ga je sankcionirala ustava in splošni zakon o ljudskih odborih leta 1946 (gl. Pijade, 1950, 111–139) – sploh niso vprašanje. Drugače povedano: politični sistem z odločilno vlogo države in komunistične partije velja za »trajni« in »dokončni model«, v katerem ne bo sprememb. Vsa pozornost je bila usmerjena na graditev gospodarskega sistema. Tako v teoriji kot praksi je bila državnemu aparatu dana monopolna vloga pri upravljanju družbenih zadev; s tem je bila izključena možnost, da bi obstajala kakršnakoli druga oblika lastnine razen državne, saj sta bili pod njeno oblastjo in upravljanjem tudi združna in privatna lastnina.

Ko je mlada revolucionarna družbena struktura izvajala splošno smer oblikovanja etatističnega sistema, se je že toliko preobrazila v etatistično družbeno ureditev, da po treh, štirih letih ni bilo skorajda nobenega področja družbenega življenja – od gospodarstva do kulture in umetniške ustvarjalnosti –, ki ga ne bi zajemalo državno upravljanje in vodenje. V letih 1945–1949 je bil revolucionarni etatistični sistem zgrajen.¹⁴ Toda prav takrat, ko je bilo konstituiranje administrativnega sistema bolj ali manj končano, se je začel – v času spora z IB – radikalni prelom z dotedanjo stalinistično teorijo in prakso družbenega razvoja. Šele tedaj – kot odgovor na vsiljeni informbirojevski spor – je bil načrtan razvoj samoupravnega sistema kot alternativa stalinističnemu etatizmu.¹⁵

13 Boj za osvoboditev in za revolucionarno preobrazbo je postal sestavina enotnega procesa, smisel in vsebina NOB od njegovega samega začetka. Josip Broz-Tito, generalni sekretar CK KPJ, je že na t. i. »majskem posvetovanju« (konzultacijah) plenuma CK KPJ v Zagrebu (od konca aprila do 6. maja 1941) nedvoumno predočil perspektivo NOB: »/.../ da je treba sedaj izdati vse ukrepe za prevzem oblasti, da je buržoazija ne bo nikdar več prevzela, da se bo vstaja proti okupatorju razvijala tako, da to ne bo nikakršna buržoazna revolucija, temveč da bodo delovne množice prišle neposredno do oblasti« (v Dedijer, 1972, 384). Milovan Đilas sodi, da sta bila plenum CK KPJ v Zagrebu in Titov govor (»/.../ od vsega začetka je treba ustvarjati novo oblast /ljudske odbore/) dogodek odločilnega pomena, ker je bila tu dejansko jasno določena smer, po kateri bo šla KPJ v našo ljudsko revolucijo (ibid., 435).

14 Zgodovinar B. Petranović – na podlagi proučevanj zapisnikov sej Politbiroja CK KPJ (1945–1948) – utemeljeno ugotavlja, da avtentična revolucija (1941–1945) ni imela avtentičnega nadaljevanja v t. i. prehodnem obdobju (1945–1948), to je svojega modela političnega sistema in družbenega razvoja nasploh. Obči vzor je bila Sovjetska zveza. Resda se ni uporabljala socialistična terminologija, vendar so se nenehno propagirale in povečevale sovjetske izkušnje (1995, 59).

15 Jugoslavija se je znašla pred zapleteno zgodovinsko dilemo. Odločiti bi se morala za enega izmed prevladujočih tedanjih družbenih sistemov: bodisi za restavracijo kapitalizma bodisi za državni socializem. Proti pričakovanju svetovne in domače javnosti se je državno in partijsko vodstvo smelo odločilo za popolnoma neznano pot: za samoupravni socializem. Tej »tretji poti« je svet rekel »jugoslovanski eksperiment«.

Zgodovinske dimenzije ustanovitve informbiroja

Ko je Stalin maja 1943 sprejel odločitev o formalni razpustitvi Kominterne, je izhajal iz točne ugotovitve, da se s tem dejanjem ne bo nič bistvenega spremenilo v strukturi in naravi odnosov v mednarodnem komunističnem gibanju, predvsem pa, da se vloga VKP(b) kot »vodilne partije« oziroma »centra« mednarodnega komunističnega gibanja ne bo zmanjšala. Toda v času druge svetovne vojne so bile mnoge partije v položaju, da samostojno odločajo, ne da bi se predhodno posvetovala s KI oziroma pozneje s sovjetskim vodstvom. Predvsem se je ta praksa kazala in po vojni nadaljevala pri jugoslovanski, delno pa tudi pri češkoslovaški in poljski partiji. Stalin je sklenil, da je potrebno v pogojih zaostrene »mednarodne razredne borbe« in globoke blokvske razdelitve sveta tem težnjam in praksi narediti konec. To pa je bilo mogoče doseči edino s ponovno oživitvijo kominternskega tipa »železne« mednarodne discipline, z monolitno enotnostjo, oziroma z rigorozno vzpostavitvijo novega kurza »vodilne partije«. To je postalo za sovjetsko stran »nujno«, kajti s prihodom desetih KP na oblast ni bil ogrožen samo prejšnji tip odnosov med komunističnimi partijami, temveč je zdaj stopilo v ospredje predvsem vprašanje odnosov med socialističnimi državami. Ta novi problem je imel pomembne teoretične in politično-praktične dimenzije. Poleg tega je v tedanji razdelitvi sil SZ v določeni meri zaostajala za Zahodnimi silami, predvsem na ekonomskem in vojnoprategem področju (nuklearno orožje). Stalin je ocenil, da bo bližnja konfrontacija med nasprotnima blokoma (»kapitalizem« ali »socializem«) zelo težka in dolgotrajna, ter ugotovil, da je potrebno vse omenjene »šibke točke« lastnega tabora kompenzirati z maksimalno mobilizacijo in koncentracijo vseh razpoložljivih političnih potencialov. Da bi se to doseglo, je bila Stalinu potrebna kontrola nad vsemi političnimi silami, s katerimi je razpolagalo mednarodno komunistično gibanje. V novih mednarodnih okoliščinah na eni in spremembah v komunističnem gibanju na drugi strani se je sovjetsko vodstvo v letu 1947 odločilo, da ustanovi novo mednarodno komunistično telo – »Informacijski biro komunističnih in delavskih partij«. Ustanovitev IB je bila tako ena izmed prvih praktičnih potez, ki so bile povlečene v hladni vojni dveh nasprotnih vojnopolitičnih grupacij.

Mednarodne razmere od druge polovice štiridesetih let, ki so nastale z rojstvom hladne vojne (železna zavesa,¹⁶ Marshallov načrt,¹⁷ ustanovitev IB komunističnih partij /1947/ in Severnoatlantske zveze /1949/¹⁸), so razdelile svet na kapitalistični in komunistični blok ter še poglobile razkol med

16 Označba za ideološko-politično ločevanje Evrope na vzhodni (komunistični) in zahodni (kapitalistični) del v času hladne vojne, še posebno v letih 1948–1954; »zavesa« se je raztezala od Baltika do Jadrana.

17 S programom za gospodarsko obnovo v vojni opustošene in obubožane Evrope (*European Recovery Program*), katerega pobudnik je bil ameriški sekretar za zunanje zadeve George Marshall, so ZDA dale zahodnoevropskim državam za 15 milijard dolarjev ekonomske pomoči (1948–1952) v strojni opremi, darilih in finančnih kreditih. Jugoslavija je povabilo za vstop odklonila zaradi ideoloških razlogov oziroma nasprotovanja Sovjetske zveze.

18 NATO (vojaška zveza ZDA in zahodnoevropskih držav) je bil ustanovljen na pobudo ZDA za zagotovitev skupne varnosti, obrambe in miru državam članicam, ki ležijo na zahodni strani železne zavesne.

komunističnim in socialističnim gibanjem. Sočasno s povezovanjem in utrjevanjem komunističnega bloka je potekala tudi pobuda po tesnejši mednarodni povezanosti socialističnih in socialnodemokratskih strank, prekinjena zaradi vojne;¹⁹ ta je bila podana na mednarodni socialistični konferenci maja 1946 v Londonu, ko so v ta namen imenovali komite. Ta je uspel po več posvetovanjih sklicati mednarodni socialistični kongres v Frankfurtu (30. junij do 3. julij 1951), na katerem so razglasili ustanovitev *Socialistične internacionale (Socialist International /SI/*, s sedežem v Londonu). SI je organizirana, podobno kot pred njo II. internacionala, kot ohlapno združenje socialnodemokratskih, socialističnih in delavskih (laburističnih) strank, kar se odraža tudi v njenih programskih dokumentih, ki so bolj ali manj deklarativne narave. Idejno in politično je bila proti komunizmu in se je zavzemala za evolutivno preobrazbo kapitalizma, kar se odražalo tudi v programskem dokumentu »Cilji in naloge demokratičnega socializma« (v t. i. »frankfurtski deklaraciji«). V njem je SI poudarila, da je njen cilj vzpostavitev takšnega družbenega sistema, ki bo zasnovan na socialni pravičnosti, solidarnosti, večjem blagostanju in svetovnem miru; ta cilj je mogoče uresničiti le prek demokratičnega socializma: Zato je vsaka uporaba metod nasilja pri spremenjanju kapitalistične družbe v socialistično, kakor tudi zanikanje večstrankarskega parlamentarnega sistema kot politične oblike oblasti, poudarja deklaracija, nezdržljiva z načeli demokratičnega socializma, katerega cilj je zamenjava kapitalističnega sistema s sistemom, v katerem bo obči interes nad interesi privatnega kapitala/profita.²⁰

Potemtakem je bil glavni namen ustanovitve IB, da pripomore k oblikovanju bloka socialističnih/komunističnih držav, zasnovanega na centralizmu in popolni podreditvi državno-partijski politiki SZ. Gornjo trditev potrjuje tudi podatek, da so bile – od sedemdesetih tedaj obstoječih komunističnih partij – vključene v IB vse pomembne vladajoče evropske partije, in samo dve iz t. i. kapitalističnih držav (francoska in italijanska).

In kakšno stališče je zavzela KPJ na ustanovnem sestanku IB? Sodeč po nastopu E. Kardelja in M. Đilasa in njuni kritiki politike italijanske in francoske partije, usmerjene na parlamentarno pot reševanja družbenih vprašanj (tu sta se ujela naždanove 'limanice'),²¹ je bila tedanja pozicija KPJ dogmatska vsaj toliko, kolikor so

19 Socialistična delavska internacionala /SAI/, ustanovljena 1923, se je v začetku 2. svetovne vojne (maja 1940) razpustila. Socialisti so bili v mnogih državah dejavni in protifašističnem odporu. Mnogo voditeljev se je umaknilo v ZDA, Veliko Britanijo in na Švedsko.

20 Gl. <http://www.socialistinternational.org/> (21. 1. 2019). – Red. op.

21 »Naši odnosi s KPI in KPF so se tedaj seveda močno ohladili in poslabšali, prepričan pa sem, da je to tudi bil poglobljen namen Stalina in Ždanova, ko sta mene in Đilasa pahnila v to diskusijo. Prepričan sem, da je Stalin že takrat naredil načrt, da bi s pomočjo IB zlomil neodvisnost Jugoslavije, računajoč, da bo pri tem zaradi ohladitve, nastale med KPJ ter KPI in KPF, dobil podporo obeh teh partij. To se je v resnici tudi zgodilo, ko je samo štiri mesece pozneje začel svojo ofenzivo proti Jugoslaviji. Zato domneva, da je Stalin že ob prvem zasedanju IB nameraval udariti po Jugoslaviji, ni povsem izključena,« je zapisal Kardelj v svojih *Spominih* (1980, 109).

bila dogmatska stališča VKP(b). Zato ne presenečajo takratne ocene Zahoda, da je Jugoslavija najbolj vdani sovjetski satelit. In še nečesa ne gre prezreti: želje jugoslovanskega političnega vrha po privilegiranem položaju v primerjavi z ostalimi partijami, ki je temeljila na lastni vojaški osvoboditvi države, s čimer se druge partije niso mogle pohvaliti. Ta dogmatska pozicija KPJ se prične lomiti šele spomladi 1948, ko je Moskva potegnila poteze, ki so ogrožale jugoslovansko suverenost, kot je bila npr. Stalinova zahteva po takojšnji vzpostavitvi bolgarsko-jugoslovanske federacije (gl. Nešović, 1979).

Novjši dokumenti potrjujejo, da Moskva v svojem pritisku na jugoslovansko vodstvo sploh ni računala na resnejši odpor, ki bi lahko imel širše mednarodne posledice.²² Stalin je bil prepričan v uspeh stare preizkušene prakse: obdolžiti je potrebno krivoverce, zahtevati od CK njihovo zamenjavo in postaviti novo vodstvo, ki bo poslušno izvajalo moskovsko linijo.²³ Vendar Beograd diktata Moskve ni sprejel; to je bil vsekakor prvi primer upora vodstva in članstva neke partije proti Stalinu.²⁴ In prav zaradi »neposlušnosti« Beograda dobi tedaj IB poznano vlogo mednarodnega komunističnega razsodnika. To kažejo tudi analize, saj je spopad s KPJ dal osnovni pečat vsej dejavnosti IB. V svoji devetletni zgodovini ta mednarodna komunistična organizacija ni nikdar uresničevala ciljev zaradi katerih je bila uradno ustanovljena; nikoli ni uspela, da zaživi kot instrument razvijanja sodelovanja med KP. V bistvu je IB po ustanovitvi samo še dvakrat stopil na sceno – bilo je to leta 1948 in 1949 (gl. Procacci idr. /ur./, 1994), ko se je »vodilna partija« odločila, da prek njega internacionalizira svoja razhajanja z vodstvom KPJ. Na podlagi tega lahko sklenemo, da je bil IB ustanovljen izključno za dosego hegemonističnih ciljev »centra«. Ko pa se je pokazalo, da IB ni bistveno vplival na potek spora, kakor tudi dejstvo, da je lahko Stalin ustvaril enak pritisk na Jugoslavijo tudi brez njega, je bil IB praktično porinjen na stranski tir.

Jugoslovanski »ne« Stalinu

Čeprav je Jugoslavija – z vzpostavitvijo »železne zaves« – sprejela sovjetski vzorec graditve socializma in se v zunanji politiki močno opirala na SZ in socialistične vzhodnoevropske države, se je od njih vendarle bistveno razlikovala: jugoslovanska revolucija je bila avtohtona, država je bila vojaško, kadrovsko in politično neodvisna. In prav v specifičnem položaju jugoslovanske države in partije v primerjavi z drugimi socialističnimi državami kot tudi v vztrajanju voditeljev KPJ pri ohranitvi popolne samostojnosti v prihodnje – kar je bilo seveda v nasprotju s hegemonističnimi cilji sovjetske države in partije – je potrebno iskati vzrok, da je vodilna partija (VKP/b/)

22 Sovjetski ideolog Andrej Ždanov je pokazal – na srečanju s skupino sovjetskih znanstvenikov, ki so se ukvarjali z jugoslovansko problematiko – izredno samozavest in prepričanje, da bo zmaga hitra. Ko so ga vprašali, ali naj nadaljuje svoje delo o Jugoslaviji, se je Ždanov zasmejal in dejal: »Mislim, da bo spor hitro končan« (v Dedijer, 1969, 132).

23 Stalin je bil prepričan, da bo njegova kritika jugoslovanskega partijskega in državnega vodstva povzročila razkol v CK KPJ. To se na presenečenje Moskve ni zgodilo, saj sta se samo Sreten Žujović in Andrija Hebrang izrekla za Stalina.

24 O tem gl. zbornik razprav: Bergmann in Keßler (ur.), 1993b [2000]: *Ketzer im Kommunismus. Alternativen zum Stalinismus* [Krivoverci v komunizmu – alternative stalinizmu].

v vse bolj zapletenih mednarodnih odnosih sklenila, da s pomočjo IB na internacionalistični ravni »razčisti« svoja razhajanja s KPJ. S pomočjo drugih KP je hotel Stalin izpeljati učinkovit politični pritisk na KPJ, jo disciplinirati in zlomiti, hkrati pa posvariti tudi druge partije (vsaka neposlušnost bo kaznovana!).

Spomladi 1948, ko se je z dopisovanjem obeh CK (Pisma, 1948) začel oster ideološko-politični pritisk na jugoslovansko partijsko in državno vodstvo, je Beograd pogtegnil neobičajno potezo: na seji CK KPJ 12. in 13. aprila je načel »vprašanje odnosov socialistične Jugoslavije do prve dežele socializma – Sovjetske zveze – v okoliščinah stalinske hegemonistične politike do manjših in šibkejših dežel«. V razpravi je Tito lucidno analiziral vsiljeni spor kot *državni spor* in ne kot ideološki spor dveh partij: »Tovariši, imejte v vidu, da tu ne gre za nikakršne teoretske diskusije, za nikakršne napake KPJ, za nikakršne naše ideološke stranpote. Ne smemo dopustiti, da smo porinjeni v diskusijo o tem. /.../ Tovariši, tu gre predvsem za odnose med državama. /.../ Meni se zdi, da se oni poslužujejo ideoloških vprašanj, da bi opravičevali svoj pritisk na nas, na našo državo. /.../ Za to gre, tovariši /.../« (v Dedijer, I/1980a, 227). Tedaj so sprejeli tudi tisti »zgodovinski« sklep, ki bo še kako odmeval v mednarodnem komunističnem gibanju: »Nujno potrebno je najtesnejše sodelovanja med socialističnimi državami na temelju popolnega spoštovanja neodvisnosti in enakopravnosti« (Pisma, 1948, 18). In tu je potrebno iskati tudi začetek Titove državniške karizme; če so mnogi komunisti dvomili v »prav« svojega partijskega generalnega sekretarja, kar potrjuje tudi visok odstotek članov KPJ v vrstah informbirojevcev (torej tistih, ki so se izrekli za Stalina), pa ga večina ljudstva prav tedaj sprejme za »svojega« ljudskega in ne le partijskega predsednika.

O samem poteku spora ter političnem, ekonomskem in vojaškem pritisku na Jugoslavijo – s ciljem njene osamitve v mednarodnem prostoru, je bilo napisanega mnogo. Poudariti pa velja, da je jugoslovanska stran prav zaradi nenehnega vztrajanja, da gre v IB napadu za spor med dvema državama (tu je tudi ključ njenega uspeha!) in ne partijama, dosegla pomemben preobrat in simpatije v mednarodni skupnosti. Jugoslovanska vlada je na zasedanju generalne skupščine OZN v Parizu (26. novembra 1951) v predloženi pritožbi (*Bela knjiga*)²⁵ proti SZ in vzhodnoevropskim državam zahtevala, da prizadete vlade urejajo svoje odnose in rešujejo medsebojne spore v skladu z duhom ustanovne listine OZN. Jugoslovanska prizadevanja²⁶ je generalna skupščina – z obsodbo sovjetske politike do Jugoslavije – podprla. To je bilo tudi za pričakovati, saj je FLRJ pred svetovno javnostjo nedvoumno povedala, da ne bo več objekt oziroma privesek sovjetske zunanje politike, temveč samostojni in aktivni subjekt v mednarodni skupnosti. Jugoslovanska zasnova bodoče zunanje politike

25 *Bela knjiga* vsebuje poglavja: izvor agresivnega pritiska, politični pritisk, gospodarski pritisk in gospodarska blokada, teroristična in diverzantska dejavnost, izzivanje obmejnih incidentov, vojaški pritisk.

26 Aleš Bebler – eden od mednarodno najprepoznavnejših in najuglednejših jugoslovanskih diplomatov v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja – je kot namestnik zunanjega ministra (1948–1949) odigral pomembno diplomatsko vlogo pri izboljšanju odnosov z zahodnimi državami in pridobivanju njihove podpore tedaj mednarodno osamljeni FLRJ. Jeseni 1949 je bil imenovan za stalnega predstavnika FLRJ pri OZN v New Yorku; v letih 1950–1951 je bil član in predsedujoči v Varnostnem svetu OZN (gl. Fajčić /ur./, 2017) – *Red. op.*

(preseganje blokavske polarizacije) – na načelih aktivne miroljubne koeksistence ter razvoju gospodarskih, političnih in kulturnih odnosov z državami različnih družbenih sistemov (neuvrščenost) – je nesporno rezultat spopada s stalinističnim hegemonizmom. Seveda pa v tem kontekstu ne gre prezreti, da je na uspešen oziroma mirni razplet spora brez dvoma vplivala interesnosferna politika, začrtana že na moskovskem srečanju med Churchillom in Stalinom, oktobra 1944. Zdi se, da je past sporazuma prav v tem, da je zapisan, pustil pa je odprto vprašanje: kdaj in pod kakšnimi pogoji ga lahko njegovi akterji udejanjijo. Z drugimi besedami, Stalin ni vedel, ali bo morebitni njegov vojaški poseg v Jugoslaviji izzval spopad svetovnih razsežnosti, na katerega v tistem času še ni bil pripravljen (strah pred atomsko vojno). Po sporu z IB je bil sporazum o delitvi »fifty-fifty« zaradi Titove samosvoje politike začasno spravljen v predal (Lešnik, 1996, 412–414).

Informbirojevski spor v luči bojev za oblast

Ta izjemno pomembna tema za razumevanje frakcijskih bojev v jugoslovanskem komunističnem gibanju, tako v kominternskem kot v informbirojevskem obdobju, je še vedno premalo razjasnjena.²⁷ Seveda pa se je ključno vprašanje v IB sporu glasilo: kdo bo »gospodar« v Jugoslaviji. Ali bo to Stalin in njegovi oprodniki ali Tito in jugoslovanska partija. Z drugimi besedami, šlo je za vprašanje: ali bo Jugoslavija ostala suverena država ali ne. Vendar je bil v tem sporu v igri še en bistveni element, ki je imel tudi svojo ideološko težo, čeprav ga Stalin direktno ni omenjal. V okviru Stalinove vizije marksizma imata SZ in on osebno pravico, da vodita celotno gibanje, ves socialistični tabor in ga oblikujeta po svojih željah in potrebah. Tej temeljni postavki se je Tito uprl. V trenutku, ko je Tito Stalinu zanimal pravico, da bi imel zadnjo besedo v socialističnem/komunističnem taboru, v trenutku, ko je trdil, da je treba ljubiti svojo deželo bolj kot SZ, v trenutku, ko je zahteval za Jugoslavijo suverenost in trdil, da morajo biti odnosi med državami tudi znotraj socialističnega/komunističnega tabora enakopravni, v tistem trenutku je izoblikoval Tito svojo lastno ideološko postavko (Pirjevec, 1988, 24). 'Nova' stališča podprejo tudi njegovi najožji sodelavci v CK (Kardelj, Kidrič, Pijade, Đilas idr.), torej prav tisti, katerim je Stalin naložil nalogo, da zamenjajo Tita (v partijskem vrhu sta se za Stalina izrekla le A. Hebrang in S. Žujović).

Stalin je bil tako prvič v svoji državniški karieri povsem nemočen do nekega komunističnega nasprotnika. Titu je uspelo nekaj, kar ni uspelo heretikom, kot sta bila Lev Trocki ali Nikolaj Buharin: njegova država, njegova vojska in njegova policija so ga varovale pred Stalinovimi udarci, prav tako in še bolj pa sta ga varovala navdušenje in vdanost ljudstva, ki sta se še okrepila z avtoriteto njegovega kljubovanja Moskvi. Titova akcija je zadala nepopravljivo škodo Stalinovi avtoriteti in prestižu. Mnogi vzhodnoevropski komunisti so imeli Titovo vedenje za zgled, ki ga je veljalo posnemati (Deutscher, 1977, 536–537).

27 V tej smeri sta še največ raziskovala Banac (1990) in Pirjevec (2011). – *Red. op.*

Ne glede na to, da bo potrebno tudi v prihodnje o »kompleksu 1948« še marsikaj raziskati in razjasniti, pa lahko pritrdimo odličnemu poznavalcu mednarodnih razsežnosti IB spora J. Pirjevcu, ki je v intervjuju dejal:

/.../ Tita nočem poveličevati, saj ne pozabljam, da je bil diktator in je stal na čelu totalitarnega režima. Vendar ni mogoče spregledati, da je bil tudi državnik velikih vizij in podvigo, kakor le malokateri voditelj 20. stoletja. Tu ne mislim samo na njegov upor proti Hitlerju in Mussoliniju, temveč tudi na njegovo odločitev, da socializma ni mogoče graditi s slepim posnemanjem sovjetskega vzorca, odločitev, ki jo je mogoče zaznati še pred izključitvijo KPJ iz IB. /.../ Tito je prvi, ki je že na začetku šestdesetih let ugotavljal, da poglobitni problemi naše družbe ne izvirajo iz konfliktnega odnosa med Vzhodom in Zahodom, temveč da ji pogojuje razkorak v razvoju med Severom in Jugom. Misel, ki je danes še kako aktualna.²⁸

Politika represije

Problematika represivne politike zadeva v tem obdobju ne samo Jugoslavijo, temveč tudi druge vzhodnoevropske države, vključno s SZ, ki je tedaj doživljala vrhunec stalinizma. Soočala se je s procesi in zloglasnimi čistkami, ki jih poznamo iz let 1936–1938 (gl. Britovšek, 1984), z edino razliko, da so bili ti procesi in uboji zdaj stroga državna tajnost (Deutscher, 1977, 537–538).

V vzhodnoevropskih državah so na političnih procesih – po preizkušeni staliniistični teoriji »sodnega dokaza« A. Višinskega²⁹ – obsodili in likvidirali vse, za katere je bilo pričakovati, da bi po jugoslovanskem vzoru lahko nasprotovali uveljavljanju sovjetskega stalinističnega sistema (o tem pričajo procesi proti t. i. »titoistom«: L. Rajku v Budimpešti, T. Kostovu v Sofiji, R. Slánskemu v Pragi). Cilj teh procesov je bil, da se pred domačo in svetovno javnostjo opraviči gonja proti Titovi Jugoslaviji kot »oporišču imperializma«. Ni pa bilo mogoče prezreti dejstva, da so v teh državah postavili pred sodišča predvsem tiste voditelje, ki so bili med drugo svetovno vojno v svoji domovini ter delili usodo s svojim ljudstvom, ne pa tistih, ki so leta 1945 skupaj z Rdečo armado prihajali iz Moskve in prevzemali oblast. Stalinovi agenti so skrbno spremljali in beležili sleherni znak kakršnekoli naklonjenosti »titoizmu«. Tedaj se torej skujeta izraza »titoizem«, »titoisti«; vendar je potrebno poudariti, da ni šlo za nikakršno novo doktrino, pač pa za oznako oziroma vztrajanje pogumnih pri »različnih nacionalnih poteh v socializem« (Rothschild, 1989, 132–140).

V Jugoslaviji je bil prav zaradi nedostopnosti arhivskega gradiva fenomen represivne politike proti pristašem politike IB najprej obravnavan na področju umetniškega ustvarjanja – v gledališču, filmu, prozi (npr. Torkar, 1984). Z objavo spominskega

28 Primorske novice (Priloga: »9. maj 1945–1995«), 5. maj 1995, 27. Intervju s tržaškim zgodovinarjem Jožetom Pirjevcem.

29 Andrej Višinski (1893–1954) je bil – kot snovalec sovjetskega kazenskega prava (v času stalinških čistk) in kot vrhovni državni tožilec v procesih proti številnim političnim in vojaškim voditeljem SZ (1936–1939) – dosleden pristaš inkvizicijskega načela, po katerem je moral obtoženi dokazati svojo nedolžnost.

gradiva obsojencev oziroma kaznjencev ter s postopnim odpiranjem arhivskega gradiva sredi osemdesetih let v Jugoslaviji je bilo možno šele pričeti z raziskovanjem tega momenta totalitete zgodovinskega dogajanja »1948. leta«. V obdobju od objave resolucije IB (junija 1948) do leta 1963 so organi za notranje zadeve v Jugoslaviji evidencialno pregledali 55.663 oseb, ki so na razne načine podpirali akcijo Moskve in vzhodnoevropskih držav; 16.731 (od teh je bilo 566 Slovencev) so jih poslali – po odločitvi sodišča ali po administrativnem odloku – v zapore oziroma taborišča, zlasti na Jadranske otoke (Goli otok, Sv. Grgur). V situaciji, ki bi lahko objektivno pripeljala do izničenja jugoslovanske samostojnosti, je tajna policija (Udba) dobila najširša pooblastila in doseгла relativno veliko avtonomnost. To je navsezadnje vodilo do grobih deformacij v njenem delovanju, ki so dosegle višek v maltretiranju kaznjencev oziroma t. i. informbirojevcev. Nasilne metode, ki so jih v taboriščih uporabljali za »prevzgojo«, so bile seveda v popolnem nasprotju s humanimi načeli socialistične revolucije. Omembe vredno je, da so že na IV. plenumu CK KPJ (4. junija 1951) prvič obsodili nezakonitosti pri uporabi represivnih metod (Marković, 1987, 15).

In kako je demokratično usmerjen Zahod gledal na represivno politiko? Pirjevec piše, da ni »nikjer zasledil kakšnega poročila o Golem otoku ali čem podobnem. Ranković (šef Udbe) je v poročilih zelo cenjen; tudi delovanje Udbe je zelo cenjeno. Poglavitni problem je bil premagati informbirojevce. S kakšnimi sredstvi je bilo to doseženo, je bilo z vidika Londona ali Washingtona vseeno«. Seveda je potrebno takšno stališče Zahoda razumeti v kontekstu interesosferne politike. Res je, da je jugoslovanska emigracija zahtevala, da bi ZDA pomagale zrušiti Titov režim; toda ameriški in britanski državni vrh sta se zavedala, da emigrantske sile nimajo večjih možnosti. Šlo je za popolno realistično politiko; pri tem ni šlo za nikakršne simpatije do Tita, pač pa za dejstvo, da je bolje imeti Tita na oblasti, kot pa sovjetsko lutko. Bili so mnenja, da morajo podpreti Titov režim v upanju, da se bodo stiki med Zahodom in Jugoslavijo poglobili, in da bi prišlo kdaj pozneje tudi do določenega »razvoja« (op. demokracije) znotraj tega režima (gl. Pirjevec, 1987).³⁰

Zakaj samoupravljanje ni zaživel kot »polnokrvna« demokracija

Brez dvoma je spopad s stalinizmom v obdobju IB na eni strani pospešil kritično presojanje in analiziranje jugoslovanskih in mednarodnih izkušenj, na drugi pa teoretično utemeljil in praktično uveljavil nove možnosti socialistične družbene preobrazbe. V tem kontekstu so jugoslovanski teoretiki videli v »samoupravljanju« –, ki naj bi presekal popkovino s stalinizmom in omogočil sistemsko oblast delavskega razreda namesto dotedanje prakse vladanja »birokracije« v imenu delavskega razreda – tisto obliko zgodovinskega procesa družbenega osvobajanja dela, ki naj bi pomenila ne samo alternativo stalinističnemu konceptu socializma, pač pa predvsem pot

30 Posebno mesto znotraj problematike represivne politike tega obdobja imajo »dachaški procesi« (gl. Krivokapić, 1986; Nećak idr., 1990), ki so potekali od aprila 1948 do oktobra 1949. Danes je znano, da so bili ti sodni procesi – proti bivšim internirancem, obdolženim sodelovanja z gestapom med drugo svetovno vojno – politično montirani; v večini primerov je šlo za t. i. »čistke« znotraj slovenske partije, ki nimajo direktne povezave z IB sporom.

k humanejšemu socializmu, »socializmu s človeškim obrazom«. Jugoslovanska družbena praksa pa je v naslednjih desetletjih dokazala, da je bil nov projekt kljub vsemu »utopičen«, saj ni v zadostni meri upošteval objektivnih zakonitosti družbenega razvoja – to je šibko razvite ekonomske osnove delavskega samoupravljanja; z njeno nerazvitostjo se je še naprej ohranjala in krepila državna in partijska birokracija, ki je dokončno izničila »sanje« o dezalienaciji posameznikov in družbe kot celote. Skratka, uspešnejše uveljavljanje novega družbenega sistema v Jugoslaviji – utemeljenega na družbeni lastnini, samoupravljanju in skupščinski vladavini – je v vseh razvojnih fazah (1950–1991) oviral dualizem oziroma celo trializem oblasti: partijske, državne in samoupravne. KPJ/ZKJ se ves čas socialističnega samoupravnega sistema ni odpovedala odločujoči/oblastni vlogi, kar je izključevalo možnost tekmovanja (konkurence) idej in konceptov ter postopoma povsem omrtvilo razvojno sposobnost socialističnega samoupravnega sistema. Posledično je Jugoslavija še naprej ostajala v kleščah zaprte oligarhije, ki je v svojih rokah imela in ohranjala vso gospodarsko, socialno in politično moč. Najostrejšo kritiko oziroma samokritiko akterjev revolucije (t. i. »birokratske kaste«) in razraščanja birokracije v jugoslovanski družbi je podal Milovan Đilas v delu *Nova klasa* (1957),³¹ kjer je v analizi komunističnega sistema označil birokracijo za novi, vladajoči razred v socializmu.

VI. partijski kongres (Zagreb, 1952) je v oceni notranjega razvoja ugotovil, da pomeni uvedba »delavskega samoupravljanja« (*Zakon o delavskih svetih*, 1950) prelomnico v razvoju socialističnih družbenih odnosov v Jugoslaviji, saj je bil »še iz ročitvijo tovarn v upravljanje delavcem storjen prvi veliki korak, ki vsebuje temeljne elemente odmiranja države in razširjanja socialistične demokracije na proizvodnem področju in s tem tudi v celotni družbeni strukturi.«³² Socialistični samoupravni sistem je torej nastal kot alternativa *administrativnemu socializmu* po sporu z IB; jugoslovanski ideologi in teoretiki so ga imeli za posebno obliko diktature proletariata. Njegova uvedba je bila skupek treh ključnih dejavnikov: (1) ideologija KPJ se je po sporu z IB naslonila na družbene nazore klasikov marksizma; (2) notranje deformacije družbenopolitične ureditve (vse močnejši sloj oblastvene birokracije); (3) zunanje politične razmere (iskanje lastne poti). V tem kontekstu si je kongres zastavil izjemno pomembno nalogo in sicer: določitev mesta in vloge KP v novem sistemu, v katerem »partija ni in ne more biti neposredna voditeljica in ukazovalka ne v gospodarskem ne v državnem ne v družbenem življenju, temveč deluje le s svojo politično in idejno dejavnostjo /.../« (KPJ/ZKJ, 1952). Glede na tako postavljene bodoče naloge partije je kongres sklenil, da spremeni ime KPJ v ZKJ /Zveza komunistov Jugoslavije/. »Jugoslovanski komunisti«, piše Pirjevec, »so se na kongresu izkazali s svojo samozavestjo in ideološko drznostjo, v kateri so šli tako daleč, da niso govorili samo o odmiranju države, temveč tudi partije. Pri tem pa je značilno, da se kot ponavadi niso bili zmožni soočiti s konkretno stvarnostjo« (1995, 213). Da je bilo res tako, priča soočenje

31 Glej slov. prevod: *Novi razred* (2014). – Red. op.

32 Primerjaj z Gramscijevimi koncepti o tovarniških svetih in o hegemoniji/diktaturi proletariata (glej 28. spis v pričujočem *Izboru*). – Red. op.

državnega in partijskega vrha z Đilasovim javnim provokativnim vprašanjem: »Kaj je glavni cilj partije – *socialistična demokracija* ali *oblast*? Razrešitev Đilasa – potem ko so ga obdolžili revizionizma, anarhizma in meščanskega liberalizma – z vseh funkcij na plenumu CK (januarja 1954) je dal jasen odgovor: *oblast!* Skratka, navkljub novemu programu in odporom v lastnih vrstah se ZKJ ne odreka oblasti oziroma vodilni idejni vlogi v tako proklamirani samoupravni družbi.

In kaj je o tem ključnem problemu povedal glavni teoretik jugoslovanskega samoupravljanja Edvard Kardelj (gl. 1979) na vabljenem predavanju »Socialistična demokracija v jugoslovanski praksi« v Oslu, 8. oktobra 1954, pred aktivom Delavske stranke Norveške:

S tem seveda ne mislim reči, da je določen politični monopol *Zveze komunistov* oziroma *Socialistične zveze delovnega ljudstva* kaka trajna potreba po socialističnem razvoju v naši deželi, oziroma da je naš politični sistem, denimo, usmerjen na trajno prepoved tendenc, da bi se ustanavljale politične stranke. Nasprotno, večja stabilizacija socialističnih ekonomskih odnosov, ki bo povratek h kapitalizmu ekonomsko praktično izključila, bo brez dvoma povzročila, da se bo postopno odpravljalo administrativno omejevanje politične aktivnosti ljudi. Teoretično ne izključujem niti tega, da se bodo tudi v takem položaju kdaj pojavile tendence, da se formirajo politična združenja tipa strank klasične buržoazne demokracije, to je tendence, ki tudi zdaj obstojijo v antisocialističnih krogih v naši deželi. Prav tako pa sem tudi prepričan, da so to lahko le manifestacije zaostale politične zavesti brez kakršne koli realne perspektive za obstoj. Z razvojem mehanizma direktne demokracije in družbenega samoupravljanja bodo te oblike političnega življenja postale nepotrebne (IV/1960, 239–240).

IZ navedenega lahko zaključimo, da je prav vsebinska neuresničitev smelega programa, sprejetega na VI. partijskem kongresu, potemtakem predstavljala tisto mejno točko – in to je nadaljnji razvoj jugoslovanske družbe potrdil –, ki je onemogočala samoupravnemu družbenemu sistemu, da bi se iztrgal iz okvirov neostalinizma. »ZKJ in jugoslovanska vlada sta zmagali v bitki s Stalinom za avtonomijo, jugoslovansko vodstvo pa ni dobilo bitke proti stalinizmu,« je nedvoumno in točno ocenil Anton Vratuša (v Pirjevec, 1995, 239). Specifičnost jugoslovanske politične tranzicije po sporu z IB je potemtakem v prehodu iz totalitarnega v avtoritarni (titoizem)³³ in ne v demokratični sistem zahodnega tipa (gl. Friedrich in Brzezinski, 1965; Neumann, 1974; Bobbio, 1989; Linz, 2000). S tem smo tudi odgovorili na uvodoma zastavljeno vprašanje.

33 Gl. poglavje »Struktura in funkcija Titove avtoritete, karizme in kulta«, v Kuljić, 2005, 366–420. – Red. op.

Avtorjev dodatek:

Zunanji teoretski pogledi na naravo jugoslovanskega režima³⁴

Tezo, da je v Jugoslaviji uveljavljen in oblikovan alternativni model socializma, ni zastopala samo jugoslovanska teorija (gl. Golubović, 1988). Sociologi in politologi iz zahodnih držav so ga spremljali z velikim zanimanjem (pogosto so ga poimenovali kar »titoizem«), v državah s komunistično oblastjo pa so ga večidel ostro kritizirali. V primerjavi s slednjimi je bil jugoslovanski model bolj demokratičen, omogočal je večjo odprtost v svet ter izkazoval znatno višji življenjski standard. Zato je vse do konca 80-ih let pretežni del znanstvene misli v svetu sprejemal oceno, da se je Jugoslavija – po sporu z IB – v principu opredelila za kvalitativno drugačno pot v socializmu, in to desetletja v znatni meri tudi uresničevala. Takšno je bilo stališče večine teoretikov, ki so se ukvarjali s problematiko političnih sistemov v socializmu.

V priznani ameriški komparativni študiji o modernih evropskih političnih sistemih (Macridis /ur./), ki je med letoma 1963 in 1990 doživela sedem izdaj, je posebno poglavje posvečeno »jugoslovanski specifični poti« (v okviru tematske celote o »politikah v komunistični vzhodni Evropi«). Avtor tega poglavja, Steven Burg, v svoji analizi daje naslednjo oceno:

Od prekinitve odnosov s Sovjetsko zvezo leta 1948, se je jugoslovanski politični sistem razvijal *popolnoma neodvisno od sovjetskih vplivov*. V petdesetih in zgodnjih šestdesetih let, *je bil stalinistični model popolnoma razgrajen* z vrsto ekonomskih in političnih reform, katere so decentralizirale gospodarstvo in radikalno prestrukturirale politične institucije v državi /.../. Toda vse te reforme so beležile zgolj parcialne učinke vse do leta 1966, ko so bile konservativne sile v vodstvu odločno poražene s strani koalicije liberalnejših voditeljev. Resda nihče v vodstvu ni bil pripravljen, da se odpove partijskemu monopolu politične moči v državi, toda dobršen del mašinerije državne prisile je bil razgrajen, in jugoslovanska družba je lahko s *hitrejšim tempom zakoračila v pluralizacijo* (v Macridis /ur./, 1987, 490).

Toda, ko je analiziral nadaljnje procese, posebno tiste po mednarodni ekonomski krizi leta 1979, je Burg zaznal, da se je Jugoslavija, zaradi prezadolženosti države od Zahoda, znašla v položaju podobnem drugim vzhodnoevropskim državam. V nastali situaciji so »konservativci« –, ki so bili nasploh nezadovoljni z decentralizacijo gospodarstva in politične oblasti – postali glasni zagovorniki ponovne centralizacije oblasti. V nasprotju z njimi so »liberalci« – nezadovoljni s pretiranim vmešavanjem politike v gospodarstvo – zagovarjali popolni prehod na tržne principe gospodarjenja. Čeprav zavedajoč se, da delitev med tema dvema stališčema ni bila popolnoma jasna, Burg zaključuje, da se je »Jugoslavija sredi osemdesetih znašla na razpotju med reakcijo in reformo /.../« ter hkrati dodaja, da »/.../ tudi jugoslovanska politika,

34 V: *Rdeča mavrica. Delavska socialistična gibanja na razpotjih: 1848–1918–1948. Historično-sociološki traktati*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018, str. 482–484.

čeprev toliko različna od preostalega dela Vzhodne Evrope, odraža širše dileme, s katerimi se sooča ta regija v celoti /.../« (ibid., 494).

Z nekoliko drugačnega, kritično bolj intoniranega zornega kota, gledata na jugoslovanski eksperiment Linz in Stepan:

Jugoslavija ni bila v sovjetskem bloku, vendar je Tito spretno »manevriral« med Vzhodom in Zahodom in tako oslabil mednarodni pritisk za uvedbo demokracije v državi (po naši, zahodni definiciji). Takratni ustvarjalci zunanje politike Združenih držav – ki so delovali v glavnem po principu »deli in vladaj« – so dali Jugoslaviji status »*de facto* najbolj privilegiranega komunista«. Skladno s tem so teoretiki demokracije Jugoslavijo izločili iz kategorije, v katero so bili uvrščeni drugi komunistični sistemi, ker so verjeli, da je delavsko samoupravljanje oblika demokracije, katera se lahko razvija v pozitivni smeri (1998, 282).

Globoka kriza in zlom jugoslovanske alternative sta še bolj vplivali na izostritev ocene o podobnosti vzhodnoevropskih sistemov. Rezultat takšnih proučevanj seveda ni mogel biti drugačen od ocene, da razlike med sovjetskim in jugoslovanskim modelom pravzaprav niso tako velike kot se je predpostavljalo. Ne glede na bolj ali manj (ne)naklonjene poglede in ocene na jugoslovanski »eksperiment« (gl. npr. Suvin, 2016), ki so se časovno spreminjale – skladno s politično situacijo v Jugoslaviji in svetu – pa moramo kljub takim in drugačnim zadržkom le poudariti, da je bil *jugoslovanski samoupravni družbeni sistem* tako rekoč svetovni unikum in je v svojem času predstavljal alternativo tako administrativnemu socializmu sovjetskega tipa kot kapitalističnemu ustroju. S svojo (ne)utopijo je bil navdih in upanje, da je »pravično družbo« vendarle mogoče udejanjiti. Zanimanje za jugoslovansko samoupravljanje je nihalo, skladno z njegovo ekonomsko (ne)učinkovitostjo ter družbeno in individualno (ne)svobodo, po razpadu Jugoslavije in socialističnega sovjetskega bloka pa je tako rekoč usahnilo. Vendar ključni problemi – kot so ekonomska in politična demokracija, socialna pravičnost, družbena enakost – tudi v 21. stoletju, navkljub tako opevani »svobodi« iz ust zagovornikov neoliberalizma, niso izgubili na svoji aktualnosti (gl. Tóth Hedžet, 2015 in 2018). V iskanju ustreznih rešitev – ko sta postala »prekarstvo« in vseobča »odtujenost« vsakdanjik – je ponovno postalo aktualno tudi zanimanje za *samoupravljanje*. V tem kontekstu naj bralstvo opozorim na tehtno knjigo o zgodovinskem pomenu jugoslovanskega samoupravljanja (Samary, 2017) in spremno študijo o prihodnosti socializma (Kržan, v Samary, 2017).

22.

Pomen informbirojevskega spora za sodobno socialistično/komunistično gibanje

V: *Rdeča mavrica. Delavska socialistična gibanja na razpotjih: 1848–1918–1948. Historično-sociološki traktati*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018, str. 485–493.

Temeljna načela socializma in zadnji cilji njegovi so last vseh narodov; toda pota, ki vodijo do teh ciljev, si mora načrtati le vsak narod zase, po svoji osebnosti, po svojih domačih gospodarskih, političnih in kulturnih razmerah.

(Ivan Cankar, 1918).

Nič, kar je ustvarjeno, nam ne sme biti tako sveto, da ne bi moglo biti preseženo in da se ne bi umaknilo nečemu, kar je še naprednejše, še svobodnejše, še bolj človeško.

(Program ZKJ, 1958).

Prepričani smo, da socializem ne bo postajal svetovni proces, pozneje pa tudi svetovni sistem, če ne bo še bolj na široko uveljavil pluralizem različnih socialističnih alternativ.

(Aleksandar Grličkov, 1984).

I.

V času spora z informbirojem /IB/ je bila ustvarjena radikalna kritika teorije in prakse stalinizma v vseh njegovih pojavnih oblikah in načrtane so bile poglobljene smeri celotnega poznejšega razvoja Jugoslavije. Namreč, upor je bil lahko uspešen samo pod pogojem, da se odkrije bistvo in vzroke Stalinove hegemonistične politike in stalinizma sploh (gl. Mikecin, 1976). O bistvenem vprašanju, ali je do jugoslovansko-sovjetskega partijskega in državnega konflikta v času IB spora 1948 prišlo zaradi dveh različnih modelov, pogledov na razvoj socializma, pa tudi o enostranskih trditvah, da razlik med njima tako rekoč ni bilo, smo govorili v prejšnjem poglavju. Zagotovo lahko trdimo, da je bila Titova Jugoslavija – kot država samoupravnega socializma in neuvrščenosti v zunanji politiki – drugačna od držav sovjetskega socialističnega bloka, pa tudi, da je bila rezultat dveh tesno povezanih zgodovinskih procesov, osvobodilne vojne in revolucije ter spora z IB. Resda je v obeh državah – Sovjetski zvezi in Jugoslaviji – prišla komunistična partija na oblast po revolucionarni poti, vendar so bile tudi bistvene razlike. Medtem ko je imela revolucija v Rusiji predvsem značaj razrednega spopada, je imela v Jugoslaviji obliko narodnoosvobodilnega boja. V Jugoslaviji je imelo zaradi tega narodnoosvobodilno gibanje z ljudsko fronto precej širšo družbeno in bolj demokratično komponento. To pravzaprav zanika, da se je vse začelo leta 1948, in hkrati pojasnjuje, zakaj je nastal spor. Nenehna težnja, da bi Jugoslavija ohranila samostojnost tako v zunanji kot tudi v notranji politiki, predstavlja osnovne elemente za razumevanje tega spora, kajti Stalin si ni slučajno izbral Jugoslavije kot države, ki jo je treba »disciplinirati«.

Politične in ideološke posledice spora z IB niso bile pomembne samo za Jugoslavijo, temveč so vplivale tudi na razvoj sodobnega socializma. To je bi namreč prvi veliki upor proti prevladi, ki jo je Stalin zgradil v delavskem gibanju. Pred jugoslovanskim uporom leta 1948 je bilo le nekaj primerov odrekanja poslušnosti centru. Če so takšni pojavi nastali, so to bila več ali manj stališča posameznih funkcionarjev

ali manjših skupin (opozicionalcev) v vodstvu nekaterih komunističnih partij. Njihovo delovanje in obstoj je center prej ko slej zatrl, če ne drugače, z odstavitvijo¹ ali likvidacijo.

Jugoslovanski spopad z IB je prišel v zgodovino kot prvi primer upora cele partije proti diktatu centra in, kar je še najpomembnejše, obveljala so stališča »upornika«. V tem spopadu prvokrat center ni zmožgal razbiti odpora in vsiliti svojih stališč. Takšen izhod je imel daljnosežne posledice za vso komunistično gibanje (gl. Stanič, 1980). Kajti z zavrnitvijo teze o nezmotljivosti centra je bilo hkrati zavrnjeno tudi Stalinovo stališče o univerzalni in absolutni vrednosti modela socialistične graditve v prvi deželi socializma: »Bilo bi smešno predstavljati našo revolucijo kot nekakšen ideal za vse« (Lenin). Tako je spor odprl cel kompleks vprašanj, povezanih z odnosi med socialističnimi silami in državami, kjer so bile na oblasti komunistične partije. Že sam spor je pokazal, da so nesporazumi možni in da vseh problemov ni moč pojasniti, a še manj reševati z nekimi standardnimi parolami, kot so »bratsko sodelovanje«, »višji interesi«, »internacionalistične obveznosti« itn. Poznejši razvoj je povsem pritrdil jugoslovanskemu stališču, da je to (bilo) eno izmed najtežjih vprašanj sodobnega socializma.

II.

V letu 1948, ko se je zdelo, da je Stalinov despotizem, tako v Sovjetski zvezi kot v mednarodnem delavskem gibanju, nedotakljiv, je KP Jugoslavije zadala stalinizmu prvi in, kakor je potrdila zgodovina, uničujoč udarec. Celih sedem let so bili jugoslovanski komunisti osamljeni v tem boju. Po Stalinovi smrti (1953) so nastale ugodnejše razmere za obsežno raziskovanje stalinistične politike in prakse. Dvajseti kongres KPSZ (1956) je obsodil nekatere vidike Stalinove politike in deloma zavrnil negativno dediščino njegovega sistema. Začela se je nova stran tako v praksi mnogih socialističnih držav kakor tudi v politiki številnih komunističnih partij. V demokratizaciji družbenih odnosov so bili doseženi pomembni premiki z opustitvijo nekaterih dogmatskih razlag socializma. V odnosih med komunističnimi partijami so bile postopoma izrinjene prejšnje težnje prevlade in zagotovljena je bila mnogo večja stopnja dejanske enakopravnosti. V središču obsežnih razprav in razhajanj med mnogimi komunističnimi partijami so bili trije pomembni spleti problemov: 1. družbeni odnosi v socialističnih državah; 2. poti socialistične preobrazbe; 3. odnosi med komunističnimi partijami in socialističnimi državami.

Družbeni odnosi v socialističnih državah

Glede tega vprašanja se je oblikovalo dvoje stališč. Ena skupina partij, med njimi je zlasti izstopala jugoslovanska, je menila, da je v nadaljnjem razvoju socialistične

1 Vladislav Gomulka, sekretar Poljske delavske partije, je že l. 1947 poudaril potrebo, da mora iti Poljska po svoji poti v socializem. V času, ko je bila sprejeta »resolucija IB o stanju v KPJ«, se je izrekel zoper nekatere metode pritiska na Jugoslavijo. Zato so ga l. 1948 napadli kot revizionista in naslednje leto izključili iz CK Poljske delavske partije. Leta 1951 so ga zaprli na podlagi lažnih obtožb, v resnici pa zaradi upora proti Stalinovi tiraniji nad poljskim partijskim in državnim vodstvom.

družbe potrebno preseči okvire in odnose državnega, administrativnega socializma, to je etatizma, kot osnove družbenih odnosov. Po mnenju ZKJ je bil ta tip socialistične organizacije nujen v zgodnjih fazah razvoja, saj je morala premagati številne težave, lastne izrazito nerazvitim okoljem, v katerih so zmagale prve socialistične revolucije. Toda etatizem in birokratski odnosi so postali (sredi 20. stoletja) močna zavora v razvoju socializma. Kot zagovorniki *samoupravnega modela socializma* so poudarjali, da je ohranjanje prvih meznega delovnega razmerja, delavčeve odtujenosti in oblasti »v imenu delavskega razreda« resen znak zastajanja v razvoju socialističnih družbenih odnosov. S tovrstnimi stališči se ni strinjala večina vladajočih partij pa tudi mnoge druge partije, ki so bile pod močnim vplivom KPSZ. Še naprej so zagovarjale model *administrativnega socializma* in zastopale stališče, da je razvoj socializma istoveten s krepitvijo in ne z odmiranjem države. V praksi je to pomenilo ohranjanje in krepitev regulativne vloge države, nadalje neposredno vodstvo partije, predstaviško demokracijo oziroma oblast »v imenu delavskega razreda«, centralizirano upravljanje gospodarstva in prisvajanje presežnega dela po državi. Med tema dvema osnovnima načelnima pristopoma – samoupravnim in etatističnim – so bile še številne usmeritve, ki so v različnem obsegu in različnih oblikah zajemale prvine prvega in drugega modela. Poleg teh so se pojavili še drugi alternativni koncepti, predvsem v komunističnih partijah, ki so delovale v razvitih zahodnoevropskih kapitalističnih državah, npr. posebna koncepcija o »novi družbi«. Zanj je bilo zlasti značilno, da je pripisovala pomen najširši demokraciji in političnim svoboščinam, kar je bilo po oceni teh partij mogoče uresničiti v njihovih državah samo tako, da se ohranijo in naprej razvijajo večstrankarski politični sistemi.

Poti socialistične preobrazbe

Tudi na tem problemskem sklopu sta se oblikovala dva osnovna pristopa. Medtem ko je ena skupina partij menila, da so možnosti za različne poti socialistične preobrazbe tudi po mirni poti, pa je druga skupina poudarjala, da je nasilna osvojitev oblasti edina možna pot. ZKJ je bila prva partija, ki je nastopila s tezo o »možnosti različnih poti in oblik boja za socializem« in to tudi zapisala v svoj *Program* (1958 [1979], 35). Pozneje so jugoslovanski teoretiki utemeljevali, da so različne poti ne le možnost, ki se odpira z razvojem socializma, marveč tudi trajna značilnost marksistične teorije o socialistični revoluciji, kajti »socializem ne bo postajal svetovni proces, če ne bo še bolj na široko uveljavil pluralizem različnih socialističnih alternativ« (Grličkov, 1984). Tudi v zahodnoevropskih partijah (in v KP Japonske) se je v sedemdesetih letih oblikoval nov (od Moskve neodvisen) in dokaj celovit pogled na probleme socialistične preobrazbe v visoko razvitih kapitalističnih državah. Ta nova tendenca je dobila oznako *evrokomunizem*² (gl. Priklmajer, 1978; Stanič, 1978). Izstopali so tile elementi:

(1) razvite države lahko preidejo iz razredne v brezrazredno družbo po *mirni poti*, brez neposrednega razrednega nasilja. Hkrati so poudarile, da ne sprejemajo

2 »Mirno lahko rečemo, da je *evrokomunizem* zelo pomemben, rekel bi celo prelomen pojav v zgodovini komunističnega gibanja« (Edvard Kardejl).

reformistične teze, da je 'novo družbo' mogoče »izglasovati« v parlamentu, se pravi, da bi bila zadostna predpostavka revolucionarne preobrazbe ustrezna parlamentarna večina. Še manj verjamejo, da bi se kapitalizem lahko spontano »vrstel« v socializem. *Mirna pot* je sposobnost revolucionarnih sil, da v vsakem trenutku procesa preobrazbe koncentrirajo in mobilizirajo na strani delavskega razreda in socializma veliko politično moč – z dosego »zgodovinskega kompromisa«,³ izraženo v obliki pritiska na vladajoče družbene sile;

(2) drugačno *pojmovanje socializma* kot cilja delavskega razreda; poudarek je bil na borbi »za socializem demokratičnih barv« ali za »socializem v svobodi«. S tem, da so podčrtale ta dva momenta – *demokracijo* in *svobodo* (Medvedev, 1986c, 160) – so se želeli odmakniti od teorije in prakse nekaterih vladajočih komunističnih partij, ker so menili, da se v teh državah kršijo ta pomembna načela;

(3) zavračanje »kadrovskega tipa partije«, ki jo sestavljajo pretežno »poklicni revolucionarji«, kajti 'današnje' razmere terjajo »množično partijo delavskega razreda in drugih demokratičnih množic«. Hkrati so dale velik poudarek na razvoju notranje partijske demokracije, s ciljem debirokratizacije partije;

(4) zavračanje sprejemanja *blokovske delitve* kot okvira konfrontacije med svetovnim socializmom in kapitalizmom. Zavoljo tega tudi niso bile več pripravljene, da bi se istovetile z interesi enega (sovjetskega) bloka in mu služile, pač pa so se zavzele za samostojno in kritično stališče tako do prvega kot drugega bloka. Konkretno, prizadevati si je treba, da bosta oba hkrati razpuščena in zagotoviti dejansko enakopravne odnose med vsemi državami, ne glede na njihovo velikost in moč. Prav tako je bilo opaziti pri teh partijah mnogo več razumevanja za politiko nevrščenosti in za probleme dežel v razvoju.

Odnosi med komunističnimi partijami

Informbirojevski spor je pobudil tudi pomembne razprave o (ne)enakopravnih odnosih znotraj komunističnega gibanja. Skoraj vse partije so po sporu sprejele oceno, da je minil čas, ko jih je bilo mogoče voditi iz enega centra, da je mimo čas centralizma nasploh. Za tem načelnim, pogosto formalnim soglasjem, pa so se skrivale velike razlike in hudi nesporazumi, ki so izvirali iz objektivnega dejstva, da so bile na delu še vedno močne stare, t. i. sile kontinuitete. Le-te so se še naprej zavzele za ohranitev prejšnjega tipa odnosov oziroma za delitev na »vodilne« in »vodene«. V teh okoljih so skušali ohraniti načelo t. i. monolitne enotnosti in

3 V Italiji so leta 1978 potekala pogajanja, ki sta jih pobudila in vodila generalni sekretar KPI Enrico Berlinguer (1922–1984) ter krščanski demokrat in italijanski ministrski predsednik Aldo Moro (1916–1978) s ciljem, da dosežeta dogovor o vladni parlamentarni večini – s sprejetjem »zgodovinskega kompromisa« (*compromesso storico*) med Krščansko demokracijo in KP Italije. Pot do zelenega sporazuma je bila nasilno prekinjena z akcijo skupine članov *Rdečih brigad* (*Brigatte Rosse /BR/*) – italijanske skrajne levičarske in paravojaške teroristične organizacije, ki si je prizadevala z oboroženim bojem vzpostaviti revolucionarno državo in umik Italije iz Nata (BR so dosegle svojo razvpitost v 70. in 80. letih 20. stoletja z nasilnimi poskusi destabilizacije Italije, kot so bile sabotaže, bančni ropi in ugrabitve) –, v kateri so marca 1978 ugrabili Aldo Mora in ga ubili 54 dni pozneje (gl. https://sl.wikipedia.org/wiki/Rde%C4%8De_brigade). Sicer sta pogajanjem z dosego »kompromisa« nasprotovali tako SZ kot ZDA, pa tudi Vatikan in še kdo.

prejšnje tolmačenje internacionalizma, ki je bilo pogosto izraz surovega podrejanja mnogih partij »vodilni«, sovjetski partiji.

(1) *monolitizem* je bil desetletja najbolj bistvena značilnost odnosov med komunističnimi partijami; šlo je za takšen tip odnosov, v katerem so morale imeti vse KP popolnoma istovetne poglede na vsa pomembnejša vprašanja partijske ideologije, politike in organizacijskega ustroja gibanja. Zaradi visoke stopnje istovetnosti, kakršno zahteva monolitizem, lahko povsem utemeljeno rečemo, da sta bila posledica monolitizma *uniformnost stališč* in *shematizem*. Take stopnje istovetnosti seveda ni mogoče doseči, kadar so partije bolj ali manj samostojne. Zato monolitizem vedno predpostavlja obstoj močnega neposrednega centra, ki avtoritativno določa ideologijo in politiko partij in predpisuje ustrezne organizacijske obrazce, kajti monolitizma ni brez centralizma. Po drugi strani pa ni nujno, da bi obstajal poseben institucionaliziran mednarodni center, kot je bila na primer internacionala. To vlogo lahko opravlja, kot je pokazala praksa komunističnega gibanja, tudi najmočnejša partija – seveda če ima dovolj moči in avtoritete, da si podredi vse druge partije. Monolitni tip odnosov je bil vzpostavljen z ustanovitvijo Kominterne (1919). Takrat je bilo več razlogov, ki so terjali prav takšen tip medpartijskih odnosov. Naj spomnimo predvsem na strateško koncepcijo gibanja iz tistih let, ki je temeljila na oceni o *neposredni svetovni oboroženi revoluciji*. Takšen tip revolucije bi gotovo zahteval močno centralizirano vodenje vseh delov mednarodnega gibanja. Zato ni naključje, da so Komunistično internacionalo /KI/ označevali kot »generalni štab svetovne revolucije«. Drugi razlogi za sprejetje monolitizma v tistem času so bili vezani na neposredno usklajevanje vseh akcij pomoči prvi socialistični deželi, hkrati pa podpreti oblikovanje novih partij. Vendar za obstoj takšnega, monolitnega tipa odnosov ni bilo po razpustu KI (1943) nikakršnih razlogov; njegovo ohranjanje je predstavljalo, kot je pokazal čas, objektivno zavoro za nadaljnji razvoj komunističnih partij.

(2) podobno je bilo tudi s tolmačenjem *internacionalizma*. V prvih fazah gibanja so vsesplošno sprejeli takšno definicijo, ki je izhajala iz odnosa (dejanske podpore) do prve socialistične države (Sovjetske zveze) kot temeljnega kriterija internacionalizma. V času, ko je bil obstoj tega osamljenega »socialističnega otoka«, ki so ga od vseh strani obkrožale imperialistične sile in grožnje, nenehno in resno ogrožan, je imelo takšno stališče svoje opravičilo in je navsezadnje ustrezalo vsem revolucionarnim silam. Toda po vojni, z nastankom novih socialističnih držav, bi morale biti takšno pojmovanje internacionalizma preseženo. Vendar temu največkrat ni bilo tako. Še naprej so krožile izjave, da obstaja »vodilna«, to je sovjetska partija in da je odnos do te partije »bil in ostaja« najpomembnejši kriterij proletarskega internacionalizma.

(3) odprlo se je tudi vprašanje, kako ravnati v morebitnem sporu med *nacionalnimi in internacionalni interesi*. V jedru tega vprašanja se je skrival »nov« način zavzemanja za *stare* odnose. Rečeno je bilo, da morajo pravi revolucionarji in marksisti vedno dati prednost internacionalnim interesom pred nacionalnimi. Niso pa povedali, kdo naj odloča o tem, kaj so internacionalni interesi. Prva jugoslovanski spor z IB je pokazal, da so se pod videzom internacionalnih interesov

skrivali interesi vodilnega centra, pa tudi, da si je ta lastil pravico odločati, kaj je internacionalni interes in kaj ni.

Drugi vidik zavzemanja za stare odnose pa se je razodel v tezi, da je vsaka revolucionarna partija odgovorna ne samo lastnemu, temveč tudi *mednarodnemu delavskemu razredu*. Problem ni bil le v ideji, marveč tudi v tem, da so se za tem skrivala prizadevanja za ohranitev (sovjetskega) monopola v tolmačenju, »kaj misli« ali »kaj želi« mednarodni delavski razred. Ta težnja se je razodevala v stališču, da je nujna t. i. *generalna linija*, ki naj bo obvezna za vse partije; v resnici pa naj bi služila centru kot sredstvo za podrejanje drugih partij. Tem zastarelim gledanjem se je zoperstavil nov tip odnosov, za katere so se zavzemale napredne sile v komunističnem gibanju, in so jih označevali kot »enotnost v razlikah« ali kot »sodelovanje v razlikah«. Hkrati so poudarjali, da ni nujno, da bi bile razlike v stališčih nepremostljiva ovira za sodelovanje; nasprotno, te postanejo šele, kadar skuša kdo vsiliti svoje interese kot »splošne« ali »internationalne«, svoja stališča pa kot edina pravilna. V temelje teh odnosov so bila vgrajena najpomembnejša načela o samostojnosti in enakopravnosti vseh partij.

K povedanemu je potrebno dodati, da zavzemanje progresivnih sil za nov tip odnosov nikakor ni pomenil spodbijanje vrednosti načela *proletarskega internacionalizma*; nenazadnje izvira to načelo iz samega bistva družbene biti delavskega razreda. Zanje je bila sporna zgolj praksa »vodilne partije«, ki je pod plaščem *internationalizma* vsiljevala drugim partijam svoja stališča in politike, največkrat v nasprotju s potrebami in zahtevami družbenega okolja, v katerem so te delovale. Hkrati so poudarile potrebo, da se *proletarski internacionalizem* nagradi oziroma prilagodi zahtevam družbenega časa; skladno s tem so operirale s terminom *socialistični internacionalizem* v povezavi s solidarnostjo. Ta »prehod« so utemeljevale z objektivnim dejstvom, da se je spričo razvoja sodobnega sveta precej razširil krog socialnih in političnih sil, ki se borijo za socializem, demokracijo in družbeni napredek sploh. Namreč to je bilo v času, ko so bila v mnogih državah v razvoju ustanovljena široka ljudska politična gibanja, ki po svojem razrednem poreklu gotovo niso bila proletarska, po svoji splošni usmeritvi in vlogi pa zelo progresivna.

III.

Ne nazadnje, vse te razprave so odprle še nelahko vprašanje odnosa do prve dežele socializma – Sovjetske zveze. Namreč, nove socialistične države so nastale v revolucijah med drugo svetovno vojno in po njej. Po Leninovi smrti je v boju za njegovo nasledstvo zmagal Stalin in popeljal Sovjetsko zvezo – s svojo prilagojeno teorijo in prakso marksizma-leninizma – v obdobje stalinizma, v obdobje politične krize revolucije. Le-ta se je odražala v množičnih političnih, policijskih in fizičnih represalijah, ki so potekale v imenu revolucije, v resnici pa so pomenile dokončni obračun z njenim resničnim duhom – »Stalinov termidor« (gl. Britovšek, 1984). Tako postane Stalin prevladujoča vodilna osebnost v prvi deželi socializma in hkrati tudi voditelj mednarodnega komunističnega gibanja. Z njim na čelu zaključi Sovjetska zveza drugo svetovno vojno kot ena izmed velikih zmagovalk. Stalinova osebna slava se s tem

še poveča in kult njegove osebnosti postane nesporen ne le v SZ, temveč v vsem komunističnem gibanju. Posledično je bila njegova vloga pri vzpostavljanju načel mednarodnih odnosov socialističnih dežel odločujoča, hkrati pa pričakovana: notranji razvoj novih socialističnih držav in njihova zunanja politika sta se morali – v pogojih hladne vojne – podvreči notranjim in zunanjim političnim interesom SZ. To je bila torej »internacionalna« dolžnost novih socialističnih držav in način, da pokažejo svoj »internacionalni« dolg do revolucije in svetovnega komunizma. Ta načela ne trpijo nikakršnega ugovora, še več, pozitiven odnos do Sovjetske zveze brez ugovora postane prvo in zadnje merilo pri ocenjevanju (ne)privrženosti načelu internacionalne proletarske solidarnosti. Šlo je torej za vzpostavitev odnosov, poznanih in prakticiranih med KP v kominternskem obdobju, s to razliko, da so bili ti zdaj vpeljani med državami, vključenih v sovjetski blok (IB in pozneje v Varšavski pakt). Klasičen primer pritiska na neko partijo oziroma zlorabe načela proletarskega internacionalizma predstavljajo »Pisma CK VKP/b/, poslana leta 1948 CK KPJ«. Vse do prelomnega leta 1948 (spora z Jugoslavijo) je bila celotna politika socialističnih dežel popolnoma odvisna od splošne politične strategije in taktike SZ. Prevladujoč sovjetski interes v odnosih med socialističnimi državami je bil očiten in prisoten v vseh družbenih sferah. Tako so se ekonomski odnosi vzpostavili na načelu mešanih družb, prek katerih so si prizadevali ekonomiko posameznih socialističnih dežel postaviti v odvisnost od sovjetske. V notranje politično življenje socialističnih dežel so uvajali metode, ki so bile podobne tistim, po katerih se je razvijala SZ po Stalinovem prevzemu oblasti: od formalizacije institucij do znanih sodnih procesov, s katerimi so diskreditirali in fizično odstranili osebnosti, ki so imele vsaj nekaj poguma, da so se postavili po robu takšnim metodam in odnosom med socialističnimi državami. Nič drugače ni bilo na področju zunanje politike, ki je bila dejansko vodena s strani SZ (to se je videlo še posebej pri delu v OZN; do sovjetskih predlogov so se države socialističnega bloka vedle avtomatsko pozitivno oziroma bile so le glasovalni stroj).

Odmik od te »generalne« prakse se je začel po Stalinovi smrti s postopnim uvajanjem notranje socialistične demokracije, s tem pa tudi demokratične prakse v meddržavnih odnosih socialističnih dežel in v medpartijskih odnosih. V teh odnosih so se vse bolj uveljavljala demokratična načela: enakopravnost, medsebojno spoštovanje nacionalne integritete, upoštevanje interesov druge strani itn. Vendar pa Stalinova dolgoletna osebna diktatura ni mogla popolnoma izbrisati starih/kominternskih odnosov, ki so se deloma ohranili (kot zapuščina stalinistične dobe) vse do padca berlinskega zidu (1989).

IV.

Ni treba posebej poudarjati, da je bila ZKJ pod Titovim vodstvom nosilka in kreatorka politik novih sil v komunističnem gibanju, ki so (z)rahljale moč in ukazovalnost moskovskega *centra*, nosilca starih sil. Prav tako je razumljivo, da te vloge – v procesih destalinizacije komunističnega gibanja in iskanja novih poti socializma (samoupravljanje, neblokofska politika) – jugoslovanska partija ne bi (z)mogla odigrati brez predhodnega IB spopada. Šele ko imamo pred očmi vse te nove procese (v

jugoslovanskem in mednarodnem prostoru ter komunističnem in socialističnem gibanju), ki so se sprožili po IB spopadu, lahko razumemo in cenimo veličino spopada, ki ga je bil in dobil jugoslovanski David s sovjetskim Goljatom.

Osemdeseta leta pretekla stoletja so zaznamovala nova družbena – libertarna gibanja, ki so z zahtevami po radikalni demokratizaciji družbe in politike sprožila nezadržen proces razpada vzhodnega socialističnega bloka. Odločilno vlogo v tem tektonskem procesu je sprožil s smelimi potezami sovjetski voditelj Mihail Gorbačov. Najprej doma (1985), ko je s štirimi prelomnimi programi/reformami – »glasnost« (odprtost oziroma liberalizacija), »perestrojka« (preobrazba), »demokratizacija« in »uskorenije« (pospešitev gospodarskega razvoja) – napovedal svobodnejšo sovjetsko družbo, in nato v zunanji politiki, ko je leta 1988 razglasil, da se SZ odpoveduje »doktrini Brežnjeva« (omejeni suverenosti socialističnih držav), voditeljem držav vzhodnega bloka pa dejal, da se SZ ne bo več vpletala v njihove notranje zadeve. Leto pozneje se je začel – simbolno s padcem berlinskega zidu – sesuvati komunizem, potem ko sovjetska armada ni vojaško posegla v dogajanje. Tedaj se je SZ odpovedala nadvladi nad vzhodno Evropo in s tem končala poveljno obdobje hladne vojne. Razpad Jugoslavije in Sovjetske zveze – kot dveh ključnih igralk v komunističnem gibanju – pa je vplival tudi na razkroj komunističnih partij v zahodni Evropi. S tem se je formalno/organizacijsko zaključilo klasično obdobje komunističnega gibanja (gl. Pons, 2017), vsaj v tem, evropskem delu sveta.

Tedaj, po koncu hladne vojne, smo tudi poslušali vznesene napovedi o koncu ideologije, zgodovine in prihajajoči vsesplošni svobodi (F. Fukuyama, 1992).⁴ Toda te napovedi ameriškega politologa in ekonomista, kot je tudi sam pozneje priznal, se niso uresničile. Nasprotno, v »izpraznjeni« idejni in politični prostor se je dodobra umestil neoliberalizem – kot ideologija, kot način vladanja, in kot specifična skupina politik (po Steger in Roy, 2010) –, ki se je usidral v vse pore našega življenja in hkrati za zdaj nima ustrezne alternative (gl. Pikalo, 2003; Kuljić, 2002 in 2018). Med tiste, ki bi jo morali ponuditi, zagotovo spada tudi (neo)komunistična ideologija. Čas pa bo pokazal, koliko je še »živa«, aktualna, teoretsko močna in sposobna, da ponovno vstopi – v imenu »skupnega« – na politično prizorišče in se sooči z izzivi današnjega, neoliberalističnega časa (gl. Callinicos, 2004; Touraine, 2006; Eagleton, 2013). Njena sestra, socialna demokracija s svojo *Socialistično internacionalo*, za zdaj – z aktivno podporo (razvejanega) sindikalnega gibanja – še nekako uspeva na generalni ravni braniti »socialno državo« v EU, čeprav je te vsak dan manj in ne več, kar potrjuje tudi vse številnejša armada prekariata, »novega« proletariata (Standing, 2018).

4 V svoji odmevni knjigi *Konec zgodovine in zadnji človek* zagovarja zahodni sistem liberalne demokracije in kapitalizma, ki je hkrati zadnja oblika človeške družbene ureditve ter zgodovine. Dokaz, da je liberalna demokracija končni sistem, vidi v dejstvu, da se je kot edini izmed treh velikih ideologij 20. stoletja obdržal, medtem ko sta fašizem in komunizem propadla.

Literatura k II. delu

Abendroth, Wolfgang, 1971: *Socialna zgodovina evropskega delavskega gibanja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Abendroth, Wolfgang, 1988: *Einführung in die Geschichte der Arbeiterbewegung*, I. Heilbronn: Distel Verlag.

Agosti, Aldo, 1986: Ustanovitvene struje mednarodnega komunističnega gibanja. V: *Zgodovina marksizma, III/1* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 315–342.

Alatri, Paolo, 1980: *Oris zgodovine moderne politične misli*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Andreucci, Franco, 1977: Il Partito socialista italiano e la II Internazionale. *Studi Storici* (Fondazione Istituto Gramsci, Roma). 18 (2). 35–58.

Andreucci, Franco, 1986: Kolonialno vprašanje in imperializem. V: *Zgodovina marksizma, II* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 731–752.

Arendt, Hannah, 2003: *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba.

Arfè, Gaetano, 1992: *Storia del socialismo italiano, 1892–1926*. Torino: Einaudi.

ASI (Arbeiter- und Sozialisten-Internationale), 1920: *Bericht vom zehnten Internationalen Sozialistenkongress in Genf, 31. Juli bis 5. August 1920* (ur. Sekretariat der Sozialisten- und Arbeiter-Internationale). Brüssel: Lucifer.

Bajc, Gorazd, 2017: Dieci mesi che sconvolsero la Venezia Giulia. »Il Memorandum di Londra 1915«: questioni storio-grafiche e dettagli terminologici. *Acta Histriae*. 25 (4). 825–850.

Balabanoff, Angelica, 1927: *Erinnerungen und Erlebnisse*. Berlin: Laub.

Balabanoff, Angelica, 1928 [1969]: *Die Zimmerwalder Bewegung 1914–1919*. Frankfurt: Neue Kritik.

Balkovec, Bojan, 1992: *Prva slovenska vlada 1918–1921*. Ljubljana: ZPS.

Balkovec, Bojan, 2011: »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«. *Volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Banac, Ivo, 1990: *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*. Zagreb: Globus.

Bauer, Otto, 1920: *Bolschewismus oder Sozialdemokratie*. Wien: Volksbuchhandlung.

Bauman, Zygmunt, 1972: *Between class and elite. The evolution of the British labour movement*. Manchester: University Press.

Bauman, Zygmunt, 2013: *Kolateralna škoda. Družbena neenakost v globalni družbi*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.

- Bauman, Zygmunt, 2016: *Postmoderna etika*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- Bayerlein, Bernhard H., 2009: Adieu, Marjan! In memoriam Marjan Britovšek. *The International Newsletter of Communist Studies Online*. XV/22. 357–358.
- Bebel, August, 1997: *Aus meinem Leben*. Berlin: Dietz.
- Bebler, Aleš, 1978: Bralcem na pot (Sprema beseda). V: *Naši Španci*. Zbornik (ur. Bebler, Anton). Ljubljana: Borec. 6–26.
- Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Madžarske, Romunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, 1951. Beograd: Vlada FNRJ.
- Bergmann, Theodor in Schäfer, Gert (ur.), 1989: »Liebling der Partei«. *Bucharin – Theoretiker des Sozialismus. Beiträge zum internationalen Bucharin-Symposium, Wuppertal 1988*. Hamburg: VSA-Verlag.
- Bergmann, Theodor in Schäfer, Gert (ur.), 1993a: *Leo Trotzki – Kritiker und Verteidiger der Sowjetgesellschaft. Beiträge zum internationalen Trotzki-Symposium, Wuppertal 26.–29. März 1990*. Mainz: Decaton.
- Bergmann, Theodor in Keßler, Mario (ur.), 1993b [2000]: *Ketzer im Kommunismus – Alternativen zum Stalinismus*. Mainz: Decaton Verlag [Hamburg: VSA-Verlag].
- Bergmann, Theodor, 1996: Von der Bolschewisierung der Komintern zur Zerstörung der kommunistischen Weltbewegung. V: *Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 185–198.
- Bernstein, Eduard, 1899 [1984]: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. Berlin in Bonn: Dietz.
- Bernstein, Eduard, 1930: *Entwicklungsgang eines Sozialisten*. Leipzig: Felix Meiner.
- Bihalji-Merin, Oto, 1946 [1956]: *Španija između smrti i rađanja*. Beograd: Prosveta.
- Blänsdorf, Agnes, 1979: *Die Zweite Internationale und der Krieg. Die Diskussion über die internationale Zusammenarbeit der sozialistischen Parteien 1914–1917*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Blinkhorn, Martin, 1995a: *Mussolini in fašistična Italija*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Blinkhorn, Martin, 1995b: *Demokracija in državljanska vojna v Španiji (1931–1939)*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Boban, Ljubo (ur.), 1989: *Španjolska 1936–1939: prilozi sa znanstvenog savjetovanja* (Zagreb, 8–9. XII. 1986). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Globus.
- Bobbio, Norberto, 1989: *Democracy and Dictatorship: The Nature and Limits of State Power*. Minneapolis: Minnesota Press.
- Bobbio, Norberto, 1995: *Levica in desnica*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

- Boffa, Giuseppe, 1985a: *Fenomen Stalin*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Boffa, Giuseppe, 1985b: *Povijest Sovjetskog saveza, I: Od revolucije do drugog svjetskog rata (Lenjin i Staljin, 1917–1941)*. Opatija: Otokar Keršovani.
- Bottomore, Tom, 1993: *Political Sociology*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Braunthal, Julius, 1967: *History of the International 1864–1914*. New York, Praeger.
- Braunthal, Julius, 1986: *Geschichte der Internationale, I–II*. Bonn: Dietz.
- Britovšek, Marjan, 1960: *Zgodovinski pogled na glavne razvojne faze v delavskem gibanju*. Ljubljana: ZDLU Slovenije.
- Britovšek, Marjan, 1963: *Koncepcija prve internacionale do vojnega, kolonialnega in nacionalnega vprašanja. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*. 4 (1-2). 3–76.
- Britovšek, Marjan, 1964: *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Britovšek, Marjan, 1965: *Stavovi Druge internacionale prema ratu i kolonijalnom pitanju*. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta.
- Britovšek, Marjan, 1966: *Gledišta radničkih vodja socijaldemokratije po vojnom pitanju do propasti Druge internacionale*. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta.
- Britovšek, Marjan, 1969: *Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno. Lenin v boju za III. internacionalo*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Britovšek, Marjan, 1970: *Anton Füster in revolucija 1848 v Avstriji*. Maribor: Obzorja.
- Britovšek, Marjan, 1971 [2015]: *Zgodovinski oris stališč Marxa in Engelsa do slovenskih narodov. V: Simpozij »Aktualnost misli Hegla, Marxa, Engelsa in Lenina v družbenem življenju in znanosti XX. stoletja«* (Ljubljana, 15.–17. februar 1971) (ur. Hvala, Ivan). Ljubljana: Anthropos & Teorija in praksa. 266–297 [Izbrani spisi. 181–222].
- Britovšek, Marjan, 1971–1972 [2015]: *O zgodovini nastanka »Komunističnega manifesta«*. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*. 11-12 (1971–1972). 145–161 [Izbrani spisi. 225–242].
- Britovšek, Marjan, 1972: *Stavovi Marxa i Engelsa prema slovenskim narodima – istorijski prikaz. Medjunarodni radnički pokret*. 15 (1). 73–95.
- Britovšek, Marjan, 1974: *De la genèse historique du »Manifeste du parti communiste«*. Beograd: Académie serbe des Sciences et des Arts.
- Britovšek, Marjan, 1976a: *Boj za Leninovo dediščino, I–II*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Britovšek, Marjan, 1976b: *Borba za Lenjinovo nasleđe, I–II*. Zagreb: Stvarnost.
- Britovšek, Marjan, 1977 [2015]: *Delavski razred – avantgarda – partija (Zgodovinski oris)*. *Teorija in praksa*. 14 (5-6). 456–478 [Izbrani spisi. 243–265].

- Britovšek, Marjan, 1979 [2015]: Delavsko gibanje in anarhizem. *Časopis za kritiko znanosti*. 7 (35-36). 105–186 [Izbrani spisi. 267–283].
- Britovšek, Marjan, 1980a: *Carizem, revolucija, stalinizem. Družbeni razvoj v Rusiji in perspektive socializma, I–II*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Britovšek, Marjan, 1980b: *Korenine stalinizma in negativne posledice kulta osebnosti v graditvi socializma*. Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo.
- Britovšek, Marjan, 1984: *Stalinov termidor*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Britovšek, Marjan, 1989a: Der Endkampf mit Stalin in Jahre 1929. V: »Liebling der Partei«. *Bucharin – Theoretiker des Sozialismus* (ur. Bergmann, Theodor in Schäfer, Gert). Hamburg: VSA-Verlag. 61–71.
- Britovšek, Marjan, 1989b: Buharinovi ekonomski in politični pogledi. Buharinov boj s Stalinom. *Zgodovinski časopis*. 43 (2). 249–270.
- Britovšek, Marjan, 1991a: *Stalinův termidor*. Praha: Naše vojsko.
- Britovšek, Marjan, 1991b: Dileme »Novega kurza« Leva Davidoviča Trockega. *Zgodovinski časopis*. 45 (2). 259–268.
- Britovšek, Marjan, 1993: Die Dilemmata des »Neuen Kurses« von Leon Trotzki. V: *Leo Trotzki. Kritiker und Verteidiger der Sowjetgesellschaft* (ur. Bergmann, Theodor in Schäfer, Gert). Mainz: Decaton. 194–207.
- Britovšek, Marjan, 1994: Die erste sowjetische Verfassung und die Bildung der Föderation. V: *Lenin. Theorie und Praxis in historischer Perspektive* (ur. Bergmann, Theodor in drugi). Mainz: Decaton Verlag. 232–242.
- Britovšek, Marjan, 1996a: Die slawische Nationalbewegung und die Perspektiven der Revolution. V: *Zwischen Utopie und Kritik. Friedrich Engels – ein »Klassiker« nach 100 Jahren* (ur. Bergmann, Theodor in drugi). Hamburg: VSA-Verlag. 140–156.
- Britovšek, Marjan, 1996b: Stalins und Bucharins Vision des Sozialismus. V: *Ausblicke auf das vergangene Jahrhundert. Die Politik der internationalen Arbeiterbewegung von 1900 bis 2000* (ur. Hedeler, Wladislaw in drugi). Hamburg: VSA-Verlag. 49–58.
- Britovšek, Marjan, 1998: Razraščanje Stalinovega despotizma v ognju frakcijskih bojev. V: *Čarnijev zbornik (1931–1996)* (ur. Cindrič, Alojz). Ljubljana: Oddelek za sociologijo Filozofske fakultete. 53–63 [Izbrani spisi. 357–371].
- Britovšek, Marjan, 2010: Marx in Engels o carizmu in revolucionarnih perspektivah v Rusiji. V: *Včeraj in danes* (ur. Vidmar Horvat, Ksenija in Lešnik, Avgust): Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 77–89.
- Britovšek, Marjan, 2015: *Socialna zgodovina – Historična sociologija. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Britovškov zbornik, 1996: Kriza socialnih idej. Mednarodna izdaja*

- zgodovinskih in socioloških razprav / *The Crisis of Social Ideas. A Festschrift for Marjan Britovšek. An International Edition of Historical and Sociological Studies* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Oddelek za sociologijo Filozofske fakultete.
- Broué, Pierre in Témime, Émile, 1986: *Španska revolucija in državljanska vojna*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Broué, Pierre, 1988: *Trotsky*. Paris: Fayard.
- Broué, Pierre, 1997: *Histoire de l'Internationale communiste, 1919–1943*. Paris: Fayard.
- Brown, Richard, 1998: *Chartism*. Cambridge: University Press.
- Broz Tito, Josip, 1950: *Graditev nove Jugoslavije, II*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Broz Tito, Josip, 1959: *Govori i članci, I–V*. Zagreb: Naprijed.
- Broz Tito, Josip, 1977: *Jugoslavija v boju za neodvisnost in nevrščenoost. Izbor govorov in člankov* (ur. Filipović, Muhammed). Ljubljana: DZS.
- Callinicos, Alex, 2004: *Antikapitalistični manifest*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Cankar, Ivan, 1976: *Očiščenje in pomlajevanje*. Ljubljana: DZS.
- Carr, Edward H., 1950–1978: *A History of Soviet Russia*. London: Macmillan.
- Carr, Edward H., 1979: *The Russian Revolution: From Lenin to Stalin (1917–1929)*. London: Macmillan.
- Casalini, Maria, 1987: *La signora del socialismo italiano. Vita di Anna Kuliscioff*. Roma: Editori Riuniti.
- Catalano, Franco, 1982: *Turati*. Milano: Dall'Oglio.
- Centrih, Lev, 2017: O diktaturi proletariata včeraj in danes (Spremna študija). V: Vladimir Iljič Lenin, *Država in revolucija in drugi spisi iz leta 1917*. Ljubljana: Studia humanitatis. 187–222.
- Cindrič, Alojz, 1996: Bibliografija prof. dr. Marjana Britovška. V: *Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 21–26.
- Condorcet, Nicolas de, 2016: Očrt zgodovinske slike napredovanja človeškega duha. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Conte, Arthur, 1969: *Jalta – delitev sveta*. Ljubljana: Borec.
- Cortesi, Luigi, 1962: *La costituzione del Partito socialista italiano*. Milano: Edizioni »Avanti!«.
- Cortesi, Luigi, 1971: *Ivanoe Bonomi e la socialdemocrazia italiana: profilo biografico*. Salerno: Libreria Internazionale.
- Cvetković, Slavoljub, 1996: Marjan Britovšek kao naučni istraživač istorije međunarodnog radničkog pokreta. V: *Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 17–19.
- Čarni, Ludvik, 1985: Ob knjigi dr. M. Britovška »Stalinov termidor«. *Anthropos*. 17 (3-4). 245–248.

- Čarni, Ludvik, 1996: Ob sedemdesetletnici Marjana Britovška. V: *Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 13–15.
- Damjanović, Pero in Deleon, Ašer (ur.), 1971: *Pariska komuna 1871–1971, I–II*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Dassú, Marta, 1988: Enotna fronta in ljudska fronta: sedmi kongres Kominterne. V: *Zgodovina marksizma, 3/II* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 533–564.
- Dedijer, Vladimir, 1969: *Izgnubljeni boj J. V. Stalina, 1948–1953*. Ljubljana: Delo.
- Dedijer, Vladimir, 1972: *Josip Broz Tito. Prispevki za življenjepis*. Ljubljana: DZS.
- Dedijer, Vladimir, 1980a: *Dokumenti 1948, I–III*. Beograd: Rad.
- Dedijer, Vladimir, 1980b: *Interesne sfere*. Beograd: Prosveta.
- Dedijer, Vladimir, 1981: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, II*. Rijeka: Liburnija.
- Deutscher, Isaac, 1962: *Trotzki, II: Der unbewaffnete Prophet*. Stuttgart: Kohlhammer Verlag.
- Deutscher, Isaac, 1975–1977: *Biografija Lava Davidoviča Bronštajna-Trockog, I–III*. Zagreb: Liber.
- Deutscher, Isaac, 1977: *Stalin. Politična biografija*. Zagreb: Globus.
- Deželak Barič, Vida, 2017: Stranke marksističnega idejnopolitičnega tabora v letih 1891–1941. *Prispevki za novejšo zgodovino*. 57 (1). 84–109.
- Dimitrijević, Sergije (ur.), 1990: *Prvi (Osnivački) kongres SRPJ/k/ (20., 21. i 22. april 1919). Plenarne sednice CV SRPJ/k/ (april–decembar 1919)*. Beograd: Komunist.
- Dowe, Dieter in Klotzbach, Kurt (ur.), 2004: *Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie*. Berlin in Bonn: Dietz Verlag.
- Drnovšek, Darinka, 2003: Alojzija Štebi – borka za pravice žensk in mladine. V: *Splošno žensko društvo 1901–1945: od dobrih deklet do feministk* (ur. Budna Kodrič, Nataša in Serše, Aleksandra). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije. 188–209.
- Dilas, Milovan, 2014: *Novi razred. Analiza komunističnega sistema*. Ljubljana: Nova revija.
- Eagleton, Terry, 2013: *Zakaj je imel Marx prav*. Ljubljana: Modrijan.
- Edwards, Stewart (ur.), 1969: *Selected writings of Pierre-Joseph Proudhon*. New York: Doubleday.
- Enciclopedia Treccani: *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti*. Dostopno na: https://it.wikipedia.org/wiki/Enciclopedia_Treccani (21.1.2019).
- Engels, Friedrich, 1965: *Gospoda Evgena Dühringa prevrat v znanosti (»Anti-Dühring«)*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Fajić, Meliha (ur.), 2017: *Dr. Aleš Bebler - Primož: življenje in delo. Zbornik referatov znanstvenega sestanka, Ankaran*,

11. december 2015. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Favilli, Paolo, 2016: *The History of Italian Marxism: From its Origins to the Great War*. Leiden: Brill.
- Fermi, Laura, 1966: *Mussolini*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Filipič, France, 1981: *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, I–II*. Ljubljana: Založba Borec.
- Fister, Anton, 1987–1998: *Izbrani spisi, I–IV*. Ljubljana: Arhiv R Slovenije in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Friederici, Hans Jürgen, 1985: *Ferdinand Lassalle, eine politische Biographie*. Berlin: Dietz.
- Friedrich, Carl J. in Brzezinski, Zbigniew K., 1965: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York: Praeger.
- Frossard, Ludovic-Oscar, 1930: *De Jaurès a Lénine. Notes et souvenirs d'un militant*. Paris: Nouvelle Revue socialiste.
- Fukuyama, Francis, 1992: *The end of history and the last man*. London: Penguin books.
- Furet, François, 1989: *Misliti francosko revolucijo*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Galassi, Nazario, 1989: *Vita di Andrea Costa*. Milano: Feltrinelli.
- Gašparič, Jure, 2007: *SLS pod kraljevo diktaturo*. Ljubljana: Modrijan.
- Geary, Dick, 1995: *Hitler in nacizem*. Ljubljana: ZPS.
- Gerratana, Valentino, 1986: Antonio Labriola in uvajanje marksizma v Italiji. V: *Zgodovina marksizma, II* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 527–559.
- Gianni, Emilio, 2006: *Liberali e democratici alle origini del movimento operaio italiano. I congressi delle società operaie italiane (1853–1893)*. Milano: Edizioni Pantarei.
- Gibianskii, Leonid, 1987: *Sovjetskij Sojuz i novaja Jugoslavija, 1941–1947 gg*. Moskva: Nauka.
- Gibianskij, Leonid, 1996: Sovjetska zveza in Jugoslavija leta 1945. V: *Slovenija v letu 1945. Zbornik referatov* (ur. Gabrič, Aleš). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 53–70.
- Godechot, Jacques, 1965: *France and the Atlantic Revolution of the Eighteenth Century, 1770–1799*. New York: Free Press.
- Golouh, Rudolf, 1926: *Zveza gospodarskih zadrug za Jugoslavijo*. Ljubljana: Zadrugna založba.
- Golouh, Rudolf, 1927: *Kriza (socialna drama v šestih slikah)*. Maribor: Založba »Delavske politike«.
- Golouh, Rudolf, 1951a [1919]: Slovenci in Jugoslovani. V: *Zgodovinski arhiv KPJ, 5: Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920* (ur. Golouh, Rudolf in Kermavner, Dušan). Beograd: Zgodovinski oddelek CK KPJ. 457–459.

- Golouh, Rudolf, 1951b [1920]: Naš program (Uvodnik). V: *Zgodovinski arhiv KPJ, 5: Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920* (ur. Golouh, Rudolf in Kermavner, Dušan). Beograd: Zgodovinski oddelek CK KPJ. 412.
- Golouh, Rudolf, 1966: *Pol stoletja spominov. Panorama političnih bojev slovenskega naroda*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
- Golouh, Rudolf, 1968: O slovenski socialni demokraciji med vojno 1914–1918. V: Kermavner, Dušan: *Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 207–260.
- Golouh, Rudolf, 1975: Spominski zapis. V: *Bitka kakor življenje dolga: pričevanja o revolucionarnem in osvobodilnem boju Slovencev* (ur. Rendla, Stanka). Ljubljana: Cankarjeva založba. 19–26; 56.
- Golouh, Rudolf, 1976: *Od krize do groteske: Kriza, Krisalida, Veseli večer točaja bogov*. Maribor: Obzorja.
- Golouh, Rudolf, 2014: »Satanica« (Pেসmi). *Revija SRP (Svoboda, Resnica, Pogum)*. 119/120. 4–14.
- Golubović, Zagorka, 1982: *Staljinizam i socijalizam*. Beograd: Filozofsko društvo Srbije.
- Golubović, Zagorka, 1988: *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva. Jugoslovenski put u socijalizam vidjen iz različitih uglova*. Beograd: Filip Višnjić.
- Gombač, Boris M., 1996: *Slovenija, Italija. Od preziranja do priznanja*. Ljubljana: Debora.
- Gradišnik, Branko in Šušmelj, Jože, 1996: *Slovenija, Italija: Bela knjiga o diplomatskih odnosih*. Ljubljana: Debora.
- Gramsci, Antonio, 1974: *Izbrana dela [ID]* (ur. Žun, Anton). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Grimaldi, Ugoberto Alfassio in Bozzetti, Gherardo, 1983: *Bissolati*. Milano: Rizzoli.
- Gričkov, Aleksandar, 1984: *Razpotja socializma*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Haase, Hugo, 1914: Erklärung des sozialdemokratischen Abgeordneten (Sitzung des Reichstages zum Kriegsausbruch, 4. August): Dostopno na: http://www.stahlgewitter.com/14_08_04.htm (21. 1. 2019).
- Hajek, Miloš, 1986: Levi komunizem. V: *Zgodovina marksizma, III/1* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 345–355.
- Haupt, Georges, 1984: Marx in marksizem. V: *Zgodovina marksizma, I: Marksizem v Marxovem času* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 272–291.
- Hobsbawm, Eric, 1984: Politični vidiki prehoda iz kapitalizma v socializem. V: *Zgodovina marksizma, I: Marksizem v Marxovem času* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 233–268.
- Hobsbawm, Eric, 2000: *Čas skrajnosti: Svetovna zgodovina 1914–1991*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

- Hostetter, Richard, 1958 [2012]: *The Italian Socialist Movement, 1860–1882*. Princeton/NJ: Van Nostrand [Literary Licensing].
- INCS, 1993–2018: *The International Newsletter of of Communist Studies*. Dostopno na: <https://incs.ub.rub.de/index.php/INCS/issue/archive> (21. 1. 2019).
- Indić, Trivo, 1989: Španski socializem i građanski rat 1936–1939: sukobi unutar pokreta i njihove pouke. V: *Španjolska 1936–1939* (ur. Boban, Ljubo). Zagreb: JAZU, Globus. 62–105.
- Inprekorr, 1921–1939 [1967]: *Internationale Presse-Korrespondenz* (uradno informativno glasilo Komunistične internacionale) [Milano: Feltrinelli (ponatis)].
- IOS, 1976a: *Congres International ouvrier socialiste* (Paris 14–21 Juillet 1889): *Le Congres marxiste; Le Congres possibiliste*. Genève: Minkoff-Reprint.
- IOS, 1976b: *Congres International ouvrier socialiste* (Bruxelles 16–23 Aout 1891). Genève: Minkoff-Reprint.
- IOS, 1980: *Congres International ouvrier socialiste* (Zürich 6–12 Aout 1893). Genève: Minkoff-Reprint.
- Ivašič, Marta, 2014: Entusiasmo e rivoluzione: un giovane anarchico sloveno un secolo fa. *Germinal: giornale anarchico e liberatorio di Trieste, Friuli, Isontino, Veneto, Slovenia e ---*. 119 (maj 2014). 25.
- Jaurès, Jean, 2015: *A Socialist History of the French Revolution*. London: Pluto Press.
- Jerman, Frane, 1987: *Slovenska modroslovna pamet*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Južnič, Stane, 1981: *Novejša zgodovina (Izbrana poglavja)*. Ljubljana: Univerzum.
- Kacin-Wohinz, Milica, 1977: Tržaški slovenski socialisti v letu 1918. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*. 17 (1-2). 105–112.
- Kacin-Wohinz, Milica in Pirjevec, Jože, 2000: *Zgodovina Slovencev v Italiji*. Ljubljana: Založba Nova revija.
- Kapor, Čedo (ur.), 1971: *Španija 1936–1939. Zbornik sjećanja jugoslavenskih dobrovoljaca u španskom ratu, I–V*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Kardelj, Edvard, 1960: *Problemi naše socialistične graditve, IV*. Ljubljana: DZS.
- Kardelj, Edvard, 1979: *Samoupravljanje, I–V*. Ljubljana: DZS.
- Kardelj, Edvard, 1980: *Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije, 1944–1957. Spomini*. Ljubljana: DZS.
- Katz, Henryk, 1992: *The Emancipation of Labor: A History of the First International*. New York: Greenwood Press.
- Kautsky, Karl, 1915: *Die Internationalität und der Krieg*. Berlin: Vorwärts.
- Kautsky, Karl, 1918: *Die Diktatur des Proletariats*. Wien: Ignaz Brand.
- Kautsky, Karl, 1919a: *Demokratie oder Diktatur*. Berlin: Cassirer.

- Kautsky, Karl, 1919b: *Terrorismus und Kommunismus. Ein Beitrag zur Naturgeschichte der Revolution*. Berlin: Verlag Neues Vaterland.
- Kautsky, Karl, 1921: *Von der Demokratie zur Staats-Sklaverei. Eine Auseinandersetzung mit Trotzki*. Berlin: Freiheit.
- Kermavner, Dušan, 1959: Ustanovitveni manifest »Delavske socialistične stranke za Slovenijo« z dne 3. marca 1920. *Kronika*. 7 (2). 57–65.
- Kermavner, Dušan, 1968a: Ob spominskih zapiskih R. Golouha: O tržaškem anarhizmu in o nekaterih črtah slovenske socialne demokracije. *Zgodovinski časopis*. 22 (1-2). 115–133.
- Kermavner, Dušan, 1968b: *Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Kerševan, Marko, 1980: *Razredna analiza in marksistična družbena teorija*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Kefšler, Mario, 1996: Theodor Bergmann – Eine biographische Skizze. V: *Ausblicke auf das vergangene Jahrhundert. Die Politik der internationalen Arbeiterbewegung von 1900 bis 2000* (ur. Hederler, Wladislaw in drugi). Hamburg: VSA-Verlag. 13–22.
- KI [Kominterna], 1981–1983: *Komunistička internacionala: Stenogrami i dokumenti kongresa, I–XII* (ur. Dajić, Putnik in drugi). Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret.
- Kidrič, Boris, 1978: *Zbrano delo, III*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Kirby, David G., 1986: *War, Peace and Revolution. International Socialism at the crossroads 1914–1918*. New York: St. Martin's Press.
- Kirschenbaum, Lisa A., 2015: *International Communism and the Spanish Civil War: Solidarity and Suspicion*. New York: Cambridge University Press.
- Klopčič, France, 1960: Zaton slovenske socialnodemokratske stranke 1919–1920. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*. I (1). 53–101.
- Klopčič, France, 1969: *Velika razmejitev. Študija o nastanku komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920*. Ljubljana: DZS.
- Kocbek, Edvard, 1937 [2001]: Premišljevanje o Španiji. *Dom in svet*. 50 (1–2). 90–105 [ponatis v: *Kriza revije »Dom in svet« leta 1937: Zbornik dokumentov* (ur. Dolgan, Marjan). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 155–174].
- Koch, Stephen, 1995: *Dvojna življenja: vohuni in pisatelji v sovjetski vojni ideji proti zahodu*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Kovačič Peršin, Peter, 2016: Kocbekovo »Premišljevanje o Španiji«. *Prispevki za novejšo zgodovino*. 56 (1). 56–79.
- Kowalski, Werner in drugi, 1985: *Geschichte der Sozialistischen Arbeiter-Internationale (1923–1940)*. Berlin: VEB.
- KPJ/ZKJ, 1952: *Šesti kongres Komunističke partije Jugoslavije – Saveza komunističke Jugoslavije (2–7 novembra 1952)*. Beograd: Kultura.

- KPSS, 1953: *Kommunističeskaja Partija Sovetskogo Sojuza v rezoljucijah, II*. Moskva: Gospolitizdat.
- Kramberger, Taja, 2010: Naporni itinerarij španske državljanske vojne. Kraji memorije na poti slovenskih republikancev v Španijo in vloga Pariza pri mednarodni rekrutaciji španskih borcev. V: *Slovinci v španski državljanski vojni. Zbornik referatov mednarodnega znanstvenega simpozija v Kopru, 12. februarja 2010* (ur. Hočevar, Jože). Koper: Združenje borcev za vrednote NOB Koper. 100–140.
- Krivoguz, Igor, 1989: *The Second International, 1889–1914*. Moscow: Progress Publishers.
- Krivokapić, Boro, 1986: *Dahauski procesi*. Beograd: Partizanska knjiga.
- Kržan, Marko, 2017: Jugoslovansko samoupravljanje in prihodnost socializma. V: Catherine Samary, *Komunizem v gibanju. Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja*. Ljubljana: Založba /*cf. 213–242.
- Kuljić, Todor, 1983: *Teorije o totalitarizmu*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Kuljić, Todor, 2002: *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Kuljić, Todor, 2005: *Tito: sociološko-istorijska studija*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka »Žarko Zrenjanin«.
- Kuljić, Todor, 2018: *Prognani pojmovi. Neoliberalna pojmovna revizija misli o društvu*. Beograd: Clio.
- Labriola, Antonio, 1970: *Scritti politici, 1886–1904* (ur. Gerratana, Valentino). Bari: Laterza.
- Labriola, Antonio, 1977: *Izbrana dela [ID]* (ur. Žun, Anton). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Lademacher, Horst (ur.), 1967: *Die Zimmerwalder Bewegung. Protokolle und Korrespondenz, I–II*. Paris in The Hague: Mouton.
- Lazarevič, Žarko, 2012: Identitete in imena gospodarskega zgodovinopisja v Sloveniji. *Ekonomska i ekohistorija*. 8 (8). 116–136.
- Lefebvre, Georges, 2007: *Francoska revolucija*. Ljubljana: Študentska založba.
- Lemež, Milan, 1951 [1920]: Pred razkolom (Uvodnik). V: *Zgodovinski arhiv KPJ, 5: Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920* (ur. Golouh, Rudolf in Kermavner). Beograd: Zgodovinski oddelek CK KPJ. 406–407.
- Lenin, Vladimir Iljič, 1949–1950: *Izbrana dela [ID], II–IV* (ur. Majer, Boris). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Lenin, Vladimir Iljič, 1975: *O Marxu in marksizmu*. Ljubljana: Komunist.
- Lenin, Vladimir Iljič, 1977–1981: *Izbrana dela [ID], I–III* (ur. Britovšek, Marjan). Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Lenin, Vladimir Iljič, 2017: *Država in revolucija in drugi spisi iz leta 1917* (ur. Centrih, Lev). Ljubljana: Studia humanitatis.
- Leser, Norbert, 1968: *Zwischen Reformismus und Bolschewismus. Der Austromarxismus als Theorie und Praxis*. Wien-Frankfurt-Zürich: Europa Verlag.
- Lešnik, Avgust, 1975–2018: Glej »Klasificirana bibliografija« v pričujočih *Izbranih spisih*. 11–25
- Linden, Marcel van der in Holthoon, Frits van, 1988: *Internationalism in the Labour Movement (1830–1940), I–II*. Leiden: Brill.
- Linden, Marcel van der in Rojahn, Jürgen (ur.), 1990: *The Formation of Labour Movements (1870–1914): An International Perspective, I–II*. Leiden: Brill.
- Linz, Juan J. in Stepan, Alfred, 1998: *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Linz, Juan J., 2000: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. London: Lynne Rienner Publishers.
- Lipušček, Uroš, 2003: *Ave Wilson: ZDA in prekrjanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Longo, Luigi, 1967: *Internacionalne brigade u Španjolskoj*. Zagreb: Epoha.
- Luxemburg, Rosa, 1915: *Der Wiederaufbau der Internationale*. Dostopno na MIA: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/luxemburg/1915/04/wiedaufint.htm> (21. 1. 2019).
- Luxemburg, Rosa, 1977: *Izbrani spisi [IS]*, (ur. Bibič, Adolf). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Luxemburg, Rosa, 2000: *Gesammelte Werke [GeW], IV (1914–1919)*. Berlin: Dietz.
- Macridis, Roy C. (ur.), 1987: *Modern political systems: Europe*. New Jersey: Prentice Hall Press.
- Manacorda, Gastone, 1963: *Il movimento operaio italiano*. Roma: Editori Riuniti.
- Markov, Walter, 1982: *Problem skrajne levice v francoski revoluciji. Prispevki za novejšo zgodovino*. XXIII (1-2). 3–12.
- Markov, Walter in Soboul, Albert, 1989: *1789 – Velika revolucija Francozov*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marković, Dragan, 1987: *Istina o Golom otoku*. Beograd: Narodna knjiga.
- Marušič, Branko, 2015: *O poznavanju Angela Vivanteja pri Slovencih*. *Annales: Series Historia et Sociologia*. 25 (4). 885–894.
- Marx, Karl in Engels, Friedrich, 1961–1968: *Werke [MEW], 14–39*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx, Karl in Engels, Friedrich, 1967–1975: *Izbrana dela [MEID], I–V* (ur. Zihlerl, Boris). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Masaryk, Thomas, 1899: *Die Philosophischen und soziologischen Grundlagen des Marxismus*. Wien: Carl Konegen.

- Masaryk, Tomáš G., 1936: *Svetovna revolucija za vojne in v vojni 1914–1918. Spomini in razmišljanja*. Ljubljana: Naša založba.
- Mazower, Mark, 2002: *Temna celina – dvajseto stoletje v Evropi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Medvedjev, Roy, 1983: *Nikita Hruščov*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Medvedjev, Roj A., 1986a: Socializem v eni sami državi. V: *Zgodovina marksizma, III/1* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 503–531.
- Medvedev, Roj, 1986b: *Revolucija 1917. godine u Rusiji: problemi, karakteristike, ocene*. Beograd: Rad.
- Medvedev, Roj, 1986c: *Lenjinizam i zapadni socijalizam*. Zagreb: Globus.
- Medvedev, Roj, 1987: *Svi Staljinovi ljudi*. Sarajevo: Svjetlost.
- Mehring, Franz, 1953: *Historija njemačke socijalne demokracije, II*. Zagreb: Kultura.
- Melik, Vasilij, 1962: Izidi volitev v konstituantu. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*. 3 (1). 3–61.
- Melik, Vasilij, 1989: Marjan Britovšek – petinšestdesetletnik. *Zgodovinski časopis*. 43 (1). 120–121.
- Mezzadra, Sandro in Neilson, Brett, 2018: *Meja kot metoda ali pomnoževanje dela*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- MIA: *The Marxists Internet Archive*. Dostopno na: <http://www.marxists.org/> (21. 1. 2019).
- Miccolis, Stefano, 2010: *Antonio Labriola. Saggi per una biografia politica*. Milano: Unicopli.
- Mikecin, Vjekoslav, 1976: *Rušenje dogme. Prilozi kritici staljinizma i dogmatizma uopće*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mikuž, Metod, 1965: *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Mikuž, Metod, 1960: *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, I*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Mikuž, Metod, 1966: *Svet med vojna (1918–1939)*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Milenković, Toma, 1974: *Socijalistička partija Jugoslavije (1921–1929)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Milenković, Toma (ur.), 1983: *Dokumenti Centralnog radničkog sindikalnog veća Jugoslavije 1919–1921*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Milza, Pierre, 2012: *Zgodovina Italije*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Mlinar, Zdravko, 2012: *Globalizacija bogati in/ali ogrožena?* Ljubljana: FDV in SAZU.
- Monteleone, Renato, 1987: *Filippo Turati*. Torino: Utet.

- Morača, Pero in Stojanović, Stanislav (ur.), 1986: *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*. Ljubljana: Komunist, DZS.
- Mujbegović, Vera, 1985: Razgovor ob izidu Britovškove knjige »Stalinov termin«*. Anthropos*. 17 (3-4). 248–250.
- Nečak, Dušan, Ivanič, Martin, Ziherl, Branko idr., 1990: *Dachauski procesi: Raziskovalno poročilo z dokumenti*. Ljubljana, Komunist.
- Nečak, Dušan in Repe, Božo, 2005: *Prelom: 1914–1918. Svet in Slovenci v 1. svetovni vojni*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Nedog, Alenka, 1978: *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941*. Ljubljana: Borec.
- Nešović, Slobodan, 1979: *Blejski sporazumi: Tito – Dimitrov (Jugoslavija – Bolgarija, 1947–1949)*. Ljubljana: Komunist.
- Nettlau, Max, 2014: *Bakunin e l'Internazionale in Italia dal 1864 al 1872*. Napoli: Immanenza.
- Neumann, Franz, 1974: *Demokratska i autoritarna država*. Zagreb: Naprijed.
- Nežmah, Bernard, 1994: H kritiki jelnizma. Intervju z Marjanom Britovškom. *Mladina*. 7 (15. februar). 22–24.
- Orwell, George, 2009: *Poklon Kataloniji*. Ljubljana: Modrijan.
- Pagon-Brglez, Neda (ur.), 1979: *Utopični socialisti. Izbor besedil*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pagon, Neda, 1989: Francoska revolucija je končana (Spremna beseda). V: François Furet, *Misliti francosko revolucijo*. Ljubljana: Studia humanitatis. 235–242.
- Perović, Latinka, 1988: *Planirana revolucija. Ruski jakobinizam i blankizam*. Beograd: BIGZ; Zagreb: Globus.
- Perovšek, Jurij, 1996: *Liberalizem in vprašanje slovenstva*. Ljubljana: Modrijan.
- Petranović, Branko, 1988: *Istorija Jugoslavije 1918–1988, II: Narodnooslobodilački rat i revolucija*. Beograd: Nolit.
- Petranović, Branko (ur.), 1995: *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*. Beograd: Arhiv Jugoslavije i Službeni list SRJ.
- Pijade, Moša, 1950: *Izbrani govori in članki 1941–1947*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pikalo, Jernej, 2003: *Neoliberalna globalizacija in država*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Pirjevec Jože, 1987: *Tito, Stalin in Zahod*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Pirjevec Jože, 1988: To je bil velik poraz socializma. *Primorske novice* (Priloga: »40 let resolucije informbiroja«). 33–34 (29. april). 24.
- Pirjevec, Jože, 1994: Spremna beseda. V: Tuma, Henrik: *Pisma: osebnosti in dogodki (1893–1953)*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU; Trst: Devin. VII.

- Pirjevec, Jože, 1995: *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa.
- Pirjevec, Jože, 2011: *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pisma CK KPJ in pisma CK VKP/b/*, 1948. Ljubljana: Ljudska pravica.
- Plehanov, Georgij Valentinovič, 1973: *Izbrani spisi [IS]* (ur. Ziherl, Boris). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pleterski, Janko, Ude, Lojze in Zorn, Tone, 1970: *Koroški plebiscit: razprave in članki*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Pleterski, Janko, 1971: *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Pleterski, Janko, 1981: *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor: Založba Obzorja. 180–192 (Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne).
- Pons, Silvio, 2017: *Svetovna revolucija. Zgodovina mednarodnega komunizma: 1917–1991*. Ljubljana: Sophia.
- Popović, Nikola, 1988: *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu (1941–1945)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Pribičević, Branko, 1972: *Sukob Komunističke partije Jugoslavije i Kominforma*. Beograd: Komunist.
- Pribičević, Branko, 1979: *Delavski razred in delavsko gibanje*. Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo.
- Priklmajer-Tomanović, Zorica, 1978: *Evrokomunizam*. Beograd: NIN.
- Procacci, Giuliano in drugi (ur.), 1994: *The Cominform. Minutes of Three Conferences 1947/1948/1949*. Milano: Fondazione Giangiacomo Feltrinelli.
- Program Zveze komunistov Jugoslavije, sprejet na VII. kongresu, 1958 [1979]*. Ljubljana: Komunist.
- Prunk, Janko, 1977: *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Prunk, Janko, 1987: *Slovenski narodni programi*. Ljubljana: Društvo 2000.
- Prunk, Janko, 1992: *Slovenski narodni vzpon. Narodna politika (1768–1992)*. Ljubljana: DZS.
- Radek, Karl, 1921: *Theorie und Praxis der 2 1/2 Internationale*. Wien: Verlag der Arbeiter-Buchhandlung.
- Radonjić, Radovan, 1979: *Sukob KPJ s Kominformom i društveni razvoj Jugoslavije (1948–1950)*. Zagreb: CKD.
- Rahten, Andrej, 2010: Dr. Ivan Schwegel in jadransko vprašanje na pariški mirovni konferenci. *Acta Histriae*. 18 (3). 691–712.
- Ramos-Oliveira, Antonio, 1952: *Historia de España*. Mexico City: Compañía General de Ediciones.

- Ratković, Radoslav, 1965: *Politička teorija austromarksizma*. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta.
- Ravbar, Alojz, 1971: *Zakaj je padla španska republika*. Ljubljana: Borec.
- Reberioux, Madeleine, 1986: Razprava o vojni. V: *Zgodovina marksizma, II* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 753–786.
- Repe, Božo, 2003: *Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Repe, Božo, 2016: Španska državljanska vojna v kontekstu slovenskih in jugoslovanskih razmer med svetovnima vojnama. *Prispevki za novejšo zgodovino*. 56 (1). 80–89.
- Ritter, Gerhard A. in Zwehl, Konrad von (ur.), 1980: *Die II. Internationale 1918/1919. Protokolle, Memoranden, Berichte und Korrespondenzen, I–II*. Berlin in Bonn: Dietz.
- Rizman, Rudi (ur.), 1986: *Zbornik: Anologija anarhizma, I–II*. Ljubljana: Krt.
- Rizman, Rudi, 2008: *Globalizacija in avtonomija. Prispevki za sociologijo globalizacije*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Rizman, Rudi, 2014: *Odprte sociološke agende – globalizacija, demokracija in intelektualci*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- Rojahn, Jürgen, 1996: Der 4. August 1914 – Ergebnis der »Nationalisierung der Massen«? V: *Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 139–159.
- Romano, Salvatore Francesco, 1983: *Gramsci*. Ljubljana: DZS.
- Rothschild, Joseph, 1989: *Return to Diversity. A Political History of East Central Europe Since World War II*. Oxford: University Press.
- Rousseau, Jean-Jacques, 1993 [2017]: *Razprava o izvoru in temeljih neenakosti med ljudmi*. Ljubljana: Krtina.
- Rousseau, Jean-Jacques, 2001 [2017]: *Družbena pogodba*. Ljubljana: Krtina.
- Rovida, Giorgio, 1988: Revolucija in vojna v Španiji. V: *Zgodovina marksizma, 3/II* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi) Ljubljana: Cankarjeva založba. 567–594.
- Samary, Catherine, 2017: *Komunizem v gibanju. Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Sharp, Andrew, 1998: *The English Levelers*. Cambridge: University Press.
- Sigel, Robert, 1986: *Die Geschichte der Zweiten Internationale 1918–1923*. Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- Skocpol, Theda, 1979: *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, Dennis, 2011: *Vzpon historične sociologije*. Ljubljana: Studia humanitatis.

- Souvarine, Boris, 1989: *Staljin*. Zagreb: Globus.
- Stajić, Dubravka, 1985: Razgovor ob izidu Britovškove knjige »Stalinov termidor«. *Anthropos*. 17 (3-4). 250–255.
- Stajić, Dubravka, 1986: Marjan Britovšek, Stalinov termidor. *Teorija in praksa*. 23 (9-10). 1078–1081.
- Stajić, Dubravka, 1995: *Kominterni i kolonijalizam*. Beograd: Institut za političke studije.
- Stalin, Josif, 1981: *Pitanja lenjinizma*. Zagreb: CDD SSOH.
- Standing, Guy, 2018: *Prekariat. Nevarni novi razred*. Ljubljana: Krtina.
- Stanič, Janez, 1978: *Zahodnoevropske poti v socializem. Izbor govorov in člankov voditeljev komunističnih partij zahodne Evrope*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Stanič, Janez, 1980: *Razpotja komunizma*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Steger, Manfred B. in Roy, Ravi K., 2010: *Neoliberalism*. Oxford: University Press.
- Steinberg, Hans-Josef, 1972: *Die Stellung der II. Internationale zu Krieg und Frieden*. Trier: Karl-Marx-Haus.
- Steinberg, Hans-Josef, 1986: Stranka in nastanek marksistične ortodoksije. V: *Zgodovina marksizma, II* (ur. Hobsbawm, Eric in drugi). Ljubljana: Cankarjeva založba. 163–179.
- Stiplovšek, Miroslav, 1979: *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922*. Ljubljana: Partizanska knjiga in Delavska enotnost.
- Stiplovšek, Miroslav, 2000: *Slovenski parlamentarizem 1927–1929. Avtonomiistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Stiplovšek, Miroslav, 2006: *Banski svet Dravske banovine 1930–1935. Prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
- Stiplovšek, Miroslav, 2010: Prizadevanja Rudolfa Golouha in Albina Prepeluha za udejanjenje banovinske in občinske samouprave v banskem svetu Dravske banovine 1933–1935. *Prispevki za novejšo zgodovino*. 50 (1). 57–74.
- Suvin, Darko, 2016: *Splendour, Misery, and Possibilities. An X-Ray of Socialist Yugoslavia*. Leiden: Brill.
- Taylor, Allan John Percival, 1994: *Uzroci drugog svjetskog rata*. Zagreb: Znanje.
- Thomas, Hugh, 1969: *Španija proti Španiji: kronika državljanske vojne*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Tóth, Cvetka, 1985: Kakšno sporočilo prinaša najnovejše delo dr. Marjana

- Britovška »Stalinov termidor« in v kakšnem kontekstu? *Anthropos*. 17 (3-4). 236–244.
- Tóth Hedžet, Cvetka, 2015: *Dialektika refleksijskega zagona*. Ljubljana: Založba 2000.
- Tóth Hedžet, Cvetka, 2018: *Demaskirajoče tendence*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- Touraine, Alain, 1981: *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*. New York: Cambridge University Press.
- Touraine, Alain, 2006: *Kako se izvleči iz liberalizma*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Tratnik, Suzana, 2007: Alojzija Štebi (1883–1956). V: *Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem* (ur. Šelih, Alenka in drugi). Ljubljana: Založba Tuma, SAZU. 193–196.
- Trocki, Lav, 1972a: *Permanentna revolucija*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- Trocki, Lav, 1972b: *Novi kurs, O Lenjinu, Izobličena revolucija*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- Trocki, Lev, 1972c: *Literatura in revolucija*. Ljubljana: Študentska založba.
- Trotsky, Leon, 1932: *Problems of the Chinese Revolution*. New York: Pioneer Publishers.
- Trotsky, Leon, 1937: *The Stalin School of Falsification*. New York: Pathfinder Press.
- Trotsky, Leon, 1975: *The Challenge of the Left Opposition (1923–1925)* (ur. Allen, Naomi). New York: Pathfinder Press.
- Trotzki, Leo, 1920 [1978]: *Terrorismus und Kommunismus. Anti-Kautsky*. Hamburg: Carl Hoym [Dortmund: Wolfgang Dröge].
- Tunon de Lara, Manuel, 1971: Španska državljanska vojna. V: *Zgodovina revolucij XX. stoletja, II* (ur. Bonchio, Roberto). Ljubljana: ČZP Komunist. 85–285.
- Ustav SSSR, 1945. Beograd: Kultura.
- Ustava Federativne ljudske republike Jugoslavije, 1946. Beograd: Uradni list FLRJ.
- Valiani, Leo, 1977: *Il Partito socialista italiano nel periodo della neutralità 1914–1915*. Milano: Feltrinelli.
- Vidmar Horvat, Ksenija, 2010: Uredniška beseda. V: *Včeraj in danes. Jubilejni zbornik socioloških razprav ob 50-letnici Oddelka za sociologijo 1960–2010* (ur. Vidmar Horvat, Ksenija in Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 5–10.
- Vidmar Horvat, Ksenija in Lešnik, Avgust (ur.), 2010: *Včeraj in danes. Jubilejni zbornik socioloških razprav ob 50-letnici Oddelka za sociologijo 1960–2010*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Vidmar Horvat, Ksenija in Lešnik, Avgust, 2014: Španske prostovoljke: historično-sociološka študija primera solidarnosti v transnacionalnem kontekstu. V: *Ženske na poti, ženske napoti: migrantke v slovenski*

- nacionalni imaginaciji* (ur. Vidmar Horvat, Ksenija). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 227–249.
- Vodopivec, Peter, 1970: Marjan Britovšek, Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno (Lenin v boju za tretjo internacionalo). *Kronika*. 18 (1). 55–57.
- Vodopivec, Peter, 1986: Zgodovinoepisje in Španska državljanska vojna (Spremna beseda). V: Pierre Broué in Émile Témime, *Španska revolucija in državljanska vojna*. Ljubljana: Delavska enotnost. 477–486.
- Vodopivec, Peter, 1989: Michel Vovelle in poskus sinteze v razlaganju in razumevanju francoske revolucije (Spremna beseda). V: Michel Vovelle, *Kratka zgodovina francoske revolucije. Družbena gibanja in prelom mentalitet*. Ljubljana: Komunist. 5–10.
- Vodopivec, Peter, 2001: Zgodovinoepisje. V: *Enciklopedija Slovenije*, 15 (ur. Dermastia, Alenka in drugi). Ljubljana: Mladinska knjiga. 165–172.
- Vodopivec, Peter, 2009: O Orwellovem »premišljevanju« o Španiji (Spremna beseda). V: George Orwell, *Poklon Kataloniji*. Ljubljana: Modrijan. 227–248.
- Vodopivec, Peter, 2016: O zgodovinoepisju o španski državljanski vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino*. 56 (1). 7–22.
- Vodušek-Starič, Jera, 1992: *Prezmem oblasti 1944-1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Vogrinc, Jože, 2017: Brati teorijo kot revolucionar (Spremna študija). V: Vladimir Iljič Lenin, *Država in revolucija in drugi spisi iz leta 1917*. Ljubljana: Studia humanitatis. 223–239.
- Volk, Vojko, 2015: Lovilci sanj. *Delo*. 22. december. Doostopno na: <http://www.delo.si/mnenja/gostujoce-pero/lovilci-sanj.html> (21. 1. 2019).
- Vovelle, Michel, 1989: *Kratka zgodovina francoske revolucije. Družbena gibanja in prelom mentalitet*. Ljubljana: Komunist.
- Vranicki, Predrag, 1983: *Zgodovina marksizma, I*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Vranicki, Predrag, 1996: O karakteru dosadašnjih revolucija. V: *Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 437–449.
- Vrhovec, Josip in Čepo, Zlatko (ur.), 1970: *Tajni referat N. S. Hruščova na XX. kongresu KPSZ*. Zagreb: Stvarnost.
- Vujošević, Ubavka in Kovačev, Vujica (ur.), 1983: *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ (20–24. jun 1920). Plenarne sednice CPV KPJ (februar–decembar 1920)*. Beograd: Komunist.
- Zaslavski, Viktor, 1985: *Neostaljinistička država*. Zagreb: Naprijed.
- Zečević, Momčilo, 1986: *Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929*. Maribor: Založba Obzorja.
- Zinoviev, Gregory, 1925a: *Bolshevism or Trotskyism. Where the Line of Trotskyism is Leading*. Dostopno na MIA: <https://www.marxists.org/archive/zinoviev/works/1925/05/trotskyism.htm> (21. 1. 2019).

Zinoviev, Grigory, 1925b: *Leninizm: Vvedenie v izuchenie Leninizma* [Leninism: Introduction to the Study of Leninism]. Leningrad: Gosudarstvennoe Izdatel'stvo.

Zorzenon, Luca (ur.), 2017: *Angelo Vivante e il tramonto della ragione*. Trieste: Centro Studi Scipio Slataper.

Zwehl, Konrad von, 1978: *Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien vom 22. bis 27. Februar 1921*. Berlin, Bonn: Dietz.

Zwitter, Fran, 1971: Dr. Marjan Britovšek, Anton Fister in revolucija 1848 v Avstriji. *Zgodovinski časopis*. 25 (1-2). 144–151.

Žitko, Salvator, 2015: Od iredentizma do intervencionizma: na prelomu 19. in 20. stoletja do vstopa Italije v prvo svetovno vojno. *Annales: Series Historia et Sociologia*. 25 (4). 861–884.

Žitko, Salvator, 2016: *Avstrijsko Primorje v vrtincu nacionalnih, političnih in ideoloških nasprotij v času ustavne dobe (1861–1914)*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Inštitut IRRIS, Libris.

III.

Vse politične institucije in sistemi, vsi kulturnopolitični modeli in problemi, vse nazorskopolične usmeritve in ideje, vsa praktičnopolitična snovanja, prizadevanja in konflikti imajo svojo preteklost, svojo zgodovino. Biti politično aktiven, politično angažiran, pomeni tudi spoznavati politično relevantno preteklost, jo tehtati ter ohranjati čimbolj adekvaten spomin nanjo, da bi spoznanja o preteklem lahko ustrezno upoštevali v sedanjosti in bržkone tudi v prihodnosti. Zgodovinsko fundirano premišljati ne pomeni, da je človek brezupen konservativec in zadržan tradicionalist; pomeni predvsem to, da je vesten učenec velike učiteljice »Zgodovine«, katere nauki sicer lahko tako ali drugače zastarijo, vendar jih je vselej treba vključevati kot preskusne in primerjalne podmene v aktualna politična razglabljanja.

Vlado Sruk (1995: Zgodovinski /politični/ spomin)

V sistemu posredne demokracije sodelujejo državljani pri opravljanju državnih zadev samo toliko, kolikor pri volitvah soodločajo o izvolitvi kandidatov za razna predstavniška telesa (parlament, senat). Po opravljenih volitvah je pravzaprav njihova aktivna udeležba pri vodstvu države končana. Izvoljeni »predstavniki ljudstva« (poslanci, senatorji) so do volivcev samostojni; volivci ne morejo več nanje odločilno vplivati, niti jih ne morejo odpoklicati. Člani predstavniških teles so pri svojih odločitvah vezani na politične stranke, ki jim pripadajo. Volivci nimajo pravice, da bi ob volitvah postavljali svoje kandidate, marveč lahko le izbirajo med kandidati, ki so jih predlagale politične stranke. Skrajna možnost, ki jo ima volivec, je, da sploh ne gre na volišče. Za režime posredne demokracije je značilno, da je volilna abstinenca razmeroma visoka.

Anton Žun (1963)

23.

Prolog k demokraciji, ustavnosti in parlamentarizmu

V: *Od despotizma k demokraciji. Razvoj ustavnosti in parlamentarizma.*
Ljubljana: Modrijan, 2000, str. 7–14.

O demokraciji

Po uporu 17. junija
je dal tajnik društva pisateljev
deliti letake po Stalinovi aleji,
na katerih je pisalo, da je ljudstvo
zapravilo zaupanje vlade,
ki ga lahko spet pridobi
le s podvojenim delom.
Kaj ne bi bilo preprosteje,
če bi vlada ljudstvo razpustila
in si drugega izvolila?

Berthold Brecht¹

Z gotovostjo lahko trdimo, da je z bojem za človekove pravice in politične svobode izrazito prepojena zlasti novoveška in sodobna zgodovina, saj skorajda ni bilo družbenega gibanja, ki ne bi tako ali drugače vključevalo v svoj program uresničevanje človekovih pravic; a seveda ne gre prezreti, da je vsa človekova zgodovina v bistvu zgodovina njegovega boja za svobodo. Potemtakem ne preseneča ugotovitev, da je človekova misel, odkar se le-ta zaveda svojega obstoja, pretkana z idejami o svobodi in z njo nerazdružno povezanim načelom enakosti, od konkretnih zgodovinskih razmer pa je bilo odvisno, koliko so bile te ideje abstraktne in utopične (gl. Tóth Hedžet, 2015). Toda vsem je bilo skupno iskanje odgovora na vprašanje, kakšen je odnos med posameznikovo svobodo in politično skupnostjo.

Vprašanje o položaju človeka v družbi, o njegovi osebni in politični svobodi, o njegovem odločanju ali soodločanju v javnih zadevah, je najtesneje povezano s političnim režimom v vsakokratni družbi. Tradicionalni nauk o državi razlikuje dva poglobljena, nasprotujoča si politična režima: *avtoritativni* (gl. Kuljić, 1994) in *demokratski* (gl. Keane, 1990; Dahl, 1997; Lijphart, 1999). Takšno gledanje na vprašanje pa je dokaj statično. Sociološka analiza tega problema nesporno kaže, da obstaja v pogledu človekovega odnosa do državne oblasti med zgodovinskim razvojem družbe neka obča razvojna smer, katere poglobljena značilnost je ta, da postaja človek zmeraj bolj politično svoboden. Seveda je to obči trend, ki nikakor ne izključuje občasnega nazadovanja v politično nesvobodo, in to ne samo posameznih ljudi, marveč tudi celih narodov. Če gledamo iz široke zgodovinske perspektive, pa se ta obča razvojna silnica vendarle uveljavlja. Značilna stopnja v tem razvoju je meščanska demokracija.

Meščanska demokracija je plod dolgega zgodovinskega razvoja, ki se je začel z nastankom razredne družbe in države. Problematika *demokracije* je najtesneje povezana s problematiko *države*. Že državni mehanizem antične *sužnjelastniške družbe*

1 B. Brecht (1898–1956), nemški pesnik in dramatik. Pesem »Die Lösung« (Rešitev) je prevedla Danica Purg.

je pokazal, da je najznačilnejša lastnost državljana ta, da enakopravno sodeluje pri opravljanju državnih zadev. Ker je ta družba temeljila na izkoriščanju sužnjev, so opravljali javne funkcije le njeni svobodni člani, le zanje je veljala demokracija. Antična sužnjelastniška država, kakršna je obstajala zlasti v grškem in nekoliko pozneje v rimskem kulturnem krogu, je pokazala, da je *demokracija* organizacijski politični izraz svobode in enakopravnosti državljanov.

Tudi v *fevdalizmu* je veljalo načelo – čeprav v spremenjenih okoliščinah, ki jih je označevala teritorialnopolitična razdrobljenost fevdalnega ozemlja –, da je polnopravni državljan samo tisti, ki sodeluje pri opravljanju javnih funkcij, tj. funkcij javne oblasti. V sužnjelastniški družbi je pripadala pravica do upravljanja javnih funkcij vsem svobodnim državljanom, v fevdalizmu pa se je ta pravica nekako osredotočila v rokah fevdalnih veljakov. Ideolog tega procesa je bil francoski pravnik Jean Bodin (1530–1596), tvorec nauka o *absolutni oblasti fevdalne monarha*:

Suverenost je absolutna in trajna oblast, pomeni najvišjo ukazovalno silo. Vsi knezi so podrejeni božjim in naravnim zakonom /.../ vendar k pojmu suverenosti nujno spada, da njeni nosilci niso v nobeni obliki podrejeni ukazom drugih, da sami izdajajo zakone svojim podložnikom.²

V jeziku političnega aktivista je ta isti proces izrazil fevdalni absolutni monarh Ludvik XIV. (1645–1715) z izrekom: »L'etat, c'est moi«. V spomilih francoskega kralja (1998) beremo:

Hotel sem združiti najvišjo oblast v svojih rokah /.../ toda na vseh področjih obstajajo določene podrobnosti, za katere sami ne moremo skrbeti, ker tega ne dovoljujeta naša preobremenjenost in visoki položaj. Zato sem sprejel načelo, da sam izbiram svoje ministre in se z vsakim med njimi kdaj pa kdaj podrobneje pogovorim. /.../ sem o vsem obveščen, poslušam celo najnepomembnejše podložnike.

Da so bile pravice do opravljanja javnih funkcij omejene na svobodne člane družbe (v sužnjelastniški državi) oziroma na zemljiške gospode (v fevdalizmu), je posledica odkrite eksploatacije. V teh družbah je neposredne producente vezal na produkcijski proces represivni aparat sužnjelastniške oziroma fevdalne države. Neposredni producenti v teh državah zato niso mogli imeti tistih političnih pravic, ki so jih imeli lastniki produkcijskih sredstev; bili so nesvobodni oziroma z močno omejenimi političnimi pravicami in svobodo. Omejena politična svoboda neposrednih producentov v predkapitalističnih družbah je bila zakoreninjena v tem, da so

2 Vsebinsko suverenosti tvorijo naslednje pravice: izdajati zakone, odločati o miru in vojni, imenovati državne uradnike, soditi in dajati pomilostitve, kovati denar, nalagati davke, določiti mere in uteži ter pravica do zvestobe in pokorščina. Tako razumljena suverenost vladarja v absolutni monarhiji je nedeljiva in neodsvojljiva, piše Bodin v svojem delu *Les Six livres de la République* (Šest knjig o republiki, 1576); gl. angl. prev.: Bodin (1955), *Six Books of the Commonwealth*; dostopno na: http://www.constitution.org/bodin/bodin_.htm (21. 1. 2019).

jih v produkcijo prisiljevali z izvenekonomskimi sredstvi (s silo predkapitalistične države). Šele *kapitalizem* je uresničil tiste družbenoekonomske pogoje, ki omogočajo politično svobodo in enakopravnost vseh državljanov, tako neposrednih producentov kakor lastnikov produkcijskih sredstev. Ti pogoji so sorazmerno visoko razvite produktivne sile in zakonitosti kapitalistične blagovne produkcije, ki same silijo neposredne producente, da dajejo svojo delovno silo na voljo lastnikom produkcijskih sredstev, ne da bi jih moral k temu prisiljevati represivni aparat države. Izključno ekonomsko prisiljevanje neposrednih producentov k produkcijskemu procesu omogoča politično svobodo in enakost vseh državljanov in je s tem temeljni pogoj za *meščansko demokracijo*.

Taka državna ureditev načelno vsem državljanom priznava enako pravico, da sodelujejo v javnem življenju. Njene bistvene sestavine so:

- *suverenost ljudstva,*
- *načelo enakopravnosti vseh ljudi,*
- *osebna svoboda državljanov.*

Vse te tri bistvene sestavine demokracije so se razvijale hkrati z razvojem kapitalizma. Ideja o *suverenosti ljudstva* se je rodila že v začetku propadanja fevdalne družbe, in sicer kot antiteza suverenosti absolutnega monarha. Pozneje se je pojavljala v vsem dolgem prehodnem obdobju od fevdalizma h kapitalizmu, dokler ji ni Jean Jacques Rousseau (1712–1778) dal klasične formulacije; za subjekt suverene oblasti je postavil ljudstvo, ki izraža svojo voljo v zakonih.

Ideja o *enakopravnosti ljudi* je še starejša od ideje o suverenosti ljudstva. Pojavila se je že v nauku sofistov³ in je živela potem v raznih oblikah skozi vso zgodovino vse dotlej, dokler ni dobila svojega normativnega izraza v prvih zakonodajnih aktih revolucionarnega meščanstva. V obdobju meščanskih revolucij je ta ideja imela povsem določeno vsebino. Z njo je mlada buržoazija razbijala fevdalno družbo, ki je bila utemeljena na stanovskih privilegijih in na neenakosti. Ideja o enakopravnosti se izraža v tem obdobju v odporu meščanstva zoper fevdalno politično organizacijo družbe, hkrati s tem pa tudi v potrebi po delovni sili. Fevdalne in cehovske vezi so namreč priklepale proizvajalce k zaprtim ekonomskim organizmom in niso dopuščale, da bi mogli sami razpolagati s svojo delovno silo. Nastajajoči kapitalizem pa je potreboval svobodnega delavca, takega, ki lahko s podjetniki sklepa pogodbe o delovnih razmerjih. Končno se meščanska ideja o enakosti vseh ljudi izraža tudi v razmerah, v katerih so delovali kapitalistični podjetniki na trgih v dobi predmonopolnega kapitalizma in svobodne konkurence.

3 Sofisti so bili heterogena filozofska šola v antični Grčiji v 5. stol. pr. n. š. V nauku sofistov se je prvič v zgodovini človeške misli pojavila ideja o naravnem pravu in o družbeni pogodbi. Prepričani so bili, da priroda terja enakost vseh ljudi. V skladu s tem prepričanjem so nekateri med njimi nastopali proti suženjstvu, drugi so se zavzemali za odpravo plemstva, tretji so zahtevali izenačenje premoženja in enako izobrazbo za vse državljanje; tudi misel o enakopravnosti žena se je pojavila med sofisti. Najbolj znan sofist je bil Protagora.

Tudi ideja o *osebni svobodi državljanov* je dobila v obdobju meščanskih revolucij tipično meščansko vsebino – *individualizem in ekonomski liberalizem*,⁴ ki imata za politično ideologijo v predmonopolnem kapitalizmu bistven pomen.

Ker je problematika vsake demokracije nujno povezana s problematiko države, je razumljivo, da ni popolne demokracije »nasploh«. Razvojno gledano, je antična suznjelastniška država izključevala vsako demokracijo za sužnje; bila je demokracija svobodnih državljanov, obenem pa diktatura le-teh nad sužnji. Tudi v fevdalizmu je bila demokracija, to je pravica do upravljanja javnih funkcij, osredotočena na ozek krog fevdalne gospode. Do bistvenega premika je prišlo šele z meščansko demokracijo, ki je radikalno razširila polje občin človekovih pravic in političnih svoboščin.

Meščanska demokracija je odigrala pomembno napredno vlogo v družbenem razvoju. Z razglasitvijo »enakosti, svobode in bratstva«, z načelom *splošne in enake volilne pravice, s parlamentarizmom* in z drugimi *ustavnopravnimi načeli* je dokončno zlomila fevdalno ureditev družbe in države. Seveda je bil človek, za katerega je revolucionarno meščanstvo terjalo »enakost, svobodo in bratstvo«, splošno in enako volilno pravico itn., predvsem človek določene zgodovinske dobe in določenega razreda – tistega, ki je izvedel revolucionarni prehod od fevdalnega reda h kapitalističnemu (gl. Goričar⁵, 1980, 207–212).

Razvojni pomen meščanske demokracije pa ni samo v tem, da je meščanstvo z njo dokončno razbilo fevdalne politične okvire družbe, temveč tudi v tem, da se je proletariat v njenih okoliščinah v vseh velikih kapitalističnih državah organiziral kot razred in proti koncu 19. stoletja ustvaril svoje močne politične organizacije – socialnodemokratske stranke. Te so z organiziranim legalnim delovanjem, še posebno v zahodnoevropskih državah, dosegle pomembne premike tako pri demokratizaciji družbe (splošna in enaka volilna pravica za oba spola) kakor tudi na socialnoekonomskem področju (osemurni delavnik, socialno zavarovanje, delovna zaščita, zakonita pravica do stavke itn.) (gl. Lešnik, 1994, 11–33). Zgodovinski pomen meščanske demokracije je brez dvoma v tem, da je povzdignila upoštevanje človeka in njegovega dostojanstva v splošnoveljavno načelo in tako ustvarila pogoje za nadaljnji razvoj človekove osebnosti in njegovega družbenega/političnega življenja.

O ustavnosti in parlamentarizmu

Vsaka vladavina izdaja zakone sebi v prid: demokracija demokratične, tiranija tiranske itn. V vseh zakonih oznanjajo, da je to, kar je zanjo koristno, za podložnike pravično, in vsakogar, ki se proti temu pregreši, kaznujejo, ker s tem krši zakone in ravna krivično. In to je, moj dragi, tisto – tako trdim –, kar je v vseh državah enako »pravično«, namreč korist obstoječe vladavine.

Platon (1995, 18–19)

4 Bistvo ekonomskega liberalizma je v tem, da je posameznik (individuom) pri svojem ekonomskem delovanju povsem svoboden in da se ne sme nihče, tudi država ne, vmešavati v to področje.

5 J. Goričar (1907–1985) je bil eden od pionirjev in utemeljiteljev sodobne slovenske sociologije.

I.

Ustava kot poseben pravni in politični dokument je resda značilnost novejših držav,⁶ toda vsebinsko gledano se je *ustavnost* – institucionaliziranje političnega sistema in oblasti – pojavila z nastankom države. Vsaka država, od najzgodnejše do sodobne, ima »ustavo«, vsaj v materialnem pomenu. V začetku so imele države le nekaj predpisov (praviloma so temeljila na *običajnem pravu*⁷), ki so urejala posamezna vprašanja državne oblasti, vendar to še ni bila ustava v sodobnem pomenu; ta nastane šele z meščansko državo. Beseda ustava ali *konstitucija* je latinskega izvora (*constitutio*) in iz nje je izpeljana beseda za ustavo v mnogih jezikih.⁸ Izraz so poznali v vseh zgodovinskih obdobjih, res pa je, da so ga rabili za poimenovanje različnih vsebin.

V rimskem pravu so bile konstitucije *edikti* (ukazi), s katerimi so *imperatorji*⁹ urejali glavna gospodarska in politična vprašanja v državi ter delovanje državne organizacije. Ime je bilo v rabi tudi v antični Grčiji, vendar z njim niso označevali pravnih aktov, temveč politično ureditev konkretne *polis*. V srednjem veku je ime rabila katoliška cerkev za imenovanje aktov, s katerimi je urejala cerkveno organizacijo, v novem veku pa absolutna monarhija za kraljeve predpise, ki so urejali organizacijo in delovanje organov državne oblasti. V političnem boju meščanstva za omejevanje monarhove absolutne oblasti in s širjenjem državljskih pravic v 18. stoletju se je razvila ideja *konstitucionalizma* (vladanje po ustavi). Tvorci meščanske države se namreč niso več zadovoljili s posamičnimi zakonskimi akti, temveč so zahtevali – po zgledu sklepanja trgovskih pogodb –, da morajo biti novi družbeni odnosi, izbojevani v meščanskih revolucijah, urejeni v posebnem aktu (*ustavi*), ki je sprejet po posebnem postopku in slovesno razglašen kot temeljni zakon države z zagotovili, da ne bo prelahko in prehitro spremenjen.

II.

Beseda *parlament*, izhaja iz srednjeveške latinščine. V srednjem veku je sprva pomenila pomenkovanje ali razgovor menihov po obedu. Pozneje se je rabila za označbo slovesnih diplomatskih konferenc in od leta 1246 za zборе (*parliamentum*), ki so jih na Angleškem od časa do časa sklicevali kralji, da bi na njih razpravljali o pomembnih državnih zadevah. Ta kraljevi dvorni zbor je bil prvotno sestavljen iz visokih plemičev (kronskih vazalov) in visokih duhovnikov; predstavljal je fevdalno skupščino. Naziv »parlament«⁹ tedaj še ni bil v nobeni zvezi z volitvami ali predstavništvom niti ni pomenil skupščine, ki bi izdajala zakone ali glasovala o davkih. V »Veliki listini svoboščin«⁹ (*Magna Charta Libertatum*, 1215), najstarejšem ustavnem aktu

6 Za prvo pravo ustavo v sodobnem pomenu štejemo *ustavo Združenih držav Amerike* (1787).

7 *Običajno pravo* ni nastalo na podlagi zakonodaje, marveč iz običajne rabe (običajev).

8 Na primer angl. in fr. *constitution*, it. *costituzione*, rus. konstitucija.

9 *Imperator* je lastnik imperija, tj. vrhovne oblasti.

fevdalne Anglije,¹⁰ pa je bilo določeno, da sme kralj nalagati izredne davščine samo s privoljenjem razširjenega (z zastopniki nižjega plemstva) sosveta, ki se je imenoval *commune concilium regni*. Zaradi kraljevih finančnih težav so bili včasih v ta zbor poklicani tudi zastopniki grofij; tako sta bila leta 1254 poleg fevdalnih gospodov poklicana še po dva voljena viteza iz vsake grofije kot zastopnika grofije zato, da se izjasnita, koliko denarja bo dala vsa grofija kralju. Nekoliko pozneje je bilo poklicanih v parlament tudi po dvoje zastopnikov mest in trgov. Leta 1295 je bil t. i. *vzorni parlament*, s katerim je stopil parlamentarizem v zgodovino, sestavljen iz visokih plemičev in cerkvenih dostojanstvenikov, zastopnikov duhovščine in po dveh viteзов za vsako grofijo in po dveh meščanov za vsako mesto in vsak trg; ti vitezi in meščani so bili voljeni. Toda ta razdelitev se ni ohranila. Nižja duhovščina je raje na svojih posebnih duhovniških zborovanjih določala svoj prispevek h kraljevim denarnim potrebam in se ni več udeleževala skupnega parlamenta. Grofije (op. svobodnjaki v grofiji) so sicer zastopali vitezi, toda ti se niso družili v parlamentu z visokim plemstvom. Člani visokega plemstva so bili namreč, prav tako kakor visoki cerkveni dostojanstveniki, *osebno* poklicani na zborovanje parlamenta, medtem ko je preostalo plemstvo *skupno* s svobodnjaki grofije za svoje *zastopnike* izvolilo viteze; ravno tako so bili *zastopani* prebivalci mest in trgov. Tako se parlament ni delil v razne stanove (visoka duhovščina, visoko plemstvo, nižje plemstvo, meščanstvo itn.), kakor stanovski zbori na celine, temveč v skupino tistih oseb, ki so bile *osebno* vabljene, in v drugo skupino, ki so jo sestavljali *zastopniki*, reprezentanti. Že v prvi polovici 14. stoletja (od leta 1344) sta ti dve skupini ločeno zborovali v dveh zborih ali domih: *House of Lords*, dom lordov ali gornji dom, ki je imel fevdalni značaj, in *House of Commons*, spodnji dom, ki ni bil fevdalen, ker so v njem *skupno* zborovali plemiški zastopniki grofij in meščanski zastopniki mest; ime tega zbora se razlaga tudi tako, da so v njem zastopane »komune«, tj. teritorialne enote (grofije in mesta) vse države.

Kralj je sklical parlament navadno takrat, kadar je potreboval denar (največkrat zaradi vojne). In prav zato je parlament »denarno vprašanje« izkoriščal za vedno večje omejevanje vladarskih pravic; nalaganje davkov je postalo popolnoma odvisno od parlamenta. Ker je glavni del davčnega bremena zadel one, ki so bili zastopani v spodnjem domu, se je tudi delež tega doma pri dovoljevanju davkov povečal proti deležu gornjega doma. Ob koncu 14. stoletja je spodnji dom davke dovoljeval, lordi so pa temu samo privoljevali; v 15. stoletju je bila priznana spodnjemu domu izključna pobuda v davčnih zadevah.

S svojo pravico do dovoljevanja denarnih sredstev kralju, si je parlament prisvajal vedno večji delež pri zakonodaji. Sprva je, zlasti spodnji dom, predlagal kralju peticije, to so večinoma ali pritožbe zaradi kršitve zakonov po kraljevih uradnikih ali pa prošnje za spremembo zakonov. Tem zahtevam primerne zakone pa je izdal kralj šele po koncu zasedanja parlamenta. Ker izdani zakoni niso vedno ustrezali prej predloženim peticijam parlamenta, kar je bil seveda povod za pritožbe, se je v 15. stoletju razvila navada, da parlament kralju ni predlagal samo peticije, temveč že

10 V Angliji se je sploh najprej začel razvoj moderne ustavnosti.

izdelan načrt zakona, ki ga je kralj smel ali potrditi ali odbiti, ne pa spremeniti. Tako je dobil parlament poleg kralja *iniciativo* glede zakonodaje; postal je skupno s kraljem pravi zakonodajalec.¹¹ S tem je bil v načelu absolutizem kraljev zlomljen. Poskusi absolutnega vladanja so se sicer še ponavljali. *Stuarti* so izdajali začasne zakone brez privolitve parlamenta in v posameznih primerih suspendirali (razveljavili) zakone. Toda posledica je bila državljanska vojna, in po njej je Anglija postala za kratko dobo celo republika (1649–1660). V 17. stoletju so se torej izjalovili poskusi (op. državni udari) angleških kraljev, vladati brez parlamenta ali zoper njega; prav tako pa so se tudi izjalovili revolucionarni poskusi (op. revolucija) parlamenta (Cromwell), vladati brez kralja. Ustavni boji so se končali z revolucijo leta 1688, z odstavitvijo dinastije *Stuartov* in vpoklicem nove dinastije *Oranjevcev*; pretežna politična moč se je zagotovila parlamentu, in sicer spodnjemu domu. Anglija je tedaj postala vzorčni primer *parlamentarne monarhije*.

Angleški zgled parlamenta so bolj ali manj posnemale najprej severnoameriške dežele kot angleške kolonije in potem kot samostojne države (1787), Francija pa z veliko revolucijo leta 1789. Ta revolucija je tudi glede značaja parlamenta odločilno reformatorsko vplivala na vse druge evropske države. Vendar se parlamentarizem ni mogel v nobeni drugi državi tako ugodno razviti kakor v svoji rojstni deželi v Angliji (gl. Pitamic¹², 1927 [1996], 293–297).

To, kar danes razumem pod pojmom *parlament*, je osrednje predstavniško telo (nosilec zakonodajne oblasti) v političnem sistemu, izbrano na svobodnih neposrednih, tajnih in tekmovalnih volitvah. Predstavniki v parlamentu (*poslanci*, *parlamentarci*) dobijo svoj mandat na volitvah na temelju splošne in enake volilne pravice, svobodnega političnega združevanja in svobode mišljenja brez državne prisile in vpliva; volivci z volitvami za določeno mandatno obdobje prenesejo nanje izvrševanje svoje suverene oblasti. Družbeno vlogo, način oblikovanja, strukturo in pristojnosti parlamenta praviloma opredeljuje že ustava. To pomeni, da lahko *parlamentarizem*¹³ – kot demokratična oblika vladanja, v kateri je vlada delno ali popolnoma odgovorna parlamentu¹⁴ – demokratično deluje le v razmerah pravne države, v ustavni demokraciji. V širšem smislu pomeni parlamentarizem sistem predstavniške vladavine, v kateri se ljudska suverenost izraža na svobodnih, splošnih in večstrankarskih volitvah, v ožjem smislu pa je parlamentarizem oblika državne organizacije, v kateri je vlada odvisna od zaupanja parlamenta.

O *parlamentarnem vladnem sistemu* v današnjem pomenu besede smemo govoriti, če lahko parlament kadarkoli izsili odstop vlade. Zato se mora v takšnem sistemu vlada opreti na večino članov parlamenta, ki skupno sestavljajo t. i. vladno frakcijo

11 Britanski parlament, sestavljen iz suverena kot državnega poglavarja in dveh domov (spodnjega doma in lordske zbornice), je postal najvišje ustavodajno telo v Britaniji.

12 L. Pitamic (1885–1971) je klasik slovenske pravne znanosti.

13 Parlamentarizem (angl. *parliamentarism*, nem. *Parlamentarismus*, fr. *parlementarisme*, it. *parlamentarismo*).

14 V parlamentarizmu pripada zakonodajna oblast parlamentu ne glede na to, kako je urejen odnos med parlamentom in drugimi organi državne oblasti.

(oziroma, če vlado sestavlja več strank, vladno koalicijo), ki ji stoji nasproti opozicijska frakcija (oziroma koalicija). Od 19. stoletja se takšne parlamentarne frakcije bolj in bolj naslanjajo na zunajparlamentarne strankarske organizacije, se pravi, politično enako misleče državljane, ki ob pripravah za volitve opravljajo politično delo v javnosti in pri tem s svojimi programi sodoločajo tudi vladno politiko. V samem parlamentu se vlada in opozicija »pogovarjata« o posameznih političnih vprašanjih ali ukrepih. Bistvena znamenja svobodnega parlamentarnega sistema so med drugim: svobodno razpravljanje, varstvo pred morebitnim zasledovanjem poslancev (imunost), sodelovanje pri oblikovanju in odpoklicu vlade,¹⁵ pravica, da govorijo vse parlamentarne skupine, spoštovanje mnenja drugih, oblikovanje kompromisov in alternativ, večinsko načelo pri glasovanjih. Nevarnosti, ki grozita parlamentarnemu sistemu, sta predvsem zunajparlamentarni pritisk (v preteklosti vladarska hiša, pozneje razna združenja) in močna vezanost zakonodaje na izvršilno oblast, kadar so člani parlamentarne večine in vlade kot člani stranke podrejeni enotnemu vodstvu, vodji vlade, ki je pogosto tudi vodja stranke in parlamentarne frakcije hkrati. Tako lahko prav parlamentarizem zrahlja ostro ločnico med sodno, izvršilno in zakonodajno oblastjo.

Vlada je najvišji političnoizvršilni in upravni organ v državi oziroma v parlamentarnem sistemu oblasti. Sestavljena je iz predsednika (premier, prvi minister, ministrski predsednik) in ministrov, ki so načelniki posameznih upravnih področij. Vlada sprejema politične in pravne akte. Najbolj znan pravni akt vlade je uredba. V nekaterih pravnih sistemih lahko vlada izdaja uredbe z zakonsko močjo. Vlado izvoli parlament oziroma predstavniško telo, pri tem bodočega predsednika vlade (mandatarja) predlaga predsednik države, mandatar pa nato predlaga še druge člane vlade. Vlada daje predloge predstavniškemu telesu in skrbi za izvrševanje njegovih odločitev.

15 V okviru enega volilnega obdobja je možno, da se spremeni vlada samo zaradi menjave frakcije ali razcepa v vladni stranki.

24.

Pogled v zgodovino ustavnosti in parlamentarizma

V: *Od despotizma k demokraciji. Razvoj ustavnosti in parlamentarizma*. Ljubljana: Modrijan, 2000, str. 15–41 [v pričujočem spisu so izpuščeni teksti zgodovinskih dokumentov].

Če imamo v vidu – prvič, da so pomembni pravni dokumenti z ustavnim pomenom, ki tvorijo *moderno ustavnost*, nastajali od 17. stoletja naprej; drugič, da prvi zametki moderne ustavnosti in parlamentarizma, resda le v Angliji, segajo v 13. stoletje; tretjič, da so bila pravila, ki so urejala organizacijo države in družbe, doma že v antični Grčiji in Rimu; četrto, da so temelji ustavnosti, gledano skozi prizmo zgodovine in sociologije, neločljivo povezani z nastankom skupnega življenja ljudi v obdobju praskupnosti – potem ne bo nápak, če si pogledamo *ustavnost* in z njo tesno povezan *parlamentarizem* v širšem časovnem okviru.

Pot k organizirani oblasti nad družbo

»Ljudje«, ki izvršujejo oblast, niso vedno istovetni z ljudmi, nad katerimi se ta oblast izvršuje, omejeno »vladanje sebi« pa ne pomeni, da vsakdo upravlja samega sebe, temveč da mu vladajo vsi ostali.

John Stuart Mill (1994, 39)

Odkar je človek začel zavestno ravnati tako, kakor je to zahtevalo njegovo okolje in predvsem skupno življenje z ljudmi okoli njega, pa najsi je to bila njegova družina, rod (*gens*) ali druga ožja skupnost, so nastali s takim ravnanjem *navade*, *običaji* in *pravila*; ti so sčasoma postali splošno priznani, saj so urejevali skupno življenje posameznih rodov in drugih skupin ljudi v skupnem interesu, od obrambe in osvajanja novih ozemelj do prehranjevanja in verskega življenja.

Rodovno-plemensko družbo je sestavljalo v bistvu nekaj vasi, združenih v eno samo skupnost pod skupnim poglavarjem. /.../ Toda povsod v takšni obliki politične grupacije lahko na splošno odkrijemo zedinjevalni vpliv, ki izhaja iz občutka sorodstva in zato skupnega verskega kulta /.../ (Hawkes, 1967, 258).

Medsebojni odnosi, ki so se izoblikovali v teh prvobitnih skupnostih, so najverjetneje najstarejši začetki zavestnega urejevanja *družbenih odnosov*.¹ Seveda je urejevalno posegal v skupno življenje prvih družbenih skupin tudi tisti, ki si je tedaj s silo prisvojil oblast ali ki so ga po običaju ali prosti volji priznavali za vojskovodjo, vladarja ali starešino.

Skupno rodovno imetje, zemljo, živino, dom, orodje, plen itn., je opravljal *starešina*, ki so ga vsi moški v rodu volili in lahko tudi odstavili, če ni ustrežal. Pred pomembnimi odločitvami, se je moral posvetovati z rodovinci. Rod je skupno maščeval škodo, ki jo je povzročil tujec. Edinole orožje, ki ga je imel vsakdo pri sebi,

1 *Družbeni odnosi*, občasni ali trajnejši stiki med ljudmi ali skupinami, v okviru katerih le-ti delujejo drug z drugim ali drug nasproti drugemu. So najpogostejši družbeni pojav, kajti ljudje so med vsem svojim življenjem »ujeti«, zapleteni v gosto mrežo *družbenih odnosov*. Zaradi njihove nenehne prisotnosti opredeljujemo *družbo* kot celoto medčloveških odnosov, zakaj *družbeni odnosi* so tudi tista vez, ki povezujejo posameznike in skupine v bolj ali manj trdno celoto. Kot takšna vez obstajajo v sleherni družbi in v vseh njenih strukturnih sestavinah.

da se je z njim branil pred zvermi in tujci, je bilo *osebna lastnina*. Ljudje so živeli v *rodovni demokraciji*.

Za obrambo, pa tudi za lažje delo, se je več rodov povežalo v *bratstvo*, več bratstev pa v *pleme*. Vsi svobodniki iz plemena so volili svojega poglavarja, ki je s *svétom* rodovnih starešin in s *skupščino* soplemenjakov uravnaval zadeve plemena.

Po potrebi, zlasti za obrambo ali napad, se je po več plemen združilo v *plemensko zvezo* z zveznim plemenskim svetom in zvezno plemensko skupščino. Načeloval ji je na skupščini izvoljen *vodja*. O vojni in miru so odločali v plemenski zvezi vsi za orožje sposobni moški. Mimo njih niti vojvoda niti drugi predstavniki rodovno-plemenske družbe niso mogli ničesar ukreniti. Zato imenujemo to obdobje *dobo vojaške demokracije*. Ko so vzroki za obstoj plemenske zveze prenehali, so se plemena razšla in živela zopet samostojno (Petauer, 1962, 15–16).

Obstoj človeške družbe je že od samega začetka povezan s produkcijo življenja družbe; le-ta je dvojne narave: na eni strani je biološka produkcija, rojevanje in obnavljanje človeškega rodu, na drugi strani pa je ekonomska produkcija življenja, pridobivanje sredstev za zadovoljevanje človekovih potreb. Produkcija življenja družbe je zato hkrati naraven odnos, v katerem se človek povezuje z naravo, in družben odnos, v katerem se ljudje medsebojno povezujejo v širše družbene skupnosti (družina, rod, pleme, ljudstvo, narod).

Razvojna rast *produktivnih sil* in z njo povezane *velike družbene delitve dela* (ločitev poljedelcev od živinorejcev, osamosvojitvev rokodelcev in trgovcev)² so omogočile nastanek *privatne lastnine* (tj. monopol nad produkcijskimi sredstvi). Ta je postala pomembna podlaga za vedno večje razlike med ljudmi ter spreminjanje obstoječih družbenih odnosov, kajti tisti posameznik (in njegova družina), ki si je prisvojil imovino, si je mogel ustvariti drugačen položaj nasproti drugim, kakor pa tisti, ki ni imel premoženja; slednji se je moral, zlepa ali zgrda, podrežati prvemu. Pot, ki je peljala k diferenciaciji pripadnikov družbenih skupnosti v ustrezne *sloje* in *razrede*, je bila odprta.

Vedno bolj prepleteni, zapleteni in spreminjajoči se družbeni odnosi so se navsezadnje odlikavali tudi v vse bolj obvezujočih (zapovedanih) pravilih. Skupek le-tih je vzpostavil določen družbeni, nekakšen »prapravni« red v konkretni družbeni skupnosti. Njegove prvine so v temeljih ustavnosti in so potemtakem neločljive od nastanka in razvoja skupnega življenja ljudi.

Prvine ustavnosti v najstarejših državah

Pod enim despotom se moram, ko opazim, da se mi približuje, le postaviti k steni, se vreči na tla ali se s čelom dotakniti zemlje, pač v skladu z običajem dežele. Če pa bi obstajalo, denimo, sto despotov, bi bil verjetno primoran ponavljati to ceremonijo stokrat na dan – kar bi bilo precej nadležno za tiste, ki niso najbolj okretni.

Voltaire (v Keane, 1990, 13)

2 Način produkcije materialnega življenja določa socialni, politični in duhovni proces življenja nasploh.

Privatna lastnina in razredna delitev družbe sta vodili k nastanku *držav*, organiziranih političnih skupnosti, v raznih delih sveta.

Država ni od vekomaj. Bile so družbe, ki so prebile brez nje, ki o državi in državni oblasti niso prav nič vedele. Na določeni stopnji ekonomskega razvoja, ki je bila nujno povezana s cepitvijo družbe v razrede, je zaradi te cepitve postala država nujnost. /.../ Ker je nastala država iz potrebe, da bi brzdala razredna nasprotja, in ker je hkrati nastala sredi spora med temi razredi – je ta država praviloma država najmočnejšega, ekonomsko vladajočega razreda, ki postane s njeno pomočjo vladajoči razred tudi politično in si pridobi tako novih sredstev za brzdanje in izkoriščanje zatiranega razreda (Engels, 1963, 157–159).

Ko govorimo o državi, mislimo navadno na dvoje: *prvič*, na organizirano, politično oblast nad družbo v obliki vlade ali vladarja, in *drugič*, na politični in vojaški nadzor ozemlja, ki je določeno z mejami.

Prve nam znane države so se oblikovale od konca 4. tisočletja pr. n. š. naprej ob velikih rekah v prednji Aziji (države Sumercev, Asircev, Hetitov, Perzijcev), v severovzhodni Afriki (Egipt) in na Daljnem vzhodu (Indija, Kitajska); nastopila je doba *civilizacije*:

Prvi pogoj za civilizacijo je bila obsežna površina bogate zemlje, ki jo je bilo lahko obdelovati. Ta pogoj je bil izpolnjen na mnogih območjih, na katerih pa je bil kulturni napredek v resnici neznat. Če hoče človek živeti čim boljše, ne potrebuje samo dobre zemlje, temveč tudi podnebje, ki mu daje možnost, da dela na prostem, zmerno, skozi vse leto, in ki ga k temu spodbuja. /.../ Samo tam, kjer sta bila človeku enako naklonjena zemlja in podnebje, je mogel pridelati več, kakor je dejansko potreboval. /.../ Z naselitvijo obeh rečnih dolin (Tigrisa in Evfrata ter Nila), v bolj ali manj istem času, se je pojavila civilizirana družba. Nastale so tako zapletene politične enote, kakršnih poprej ni bilo; obrti so se specializirale, to je povzročilo razcepitev v razrede, trgovina se je začela organizirati, iznašli so pisavo, monumentalno stavbarstvo je izražalo simbolični pomen javnih zgradb in prikazujoča umetnost je težila za tem, da nadomesti večinoma dekorativno umetnost neolitskih časov. /.../ V obeh dolinah je prebivanje v skupnosti dobilo povsem novo obliko, s tem da se je preprosto družbeno življenje starih časov preosnovalo na novih temeljih; v Mezopotamiji se je civilizirana družba skristalizirala v več ločenih jeder, vsako mesto je bilo državica zase, ki je ljubosumno varovala svojo samostojnost, medtem ko je v Egiptu en sam kralj združeval vso dolino Nila v eno samo državo (Woolley, 1969, 8–9).

Države niso imele le svojega ozemlja in prebivalstva, ampak tudi svojo močno in mogočno oblastno organizacijo ter predpisana pravila o vedenju in ravnanju (obnašanju) ljudi. Spočetka so bila pravila nezapisana, saj so še naprej ohranila obliko

običaja, ki je odslej veljal kot *pravni običaj*. *Zakoni* kot zavestno, racionalno oblikovane, zapisane in objavljene pravne zapovedi najvišjih organov državne prisilne oblasti so se pojavljali šele pozneje, ko je država dobivala že trden organizacijski ustroj. Značilnost novonastalih družb je bila njihova stroga hierarhična (kastovska) urejenost.

Vrh *babelonske družbe* (vladajoči razred) so predstavljali kralj, njegova družina in njegov dvor. Pod to privilegirano skupino je bil vplivni zgornji sloj, ki so ga sestavljali državni namestniki, najvišji sodniki, upravni uradniki, višji častniki, veliki zemljiški posestniki, veliki trgovci ter duhovščina. Pod vladajočim razredom so bili sloji svobodnjakov, polsvobodnjakov in sužnjev.

Za načrtno gospodarstvo (temeljilo je na namakalnem poljedelstvu), javna dela (gradnja in vzdrževanje namakalnih sistemov, templjev, piramid, palač, cest), pobiranje davkov, sodstvo, »red in zakonitost« in za druge namene je skrbelo številno *uradništvo*, ki je sprva izviralo iz višjih plasti rodovne-plemenske, pozneje pa iz visoke aristokratske družbe. Da je imelo za vladarje usposobljeno in vdano uradništvo izjemno pomembno vlogo pri utrjevanju njihove oblasti nam zgovorno potrjuje podatek, da je že Sargon I., kralj Akada, prve pomembnejše in poznane teritorialne države v Mezopotamiji, ustanovil (okoli leta 2350 pr. n. š.) posebno šolo za upravno uradništvo. Zaradi tesne prepletenosti verske in posvetne oblasti, pa tudi zaradi bogastva in znanja, je pripadalo osrednje mesto v vladajočem razredu *duhovščini* – poklicanim posrednikom med zemeljskim in nadzemeljskim območjem. Poleg tega, da so izpolnjevali svojo prvobitno nalogo, jih je veliko opravljalo tudi delo uradnikov in pisarjev. Za oba poklica je bilo treba izšolati podmladek; v ta namen so svetiščem priključili posebne šole. V zgornjem delu družbene piramide je bila tudi *vojska*; ta je z vojnimi pohodi priskrbela državi za delo potrebne sužnje, nova ozemlja in surovine. Vojska je bila potrebna tudi za obrambo države, ohranjanje notranjega reda in miru ter za zaščito obstoječe družbene ureditve.

Nad vso to raznovrstno aristokracijo je gospodoval *vladar*. V svojih rokah je združeval najvišjo *državno oblast*: zakonodajno, upravno, sodno, vojaško in svečeniško. Vladarji so bili *despoti*, lokalni³ upravniki despoti v malem, *državljeni* pa podložniki brez kakršnihkoli *političnih pravic*. *Despotija* kot prevladujoča politična *superstruktura* je bila skupna značilnost sužnjelastniških držav na Vzhodu. Ob povedanem ne smemo prezreti dejstva, da so se kralji Asircev in Babiloncev predstavljali kot posredniki med bogom in ljudstvom; imeli so jih za ljudi božjega izvora in podložniki so jih častili kot božanstva. Tudi faraoni v Egiptu so se predstavljali kot sinovi najvišjega božanstva Amona. Skratka, vse te države so bile mogočne *teokratske* države, v katerih je bil vladar (despot) božanstvo, duhovništvo pa hkrati tudi nosilec državne organizacije (politične oblasti).

Potemtakem so iz prvotnih praskupnosti sčasoma nastale širše in organizirane skupnosti (razredne) sužnjelastniške ureditve, ki so imele – v primerjavi s prvo (brezrazredno praskupnostjo) – posebno družbeno strukturo, na kateri sta se organizirala

3 Nekdanje delitve na plemena so se spremenile v delitve po pokrajinah, kar je bilo potrebno iz upravnih razlogov in zaradi novačenja vojakov.

družbeno življenje ljudi (državna organizacija) in splošen red med njimi (pravne norme). Zgodovinski razvoj pritrjuje tezi, da je tam, kjer je država, tudi ustava, četudi ni zapisana in četudi je močno spremenljiva in v odvisnosti od stanja in razmerja vsakokratnih političnih sil. V zvezi s tem je treba opozoriti, da so Hetiti že imeli zakon o prestolonasledstvu (okoli leta 1450 pr. n. š.). Poročilo pravi, da je bil zakon izdan zato, da bi preprečili krvave zarote zaradi nasledstva prestola. To pravico je imel najstarejši sin iz enakorodnega zakona ali pa zet, mož najstarejše hčere. Zakon je tudi dajal plemstvu pravico, da se upre kralju, in ga celo usmrti, če je ta nasilen. Poznano nam je tudi, da je *asirski kralj* Asarhadon z vazalskimi pogodbami (ohranjena je pogodba z Medijci) okoli 670 pr. n. š. zagotovil nasledstvo svojemu sinu Asurbanipalu. Očitno je, da je človek vedno stremel za tem, da si utrdi nekakšen red v skupnosti, ki naj mu zavaruje oblast, lastnino, zagotavlja varnost in druge koristi. Temu pritrjuje tudi znamenita knjiga zakonov babilonskega vladarja Hamurabija.⁴ Vse to so brez dvoma prvine ustavnosti, vsaj v materialnem pomenu tega pojma.

Grška polis

Kadar pa se (Atenci) sestanejo k posvetovanju v državnih zadevah, za kar se predpostavlja zgolj splošna državljanska vrlost in sloni vse na pravičnosti in preudarnosti, dovoljujejo po pravici vsakomur besedo, ker mora sleherni imeti delež na omenjeni vrlosti, če naj države sploh obstajajo.

Protagoras⁵ (v Sovrè, 1988, 148)

V primerjavi z najstarejšimi državami, ki so bile praviloma pravi imperiji, je grški prostor v svoji klasični dobi razvil tip mestne države (*polis*). Izjema je bil samo kratkotrajni imperij Aleksandra Velikega (336–323). Polis (tj. ekonomska in družbenopolitična skupnost z vojaškim, kulturnim in administrativnim središčem) je praviloma obsegala mesto in manjša naselja okoli mesta ter je nasledila rodovno-plemenske skupnosti; sestavljali so jo vsi svobodni prebivalci njenega ozemlja, ki so sodelovali pri njeni obrambi in so imeli lastno orožje. Polisi so bile urejene po sužnjelastniškem sistemu, močan je bil vpliv religije in običajev, vendar o ureditvi države ni bilo nobenega pravnega pravila; dejansko se je bil nenehen boj za boljšo ureditev.

Polisi (*poleis*) so bili po površini majhni, tako da so se vsi prebivalci zlahka zbrali v središču, sledeč neustavljivemu nagnjenju, ki sili vse Grke, da

4 Kodeks babilonskega vladarja Hamurabija (1729–1686) v približno 280 členih zajema vse pomembne vidike javnega in zasebnega prava; kot tak nam podaja tudi podobo o socialno-ekonomski strukturi zgodnje sužnjelastniške družbe, vse do začetka klasičnega starega veka (antike). Pri Hamurabijevem zakoniku ne gre prvenstveno za pravno uveljavitev že speljane zakonodaje, temveč za poskus poenotenja med seboj različnih lokalnih zakonov. Hamurabi je predvsem želel speljati reformo na družbenem področju; pred zakonom so vsi ljudje enaki, pa naj bodo kmetje, rokodelci ali dninarji. Seveda pa je kodeks razločeval tri družbene plasti: svobodnjake, dvorni krog in sužnje. Odvzema svobode ali zapora kot kazni staro zakonsko pravo ni poznalo. Iz stare zaveze znano reklo »Oko za oko, zob za zob« zato najdemo tudi v *Hamurabijevem zakoniku* (gl. v Lešnik, 2000, 20).

5 Protagora (480–411), grški filozof, eden prvih in najslavnejših sofistov (gr. *sophistes*, učitelj modrosti).

stvarno sodelujejo pri izvrševanju državljskih pravic. Mesto je bilo običajno zaprt političen organizem, ki je priznaval samo pravice lastnih državljanov. Čeprav si tujci teh pravic niso mogli pridobiti, so jim sčasoma vendarle priznali pravico do začasnega bivanja, če je zanjo jamčil kak državljan (prostates); če so plačali ustrezno davščino, pa so jim včasih celo dovolili, da so se trajno naselili (Pareti, 1970, 164).

Kot nam je poznano, je imela večina grških mestnih držav *tri temeljne ustavne elemente*: ljudsko skupščino, svet in sodnike. V vsakem polisu pa so imele te institucije svoje posebnosti in so bile organizirane drugače. Nemogoče je naštetati vse posebnosti v spreminjajočih se političnih organizacijah v tako številnih polis, ki so varirale od najbolj zaprte in najbolj omejujoče oligarhije prek zmernih oligarhij in demokracij do najbolj nebrzdane oblike demagogije. Zgodovina teh mest je bila preveč različna, da bi mogli po njej postaviti kakšna skupna pravila in razdelitev zemljiškega in premoženjskega premoženja je bila v njih najrazličnejša. Poleg tega moramo upoštevati močni individualizem Grkov, ki jih ni bilo mogoče za dolgo časa prepričati, da bi spoštovali od zgoraj vsiljen režim ali da bi se odrekli posebnemu doživetju upravljanja države, ki so ga pridobili v neodvisnosti. Zato tako velike razlike med njimi. V primerjavi z dokaj enotno obliko vladavine, ki so jo razvile države na Vzhodu (despotije), so grške polis razvile množstvo le-teh: od *tiranije* (neomejena vladavina »tirana«, vladarja, ki si je protizakonito prilastil oblast), *diarhije* (dovladje), *aristokracije* (vladavina dednega plemstva), *oligarhije* (vladavina peščice /aristokratov/), *plutokracije* (vladavina bogatih), *timokracije* (vladavina posestnikov) do *demokracije* (vladavina ljudstva) in ohlokracije (vladavina drhali). Poleg tega se je politična ureditev v posamezni polis tudi nemalokrat spreminjala. Na podlagi tega lahko sklepamo, da v tedanji dobi še ni prišla do zavesti potreba določiti in analizirati družbeni pojav, kot je *država*, mu dati enotno pravno obliko in pravilo. Zato tudi pri starih Grkih še ne moremo govoriti o kakem ustavnopravnem, državno-pravnem sistemu, temveč o dejanski ureditvi, zasidrani v običajih in moči političnih sil.

V atenski državi se je npr. moralo gospostvo *timokracije* (politične pravice državljanov so bile odvisne od njihovega premoženja in dohodkov) ob koncu 5. stoletja pr. n. š. umakniti *demokraciji*: »Pravo demokracijo imamo tam, kjer je politična oblast prešla na ljudstvo (gr. *demos*), kjer so se ustanovila porotna sodišča, kjer se vsako leto volijo uslužbenci ter k vladanju pritegnejo široke ljudske množice« (Klejsten⁶). Klejstenova ustava (509 pr. n. š.) je dosledno izvedla upravno-teritorialno razdelitev Aten in je s tem zajela državljske izključno po kraju njihovega prebivanja; pripadnost človeka k plemenu in rodu je s to ustavo dokončno izgubila vsak pomen.

Uvedba demokracije je resda omogočila vstop vsem 20 let starim svobodnim moškim državljanom v politično (javno) življenje⁷ Aten, toda brez političnih pravic je

6 Klejsten, utemeljitelj atenske demokracije, je poznan tudi po uvedbi *ostrakizma* – črepinjske sodbe kot poroka proti ponovni uvedbi tiranije.

7 »Politiko« so stari Grki razumeli predvsem kot pravico javnega delovanja (v polis), s katero lahko izkazujejo (op. svobodni moški) medsebojno enakost.

še naprej ostala večina (70–80 odstotkov) prebivalcev: ženske, sužnji in tujci; in prav zato jo lahko označimo – seveda gledano z današnjega vidika – za »omejeno« demokracijo. Seveda pa ne smemo pozabiti, da »izum« politične demokracije dolgujemo starim Grkom.

Najpomembnejše politične teorije, nastale v razmerah antične sužnjelastniške družbe, vsebujeta filozofska sistema Platona in Aristotla, dveh znamenitih grških modrecev.

Pod državo si predstavljamo to, kar je v njej odločilno. /.../ Država niso zidovi in ne hiše, pa tudi ne ljudje, ki v njih prebivajo. Država je oblast, ki vlada v državi; kaj je država, je odvisno od tega, kdo v njej vlada. V kraljevini je država = kralj (Aristoteles, 1994, 287 in 364–365).

Platon (427–347) je prvi ustvaril podobo utopične države, ki naj bi bila v skladu z zahtevami filozofije. Kot predstavniku (objektivnega) idealizma mu je za izhodišče služila *idealna država*; njeno prebivalstvo naj bi bilo razdeljeno na tri sloje. Prvi, najvišji sloj bi tvorili *filozofi vladarji*, ki modro in pravično vladajo (ne s silo, ampak s svojim umom); smisel njihovega življenja (ne bi bili poročeni, pa tudi zasebne lastnine ne bi imeli) bi bilo spoznavanje idej ter določanje osnovnih norm socialnega in etičnega življenja. Drugi sloj bi bili *vojščaki* (varuhi), ki varujejo državo (obramba in notranji red). Lahko bi se poročili, vendar bi imeli žene in otroke v skupnosti; tudi lastnina bi bila skupna, kajti ta je lahko vzrok preprirov, sporov in pravedanja. Platon stoji na stališču enakopravnosti spolov, ki jo je treba izvesti z enako vzgojo za ženske in moške (najbolj nadarjene med njimi bi izbrali za filozofe – vladarje/vladarice), kajti tudi ženske morajo biti varuhinje in državljanke. Tretji sloj bi sestavljali *poljedelci, obrtniki in trgovci*. Ti bi imeli družino in zasebno lastnino; v nasprotju s prvim in drugim slojem ne bi imeli političnih pravic. S svojim delom bi pridobivali vsa materialna sredstva, potrebna za obstoj posameznikov in države.

Platonova *idealna država* je v svoji zasnovi aristokratska. Njena aristokracija bi temeljila na prednosti, ki jo dajeta znanje in moč filozofskega spoznanja (elitistično načelo). Platon je svoje videnje *idealne države* predstavil v spisu *Država* (Politeia)⁸.

Beseda *politeia*, ki jo običajno prevajamo kot »država«, se v latinščini prevaja kot »res publica« (javna zadeva, obča korist ali blaginja, država). Beseda pomeni tudi ustavo in vladavino, poleg tega pa človekovo državljansko pravico in njegovo držo kot državljana. Historično in jezikovno besedi *politeia* ustreza »policija«, nastala iz poznolatinškega *politia* in srednjeveškega *policia*, kar je pomenilo »državno upravo«. Današnji pomen besede »policija« je nastal z metonimičnim prenosom od državne uprave na »izvedbeni organ državne uprave« (Kalan, v Platon, 1995, 418).

8 Glavna tema Platonovega dialoga *Država* (obsega 10 knjig) je vprašanje pravičnosti, ki temelji na zakonu (gl. Platon, 1995).

Platonov opis idealne države vseskozi spremlja vprašanje, »ali je takšna ureditev – v kateri naj bi oblast pripadala tistemu, ki je bil najbolj *pravičen* – mogoča ter na kakšen način«. Ta vladavina sicer ne bi bila nemogoča, pravi Platon, vendar bi jo bilo težko doseči, »saj ni objektivnih znakov, po katerih bi se dalo prepoznati človeka s takimi vladarskimi sposobnostmi«. Zato so po njegovem še najbližje idealni, »pravi« državi (tj. *aristokracija*, idealizirana vladavina Šparte in Krete) tri nepopolne: *timokracija*, *oligarhija* in *demokracija*; v teh se nosilci oblasti podrejajo splošnim pravilom etike, medtem ko peto obliko, *tiranijo* (tj. diktatorsko oblast posameznikov) označuje za nesprejemljivo, za najbolj oddaljeno od idealne aristokracije.⁹

Model »idealne« države je snoval tudi Platonov učenec *Aristotel* (384–322), najpomembnejši predstavnik antične znanstvene misli. V osmih knjigah svoje *Politike*¹⁰ je pretresal politično znanost s stališča mestne države, o kateri pravi, da najbolj med vsemi vodi h kar se da polnemu izrazu državljanov: »Človek je po naravi politično bitje« (*zoon politikon*), zatrjuje Aristotel, kar pomeni, da je »že v naši naravi, da živimo v državi, v polis«.

Polis ne more obstajati iz desetih ljudi. Kakor v vsem tako mora biti tudi v velikosti polis neka srednja mera: če je polis premajhna, ne more biti avtar-kična, se pravi, ne more biti neodvisna, ker ne more zadovoljiti vseh lastnih potreb; če pa je prevelika, ji ni mogoče vladati, kajti »kakšen glas bi moral imeti glasnik, ki bi hotel sklicati vso to nepregledno množico?« (Aristoteles, 1994, 365).¹¹

Država je po mnenju Aristotela nastala tako, da je družina naraščala in je razpadla na več družin, ki so tvorile naselje, več naselij pa se je združilo – da bi si zagotovili (ekonomsko) samozadostnost in popolno (javno) življenje – v eno družbo, to je državo (istovetno jo z družbo).

Ker pa vidimo, da je vsaka država (polis) neke vrste skupnost (družba, občestvo) in da je vsaka skupnost sestavljena zavoljo določenega dobrega (saj zaradi tega, kar se jim kaže, da je dobro, vsi ljudje opravljajo vsa dejanja), je sončno jasno, da sicer vse merijo na določeno dobro, najbolj in na najodločilnejše dobro pa občestvo, ki je izmed vseh najodločilnejše in zaobsegajoče vse druge: to pa je tako imenovana država, to se pravi državljansko občestvo (Aristoteles, 1998, 37).

V *družini* vidi Aristotel tisto temeljno organizacijsko obliko družbe (genetično jedro družbe), iz katere so nastale vse druge, predvsem pa država; še več, tudi

9 Glej Platon (1995): »O značaju in oblikah države« (v Lešnik, 2000, 23–24).

10 V Aristotelovi *Politiki* (1960) je država prvič v zgodovini predmet znanstvenega proučevanja.

11 Po Platonovih *Zaknih* (1982) naj bi polis štela 5040 državljanov (Platon je izbral 5040, ker je deljivo z vsemi števili od 2 do 10); Aristotel v *Politiki* polemizira s Platonom, ker se mu zdi celo ta številka previsoka.

elemente državne organizacije išče in jih spozna v družini. Ti elementi, piše Aristotel, so trije družbeni odnosi, ki obstoje že v družini: odnos med možem in ženo, odnos med očetom in otroki ter odnos med gospodarjem in njegovo imovino, tj. sužnjem¹² (ibid., 37–43). Pri utemeljevanju suženjstva izhaja Aristotel iz *lastnine*¹³, ki da je potrebna vsaki družini in zato tudi državi: »Suženjstvo je naravni pojav, kajti del ljudi je že po narodi določen za to, da ukazuje in vlada, drugi pa za to, da uboga.«¹⁴

Aristotelova dela nam dajejo dokaj popolno podobo antične sužnjelastniške države. To je bila demokracija za svobodne državljane, pa tudi diktatura nad sužnji in vsemi tistimi, ki so se preživljali s fizičnim delom; skratka, diktatura lastnikov sužnjev. V mejah takšne sužnjelastniške demokracije pa je Aristotel zelo natančno dognal politično bistvo sleherne demokracije, ki jo vidi v tem, da državljani enakopravno sodelujejo pri opravljanju državnih funkcij.

Demokracija je, piše Aristotel, organizacijski izraz svobode in enakopravnosti državljanov, je oblika, v kateri državljani izživljajo svojo svobodo in enakopravnost, se pravi, žive kot suvereni državljani. Resnično suveren je tisti posameznik ali pa tisti družbeni sloj, poudarja Aristotel, ki mu pripada izvirna pravica do izvrševanja javne oblasti in ki to oblast v resnici tudi izvršuje.

V nasprotju s Platonom, ki je bil v svojih političnih razmišljanjih fantast, se je Aristotel¹⁵ – še preden se je lotil pisanja svojega temeljnega dela o politiki – podrobno seznanil z zgodovino 158 grških ustav, skupaj s kartažansko in likijsko¹⁶. Izhodišče Aristotelove klasifikacije držav se skriva v odgovoru na dve temeljni vprašanji: prvo, komu v resnici pripada *suverenost*, to je kdo izvršuje javne funkcije v državi (ena oseba, skupina oseb ali pa večina), in drugo, ali je ta oblast v korist skupnosti¹⁷ ali ne. Na podlagi tako postavljenih meril je Aristotel razlikoval *dobro* in *slabo* (v moralnem pogledu) politične sisteme. Med prve, ki uresničujejo splošno priznane interese (svoboda, bogastvo, vrline, izobraževanje), uvršča *monarhijo*, kjer vlada »popolni« vladar, *aristokracijo*, kjer je oblast v rokah krepostnih in razsvetljenih ljudi, in *politeio*, tj. svobodno državo, kjer odloča zmerno bogati srednji sloj: njim nasproti je postavil nemoralne (pokvarjene) vladavine: *tiranija*, *oligarhija* in *demokracija* (= ohlokracija), ki ščitijo interese bodisi tirana, bodisi bogatašev, bodisi revežev (Aristoteles, 1960, 83–85). Aristotel je menil, da je *politeia* (omejena demokracija) tista oblika, ki najbolj ustreza stvarnim razmeram v Grčiji.

Grški zgodovinar *Polibij* (2. stol. pr. n. š.) je dodal Aristotelovim vladavinam še *mešano*, pri kateri se spajajo elementi *monarhije*, *aristokracije* in *demokracije*.

12 Suženj je po Aristotelu človek, »ki po zakonu narode ne pripada sebi samemu, temveč pripada, čeprav je človek, nekemu drugemu. /.../ Je človek drugega človeka«.

13 Lastnina je brez vsakega haska, ker ne proizvaja ničesar; da bi mogla biti lastnina koristna, tj. da bi zadovoljevala naše potrebe, so potrebna tudi orodja: mrtva in živa (sužnji), poudarja Aristotel.

14 Delitev dela na fizično in umsko delo je po Aristotelu dana že po narodi.

15 Aristotelovo znanstveno raziskovanje je temeljilo na opazovanju in analizi.

16 Antična Likija (Lycia) je ležala na jugozahodni obali Male Azije.

17 Bistvena značilnost državne skupnosti je moralni smoter, ne pa cilji materialne narave, zato je nujno, da morajo imeti moč in oblast dobri, ne pa bogati ali celotno svobodno prebivalstvo, zatrjuje Aristotel.

Sestavine mešane vladavine so bile še najbolj opazne v rimski državi: konzuli so bili predstavniki monarhične, senat aristokratske in komiciji (ljudska zborovanja) demokratske oblasti. »Brez dvoma je treba imeti za najboljšo tisto ustavo, ki je sestavljena iz omenjenih oblik«, je trdil Polibij¹⁸ (1964). Aristotelova shema vladavin, izpopolnjena s Polibijevo mešano vladavino,¹⁹ je obveljala v znanstvenem svetu vse do sredine 17. stoletja, do uveljavitve načel *naravnopravne filozofije*.

Rimska država

Podobno kot Grki, tudi *Rimljani*, ki so postavili temelje evropskega, zlasti civilnega prava²⁰, niso razvili teoretičnih načel *ustavnega prava* kot tiste pravne veje, ki ji je predmet *država*. Videti je, da so šteli to panogo za izključno politično zadevo, *ureditev države*, mogočnega imperija, ki je obsegal vse ozemlje okoli Sredozemskega morja, pa za vsakokratni rezultat razmerja političnih sil. In prav slednje, če pogledamo z današnjega ustavnopravnega vidika, je ustvarjalo in razvijalo prvine ustavnega reda (*politične institucije*) rimske države.

Institucijo kralja (*rex*) zasledimo že v najstarejši dobi Rima. Kralj je imel imperij (tj. najvišjo sodno, vojaško in versko oblast), svetoval pa mu je svet (*senatus*, »senat«) starešin (*patres*), v katerem so bile vodje rodov (*gentes*). Kralja je volilo rimsko ljudstvo (*populus Romanus*); pomenilo je državljansko telo, to je tiste ljudi, ki so bili primerni za vojake, ki so sodelovali pri javnih verskih obredih in se skupaj z družino udeleževali ljudskih zborovanj (*komiciji*). Volilno pravico so imeli samo moški državljani, ženske so bile brez nje; prav tako niso smele imeti lastnine. Državljanstvo moškim ni prinašalo samo političnih pravic, pač pa tudi določene obveznosti: vojaško službo, plačevanje davkov, državljanske obveznosti (npr. vzdrževanje cest in vodovodov).

Po odpravi monarhije in vzpostavitvi aristokratske republike (509 pr. n. š.) sta kralja zamenjala dva konzula (*consules*) kot poglavarja države. Konzula (prvotno pretorja) sta bila najvišja civilna in vojaška uradnika in sta imela vojaško in sodno oblast, ne pa tudi verske oblasti; slednjo sta prevzela *rex sacrorum* (kralj svetosti) in *pontifex maximus* (vrhovni svečenik). Oba konzula (tvorila sta t. i. kolegij) so volili vsako leto v centuriatskih komicijih iz vrst senatorjev; imela sta enakovredna pooblastila. Sprejetje t. i. načela enakosti pri vladanju (*imperij*) je pomenilo varovalo, da ne bi vsa politična oblast prešla v roke enega samega moža. Seveda pa so v Rimu – v kriznih obdobjih – poznali tudi samovladje, diktaturo posameznika. Diktatorja je nastavil konzul na predlog senata (sprva za 6 mesecev); imel je vrhovno vojaško in sodno oblast brez priziva in ga zaradi njegovih dejanj ni bilo mogoče poklicati na zagovor.

18 Polibijev nauk o mešani vladavini je sprejel tudi rimski državnik *Mark Tulij Cicero* (106–43) v svojem delu *De re publica* (O državi), napisanem v letih 54–51. Z razpravo *O državi* se je Cicero izmed vseh rimskih mislecev najbolj približal politični teoriji.

19 Glej Polibij (1964): »O oblikah vladavine« (v Lešnik, 2000, 26–27).

20 Kodificirano je bilo z izdajo *Zakonov dvanajstih plošč* sredi 5. stol. pr. n. š., ki so bile v veljavi celo tisočletje, vse do izida Justinijanovega kodeksa (*Codex Iustiniani*, 529).

Dejanska glava države, zaradi svojih funkcij in stalnosti, je bil *senat*²¹. Pripravljaj je zakonske predloge, ki so jih nato predstavili ljudstvu in njegove odločbe so imele dejavno moč.²² Nadalje je upravljaj finance, imenoval namestnike v provincah, se ukvarjal s stiki s tujino, skliceval posebna preiskovalna razsodišča (s tem je delno izvajal tudi sodno oblast) ter nadziraj državno religijo.

V zgodnji (aristokratski) republiki so se državljani ločili po premoženju na patricije (bogate) in plebejce (revne); prvi (politično močni) so imeli več pravic pri volitvah in monopol pri državnih službah, drugi (politično šibki) pa so si morali politično enakopravnost izboriti. V najnižji premoženjski razred so spadali proletarii; zaradi revščine so bili oproščeni obvezne vojaške službe in plačevanja tributa ali davka na posest, državi pa so služili največ s tem, da so plodili otroke (proles) za vojaško službo.

Vplivno politično moč v Rimu so imeli brez dvoma tudi *komiciji*, ljudska zborovanja oziroma nekakšne skupščine, na katerih so glasovali o zadevah, ki so jih predstavili državni uradniki (*magistrati*). Ker so bili državljani razvrščeni v kurije, centurije in tribuse so poznali tudi tri vrste komicijev: kuriatske, centuriatske in tributske.

V dobi monarhije je rimsko ljudstvo v duhu stare rodovne tradicije v *kuriatskih komicijih* volilo kralje, odločalo o vojni in miru ter o skupnih zadevah. S prehodom na aristokratsko republiko, ki je razvrstila *populus* po centurijah so vlogo ljudske skupščine prevzeli centuriatski komiciji. Odtlej so se na shodnih kuriatskih komicijev prebivalci *kurije*²³ seznanjali zgolj z zadevami, pomembnimi za celotno skupnost (npr. nastop novega kralja, vojna napoved, verske zadeve) in niso imeli zakonodajne oblasti.

Centuriatski komiciji so temeljili na *centurijah*²⁴ rimskih legij.²⁵ Ta t. i. politična skupščina je volila vse glavne državne uradnike v republiki, imela je izključno pravico napovedati vojno, imela je zakonodajno moč (na temelju predlogov konzulov ali drugih uradnikov, ki so imeli »moč zapovedovanja«, tj. *imperium*) ter je delovala kot prizivno sodišče pri smrtnih kaznih. Seveda pa je odločitve, ki so jih sprejemali v komicijih, v končni fazi potrdil ali zavrnil (z vetom) senat.

Tributske komicije so tvorila zborovanja plebsa iz raznih *tribusov*²⁶ pod predsedstvom njihovih tribunov. Na teh zborovanjih, na katerih patriciji niso smeli

21 Senatorji so bili praviloma bogati močje iz pomembnih družin; za svoje delo niso bili plačani. Članstvo v senatu je bilo večinoma trajno in dedno.

22 *Senat* je izdajal svoje predpise in odločitve pod imenom »senat in rimsko ljudstvo« (*senatus populusque Romanus / SPQR/*); »/.../ in ljudstvo« poudarja *populus* kot suvereno telo.

23 Kurija (*curia*), eno od okrožij, na katere je bilo v najzgodnejši dobi razdeljeno rimsko ljudstvo; bile so temelj politične in vojaške organizacije tedanje države.

24 Kralju Serviju Tuliju (6. st. pr. n. š.) pripisujejo, da je razdelil ljudi na pet razredov, v skladu z njihovim premoženjem, razrede pa še na *centurije*, ki so imele večinoma tak pomen kot stare kurije.

25 Skupščina je bila vojaškega izvora, zato se ni smela zbirati v mestu; sestajala se je na Marsovem polju (Campus Martius), zunaj mestnega obzidja. Državljani so lahko tjakaj prišli v bojni opremi.

26 Tribusi so bili upravne enote (*okrajji*) za popis prebivalstva, obdavčenje in vojaški nabor ter tudi za skupščino plebsa.

sodelovati, so volili *tribune* in (plebejske) *edile*²⁷, za dobo enega leta. Naloga tribunov je bila ščititi življenje in imetje plebejcev; bili so nedotakljivi. Njihova politična moč je temeljila na *pravici do veta* proti kateremukoli odloku oblastnikov, s čimer so lahko onemogočili volitve, zakone in sklepe senata. V času cesarstva je prevzel tribunska polnomočja cesar in tribuni so tedaj povsem izgubili prvotni pomen.

Kot že rečeno, je imela navedena ureditev rimske države svoje temelje v običajih, v nasilju, v razmerju političnih sil, ne pa v pravnih normah. Drugače povedano, vlada-jočemu razredu se ni zdelo potrebno, da bi zavaroval svojo oblast s pravno ureditvijo, ki bi zajemala predpise o državni organizaciji, še zlasti o pristojnostih in razmerjih med najvišjimi državnimi organi. Očitno so mu bile dovolj armade na vseh koncih imperija, bogastvo in množice političnih privržencev. Skratka, rimska država ni bila urejena državnopravno ne z ustavo ne s teoretičnimi traktati o državi; ostala je pri običajih, politiki in sili kot temeljnih nosilcih države. Prav slednje je v starem veku dalo človeštvu razne oblike države, kraljestva, cesarstva, republike, razna načela politične ureditve od demokracije do diktature, nespremenljiv pa je ostal družbeni sistem, ki je temeljil na lastništvu sužnjev.

Ničesar o tem ne najdemo povedanega v kakem zapisanem pravilu, pa tudi ne v pravni znanosti ali v kakem nauku o državi. Izjema je bila le politična filozofija, katere predstavniki – z vidika *naravnega prava* – so razmišljali tudi o problemu suženjstva. Tako je Cicero²⁸ formuliral misel o naravnem pravu, ki je nad državo: »Vsi ljudje so si med seboj bratje, tako svobodni kot sužnji, njihova skupna mati je priroda. /.../ Pravo je utemeljeno v prirodi, ne pa v mnenju posameznikov. Ni druge pravičnosti razen tiste, ki je utemeljena v prirodi«. Ker je bilo treba spraviti v skladje sužnjelastniški družbeni red z enakostjo vseh ljudi, so se zagovorniki naravnega prava postavili na stališče, da tudi suženj lahko živi svobodno življenje, a le duhovno, njegovo telo pa pripada gospodarju; potemtakem, resnična svoboda obstoji samo v notranji, duhovni neodvisnosti človeka. Konec *sužnjelastniške ureditve* je imel resda za posledico tudi drugačen ustroj družbe in s tem države, vendar se suženjstvo ni nehalo od danes do jutri. Nasprotno, sužnji so obstajali še dolga stoletja, ko je že prevladoval nov družbeni sistem – *fevdalizem*.

Z (moralnimi) načeli naravnega prava se tudi ni skladal prehod od *principata* po Avgustovi zamisli v čedalje izrazitejši *absolutizem*.²⁹ Tedanji pravniki so razlagali absolutno cesarjevo oblast tako, kakor da izvira iz ljudstva: »Karkoli ugaja vladarju, ima moč zakona«; ljudstvo naj bi namreč preneslo s t. i. kraljevim zakonom (*lex regia*) vso oblast na cesarja. S tem se je v zgodovini političnih teorij prvič pojavila misel, ki je pozneje v srednjem veku in v začetku novega veka odigrala skupaj z idejo o božjem izvoru oblasti ključno vlogo.

27 Edili, državni uradniki, so bili pristojni za svetišča, javne zgradbe, trge, igre, zaloge žita idr.

28 Ciceronov politični spis *O zakonih* (*De legibus*, ok. 52 pr. n. š.) naj bi bila prva znana razprava o *naravnem pravu* sploh.

29 Še ko je po Cezarju nastalo cesarstvo, je to bila spočetka oblika republike, celo njena obnovitev. Prava diktatura, absolutna monarhija, je nastala s cesarjem Dominicianom konec 1. stol., v vsej svoji širini pa z Dioklecijanom konec 3. stoletja.

Fevdalna država

Vsak naj se podreja oblastem, ki so nad njim. Ni je namreč oblasti, ki ne bi bila od Boga. In te ki so, so postavljene od Boga. Kdor se torej upira oblasti, se upira redu, ki ga je določil Bog. Tisti, ki se upirajo, pa si bodo nakopali obsodbo.

Pavlovo pismo Rimljanom (13, 1–2)

Fevdalni družbeni red v zahodni in srednji Evropi se je oblikoval pod vplivom vdora germanskih in slovanskih barbarov v rimski imperij. V stiku dveh svetov je nastal nov družbeni red. Njegovi elementi so se razvili v obeh svetovih: v propadajočem sužnjelastniškem svetu je bil ta element *kolonat*³⁰, pri barbarih, katerih družbena ureditev je bila na prehodu v razredno družbo, je bil ta element *vojaška hierarhična organizacija*.

Barbari, ki so bili na preddržavni stopnji družbenega razvoja, so kot zmagovalci trčili ob državo. To jih je prisililo, da so ustanovili svojo državo. Organi rodovne ureditve so se spremenili v državne organe. Vojskovodja, ki je bil predstavnik osvajajočega plemena, je postal kralj: začasna funkcija vojskovodje je postala stalna funkcija kralja. Takšen kralj je razglasil osvojeno ozemlje za svojo last in je podelil dele tega ozemlja (*fevde*)³¹ pripadnikom svojega vojaškega spremstva. Iz pripadnikov vojaškega spremstva, ki je bilo organizirano po načelih vojaške hierarhije, se je razvilo fevdalno plemstvo.

Z združitvijo rimskega kolonata in germanske vojaške hierarhije je torej nastala tipična fevdalna družbena struktura v zahodni in srednji Evropi (gl. Anderson, 1989). Poglavitna ekonomska vrednost v fevdalizmu je postala *zemlja*. Z zemljo pa je bila povezana oblast; navsezadnje je bila ideja fevdalizma ta, da je državni glavar lastnik vse zemlje. Državni glavar je dajal zemljo (*fevde*) v popolno izkoriščanje plemstvu; med plemstvom pa se je ta delila po hierarhični lestvici (*vazalstvo*). Fevdni gospod je moral svojemu višjemu gospodarju dajati vojake in denar (*fevdni odnosi*), sicer pa je bil samostojen.

Fevdalizem – kot družbena ureditev, v kateri je zemlja kot osnovno ter hkrati najpomembnejšo produkcijsko sredstvo v lasti maloštevilnih zemljiških gospodov, ki imajo kot zemljiški lastniki ne samo ekonomsko, temveč tudi politično oblast na ozemlju svoje posesti – ni specifičen le za zahodno in

30 V pozni rimski državi je kolonatski sistem izpodrinil prejšnje suženjstvo na latifundijah. Zemljiški aristokrati so veleposest razparcelirali in jo dali v obdelavo kolonom. Kolon je bil osebno svoboden, toda dedno na zemljo vezan kmet, ki je bil dolžan za izrabo zemljišča dati ali plačati zakupnino (dajatve) gospodarju zemljišča.

31 V fevd dana zemlja je obsegala seveda tudi tamkaj živeče ljudi, *tlačane*, ki so stopili v zgodovinskem razvoju na mesto sužnjev. Tlačan je, v primerjavi s sužnjem, moral imeti – zaradi proizvodnih potreb – seveda določeno svobodo; bil pa je privezan na zemljo, ki je ni smel zapustiti, temveč jo je moral obdelovati ter oddajati svojemu fevdnemu gospodarju dajatve (*fevdalni odnosi*). Ta je imel nad njim upravno in sodno oblast. Vendar je kmet (tlačan) že veljal za človeka in gospodar ni smel razpolagati z njegovim življenjem, kakor je smel s sužnjem in z njegovo osebno svobodo. Zemlja in tlačani, živeči na tej zemlji, so prešli na novega gospodarja, če je dobil v fevd zemljo drugi lastnik. Le redki kmetovalci so ohranili oziroma dobili svobodo kot svobodnjaki.

srednjo Evropo v srednjem veku; pojavlja se tudi drugod kot politični organizacijski izraz družbe na določeni razvojni stopnji produktivnih sil: v Afriki, Aziji, predkolumbovski Ameriki.

Novonastala *fevdalna država* se je močno razlikovala tako od *antične* »demokratske« *države*, v kateri je bila nosilec oblasti skupnost vseh svobodnih državljanov, kakor tudi od *meščanske države*, katere pravnopolitična vsebina je suverenost ljudstva. V vseh treh navedenih tipih držav je *privatna lastnina* produkcijskih sredstev *ekonomski temelj*³² politične oblasti vladajočega razreda. V nobenem od navedenih tipov držav pa ni tako neposredno izražena ta zveza med privatno lastnino produkcijskih sredstev in politično oblastjo vladajočega razreda, kakor v fevdalni državi. *Izvor politične oblasti* v fevdalizmu je bila, kot rečeno, *zemljiška lastnina*; fevdalna oblast je imela privatnopravni značaj, imenovali so jo *dominium*³³.

Fevdalec je bil na svojem zemljišču ne samo ekonomski, temveč tudi politični gospodar; na ozemlju svojega fevda je opravljal pravico političnega organa oblasti. Politična oblast fevdalca na njegovem zemljišču je najbolj neposreden izraz fevdalnega izkoriščanja. Dejansko je moral – ker so bile produktivne sile na razmeroma nizki razvojni stopnji – vladajoči fevdalni razred nujno pravno in politično prisiljevati neposredne proizvajalce (tlačane), da so bili vezani na zemljo. Tlačanova vezanost na zemljo seveda ni izražala njegovega razmerja do zemljišča, ki ga je obdeloval, temveč razmerje do zemljiškega gospoda, ki je bil lastnik tega zemljišča; to razmerje je moral fevdalec vzdrževati s sredstvi pravnega in političnega prisiljevanja. Fevd je bil potemtakem upravna teritorialna enota, njegov lastnik je tu izvrševal še pravico sodstva in je imel tudi svojo oboroženo silo.³⁴ *Pravica sodstva* je pomenila pravico sojenja, pa tudi pravico pobirati vse javne dajatve. Meje fevda so bile praviloma tudi meje politične oblasti njegovega lastnika, teritorialni obseg fevda je bil obenem tudi obseg teritorialne politične pristojnosti njegovega lastnika. Zaradi tega je – posebno v zahodnoevropskem fevdalizmu – značilna teritorialna politična razdrobljenost, tj. *fevdalni partikularizem*.

Pri nastajanju fevdalizma in njegovem utrjevanju je odigrala pomembno vlogo *religija*; v evropskem prostoru je bila to *katoliška cerkev*. Ko je postalo *krščanstvo* državna religija³⁵ in ko je postala krščanska Cerkev državna Cerkev, se je pojavilo vprašanje o razmerju med Cerkvijo in državo. V prvem obdobju je reševala Cerkev to vprašanje v skladu z *Avguštinovo*³⁶ teorijo o »dveh državah«, tako da je priznavala posvetno državo (omogočala naj bi družbeno sožitje ljudi) in nalagala vernikom,

32 V sužnjelastništvu je to suženj (živo orodje), v fevdalizmu zemlja, v kapitalizmu kapital.

33 *Dominij*, zemljiško gospodarstvo, osnovna fevdalna gospodarsko-organizacijska in pravna enota.

34 Glej Grafenauer (1952): »Ustoličevanje koroških vojvod« (v Lešnik, 2000, 32–33).

35 Konstantin in njegov sovladar Licinij sta se sporazumela v Milanu (l. 313), da dovolita kristjanom popolno versko svobodo *Milanski tolerančni edikt* zagotavlja nekdanjim preganjancem državljske pravice in napoveduje vrnitev zaplenjene posesti, stavbe in zemljišča Cerkvi (gl. Bornstein idr., 1998, 56). Leta 325 pa je na nikejskem koncilu krščanstvo dejansko postalo religija rimskega cesarstva.

36 Avrelj Avguštin (354–430), cerkveni učitelj in filozof, škof iz Hipona. Njegova novoplatonistična interpretacija krščanstva je prevladovala v zahodni Evropi vse do visoke sholastike, tj. do srede 13. stoletja (Tomaž Akvinski).

naj izpolnjujejo svoje dolžnosti do te države: »Dajte cesarju, kar je cesarjevega /.../« (tj. pokorščina posvetni oblasti). V svojem najpomembnejšem delu *O božji državi*³⁷ (1995, 1996) je Avguštin razlikoval dve državi: *božjo*, sestavljeno iz pravičnih na zemlji in svetnikov v nebesih, ki žive v skladu z božjo voljo (carstvo božjega), ter *posvetno*, kjer vladajo posvetna in sebična načela (carstvo greha) in je zato obsojena na propad.

Vse bolj pa se je utrjevalo t. i. *teokratično* pojmovanje, češ da je Cerkev nad državo. Že apostol Pavel je v prej citiranem *pismu Rimljanom* postavil teoretično izhodišče za teokratično pojmovanje države: civilna oblast izhaja od boga, družbeni red je utemeljen v bogu, izpolnjevati je treba zakone in spoštovati tiste, ki zakone dajejo. Tako se je kazalo sožitje med Cerkvijo in državo v prvem obdobju, potem ko je propadajoči rimski imperij priznal krščanstvo za državno religijo. Država je varovala Cerkev, le-ta pa je navajala vernike k pokorščini državni oblasti, tj. vladajočemu razredu.

V tej t. i. *patristični dobi*³⁸ se oblikujejo naslednja stališča:

- človek je po naravi družbeno bitje, družba je naraven pojav (Aristotel);
- »zlata« doba človeštva je identična z rajem;
- s »prvim grehom« sta postali potrebni država in oblast kot protiutež človekovim slabim nagnjenjem;
- vladarji imajo svojo oblast od boga, upor proti njim je grešen;
- življenje na tem svetu je treba posvetiti predvsem pripravam na »večno življenje«;
- zato je bolje trpeti na tem svetu kakor pa upirati se in se truditi izboljšati svoj položaj.

Ko je rimski imperij propadel, ko si je Cerkev pridobila bogastvo³⁹ in politično avtoriteto, je dobilo teokratično načelo, po katerem je vsa oblast od boga, drugačen pomen. Cerkveni dostojanstveniki so začeli uveljavljati idejo o *teokratičnem absolutizmu* v tem smislu, da je Cerkev nad sleherno državo, da je cerkveni poglavar nad posvetnimi vladarji. Tudi papež je trdil, da je vrhovni fevdni gospod, ki je dobil od boga v fevd vso zemljo, on pa jo daje cesarjem in kraljem.⁴⁰ Teokratični absolutizem papežev utemeljuje *Tomaž Akvinski*, najpomembnejši sistemizator uradne katoliške, tj. *sholastične filozofije* (1999), v svojem delu *O oblasti vladarjev*⁴¹:

37 Obsežno delo *De civitate Dei* (O božji državi) v 22 zvezkih je napisal Avguštin med letoma 413 in 426. Pričujoče delo je prvi prikaz zgodovinskega razvoja družbe in velja za začetek *filozofije zgodovine*.

38 Patristika, nauk o spisih in filozofiji »cerkvenih očetov« *Klementa* (-150–215), *Origena* (185–215), *Avgušтина* idr., ki so združevali krščanske poglede z antično filozofijo.

39 Cerkev je bila največja fevdalna sila v Evropi; razpolagala je približno s tretjino fevdalne zemlje. Cerkveni dostojanstveniki so bili mogočni lastniki dominijev; na ozemlju, dobljenem v fevd, so izvrševali tudi civilno in vojaško oblast.

40 V tem smislu je potrebno razumeti rek, da nobena krona (oblast) ni »prava«, če ni dana iz papeževih rok. Ta papeževa moč je 'pravno' temeljila na ponarejeni listini – na *lažni Konstantinovi darovnici* (gl. Valla, 2009).

41 Spis *De regimine principum* je napisal Tomaž Akvinski med letoma 1265 in 1267.

V človeku sta dva dela, telo in duh. Tema dvema deloma v človeku ustrezata dve oblasti: posvetna in verska. Če bi mogel človek sam doseči svoj končni smoter, bi mogli kralji sami izvrševati tako posvetno kakor tudi versko oblast. Toda ker lahko doseže človek ta svoj končni smoter samo z božjo pomočjo, morajo biti vsi posvetni vladarji podrejeni božjemu namestniku na zemlji, rimskemu papežu.

Boj za uveljavljanje teokratičnega absolutizma, ki izpolnjuje pretežni del politične zgodovine fevdalne Evrope, je ideološki izraz boja za fevdalno oblast, ki se je bil med fevdalnim plemstvom, svetnim in posvetnim. V tem boju Cerkev ni samo utrjevala svojega fevdalnega položaja, ampak je postala najpomembnejši dejavnik za vzdrževanje in utrjevanje fevdalnega družbenega reda sploh.⁴²

V razvoju fevdalne države se kažejo tri značilne stopnje: zgodnjefevdalna ali patrimonialna, srednjefevdalna ali stanovska in poznofevdalna država.

Zgodnjefevdalno državo označujemo za patrimonialno, ker je vse državno ozemlje veljalo za lastnino vladarja, za njegov *patrimonium*⁴³. Posamezne dele državnega ozemlja je vladar dajal – kot fevd – članom svojega spremstva, da jih je tako privezal nase (lojalnost). Na vrhu državne organizacije je bil vladar, lastnik vsega državnega ozemlja. Pri opravljanju države so vladarju pomagali njegovi vazali. Ti so bili teritorialni organi oblasti, med razvojem pa so se vedno bolj osamosvajali, postajali so samostojni, neodvisni nosilci oblasti na svojih ozemljih. Kraljevi vazali v zgodnjefevdalni državi – vojvode, grofje, knezi, župani – so izvirali iz stare rodovne aristokracije. V začetku so tvorili posvetovalni organ vladarja, posvetovalno skupščino, pozneje pa se je ta spremenila v stanovsko skupščino, v organ, ki je omejeval vladarjevo politično oblast.

*Srednjefevdalna ali stanovska država*⁴⁴ označuje tisto razdobje v razvoju fevdalne državnosti, ko so postali vazali iz opore in branilca fevdalnega vladarja povsem samostojen in neodvisen politični dejavnik. Med svojim osamosvajanjem so postali vazali samostojni nosilci oblasti na svojem ozemlju. Temelj politične oblasti je bil fevd, njegov lastnik pa je bil suveren. Značilno obeležje srednjefevdalne države je dejansko *politični partikularizem*, kajti fevdalci so le formalno priznavali nadoblast vladarja, nekateri pa so se od njega povsem odcepili in so postali samostojni vladarji. Politično osamosvajanje posameznih fevdalcev je omogočilo (sklenjeno) naturalno gospodarstvo kakor tudi slabe ali nikakršne prometne zveze. Mimo tega pa se je v mestih razvil poseben sloj obrtništva in trgovine; njihova priznana organizacija je bila cehovstvo. Vendar tedanje meščanstvo večinoma ni igralo vidnejše vloge, ne na političnem ne na gospodarskem področju.

Za *poznofevdalno državo* je v ekonomskem pogledu značilno nastajanje kapitalističnih odnosov v mestih in v zvezi s tem vse večja politična moč meščanstva

42 O konceptu srednjeveške oblasti gl. Kantorowicz (1997).

43 Patrimonij (lat. *patrimonium*), očetovina; dedna posest po očetu in iz nje izvirajoče pravice.

44 Glej Pitamic (1996): »Stanovska monarhija in stanovska republika« (v Lešnik, 2000, 36–37).

(buržoazije)⁴⁵ na eni strani, na drugi strani pa slabitev političnega vpliva fevdalcev, ki so začeli izgubljati svoj gospodarski pomen. S stališča politične strukture pa označuje poznofeudalno državo izginevanje teritorialne politične razdrobljenosti, uveljavljanje državnega centralizma in nastajanje *absolutnih monarhij*.⁴⁶ Poznofeudalna država je bila centralistična država pod oblastjo gornjega sloja fevdalcev, ki ga je predstavljal absolutni monarh. Vsa oblast je bila združena v rokah monarha, ki ni odgovarjal nikomur. Delitve oblasti v absolutni monarhiji prvotno ni bilo. Monarh je izvrševal svojo neomejeno oblast z vlado, ki je odgovarjala njemu. Stanovske skupščine, kolikor niso bile odpravljene, so bile samo posvetovalne narave in niso posredno vplivale na opravljanje državnih (oblastnih) poslov.

V boju proti vladarjevi samovolji in za omejevanje njegovih pravic so fevdalci več stoletij s pridom izkoriščali svojo legalno orožje – stanovsko skupščino, ki je odobrvala nove kraljeve davke za polnjenje večinoma prazne državne (tj. kraljeve) blagajne. Toda z velikimi geografskimi odkritji se je zgodil presenetljiv preobrat: nove dežele (kolonije), osvojene v imenu krone, so – z naloženimi jim dajatvami – na veliko zapolnjevale praznino v kraljevi blagajni. Tedaj je zrasla moč vladarja proti stanovom, pravzaprav ni bilo več potrebe, da bi jih sploh še skliceval; pot v absolutizem je bila na široko odprta.

Seveda pa je bilo tedaj kar nekaj vidnih mislecev, ki so utemeljevali in zagovarjali prednosti posvjetnega absolutizma oziroma monarhove suverenosti, npr. v »prologu« omenjeni *Jean Bodin* ter angleški filozof *Thomas Hobbes*, znan po stališču, da je »človek človeku volk«. V spisu *Leviathan* (1654) je Hobbes zapisal, da je zaradi »naravnega stanja«, v katerem vlada egoizem, nujna družbena pogodba, ki daje državi (tj. monarhu) kot zaščitniku varnosti absolutno oblast nad vsemi državljani. Tudi »makiavelizem« je bil deležen velike pozornosti, pa tudi zlorab, še posebno, ker je imel pisec *Vladarja* (1523)⁴⁷ predvsem v mislih učinkovito pot do združitve Italije.

Tako kot *stari* tudi *srednji vek* ni razvil *prava o državi*. V srednjem veku so se ravnali predvsem po *rimskem* ter po *običajnem pravu*, kakršno se je oblikovalo v posameznih pokrajinah. Zato ni čudno, da je šele pritisk *absolutizma* (gl. Anderson, 1992) izsilil na prehodu iz srednjega v novi vek *prve zapise* o nekaterih *osnovnih prvinah ustavnosti*, kakršne imamo deloma danes v moderni ustavi.

45 Nastanek buržoazije v zahodni Evropi sega v 16. stoletje. Tedaj so srednjeveški trgovci začeli vlagati trgovski dobiček (ustvarjen s t. i. *trgovino na dolge proge*, nastale po velikih geografskih odkritjih) v manufakture, prve oblike kapitalistične proizvodnje; s tem so odprli pot novemu družbenemu in ekonomskemu sistemu (kapitalizmu).

46 Glej Pitamic (1996): »Absolutna monarhija in absolutna republika« (v Lešnik, 2000, 37–39).

47 Glej Machiavelli (1966): »Vladar« (v Lešnik, 2000, 40–41).

25.

Rojstvo klasičnih človekovih pravic in svoboščin

V: *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 33 (2001), št. 4-6, str. 197–208 [Referat*].

* Simpozij »Globalizacija in človekove pravice«, ki sta ga organizirala znanstveno Društvo T. G. Masaryk in časopis *Anthropos* na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 14. in 15. decembra 2000.

Bistveno vprašanje vsakega političnega sistema je, ali imajo ljudje (državljeni/državljanke) v njem možnost, da vplivajo na formiranje politične oblasti ter na njene odločitve, ali take možnosti nimajo. Odtod izhaja spoznanje, ali je človek subjekt politične oblasti in političnih odnosov ali le njihov objekt. Da bi ugotovili naravo političnih odnosov, moramo upoštevati zgodovinske, idejne, pravne, sociološke, politične idr. vidike položaja človeka v družbi. Temeljni politični odnosi so bili in so v posameznih političnih sistemih brez dvoma različni. Vsem tem političnim odnosom pa je le skupno osrednje vprašanje, ali neki politični sistem priznava temeljne človekove pravice in svoboščine in ali je oblast omejena, in če je, kako je. To je, splošno gledano, vsebina slehernega ustavnega, demokratičnega političnega sistema, ne glede na to, da obstajajo določene razlike v idejnih izhodiščih. Seveda pa moramo pri tem upoštevati tudi dejanske politične odnose in ne samo idejno proklamiranih, ki jih določajo različni ustavni in politični dokumenti (ustave, politične deklaracije, programi ipd.).

V prispevku sledimo tako teoretičnim kot praktičnim naporom za uveljavitev tistih ključnih deklaracij in ustavnih dokumentov, ki so odločilno razširili prostor politične svobode in urejali varstvo osebnostnih in političnih pravic ter svoboščin od 13. do 19. stoletja; gre za uveljavitev klasičnih pravic oziroma pravic t. i. prve generacije.

I.

Boj za človekove pravice in svoboščine je star toliko kot politična oblast.¹ Seveda pa lahko o pravih začetkih moderne zasnove človekovih pravic in svoboščin govorimo šele v 17. in 18. stoletju, v dobi absolutizma, ko so se gradili elementi moderne države in ko se je tudi teoretično zastavljalo vprašanje o *naravi temeljnih pravic in svoboščin*. Boj za priznanje le-teh je vseboval zahtevo meščanskega razreda tako po omejitvi absolutne državne oblasti kot tudi zahtevo za njeno politično odgovornost in pravno urejenost;² skratka, šlo je za zahtevo po vladavini prava oziroma *pravni državi*.³

Prve klice (moderne) *ustavnosti* zaznavamo v Evropi že v visokem srednjem veku, v poskusih omejevanja absolutne oblasti fevdalnih vladarjev. O tem nam pričajo različne listine in dogovori, s katerimi so zlasti fevdalna gospoda, pa tudi nastajajoče meščanstvo, izsiljevali in največkrat tudi izsilili različne koncesije, s katerimi so vladarji priznavali določene pravice pripadnikom posameznih stanov. Te listine so imele naravo pogodbe in so se sklepale praviloma pisno. Najprej se je to zgodilo v Angliji. Prvi pomemben tovrstni dokument je bil izbojevan z *Magno Charta Libertatum*

1 Vprašanje o mestu človeka v družbi, o njegovi osebni in politični svobodi, o njegovem odločanju ali soodločanju in javnih zadevah, je najtesneje povezano s političnim režimom v vsakokratni družbi.

2 V pravnem pomenu so človekove pravice s pravnimi pravili urejena upravičenja posameznika v razmerju do državne oblasti. Poglavitna značilnost človekove pravice pa ni samo upravičenje, temveč tudi njeno pravno varstvo (gl. Jambrek idr. /ur./ 1988).

3 Človekove pravice niso le moralni problem, temveč tudi izrazito pozitivnopravni, kajti bistvo pravic je prav v tem, da jih mora vsakokratna oblast s svečanimi pravnimi akti priznati ter jim zagotoviti ustrezno pravno varstvo.

(1215).⁴ *Z Veliko listino o svoboščinah* (v Lešnik, 2000, 42–48)⁵ je bila prvič v zgodovini priznana osebna svoboda (sprva le za plemstvo) ter poroštvo zanjo. Pozneje so angleški kralji (v nenehnih bojih s parlamentom) večkrat poskušali te pravice kratiti, zato so jih morali ponovno potrjevati in celo razširjati tudi na druge kategorije prebivalstva; tak izrazit primer je *Petition of Rights* (1628).⁶

Materialni pojem ustavnosti je torej prvotno pomenil obliko, s katero so omejevali absolutno oblast fevdalnih vladarjev. Šele pozneje se je pod vplivom *naravno-pravne filozofije* razvilo razumevanje materialne ustavnosti, po katerem je temelj vsakega demokratičnega političnega sistema priznanje temeljnih *človekovih pravic*, predvsem *osebne svobode* (tako fizične kot duhovne) in *privatne lastnine*. Po tem razumevanju so temeljne človekove pravice starejše od države in morajo biti zavarovane celo pred njo samo, zato je treba oblast omejiti s pravnimi predpisi in hkrati zagotoviti odgovornost za njeno pravilno izvajanje.⁷

II.

Takšnim gledanjem je utirala pot vrsta znamenitih mislecev, nasprotnikov fevdalizma in absolutizma. Na tem mestu naj omenimo le nekatere. Že v obdobju poznega srednjega veka je *Marsilij Padovanski* (~1275–1342) razvil za tisti čas smelo in pomembno misel o *suverenosti ljudstva*. V sklepnem delu svojega obsežnega spisa *Defensor pacis* (»Branilec miru«, 1324) je zapisal: »Edini človeški zakonodajalec naj bo skupnost državljanov ali pa njih boljši del«. Z drugo besedo: zakon ni dan od »zgoraj«, ampak je plod izvoljenega ustavodajnega telesa. Nad ljudstvom, eksplicitno trdi Marsilij, ni nikogar (Škamperle, 1996: 484). Država je po Marsiliju skupnost svobodnih državljanov, kar ne bi bila, če bi izdajal zakone le en sam človek ali pa samo nekateri.⁸ Sredi 15. stoletja pa je angleški pravnik in teoretik *John Fortescue* (~1394–1479) v svojem delu *De laudibus legum Angliae*⁹ (»O pohvalah zakonov Anglije«, 1470) poudaril prednost porotnega sodstva, pravnega stanu in *omejene monarhije* v

4 *Veliko listino o svoboščinah* štejemo za izvir pojma materialne ustavnosti nasploh. Tako kot ustavnost ima tudi jamstvo človekovih pravic in svoboščin korenine v zgodovinskem razvoju Anglije.

5 Listina je najstarejši ustavni akt fevdalne Anglije in pomeni omejitve dotedanje absolutne vladarjeve oblasti v korist fevdalcev in z njimi povezanih mest ter svobodnih kmetov. Kralj *Ivan Brez dežele* je bil prisiljen, da je stanovom obljubil vrsto privilegijev, zlasti določanje davkov, odločanje o vojni in miru ter sodno varstvo osebne svobode in premoženjske nedotakljivosti na podlagi običajnega prava dežele. Predviden je bil tudi poseben odbor baronov, ki je imel pravico organizirati oborožen upor proti vladarju, če bi ta kršil določbe *Magne Charte*; potemtakem je bila listina sankcionirana.

6 Čeprav je kralj *Karel I.* odločno šel po poti k absolutistični monarhiji, je moral leta 1628 sprejeti *Petition of Rights*, ki mu jo je predložil parlament. *Peticija o pravicah* (po materiji, ki jo ureja, je podobna *Magni Charti Libertatum*), je od kralja zahtevala, da mora spoštovati temeljne pravice angleškega ljudstva. Avtorji peticije so hoteli doseči predvsem to, da ne bi bilo mogoče nikogar zapreti brez sodne odločitve in da kralj ne bi mogel pobirati davkov, če mu jih ne bi poprej potrdil parlament.

7 Teorija o naravnih pravicah izhaja iz stališča, da se človek rodi svoboden in s prirojenimi pravicami in svoboščinami, ki so obstajale pred državo, zato jih ta ne more dati in tudi ne odvzeti.

8 Marsilij Padovanski velja za enega prvih utemeljiteljev *civilne družbe*.

9 To je bila prva zgodovina konstitucionalnega (ustavnega) prava.

Angliji. Z definicijo, da »kralj dobi mandat za svojo oblast od ljudstva«, je Fortescue opredelil razliko med *absolutno* in *ustavno monarhijo*. Tako se je postopoma vse bolj uveljavljala misel, da naj vlada državi *objektivno pravo* (ustava in zakoni), in ne neka samovoljna oseba (Lively, 1997, 29). Podobno misel je izrekel nekoliko pozneje *Thomas Smith* (1513–1577) v delu *De Republica Anglorum* (napisano med letoma 1562 in 1565; prvič objavljeno 1583), kjer pravi, da »angleški parlament zastopa vse kraljestvo od glave do pete in ima v rokah oblast nad njim. Zakaj za vsakega Angleža velja, da je v njem zastopan bodisi po polnomočju ali po svojih predstavnikih ne glede na njihov visoki položaj, dostojanstvo in sposobnosti, začeniši z vladarjem (kraljem ali kraljico) vse do najnižje osebe v Angliji. In privolitev parlamenta velja za privolitev vsakega posameznika« (Lively, 1997, 32).

Približno v istem času je predstavil pomembne poglede na *ljudsko suverenost* nizozemski¹⁰ pravnik nemškega rodu *Johannes Althusius*¹¹ v svojem delu *Politica methodice digesta* (»Sistematično razložena politika«, 1603). Po njegovem prepričanju temelji *suverenost* na dveh osnovnih elementih: *pogodbi*¹² in *oblasti*. Drugi element izvira iz prvega: ljudstvo je s pogodbo preneslo po svojih posebnih pooblaščenjih, *eforih* (svet, zbor), suverenost na državnega poglavarja, in prav zato tudi nadzoruje poglavarja države pri izvrševanju oblasti po svojih pooblaščenjih. S tem ko se je Althusius postavil na stališče ljudske suverenosti in da je državo izvajal iz volje podložnikov, državljanov, je dobila tudi ideja o individualnih pravicah in svoboščinah človeka novo vsebino. Pravice človeka so s tem prenehale biti zgolj subjektivni pravnopravni zahtevki zoper državo in so postale *politične pravice*: pravicam človeka so se tako pridružile še *pravice državljana*.¹³ Meščanstvo se ne bori več le za bolj ali manj široko področje individualnega uveljavljanja znotraj fevdalne države, temveč hoče samo postati nosilec državne oblasti, samo hoče postati država (Goričar, 1959, 162–165). Drugi veliki Nizozemec humanist *Hugo Grotius* (1583–1645) pa je v svojem delu *De iure belli ac pacis* (»O pravu v vojni in miru«, 1625; 1949) razvil racionalistično teorijo o *naravnem pravu* ter s tem izvedel, na področju prava, ločitev med onostranstvom in tostranstvom, ki je tipična za humanizem in renesanso.¹⁴ Grotius

10 Ob koncu 16. in v začetku 17. stoletja so bojevali Nizozemci velik osvobodilni boj. To je bil boj za osvoboditev Nizozemske izpod španske nadoblasti, za njeno osamosvojitve, obenem pa je bil boj meščanstva proti fevdalnim stanovskim privilegijem.

11 J. Althusius (1557–1638) velja, po svojih naukih o državi in družbi, za enega predhodnikov ideje o *modernej demokraciji*.

12 Misel o *družbeni pogodbi* kot pogodbi o združevanju, ki jo sklepa ljudstvo med seboj in s katero prenaša oblast na vladarja, je razvil najprej Althusius, dosledno in do kraja pa jo je utemeljil šele Rousseau. Gl. tudi delo *Družbena pogodba: Kritična študija njenega razvoja* (Gough, 2001). Hkrati ne gre prezreti, da je bilo tedaj kar nekaj vidnih mislecev, ki so utemeljevali in zagovarjali absolutno oblast, tj. suverenost fevdalnega monarha. Npr. francoski pravnik Jean Bodin (*Les six livres de la République*, 1577), Niccolò Machiavelli (*Vladar*, 1523; 1966), angleški filozof Thomas Hobbes, znan po stališču, da je »človek človeku volk«. V spisu *Leviathan* (1654) je Hobbes zapisal, da je zaradi »naravnega stanja«, v katerem vlada egoizem, nujna družbena pogodba, ki daje državi (tj. monarhu) kot zaščitniku varnosti absolutno oblast nad vsemi državljanji.

13 Gl. delo *Iznajdevanje človekovih pravic* (Hunt, 2015). – Op. ur.

14 V zahodnoevropskem fevdalizmu je imela ideja o naravnem pravu, tako kot vsa ideologija tega razdobja sploh, povsem teološki pomen. Naravno pravo so izvajali od boga, ki da usmerja vsa razumna bitja k njihovega končnemu cilju.

poudarja, da je človek sposoben sam, brez božje pomoči, spoznavati to, kar je dobro in prav, pa tudi, da je zaradi svobodne volje sposoben uresničiti to, kar je spoznal za dobro in prav.

III.

Boj za človekove pravice se je postopoma razširil tudi na preostala področja človekovega življenja. V razdobju verskega razkola, ko so evropski kontinent pretresali krvavi boji med veroizpovedmi (reformacija, protireformacija), prepleteni z notranjepolitičnimi spopadi in z zunanjim vojskovanjem, je prišla do polnega izraza *verska nestrpnost* (»kdo je 'naš' in kdo ni«), ki je prizadela tako rekoč vse sloje prebivalstva. V Franciji pa je kralju *Henriku IV.*, potem ko je končal verske vojne (1562–1598), le uspelo objaviti ukaz v Nantesu (1598), s katerim je za nekaj desetletij zagotovil *versko toleranco* svoji deželi. T. i. *nantski edikt* (v Lešnik, 2000, 66–68) je določil verske in državljanske pravice hugenotov, jim zagotovil svobodo veroizpovedi in državno podporo za vzdrževanje njihovih enot in pastorjev. Ker je s tem dejansko ustvaril »državo v državi«, je bil pozneje nezdržljiv z absolutistično politiko *Ludvika XIV.*, ki je ponovno vpeljal politiko preganjanja protestantov in leta 1685 *edikt* preklcal.

Pomemben mejnik v boju za osebne svoboščine predstavlja *Habeas Corpus Act* (ibid., 69–74), ki ga je sprejel angleški parlament leta 1679. Z njim so bili postavljeni temeljni elementi modernega kazenskega prava, saj je to prvi pravni akt v zgodovini svetovne ustavnosti, ki celovito varuje človekove pravice, ko se človek znajde v kazenskem postopku. V njem je jasno izoblikovano načelo zakonitosti v kazenskem pravu, da ne more nihče odgovarjati za kaznivo dejanje, če ni bilo že prej tako določeno v zakonu. Še danes je sinonim za *nedotakljivost osebne svobode*.

Odločilen premik v procesu širitve političnih pravic v Angliji je bil storjen neposredno po revoluciji leta 1688, ko so postavili na prestol kralja Viljema III. Oranskega. Ta je bil na začetku svojega kraljevanja (1689) prisiljen sprejeti *Bill of Rights* (tj. »Zakon, ki razglašča pravice in svoboščine podanika ter ureja nasledstvo kronske«), ki so mu ga v podpis predložili člani parlamenta. Z *Listino pravic* je angleško meščanstvo pridobilo pravico do nedotakljivosti osebe in vrsto političnih pravic. Kralj odslej ni smel izdati ali odpraviti zakona ter ni smel nabirati in držati vojske brez dovoljenja parlamenta; postavljena je bila tudi zahteva, da morajo biti volitve v parlament svobodne, ravno tako pa mora biti svobodno delo v samem parlamentu. In končno, z *Bill of Rights* (ibid., 52–54) je kralj parlamentu priznal *zakonodajno oblast*, parlament pa kralju *izvršno oblast*, kar je pomenilo začetek prve *ustavne monarhije*.¹⁵

15 Tako je v Angliji na originalen in edinstven način nastal ustavno-pravni red, ki tam obstaja še danes. Njegova značilnost je ta, da ga tvori vrsta listin, deklaracij, aktov parlamenta, sodnih odločb, običajev itn., ki so nastali skozi angleško zgodovino in ki danes sestavljajo angleško ustavno pravo, in ne neka pisana ustava.

IV.

Nadaljnji korak je bil storjen v 18. stoletju, ko se je – pod vplivom *naravnopravne šole* – utrdilo spoznanje, da ni mogoče govoriti o *človekovih pravicah*, dokler oblast javno ne prizna svojih omejitev ter oblikuje sredstev, ki so na voljo posamezniku, kadar se sooča z oblastjo. Angleški mislec *John Locke* (1632–1704), najpomembnejši in najvplivnejši predstavnik takega gledanja, izhaja pri utemeljevanju človekovih pravic iz »naravnega stanja«, v katerem so vsi ljudje svobodni in enaki. V svojem znamenitem delu *Two Treatises of Government* (1690; 1997)¹⁶ Locke zapiše:

Naravno stanje je »stanje popolne svobode ljudi, da urejajo svoje ravnanje in razpolagajo s svojim premoženjem in svojo osebnostjo, kot se jim zdi primerno v mejah naravnega zakona, ne da bi morali pri tem vprašati za dovoljenje koga drugega ali biti odvisni od njegove volje«. To stanje je tudi »stanje enakosti, v katerem sta vsa oblast in jurisdikcija vzajemni, saj nima nihče več oblasti kot drugi /.../«. V naravnem stanju vodi človeka naravni zakon (»nespremenljivo in večno pravilo za ravnanje, kot ga določa razum sam«), ki določa, da zaradi enakosti in neodvisnosti »nihče ne sme škodovati tujemu življenju, zdravju, svobodi ali premoženju«.

Temeljne naravne pravice so torej *pravica do življenja*, *do svobode* in *pravica do lastnine*. Zlasti ob pojmovanju pravice do lastnine se jasno pokaže, kdo je Lockov »naravni« človek in nosilec najpomembnejših naravnih pravic. To je meščan, ki ga narava žene k nenehnemu prilaščanju in akumulaciji kapitala. *Naravno stanje* pa kljub temeljnim pravicam, ki ga napolnjujejo, ni popolno stanje, kajti izvrševanje pravic je zelo negotovo in podvrženo nenehnim napadom, poudarja Locke. Človek je zato pripravljen odreči se naravnemu stanju in preiti skupaj z drugimi v *državo*, ki bo jamčila življenje, svobodo in lastnino. Ta prehod se opravi prek *družbene pogodbe*, s katero se torej ljudje ne odrečejo svojim pravicam, ki so jih imeli v naravnem stanju, temveč le pristanejo na organiziran, pravno in institucionalno urejen način varstva teh pravic.

Locke se ne ustavi samo pri utemeljevanju človekovih pravic in njihovi neodtujljivosti po ustanovitvi države, temveč izdela tudi sam *sistem državne organizacije*, ki naj zagotovi smiselnost sklenitve družbene pogodbe, se pravi učinkovitejše varstvo človekovih pravic. Ta sistem se kaže v načelu ločitve *zakonodajne* in *izvršilne oblasti*, ki ga Locke podkrepi s poudarjanjem institucionaliziranja in razosebljanja politične oblasti ter z zahtevo po njenem podrejanju zakonu oziroma pravu (Lively, 1997, 73 in 92–96).

Tako nasprotovanje neomejeni oblasti je našlo živahen odmev med razsvetljeni¹⁷ na evropskem kontinentu, kjer je tačas še vladal najbolj mračen absolutizem.¹⁸

16 Gl. slov. prevod: Locke, 2010 (*Dve razpravi o oblasti*). – Op. ur.

17 Gl. delo *Razsvetljenje* (Robertson, 2016). – Op. ur.

18 Velja spomniti, da je bil zgodovinski razvoj Anglije (gl. Trevelyan, 1960) prepleten s političnimi boji in družbenimi gibanji za uveljavitev pravic, ki se nanašajo na družbo, državno ureditev in pravice človeka, torej na temeljna vprašanja, ki so klasična vsebina ustave, in to v času, ko je na evropskem kontinentu še vladal najbolj mračen

Tu je idejo o omejeni oblasti povzel *Charles Montesquieu* (1689–1755) in jo obrazložil v delu *Lesprit des lois* (»Duh zakonov«, 1748; 1989) ki je prepričljivo utemeljeval nevarnost zlorabe oblasti za *državljsko svobodo* ter terjal *omejeno in deljeno oblast*. Vzpostavil je logično zvezo med državljansko svobodo in načelom zakonitega izvrševanja oblasti. O tem Montesquieu (1989) zapiše:

Državljeni so lahko le takrat svobodni, če se ne bojijo drug drugega in če so vsi prepričani o svoji osebni varnosti. Takšnega prepričanja pa ni, če ima le ena oseba ali pa le en stan v svojih rokah vso državno oblast. Zato je nujen pogoj državljanske svobode v tem, da se državna oblast porazdeli med stanovne. Zakonodajna oblast naj pripada ljudstvu (tretjemu stanu) in plemstvu tako, da jo izvršujeta ta dva stanova v dveh domovih, ki se pri izvrševanju te oblasti omejujeta in nadzorujeta. Izvršilna oblast naj pripada vladarju, sodna oblast pa naj bo od obeh prejšnjih povsem neodvisna, zakaj če bi bilo sodstvo povezano z zakonodajo, bi bila oblast nad življenjem in svobodo državljanov samovoljna, ker bi bil sodnik obenem tudi zakonodajalec; če pa bi bila povezana z izvršilno oblastjo, bi sodnik utegnil imeti moč zatiralca.

Ob taki miselni dediščini je nastala tudi Rousseaujeva zamisel o *družbeni pogodbi*. *Jean Jacques Rousseau* (1712–1778) v svojem znamenitem delu *Le Contrat Social* (»Družbena pogodba«, 1762) izhaja iz dokazovanja, da obstajata naravno stanje in naravni človek. Pomanjkljivost te naravne in spontane skupnosti pa je po njegovem v tem, da v njej ni zagotovljeno varstvo človekovih pravic, da v njej vladata nered in arbitrarnost:

Zato je treba najti tako obliko združitve, da bo z vsemi skupnimi silami branila in varovala osebo in premoženje vsakega člana in v kateri se bo lahko vsakdo, združen z vsemi, vendarle podrejal le samemu sebi in ostal prav tako svoboden kot poprej. /.../ Nova družbena skupnost, nastala z družbeno pogodbo, je tudi moralno utemeljena skupnost, kajti državljansko stanje povzroči v človeku zelo pomembno spremembo, saj v njegovem ravnanju zamenja nagon s pravičnostjo in podeli njegovim dejanjem moralnost, ki je prej niso imela (Rousseau, 1960, 73 in 80).¹⁹

V.

Ideja prirojenih (naravnih) pravic človeka, ki sta jo razvila zlasti Locke (1994; 1997) in Rousseau (1960; 1993), je imela pomembno vlogo v nastanku *moderne pravne države* in *meščanske ustavnosti*, saj je bila ideološka podlaga vseh pomembnih *deklaracij o pravicah in svoboščinah*, sprejetih v obdobju meščanskih

absolutizem; potemtakem je razumljivo, da so angleške izkušnje – na področju organizacije države, pravic vladarja, parlamentarizma, pravic državljanov – ostale v mejah Anglije in posledično niso pljusknile na celinsko Evropo.

19 Gl. tudi novejšo slov. izdajo: *Družbena pogodba* (Rousseau, 2001 in 2017). – *Op. ur.*

revolucij. Prva med njimi, *Virginijska deklaracija o pravicah*²⁰ (v Lešnik, 2000, 76–77), je jasno izražala naravnopravno zasnovo človekovih pravic (vsi ljudje so po naravi enaki in imajo nekatere prirojene pravice) ter pojmovanje razmerja med oblastjo in državljani: načelo *ljudske suverenosti*,²¹ načelo *odgovornosti* vseh predstavnikov oblasti, načelo *volilnosti* nosilcev javnih funkcij. Vsebovala je tudi obsežen katalog temeljnih pravic in svoboščin, npr. pravico do življenja, svobode in lastnine, svobodo tiska, svobodo vesti. Njen obči pomen je predvsem v tem, da je bila to prva meščanska deklaracija o človekovih pravicah, ki je vplivala na vse poznejše, tako na ameriških tleh, kot tudi v Evropi.

Odločilnega pomena za razvoj ameriške ustavnosti pa je bilo bolj ali manj odkrito nasprotovanje britanski »tiraniji«²² oziroma boj za neodvisnost, ki postane odločilni poveljavni element med kolonijami. Nepripravljenost kolonij, da bi še naprej plačevale davke metropoli, ne da bi bile zastopane v britanskem parlamentu, je sprožila *ameriško protikolonialno vojno*;²³ šlo je za načelni/idejni spopad med *ameriško ljudsko suverenostjo* in *angleško parlamentarno suverenostjo*, ki je konec koncev moral pripeljati k državni ločitvi nasprotnic. Sledilo je sprejetje *Deklaracije o neodvisnosti* (ibid., 57–59), ki velja za ustanovni dokument Združenih držav Amerike.²⁴

Členi o konfederaciji – kot ustava ohlapne zveze suverenih ameriških držav – so se v gospodarski in družbeni zmedbi po koncu vojne (1783) izkazali za nezadostne; še več, grozila je nevarnost, da se bo razbila »trdna prijateljska skupnost«. Odtod pobuda (Alexandra Hamiltona) po okrepitvi osrednje oblasti. To se je dejansko zgodilo na federalnem ustavnem shodu (*Federal Convention*) v Philadelphiji (maj–september 1787), s predložitvijo osnutka popolnoma nove ustave (17. septembra),²⁵ ki je stopila

20 *Virginia Declaration of Rights* je sprejela ustavodajna skupščina angleške kolonije Virginije 12. junija 1776.

21 Ideja o *suverenosti ljudstva* se je rodila že v začetku propadanja fevdalne družbe, in sicer kot antiteza suverenosti absolutnega monarha. Pozneje se je pojavljala v vsem dolgem prehodnem obdobju od fevdalizma h kapitalizmu, dokler ji ni Rousseau dal klasične formulacije; za subjekt suverene oblasti je postavil ljudstvo, ki izraža svojo voljo v zakonih.

22 Razumljivo je, da je politika nalaganja novih davkov in carin, ki sta jo izvajala angleški parlament in vlada, kot tudi centralizirano odločanje Anglije v ameriških političnih odločitvah izzvala tako odpor kolonij kot tudi njihovo zahtevo po popolni neodvisnosti. Slednje je prišlo še posebno do izraza potem, ko si je metropola prizadevala, da bi kolonije pokrile velikanske finančne stroške prvega vojnega spopada svetovnih razsežnosti, sedemletne vojne (1756–1763).

23 Uspešna ameriška vojna za neodvisnost proti britanski vladavini (1775–1783) je vplivala na francosko revolucijo (1789) ter na poznejše revolucije v fevdalni Evropi in v južnoameriških kolonijah, ki so bile pod špansko in portugalsko kolonialno upravo.

24 Soglasna deklaracija trinajstih združenih držav Amerike (*Unanimous Declaration of the Thirteen United States of America*), ki jo je sestavil v glavnem Thomas Jefferson (1743–1826), so odobrile 4. julija 1776 na kontinentalnem kongresu v Philadelphiji vse posamične države. Z njo so razglasili ameriško odcepitev od Britanije. V prvem delu deklaracije so na kratko podane splošne filozofsko-politične misli o svobodi in enakosti, temelječe na teoriji o naravnih pravicah v nasprotju s fevdalnimi privilegiji. V drugem delu so naštet zlorabe in primeri, v katerih je angleški kralj nasilno ravnal s kolonisti. Na koncu deklaracije je sprejet sklep, da so združene kolonije odslej »svobodne in neodvisne države«. *Deklaracija o neodvisnosti* dejansko pomeni prenos razsvetljenskih idej in misli v politično prakso.

25 »Očetje ustanovitelji« (*Founding Fathers*), vzdevek petinpetdesetih delegatov ustavne konvencije, ki so pripravili ustavo ZDA, so imeli inspiracijo v liberalnih idejah 18. stoletja oziroma v spisih, kot so: *Komentarji o zakonih v Angliji* (William Blackstone), *Dve razpravi o oblasti* (John Locke), *Duh zakonov* (Charles Montesquieu), *Družbena*

v veljavo naslednje leto, potem ko jo je ratificiralo devet držav (od 13); preostale so to storile do leta 1790. V nasprotju s *staro konfederacijsko*, je *nova zvezna ustava* uzakonila moč zveze in njenih organov nad suverenostjo posameznih držav ter razglasila *načelo suverenosti ljudstva*, ki je nad suverenostjo države; ustava ločuje *zakonodajno, izvršno in sodno oblast* (načelo delitve oblasti). Ustavo ZDA štejejo za prvo pravo ustavo v sodobnem pomenu.²⁶ Osnovno besedilo ustave ZDA, sprejete l. 1787 (v Lešnik, 2000, 60–63), velja še danes; ustavo so pozneje dopolnjevali (prvič leta 1791 in zadnjič 1992) le z ustavnimi amandmaji (XXVII). Najpomembnejša ustavna dopolnila so: t. i. *deklaracija o človekovih pravicah* (»Bill of Rights«, 1791), *ukinitev suženjstva* (1865), *volilna pravica ne glede na barvo kože* (1870) ter *za ženske* (1920).

VI.

Najpomembnejši akt o človekovih pravicah tega obdobja na evropskih tleh pa je bila brez dvoma slovita *Deklaracija o pravicah človeka in državljana*²⁷ (ibid., 80–81), sprejeta neposredno po izbruhu velike meščanske revolucije. Na deklaracijo, ki je postala sestavni del prve francoske ustave (1791), se sklicujejo vse poznejše, tudi veljavna ustava iz leta 1958. Ta v uvodu slovesno razglašča svojo privrženost pravicam človeka in načelom ljudske suverenosti, kot so bila opredeljena v *Deklaraciji* (1789). Deklaracija je izrazit primer pravne uresničitve idej o človekovih pravicah, kot so se postopoma izoblikovale do konca 18. stoletja. Določbe *Deklaracije 1789* je deloma dopolnila, deloma spremenila *Deklaracija o pravicah človeka in državljana*, sprejeta 22. aprila 1793.

Deklaracija 1793 (ibid., 81–84), imenovana tudi *montagnarska*,²⁸ je bila rezultat revolucionarnega dogajanja v Franciji med letoma 1789 in 1793. V primerjavi s predhodno (1789) je na novo opredelila *varstvo osebnosti in suverenost ljudstva*, postavila *enakost pred svobodo* (»enakost, svoboda, varstvo, lastnina«) ter dodala določbe o družbeni pomoči, pravici do izobrazbe idr.; postala je sestavni del t. i. *montagnarske ustave*, ki so jo izglasovali 24. junija 1793.

Slabih šest desetletij pozneje, v revolucionarnem vrenju leta 1848, ko prebujajoči se narodi habsburške monarhije postavijo na dnevni red *narodnostno/nacionalno vprašanje* oziroma zahteve po narodni samoodločbi, smo tudi *Slovenci* dobili svoj prvi narodnopolitični program: *Kaj Slovenci terjamo?*²⁹ (v Prunk, 1987, 152–159). V

pogodba (Jean-Jacques Rousseau), ter seveda v ustavah posameznih ameriških držav. Med očeti ustanovitelji so imeli najvidnejšo vlogo George Washington, James Madison, Benjamin Franklin in Alexander Hamilton, aktivni udeleženci vojne za neodvisnost in izkušeni politiki.

26 S to ustavo, ki je bila zelo napredna že v času sprejema in je pozneje služila za vzor za podobne državne tvorbe, so bili postavljeni pravni temelji nove federacije Združenih držav Amerike.

27 *La déclaration des droits de l'homme et du citoyen* je sprejela francoska nacionalna skupščina 26. avgusta 1789.

28 Montagnar(d)ji [fr. montagne »gora«], radikalni jakobinci, privrženci Robespiera v francoski revoluciji; nosilci jakobinske revolucionarne diktature od junija 1793 do julija 1794. To ime so dobili zato, ker so v parlamentu sedeli v zadnjih, vrhnjih klopeh (»na gori«).

29 Narodnopolitični program, ki ga je napisal narodni buditelj *Matija Majar-Ziljski* (1809–1892), je bil objavljen kot priloga *Kmetijskih in rokodelskih novic* (10. maja 1848). Po ugotovitvah slovenske historične literature je ta program nastal pred 5. aprilom 1848, samostojno in nekako istočasno kot program Slovencev na Dunaju.

njem so bile postavljene naslednje zahteve: zedinjenje vseh slovenskih ozemelj, ne oziraje se na obstoječe zgodovinske meje, v eno avtonomno enoto (»Zedinjeno³⁰ Slovenijo«); znotraj te enote naj bi imel slovenski jezik enake pravice kot nemški v nemških deželah. »Zedinjena Slovenija« naj bi ostala v okviru Avstrije, medtem ko vključitev v Nemško zvezo zavrača. Značilnost tega programa je v njegovi utemeljenosti na etničnem, naravnem in ne na zgodovinskem pravu, ter v njegovi nacionalni pravičnosti (v okvir Zedinjene Slovenije ni nameraval vključiti nobenega ozemlja, ki ne bi bilo etnično slovensko). Prvine prvega slovenskega političnega programa so postale ideal, kateremu so se poskušali približati vsi poznejši slovenski politični programi.

VII.

Devetnajsto stoletje je bilo čas boja za uveljavljanje *ustav in parlamentov* proti vladarjevemu absolutizmu, za preobrazbo starih stanovskih državnih in deželnih zborov v moderna predstavniška telesa in za širjenje *volilne pravice*.³¹ Poglejmo so nekaj primerov.

Na začetku francoske revolucije (1789) so poslance tretjega stanu, ki so se potem proglasili za nacionalno skupščino, izvolili posredno nad 25 let stari moški davkoplačevalci. Med poslanci ni bilo niti enega kmeta ali rokodelca. Šele tri leta pozneje, ko se je začela vojna s protirevolucionarno Evropo in so se jakobinci povezali z revnimi sloji ljudstva, je bila na Robespierrov predlog (1789, 77–90 /Govor o ustavi, 17. maj 1793/) sprejeta *splošna volilna pravica* – seveda samo za moške. Po močno omejeni volilni pravici v času obnovljenega kraljestva (1815–1848) je v Franciji z revolucijo leta 1848 znova zmagala splošna volilna pravica. V ZDA so imeli ob času upora zoper angleško oblast volilno pravico v večini držav le ljudje z določenim premoženjem, toda do srede 19. stoletja so jo skoraj povsod dobili vsi moški belci. O uzakonjeni volilni pravici žensk in nebelcev takrat še ni bilo sledu.

V tem času je v Evropi prevladovala omejena volilna pravica, vezana na določeno premoženje, na plačevanje določene višine davka ali na hišno in zemljiško posest. V marsikateri državi je bil *cen*z (zahtevani znesek davka) različen od pokrajine do pokrajine, od mesta do mesta. Tako so imeli leta 1861 na Dunaju, v Pragi in v Brnu volilno pravico samo tisti, ki so plačali nad 20 goldinarjev davka, v Gradcu je bilo dovolj 15 goldinarjev, v Ljubljani samo 10. Razen davkoplačevalcev so v mnogih državah volilno pravico brez pogojev dobili duhovniki, uradniki, profesorji, učitelji, advokati, zdravniki idr. Nekatere države so kot pogoj postavljale znanje branja in pisanja ali

30 Po glagolu *zediniti se* je nastal pojem Zedinjene Slovenije, ki se je uporabljal že leta 1848, utrdil v dobi taborov in prešel v osnovno slovensko politično terminologijo.

31 Volilna pravica je osrednja politična pravica in hkrati temeljna pravica predstavniške demokracije. Obsega pravico voliti (aktivna volilna pravica) in pravico biti izvoljen (pasivna volilna pravica). Po Ustavi Republike Slovenije (1991, 43. člen) je volilna pravica splošna in enaka. Splošna volilna pravica, kot jo pojmujejo danes, je pravica vsakega državljanca/vsake državljanke, ki je dopolnil/dopolnila 18 let, da voli in da je izvoljen/izvoljena, ne glede na narodnostno, rasno, ekonomsko in drugo pripadnost. Enaka volilna pravica pa pomeni, da ima glas vsake volivke/vsakega volivca enako vrednost, da ima pri volitvah v isto predstavniško telo vsak volivec/vsaka volivka samo en glas in da njegov/njen glas nima prednosti pred drugimi volivci/volivkami.

dokončano osnovno šolo. Liberalne stranke so bile sicer navdušene za ustavni način vladanja, ni pa jim bilo do tega, da bi glasovali ljudje brez premoženja. Tako je imel v *Belgiji* ob izrazito liberalni ustavi volilno pravico le en odstotek prebivalstva. V revolucionarnem letu 1848 so zvišali ta delež na dva odstotka, splošna volilna pravica pa je bila uveljavljena šele leta 1893, toda njen vpliv so hoteli zmanjšati na ta način, da so dali nekaterim posestnikom in premožnim ljudem še dodaten glas, univerzitetnim izobražencem pa celo dva. Ta sistem se je obdržal vse do leta 1919. V *Italiji* sta imela volilno pravico do leta 1882 dva odstotka prebivalstva, zatem pa sedem do devet odstotkov. Giolittijeva³² reforma 1912 je dala volilno pravico vsem 30-letnim moškim in vsem 21-letnim, ki so že bili pri vojakih (23 odstotkov prebivalstva). Splošna moška volilna pravica nad 21 leti je bila uvedena leta 1918.

V *Avstriji* in s tem v slovenskih deželah je zajela volilna pravica leta 1861 štiri do osem odstotkov prebivalstva, splošna moška volilna pravica je bila uvedena leta 1896, v celoti pa za državni zbor 1907.

Anglija je stopila v 19. stoletje z zastarelim volilnim sistemom. Volilno pravico sta imela dva odstotka prebivalstva, posebej pa je motilo, da so imeli mnogi propadli trgi še vedno zastopnike v parlamentu, mesta, ki so se razvila po industrijski revoluciji, pa so bila brez njih. Volilna reforma leta 1832 je pravilneje porazdelila poslanska mesta, naslednje (1867, 1884, 1918) pa so širile volilno pravico.

Liberalne stranke so zelo rade favorizirale mesta pred podeželjem zaradi strahu pred konservativnim glasovanjem kmetov, pa tudi zaradi tradicionalno večjega zastopstva mest v večini starih stanovskih deželnih in državnih zborov. Po *norveški ustavi* iz leta 1814 je bilo razmerje med številom poslancev mest in podeželja določeno na *ena proti dva*, čeprav je živelo v mestih tedaj le okrog 10 odstotkov prebivalstva. Ta določba je bila ukinjena šele leta 1953.

Volilna pravica se je širila in prehajala v splošno pod pritiskom demokratičnih strank in delavskega gibanja, včasih tudi zaradi bistroumnosti konservativnih vlad. Splošno zmago volilne pravice za moške je prinesla prva svetovna vojna. Pri tem je bila in je tudi zdaj starostna meja po državah precej različna: v Avstriji je bila pred prvo svetovno vojno 24 let (zdaj 19), v Angliji je bila do leta 1970 enaindvajset let (zdaj 18). Tudi drugi pogoji ožijo ali širijo volilno pravico; takšen je npr. pogoj, da mora volilni upravičenec že določen čas pred volitvami živeti v istem kraju.

VIII.

Nesporno se je pričel z meščanskimi revolucijami, še posebno z ameriško in francosko pred dobrimi dvesto leti, radikalno širiti politični prostor, ki so ga Heleni razumeli predvsem kot prostor javnega delovanja, v katerem izkazujejo (op. svobodni moški) medsebojno enakost. Toda niti ameriška niti francoska revolucionarna zakonodaja nista uresničili pravne enakosti obeh spolov. Feministka Olympe de Gouges, borka za popolno politično enakopravnost žensk, je v polemičnem spisu *Deklaracija*

32 Giovanni Giolitti (1841–1928), italijanski politik in večkratni predsednik italijanske vlade; kot zagovornik parlamentarizma je nastopil proti likvidaciji demokracije v času fašizma.

o pravicah ženske in državljanke, 1791 (Gouges, 1997, 67–69) že v naslovu izrazila svoje odločno nestrinjanje z znamenitim dokumentom francoske revolucije, *Deklaracija o pravicah človeka in državljana* (1789), ki je izključil polovico človeštva; izrecno je poudarila, da se »ženska rodi svobodna in moškemu ostane enaka po pravicah«.

Da ni bilo nikakršnega posluha za pobude Olympe de Gouges v takratni oblastni garnituri Francije, zgovorno potrjuje podatek, da je bila leta 1793 giljotinirana. Podobne iniciative za enakost so se v istem času pojavljale tudi v Angliji, kjer je bil še posebej odmeven spis Mary Wollstonecraft *Zagovor pravic ženske*, 1792 (1993). Nekaj desetletij pozneje se je iz teh pobud in zahtev porodilo množično gibanje za *žensko volilno pravico*, poznano kot gibanje *sufražetek* (suffrage - volilna pravica); svoj višek je doseglo v prvih dveh desetletjih 20. stoletja. Ena najbolj znanih sufražetek *Emmeline Pankhurst* je leta 1903 ustanovila *socialno-politično zvezo žensk*; zveza je s svojo politično aktivnostjo odločilno pripomogla k *uzakonitvi ženske volilne pravice v Veliki Britaniji* (1918).

Tudi na drugi strani Atlantika je ameriška revolucija spodbudila zahteve po enakopravni vključitvi žensk v politično življenje. V času nastajanja *Deklaracije neodvisnosti ZDA* (1776) je Abigail Adams pisala svojemu možu Johnu (poznejšemu podpredsedniku in predsedniku ZDA), »naj se spomni dam v novem pravnem zakonu«; Adams ji je odgovoril: »Moški se bodo borili proti tiraniji nad ženskami«. V času revolucionarnega zanosa (ljudje so se glasno, v demokratičnem duhu, sklicevali na *Deklaracijo neodvisnosti*, češ da je razglasila naravno enakost vseh ljudi, obenem pa zatrjevali, da bi morali potentakem logično tudi vsi enako uživati volilno pravico ter pravico do javnih služb), so ženske v posameznih državah imele pravico do glasovanja. Toda potem ko je ameriška ustavodajna skupščina prepustila ureditev tega občutljivega področja posameznim državam, so ženske postopoma izgubile pravico do glasovanja v vseh državah, nazadnje v New Jerseyju (1807); uveljavilo se je namreč splošno pravilo, da lahko samo premožni volijo, obenem pa so bile poročenim ženskam odvzete vse lastninske pravice.

V času, ko je v Evropi izbruhnil nov revolucionarni val (1848), je prišlo v ZDA do velikega shoda za žensko volilno pravico 19. in 20. julija 1848 v Seneca Fallsu (v državi New York). Tedaj so na predlog Elizabeth Cady Stanton sprejeli znamenito »Deklaracijo občutij« (Cady Stanton, 1998, 9–12). Shod v Seneca Fallsu je pomenil začetek organiziranega in usmerjenega ženskega gibanja v ZDA, ki si je zadalo za svoj smoter odpravo diskriminacije žensk pred zakoni in v vsakdanjem življenju. S sprejetjem XIX. amandmaja k ustavi ZDA (1920) je uresničilo svoj prvi, temeljni cilj: »Volilne pravice državljanov Združenih držav ne morejo niti Združene države niti katera koli izmed posameznih držav omejevati glede na spol. Kongres je pooblaščen, da uveljavi ta člen s primerno zakonodajo« (Beard, 1959, 563).

Tudi ženska gibanja drugod po svetu so beležila uspeh. Splošna in enaka volilna pravica je bila uzakonjena najprej v Novi Zelandiji (1893) in Finski (1906), v večini držav pa šele po prvi svetovni vojni (v Avstriji, Nemčiji, Veliki Britaniji), le v novonastalem Kraljestvu Srbov, Hrvatov in Slovencev je ni bilo nikjer. Ženskam v Jugoslaviji (in s tem tudi v Sloveniji) je bila priznana volilna pravica šele s t. i. *fočanskimi predpisi*, ki jih je sprejel in izdal Vrhovni štab narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije v Foči,

februarja 1942 (sestavil jih je Moša Pijade): »Narodnoosvobodilne odbore /NOO/ kot organe začasne ljudske oblasti na osvobojenem ozemlju svobodno in neposredno voli ljudstvo samo. /.../ Volijo moški in ženske /.../. Tudi ženske so lahko izvoljene za člane NOO« (Lešnik, 1999, 106).

IX.

Vse te zgoraj omenjene deklaracije so urejale predvsem varstvo osebnostnih in političnih pravic ter svoboščin (uveljavile so t. i. *klasične pravice*); v poznejšem obdobju, z vstopom socialnodemokratskih strank na politično prizorišče, pa so se obogatile z mnogimi socialnimi in ekonomskimi pravicami (pravice in svoboščine t. i. *druge generacije*). Mejniki v tem razvoju predstavlja ustava novoustanovljene nemške države (weimarske republike, 1919–1933), ki jo je sprejela ustavodajna skupščina v mestu Weimar, 11. avgusta 1919. Nemčija je z *weimarsko ustavo* (v Lešnik, 2000, 95–101) dobila eno najbolj naprednih ustav na svetu. Vsebovala je izjemno obsežno poglavje o človekovih pravicah; njena novost je bila, da je kot prva ustava vsebovala vrsto socialno-ekonomskih in kulturno-prosvetnih pravic, ter bila na tem področju zgled ostalim državam. Če je bilo za liberalno državo značilno načelno nevmešavanje države v ekonomsko in socialno življenje, je pričela meščanska država – v nasprotju s takšno ideologijo – po prvi svetovni vojni posegati prav na ta področja.³³

Weimarska ustava je z novo sprejetimi pravicami pomembno vplivala na ustave, ki so jih v tem času sprejemale novonastale evropske države: Češkoslovaška (1920), Avstrija (1920), Poljska (1921), Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev (1921) (*ibid.*, 101–107), pa tudi na ustavne revizije belgijske, nizozemske, danske, norveške in švedske ustave.

V tem kontekstu velja omeniti, da se v zdajšnjem obdobju srečujemo z ustavnim urejanjem pravic in svoboščin t. i. *tretje generacije*, ki izhajajo iz potrebe po zaščiti človekovega okolja, marginaliziranih skupin, živali, ogroženih rastlinskih vrst itn. To skupino dopolnjujejo tudi različne oblike varstva informacijske zasebnosti kot posledice uvedbe novih tehnološko razvitih informacijskih sistemov.

33 T. i. model *socialne politike* je svojstven sodobni državi *blaginje*. Začetke le-tega zasledimo že v ukrepih Otta von Bismarcka v Nemčiji; tam so že leta 1883 sprejeli zakon o *obveznem zavarovanju* za primer bolezni ter v naslednjih letih še za primer invalidnosti in nesreče pri delu. *Weimarska ustava* je bila izrazit primer ustave intervencijske države na začetku 20. stoletja.

26.

Volitve in volilni sistemi

V: *Od despotizma k demokraciji. Razvoj ustavnosti in parlamentarizma*. Ljubljana: Modrijan, 2000, str. 123–129.

Načelo vse suverenosti izvira predvsem iz ljudstva. Nobeno telo, noben posameznik ne more izvrševati oblasti, ki ne izhaja neposredno iz ljudstva.

Deklaracija o pravicah človeka in državljana, 1789 (3. člen)

Načelo ljudske suverenosti, posredna in neposredna demokracija

Sodobne demokracije temeljijo na načelu *ljudske suverenosti*, po katerem je nosilec suverene oblasti lahko samo ljudstvo. Z načelom ljudske suverenosti se izraža zamisel o tem, da vsa oblast v državi izhaja iz ljudstva in pripada ljudstvu ter da nosilci oblasti delujejo kot predstavniki ljudstva. Iz načela ljudske suverenosti izhaja načelo *demokratske države*. Demokratična je tista družbena ureditev, v kateri vsa oblast izhaja iz ljudstva in se izvaja v njegovem interesu. V demokraciji lahko vladajo le tisti, ki jih je izvolilo ljudstvo in so njemu tudi odgovorni. Potemtakem je ljudska suverenost dejansko istovetna z demokracijo.

Znotraj načela demokratične države razlikujemo dva temeljna načina izvrševanja ljudske suverenosti: posredno in neposredno. Ljudstvo torej lahko izvršuje oblast tako, da samo neposredno izvršuje vse ali nekatere njene funkcije (*neposredna demokracija*) ali da voli svoje predstavnike, po katerih bo neposredno izvrševalo oblast (*posredna demokracija* oziroma *politično predstavništvo*).

Neposredna demokracija se pojavlja v dveh temeljnih oblikah: prva zajema predlaganje, obravnavanje posameznih vprašanj in odločanje o njih na skupščinah oziroma zborih državljanov (zlasti v enotah lokalne samouprave), druga pa predlaganje določenih aktov (*ljudska iniciativa*) in odločanje o njih (*referendum*). Čeprav bi bilo z vidika dosledno razumljene demokracije in načela ljudske suverenosti najskladnejše, da bi ljudstvo samo izvrševalo vse funkcije oblasti, se neposredna demokracija nikjer ni uveljavila v popolnosti (v veliki meri jo prakticirajo v Švici); neposredno odločanje je namreč povezano z velikimi organizacijskimi težavami in stroški. Zato prevladuje v svetu posredna demokracija, torej demokracija, pri kateri sprejemajo temeljne odločitve osebe, ki jih ljudstvo izvoli v ta namen. To so predstavniki ljudstva, ki skupaj tvorijo predstavniško telo. Predstavniško telo torej sprejema odločitve v imenu ljudstva, ki ga njegove odločitve vežejo. Tako demokracijo imenujemo zato *predstavniška demokracija*, v nasprotju z neposredno demokracijo, pri kateri sprejema odločitve neposredno ljudstvo. Razmerje med ljudstvom in njegovimi izvoljenimi predstavniki imenujemo *politično predstavništvo*; to temelji na *mandatu* (pooblastilu), ki ga ljudstvo z izvolitvijo podeli svojim predstavnikom v predstavniškem telesu.

Volitve so v sodobnem pojmovanju demokracije eden najpomembnejših izrazov ljudske suverenosti in nujni pogoj za demokratično oblikovanje najpomembnejših državnih organov, zlasti predstavniškega telesa. Ker ta organ praviloma opravlja *zakonodajno funkcijo* kot svojo najpomembnejšo funkcijo, ga imenujemo tudi zakonodajno telo (parlament¹). Parlament se kot predstavniško telo v sodobnih ustav-

1 V posameznih državah ima parlament tudi svoje posebno ime, npr. državni zbor, kongres, sabor, sejm, sobranje, cortes, дума itn.

nih ureditvah oblikuje z neposrednimi volitvami na podlagi *splošne in enake volilne pravice*, kajti samo na taki podlagi lahko deluje kot predstavnik vseh državljanek in državljanov. In prav zato so *demokratske volitve* tudi nujni pogoj za vzpostavitev in ohranitev sodobne *pravne države*. Volitve omogočajo volivcem, da neposredno vplivajo na *sestavo parlamenta*, s tem pa tudi posredno vplivajo na odločitve, ki jih ta sprejema. Z volitvami volivci podelijo članom parlamenta *mandat*,² pooblastilo za to, da odločajo v njihovem imenu o najpomembnejših družbenih vprašanjih. Volitve so pravzaprav tiste, ki dajejo predstavnikiškemu telesu legitimnost, da izvaja oblast; še več, dajejo vladajočim temelj oziroma naslov za izvajanje oblasti.

Volilni sistemi

Volilni sistem je eden najpomembnejših sestavnih delov splošnega političnega sistema vsake države, ker izraža in potrjuje temeljne politične odnose in oblike določene družbe. Seveda pa tudi sam volilni sistem vpliva na delovanje političnega sistema. Na eni strani je pomemben za politični položaj in vlogo človeka kot državljana, na drugi strani pa za organizacijo oblasti in delovanja političnih organov in institucij. Zato volilna pravica ni samo pravica državljana, temveč tudi sredstvo, s katerim državljanji oblikujejo politični temelj sistema oblasti.

Volilni sistem razumemo v širšem in ožjem pomenu. V *širšem* obsega predpise o volilni pravici, organizaciji volitev, postopku in tehniki volitev, o razdelitvi mandatov itn., v *ožjem* pomenu pa ga pojmuje kot sistem razdelitve mandatov. Ker je v sodobnih volilnih sistemih razdelitev mandatov (tj. *volilna formula*) osrednje vprašanje, je volilni sistem v ožjem pomenu vsekakor ključnega pomena za sestavo in način delovanja parlamenta in za politično življenje v državi nasploh. V dosedanjem razvoju volilnih sistemov v svetu sta se razvila in uveljavila zlasti dva temeljna sistema razdelitve mandatov: *večinski* (sistem *relativne* in sistem *absolutne večine*) in *proporcionalni*.

Spočetka se pri volitvah v predstavnisko telo sploh ni zastavljalo vprašanje *večinske* ali *sorazmerne* zastopanosti političnih interesov oziroma političnih strank v parlamentu, temveč se je o kandidatih odločalo na *volitvah po večinskem načelu*. Tak sistem je bil uveljavljen v *angleški* tradiciji že vse od nastanka parlamenta v 13. stoletju in je obveljal tudi v 19. stoletju ob uvedbi splošne volilne pravice. Razširil pa se je tudi v druge države, ki so bile pod vplivom anglosaške tradicije (ZDA). Ta volilni sistem je usklajen tudi s tradicijo in temeljnimi izhodišči anglosaškega pojmovanja demokracije kot večinske demokracije. V tem sistemu, sistemu *relativne večine* (*enokrožni večinski sistem*), je med vsemi kandidati, ki kandidirajo v volilni enoti, izvoljen tisti kandidat oziroma so izvoljeni tisti kandidati, ki je dobil oziroma so dobili največjo

2 Poznano *imperativni* (vezani) in *reprezentativni* mandat. Prvi pomeni, da je izvoljeni predstavnik v parlamentu samo pooblaščen zastopnik volilnega telesa, zato se mora v celoti ravnati po njegovih navodilih. Za svoje delo je odgovoren volivcem, ki imajo pravico nadzirati njegovo delo, pa tudi pravico odpoklica, če z njim niso zadovoljni. Reprezentativni mandat pa pomeni, da izvoljeni člani parlamenta ne predstavljajo posameznih volivcev, ki so jih izvolili, niti volilne enote, v kateri so bili izvoljeni, temveč ljudstvo kot celoto. Poslanci v slovenskem Državnem zboru imajo po ustavi (82. člen) reprezentativni mandat.

podporo volivcev v volilni enoti. Ker se je v praksi dogajalo, da je bil izvoljen kandidat, ki je dobil zelo majhen delež glasov (moral je biti le večji od deleža njegovega protikandidata), so v posameznih državah (npr. v Franciji, Nemčiji, Italiji, Avstriji³) poskušali odpraviti to pomanjkljivost s sistemom *absolutne večine* (*dvokrožni večinski sistem*), po katerem je kandidat izvoljen samo, če uživa podporo večine volivcev v volilni enoti.

V nasprotju z večinskim sistemom izhaja *proporcionalni* (sorazmerni) sistem iz načela, da morajo dodeljeni predstavniki mandati ustrezati dobljenim glasovom na volitvah, kar naj bi zagotavljalo tudi, da so različni politični interesi oziroma stranke, ki jih predstavljajo, ustrezno zastopani v parlamentu.⁴ Proporcionalni sistem, ki je v primerjavi z večinskim bolj naklonjen manjšim političnim strankam (nizek *volilni prag*), je zelo razširjen po svetu, še posebej v državah celinske Evrope.

Vloga političnih strank

S pojmom *politična stranka* se razume tista politična organizacija, ki vključuje ljudi z istim prepričanjem in ki se bori za osvojitve ali ohranitev državne oblasti, da bi uresničila svoje politične cilje. Do državne oblasti pridejo stranke praviloma na demokratičen, legalen način. V zgodovini imamo seveda več primerov (npr. v revolucijah), ko so stranke prišle na oblast tudi nasilno, nelegalno.

Politične stranke so tiste organizacije, ki delujejo kot posrednik med družbo in državo. Ker lahko izredno močno vplivajo na državni mehanizem, družbi omogočajo vpliv na državno odločanje. S tem omogočajo državljanom, da demokratično soodločajo o svojih interesih. Za politične stranke je značilen *boj za oblast* in prav zato so se nemalokrat razvile v svoje nasprotje – od instrumenta za vzdrževanje so postale instrument za omejevanje demokracije v korist svojih ozkih manjšinskih interesov.

Poglavitne funkcije politične stranke so zlasti oblikovanje političnih mnenj, stališč in zahtev, s čimer pridejo do veljave različni politični in drugi skupinski interesi, politizacija družbe in politična vzgoja ljudi, nadalje vloga pri volitvah – vplivanje na volilno telo (volilna agitacija, volilna kampanja, volilni programi) ter postavljanje kandidatov – in končno, neposreden vpliv na delo predstavnških organov, saj vse delo parlamenta poteka v znamenju parlamentarnega boja dveh ali več strank (*boj med pozicijo in opozicijo*). Državna oblast je pravzaprav sredstvo za uresničevanje političnega programa politične stranke, ki odseva določen politični interes, bodisi razredne, nacionalne, stanovske ali druge narave – ali pa gre za različne kombinacije naštetih elementov.

Politične stranke so se najprej pojavile v Angliji (*toriji* in *vigi* že v času revolucije v 17. stoletju), konec 18. stoletja pa tudi v Franciji (*žirondinci* in *jakobinci*) in ZDA (*federalisti* in *antifederalisti*). To še niso bile politične stranke v današnjem pomenu, temveč bolj skupine somišljenikov, ki so se borile za vpliv na oblast, zlasti tako,

3 Glej Melik (1965): »Volitve na Slovenskem, 1861–1918« (v Lešnik, 2000, 125–126).

4 T. i. d'Hondtov sistem ali pravilo največjega povprečja, ki se uporablja zlasti v celinski Evropi (in tudi v Sloveniji), zagotavlja bolj sorazmerno delitev mandatov. O volitvah in volilnih sistemih gl.: Grad, 1996; Gaber (ur.), 1996.

da so skušale vplivati na javno mnenje. Prave politične stranke so se pojavile v drugi polovici 19. stoletja, ko sta se začela uveljavljati demokracija, večinsko odločanje v parlamentu in ko se je razširila volilna pravica. Sprva sta bili le dve nasprotni politični stranki: konservativci in liberalci v Angliji, republikanci in demokrati v ZDA, monarhisti in republikanci v Franciji itn. Konec 19. in v začetku 20. stoletja so se pojavile delavske stranke, te so se po oktobrski revoluciji začele deliti na socialistične in socialnodemokratske na eni in na komunistične stranke na drugi strani, pa tudi meščanske stranke so se začele deliti na bolj levo in bolj desno usmerjene.

Razlog za nastanek sodobnih političnih strank so volitve, zlasti ker se je razširila volilna pravica. Kajti stranka je z oblikovanjem politične volje ter s svojo vlogo pri kandidiranju in pri odločanju v parlamentu (parlamentarne skupine) postala nujen posrednik med *volivci* in *parlamentom*. Glede na to, da se v današnjem času večina političnih strank v svojih političnih programih zavzema za delovanje *pravne* in *socijalne* države, si pogledajmo ti dve kategoriji.

Pojem pravne in socialne države

Pravna država pomeni zlasti to, da je delovanje državnih organov vezano na pravne predpise (odtod *vladavina prava*), kot nasprotje njihovi samovolji in arbitrarnosti. Ustava in drugi pravni akti morajo zagotavljati človekove pravice in svoboščine ter njihovo pravno varstvo pred nedopustnostnimi posegi države. Pojem pravne države je tesno povezan z demokracijo kot obliko političnega sistema, v širšem pomenu pa tudi z nekaterimi drugimi ustavnimi načeli (npr. z delitvijo oblasti, neodvisnostjo sodstva, enakostjo pred zakonom, pravno varnostjo, politično odgovornostjo, nadzorom nad delovanjem državnih organov ipd.). Načelo pravne države izraža pravno kakovost države, zato jo je treba zagotavljati ne samo v formalnih, temveč zlasti v vsebinskih vidikih (npr. vidik načela pravičnosti).

Socialna država naj bi posameznikom, družinam in nekaterim skupinam zagotavljala določeno stopnjo materialne in socialne varnosti; zagotavljala naj bi zlasti socialni mir.⁵ Načelo socialne države je v slovenski ustavi (1991) konkretizirano v nekaterih temeljnih socialnih in ekonomskih pravicah. Mednje v ožjem pomenu spadajo pravice do zdravstvenega, pokojninskega, invalidskega in drugega socialnega zavarovanja (50. člen), družinske (53. člen) in otrokove pravice (56. člen), pravico do izobraževanja in šolanja (57. člen) ter do primerne stanovanjske (78. člen), socialna funkcija lastnine (67. člen) ipd., v širšem pomenu pa tudi pravice, ki izhajajo iz dela (66. člen) ali so povezane z njim.

5 O razvoju evropskih modelov državne blaginje gl.: Novak, 1997.

27.

Sociologija prof. dr. Antona Žuna (1917–1978):
sociologija prava, politična sociologija.
Prispevek za zgodovino sociološke misli na Slovenskem

V: *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved* 46 (2014), št. 3-4, str. 261–275 [Vabljeno predavanje*].

* »Dnevi slovenskih socioloških klasikov« na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 8. maja 2014.

Uvodno pojasnilo: Na pobudo kolegice prof. Ksenije Vidmar Horvat so študentke 3. letnika sociologije kulture (v okviru predmeta *Osnove upravljanja v kulturi*) organizirale v dneh od 5. do 9. maja 2014 (II.) Dneve slovenskih socioloških klasikov – posvečene spominu na našega nekdanjega profesorja Antona Žuna (1917–1978), ki je – kot so zapisale v vabilu – »s svojim študijskim in raziskovalnim delom pustil svoj pečat v slovenski sociologiji in aktivno sodeloval pri konstituiranju našega/sociološkega oddelka znotraj Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Poleg tega bi želeli širšo javnost seznaniti z glavnimi raziskovalnimi in intelektualnimi preokupacijami prof. dr. Antona Žuna na področju sociologije, saj je ne nazadnje eden izmed osrednjih akterjev vzpostavljanja sociologije kot študijske discipline v slovenski univerzitetni prostor, predvsem pa je pomemben njegov izviren prispevek pri povezovanju sociologije in prava, s katerim je postal eden od utemeljiteljev sociologije prava na Slovenskem«. Organizatorke so me povabile, da na prireditvi spregovorim – kot nekdanji profesorjev študent in urednik njegovih Izbranih spisov (Žun, 2014) – o raziskovalni in intelektualni preokupaciji prof. dr. Antona Žuna na področju sociologije.

I.

Prof. Anton Žun (Lovran, 19. 2. 1917 – Kranj, 8. 1. 1978), pravnik in sociolog, pripada – skupaj s prof. Borisom Zihrlom, prof. Ludvikom Čarnijem in prof. Marjanom Britovškom – prvi generaciji učiteljev, »očetov« novoustanovljenega Oddelka za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (1960), ki so s svojim intelektualnim delom gradili oddelčno distinktivno podobo v tedanjem slovenskem, jugoslovanskem in širšem evropskem prostoru. Mojo pobudo za izdajo *Izbranih spisov* tvorcev sociološkega oddelka (vsi štirje so bili tudi moji študijski profesorji) je prva podprla (2010) predstojnica prof. Ksenija Vidmar Horvat ob 50-letnici Oddelka in o tem v uredniški besedi k oddelčnemu jubilejnemu zborniku zapisala: »Ponatis spisov /.../ je spominski dialog, v katerem inventura postane pogoj za novo zgodovino, ki šele prihaja /.../; je torej programska in ne pietetna odločitev« (2010, 7, 10). Kot prvi (od načrtovanih štirih) so izšli *Izbrani spisi Ludvika Čarnija z naslovom Obča in historična sociologija – Izvori sociološke misli na Slovenskem* (2012, ur. Lešnik). S pričujočo (drugo) knjigo so zdaj pred nami *Izbrani spisi Antona Žuna*, z glavnim naslovom *Sociologija prava – Sociologija – Politična sociologija* (2014, ur. Lešnik), saj ta – kot nekakšna rdeča nit – opredeljuje in povezuje Žunov raziskovalni, znanstveni in študijski opus na področju sociologije.

Kot je razbrati iz Žunove biografije (Lešnik, 2010, 33), je bilo več dejavnikov, ki so (ne)posredno vplivali tako na njegovo (pre)usmeritev na sociološko področje (občo/generalno sociologijo) kot tudi spodbudili njegovo zanimanje za razvijanje posebnih sociologij, v prvi vrsti sociologije prava in politične sociologije, katere temeljna paradigma je dihotomija med državo in civilno družbo. Na tem mestu naj omenimo ključne: končan študij prava z doktoratom na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani (1941) ter povojno delo v pravosodnih organih (sodnik in predsednik okrajnega sodišča v Radovljici ter sodnik okrožnega sodišča v Ljubljani); vključenost v študijsko in raziskovalno delo na novoustanovljenem Inštitutu za sociologijo pri Univerzi v

Ljubljani (1959) ter zatem zaposlitev na novoustanovljenem Oddelku za sociologijo FF v Ljubljani (od l. 1962); študijsko izpopolnjevanje na Zahodu v šestdesetih letih, na Gramscijevem inštitutu v Rimu (1963) ter na univerzitetnih inštitutih s področja sociologije in prava na Dunaju, Parizu, Firencah in drugod; vpetost v raziskovalni mednarodni prostor (mdr. je bil redni član *Institute of Sociology of Law for Europe* v Bruslju); razgibani družbeni čas šestdesetih in sedemdesetih let prejšnjega, 20. stoletja (jugoslovansko samoupravljanje, evrokomunizem, pojav novih družbenih gibanj itn.), ki je zastavljal sociologom in sociologinjam nove raziskovalne probleme, naloge in študijske izzive; in ne nazadnje, njegova strokovna in smela politična drža. Že na tem mestu velja poudariti, da je prof. Anton Žun s svojim študijskim in raziskovalnim delom brez dvoma pustil svoj pečat v slovenski sociologiji: bil je eden izmed osrednjih akterjev vzpostavljanja sociologije kot študijske discipline na Slovenskem, saj je aktivno sodeloval pri konstituiranju in profiliranju našega/sociološkega oddelka znotraj Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (naj spomnimo, da je bil od 1964 do 1976, torej dvanajst zaporednih let, predstojnik Oddelka), predvsem pa sta pomembna njegova izvirna prispevka pri povezovanju sociologije in prava ter sociologije in politologije, s katerima je posledično tlakoval pot – tako sociologiji prava kot politični sociologiji – v slovenski univerzitetni prostor.

II.

Ne bo odveč opozoriti (predvsem mlajšo generacijo), da govoriti o »sociologiji« v povojni Jugoslaviji, vse do preloma petdesetih v šestdeseta leta, ni bilo nekaj samo po sebi umevnega; nasprotno, sociologije ni bilo ne v gimnazijskih predmetnikih pa tudi ne v samostojnih študijskih programih slovenskih/jugoslovanskih univerz. Potemtakem je bilo potrebno sociologijo – kot raziskovalno in študijsko disciplino – šele vzpostaviti, pa naj je šlo za takratni slovenski ali jugoslovanski prostor. In kot rečeno, Anton Žun je bil pri tem sociološkem konstituiranju zraven, ne samo kot opazovalec, pač pa predvsem kot njen aktiven soustvarjalec. Hkrati ne gre spregledati – ob tem nelahkem procesu konstituiranja sociologije kot znanstvene discipline na naših tleh (danes temu že lahko tako rečemo) – še enega pomembnega dejstva, tj. zapletenega iskanja odgovora na (tudi politično) vprašanje: zakaj naj bi bila sociologija sploh potrebna slovenski/jugoslovanski (socialistični) družbi? Namreč – z vidika takratne komunistične ideologije – se gradi socialistična, egalitarna družba, v kateri bodo vsa družbena nasprotja prej ko slej izginila in posledično je sociologija tako rekoč »odveč«, je nepotrebna. Skratka, da ne zaidemo predaleč, poudarimo zgolj to, da je »boj za sociologijo« potekal tudi v »ozadju«, v političnih polemikah takratnih partijskih in državnih voditeljev. O tem bi znal veliko povedati soustanovitelj in prvi predstojnik našega sociološkega oddelka prof. Boris Zihlerl, s katerim je prof. Anton Žun tudi aktivno sodeloval, tako v študijskem, pedagoškem kot organizacijskem delu.

Možnost poglobljenega študija sociologije se je Žunu dejansko ponudila šele z ustanovitvijo *Inštituta za sociologijo pri Univerzi v Ljubljani* (1959), katerega pobudnik in prvi direktor je bil akademik prof. Boris Zihlerl. Vloga in pomen *Inštituta* – ki se je leta 1962 razširil in preimenoval v *Inštitut za sociologijo in filozofijo* – dejansko

še ni popolnoma ovrednotena; brez dvoma pa je Inštitut predstavljal intelektualno, študijsko/podiplomsko in raziskovalno središče, ki je odločilno vplivalo na razmah sociologije kot znanstvene discipline na Slovenskem, pa naj gre za formiranje socioloških področij (posebnih sociologij), metodologije in/ali izpeljanih raziskav, ki sodijo na področje empirične sociologije. Delo Inštituta je bilo od samega začetka usmerjeno v družboslovne raziskave, predvsem terenske; v tem pogledu je bil Inštitut brez dvoma sprožilec začetka empirične sociologije pri nas. V tem kontekstu ne gre prezreti, da je Inštitut od ustanovitve dalje navezoval stike s tujimi raziskovalci, predvsem zahodnimi; s tem je dejansko omogočil pretok novih raziskovalnih idej med sociologi na politični osi Zahod – Vzhod. Inštitut je bil v tem pogledu tudi posredovalec idej empirične sociologije v druge jugoslovanske republike, pa tudi v države vzhodnega bloka. Znotraj Inštituta so razvijali naslednja sociološka polja: občo sociologijo (tu je deloval Anton Žun skupaj s prof. Jožetom Goričarjem in prof. Borisom Ziherlom), metodologijo, sociologijo lokalnih skupnosti, socialno psihologijo, sociologijo kulture, sociologijo množičnega obveščanja ter industrijsko sociologijo (gl. Kroflič, 1999, 17–34). Naj ob tem izrecno opozorimo, da začetki sociologije na Slovenskem segajo vsaj v sredino 19. stoletja, da pa je bil ta razvoj prekinjen z drugo svetovno vojno in z nenaklonjenostjo do sociologije kot vede v novonastali državi, ki je trajala poldrugo desetletje po vojni; torej lahko govorimo o t. i. diskontinuiteti v razvoju sociologije. O tem prvem/predvojnem obdobju obstajajo pregledne študije izpod peresa Mace Jogan, Marka Kerševana, Bojana Časa idr. (gl. Lešnik, 2010, 11); sicer pa se je z začetniki sociologije oziroma sociološkimi misleci na Slovenskem raziskovalno in študijsko še posebej ukvarjal naš prof. Ludvik Čarni (2012, 233–309) v svojem zadnjem obdobju.

Kot že omenjeno, možnosti dodiplomskega študija v času ustanovitve *Inštituta* še ni bilo, zato so raziskovalke in raziskovalci vstopali na področje sociologije iz drugih ved, predvsem prava, ekonomije, psihologije, filozofije, zgodovine. Ta podatek ni zanemarljiv, kajti osnovni študij je zagotovo vplival (tako vsebinsko kot metodološko) na pristop posamezne raziskovalke in posameznega raziskovalca k novi vedi – sociologiji, posledično pa tudi vplival na oblikovanje novih/posebnih polj znotraj občje/generalne sociologije. To se je odražalo tudi med »očeti« našega sociološkega oddelka (B. Ziherl, A. Žun, M. Britovšek, L. Čarni): prva dva sta bila pravnika, druga dva zgodovinarja. Zato tudi ni presenetljivo, da je prof. Anton Žun še posebej razvijal področje sociologije prava, dejansko je njen soustanovitelj. Hkrati so na *Inštitutu* pobudili zamisel o organiziranem študiju sociologije (za poklic) na ljubljanski univerzi. To se je zgodilo najprej z ustanovitvijo našega sociološkega oddelka znotraj Filozofske fakultete v št. letu 1960/61. Naj spomnimo, da so bili prvi sociološki oddelki na tleh nekdanje Jugoslavije ustanovljeni na filozofskih fakultetah v Beogradu (1959), Ljubljani (1960) in Zagrebu (1963); pozneje so bile poleg omenjenih ustanovljene še fakultete za sociologijo, politologijo in novinarstvo (FSPN na ljubljanski univerzi leta 1970, ki je bila preimenovana v Fakulteto za družbene vede /FDV/) leta 1991. Že ti podatki nam povedo, da je sociologija doživljala nezadržen vzpon, še več, študij sociologije je v 70-ih letih že sodil med moderne in perspektivne. Hkrati se je potrdilo, da je sociologija ne samo potrebna pač pa nujna tudi v socialistični družbi, še posebej pri praktičnem soočanju z mnogoterimi družbenimi protislovji.

In v tem sociološkem vzponu je s svojim delom aktivno sodeloval tudi prof. Anton Žun, ki je leta 1962 prešel z *Inštituta* na novoustanovljeni Oddelek za sociologijo na FF; posledično je od samega začetka sodeloval v akademskem izobraževanju sociologov na ljubljanski univerzi. »Ena izmed temeljnih nalog novoustanovljenega *Inštituta* je bila, da vzgoji znanstvene delavce, ki bi lahko prevzeli tudi pedagoško delo v okviru organiziranega pouka sociologije na fakulteti«, poudarja prof. A. Žun v svojem prispevku o »Sociologiji« v zborniku *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969* in nadaljuje: »Ta prvotna orientacija Inštituta, ki jo je poleg prof. Borisa Ziherla utrjeval tudi prof. Jože Goričar, je bila brez dvoma pravilna, saj v tistem času – razen obeh omenjenih rednih profesorjev – nismo imeli znanstvenega kadra, ki bi lahko prevzel znanstveno-pedagoško delo na fakulteti s področja sociologije (obče sociologije, posebnih sociologij in zgodovine sociologije oziroma socioloških doktrin), medtem ko ta ugotovitev ni veljala za tiste znanstvene discipline (npr. politično ekonomijo, statistiko, demografijo, socialno psihologijo, antropologijo idr.), ki se – v pedagoške namene – povezujejo s sociologijo in s tem oblikujejo celostno sociološko študijsko skupino« (Žun, 1969, 203). Na Oddelku je prof. Žun predaval (od leta 1962 do prezgodnje smrti, 8. januarja 1978) predmeta *Obča sociologija II* in *Sociologijo prava* (od leta 1973 v nazivu redni profesor) ter predmet *Uvod v sociologijo* študentkam in študentom FF, pa tudi drugih ljubljanskih fakultet (ekonomske, za strojništvo, za elektrotehniko). Sodeloval je tudi pri podiplomskem študiju iz pravno-politične usmeritve na Pravni fakulteti v Ljubljani. Za študijske potrebe je napisal učbenike: *Pravo. Teorija o državi in pravu. Ustavno pravo FLRJ* (1951); *Temelji družbene in državne ureditve FLRJ* (1960); *Sociologija* (1964); *Družbena ureditev SFRJ, I–II* (1965, 1966).

Kot je razvidno iz profesorjeve bio- in bibliografije, je proučeval občo sociologijo, teme iz ustavnega prava in politologije ter vprašanja sodobne države in spremembe v njeni strukturi; nadalje je raziskoval razmerja med elitami in demokracijo ter funkcije prava pri reševanju socialnih konfliktov, uveljavljanju pravičnosti in samoupravnih odnosov. O naštetem je objavjal znanstvene in strokovne članke, prevajal iz italijanske marksistične misli (A. Gramscija /1974/, P. Togliattija /1976/, A. Labriolo /1977/) ter z referati sodeloval na mnogih strokovnih posvetih (pravnikov, sociologov in politologov). Najpomembnejši je njegov prispevek k sociologiji prava, zlasti na področju družbenih izvorov in učinkov pravnih norm; z raziskovanjem in opredeljevanjem problemskega sklopa sociologije prava je postal eden od njenih utemeljiteljev na Slovenskem ter bil tudi redni član *Evropskega inštituta za sociologijo prava* v Bruslju. Pomemben je tudi njegov teoretski prispevek k metodologiji proučevanja sociologije ter vzgoji novih raziskovalcev na tem področju.

Poleg pedagoškega in raziskovalnega dela je opravljal vrsto strokovnih funkcij, mdr. je bil predsednik komisije za sestavo učnega načrta za sociologijo in družbeno ureditev SFRJ za gimnazije in srednje strokovne šole; nadalje član republiške komisije za pripravo zakona o visokem šolstvu (1974–1975) ter dolgoletni član predsedstva Zveze društev pravnikov Slovenije. Bil je med ustanovitelji revije *Anthropos* in ves čas član uredniškega odbora (1969–1978). Ob tem, da je opravljal funkcijo tako predstojnika Oddelka za sociologijo kot predstojnika Katedre za teoretično sociologijo

(1964–1976), je bil tudi prodekan Filozofske fakultete (1966–1968) in prorektor Univerze v Ljubljani (1976–1978) ter glavni urednik vseh publikacij UL (1976–1978). Za njegovo izredno aktivnost pri uresničevanju nalog univerze mu je bilo podeljeno najvišje univerzitetno priznanje, »Zlata plaketa« Univerze v Ljubljani (1977). »Žal, mnogih načrtov ni mogel uresničiti; med drugim je tudi njegova sociologija prava, ki jo je pisal, ostala nedokončana« (Čarni, 1978, 324).

III.

Naj v nadaljevanju – v vlogi urednika – povem še nekaj uvodnih besed o pravkar izdanih Žunovih *Izbranih spisih* (2014); v njih so v treh tematskih sklopih objavljene najpomembnejši profesorjevi teksti (skupaj 35) z njegovih ključnih raziskovalnih, študijskih in pedagoških področij: *sociologije prava*, *sociologije* in *politične sociologije*. Seveda te uredniške (raz)delitve ne gre razumeti kot da gre za tri medsebojno strogo ločena področja – še posebno, ker bi to bilo v nasprotju tako s samim Žunovim (dialektičnim) metodološkim pristopom (obče – posamično – posebno), pa naj gre za sociološko, pravno ali politološko področje (v ožjem in/ali širšem pomenu), kakor tudi z njegovim razumevanjem sociologije kot »najbolj splošne znanosti o družbi« in kot »teoretične osnove vseh drugih družbenih znanosti«, kot je sam zapisal (1964, 5). Takšna razdelitev služi prvenstveno sistematičnemu pristopu k njegovemu bibliografskemu opusu. V tem kontekstu so bili povabljeni k pisanju *spremnih besedil* trije eminentni poznavalci, da ocenijo Žunov znanstveni prispevek na področjih, s katerimi se je sistematično ukvarjal:

(1)

Dr. Albin Igličar, redni profesor za teorijo in sociologijo prava na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani, v svojem prispevku k prvemu tematskemu sklopu – *Prof. dr. Anton Žun na začetkih sociologije prava v Sloveniji* (Igličar, v Žun, 2014, 19–26) – poudarja, da je »nedvomno največja zasluga profesorja Žuna pri uveljavljanju in utrjevanju sociologije prava v slovenskem znanstvenem prostoru v njegovem zavzemanju za integralni pogled na pravo (op. filozofski, sociološki in analitično-pozitivistični). To smer razmišljanja je nakazal že v prikazu oblikovanja sociologije prava kot posebne sociološke discipline« (Žun, 1967; 2014). »Položaj sociologije prava v družboslovju pa je posebej prepričljivo utemeljil v jasni in pregledni razčlenitvi razmerja med filozofijo prava, pravno znanostjo in sociologijo prava« (Žun, 1968; 2014). In še: »V slovensko družboslovno misel o pravu je Žun vnesel evropsko dimenzijo in z njo skušal dopolnjevati tedanje jugoslovanske in slovenske uradne ideološke poglede na državo in pravo. S takšnim pristopom je odločilno prispeval k uveljavitvi sociologije prava kot raziskovalne in pedagoške discipline, ki ima zdaj trdno zasidrano mesto na ljubljanski univerzi« (Igličar, v Žun, 2014, 25);

(2)

Dr. Rudi Rizman, redni profesor za področje obče sociologije in politične znanosti na našem Oddelku in drugih univerzah, v svoji spremni besedi (k drugemu tematskemu sklopu) – *Žunova in Milibandova »sociologija države«* (Rizman, v Žun, 2014, 183–187) – izpostavlja, da sta »Anton Žun in angleški politolog Ralph Miliband sicer živela in delala v različnih družbenih sistemih, v kapitalističnem in socialističnem, vendar ju je poleg generacijske sorodnosti vseeno družilo raziskovanje ene od prvorazrednih družboslovnih topik – sociologije oziroma politologije države. /.../ Za oba obravnavana avtorja velja, da sta prepoznavanje takega usodnega razlikovanja in zgodovinskega nastopanja države oprla na isti kriterij – demokracijo v njenem najbolj avtentičnem smislu, se pravi, osvobojeno od elitne ali izključevalne ideološke (trg, kapital, stranka) instrumentalizacije. /.../ Če sta v načelu oba zavračala ideološko prisvajanje in instrumentalizacijo države, je bilo samo po sebi razumljivo, da jima je bila potemtakem tuja tudi 'boljševistična' in še bolj 'stalinistična' uzurpacija države /.../.« In posledično ponudi odgovor, »zakaj sta se oba avtorja sklicevala ali opirala svojo argumentacijo na identične avtorje« /.../, obenem pa postane »tudi razumljivo, da pri tem njima glavni referenčni vir ni, na primer, Vladimir I. Lenin, temveč Antonio Gramsci« (Žun, 1967; Miliband, 1969);

(3)

Dr. Igor Lukšič, redni profesor za področje politologije na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani, v svojem prispevku k tretjemu tematskemu sklopu – *Mesto Antona Žuna v razpravi o civilni družbi pri Gramsciju* (Lukšič, v Žun, 2014, 317–323) – opozarja, da je »Anton Žun v svojem delu veliko prispeval k razvoju politologije zlasti na področju zgodovine političnih idej in politične teorije, pa tudi teorije države. Ko se je ukvarjal z Gramscijem, ki predstavlja gotovo eno od pomembnejših središč njegovega zanimanja, je študij Gramscijevih idej postavljaj v kontekst diskusije o razvoju slovenske in jugoslovanske strategije razvoja družbe in politike ter v kontekst evropske razprave o poti v socializem. /.../ Zanimanje za Gramscija in predvsem za Gramscija ni vezano samo na poznavanje italijanskega jezika, temveč tudi na politično držo Antona Žuna. Humani socializem in široko odprta politična misel Antonija Gramscija je bila v primerjavi z leninizmom in Stalinovo zapuščino, ki sta še močno strašili po glavah tedanjih razumnikov, odlika takrat redkih sociologov.« In dalje: »Recepcija Gramscijeve misli se je v svetu začela dokaj pozno. /.../ Prvo celovito recepcijo Gramscijevega koncepta 'civilne družbe' najdemo pri Antonu Žunu (1961; 2014). Tudi v svetovnem merilu je Žunova recepcija med prvimi. /.../ V jedro je Žun postavil razmerje med hegemonijo in diktaturo kot 'osrednji problem Gramscijevih raziskav na področju teorije o državi'; ugotavlja, da je koncept hegemonije pri Gramsciju utemeljen 'na razlikovanju med politično družbo in civilno družbo (società politica, società civile)'.« In še: »Žunova predstavitev Gramscijevega

koncepta civilne družbe in države je ostala v Jugoslaviji brez odmeva, osamljena in brez zabeleženega vpliva na nadaljnjo razpravo« (Lukšič, v Žun, 2014, 319).

K povedanemu s strani vseh treh avtorjev spremnih besedil velja spomniti še na eno Žunovo odliko, tj. na njegovo strokovno in smelo politično držo. Prof. A. Igličar je zapisal: »Med poglavitnimi usmeritvami in zaslugami profesorja ljubljanske filozofske fakultete dr. Antona Žuna je bilo spremljanje miselnih tokov v evropskem in svetovnem družboslovju ter dodajanje novih spoznanj omenjenim tokovom. V času njegove univerzitetne kariere – ob dokajšnji zaprtosti tedanje Jugoslavije in Slovenije – je bila ta dejavnost kar zahtevno in včasih tudi že kar pogumno početje« (Igličar, v Žun, 2014, 19). V tem kontekstu je tudi razumljivo, da sem (kot urednik) vključil v pričujoči *Izbor* tudi nekatere recenzije, iz katerih je razvidno vsaj dvojce: prvič, Žunovo spremljanje sociološke, pravne in politološke tuje literature ter seznanjanje domačega bralstva s tujimi raziskavami; in drugič, v teh recenzijah Žun demonstrira svoje posedovanje širokega in poglobljenega humanističnega in družboslovnega znanja, tudi metodološkega (ta prvina je nasploh odlika vseh njegovih tekstov) ter dobronamerno kritiko/kritičnost do recenziranih del.

IV.

Uvodoma smo zapisali utemeljitev prof. Ksenije Vidmar Horvat, da je ponatis spisov »*programska* in ne pietetna odločitev« (2010, 10). Zato je na mestu vprašanje, ali Žunova sociologija ohranja sporočilnost/aktualnost za današnji družbeni čas. Zagotovo, kajti problematika, s katero se je Žun ukvarjal, je prisotna tudi danes; tako kot v njegovem času, tudi v zdajšnjem nima enoznačnih odgovorov. Poglejmo nekaj primerov:

(1)

Anton Žun je k sociologiji prava pristopil ne samo kot pravni in sociološki teoretik, pač pa tudi z »dodano vrednostjo«, tj. z izkušnjami večletnega sodnika. In prav slednje ga je vodilo k prepričanju, da je potrebno »sociologijo prava« napolniti z vsebino, iz katere bo dovolj jasno in celovitejše razviden predmet njenega teoretičnega proučevanja in empiričnega raziskovanja. Skratka, zavzemal se je za konkretne raziskave, npr. na področju pravosodja (o vplivih na odločanje porotnega sodstva, advokature), neodvisnosti sodne funkcije, kazenskega prava (npr. o deliktih, izhajajočih iz konfliktov, ki jih porajajo novi socialni odnosi), na področju delovnega procesnega prava, na področju sociologije osebnega in rodbinskega prava (npr. o vplivu človekove starosti in spola na pravna dejanja in ravnanja, o socialnem in pravnem položaju otrok, o instituciji posvojitve, o nagibih pri sklepanju zakonske zveze, o vzrokih za razvezo zakonske zveze) itn. (gl. Žun, 1971; 2014). Te raziskave, izhajajoče iz prakse, so brez dvoma vedno aktualne in še posebej koristne pri spreminjanju sodne zakonodaje.

Prav tako na svoji aktualnosti ni izgubilo Žunovo opozorilo sodnikom, ki je posredno utemeljeno tudi na njegovih sodniških izkušnjah: »Reševanje konkretnih

primerov naj torej ne temelji na formalni logiki 'črke', marveč na sociološki analizi 'duha' zakona /.../, med formalno logičnim in sociološkim vrednotenjem zakona. Prvo temelji na tako imenovani subsumpciji pravnega primera; zakon deluje kot avtomat: pravnik zgoraj vtakne primer, spodaj izvleče rešitev. Če ne gre povsem gladko, si pomaga na različne načine. Besedni pomen teksta razlaga včasih ožje, včasih širše. Da bi primer razjasnil, uporabi zdaj eno, zdaj drugo pravno načelo. Včasih uporabi analogijo, včasih *argumentum a contrario* itn., vedno pa ostane znotraj sfere pravne norme. /.../ in poudarja, da mora pravnik usmeriti svoj pogled čez kitajski zid, ki po formalnologični metodi uokvirja normo; usmeriti ga mora na področje socialnega življenja. Raziskati mora – na podlagi povprečnega prereza primerov – odnose, ki jih uporabljeni zakon povzroča v socialnem življenju« (Žun, 1967a; 2014). Če sledimo temu Žunovemu apelu, bi morale biti sodne odločitve prav tako predmet raziskav, saj bi nam rezultati le-teh ponujali odgovore na mnoga socialno žgoča vprašanja (npr. ali imajo v sodni praksi v vidu 2. čl. naše ustave: »Slovenija je pravna in socialna država«; konkretno, ali se to ustavno načelo, po katerem socialna država nastopa v paru s pravno državo, tako tudi razume in spoštuje v sodnih postopkih/odločbah) ter s tem nudili strokovno oporo bodisi pri ohranjanju bodisi spreminjanju zakonodaje. Da ne gre zgolj za akademsko vprašanje in pripombo, nam pritrjuje statistični porast zahtev 'prizadetih' po ustavni presoji sodnih odločb s strani Ustavnega sodišča.

(2)

Anton Žun je pred pol stoletja v svoji *Državi* (1963; 2014) podal aktualno kritično oceno: »V sistemu posredne demokracije sodelujejo državljani pri opravljanju državnih zadev samo toliko, kolikor pri volitvah soodločajo o izvolitvi kandidatov za razna predstavniška telesa (parlament, senat). Po opravljenih volitvah je pravzaprav njihova aktivna udeležba pri vodstvu države končana. Izvoljeni 'predstavniki ljudstva' (poslanci, senatorji) so do volivcev samostojni; volivci ne morejo več nanje odločilno vplivati, niti jih ne morejo odpoklicati. Člani predstavniških teles so pri svojih odločitvah vezani na politične stranke, ki jim pripadajo. Volivci nimajo pravice, da bi ob volitvah postavljali svoje kandidate, marveč lahko le izbirajo med kandidati, ki so jih predlagale politične stranke. Skrajna možnost, ki jo ima volivec, je, da sploh ne gre na volišče. Za režime posredne demokracije je značilno, da je volilna abstinenca razmeroma visoka« (Žun, 2014, 224).

Resda je Žun v tem kritičnem ocenjevanju imel pred sabo tako teorijo in prakso volilnega sistema meščanske demokracije (o kateri govori) kot tudi sovjetskega enopartijskega sistema, hkrati pa je veroval v alternativo, tj. v samoupravni delegatski sistem, porojen s prvo »samoupravno« jugoslovansko ustavo (1963), ki naj bi presegel t. i. alienacijo/odtujenost volilnega telesa, značilno tako za takratne zahodne kot vzhodne režime. Danes o samoupravni alternativni slišimo bore malo, le tu in tam (po ovinkih) znotraj civilnih gibanj. Zato pa je vso aktualnost ohranila Žunova nepri-zanesljiva ocena; še več, ne znamo ali/in ne (z)moremo preseči tega nezavidljivega/odtujenega stanja (*status quo*), v katerem se nahaja demokracija danes, pa naj gre za slovenski ali evropski prostor. Odtujene politične idr. elite (katerim je posvečal pozornost tudi Žun /1966/) vse prevečkrat pozabljajo, da demokracija ni stanje, temveč

je razvoj, tj. nenehno polje širjenja individualne in skupne, družbene svobode. In prav to »pozabljanje«, ta neodgovornost elit je tudi razlog ohranjanja politične odtujenosti, ki prej narašča kot ne (čemur pritrjuje tudi statistika volilne abstinence).

(3)

Dolžni smo opozoriti še na eno pomembno Žunovo (klasično sociološko) delo *Struktura in značilnosti jugoslovanske družbe* (1975), v katerem si zastavi kočljivo vprašanje (za socialistično družbo) – ali je naša/jugoslovanska družba razredna? In če je, ali je njuno, da nasproti delavskemu razredu obstaja »kontrarazred«? Žun po opravljeni analizi smelo odgovarja: »Zavračamo torej taka stališča, ki zanikajo razredno naravo naše družbe in uveljavljajo zgolj slojno, se pravi družbenoprofesionalno strukturo, kakor tudi stališča, ki so usmerjena v utemeljevanje obstoja 'kontrarazreda'«. V nadaljevanju se osredotoča na analiziranje nadvse aktualne problematike o družbenoekonomskih procesih in gibanjih v jugoslovanski družbi šestdesetih in sedemdesetih let, in sicer o industrializaciji, urbanizaciji, deagrarizaciji, migracijah, zaposlovanju, nezaposlenosti in delu v tujini, razvitih in nerazvitih področjih. V svojih analizah pride do presenetljivih ugotovitev/rezultatov, ki so pomenila odstopanje od stereotipnih (političnih) predstav in pričakovanj. Zato na tem mestu ne bo odveč opozorilo, da stoji pred slovensko sociologijo podobna in aktualna naloga, tj. analiziranje problematike družbenoekonomskih procesov in gibanj v slovenski družbi po osamosvojitvi.

V.

Zaključno misel/poved k *Izbranim spisom Antona Žuna* si bom sposodil pri kolegici prof. Kseniji Vidmar Horvat, ki je že v omenjeni uredniški besedi k oddelčnemu jubilejnemu zborniku (2010) med drugim ocenila in aktualizirala tudi Žunovo ponatisnjeno razpravo »Poskus opredelitve znanstvenega področja sociologije prava« (1971; 2010; 2014) in zapisala: »Mar ni branje Žuna danes, ko smo v Sloveniji sredi sprejemanja *Družinskega zakonika*, povsem aktualno in družbeno vizionarsko – bolj, kot to zaznavata 'demokratični' politični govor in znanstveni diskurz? Mar ni splošna stopnja indiferentnosti tiste sociološke znanstvene skupnosti, ki se sama ne ukvarja z družbenimi strukturami in politikami moči, znamenje zgodovinsko prespane učne ure, da je vprašanje podrejanja, izključevanja in zatiranja *katere koli* družbene skupine skupno družbeno vprašanje, ki zadeva vse druge družbene skupine – predvsem pa normativno družbo in njeno demokratičnost samo? 'Demokratična politika bi vsekakor morala težiti k temu, da postane znanstvena politika', pod črto še pojasnjuje Žun. 'Eno izmed sredstev te politike pa je prav raziskava socialne strukture, v katero se med drugim – pri oblikovanju ustreznih pravnih struktur v procesu soodvisnosti socialnega in pravnega razvoja – vključuje tudi delo zakonodajalca, najsi je ta slej ko prej avtoriziran državni organ ali pa že državno-družbeni organ'. Mar ni ideološki detajl v obrambi represivno-restriktivne zakonodaje detajl družbenega zatiranja, ki ga je kot takega nujno izpostaviti; ali pa ga, v primeru sociološke sleposti, potegnemo v polje oblikovanja dolgotrajne družbene travme, ki paralizira demokratizacijo nacionalne kulture?« (Vidmar Horvat, 2010, 9).

Naj zaključim svoj prispevek z željo/upanjem, da smo z današnjim dogodkom ter z izdajo *Izbranih spisov Antona Žuna*, staroste slovenske sociologije, ne samo obogatili zakladnico zgodovine slovenske sociološke misli, pač pa tudi spodbudili nadaljnje razprave o temah, ki jih je odprl na sociološkem področju prof. dr. Anton Žun, in ki so ohranile aktualnost tudi v današnjem zapletenem družbenem času. In prav zato smo se danes tukaj zbrali!

28.

**Gramscijeva izvirna teorija države:
sinteza politične in civilne družbe**

V: Rdeča mavrica. Delavska socialistična gibanja na razpotjih: 1848–1918–1948. Historično-sociološki traktati. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018, str. 248–260.

Antonio Gramsci (1891–1937), prodorni mislec o problemih družbe in voditelj italijanskega delavskega gibanja, teoretik marksizma in ustanovitelj Komunistične partije Italije, filozof in politik, se uvršča med najpomembnejše marksiste 20. stoletja, ki so tvorno oplajali in dalje razvijali izvirno misel klasikov marksizma, združujoč jo z revolucionarno prakso delavskega razreda v teoretično-praktičnem boju za novo »urejeno družbo«, za socializem in komunizem (Žun, v Gramsci, 1974, 7 /Predgovor/).

Gramsci brez dvoma velja za osrednjega teoretika tedanje italijanske družbene misli, ki je hkrati krepko presegel nacionalne okvire. Njegovo bivanje v Torinu, ki je bilo že leta 1917 prizorišče ostrih spopadov med delavskim razredom in oblastjo, je samo še pospešilo njegovo usmeritev v socialistično gibanje. Sodelovanje v tedniku *L'Ordine Nuovo* in v vodstvu istoimenskega gibanja, ki je dalo pobudo za ustanavljanje delavskih svetov in pozneje tudi KP Italije, pa ga je izoblikovalo v marksističnega teoretika.

Gramsci je pri svojem sociološkem raziskovanju odnosov med »strukturo« in »superstrukturo«, kar je okvir celotnega njegovega življenjskega opusa, posvetil posebno pozornost vlogi države v sodobni družbi, zlasti pa vprašanjem, ki so v zvezi z osvojitvijo oblasti po delavskem razredu in izvrševanjem oblasti. Značilno je, da je pri tem osredotočil svoje raziskovanje predvsem na tiste probleme, ki jih označujemo kot vprašanje »nacionalnih poti v socializem«. Zasluga Gramscija je ravno v tem, da je v nacionalnem okviru, v katerem je deloval, prvi načel to vprašanje, da je torej nakazal »italijansko pot v socializem«. Pri tem pa je nauk klasikov dialektično razvijal in dopolnjeval v dveh smereh, ki imata lahko splošen pomen tudi za druge dežele, poudarja slovenski sociološki klasik Anton Žun (1961 [2014], 327). V mislih imamo Gramscijeve koncepte o tovarniških svetih in o hegemoniji ter razmerju med hegemonijo in diktaturo proletariata.¹

I.

V viharnem obdobju po prvi svetovni vojni, ko je oktobrska revolucija dvignila delavski razred Evrope in je postajala socialistična revolucija vprašanje dni, je Gramsci v tedniku *L'Ordine Nuovo* 21. junija 1919 izvedel z objavo članka »Delavska demokracija« (ID/1974, 21–25), kot se je sam izrazil, »uredniški državni udar«. ² V članku je Gramsci na temelju »zakladnice ruske izkušnje« predlagal, naj bi v italijanskem položaju uporabili metodo, ki jo je marca tega leta (1919) potrdila KI in ki je bila označena

1 Gramscija je fašistična oblast aretirala 8. novembra 1926, 4. junija 1928 pa je bil v Rimu obsojen na 20 let zapora. Julija 1928 so ga odpeljali v kaznilnico Turi pri Bariju na prestajanje kazni. Tam je v pogojih neznosnega življenja kaznjenca in v težkih zdravstvenih razmerah napisal večino svojih tekstov, znanih pod imenom *Zapiski iz zapora (Quaderni del carcere)*. Obseg teh zapiskov je 32 zvezkov rokopisa, kar ustreza približno 4000 tipkanim stranem (v celoti jih je izdala založba Einaudi v Torinu leta 1975); Gramscijeve tekste je izbral in uredil za slovensko izdajo Anton Žun (1974).

2 Gramsci je pozneje povedal, da je pri »udaru« Togliatti sodeloval, Terracini je dal svoj pasivni pristanek, Tasca, ki se z njegovo usmeritvijo ni strinjal, pa o članku sploh ni ničesar vedel.

kot temeljna naloga za avantgardne revolucionarne skupine delavskega gibanja po drugih deželah:

Na splošno je tok proletarske revolucije podoben po celem svetu. Najprej spontano oblikovanje sovjetov, potem njihovo širjenje in razvoj, nato se v praksi zastavi vprašanje: sovjet ali ljudska skupščina ali ustavodajna skupščina /.../ in končno proletarska revolucija. /.../ Res je, da smo šli v Rusiji v svoji revoluciji najprej po praktični poti in ne po teoretični. Vendar smo prepričani: če bo ena najpomembnejših nalog za tovariše iz zahodne Evrope, da razjasnijo množicam vsebino, pomembnost in nujnost sovjetskega sistema, opravljena hitro in obširno, potem bo revolucija v državah zahodne Evrope napredovala hitreje in nam prinesla vrsto večjih zmag, četudi bo v silovitem boju zavest delavskih množic zaostala za tem razvojem (KI-I/1981, 92–94 / Lenin, »Poročilo o diktaturi proletariata«/).

To nalogo je Gramsci strnil v dveh geslih: 1. vso oblast v tovarni tovarniškim svetom; 2. vso oblast v državi delavskim in kmečkim svetom (ID/1974, 23). Zanj je bil »tovarniški delavski svet prva celica zgodovinskega procesa, ki mora doseči vrh v komunistični internacionali, ne več kot politični organizaciji revolucionarnega proletariata, pač pa kot reorganizaciji svetovnega gospodarstva in kot reorganizaciji vsega človeškega sožitja, nacionalnega in svetovnega« (ibid., 89). Za Gramscija je problem socializma pravzaprav problem osvajanja množic, problem spreminjanja množic v aktivne elemente lastnega samoupravljanja. Gramsci je bil v Italiji prvi, ki je ne le sprejemal, marveč tudi razumeval vso globino revolucionarne preobrazbe človeka prek aktivnega poseganja množic v njihov produkcijski in družbeni proces. Zato v njegovih pogledih na organiziranost nove (socialistične) države ni poudarek ne na sindikatih³ –

Sindikalizem ne povezuje delavcev kot proizvajalcev, ampak kot ddnarje, se pravi kot kreature kapitalističnega režima zasebne lastnine, kot prodajalce delovne sile. /.../ Za normalen razvoj sindikata je značilno upadanje revolucionarnega duha množic: naraščča materialna moč, blede ali popolnoma izgine zavojevalni duh, medli življenjski polet, herojski nepopustljivosti sledi oportunistična praksa »kruha z maslom«. Kvantitativni porast je pogojen s kvalitativnim siromašenjem in naglim prilagajanjem kapitalističnim družbenim oblikam, pogojen je z nastankom skopuške, omejene delavske psihologije, psihologije male in srednje buržoazije (ID/1974, 56–57 /Sindikalizem in sveti/) –

ne na partiji –

3 Gramsci je bil mnenja, da lahko daje sindikat proletariatu izkušene birokrate, tehnične strokovnjake itn., ne more pa biti temelj proletarske oblasti. Obenem je opozarjal, da v primeru, če so sindikalni voditelji hkrati tudi politični voditelji nove države, potem je povsem razumljivo, da dobiva birokratizem sindikatov še ostrejšje obrise in sploh ne more biti katalizator revolucionarnih zahtev in sprememb.

Politična stranka delavskega razreda je upravičena samo, kolikor zgoščuje in trdno usklajuje proletarsko delovanje in s tem revolucionarno oblast dejansko postavlja po robu zakoniti oblasti buržoazne države /.../ (»Programska izjava Torinske socialistične sekcije,« ki jo je izdelal Gramsci; v Romano, 1983, 386–387) –,

marveč prav na socialnoekonomski organizaciji delavcev kot svobodnih producentov.

»Proletarska diktatura« mora po Gramscijevem mnenju temeljiti na tistih oblikah in organizacijah, v katerih se delavec čuti kot proizvajalec, ustvarjalec in si pridobiva zavest o lastni vrednosti in prihodnosti: to pa so delavski sveti – edini temelj, ki delavskemu razredu jamči, da bo prerasel mezdni položaj, ekonomsko in politično alienacijo; prav na njih Gramsci utemeljuje celotno perspektivo ne samo revolucionarnega boja, marveč še pomembnejše graditve socialistične oblasti in družbe:

Tovarniški sveti in sistem tovarniških svetov v prvi instanci preskušata in odkrivata nove položaje, ki jih ima delavski razred na področju proizvodnje; delavskemu razredu dajeta zavest njegove sedanje vrednosti, njegove resnične funkcije, njegove odgovornosti in njegove prihodnosti. Delavski razred izvaja sklepe iz vsote pozitivnih izkušenj, ki jih ljudje doživljajo kot posamezniki, pridobiva si psihologijo in značaj vodilnega razreda in se kot tak organizira, kar pomeni, da si ustvari politični sovjet, da uvaja svojo diktaturo (ID/1974, 66 /Proizvajalna sredstva/).⁴

V tem kontekstu Gramsci ni pozabil opozoriti na odnos proletarske partije do teh novih zgodovinskih oblik, ki jih mora delavski razred zgraditi in na njih hkrati zasnovati tudi svojo lastno novo družbo:

Partija in sindikat se ne smeta postavljati za varuha ali za izoblikovani nadgradnji te nove institucije, v kateri zgodovinski revolucionarni proces dobiva zgodovinsko obliko, ki jo je mogoče nadzirati, pač pa morata biti gonilna sila, ki se zaveda svoje osvoboditve izpod zatiralskih sil, ki jih predstavlja buržoazna država, morata si postaviti za cilj, da organizirata zunanje splošne (politične) razmere, v katerih bo revolucionarni proces potekal hitreje in v katerih bodo osvobojene proizvodjalne sile dosegle največjo ekspanzijo (ibid., 90 /Tovarniški svet/).

»*Diktatura proletariata* (to je proletarska država) je še zmerom nacionalna in razredna država,« poudarja Gramsci. Ta »mora razrešiti enake probleme kot buržoazna država: probleme zunanje in notranje obrambe. To so dejanske objektivne razmere, na katere moramo računati. /.../ Proletarska diktatura mora zaradi svojih

4 V istem članku napada vse tiste reformiste i oportuniste, ki so menili, da je »s splošno volilno pravico in participacijo socialistov pri oblasti rešen problem delavskega razreda«.

življenjskih in razvojnih potreb prevzeti poudarjen vojaški značaj. /.../ Revolucija je velika in strahovita stvar, to ni igra za ljubitelje ali romantična pustolovščina /.../« (v Romano, 1983, 291).

II.

Gramscijev koncept »hegemonija – diktatura« je teoretični temelj koncepta tovarniških svetov in nasploh osrednji problem Gramscijevih raziskav na področju teorije o državi. Povzeli ga bomo po Žunovi študiji (1961 [2014]).

Recepcija Gramscijeve misli se je v svetu začela dokaj pozno. /.../ Prvo celovito recepcijo Gramscijevega koncepta »civilne družbe« najdemo pri Antonu Žunu (1961). Tudi v svetovnem merilu je Žunova recepcija med prvimi. /.../ V jedro je Žun postavil razmerje med hegemonijo in diktaturo kot »osrednji problem Gramscijevih raziskav na področju teorije o državi«; ugotavlja, da je koncept hegemonije pri Gramsciju utemeljen »na razlikovanju med politično družbo in civilno družbo«. Žun ugotavlja, da je razlikovanje med politično družbo in civilno družbo Gramsciju »osnova za proučevanje države«, saj zanj država nima le funkcije gospostva, temveč tudi vodstva in hegemonije. Žun primerja Gramscijevo pojmovanje hegemonije z Leninovim in ugotavlja povezavo in različnosti. Na koncu ugotavlja, da Gramscijevo načelo hegemonije nakazuje italijansko pot v socializem in celo, da »odpira delavskemu razredu nove možnosti za osvojitve oblasti v pogojih sodobne družbe«. Žunova predstavitev Gramscijevega koncepta civilne družbe in države je ostala v Jugoslaviji brez odmeva, osamljena in brez zabeleženega vpliva na nadaljnjo razpravo« (Lukšič, v Žun, 2014, 319).

(1)

Gramscijev koncept hegemonije temelji na razlikovanju med politično družbo in civilno družbo (*società politica, società civile*):

Država se navadno pojmuje kot politična družba (ali diktatura ali aparat nasilja za prilagoditev ljudskih množic določenemu tipu proizvodnje in gospodarstva) in ne kot ravnotežje politične družbe s civilno družbo (ali hegemonija neke družbene skupine nad celotno nacionalno družbo, ki se izvaja po tako imenovanih privatnih organizacijah, kot so cerkve, sindikati, šole itn.), kar je ravnotežje med silo in privolitvijo, organski in ustvarjalni odnos med vladajočimi in ostalimi, ki se lahko uresniči le v fazi hegemonije neke temeljne družbene skupine.

Gramsci torej postavlja razmerje med politično družbo in civilno družbo, med državo (kot diktaturo vladajočega razreda) in hegemonijo temeljne družbene skupine, ki je dobila privolitev ostalih družbenih skupin, med gospostvom ter političnim, intelektualnim in moralnim vodstvom, kar oboje izvršuje temeljna družbena

skupina, ki fungira kot vladajoči razred. Temeljne so tiste družbene skupine, ki so v neposredni povezavi s področjem proizvodnje. Intelektualci so »funkcionarji« v nadgradnji in le posredno povezani s proizvodnjo. Gramsci jih označuje kot pomočnike vladajočega razreda, »ki opravljajo podrejene funkcije družbene hegemonije in politične vlade.« Pri tem mu je moment hegemonije predhodnega pomena v odnosu do politične oblasti. Funkcija političnega, kulturnega in moralnega vodstva mora namreč priti do izraza še pred osvojitvijo oblasti. »Neka družbena skupina mora biti ali celo mora biti vodilna že pred osvojitvijo vladne oblasti, kar je glavni pogoj za samo osvojitve oblasti, pozneje, ko izvršuje oblast, čeprav jo drži čvrsto v rokah, postane gosposdujoča, toda mora še nadalje biti vodilna.«

Gramscijev koncept hegemonije temelji torej na kulturnem in političnem vodstvu delavskega razreda, ki s pomočjo svojih »organskih« intelektualcev⁵ postane »hegemon«, kar pomeni, da se od navadnega uveljavljanja ekonomsko-korporativnih pravic razvoju uveljavi kot nosilec lastnega družbenega reda, kot temeljna družbena skupina, temeljna zaradi svoje vloge v proizvodnji, to je v ekonomski strukturi družbe, in zaradi nove vloge, vodilne vloge, vloge »dirigenta« v civilni družbi, se pravi v vsej kompleksni družbeni stvarnosti. Takšen položaj pa mora delavski razred nujno privedi do osvojitve politične oblasti, do sinteze med civilno in politično družbo, do ostvaritve »urejene družbe«.

(2)

Gramscijevi pogledi na način osvojitve oblasti izhajajo iz njegovega koncepta hegemonije. V zvezi s tem pa še poudarja razliko med razvitimi in zaostalimi deželami, to je različno strukturo civilne družbe v teh deželah spričo različne stopnje buržoazne hegemonije v civilni družbi. »Na vzhodu je bila država vse, civilna družba je bila preživela in je okamenela; na zahodu pa je bil med državo in civilno družbo pravičen odnos in je bilo v premikih države takoj opaziti robustno strukturo civilne družbe. Država je bila le naprej pomaknjeni strelski jarek, za katerim je stala robustna trdnjava s podzemnimi oboki.« V zahodnih deželah je namreč intelektualno in moralno vodstvo, hegemonija buržoazije, oblikovala in svoji razredni zavesti prilagodila ogromne množice državljanov. V takšnih pogojih mora biti cilj proletariata, njegove partije in njegovih »organskih« intelektualcev ne samo osvojitve »strelskega jarka«, to je države, s čimer se uveljavi kot nova politična družba, marveč zavzetje »utrdb in podzemnih obokov«, to je globok prodor v civilno družbo, da se buržoazna hegemonija nadomesti s proletarsko hegemonijo. Uporabljajoč izraze iz vojaške strategije,⁶ to je

5 Gramsci naziva »organske« intelektualce tiste sloje intelektualcev, ki jih ustvarja novi vladajoči razred in ki temu razredu »dajejo homogenost in zavest o lastni funkciji ne le na ekonomskem, marveč tudi na družbenem in političnem področju; industrijski kapitalist ustvarja industrijskega tehnika, znanstvenika politične ekonomije, organizatorja nove kulture, novega prava in tako dalje.« Toda »vsaka temeljna družbena skupina, ki stopa v zgodovino iz predhodne ekonomske strukture in kot izraz razvoja te strukture, je našla, vsaj v dosedanji zgodovini, kategorije intelektualcev, ki so že prej obstajale in pri katerih se zdi, kot da bi predstavljale zgodovinsko kontinuiteto, ki je niso prekinjale najbolj zapletene in najbolj korenite spremembe družbenih in političnih oblik.« To so »tradicionalni« intelektualci (npr. kler).

6 Žun v Predgovoru h Gramscijevim ID (1974) utemeljeno opozarja bralca, da je jezikovni stil zapiskov iz zapora

izraza »manevrska« in »pozicijska« vojna, pri čemer s prvim pojmuje revolucionarni napad za osvojitve oblasti, z drugim pa ostvarjanje hegemonije delavskega razreda, pravi Gramsci takole:

Zdi se mi, da je Iljič dojel, da je potrebna sprememba manevrske vojne, ki se je zmagovito aplicirala na vzhodu leta 1917, v pozicijsko vojno, ker je na zahodu možna edino ta /.../, le da Iljič ni imel časa, da bi poglobil svojo formulo, pri čemer pa je treba upoštevati, da bi jo on utegnil le teoretično poglobiti, medtem ko je bila temeljna naloga nacionalna in je zahtevala poznavanje terena /.../.

Omenjena metafora, ki se nanaša na razlikovanje med manevrsko in pozicijsko vojno, je povzročila različne razlage Gramscijevega pojmovanja načina osvojitve oblasti v pogojih italijanske družbe. Izražala so se mnenja, poudarja Žun (2014, 329), da je Gramscijev koncept hegemonije delavskega razreda različen od Leninovega koncepta, da izraža drugačen način osvojitve oblasti, ki ustreza drugačni situaciji od tiste, za katero je bila izdelana teorija diktature proletariata. Ta problem, ki je temelj za razumevanje Gramscijevih razmišljanj o »nacionalni poti v socializem«, zahteva nekaj pojasnil.

Poudarili smo že, da je Gramsci oblikoval koncept hegemonije na podlagi analize razlikovanja med civilno in politično družbo. Vendar nastane vprašanje, ali je Gramsci to razlikovanje pojmoval vsebinsko ali le metodološko, kar pomeni, ali gre pri njem za dva različna pojavi v družbi oziroma dve kvalitativno različni družbi ali le za različni metodi, po katerih se v družbi kot dialektični celoti uresničujejo splošne zakonitosti njenega razvoja. Iz tega pa izhaja naslednje vprašanje, ali je namreč mogoče koncepta civilne in politične družbe postaviti drugega proti drugemu, temu ustrezno pa tudi pojma diktature in hegemonije.

Marksistična teorija o državi se opira na stališče, da je vsaka država diktatura, vsaka diktatura pa predpostavlja ne le oblast enega razreda, marveč tudi »sistem zavezništev in posredovanj, po katerih se pride do gospostva nad vsem družbenim telesom« – kot se izraža Gramsci – in celo na področju kulture, kajti vsaka država je tudi vzgojni organizem za ostvaritev ciljev vladajočega razreda. Takšno pojmovanje ustreza osnovni marksistični postavki o protislovni naravi države, ki je »stroj v rokah vladajočega razreda«, obenem pa »predstavnik splošnih družbenih koristi«. Gramscijeva misel o »privolitvi vladanih, ki jo spremlja nasilje«, je docela v skladu s tem naziranjem. Diktatura torej ni nasprotje hegemoniji, marveč je v njej vsebovana. Zato se strinjamo z mnenjem, ki ga je izrazil Togliatti (ID-1976, 687), da Gramsci ne postavlja organske razlike med hegemonijo in diktaturo, ima pa to razlikovanje velik metodološki pomen.

dokaj težak in se bo na nekaterih mestih moral posebej poglobiti, da bi dojel izvirno misel. Mnogi stavki so dolgi in zapleteni ter le s težavo lahko izluščimo pravi smisel tistega, kar je avtor hotel povedati. V stavke so često vključene besede med oklepaji, besede, ki jih združujejo vezaji, pa tudi besede, ki jih je avtor na novo skoval. Gramscijev stil je včasih namenoma nejasen prav zato, da bi obšel in prevaral kaznilniško nadzorstvo in cenzuro.

V čem je ta metodološki pomen? Brez dvoma prav v poudarku različnosti metod boja v različnih zgodovinskih pogojih. Čeprav sta politična in civilna družba organska celota, je struktura civilne družbe lahko različna spričo stopnje hegemonije vladajočega razreda. V razvitih družbah, kjer je civilna družba »robustna trdnjava«, ni mogoča osvojitve oblasti, ne da bi se hegemonija buržoazije nadomestila s hegemonijo delavskega razreda, ki postane »dirigent« zavezniških skupin, pri čemer je mislil Gramsci v prvi vrsti na zavezništvo med industrijskimi delavci na severu in kmečkim proletariatom na jugu Italije. Ta proces ustvarjanja hegemonije oziroma oblikovanja »intelektualnega in moralnega vodstva« delavskega razreda, ki poteka ob odločilni vlogi njegovih »organskih« intelektualcev, takšna »pozicijska vojna« je po naziranju Gramscija edina možna italijanska pot v socializem«. Omenili smo že poskuse, da bi se Gramscijev koncept hegemonije odtrgal od splošnega Leninovega koncepta diktature proletariata. Gramsciju se pripisuje stališče, da je v italijanskih razmerah možna edino mirna in nenasilna osvojitve oblasti. Za takšno razlago pa ni v Gramscijevih mislih prav nobene opore, opozarja Žun (2014, 330). Koncept hegemonije kot političnega vodstva v obdobjih pred osvojitvijo oblasti vsekakor ne izključuje možnosti nasilnega, to je revolucionarnega prevzema oblasti. V zvezi s tem pravi Togliatti, da Gramsci z izrazom »pozicijska vojna« označuje »odpor razreda, ki postaja zrel, pod vodstvom revolucionarne partije, ko revolucionarni naskok ni mogoč, ali pred naskokom, zato da bi se ta naskok pripravil« (ibid.).

Gramsci se eksplicitno o načinu prevzema oblasti ne izjasni. Bistvena mu je hegemonija, ki jo je delavski razred ustvaril v predhodnem procesu, kar jamči uspešno osvojitve oblasti, nasilno ali nenasilno. Povsem zgrešeno pa bi bilo pripisovati Gramsciju, da je težil k nekemu spontanemu preraščanju buržoazne družbe v socialistično družbo. Tudi v tem pogledu je Gramsci sledil Leninu, o katerem je napisal tole: »Največji teoretik moderne filozofije prakse je na terenu politične borbe in organizacije s politično terminologijo, v nasprotju z raznimi »ekonomističnimi« tendencami postavil v ospredje fronto kulturnega boja in ustvaril teorijo hegemonije kot dopolnilo teorije 'država-sila'.« Vidimo torej, da je Gramsci nasprotoval vsem »ekonomističnim« tendencam, ki so prepuščale spontanosti uresničitev zgodovinskih nalog proletariata. Načelo hegemonije, ki vsebuje iskanje poti in metod boja, ekonomskih, političnih in kulturnih, ki so primerne, da vzbudijo privolitev zavezniških skupin, je čisto nasprotje teoriji spontanosti.

(3)

Po osvojitvi oblasti, to je v fazi izvrševanja oblasti, mora proletariati, ki je postal gospodujoči razred, še nadalje ostati tudi vodilni razred, obdržati mora vlogo »hegemonona«. V civilni družbi pa se medtem izvršijo določene strukturalne spremembe kot posledica temeljnih sprememb v ekonomskih odnosih, ki delavskemu razredu odtegnejo neka dotedanja zavezništva. Gramsci se je zavedal nujnosti, da v tej fazi država z ukrepi politične oblasti prilagaja civilno družbo novi ekonomski strukturi. »Država je orodje za prilagoditev civilne družbe ekonomski strukturi, toda potrebno je, da država to 'hoče', da namreč vodijo državni predstavniki sprememb, ki so se izvršile v ekonomski strukturi.« To prilagajanje civilne družbe ekonomski strukturi je

v bistvu vzdrževanje že v obdobju pred prevzemom oblasti ustvarjene hegemonije v spremenjenih družbenoekonomskih pogojih. Ko delavski razred prevzame oblast z namenom, da tudi samega sebe ukine kot razred, se njegova diktatura razvojno izčrpa v hegemoniji, politična družba se razvojno vrašča v civilno družbo. Država, ki se je doslej identificirala s politično družbo, postaja v čedalje večji meri predstavnik vse bolj homogene civilne družbe. »V splošni pojem države prehajajo elementi, ki izvirajo iz pojma civilne družbe, tako da bi se moglo reči, da je država politična družba plus civilna družba, to je hegemonija, opremljena z nasiljem.« Prav na osnovi vraščanja politične družbe v civilno družbo pa se država vse bolj identificira s civilno družbo, kar je v bistvu proces odmiranja države. »/.../ element 'država-nasilje' se izčrpa vzporedno z vse bolj očitnim uveljavljanjem elementov urejene družbe (ali etične države ali civilne družbe).«

Gramsci pojmuje odmiranje države kot dolgotrajen proces z več vmesnimi fazami. V tem pogledu so zanimive njegove misli o »državi-nočnem čuvaju« kot poslednji obliki na poti k popolnemu izumrtju države. »V nauku o državi – urejeni družbi bo potrebno od faze, v kateri je 'država' enaka 'vladi', in od faze, v kateri se 'država' istoveti s 'civilno družbo', preiti na fazo države-nočnega čuvaja, to je prisilne organizacije, ki bo varovala razvoj stalno naraščajočih elementov civilne družbe in bo zato postopno zmanjševala svoje samovoljne in prisilne intervencije.« Tu se v spremenjenem smislu uporablja izraz »država-nočni čuvaj«, s katerim se sicer označuje vloga, ki jo je država imela v obdobju liberalnega kapitalizma kot »čuvaj zakonov in poštenosti v igri« v tedanji civilni družbi, da bi se v procesu, ko se ustvarja »urejena družba« in prihaja do sinteze med politično in civilno družbo, opredelila še poslednja vloga države kot aparat za nasilje, to je neposredno pred njenim popolnim izumrtjem.

Gramsci se je zavedal, da utegne obravnavani proces – vsaj v prvi fazi – zaradi posebnih zgodovinskih okoliščin potekati tudi drugače. Že omenjeno razlikovanje med vzhodom in zahodom, med zaostalimi in razvitimi deželami velja namreč tudi kar zadeva načine izvrševanja oblasti. Gramsci, ki je pazljivo spremljal razvoj v Sovjetski zvezi po oktobrski revoluciji, je zato razumel nastanek pojava, ki ga naziva »češčenje (kult) države« (*statolatRIA*), ko je Sovjetska zveza ustvarila »najmočnejšo državno avtoriteto na svetu«, kakor se je izrazil Stalin. Smatral je, da je ta pojav za neko obdobje koristen in potreben, in ga je opravičeval z raznimi zgodovinskimi argumenti. Dosledno pa je temeljil na stališču, da je ta pojav prehodni in da se lahko manifestira le dotlej, dokler se s pomočjo politične ne izoblikuje lastna civilna družba; nadaljnji razvoj pa ne sme več iti v smeri krepitve, marveč v smeri odmiranja države.

Za nekatere družbene skupine, ki pred prehodom v državno življenje niso imele dolgega obdobja kulturnega in moralnega razvoja, je potrebno in celo koristno neko obdobje »češčjenja države«; to »češčjenje države« ni nič drugega kot normalna oblika »državnega življenja«, vsaj uvajanja v avtonomno državno življenje in ustvarjanja »civilne družbe«, ki je zgodovinsko ni bilo mogoče ustvariti pred prehodom v neodvisno državno življenje. Vendar to »češčjenje države« ne sme biti prepuščeno samo sebi, da bi postalo teoretični fanatizem in da bi bilo pojmovano kot »stalno«, marveč mora biti

kritizirano, da bi se razvijalo in ustvarjalo nove oblike državnega življenja, v katerih naj bi bila pobuda posameznikov in skupin »državna«, tudi če ne bi izvirala od »vlade funkcionarjev« (državno življenje naj postane spontano).

Misel, ki je izražena v zadnjem stavku, nakazuje že sintezo med politično in civilno družbo, to je »urejeno družbo«, zaključuje Žun (ibid., 332).

(4)

Gramsci se je pri razvijanju načela hegemonije opiral na svojevrstno razmerje med civilno in politično družbo kot dialektično celoto. Gramsci je opredelil civilno družbo kot »skupnost organizmov, ki jih preprosto imenujemo 'privatni' in kar ustreza funkciji hegemonije, ki jo vladajoča skupina izvaja nad celotno družbo.« Ti »privatni« organizmi, katerih skupnost je civilna družba, obstajajo in delujejo na podlagi delovanja »posameznih osebnosti«, pri čemer pa so odločilne družbene lastnosti teh ljudi. Isto velja za tiste posameznike (»vlado funkcionarjev«), ki opravljajo državne funkcije (»politična družba«). Družbene lastnosti ljudi pa imajo svoj izvor v njihovih medsebojnih odnosih na področju materialne proizvodnje, torej v ekonomski strukturi družbe.

Strukturi civilne družbe in države sta torej izraz družbenih lastnosti ljudi, ki se oblikujejo v procesu materialne proizvodnje. S spremembo ekonomske strukture se spremeni tako »prvo« kot »drugo nadstropje« nadstavbe, civilna in politična družba. Razmerje med civilno in politično družbo pa je kot vsako družbeno razmerje dialektična enotnost nasprotij. To razmerje pride najbolj jasno do izraza v obdobju, ko se spremeni ekonomska struktura. Tedaj si morajo predstavniki vladajoče skupine zavarovati svoje gospodstvo s silo in prilagoditi z ukrepi politične oblasti civilno družbo novi ekonomski strukturi. Gramsci je to izrazil takole: »Med ekonomsko strukturo in državo z njeno zakonodajo in silo se nahaja civilna družba, ki se mora korenito in v vsej konkretnosti preobraziti, ne le po črki zakona in knjigah znanstvenikov; država je orodje za prilagoditev civilne družbe ekonomski strukturi /.../.« Ta proces prilagajanja civilne družbe ekonomski strukturi pa ima ob prehodu v socializem posebni značilnosti. Prvič, hegemonija delavskega razreda je bila ostvarjena že pred osvojitvijo oblasti, kar pomeni, da se zaradi spremenjenih ekonomskih odnosov odtegnejo vodilni vlogi delavskega razreda le »najbolj omahljivi sopotniki«; drugič, diktatura delavskega razreda se izčrpava v hegemoniji, da bi se razvojno oblikovala »urejena družba«.

Gramscijev koncept hegemonije ima očitno svoj izvor tudi v sami marksistični postavki o protislovni naravi države, ki jo je zlasti razvil Engels (Žun, 1972 [2014]). To postavko bi lahko kratko opredelili s tem, da je sicer temeljna funkcija države varstvo in ohranitev določenih razrednih interesov, da pa država v razrednem boju ne nastopa le kot razredna organizacija, kot predstavnik vladajočega razreda, ki varuje koristi tega razreda z monopolom fizičnega nasilja, marveč tudi kot splošna družbena organizacija, kot predstavnik celotne družbe in njenih koristi. Država predstavlja torej poleg interesov vladajočega razreda tudi splošne družbene interese; v tem je njena protislovna narava. »Državna« funkcija predstavljanja splošnih družbenih interesov

omogoča neki »temeljni družbeni skupini« oblikovati širok krog zavezništev. Ta »gospodujoča« skupina postane s tem tudi »vodilna«. Ker pa jo odnos med politično in civilno družbo odnos enotnosti nasprotij, nastanejo situacije, v katerih neka »temeljna družbena skupina« prevzame hegemonijo (vodstvo) v civilni družbi, ki se prilagaja spreminjajoči se ekonomski strukturi, v času, ko je še »gospodujoča« druga, antagonistična družbena skupina. Takšna je realna možnost, ki jo ima danes delavski razred v razvitih kapitalističnih deželah. Delavski razred postane »hegemon« še pred osvojitvijo oblasti; v tem je ravno bistvo Gramscijevega koncepta hegemonije, poudarja Žun (2014, 334).

(5)

Da bi postal »hegemon«, mora delavski razred razviti »sistem zavezništev«. Gramsci, ta – po besedah Togliattija – »prvi leninist Italije«, je v primerjavi z Leninom »sistem zavezništev«, ki naj se ustvari pred osvojitvijo oblasti, širše in globlje pojmoval. Gramsci je vključeval med zaveznike delavskega razreda ne le »polproletarske elemente prebivalstva«, marveč vse družbene sile, katerih objektivni interes je v tem, da se »transformira« kapitalistična družba. Vodilna vloga delavskega razreda je Leninu pomenila vlogo »avantgarde« v »revolucionarni strategiji« delavskega razreda kot voditelja drugih družbenih skupin v njihovem neposrednem boju proti staremu političnemu režimu. Gramsci pa hegemonije ni pojmoval le kot politično, marveč in celo v prvi vrsti kot ideološko in moralno vodstvo. Tudi Lenin je opozarjal na velik pomen ideološkega dejavnika, ki pa ga je vrednotil predvsem v funkciji neposredne preobrazbe stvarnosti. Gramscijev koncept hegemonije pa pomeni intelektualno in moralno reformo, kar je razmeroma dolgotrajen razvojni proces, v katerem se zaradi čedalje večjega vpliva politične stranke delavskega razreda in njegovih »organskih« intelektualcev postopno spreminja struktura civilne družbe, ki že pred prevzemom oblasti temelji na privolitvi večine vodilni vlogi delavskega razreda.

Gramscijeva široko in globoko pojmovana hegemonija je – po začetem procesu destalinizacije mednarodnega delavskega gibanja sredi petdesetih let preteklega stoletja (ki ga je sprožil uspešen upor KPJ proti Stalinovi nadvladi v času informbiroja) – postala teoretični temelj italijanskega socialističnega gibanja. V boju za socializem je hegemonija delavskega razreda osnova »nove demokracije«, ki se zoperstavlja »konservativni demokraciji« Prva predstavlja »demokratično ureditev, ki temelji na zavezništvu delavskega razreda s srednjimi sloji: kmeti, obrtniki, svobodnimi poklici, intelektualci itn. in celo z enim delom nemonopolistične buržoazije«; druga pa temelji »na zavezništvu buržoazije s srednjimi sloji in delavsko aristokracijo« (Scoccimarro, v Žun, 2014, 336). »Sistem zavezništev« v »novi demokraciji« ob vodilni vlogi delavskega razreda daje sodobni državi specifično vsebino; izražajo se mnenja, da takšna država ni niti diktatura buržoazije niti diktatura proletariata; trdi se, da je »možna preobrazba družbe v socialističnem smislu, ne da bi delavski razred v izključnem obsegu osvojil politično oblast, s tem da je udeležen v državni oblasti obenem z drugimi družbenimi silami« (Gerratana, v Žun, ibid.).

Misel o državi, ki ni niti diktatura buržoazije niti diktatura proletariata, je v bistvu identična z Gramscijevim konceptom hegemonije pred prevzemom oblasti,

v kateri je potencialno vsebovana diktatura proletariata. V spremenjenih pogojih sodobne družbe izraža ta misel že omenjeno postavko marksistične teorije o državi, da namreč vsaka država kot razredna diktatura predpostavlja poleg oblasti enega razreda še »sistem zavezništev«, kar je v skladu z naukom o protislovni naravi vsake državne organizacije. »Sistem zavezništev«, ki sprva delavskemu razredu preprečuje, da bi v izključnem obsegu osvojil politično oblast, se zaradi »intelektualnega in moralnega vodstva« vrašča v novo civilno družbo, ki se je v tem procesu oblikovala in se z njo identificira. Osvojitev oblasti, to je diktatura proletariata, ki bo še uperjena proti manjšini, to je socialnim skupinam izven »sistema zavezništev«, pomeni sintezo politične in civilne družbe v socializmu kot pot v »urejeno družbo«, zaključuje Žun (ibid., 337).

29.

Zgodovinski vidik »pravice narodov
do samoodločbe«

V: *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo*, 13 (1989), št. 102, str.
892–899.

I.

V modernem pomenu so začeli uporabljati pojem »naroda« na začetku 14. stoletja; z njim so označevali pripadnost ljudi glede na rojstvo ali prebivališče. V 18. stoletju je pojem začel izgubljati svoj prvotni pomen in začel je pridobivati na političnem pomenu (v Angliji, Franciji, na ozemlju Nemčije). Narod postanejo zdaj samo tisti, ki vladajo, na primer v Franciji »kralj ter cerkveno in posvetno plemstvo« (vladajoči razred). Šele vzporedno z vzponom mladega meščanskega razreda se je začel širiti pomen naroda v smislu, da je ta pojem vključeval poleg vladajočega razreda še vse večji in širši del ljudstva.

Francosko revolucija je s svojimi predhodniki – razsvetljenci – kakor tudi s samo politično prakso napolnila pojem naroda z novo in širšo družbeno vsebino. Narod je zdaj postal nosilec suverenosti, ki jo je ustava iz leta 1791 izrazila s formulo »narod, zakon, kralj«. Tako se pojem »naroda« razširi od vladajočega razreda na ljudstvo; suverenost je prenesena na vse ljudi. Z idejo suverenosti ljudstva oziroma naroda so francoski revolucionarji položili temelje nacionalni državi. Francoski revoluciji je tako prvi pripadla tudi zasluga, da je vzpostavila zvezo med državo kot politično tvorbo in narodom kot kulturno tvorbo. Združitev obeh družbenih momentov v enega samega je tisto pomembno dejanje francoske revolucije, ki je celotni evropski družbeni zgodovini utrlo nova in neslutena pota.

V fevdalizmu je bilo ljudstvo le objekt politične oblasti, z meščanskimi revolucijami pa je postalo njen subjekt; ljudstvo je v obliki naroda postalo nosilec državne oblasti. Ljudstva so si z aktivnim nastopom v revolucionarnem rušenju starega družbenega reda priborila pravico, da sama določajo svojo državno ureditev in meje te ureditve glede na ustrezno ozemlje. Oblikovala se je *pravica do samoodločbe*.

Pravica narodov do samoodločbe je proklamirana prvič v *Izjavi o neodvisnosti Amerike* (4. julija 1776) in v *Razglasu človeških pravic v Franciji* (26. avgusta 1789): »Suverenost države temelji na narodu, to je na vseh državljanih skupaj; narod si sam postavlja zakone, vlada jih samo izvaja.« Oba razglasa postaneta predloga za vse moderne ustave. Pravica do samoodločbe je na splošno pomenila, da ima vsak narod pravico, da razpolaga sam s sabo ter sam odloča o svoji usodi in o usodi teritorija, na katerem živi; da na svojem teritoriju govori svoj jezik, da svobodno odloča o svoji ustavi, o obliki svoje državne in družbene ureditve ter o odnosih do drugih narodov. Pravica do samoodločbe je v toku zgodovine menjala svojo konkretno vsebino; vse bolj se je poudarjala kot pravica naroda do ustanovitve lastne neodvisne in suverene države ter možnost do odcepitve od tujega telesa, kateremu je narod pripadal, kakor tudi, da v svojo nacionalno državo vključi – po načelu samoodločbe – tudi svoje manjšine. Na podlagi pravice do samoodločbe je prišlo do združitve Italije in Nemčije v 19. stoletju, do odcepitve Norveške od Švedske (1905) in drugih velikih nacionalnih združitvev. Pri tem je potrebno poudariti, da so na drugi strani imperialistične in

kolonialne sile teptale pravico narodov do samoodločbe v svojih kolonijah, čeprav so ideologi liberalne buržoazije branili – z besedami – načelo samoodločbe. Zato ni naključje, da so socialnodemokratske stranke, združene v Drugi internacionali (1889–1914), dale izjemen poudarek pravici narodov do samoodločbe v svojih programskih dokumentih, vezanih na nacionalno in kolonialno problematiko. Pravica do samoodločbe je bila sprejeta že v enem izmed prvih aktov po zmagi oktobrske revolucije, v *Deklaraciji pravic narodov Rusije* (15. novembra 1917): »Pravica narodov Rusije do svobodne samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve in ustanovitve samostojne države.« To pravico so neposredno po sprejetju Deklaracije izkoristili Finci in proglašili svojo samostojno državo (6. decembra 1917), pa tudi Estonci, Letonci in Litvanci. Leninovo načelo samoodločbe narodov je bilo na ta način potrjeno tudi v praksi.

Načelo samoodločbe narodov preveva tudi *Štirinajst točk predsednika Wilsona o mednarodnih odnosih* (8. januar 1918) po prvi svetovni vojni. Izrecno je zapisano tudi v *Atlantski listini* (objavila sta jo Roosevelt in Churchill 14. avgusta 1941; podpisalo jo je 23 držav antifašistične koalicije): »Spoštujeta pravico vseh ljudstev, da si sama izbere obliko vladavine, pod kakršno bi hotela živeti; želita, da bi se suverene pravice in samouprava obnovile tistim ljudstvom, ki so jim bile na silo ugrabljene; ne želita doseči ozemeljskih sprememb, razen takšnih, da bi se ujemale s svobodno izpovedanimi željami prizadetih ljudstev.« Načelo samoodločbe narodov je dobilo svoje mesto tudi v *Listini Združenih narodov* (26. junija 1945) – »razviti med narodi prijateljske odnose, ki bodo sloneli na spoštovanju načela enakopravnosti ljudstev in njihove samoodločbe.« Po drugi svetovni vojni je pravica narodov do samoodločbe postala geslo kolonialnih narodov, ki se bore za svojo samostojnost in neodvisnost.

Marksistična družboslovna misel posveča nacionalnemu vprašanju posebno pozornost, tako teoretično kot praktično (gl. Rizman, 1979; 1980). Marx in Engels (1973) sicer nista izdelala nekakšne posebne in zaokrožene teorije o narodu in nacionalnem vprašanju, pač pa sta gledala na narod v sklopu proletarske revolucije: »v revolucionarni perspektivi je nujno, da se proletariat z osvojitvijo politične oblasti povzdigne v vodilni – nacionalni razred«. Boj proletariata je za oba klasika marksizma sprva nacionalni boj, kajti proletariat vsake dežele mora najprej opraviti s svojo lastno buržoazijo. Konec lahko naredi buržoaznemu nacionalizmu, to je »izkoriščanju ene nacije po drugi« s tem, ko odpravi »izkoriščanje enega individua po drugem«. Šele z odpravo razrednih nasprotij znotraj nacij bo lahko odpadlo tudi sovražno stališče med nacijami. Skratka za Marxa in Engelsa je nacionalna revolucija tisti nujni člen, brez katerega si popolne socialne revolucije sploh ni mogoče zamisliti.

Po natančnejšem proučevanju tedanjih aktualnih nacionalnih vprašanj, predvsem irskega in poljskega problema, se je Marx dokopal do *razlikovanja narodov na zatirane in zatiralske*. Istočasno z njim je tudi Engels na irskem primeru ugotovil, »kakšno nesrečo pomeni za narod to, če podjarmi nekega drugega«. Novembra 1847 je Engels govoril na zborovanju v Londonu o pravici Poljakov do svobode ter opozarjal Nemce in nemške demokrate: »Noben narod ne more postati svoboden, če nadaljuje z zatiranjem drugih narodov.« Januarja 1848, tik pred izbruhom revolucije, je Engels pričakoval zlom Avstrije in upal, »da bodo prav Nemci strmoglavili vladavino Avstrije in odstranili ovire, ki zapirajo Slovanom in Italijanom pot k svobodi«. Julija 1848 je

pisal: »Nemčija se bo osvobodila v tolikšni meri, v kolikršni bo osvobodila sosedne narode.« Mesec pozneje je bil še konkretnější: »Ustanovitev demokratične Poljske je prvi pogoj za ustvaritev demokratične Nemčije.« Marx, ki je proučeval irsko vprašanje, je leta 1867 pisal: »Ircem je potrebno naslednje: 1. avtonomija in neodvisnost od Anglije /.../.« Leta 1870 je dodal: »Predpogoj za osvoboditev angleškega delavskega razreda je, da se sedanja vsiljena zveza – to je zaslužnjitev Irske – spremeni bodisi v enakopravno in svobodno konfederacijo, če je mogoče, ali v popolno odcepitev, če tako mora biti.« In še dve Engelsovi aktualni resnici: »Iskreno mednarodno sodelovanje evropskih narodov je mogoče le pod pogojem, da je vsak izmed njih docela avtonomen v lastnem domu« (1892); »Brez uresničevanja neodvisnosti in enotnosti vsake posamezne evropske nacije ne more biti mednarodne združitve proletariata, niti mirnega in zavestnega sodelovanja teh narodov, da bi dosegli skupne smotre« (1893).

V duhu idej o enakopravnosti narodov ter njihovi svobodi in avtonomnosti se je delavsko gibanje, organizirano v socialističnih strankah in v mednarodnih združenjih ter prežeto z internacionalizmom, zgodaj oprijelo enega najbolj opaznih in do danes življenjskih načel s področja nacionalnih odnosov – načela o *pravici vsakega naroda do samoodločbe*; načelo je londonski kongres Druge internacionale leta 1896 sprejel v svoj program. Po Engelsovi smrti (1895) smo priča postopni reviziji klasičnega marksističnega razumevanja naroda in nacionalnega vprašanja, ki se najbolj manifestira pri teoretikih avstromarksizma (Karl Renner, Otto Bauer). V bistvu gre za oženje nacionalnega vprašanja na duhovno in kulturno območje, nikakor pa ne za politično in sploh širše družbeno vprašanje. Renner je nacionalno vprašanje celo zožil na enostavno administrativno vprašanje, ki ga lahko reši preprosta ustavna formulacija.

Poglaviten prispevek k razvoju marksistične misli o narodu in nacionalnem vprašanju je dal *Lenin*; tisto, kar je Lenin (1974) dal novega marksistični teoriji naroda, je globoko razumevanje nacionalnega vprašanja in njegovega reševanja. *Pravica narodov do samoodločbe in odcepitve* je osrednja misel Leninovih razmišljanj o nacionalnem vprašanju. Lenin gleda na neokrnjeno svobodo naroda kot na nekaj, kar je neločljivo povezano s široko družbeno svobodo. Zagovarjanje pravice do samoodločbe narodov ni zanj nič drugega kot v prvi vrsti vprašanje politične demokracije; brez demokratične predpostavke ni mogoče računati s tem, da bi nacionalni in razredni moment v dani družbi izgubila svoj abstraktni značaj in s tem tudi značaj antagonističnega družbenega protislovja. *Nujno je, da socializem uresniči »popolno demokracijo« in ne le »popolno enakopravnost narodov«*. Demokracija Leninu ne pomeni nekakšne začasno vpeljane rešitve, temveč eno od bistvenih tvornih načel socialistične družbe. Uresničevanje pravice narodov do samoodločbe po Leninu poleg tega vključuje še njihovo popolno izenačitev v ekonomskem, kulturnem in izobraževalnem pogledu. Državna privilegiranost posameznih velikih narodov, nasilna asimilacija, aneksija in kolonializem so nezdržljivi z uresničevanjem resnično demokratičnih in socialističnih družbenih odnosov. Lenin je bil zelo jasen in nedvoumen pri določanju pomena pravice narodov do samoodločbe v političnem smislu in je poudarjal, da gre za »izključno pravico do neodvisnosti, do svobodne politične odcepitve od zatirajočega naroda«. Leninovo razumevanje demokracije se tako ne nanaša samo na posameznika, temveč tudi na narode in narodnostne skupine.

Uporaba demokratičnega načela pri nacionalnem vprašanju je za Lenina hkrati tudi merilo demokratične zrelosti družbe v celoti – brez demokratične izgradnje naroda po njegovem ni mogoče govoriti o demokratično izoblikovani družbi. Za Leninovo misel o narodu so bila značilna opozorila, da potrebuje proletariat predvsem takšno demokracijo, ki izključuje prisilno zadrževanje kakšnega naroda v mejah določene države. Svojim kritikom, ki so ga obtoževali, da pomeni uporaba načela pravice narodov do samoodločbe v bistvu razpadanje držav, je odgovoril, da čim večjo svobodo uživa kak narod, tem bolj trdne so lahko njegove vezi z ustreznno deželo; obtožba, da podpihuje separatizem, se je zdela Leninu nesmiselna. Pri tem Lenin poudarja, da velja tudi za načelo samoodločbe isto pravilo kot za vse druge kategorije, in sicer načelo zgodovinske določenosti. Ko se marksisti zavzamejo za pravico do samoodločbe, se nikakor ne odpovedujejo samostojni sodbi o tem, ali je državna odcepitev tega ali onega naroda v vsakem posameznem primeru tudi smotrna ali ne. Merilo, po katerem lahko marksisti podpirajo odcepitev tega ali onega naroda, je lahko samo to, »da bi bila odstranjena vsakršna neenakopravnost, vsak privilegij in vsakršna izjemnost«.

Samostojno državno organiziranje se je Leninu zdelo pozitivna in napredna družbenozgodovinska težnja narodov; po eni strani gre za to, da take težnje, gledano skozi mednarodno perspektivo, slabijo relativno enoten imperialistični tabor kapitalističnih držav, po drugi strani pa igrajo v notranjem družbenem življenju naroda vlogo demokratičnega medija. V tem zadnjem primeru je *nacionalna neenakopravnost tudi dokaj zanesljiv kazalec siceršnjih razrednih neenakosti, ki imajo svoje globoke korenine v centralizmu, birokratizmu in drugih avtoritarnih političnih in družbenih odločitvah*. V mednarodnem pomenu uresničitev načela samoodločbe prispeva k temu, da bodo na poti v socializem vsi narodi prispevali kakšno posebnost glede demokracije, diktature proletariata in hitrosti socialistične družbene preobrazbe.

Žal je poznejši družbenopolitični razvoj v Sovjetski zvezi potrdil upravičenost mnogokrat izražene Leninove bojazni pred velikodržavnim ruskim nacionalizmom in krepitvijo birokratskega centralizma. »Velikoruskemu šovinizmu napovedujem vojno na življenje in smrt« (Lenin, oktober 1922). Takrat srečujemo v njegovih beležkah hude vzdeveke za ta velikoruski nacionalizem: »šovinistična velikoruska sodrga«, »ruski žandar«, »velikoruska nacionalistična gonja« itn. Z omenjenega stališča Lenin ostro kritizira napake sodelavcev Stalina, Ordžonikidzeja in Dzeržinskega (ustanovitelja in vodje Čeke) pri pripravah za združitev sovjetskih republik v ZSSR. Lenin tudi ne goji nobenih iluzij o tem, da v socializmu enkrat za vselej prenehajo nacionalne razprtije in se odnosi med narodi uredijo in ustalijo – kakor pravijo nedialektiki – »dokončno«. Lenin pravi: »Proletariat ne bo postal svetniški in ne bo zavarovan pred napakami in slabostmi samo zato, ker bo izvedel socialno revolucijo.« In dodaja Engelsovo misel: *Zmagoviti proletariat ne more nobenemu tujemu narodu vsiliti nobene osrečitve, če noče izpodkopati svoje lastne zmage*.« Praksa novejšega časa potrjuje pomembnost in aktualnost tako Engelsovih ko Leninovih opozoril.

S samovoljnimi formalnimi in sholastičnimi razlaganjem in dogmatizacijo Leninovih misli o narodu in nacionalnem vprašanju je Stalinu in njegovim idejnimi dedičem uspelo za dalj časa prikriti Leninovo izvirno reševanje nacionalnega vprašanja.

Stalinova (1947) gledanja prištevamo med revizije klasičnega marksističnega razumevanja naroda. Narod za Stalina ni nič drugega kot vsota naslednjih štirih družbenih znakov: skupni jezik, ozemlje, ekonomsko življenje in psihična izoblikovanost. Dovolj je že, da manjka kateri od naštetih znakov, in že narod preneha biti narod. Stalinova opredelitev naroda je še posebej kruta do tistih porajajočih se narodov in narodnosti, ki jim »manjka« kateri od omenjenih znakov iz »železnega« repertoarja definicije. Stalinova definicija je tudi v popolnem nasprotju s stališči Komunistične internacionale o nacionalnem in kolonialnem vprašanju (1920), ko je sprejela Leninove teoretične osnove o teh vprašanjih: »Evropejci pogosto pozabljajo, da so kolonialna ljudstva tudi narodi; osvoboditev kolonij ni nič drugega kakor samoodločba narodov« (Lenin, jeseni 1916).

Stalinovo razumevanje nacionalnega vprašanja je temeljilo na nekakšni različici avstromarksistične teritorialno-kulturne avtonomije, ki jo je imenoval pokrajinsko avtonomijo; ta naj bi zaostale narode usmerjala v splošno strugo kulture. *Stalinu je bilo tuje, da bi tako kot Lenin nacionalno vprašanje zasnoval na ekonomski in politični samostojnosti, na pravici narodov in narodnosti, da razpolagajo z ustvarjeno presežno vrednostjo in njeno družbeno distribucijo.* Šele iz te bi lahko po demokratski poti, se pravi v skladu z načelom samoodločbe, rasle spodbude širšega internacionalnega sodelovanja in sporazumevanja. Stalinova razlaga nacionalnega vprašanja je v bistvu podpirala koristi »centralnega« naroda kot edinega varuha in tolmača avtentičnega razrednega interesa in neomajnega internacionalizma. Povsem se lahko strinjamo s Kardeljevo (1975) ugotovitvijo, da je Stalin mehanično odrejal, kaj je nacionalistično in kaj internacionalistično, pri čemer je šlo pogosto za istovetenje birokratsko centralistične in hegemonistične tendence s socialističnim internacionalizmom.

Stalinova revizija marksističnega razumevanja naroda in nacionalnega vprašanja se zreducira na »kmečko vprašanje«, s čimer je le neizvirno povzel Bauerjevo tezo o kmetstvu kot »rezervni« nacionalnosti. Stalin je bil, podobno kot Kautsky, prepričan o odmiranju narodov oziroma še prej jezikov – vse seveda v korist največjih, med njimi predvsem velikega ruskega naroda. Stalin nosi tudi odgovornost, da so v Sovjetski zvezi v času njegove vladavine opustili Leninovo politiko nacionalne in narodnostne enakopravnosti in jo nadomestili z vodilno vlogo ruskega naroda nad vsemi preostalimi neruskimi narodi in narodnostmi. Posledice stalinistične prakse administrativne in politične denacionalizacije so danes ključni problem razvoja sovjetske družbe.

II.

Teoretična jugoslovanska marksistična misel o narodu ni zaostajala za drugimi tovrstnimi razlagami v svetu. To potrjujejo glavne ideje o narodu že pred prvo svetovno vojno, ki so jih razvijali Svetozar Marković, Dimitrije Tucović in Ivan Cankar.

Za razumevanje *Markovićevega* (1846–1875) teoretičnega odnosa do problema naroda je bistvenega pomena njegova izredno originalna razprava z naslovom *Srbija na vzhodu* (1947). V tem delu se je Svetozar Marković na korenit družbenoteoretični način spoprijel z »nacionalnim programom« srbske buržoazije in birokracije, ki sta

sanjarili o »veliki Srbiji«, obnovi Dušanovega carstva ter razširitvi dinastije Obrenovičev ne le na srbski narod, temveč tudi na vse druge narode na Balkanu. Vprašanje nacionalne politike mu je bilo predvsem opora za diferenciacijo delavskih in kmečkih množic od buržoazije; opozarja torej na veliki pomen povezave nacionalnega vprašanja s socialnim. Nasproti osvajalni teritorialni nacionalni politiki srbske buržoazije in birokracije ter izenačevanju nacionalnih interesov z interesi obstoječe državne organizacije je Marković utemeljeno postavljaj politiko nacionalnih interesov, ki se je zavzemala za rušenje buržoazne družbenopolitične ureditve v skladu z interesi revolucionarnega socialno-razrednega prevrata. Marković poudarja, da lahko »srbski narod doseže svojo pravo združitev le z revolucijo vsega balkanskega polotoka. Z njo bi se odstranile države, ki zedinjenje ovirajo, in z njo bi dosegli ti narodi možnost za združitev svobodoljubnih ljudi in enakopravnih delavcev; kot zveza občin-županij, držav v obliki, kakor bo pač najprimernejše.« V prav tako znanem prispevku z naslovom *Socializem ali družbeno vprašanje* je ta misel še konkretnjša: »Za razvoj srbskega naroda so podani vsi pogoji le v zvezni ureditvi in ne v državni enotnosti /.../. Taka federacija ne sloni na nacionalnem načelu, temveč na osebni svobodi tistih, ki se ji priključijo. Tako sta tudi dana jamstvo in pravica sleherni narodnosti za njeno samostojnost v taki zvezi.« Za Markovića je torej načelo osebne svobode fundamentalnejša predpostavka federacije kot pa načelo narodnosti. Revolucionarno poslanstvo ima lahko, po Markovičevem prepričanju, samo takšna Srbija, v kateri bi bila predhodno uresničena osvobodilna oziroma delavska revolucija in ki bi se borila za enakopravnost in svobodo vseh narodov. Pot do nacionalne osvoboditve in nevsiljene enotnosti zahteva najprej uresničeno svobodo in ne narobe. »Naš cilj je nacionalna osvoboditev in nacionalna enotnost, ki pa lahko nastane le kot posledica osvoboditve. Dodati je še treba, da si pod nacionalno enotnostjo v nobenem primeru ne zamišljamo enotnosti vlade ali enotnosti pisarn«. Šele od tu naprej je mogoče po Markoviću tudi utopični konceptiji »velike Srbije« postaviti nasproti konceptijo združevanja vseh slovanskih narodov v federativno skupnost, ki bi bila zasnovana na svobodi osebnosti in samoupravi. Ne le narod, tudi organizacijo države je treba podrediti načelu »suverenosti ljudstva«; medtem ko je potrebno njene ustavne državne organe podrediti samoupravnemu in volilnemu družbenemu mehanizmu. Svetozar Marković je torej nacionalno vprašanje strogo povezoval s socialno revolucijo in njeno najbistvenejšo sestavino – svobodo; razvil je neovrgljivo načelo pravice narodov do njihove polne in vsestranske identitete: »V vsakem primeru ima narodnost kot tudi posameznik pravico, da se razvije v skladu s svojo obliko, se pravi v skladu s svojim značajem, jezikom itn. Drugače tudi ne more biti. Toda ko jemljemo za osnovo družbene ureditve enake pravice vsake osebnosti, potem to vključuje že tudi pravico vsake narodnosti do razvoja njenih lastnosti.«

Dimitrije Tucović (1881–1914) je bil tako kot Svetozar Marković enako dosleden kakor tudi izviren v postavljanju nacionalnega vprašanja kot socialnega vprašanja. Po njegovem se proletarske stranke ne bi smele izogniti nacionalnemu vprašanju; pravilno reševanje nacionalnega vprašanja, ki se kaže v resnično enakopravnem in enotnem sodelovanju narodov in njihove politične avantgarde, za Tucovića (1949) ni nikakršen »diplomatski luksus, temveč razredni interes«. V njegovem času je

buržoazna nacionalistična ideja »velike Srbije« dosegla svoj vrh, ki ji je Tucović, kot voditelj Srbske socialnodemokratske stranke, ostro nasprotoval. »*Samo tisti narod lahko ustvarja pogoje za pravo in trajno enotnost enakopravnih in demokratičnih balkanskih narodov, ki se bori za lastno svobodo in napredek.*« Tucović nasprotuje tudi propagandi svoje buržoazije, ki je svojo kolonialno politiko v Albaniji opravičevala z »višjimi« državnimi interesi in kulturno-civilizacijskim poslanstvom, ter vidi v uporjo najprimitivnejših plemen večjo stopnjo humanosti od tiste, ki jo v praksi izvaja poklicna vojska moderne države proti upornikom. »Srbski oblastniki so odprli svoj register kolonialnih ubijanj in grozot, tako da so lahko dostojni člani v družbi z Angleži, Holandci, Francozi, Nemci, Italijani in Rusi. Velikosrbski nacionalizem ne temelji na iskrenih simpatijah do svojega lastnega naroda, temveč je bistveno določen z mržnjo do drugih narodov /.../.« Za Tucovića je bilo še posebej značilno, da srbski nacionalisti na Albance ne gledajo »kot na člane plemena ali člane razreda, kot na gospodarja ali sužnja, kot borca za avtonomijo ali kot delavca na njivi«. V svojem znamenem delu *Srbija in Albanija* se je Tucović odločno zavzel za samoodločbo in nacionalno samostojnost albanskega naroda. Tucović je bil prepričan, da nasilje enega naroda nad drugim samo zaustavlja procese demokratičnega povezovanja narodov ter pri zatiranih narodih krepi mržnjo do naroda zavojevalca. Agresijo Srbije na Albanijo je Tucović ocenil kot obliko »najbolj grobega odstopanja od skupnosti balkanskih narodov«, ki zaradi barbarskih metod samo še povečuje mržnjo Albancev do srbskega naroda. Tucovićevo cilje je bila takšna »politična enota« na Balkanu, »v kateri bi bili vsi narodi popolnoma enakopravni«. »Edina meja, ki jo je mogoče priznati za svobodo kakega naroda, se postavlja takrat, ko le-ta posega po svobodi drugega naroda«.

Zanimiva so tudi Tucovićeve razmišljanja o ekonomski pogojenosti nacionalnega vprašanja oziroma o družbeni vlogi narodov v svetovnem procesu ekonomskega povezovanja. Tucović trdi, da so balkanski narodi le »del svetovnega gospodarskega organizma«, s katerim se morajo ujeti v korak ali pa bodo »pregaženi«. Politična samostojnost balkanskih narodov lahko temelji le na gospodarski razvitosti in napredku. In dalje: »*Pogoj ekonomske neodvisnosti balkanskih narodov je njihova gospodarska skupnost, ki mora vključevati vse balkanske narode, in sicer v pogojih polne demokracije in popolne enakosti.* Pogoj ekonomske podlage pa je za resnično enakopravnost balkanskih narodov nujen tudi etični imperativ – »mir in bratstvo«.

V slovenskem socialističnem gibanju sta vse do obeh znanih *Cankarjevih* predavanj z naslovom *Slovenci in Jugoslovani* (1913) ter *Očiščenje in pomlajenje* (1918) prevladovala avstromarksistični in »integralni« jugoslovanski pristop k nacionalnemu vprašanju. Cankar (1976) poudarja, da je prav slovenski delavski razred poklican, da reši slovensko narodno vprašanje. Rešitev jugoslovanskega vprašanja vidi v »zvezni jugoslovanski republiki«, v kateri bi se lahko njeni narodi po eni strani obvarovali pred pritiski imperializma, po drugi strani pa bi demokratična politična zveza narodov na Balkanu dajala njenim članom možnost neoviranega narodnega razvoja. S tako postavitvijo nacionalnega vprašanja kot političnega vprašanja je Ivan Cankar *zavrnil avstromarksistično*, zgolj kulturno razreševanje nacionalnega vprašanja. Z enako doslednostjo je *obračunal* tudi z idejo »*integralnega jugoslovanstva*«: »Kakor ste videli sem smatral jugoslovanski problem za to, kar je: namreč izključno za političen

problem. Za problem razkosanega plemena, ki se v življenju človeštva ne more uveljaviti, dokler se ne združi v celoto. To je vse! Kakšno jugoslovansko vprašanje v kulturnem pogledu ali celo v jezikovnem smislu zame sploh ne eksistira. Morda je kdaj eksistiralo; toda rešeno je bilo takrat, ko se je jugoslovansko pleme razcepilo v četrto narodov s četverim, čisto samostojnim kulturnim življenjem.« Cankar je bil tudi »vroč« zagovornik takšnega demokratičnega združevanja jugoslovanskih narodov, ki bi temeljilo na načelih »enakopravnosti« in »enakovrednosti«. Prepričan je bil, da je nacionalno vprašanje neločljivo povezano s socialnim vprašanjem, samimi temeljnimi načeli socializma: »Temeljno načelo socializma in zadnji cilji njegovi so last vseh narodov; toda pota, ki vodijo do teh ciljev, si mora začrtati le vsak narod zase, po svoji osebnosti, po svojih domačih gospodarskih, političnih in kulturnih razmerah.« Cankar na nacionalno vprašanje torej ni gledal ločeno od širših, svetovnih tokov; v njih je znal razbrati »klic po samoodločevanju narodov, po demokratizaciji narodnih držav in po utelešenju socialističnih idej«.

Ustvaritev jugoslovanske države leta 1918 iz jugoslovanskih pokrajin je bila zamotan zgodovinski proces. Ob izbruhu prve svetovne vojne so se jugoslovanski narodi znašli v sestavi obeh grupacij držav, ki so se vojskovale med seboj, antantnih in centralnih sil. To je pripeljalo do različnih gledanj glede možnosti rešitve jugoslovanskega vprašanja (srbsko, ki vidi sebe v vlogi »jugoslovanskega Piemonta«; gledišče jugoslovanske politične emigracije, združene v *Jugoslovanskem londonskem odboru*, ki se zavzema za federalistično koncepcijo na podlagi samoodločbe narodov in enakopravnosti; *manjšinska deklaracija* poslancev Jugoslovanskega kluba – ki je bila predložena avstrijskemu državnemu zboru na Dunaju – v kateri so zahtevali ustanovitev posebne državne enote, ki bi obsegala vse slovenske, hrvaške in srbske dežele habsburške monarhije: Avstro-ogrska naj bi se preuredila v zvezno državo). Septembra 1918 je bil položaj na svetovnih bojiščih in v jugoslovanskih pokrajinah že tako kritičen, da so člani Jugoslovanskega kluba javno zavrnilo reševanje jugoslovanskega vprašanja na Dunaju; tedaj sta dvor in vlada še zadnjič obljubila slovanskim narodom avtonomijo s federalistično ureditvijo. V imenu samoodločbe narodov so združene meščanske stranke začele ustanavljati politične predstavniske organe kot začetke samostojne nacionalne državnosti. Tik pred zlomom Habsburške monarhije je 18. oktobra ameriški predsednik Wilson priznal težnje Jugoslovancev po svobodi za pravice: »/.../ sami naj bi se odločili, ali še hočejo živeti v avstro-ogrski monarhiji.« 29. oktobra je Narodni svet v Zagrebu – na podlagi popolne pravice do narodne samoodločbe – razglasil ustanovitev samostojne države treh enakopravnih narodov, *Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Toda Antanta novonastale države ni hotela priznati, italijanska vojska pa je zasedala njeno ozemlje. V takšnem ozračju je prišlo do pogajanj v Ženevi med delegacijo Narodnega sveta Države SHS (A. Korošec) in predsednikom srbske vlade N. Pašićem. Podpisan je bil sporazum, ki je predvideval ustanovitev skupne države na temelju enakopravnosti Države SHS s Kraljevino Srbijo. Z »ženevsko deklaracijo« je Kraljevina Srbije priznala Državi SHS enakopravnost pri združitvi in ji zagotavljala federativno ureditev nove države. Toda srbski dvor z regentom Aleksandrom tega sporazuma ni hotel priznati. K temu je pripomogel tudi Narodni svet sam, ki je kljub posameznim svarilom in ugovorom poslal novo delegacijo v Beograd

z nalogo izvesti državno zedinjenje s Srbijo brez političnih pogojev. Rezultat sporazuma je bil: »Od 1. decembra 1918 dalje sestavlja naš slovensko-hrvatski-srbski narod *enotno državo* pod regentstvom Njegovega kraljevega Visočanstva prestolonaslednika Aleksandra.« S to razglasitvijo sta srbska buržoazija in dvor vsilila svoje stališče, da je Srbija kot nosilka boja za osvoboditev Jugoslovanov izpod Habsburške monarhije ustvarjalka njihove države in da zato sama določa pogoje zedinjenja, pri tem pa je vprašanje Črne gore in Makedonije čisto njena notranja zadeva. Jugoslavija je bila tako »rojena v atmosferi kontrarevolucije« (Kardelj, 1977). Ustanovitve nove države so podprle vse delavske stranke, ker združitev južnih Slovanov ni bila sporna. »Zedinjenje južnih Slovanov je bilo potrebno in je do njega moralo priti /.../. Šlo pa je za to, na kakšnih načelih bo to zedinjenje utemeljeno« (Broz Tito, 1978).

Po ustanovitvi kraljevine SHS je prišlo kaj kmalu do globokih, vse bolj rastočih nacionalnih razlik in nasprotovanj v državi; narodno vprašanje je spet vzniknilo in se prerinilo v ospredje političnega dogajanja in mišljenja. V partijskih diskusijah v letih 1922–1923 in januarja 1924 na III. vsedržavni konferenci KPJ je bilo *zavrnjeno unitaristično stališče* vukovarskega partijskega kongresa iz leta 1920: »/.../ državo Kraljevine SHS ni mogoče več imeti za homogeno nacionalno državo z nekaterimi narodnimi manjšinami, ampak jo je imeti za državo, v kateri vladajoči razred enega (srbskega) naroda zatira druge narode.« Odtod je izviralo ključno stališče, da je treba odstraniti hegemonijo srbske buržoazije »z uresničevanjem polne pravice narodov do samoodločbe«, »torej tudi do pravice do svobodne odcepitve in oblikovanja svoje posebne države oziroma do priključitve svoji nacionalni državi«. V okviru teh načel se je razvijala politika KPJ o nacionalnem vprašanju (gl. Pleterski, 1981).

Sredi tridesetih let, ko je v Nemčiji prišel na oblast nacizem ter je z revizijo versajskega miru in z agresivno politiko pretil z nevarnostjo nove vojne, ko je nacizem ogrozil narode Jugoslavije in njihov obstoj sploh, je partija razvila politiko obrambe Jugoslavije pred fašizmom in aktivno gradila enotno fronto vseh naprednih sil za notranjo demokratizacijo države, za učinkovit odpor fašizmu in vojni. To politiko v spremenjenih razmerah je najizraziteje in dosledno pojasnil in zagovarjal Sperans (Edvard Kardelj) v svojem delu *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (1938 [1977]). V novonastalih razmerah je splitski plenum CK KPJ junija 1935 poudaril stališče, da pravica do samoodločbe ne pomeni nujno tudi brezpogojne odcepitve; drugače povedano, da je mogoče urediti nacionalno vprašanje v okviru jugoslovanske državne skupnosti, ne pa tako, da bi jo razbili in ustanovili pritlikave države: »Na vso moč nadaljujemo boj proti režimu velikosrbskega zatiranja za svobodo in pravice zatiranih narodov. Svojega stališča, izraženega v naši osnovni zahtevi – pravici do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve – ne spreminjamo. Ne smemo pa postaviti težišča na odcepitve, temveč moramo poudarjati, da ima vsak narod to pravico in da mora sam odločati o svoji usodi. *Težišče se torej postavlja na pravico do samoodločbe*. Prav zaradi tega poudarjamo zahteve po ljudskih skupščinah v Ljubljani, Skoplju, na Cetinju in v Sarajevu oziroma sabora v Zagrebu, ki naj bi bile izvoljene na svobodnih volitvah.« V tem duhu je junijsko posvetovanje vodilnega aktiva KPJ v Moskvi 1936. leta določilo politiko KPJ do nacionalnega vprašanja: »KPJ nastopa proti razkosanju sedanjega državnega področja Jugoslavije, ker hoče doseči to preureditev države na

miren način na podlagi nacionalne enakopravnosti; v sedanjih razmerah bi bilo gibanje za odcepitev zatiranih narodov samo voda na mlin fašističnim sovražnikom in njihovim vojnim ciljem /.../. KPJ se odločno izreka za sklicanje ustavodajne skupščine, ki bo svobodno in brez preglasovanja odločila o vseh vprašanih, ki se nanašajo na medsebojne odnose raznih narodnosti v *svobodni demokratični federativni državi*.« Nakazana je torej usmeritev KPJ na socialistično in federativno Jugoslavijo.

Z ustanovitvijo KP Slovenije in KP Hrvatske je načelno stališče partije o nacionalnem vprašanju dobilo svoj najbolj prepričljiv in konkreten izraz. Slovenski in hrvaški komunisti so s tem tudi prevzeli novo zgodovinsko vlogo voditeljev svojih narodov pred bližajočimi se nevarnostmi zanje. Manifest ustanovnega kongresa KPS je v usodnih trenutkih povezal slovenske nacionalne interese z zgodovinsko vlogo delavskega razreda, ki je edina zagotavljala uresničitev starega cilja – »združeno in svobodno Slovenijo« v »svobodni zvezi bratskih narodov Jugoslavije v obliki *zvezne države*« (Lešnik, 1980, 69–73).

Vprašanje državnih mej, ki spada k širšemu področju samoodločbe narodov, je bilo prav v letih med obema vojnama sila pomembno za slovenski narod, razkosan po prvi svetovni vojni med štiri države. Zato je komunistična stranka na Slovenskem – tako v Jugoslaviji kot v Italiji, od leta 1925–1926 dalje, in v Avstriji od leta 1930 – kot eno svojih programskih načel zagovarjala in terjala zedinjeno Slovenijo, kar je trgalo tedaj obstoječe državne meje. V istem smislu je učinkovala zahteva po federaciji svobodne in zedinjene Slovenije s svobodnimi sosednjimi narodi.

9. januarja 1930 je prišlo na Dunaju do skupnega *posveta zastopnikov KP Jugoslavije* (Đuro Salaj-Albert in Milan Gorkić) in KPJ Italije (Luigi Longo-Gallo in Michele Radolovich-Quinto iz Istre) glede nalog v obrambi nacionalnih svoboščin. Na posvetu so se sporazumeli o vrsti skupnih nacionalnih zahtev in nalog, nanašajočih se na slovensko narodno vprašanje. Cilje nacionalne politike so strnili v geslih »Za zedinjeno, neodvisno Slovenijo oziroma Hrvatsko; za delavsko-kmečko vladno; za balkansko federacijo delavsko-kmečkih republik!« Zanimivo je pri tem, da je imela italijanska delegacija pomisleke k citiranemu strnjnemu zahtevku in je predlagala naslednjo inačico: »Pravica Slovencev in Hrvatov do samoodločbe, vštevši odcepitev; za slovensko in hrvaško delavsko-kmečko republiko; za balkansko federacijo delavsko-kmečkih republik.« Na to je izjavila jugoslovanska delegacija, »da smatra geslo za zedinjeno, neodvisno Slovenijo oziroma Hrvatsko kot koncentracijo gesla o pravici Slovencev in Hrvatov do samoodločbe, vštevši odcepitev« (Očak, 1988, 145–146).

Dasi na posvetu ni bilo nobenega Slovenca, so zastopniki KPJ zvesto prenesli našo slovensko nacionalno politiko, sprejeto že leta 1926 (zahteva po združitvi Slovencev v lastno državo kot izraz nacionalne samoodločbe), na mednarodno raven in ji tako dali svojo podporo.

Potemtakem je skupna *deklaracija treh strank – KP Jugoslavije, Italije in Avstrije* – aprila 1934 o *slovenskem nacionalnem vprašanju* (»vse tri stranke se brez pridržka izrekajo za pravico samoodločitve slovenskega naroda do odcepitve od imperialističnih držav Jugoslavije, Italije in Avstrije, ki slovenski narod zatirajo) le potrdila stališče slovenske KP in KPJ glede usode slovenskega naroda na »višji ravni«, uradno in neovrgljivo ob soglasju Komunistične internacionale.

Leninovo koncepcijo reševanja nacionalnega vprašanja v konkretnih razmerah osvobodilne vojne in oborožene revolucije v Jugoslaviji je nedvoumno proklamiral Tito konec 1942. leta v članku »Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v luči narodnoosvobodilne borbe«, kjer je mdr. zapisal:

/.../ Današnja NOB ne bi bila tako žilava in tako uspešna, če narodi Jugoslavije v njej ne bi videli razen zmage nad fašizmom tudi zmago nad tistim, kar se je godilo za minulih režimov, zmago nad tistimi, ki so zatirali in hočejo še nadalje zatirati narode Jugoslavije. Beseda narodnoosvobodilna borba bi bila samo fraza, bila bi celo prevara, če razen splošnega jugoslovanskega pomena ne bi imela tudi nacionalnega pomena za vsak narod posebej, to je, če ne bi razen osvoboditve Jugoslavije pomenila tudi osvoboditev Hrvatov, Slovencev, Srbov, Makedoncev, Arnavtov (Albancev), Muslimanov itn., če narodnoosvobodilna borba ne bi imela vsebine, da zares prinaša svobodo, enakopravnost in bratstvo vsem narodom Jugoslavije, kajti prav v tem je njeno bistvo (Broz Tito, 1978, 60–61).

Temelji novi večnacionalni skupnosti so bili postavljeni s Sklepom o ureditvi Jugoslavije na federativnem načelu, sprejetim na drugem zasedanju Avnoja (29. in 30. 11. 1943) v Jajcu:

Na podlagi pravice vsakega naroda do samoodločbe s pravico do odcepitve ali do združitve z drugimi narodi vred in skladno z resnično voljo vseh jugoslovanskih narodov /.../ se Jugoslavija gradi in se bo gradila na federativnem načelu, ki bo zagotovilo polno enakopravnost narodov /.../«

Poudarjeno je bilo tudi, *da noben narod ni prinesel svobode drugemu*, temveč je izbojevana svoboda rezultat njihovih skupnih naporov.

Titov klic in geslo »bratstvo in enotnost« sta bila na eni strani revolucionaren odgovor fašističnim in notranjim reakcionarnim načrtom, da bi razkosali Jugoslavijo, na drugi strani pa takšna pozitivna ideja, ki se je lahko uresničila le v združitvi vseh narodov v socialistični in federativni Jugoslaviji. Samoodločba se je tako logično sklenila v državni skupnosti, ki je nastala po poprej izraženi svobodni volji vseh narodov in narodnosti. *Načelo pravice vsakega jugoslovanskega naroda do samoodločbe* je dobilo svoje ustrezno mesto v preambuli vseh zveznih in republiških ustav, ki so bile sprejete v novi Jugoslaviji:

Izhajajoč iz pravice vsakega naroda do samoodločbe, ki vključuje tudi pravico do odcepitve, so se narodi Jugoslavije na podlagi svobodno izražene volje /.../ združili v zvezno republiko svobodnih in enakopravnih narodov in narodnosti /.../« (Ustava SFRJ, 1974, 3 /Temeljna načela/).

Toda čeprav je bilo nacionalno vprašanje v osnovi rešeno, to še ne pomeni, da so bili za vselej razrešeni vsi vidiki nacionalnega vprašanja in vsa morebitna protislovja.

Kardelj je pozneje zato upravičeno opozarjal na tri glavne vire, ki bodo, gledano dolgoročno, še naprej spodbujali nacionalna zaostrovanja, in sicer: idejni in politični ostanki klasičnega *buržoaznega nacionalizma*, *neenakomerna gospodarska razvitanost v Jugoslaviji* in *negativne reakcije na težnje velikodržavnega nacionalizma in šovinizma*. Kardelj tudi poudarja, da se bo morala naša družba še dalj časa soočati z nacionalno problematiko, ki v bistvu zadeva »*položaj posameznega človeka, proizvajalca in javnega delavca v sistemu ekonomskih odnosov*«, skratka, zavzema se za tako reševanje, ki bo posegalo v samo jedro razpolaganja z *družbenim presežkom dela*. Tako je Ustava SFRJ (1974) sprejela načelo, da *mora republika – kot država, kot instrument delavskega razreda in delovnih ljudi oziroma narodov in narodnosti, ki žive v njej – samostojno razpolagati s svojim delom in dohodkom oziroma presežnim delom*. To ni bistveni pogoj samo za svoboden razvoj narodov, temveč tudi za njihovo enakopravno vzajemno sodelovanje. Vsak poskus vsiljevanja ekonomske volje drugemu narodu s pomočjo sistema državnega centralizma nujno vodi (praksa to dokazuje) k nacionalni neenakopravnosti, konfliktom in odpravi demokratičnih odnosov in svobodnega razvoja.

Naš razvoj mednacionalnih odnosov nas je pripeljal tudi do spoznanja, da splošno sprejeta in splošno veljavna načela naše nacionalne politike, kot so *samoodločba narodov, enakopravnost, bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov*, ne morejo nikogar odvezati od trajne naloge, da se nenehno rešujejo vprašanja, ki jih vsak dan poraja realnost mnogonacionalne družbe. »Stanje v neki družbi in tudi v mednacionalnih odnosih ni odvisno samo od ustavnih predpisov in deklariranih načel, marveč tudi od realnega razmerja družbenih sil in od stanja družbene zavesti. Zatorej nam tudi glede prihodnosti ni treba imeti iluzij, da bodo ustavni predpisi sami uredili vse, še najnaprednejše družbene sile tudi v svoji vsakdanji praktični socialistični akciji ne bodo mogle biti kar najobčutljivejše in kar najbolj obzirne do kompleksa odnosov, ki se imenuje nacionalno vprašanje« (Kardelj).

30.

Republika Slovenija v ogledalu svoje ustave (1991)

V: *Od despotizma k demokraciji. Razvoj ustavnosti in parlamentarizma*. Ljubljana: Modrijan, 2000, str. 129–135.

Ker federativna ureditev Jugoslavije ni omogočala rešitve politične in gospodarske krize in ker se jugoslovanske republike niso sporazumele, da bi se lahko osamosvojile in da bi se sočasno jugoslovanska zvezna država preoblikovala v zvezo suverenih držav, ter izhajajoč iz nedvoumno izražene volje slovenskega naroda in prebivalcev Republike Slovenije na *plebiscitu o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije* 23. decembra 1990², je republiška skupščina 25. junija 1991 sprejela poseben akt ustavne narave in ustavnega pomena – *Temeljno ustavno listino*, s katerim je na pravni ravni ustanovila Republiko Slovenijo kot samostojno in neodvisno državo ter s tem izvedla tudi deklarirano pravnoformalno odcepitev od jugoslovanske federacije.

Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije (1991)

I

Republika Slovenija je samostojna in neodvisna država.

Za Republiko Slovenijo preneha veljati ustava SFRJ.

Republika Slovenija prevzema vse pravice in dolžnosti, ki so bile z ustavo Republike Slovenije in ustavo SFRJ prenesene na organe SFRJ.

Prevzem izvrševanja teh pravic in dolžnosti se uredi z ustavnim zakonom.

II

Državne meje Republike Slovenije so mednarodno priznane državne meje dosedanje SFRJ z Republiko Avstrijo, z republiko Italijo in Republiko Madžarsko v delu, v katerem te države mejijo na republiko Slovenijo, ter meja med Republiko Slovenijo in republiko Hrvatsko v okviru dosedanje SFRJ.

III

Republika Slovenija zagotavlja varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin vsem osebam na ozemlju Republike Slovenije, ne glede na njihovo narodno pripadnost, brez sleherne diskriminacije, skladno z ustavo Republike Slovenije in z veljavnimi mednarodnimi pogodbami.

1 Osnovne točke *Majniške deklaracije*, ki jo je prebral pisatelj Tone Pavček na protestnem zborovanju v Ljubljani, 8. maja 1989, so bile: zahteva po suvereni državi slovenskega naroda, zahteva po samostojnem odločanju o povezavah z južnoslovanskimi narodi in drugimi narodi v okviru prenovljene Evrope, zahteva po spoštovanju človekovih pravic in svoboščin, v številni politični pluralizem, in zahteva po taki družbeni ureditvi, ki bo zagotavljala slovenskim državljanom duhovno in gmotno blaginjo.

2 Glasovanja se je udeležilo 93,2 odstotkov volilnih upravičencev; za samostojnost je glasovalo 88,2 odstotkov vseh volivcev. Po zakonu naj bi bila odločitev uresničena v šestih mesecih.

Italijanski in madžarski narodni skupnosti v Republiki Sloveniji in njunim pripadnikom so zagotovljene vse pravice iz ustave Republike Slovenije in veljavnih mednarodnih pogodb.

IV

Za izvedbo tega ustavnega akta se sprejme ustavni zakon na skupni seji vseh zborov Skupščine Republike Slovenije z dvotretjinsko večino delegatov vseh zborov.

V

Ta ustavni akt začne veljati z razglasitvijo na skupni seji vseh zborov Skupščine Republike Slovenije (Uradni list RS, 25. junija 1991).

S sprejemom *Temeljne ustavne listine* je bil pravno vzpostavljen nov, drugačen položaj Slovenije, kot ga je imela do tedaj. Do sprejema tega akta je bila Slovenija federalna enota v jugoslovanski federaciji, po sprejemu pa je postala samostojna država na ustavni ravni. Zato je treba Temeljno ustavno listino razumeti kot zgodovinski dokument, na katerem temelji sprejem slovenske ustave. Ta dokument je namreč na ustavni ravni ustanovil samostojno državo in s tem omogočil sprejem ustave samostojne države. S tega vidika je treba šteti Temeljno listino tudi za del slovenske ustave.

Ustava Republike Slovenije (1991)³

I. Splošne določbe

1. člen

Slovenija je demokratična republika.

2. člen

Slovenija je pravna in socialna država.

3. člen

Slovenija je država vseh svojih državljanek in državljanov, ki temelji na trajni in neodtujljivi pravici slovenskega naroda do samoodločbe.

V Sloveniji ima oblast ljudstvo. Državljanke in državljanji jo izvršujejo neposredno in z volitvami, po načelu delitve oblasti na zakonodajno, izvršilno in sodno.

4. člen

Slovenija je ozemeljsko enotna in nedeljiva država.

3 Ustavo Republike Slovenije je sprejela skupščina RS 21. 12. 1991; prvič je bila objavljena v Uradnem listu RS, 28. decembra 1991.

5. člen

Država na svojem ozemlju varuje človekove pravice in temeljne svoboščine. Varuje in zagotavlja pravice avtohtone italijanske in madžarske narodne skupnosti. Skrbi za avtohtone slovenske narodne manjšine v sosednjih državah, za slovenske izseljence in zdomce ter pospešuje njihove stike z domovino. Skrbi za ohranjanje naravnega bogastva in kulturne dediščine ter ustvarja možnosti za skladen civilizacijski in kulturni razvoj Slovenije. /.../

7. člen

Država in verske skupnosti so ločene.
Verske skupnosti so enakopravne; njihovo delovanje je svobodno.

9. člen

V Sloveniji je zagotovljena lokalna samouprava.

11. člen

Uradni jezik v Sloveniji je slovenščina. Na območjih občin, v katerih živita italijanska ali madžarska narodna skupnost, je uradni jezik tudi italijanščina ali madžarščina.

II. Človekove pravice in temeljne svoboščine

14. člen

(enakost pred zakonom)

V Sloveniji so vsakomur zagotovljene enake človekove pravice in temeljne svoboščine, ne glede na narodnost, raso, spol, jezik, vero, politično ali drugo prepričanje, gmotno stanje, rojstvo, izobrazbo, družbeni položaj, invalidnost ali katerokoli drugo osebno okoliščino.

Vsi so pred zakonom enaki.

43. člen

(volilna pravica)

Volilna pravica je splošna in enaka.

Vsak državljan, ki je dopolnil 18 let, ima pravico voliti in biti voljen. /.../

44. člen

(sodelovanje pri upravljanju javnih zadev)

Vsak državljan ima pravico, da v skladu z zakonom neposredno ali po izvoljenih predstavnikih sodeluje pri upravljanju javnih zadev.

45. člen

(pravica do peticije)

Vsak državljan ima pravico do vlaganja peticij in do drugih pobud splošnega pomena.

57. člen

(izobrazba in šolanje)

Izobraževanje je svobodno.

Osnovnošolsko izobraževanje je obvezno in se financira iz javnih sredstev. Država ustvarja možnosti, da si državljani lahko pridobijo ustrezno izobrazbo.

58. člen

(avtonomnost univerze in drugih visokih šol)

Državne univerze in državne visoke šole so avtonomne.

Način njihovega financiranja ureja zakon.

59. člen

(svoboda znanosti in umetnosti)

Zagotovljena je svoboda znanstvenega in umetniškega ustvarjanja.

63. člen

*(prepoved spodbujanja k neenakopravnosti in nestrpnosti
ter prepoved spodbujanja k nasilju in vojni)*

Protiustavno je vsakršno spodbujanje k narodni, rasni, verski ali drugi neenakopravnosti ter razpihovanje narodnega, rasnega, verskega ali drugega sovraštva in nestrpnosti.

Protiustavno je vsakršno spodbujanje k nasilju in vojni

III. Gospodarska in socialna razmerja

66. člen

(varstvo dela)

Država ustvarja možnosti za zaposlovanje in za delo ter zagotavlja njuno zakonsko varstvo.

74. člen

(podjetništvo)

Gospodarska pobuda je svobodna. /.../

75. člen

(soodločanje)

Delavci sodelujejo pri upravljanju v gospodarskih organizacijah in zavodih na način in pod pogoji, ki jih določa zakon.

76. člen

(sindikalna svoboda)

Ustanavljanje in delovanje sindikatov ter včlanjevanje vanje je svobodno.

76. člen
(*pravica do stavke*)
Delavci imajo pravico do stavke. /.../

IV. Državna ureditev

80. člen
(*sestava in volitve državnega zbora*)
Državni zbor sestavljajo poslanci državljanov Slovenije in šteje 90 poslancev. Poslanci se volijo s splošnim, enakim, neposrednim in tajnim glasovanjem. V državni zbor se vedno izvoli po en poslanec italijanske in madžarske narodne skupnosti.
/.../

82. člen
(*poslanci*)
Poslanci so predstavniki vsega ljudstva in niso vezani na kakršnakoli navodila. /.../

83. člen
(*poslanska imuniteta*)
Poslanec državnega zbora ni kazensko odgovoren za mnenje ali glas, ki ga je izrekel na sejah državnega zbora ali njegovih delovnih teles. /.../

88. člen
(*zakonska iniciativa*)
Zakone lahko predlaga vlada ali vsak poslanec. Zakon lahko predloži tudi najmanj pet tisoč volivcev.

96. člen
(*državni svet*)
Državni svet je zastopstvo nosilcev socialnih, gospodarskih, poklicnih in lokalnih interesov. /.../

102. člen
(*funkcija predsednika republike*)
Predsednik republike predstavlja Republiko Slovenijo in je vrhovni poveljnik njenih obrambnih sil.

110. člen
(*sestava vlade*)
Vlado sestavljajo predsednik in ministri. Vlada in posamezni ministri so v okviru svojih pristojnosti samostojni in odgovorni državnemu zboru.

127. člen

(*vrhovno sodišče*)

Vrhovno sodišče je najvišje sodišče v državi.

Odloča o rednih in izrednih pravnih sredstvih ter opravlja druge zadeve, ki jih določa zakon.

159. člen

(*varuh človekovih pravic in temeljnih svoboščin*)

Za varovanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin v razmerju do državnih organov, organov lokalne samouprave in nosilcev javnih pooblastil se z zakonom določi varuh pravic državljanov. /.../

160. člen

(*pristojnosti ustavnega sodišča*)

Ustavno sodišče odloča:

- o skladnosti zakonov z ustavo;
- o skladnosti zakonov in drugih predpisov z ratificiranimi mednarodnimi pogodbami in s splošnimi načeli mednarodnega prava;
- o skladnosti podzakonskih predpisov z ustavo in z zakoni;
- o skladnosti predpisov lokalnih skupnosti z ustavo in z zakoni; /.../
- o ustavnih pritožbah zaradi kršitev človekovih pravic in temeljnih svoboščin s posamičnimi akti. /.../

Ustava Republike Slovenije (1991) uveljavlja povsem novo ustavno ureditev, bistveno različno od ureditve, določene z zvezno ustavo in ustavo SR Slovenije iz leta 1974. Res je sicer, da so bile zelo globoke spremembe sprejete že pred volitvami 1990. leta, zlasti glede ekonomske ureditve, pa tudi glede utrjevanja položaja republike. Najgloblja diskontinuiteta s prejšnjo ureditvijo je pri *državni ureditvi*, saj je uvedeno načelo delitve oblasti namesto načela enotnosti oblasti; tako je parlamentarni sistem nadomestil prejšnjega skupščinskega, predstaviški sistem pa je nadomestil delegatskega. Več kontinuitete je pri pravicah in svoboščinah, zlasti socialno-ekonomskih (poglavje *Gospodarska in socialna razmerja*). Radikalno je poenostavljena struktura ustave, zožen njen obseg, zmanjšano število ustavnih določb, zlasti programskih, ideoloških in načelnih. Z novo ustavo je vnovič vzpostavljena vez s slovenskimi ustavnopravnimi in državnotvornimi tradicijami. Pozitivna tradicija preteklega razvoja ustavnosti je izrazito vidna na področju osamosvajanja republike in pri obravnavi položaja in pravic narodnih skupnosti, zlasti italijanske in madžarske (Ribičič, 1992, 40–41).

Z vsebinskega stališča je dejansko sporno govoriti o kontinuiteti med prejšnjo in novo ustavno ureditvijo, še zlasti, ker nova ustava ni več ustava federalne enote. Slovenija je namreč po osamosvojitvi oziroma po sprejetju ustave (1991) postala samostojna in neodvisna država z republikansko obliko vladavine in unitarno obliko državne ureditve. Oboje je bilo ob sprejetju ustave povsem nesporno, kar kaže napisati predvsem dejstvu, da Slovenija v svoji zgodovini na eni strani nima lastnih

monarhičnih izkušenj, na drugi pa tudi ni nobenih razlogov za federativno ureditev države (Kaučič in Grad, 1999, 176).

V zvezi s tem je treba opozoriti na manj znani dokument: *Punktacije za ustavo države-članice Slovenije*, najden šele leta 1996 v arhivu Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije (Schmidt, 1997). Ustavni osnutek je nastajal ilegalno – v okviru *Slovenske zaveze*, združenja slovenskih meščanskih strank v času italijanske okupacije maja 1943 – tako v odnosu do italijanskega okupatorja kakor tudi v odnosu do odporniškega gibanja pod vodstvom Komunistične partije Slovenije in Jugoslavije. Avtor oziroma soavtor osnutka je bil upravni strokovnjak in pisatelj *dr. Stanko Majcen* (1888–1970). Čeprav ne gre za celotno ustavo, marveč le za punktacije, in čeprav osnutka nikoli ni sprejel noben forum, tudi ozko strankarski ne, kaj šele parlamentaren, so *punktacije* zanimiv zgodovinski dokument.⁴

4 Glej Schmidt (1997): »Osnutek ustave kneževine Slovenije, 1943« (v Lešnik, 2000, 135–138).

31.

Ohromljena (slovenska) demokracija: (ne)prisotnost žensk v politiki

V: Milica G. Antić in Jasna Jeram (ur.) (1999): *Ženske, politika, demokracija. Za večjo prisotnost žensk v politiki*. Ljubljana: Urad za žensko politiko, 101–113 [Referat*].

* Simpozij »Za večjo prisotnost žensk v politiki«, Ljubljana, 17. februar 1999.

Znano je, da se z odsotnostjo žensk iz politike soočajo vse sodobne demokracije, in ni jih malo, ki si upravičeno zastavljajo vprašanje, ali je demokracija brez prisotnosti žensk sploh še demokracija, še posebno, ker je danes prav raven ženske enakopravnosti postala merilo za stopnjo demokratičnosti določene družbe.

I.

Odgovor na navidezno provokativno politično vprašanje še zdaleč ni enostaven; pogledajmo za hip v zgodovino. Nesporno se je pričel z meščanskimi revolucijami (še posebno z ameriško in francosko pred dobrimi dvesto leti) radikalno širiti politični prostor, ki so ga stari Grki razumeli predvsem kot prostor javnega delovanja, v katerem izkazujejo (svobodni moški) medsebojno enakost. Toda tudi ameriška in francoska revolucionarna zakonodaja ni uresničila pravne enakosti obeh spolov. Feministka Olympe de Gouges, borka za popolno politično enakopravnost žensk, je v polemičnem spisu *Deklaracija o pravicah ženske in državljanke* (1791) že v naslovu izrazila svoje odločno nestrinjanje z znamenitim dokumentom francoske revolucije, *Deklaracijo o pravicah človeka in državljana* (1789), ki »je izključil polovico človeštva«; izrecno je poudarila, da se »ženska rodi svobodna in moškemu ostane enaka po pravicah« (Gouges, 1997, 67–69).

Resnici na ljubo je treba povedati, da je zahteva Olympe de Gouges po dosledni rabi obeh oblik (državljanka, državljan) tudi danes, dve sto let pozneje, največkrat spregledana. Tudi v slovenski ustavi (1991) so »pozabili« na državljanke. Da je »zmeda« še večja, tretji člen Ustave Republike Slovenije govori o *državljankah* in *državljanih* Slovenije, vendar se v naslednjih členih državljanke »izgubijo«. Potemtakem se lahko upravičeno vprašamo, ali so v Sloveniji zagotovljene ustavne pravice in svobosčine samo državljanom.

Tudi na drugi strani Atlantika je ameriška revolucija spodbudila zahteve po enakopravni vključitvi žensk v politično življenje. V času nastajanja *Deklaracije neodvisnosti ZDA* (1776) je Abigail Adams pisala svojemu možu Johnu (poznejšemu podpredsedniku in predsedniku ZDA), »naj se spomni dam v novem pravnem zakonu«; Adams ji je odgovoril: »Moški se bodo borili proti tiraniji nad ženskami«. V času revolucionarnega zanosa, ko so se ljudje glasno, v demokratičnem duhu, sklicevali na *Deklaracijo neodvisnosti*, češ da je razglasila naravno enakost vseh ljudi, obenem pa zatrjevali, da bi morali potemtakem logično tudi vsi enako uživati volilno pravico ter pravico do javnih služb, so ženske v posameznih državah imele pravico do glasovanja. Toda potem, ko je ameriška ustavodajna skupščina prepustila ureditev tega občutljivega področja posameznim državam, so ženske postopoma izgubile pravico do glasovanja v vseh državah, nazadnje v New Jerseyju (1807); uveljavilo se je namreč splošno pravilo, da lahko samo premožni volijo, obenem pa so bile poročenim ženskam odvzete vse lastninske pravice.¹

1 »Pod poročno zaobljubo je svojemu možu prisiljena obljubiti pokorščino, on postane v vsakem pogledu njen gospodar – zakon mu daje moč, da jo prikrajša za njeno svobodo in da jo kaznuje.«

II.

V času, ko je v Evropi izbruhn timer nov revolucionarni val (1848), je prišlo v ZDA do velikega shoda za žensko volilno pravico (19. in 20. julija 1848 v Seneca Fallsu, država New York). Tedaj so na predlog Elizabeth Cady Stanton sprejeli znamenito žensko »Deklaracijo občutij«. Prikličimo si nekaj poudarkov:

/.../ Te pravice imamo za samoumevne: da so vsi, moški in ženske, ustvarjeni enaki; da jim je njihov Stvarnik podelil določene neodtujljive pravice; da so med temi pravica do življenja, svobode in iskanja sreče; da so vlade imenovane zato, da varujejo te pravice, pri čemer izhaja njihova pravična oblast iz odobritve vladanih. Kadar kaka oblika vlade začne kršiti te cilje, je pravica tistih, ki zaradi tega trpijo, da odklonijo zvestobo in vztrajajo pri nastavitvi nove vlade, ki naj temelji na takih načelih in organizira svojo oblast v takih oblikah, da se jim bo zdelo najbolj verjetno, da bo skrbela za njihovo varnost in srečo. /.../ Toda kol dolgo vrsta sramotitev in nasilnosti, ki so nenehno usmerjene proti istemu cilju, izkaže namero, da jih prisili v absolutni despotizem, potem je njihova dolžnost, da izvedejo prevrat take vlade in določijo nove čuvanje svoje bodoče varnosti. Tako je bilo potrpežljivo trpljenje žensk pod to vlado, in taka je zdaj nuja, ki jih sili k temu, da zahtevajo enak položaj, do katerega so upravičene.

Zgodovina človeštva je zgodovina ponavljajočih se krivic in nasilnosti moškega proti ženski /.../. Nikoli ji ni dovolil izkoristiti neodtujljive pravice do voljenja. Prisilil jo je, da se pokorava zakonom, pri nastajanju katerih ni imela nobene besede. /.../ Ko jo je prikrajšal za to prvo državljansko pravico, volilno pravico, in jo tako pustil brez zastopstva v zakonodajnih telesih, jo je zatiral na vseh koncih. /.../

Zdaj ko imamo pred očmi ta popoln odvzem državljskih pravic polovici ljudi te dežele, njihovo družbeno in versko ponižanje – ko imamo pred očmi nepravilne zakone, ki so bili omenjeni zgoraj, in ker so ženske same prizadete, zatirane in ker so jim sleparsko odvzete njihove najsvetlejše pravice, vztrajamo, naj jim bodo takoj priznane vse pravice in privilegiji, ki jim pripadajo kot državljskam Združenih držav.

Ko se lotevamo velike naloge, ki je pred nami, pričakujemo nemalo napačnih predstav, popačenj in smešenja, a uporabile bomo vsakršno sredstvo, ki je v naši moči, da bomo uveljavile naš cilj. Uporabile bomo posrednike, razpečevale razprave, pisale peticije Državi in Nacionalnim zakonodajnim telesom ter se trudile, da bomo pridobile podporo prižnice in tiska. Upamo, da bo tej Konvenciji sledila vrsta Konvencij, ki bodo zajele vsak del dežele (Cady Stanton, 1998, 9–20).

Organizirano in usmerjeno žensko gibanje v ZDA, nastalo sredi prejšnjega stoletja, si je potemtakem zadalo za svoj smoter odpravo diskriminacije žensk pred zakoni in v vsakdanjem življenju. S sprejetjem XIX. amandmaja k ustavi ZDA (1920) je

uresničilo svoj prvi, temeljni cilj: »Volilne pravice državljanov Združenih držav ne morejo niti Združene države niti katera koli izmed posameznih držav omejevati glede na spol. Kongres je pooblaščen, da uveljavi ta člen s primerno zakonodajo« (Beard, 1959, 563).

Tudi množična gibanja za žensko volilno pravico drugod po svetu, bolj poznana kot gibanja sufražetk, so dosegla uspeh. Splošna in enaka volilna pravica je bila uzakonjena najprej na Novi Zelandiji (1893) in Finskem (1906), v večini držav pa šele po 1. svetovni vojni.

III.

In kako je bilo z žensko volilno pravico na Slovenskem? Volilno življenje pri nas se je začelo z revolucijo leta 1848. Prvi volilni red za državni zbor na Dunaju, proglašen s cesarskim patentom 8. maja 1848, je dajal volilno pravico »vsem avstrijskim državljanom brez razlike veroizpovedi, ki so dopolnili 24. leto in svobodno uživajo državljanske pravice«. O spolu ni bilo v volilnem redu niti besede. Tedaj se je zdelo samo po sebi umevno, da so s tem mišljeni predvsem moški, glave družine, ki so posebej imeli pravico gospodariti. Posest in davki so bili potentakem glavna podlaga volilne pravice. Na občinskih volitvah so imele ženske davkoplachevalke prav tako volilno pravico kot moški, niso pa smele glasovati. Namesto poročenih žená so glasovali možje, neporočene in vdove pa so lahko imele pooblašcence, ki so šli glasovat namesto njih. Za državni zbor je bila volilna pravica omejena le na moške (gl. Melik, 1965; 1998, 253–254).

V mnogih državah so uvedli žensko volilno pravico po prvi svetovni vojni, tako v Avstriji, Nemčiji, Veliki Britaniji, le v novonastali Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev je ni bilo nikjer. Ženskam v Jugoslaviji (in s tem tudi v Sloveniji)² je bila priznana volilna pravica šele s t. i. *fočanskimi predpisi*, februarja 1942. Tedaj je Vrhovni štab narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije izdal v Foči predpise (sestavil jih je Moša Pijade), ki so urejali pristojnosti in naloge narodnoosvobodilnih odborov /NOO/ kot organov začasne ljudske oblasti na osvobojenem ozemlju, »ki jih svobodno in neposredno voli ljudstvo samo. /.../ Volijo moški in ženske. Tudi ženske so lahko izvoljene za člane NOO« (Pijade, 1965, 28–33).

IV.

Če se ozremo na prehojeno pot demokracije v zadnjih 150 letih s formalne plati, potem lahko pritrdimo trditvi, da zaznamo njen razvoj, sicer boleč in včasih počasen, pa vendarle. *Splošna*, kot jo pojmuje danes, in *enaka volilna pravica* sta postali v dvajsetem stoletju normativ za vse moderne ustave. Ali je zgoraj citirana *Deklaracija občutij* v današnjem času – z dosegom temeljnega cilja – samo še fragment iz zgodovine gibanja za volilno pravico žensk ali pa ima morda še kakšno sporočilnost? Res je, da se je bistveno razširilo polje občin človekovih pravic in političnih svoboščin v

2 O tem gl. zbornik *Naše žene volijo* (Antič G. /ur./, 1999).

sodobnih demokracijah (predvsem po tej prvini se razlikujejo od antične!), toda to je še vedno daleč od zelenega stanja, da bi lahko trdili, da smo v družbeni praksi že uresničili vsebinske zahteve, postavljene v zgoraj citirani *deklaraciji* (me zahtevamo »zastopstvo v zakonodajnih telesih«; me zahtevamo »svoboden dostop do vseh poklicev«, kajti tako »v cerkvi kot v državi nam dopušča /op. moški/ le podrejeno vlogo«), še manj pa lahko trdimo, da smo se približali teoretično postavljenim modelom demokracije, četudi ti temeljijo na kompromisu, kot ugotavlja Robert Dahl (1997).

K spoznanju, da uzakonjena splošna volilna pravica sama po sebi še ne pomeni popolne družbene enakopravnosti žensk, je v veliki meri pripomoglo revolucionarno delavsko gibanje, ki se je razmahnilo ob koncu devetnajstega stoletja. Takrat so bile postavljene nove, radikalne zahteve, ki so povzročile znotraj feminističnega gibanja razcep, v grobem na *meščansko* in *proletarsko* gibanje. Medtem ko je prvo še naprej usmerjalo svoj boj proti t. i. moškemu »trinoštvu« kot glavnemu krivcu za žensko diskriminacijo, so bili v drugem prepričani, da ima podrejeni družbeni položaj žensk izvor v razredni strukturi družbe.³ Od tod sklep udeleženk prve mednarodne konference žensk – proletark (Stuttgart, 17. avgust 1907), da je »častno mesto ženskega proletarskega gibanja v socialni demokraciji«. Vzroke razcepa je nedvoumno pojasnila Rosa Luxemburg v spisu »Proletarka«, objavljenem 5. marca 1914:

Meščanske borke za ženske pravice hočejo doseči politične pravice, da bi se potem udeleževale političnega življenja. /.../ Zahteva po ženski enakopravnosti je povsod, kjer se oglašča pri meščankah, čista ideologija posameznih slabotnih skupin, brez materialnih korenin, fantóm nasprotja med žensko in moškim, modna muha. Od tod burkavost gibanja sufražetk /.../. Proletarka, najrevnejša med revnimi, najbrezpravnejša med brezpravnimi, pohiti v boj (op. zraven moškega) za osvoboditev ženskega spola in vsega človeštva iz grozot gospostva kapitala. /.../ Njene politične zahteve imajo korenine globoko v družbenem breznu, ki razred izkoriščanih loči od razreda izkoriščevalcev, pa ne v nasprotju med moškim in žensko, temveč v nasprotju med kapitalom in delom (Luxemburg, 1977, 531–536).

Brez dvoma so socialistične revolucije v dvajsetem stoletju v mnogih državah sveta korenito utirale pot enakopravnemu položaju žensk v družbi. Res pa je tudi, da so bile predstave o »enakopravnosti« obeh spolov dokaj poenostavljene. Mislilo se je, da bo ženska podrejenost odpravljena z zakonsko določenimi enakimi političnimi, predvsem pa ekonomskimi in socialnimi pravicami za oba spola. Kot je pokazala praksa dočerašnjih socialističnih držav, je deklarirana oziroma pravna enakost šele prvi, temeljni korak na tej nelahki poti (gl. Tomšič, 1978). Toda tisto, kar bi moralo današnje politike v t. i. tranzicijskih državah še posebej skrbeti je dejstvo, da se je v zadnjem desetletju drastično poslabšal v socialističnem obdobju doseženi ekonomsko-socialni položaj žensk (med brezposelnimi je delež žensk neprimerno večji;

3 O tem gl. razpravo »Iz zgodovine boja za enakopravnost žensk« (Britovšek, 1978 [2015], 285–308). – Op. ur.

moški kandidati imajo prednost pri zaposlitvi; niso redki primeri, ko so moški bolje plačani kot ženske za enako opravljeno delo; tudi izgube služb zaradi nosečnosti in materinstva niso več neznanka itn.).

V.

V večini dežel se družbeni položaj žensk, po ocenah Heidi Hautala (predsednice Odbora za pravice žensk v Evropskem parlamentu), ne izboljšuje. V svojem referatu na Evropski konferenci o enakih možnostih žensk in moških, z naslovom »Agenda: enako«, ki sta jo organizirala Evropska komisija in Urad Vlade RS za žensko politiko na Bledu, 8.–10. oktobra 1998, je poudarila:

Čeprav predstavljamo ženske polovico sveta, drugo polovico smo pa rodile, smo marsikje še zmeraj drugorazredne državljanke. /.../ Sicer pa se še v mnogih državah sveta ženske teže šolajo, teže dobijo delo, za enako delo so slabše plačane, še najteže pa prodrejo v politiko, kjer se odloča o vsem. /.../ (Hautala, 1998).

Da je razvoj demokracije dobesedno zaspal na doseženi splošni in enaki volilni pravici, potrjujejo tudi zaskrbljujoči podatki o majhni zastopanosti žensk v posameznih parlamentih in vladah (gl. Antić G., 1998); svetla izjema je le vlada Švedske s polovico ministric. Heidi Hautala izrecno poudarja:

Nobena država ne more biti demokratična, če je polovica njenega prebivalstva (op. ženske) izločena iz politike. /.../ Neuravnotežena zastopanost žensk v procesu sprejemanja odločitev je pravi deficit demokracije. /.../ (Hautala, 1998).

Prav tako niso nič kaj spodbudni statistični podatki o volilni udeležbi, ki kažejo na nezadržni trend upadanja. Le-ta je konec koncev odsev spoznanja volivk in volivcev, še bolj določno, odsev njihove nemoči, da bi lahko odločujoče krojili in vplivali na svoj politični vsakdan, še manj pa na dolgoročnejši družbeni razvoj. Nismo daleč od resnice, če trdimo, da že lahko govorimo o družbeni epidemiji, imenovani »politična apatičnost«. Skratka, sodobni demokraciji bi potemtakem še najbolj ustrezala oznaka *ohromljena demokracija*.

Na prvo vprašanje organizatorja današnje konference, *ali je demokracija brez prisotnosti žensk še demokracija*, kot tudi na drugo, *ali odsotnost žensk iz uradne (državne) politike oziroma parlamenta odpira tudi problem reprezentativnosti najvišjega predstavniškega telesa*, smo posredno že odgovorili. Ne glede na morebitne različne poglede na posamezne segmente, pa odgovora – celostno vzeto – ne moreta biti sporna, še manj pa odločilna, saj gre kvečjemu le za nianse v ugotavljanju obstoječega stanja. Ključno je vsekakor tretje vprašanje, *ali so za večjo prisotnost žensk v politiki potrebne posebne politike, posebni ukrepi, posebne dejavnosti?* Če hočemo preseči stanje »stopicanja na mestu«, potem je odgovor brez zadržkov pritrديلen.

Ob povedanem se nam samo po sebi zastavlja vprašanje, kaj storiti za kvalitetnejše delovanje demokracije na današnji stopnji. Glede na občutno slabši družbeni položaj žensk (v primerjavi z moškimi), je razumljivo, da so prav ženske najbolj dejavne v iskanju rešitev za preseganje obstoječega stanja »stopicanja na mestu«. V tem kontekstu je popolnoma razumljivo, da so si mednarodne ženske institucije zastavile zelo konkretno nalogo: v doglednem času doseči 50-odstotno zastopanost žensk v najvišjih organih zakonodajne in izvršne veje oblasti.

Heidi Hautala je na zgoraj citirani konferenci na Bledu ponudila dva konkretna nasveta, ki sta v praksi prinesla Skandinavkam zavидanja vreden rezultat:

- prvi, najmanj, kar lahko store ženske za začetek je, da javno zamrznejo članstvo v strankah in bojkotirajo delo v njih, kajti splošno znano je, da spustijo moški ženske v politiko šele tedaj, ko jim voda teče v grlo, ko potrebujejo garačke, ki namesto njih marljivo delajo;
- drugi, da morajo ženske tudi v Sloveniji zahtevati, da vsaka stranka kandidira za vse politične funkcije: za parlament, za županje, za veleposlanice itn. polovico kandidatk (Hautala, 1998).

Seveda pa je potrebno računati, opozarja Heidi Hautala, na dolgotrajni neizprosnosti in vztrajni boj žensk (»korak za korakom«). Proti komu? Proti moški uzurpaciji politične oblasti! Zgodovina se potemtakem ponavlja, saj je že *Deklaracija občutij* (1848) nedvoumno poudarjala, da »glavno krivdo za neenakopravnost žensk nosijo moški«; tudi klasično feministično gibanje je označilo moškega za glavnega krivca ženske neenakopravnosti. Ne brez razloga. Če ilustriram: moški si je vzel cel hlebec, ženske pa se že lep čas borijo za vsako drobtinico posebej; njihov boj do polovice hlebca je in bo vsekakor dolg. Ali ne bi bilo bolj enostavno, predvsem pa družbeno pravično, takoj prerezati hlebec na dve enaki polovici. Skratka, vedno bolj postaja glasna zahteva po vzpostavitvi takšnega političnega mehanizma, ki bo v družbeni praksi striktno zagotavljal enakopravnost, tako žensk kot moških, pri sprejemanju odločitev ter nošenju odgovornosti za le-te. Naj spomnim, da je že 1. svetovna konferenca o ženskah, ki je potekala pod okriljem OZN v mednarodnem letu žensk (junija 1975 v Mexico City), razglasila, da je »enakopravnost med moškimi in ženskami enakost njihovega dostojanstva in človeške vrednosti, pa tudi enakost pravic, možnosti in odgovornosti«. Drugače povedano, za dosedanje družbeno stanje (politično, ekonomsko, socialno, vojaško, ekološko itn.) v svetu nosijo glavno odgovornost in krivdo tisti, ki imajo vzvode oblasti v svojih rokah; moški torej.

Na nezavidljiv socialno-ekonomski položaj žensk v t. i. tranzicijskih državah, kamor spada tudi Slovenija, smo že opozorili. Posebno zaskrbljujoče je, da so reševanje le-tega politične stranke v Sloveniji preprosto prevalile na sindikate, katerih moč je – zaradi premajhne medsebojne povezanosti – v resnici zelo majhna, in kot taki ne predstavljajo večje »nevarnosti« za oblastne strukture/elite. To pomeni, da v doglednem času na tem ključnem področju ni pričakovati večjih pozitivnih premikov, še posebej ne za ženske. Nič manj zaskrbljujoča ni slovenska politična scena (op. v letu 1999), še posebno, ker najvišje organe v državi sploh ne moti, da si je Slovenija

– na podlagi katastrofalnih podatkov: v slovenskem parlamentu sedi 83 poslancev in 7 poslank (tj. 7,7-odstotni delež žensk), v 19-članski vladi ni niti ene ministrice (!), vse politične stranke vodijo predsedniki (moški torej) – v mednarodnih političnih krogih »prislužila« nezavidljivo oznako *patriarhalna* država. Očitno še ni dozorelo spoznanje v strankarskih (op. moških) vodstvih na sončni strani Alp, da *odsotnosti žensk iz uradne slovenske politike* (vlade in parlamenta) postavlja pod vprašaj reprezentativnost (beri: legitimnost) najvišjega predstavnškega telesa v državi.

Praktično vprašanje bi se potemtakem glasilo: kaj konkretno storiti v slovenskem političnem prostoru, da bomo v bližnji prihodnosti dosegli želeni cilj, 50-odstotno zastopanje žensk v državnem zboru in vladi? Odgovor še zdaleč ni preprost, še posebno, ker je za večje premike na tem (beri: državotvornem) področju potrebna predvsem politična volja tako pozicijskih kot opozicijskih strank, te pa, kot že rečeno, za tovrstno problematiko nimajo nikakršnega posluha.

Še pred desetletjem, ko smo imeli v Sloveniji razvejan t. i. delegatski sistem, je obstajalo pravilo, da mora vsaka delegacija procentualno odsevati delegatsko bazo, ki jo zastopa (mladino, ženske, moške, upokojene). Ne gre za obujanje preteklosti, pač pa za zahtevo po uveljavitvi minimalne družbene pravičnosti, prek katere ne more noben politični sistem, ki se deklarira za demokratičnega. Prvenstveno gre za poziv vsem političnim strankam, saj so na segmentu reševanja problematike žensk, mladih, upokojenih popolnoma zatajile. Kako si drugače razlagati ustanovitev *Demokratske stranke upokojencev Slovenije*, pa pravkar novoustanovljene stranke *Liste mladih Slovenije*. Ali bo potrebno ustanoviti še *Stranko žensk Slovenije*, da bo v glavastrankarskih vodstvih končno prišlo do streznitve?

Prepričan sem, da rešitve v tej smeri niso najboljše: prvič, nikjer ni zagotovil, da bodo ženske, mladi, upokojeni večinoma volili »svoje« stranke in drugič, takšne delitve lahko nehote producirajo nezaželene medgeneracijske spore, navsezadnje tudi spore med spoloma. Boljše rešitve vodijo v smeri prekvašenja politike strank, kar bi moralo zdravilno vplivati tudi na že dolgo obstoječo politično »apatičnost«. In prav tu lahko odigrajo ženske odločilno vlogo, saj jih njihov nezavidljiv družbeni položaj dobesedno sili v spreminjanje krivičnega. Članice vseh političnih strank bi morale – po možnosti skupaj z mladimi in upokojenimi – s koordinirano akcijo brezkompromisno zahtevati pripadajoči jim delež vodstvenih funkcij in sorazmeren vpliv na strankino politiko. Potrebno bo seveda konkretizirati naloge, postaviti nosilke in določiti časovni rok izvedbe. Če za to ni posluha v strankarskih vodstvih, potem sledi bojkot delovanja v strankah, grožnja z odhodom in končno drastični ukrep (če se vse naštetost izkaže za neuspešno) – ustanovitev svoje stranke.

Brez dvoma čaka ženske v Sloveniji mukotrpnost politično delo, še posebno, ker je obetajoči nasvet predsednice Odbora za pravice žensk v Evropskem parlamentu – »da mora vsaka stranka kandidirati za vse politične funkcije polovico kandidatke« – doživel popolni neuspeh na primeru *Združene liste socialnih demokratov*, saj niti ena njihova kandidatka za poslanko ni bila izvoljena v Državni zbor (1996).

Iz povedanega lahko zaključimo, da ni dovolj predlagati kandidatke, pač pa bo potrebno osmisliti volilni sistem oziroma vzpostaviti takšen volilni mehanizem, ki bo v končni fazi pripeljal do izvolitve kandidatke in kandidatov v enakem deležu. Zdaj

ko se pripravlja sprememba volilne zakonodaje, je idealen trenutek za aktiven angažma političark v tej smeri, vključujoč tudi lobiranje (moških) zaveznikov.

32.

Zgodovina evropskega združevanja.
Prispevek za sociologijo evropskih integracij

V: Ksenija Vidmar Horvat (ur.), *Evropska integracija: pretekli pogledi in prihodnje vizije. Gradivo za izvajanje modula Jean Monnet VIVE*. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2014, str. 31–49.*

* Razprava je bila napisana v okviru evropskega projekta *Jean Monnet European Module* (poimenovan VIVE), ki smo ga izvajali na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (2012–2015).

E = *equality* (enakopravnost)
U = *unity* (povezanost)
R = *respect* (spoštovanje)
O = *opportunity* (priložnost)
P = *peace* (mir)
E = *environment* (okolje)

Katja Rebula (2000)¹

Uvod

Pojem »Evropa«

Evropa je danes številnim ljudem sopomenka za gospodarsko zvezo evropskih držav s sedežem v Bruslju. Hkrati se z njim povezuje vrsta predstav: Evropa, to je lik iz grške mitologije, to je »zahodni svet« v nasprotju z Orientom, zibelka ideje o demokratični družbeni skupnosti (Canfora, 2006) in izhodišče gospodarskega in tehnološkega razvoja, ki je odločilno zaznamoval preostali svet. Evropa je prepletanje ljudstev in porajanje novih, kar pa se ni začelo šele s preseljevanjem ljudstev. Evropa je oznaka za določeno kulturo in identiteto, ki jo lahko le od daleč prepoznamo kot enotno; če jo pogledamo od blizu, pa je razpršena v številne posamične kulture in identitete, podobno kot pointilistična slika (Boden, 2004, 10; Davies, 2013).

Vrednote in cilji EU

Eden glavnih ciljev Unije je uveljavljanje človekovih pravic, tako v državah članicah kot drugod po svetu. Človeško dostojanstvo, svoboda, demokracija, enake možnosti, vladavina prava in spoštovanje človekovih pravic so *temeljne vrednote* EU. Te vrednote so skupne vsem državam članicam v družbi, v kateri vladajo pluralizem, strpnost, pravica, solidarnost in nediskriminacija (Osutek Pogodbe, 2003, 9). Od podpisa Lizbonske pogodbe leta 2009 so te vrednote zapisane v enotnem dokumentu: *Listini Evropske unije o temeljnih pravicah*² (vsebuje preambulo in 54 členov, ki so združeni v sedem naslovov: dostojanstvo, svoboščine, enakost, solidarnost, pravice državljanov, sodno varstvo, splošne določbe), ki je pravno zavezujoča za institucije EU in države članice.

1 Odgovor Katje Rebula, dijakinje 1. letnika koprške gimnazije Gian Rinaldo Carli (š. l. 1999/2000), zmagovalke natečaja *What does European citizenship mean for me* (Kaj mi pomeni evropsko državljanstvo), ki se ga je udeležilo 1500 dijakov iz evropskih srednjih šol. Natečaj je organizirala *The Madriaga European Foundation* s sedežem v Belgiji (veja *Collega of Europe*) v okviru projekta *Education Multiculturelle et Citoyennete en Europe* ki podpira raziskave, ki se nanašajo na evropske zadeve s ciljem promovirati razmišljanje o Evropi. Ime nosi po ustanovitelju *Salvadorju de Madriagi* (1886–1978), evropskemu vizionarju in pomembni osebi na haškem kongresu podpornikov evropske ideje maja 1948 (*Primorske novice*, 31. 3. 2000).

2 Gl. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0389:0403:sl:PDF> (21. 1. 2019).

Unija, ki se zaveda svoje duhovne in moralne dediščine, temelji na nedeljivih in univerzalnih vrednotah človekovega dostojanstva, svobode, enakopravnosti in solidarnosti; temelji na načelu demokracije in na načelu pravne države. Posameznika postavlja v središče svojih dejavnosti z vzpostavitvijo državljanstva Unije in oblikovanjem območja svobode, varnosti in pravice (Listina EU, 2010 /Preambula/).

Cilji Unije

Bori se proti socialni izključenosti in diskriminaciji ter pospešuje socialno pravičnost in socialno zaščito, enakost med ženskami in moškimi, solidarnost med generacijami in varstvo otrokovih pravic (Osnutek Pogodbe, 2003, 9).

Zakaj se združujemo – temeljni teoretični pogledi na integracijo

Teorija integracije, razvita na temelju postulata o združevanju različnih delov v novo celoto z lastno, notranjo razvojno dinamiko, se z vidika političnih odnosov izraža v idejah funkcionalizma, federalizma, komunikacijske teorije in neofunkcionalizma, z vidika ekonomskih odnosov pa v idejah liberalizma in institucionalizma. Pri tem seveda ne gre prezreti na prepletenost ekonomske in politične integracije³; zato razlikovanje med procesoma ekonomske in politične unifikacije⁴ služi zgolj v ponazoritvene namene (gl. Arah, 1995, 20–32; Della Porta, 2003, 218–223).

Ekonomske teorije integracije: liberalizem in institucionalizem

Predstavniki *liberalne smeri integracije* zagovarjajo stališče, da je *ekonomsko integracijo* mogoče doseči s prosto mednarodno trgovino, pri čemer države ohranjajo popolno ekonomsko suverenost. Svoje stališče utemeljujejo s tem, da naj bi prosta trgovina sama po sebi integrirala področja sodelovanja, zato niso potrebne posebne nadnacionalne institucije, ki bi skrbele za nastajanje integracije. Ekonomsko življenje pa dokazuje, da je ekonomski liberalizem okrnjen v praksi s poseganjem države v gospodarska razmerja (spomnimo se na merkantilizem, protekcionizem). To stanje naj bi se preseglo – po prepričanju *institucionalistov* – z usklajevanjem ekonomske politike posameznih držav, kar narekuje ustanavljanje posebnih mednarodnih institucij z nadnacionalnimi pooblastili. Tako poznamo pet stopenj integracijskega procesa – od nižje do višje stopnje:

- cono proste trgovine,
- carinsko unijo,
- skupni trg,
- ekonomsko unijo kot posebno obliko skupnega trga, ki temelji na harmonizaciji nacionalnih ekonomskih politik,

3 *Integracija* = združevanje, povezovanje v celoto oz. v našem primeru vključevanje v skupnost.

4 *Unifikacija* = poenotenje, izenačenje oziroma združljivost, usklajenost (prava, zakonodaje idr.).

- ekonomsko integracijo, ki temelji na unifikaciji monetarne, fiskalne, socialne in anticiklične politike in terja ustanovitev nadnacionalnih organov, pooblaščenih sprejemati za države članice obvezne odločitve.

Politične teorije integracije

V primerjavi z ekonomsko teorijo, ki opazuje proces in stanje integracije le z vidika ekonomskih odnosov, se politične teorije integracije osredotočajo zlasti na razmerja med skupnostjo in kohezivnostjo posameznikov in političnih enot. Integriranje namreč poteka tako na nacionalnem nivoju (z integriranjem odnosov znotraj državnih meja), kot na meddržavnem, ko se z integriranjem na ekonomskem, političnem ali kulturnem področju povezuje več držav.

(Neo)funktionalizem

Med političnimi teorijami integracije predstavlja *(neo)funktionalizem* najvplivnejšo podlago in razlago za nastanek in razvoj *Evropske skupnosti*. Ideja funkcionalizma *dejanskosti* ne razume kot izolirano, temveč kot vzajemno učinkujočo tvorbo. S tezo, da je odpravljanje nefunkcionalnega pravzaprav odpravljanje nečloveškega, se spogleduje s pragmatizmom. Ker se nečloveško manifestira predvsem v oboroženih konfliktih, funkcionalizem poskuša iz mednarodnih odnosov odstraniti vsakršno napetost, zlasti vojaško. Sredstvo za doseg tega cilja vidi v reševanju perečih ekonomskih in socialnih problemov ter dviganju blagostanja, za kar naj bi poskrbele posebne mednarodne institucije. Izhaja iz predpostavke, da bi bilo mogoče z razvojem nepolitičnih kooperativnih organizacij na ekonomskem, tehničnem, znanstvenem, socialnem in kulturnem področju vzpostaviti vzajemno koristno mednarodno sodelovanje, ne da bi države mogle takšno obliko funkcionalne povezanosti razumeti kot ogrožanje nacionalne suverenosti.

Kljub kritikam so zamisli funkcionalistov proučevalcem mednarodnih odnosov ponudile izjemen izziv. Nastajajoča Evropska skupnost je namreč omogočila praktično preizkušanje njihove uresničljivosti; številne študije, ki so obravnavale dogajanja znotraj te nadnacionalne tvorbe, so prevzele pojem integracije in ga opredeljevale kot proces in kot končni produkt politične unifikacije med različnimi nacionalnimi enotami. Različni pristopi proučevalcev, ki so kljub enotni podlagi dajali prednost različnim metodam, so privedli do razlik, ki so se odrazile v okviru idej federalizma, komunikacijske teorije in neofunktionalizma. Slednji še posebej poudarja, da je integracija proces in stanje obenem, za katerega je značilno preseganje etnocentričnega nacionalizma. Hkrati pa poudarja, da ima proces integracije prednost pred doseženimi rezultati.

Komunikacijska teorija

Izhaja iz predpostavke, da so transakcije med posameznimi političnimi enotami najbolj zanesljiv kazalec dosežene stopnje integracije. Podatki o pretoku poštnih pošiljk, telefonskem prometu, obsegu trgovinske menjave, o znanstveni in kulturni

izmenjavi, so po mnenju zagovornikov komunikacijske teorije objektivni kazalci trendov, enosmernosti ali dvosmernosti, povezovanja posameznih držav. Čeprav se zdi, da je tak pristop precej mehaničen, pa vendarle ilustrira glavne politične točke. Kritiki tej teoriji očitajo, da onemogoča celovito opazovanje in proučevanje integracije, saj podatki, iztrgani iz širšega političnega in zgodovinskega konteksta skupnosti in njenih sestavnih delov, utegnejo zavajati k napačnim predstavam o doseženi stopnji kohezivnosti.

Federalizem

Federalizem se zavzema za integracijo v pravnem in institucionalnem smislu. Po mnenju njegovih zagovornikov je integracija končni produkt politične unifikacije med različnimi nacionalnimi enotami; temelji na predpostavki, da je najučinkovitejša metoda združevanja ljudi, ki sicer živijo v ločenih političnih enotah, a jih družijo skupni jezik, kultura in tradicija, ustanavljanje federalnih institucij na področju vojske, policije in zakonodaje. Ta proces naj bi pripomogel h krepitvi skupnih stališč, preko katerih bi se razvijal občutek skupnosti. Da bi dokazali pravilnost svojih tez, se zagovorniki te teorije osredotočajo na analizo ustanovitvenih dokumentov, predstavniških organov in odnosa med nacionalno ter federalno oblastjo. Poudarjajo tudi, da so za doseganje zastavljenih ciljev primerna vsa sredstva, ki krepijo zблиževanje.

Ni mogoče zanikati, da politična zgodovina ponuja kar nekaj uspešnih primerov federalizacije: od ZDA, Avstralije, Kanade, do Švice in ZRN. Kritiki pa vendarle opozarjajo, da so te politične enote nastajale v drugačnem obdobju mednarodnih odnosov in da vzorcev njihovega sodelovanja ni mogoče avtomatično prenašati v današnji čas.

V sodobni razpravi o federalizmu je postalo priljubljeno razlikovanje med dvema vrstama federalnih tvorb oziroma pristopov k federalni ureditvi: med t. i. »združevalnimi« (*coming together*) federacijami ameriškega kova, ki so nastale z združevanjem neodvisnih držav v novo politično tvorbo za uresničevanje skupnih interesov in ciljev ter »zadrževalnimi« (*holding together*) federacijami španskega ali belgijskega kova, ki so se zaradi pritiskov po večji avtonomnosti njenih posameznih delov v bolj federalno obliko preoblikovale iz prejšnje unitarne države.

Seveda pa ne gre tega razlikovanja razumeti mehansko, saj se namreč vsak federalni model, in to vsekakor velja tudi za evropskega, srečuje z obema vidikoma federalizma: po eni strani skuša omogočiti delovanje na zvezni ravni in skupno upravljanje politične tvorbe (»združevalni« vidik federalizma); po drugi strani pa mora zagotavljati tudi tolikšno stopnjo samostojnosti posameznih članic, da so te odločene še naprej ostati v federaciji (»zadrževalni« vidik federalizma). Prav zagotavljanje ustreznega federalnega ravnovesja med tovrstnimi, vsaj pogojno nasprotnimi težnjami, je ena ključnih nalog pri izgradnji uspešne evropske ureditev (Accetto, 2006, 26–27). Namreč pri integraciji EU ne gre za nadgradnjo pač pa za sinergijo, tj. takšno sodelovanje in medsebojno dopolnjevanje dejavnikov, katerih skupni učinek je (oziroma bi moral biti) večji kot seštevek posameznih učinkov.

Evropa – od mita do izoblikovanja evropske ideje

Evropa je stara beseda, ki je v 15. stoletju in pozneje počasi izrinila krščanstvo. Toda tako krščanstvo kot *Evropa* sta bila akademska izraza. Kar je novega v sodobnem času, je poskus populariziranja pojma *Evropa*, poskus pripraviti prebivalce Evrope k temu, da bi pojmovali sami sebe za Evropejce,⁵ tako kot so se bili nekoč pojmovali za kristjane (Hay, 1995, 17).

Beseda »*Evropa*« je skozi stoletja imela več pomenov – mitološkega, geografskega, kulturnega, verskega, političnega idr. (Fontana, 2003). *Evropa* kot mitološki lik in ohlapen zemljepisni pojem je obstajala že v antičnem času ter v zgodnjem in visokem srednjem veku. Kot politično telo s kolektivno identiteto pa se je oblikovala konec srednjega veka, ko se je ozavestila svoje dejanske enotnosti. Šele tedaj, v 14. in zlasti v 15. stoletju, je *Evropa* postala političen pojem, ko se je ne le povečala raba te besede, marveč je izraz pridobil vse izrazitejše čustvene tone in mobilizacijsko moč, hkrati pa je začel delovati kot nosilec politične skupne zavesti Zahoda (gl.: Maštnak, 1998, 41–53 /Kratka zgodovina imena Evropa/; Le Goff, 2006).

Evropa – mitologija in etimologija

Za Grke, tako kot pozneje za Rimljane, je bila beseda *Evropa* povezana bolj z mitom kot z znanostjo. V grški mitologiji je bila *Evropa* (Európe) hči feničanskega kralja, ki jo je bog Zevs – za to priložnost v podobi belega bika – zapeljal, zvalil na svoj hrbet in z njo vred odplaval do Krete. Mit simbolizira presajanje azijske kulture na Kreta, hkrati pa sporoča, da je potrebno na Kreti iskati začetek evropske civilizacije.

Poleg mitske poznamo še etimološke razlage. Eni se nagibajo, da je beseda *Evropa* nastala iz semitske besede »ereb«, ki je označevala smer neba, nasprotno deželi vzhajajočega sonca (»asu« – Azija); ime naj bi prek Feničanov prevzeli Grki. Drugi so mnenja, da koren besede *Evropa* v starogrščini (*europos*: *eur-* /širok/ + *opt-* /oko/) nakazuje na pomen »širokooka« oz. »širokolična«. Z imenom *Evropa* naj bi Grki tako poimenovali široko, prostrano celino v nasprotju z manjšimi otoki Peloponeza, pozneje pa evropsko ozemlje v primerjavi z Azijo in Afriko.

Evropa v antičnem izročilu

Stari Grki so bili tisti, ki so prvi uporabili besedo *Evropa* v geografskem in političnem smislu, čeprav raba imena v antiki ne ustreza moderni (evropski) celini. Najstarejši grški pesnik Homer *Evrope* še ne omenja in nanjo prvič naletimo v posthomerski *Himni Apolonu* (7. stol. pr. n. št.) kot pojem za kopenski del Grčije, ki se razlikuje od Peloponeza in grških otokov. Nadaljnja teritorialna širitev imena *Evropa* je bila tesno povezana z grško kolonizacijo večjega dela Sredozemlja (9. do 6. stol. pr. n. št.). Grški zgodovinar Herodot in njegovi sodobniki so šteli (sredi 5. stol. pr. n. št.) vse tedaj znano ozemlje sicer za eno celino, vendar razdeljeno na tri glavne predele:

5 Občutek pripadnosti Evropi – evropska identiteta – se je okrepil in v dobi globalizacije sveta nastopa ob nacionalni zavesti (gl. Horvat, 2010).

Azijo, Libijo (Rimljani so jo pozneje preimenovali v *Afriko*) in *Evropo*. Zadnjega sta zamejevala Sredozemlje in Atlantik; njegove zahodne meje sta določala Heraklova/Herkulova stebra (Gibraltar), onkraj katerih so Grki poredkoma prodrli, vzhodno Evropo pa je od Azije sprva oddeljevala reka Fazis/Phasis (danes Rioni), ki teče do vzhodne obale Črnega morja, in pozneje Tanais (danes Don). Severno mejo je predstavljala gorska veriga, ki teče severno od Trakije, Italije in Španije. Dlje od južne Rusije Grki skoraj niso raziskovali; osrednja in severna Rusija ter Skandinavija so veljale za neznane in bajeslovne dežele (gl. Herodot, 2003). Intelektualna, trgovska in politična nadvlada Grkov je na koncu porodila makedonsko (Aleksandrovo) cesarstvo, ki se je razprostiralo čez tri celine (Evropo, Azijo in Afriko);⁶ tedaj se še posebej utrdi ime Evropa. Kopensko raziskovanje Evrope so v glavnem opravili v desetletjih pred in po našem štetju nadzorniki rimske armade pod Julijem Cezarjem in vojskovodje cesarja Avgusta.

Predstavo Helenov o tripartitni ekumeni so sprejeli tudi rimski pisci. Širjenje rimske oblasti (*Imperium Romanum*) nad Hispanijo, Galijo in Britanijo je imelo za posledico ogromen porast znanja o evropski celini. Vendar pa niti za Grke niti za Rimljane, katerih cesarstvo je bilo nadkontinentalno, *Evropa* ni pomenila mnogo. Kar je združevalo skupaj grški svet in pozneje svet Rima, je bilo *Mare Mediterraneum*⁷, ki je povezovalo vse, razen najbolj oddaljenih provinc. Brez dvoma je bil cesar Avgust prvi, ki je skušal združiti Evropo tako geografsko kot politično. Res pa je, da je bilo še posebno v dobi poganstva čutilo relativno pomanjkanje čustvenega naboja pri uporabi besed *Evropa*, *Azija* in *Afrika*. Seveda pa ne gre prezreti, da so Rimljani zapustili Evropi dediščino; namreč v izgradnji evropske civilizacijske identitete so poglavitno povezovalno vlogo odigrali naslednji štirje »rimski« dejavniki: organizacija politične oblasti, ki je temeljila na moči nekdanje cesarske oblasti, civilno pravo, latinščina (latinska tradicija) in skupna/državna religija – krščanstvo⁸.

Evropa v srednjem veku

Izročila pozne antike, tako klasična kot patristična, ohranjajo tripartitno podobno sveta.⁹ Takratni splošno sprejeti pogled na svet – tri celine, ki jih ločujejo Sredozemlje, Don in Nil, celoto pa z vseh strani obdaja ocean – se je skladal z novo

6 Ne gre prezreti, da makedonski »kozmpopolis« ni uničil »polisa«, temveč je v 3. stol. pr. n. št. privedel do prvih evropskih konfederacij. Poveži s povedanim pri federalizmu (politične teorije integracije).

7 Rimski geograf Gaj Julij Solin (3. stol. n. št.) je vpeljal ime *Mare Mediterraneum* (Sredozemsko morje); Grki so ga imenovali *Mare internum* (Notranje morje), Rimljani pa sprva *Mare nostrum* (Naše morje).

8 Konstantin in njegov sovladar Licinij sta se leta 313 sporazumela v Milanu, da dovolita kristjanom popolno versko svobodo. *Milanski tolerančni edikt* je zagotavljal nekdanjim preganjanecem državljanske pravice in napovedal vrnitev zaplenjene posesti, stavbe in zemljišča Cerkví. Leta 325 pa je na koncilu v Nikeji (Niceji) krščanstvo dejansko postalo religija rimskega cesarstva.

9 Izidor Seviljski (-556–636), španski cerkveni pisec, kronist in enciklopedist ter nadškof v Sevilli, velja za pomembnega povezovalca učenosti klasične antike in srednjega veka (po njegovi zaslugi zahod pozna Aristotela). Njegovo znamenito delo *Etimologije* (*Etymologiae*), enciklopedija vsega tedanjega znanja umetnosti in znanosti v 20-ih zvezkih, je bilo v vsesplošni rabi naslednjih 600 let.

krščansko religijo oziroma z njeno svetopisemsko vsebino in razlago (*Geneza*)¹⁰. Osnovi »evropskega« srednjeveškega razvoja sta bili potemtakem *antika*¹¹ v svojem posebnem grško-rimskem izrazu ter *krščanstvo*. Na ti dve gonilni sili so naletela in se z njima spoprijela germanska ljudstva, ki so z valovi preseljevanja vstopila v zgodovinsko dogajanje na rimskih tleh. V tem spopadu, ki je bil istočasno proces osvajanja in zapuščanja ozemelj, se je izoblikoval nov svet, ki je ne samo premaknil težišče s sredozemskega območja proti severu, pač pa je tudi nadomestil *Imperium Romanum* in je hkrati prevzel še njegovo vlogo; z njim se je povezal pojem »zahodne dežele«¹².

Ko se je nekdanje rimsko cesarstvo samo razdelilo v množstvo majhnih držav (od 5. stol. naprej), je bila s tem razbita tudi enotnost Evrope za nekaj stoletij (do leta 800). Tedaj je frankovski kralj Karel Veliki – po vzoru starega Rima – združil večino zahodne Evrope,¹³ papež pa ga je okronal za cesarja Svetega rimskega cesarstva.¹⁴ V tem kontekstu velja opozoriti, da je omemba krščanskih korenin Evrope postala eno najpomembnejših vprašanj oblikovanja in sprejemanja *Pogodbe o ustavi za Evropo* (2005).

Zgodovinski viri govorijo je, da je prvi besedo »Evropejci« zapisal srednjeveški kronist Izidor Pancevis v 8. stoletju (Ješovnik, 2000, 4); z njo je označil skupne obrambne sile evropskih ljudstev proti zunanemu sovražniku – islamu.¹⁵

Od propada Frankovskega cesarstva do poznega srednjega veka je »združevanje« Evrope temeljilo predvsem na versko-ideoloških temeljih. Katoliška cerkev je takrat izoblikovala politični projekt, imenovan *Kristjanija* (le-ta ni nikoli zaživela); to naj bi bila nekakšna poenotena evropska zveza, temelječa na latinski tradiciji, dediščini Zahodno-rimskega cesarstva, civilnem pravu, še posebej pa na religiozni enotnosti.¹⁶ Politično vodstvo te »skupnosti« naj bi bilo prepuščeno papežu. Takšna cerkveno združena Evropa naj bi pozabila tudi na medsebojne spore, kar ji je celo uspela v času

10 Trije Noetovi sinovi – *Sem* (»imenovan«), *Kam* (»vroč«), *Jafet* (»širina«) – so po vesoljnem potopu zavzeli tri dele sveta. Semovo potomstvo se je razširilo po Aziji ali na Vzhodu, Kamovo po Afriki ali na Jugu, in Jafetovo po Evropi z delom Azije ali na Zahodu (Hay, 1995, 33).

11 Antika je z grško podobo človeka in rimskim državljskim pravom položila temelje evropske identitete; prevzelo in razvijalo jih je krščanstvo.

12 Izraz Okcident (latinsko ime za zahod) je v rimski antiki označeval zahodni svet, gledano iz Italije, in je šele pozneje pomenil ves kulturni krog, ki ga je zaznamovalo krščanstvo.

13 Karlova država je po svoji zasnovi evropska. Čeprav v kulturnem smislu ne pomeni kontinuitete rimske kulture, pomeni kontinuiteto ideje enotne države na ozemlju vse Evrope, z izjemo Bizanca. Zgodovinsko naključje je hotelo, da so leta 1951 – ko nastane Evropska skupnost za premog in jeklo – prvo evropsko skupnost oblikovale države z ozemlja, ki ga je v srednjem veku zasedal imperij Karla Velikega.

14 Ko so temeljne misli rimskega pojmovanja države in s tem povezane težnje po politični enotnosti dobile svoje mesto v srednjem veku, je srednjeveško cesarstvo postalo tudi čuvar verske enotnosti.

15 Dokaz za občutek medsebojne povezanosti – nasproti Bizancu in islamskemu svetu – so bile križarske vojne, ki so se jih evropske države lotile skupaj.

16 *Kristjanija* (»Christianitas«) ne pomeni zgolj krščanstva kot vere, ampak tudi krščanstvo kot geografski pojem, ki je vezan na območja s krščanskim prebivalstvom (krščansko občestvo). Gre za koncept, ki ni samo služil namesto imena Evropa – v tem času se namreč v uradih cerkvenih dokumentih uporablja izključno naziv *Kristjanija* (»Christianitas«, »Res publica Christiana«, »populus Christianus«) – ampak pomeni tudi poenoteno evropsko zvezo.

Križarskih vojn v 11., 12. in 13. stoletju, ko je imelo krščanstvo – kako simptomatično in pomenljivo – skupnega sovražnika na vzhodu. Še več, pomemben moment poenotenja krščanske Evrope je odigralo prav Osmansko (muslimansko) osvajanje Evrope, ki je vplivalo na enotno zavedanje o skupni krščanski in s tem posredno evropski identiteti (Cardini, 2003).

Čeprav je patronat papežev in s tem primat Cerkve na področju posvetnega vladanja zagotavljal enotnost in notranjo moč Evrope nasproti prodirajočemu islamu, so se v 13. stoletju številne evropske monarhije uprle prevladi papeškega Rima. Odločilen je bil spor med Parizom in Rimom. Francoski kralj Filip Lepi je bil politično tako močan, da je za kratko obdobje celo preselil papeški sedež v francoski Avignon (1309–1376) in postavil Cerkev izključno pod francoski politični vpliv. Pomen tega spora je bil daljnosežen, saj je sprožil proces delitve oblasti na posvetno in svetno/versko, kar je imelo za posledico nastanek (od Rima) neodvisnih monarhij. S koncem 13. stoletja, z zatonom moči papežev, sovпада prva vseevropska pamfletska kampanja, ki so jo vodili poglobitni ideologi tistega časa, kot sta bila npr. Engelbert Admontski in Dante Alighieri (~1311) s svojo univerzalno monarhijo.¹⁷ Cilj kampanje je bil poenotiti besedi Kristijanija in Evropa ter hkrati opravičiti delitev oblasti na posvetno (cesar) in cerkveno (papež). Čeprav je notranja delitev Evrope privedla do številnih vojn, je hkrati prinesla tudi intelektualno svobodo, katera je bila prvič ločena od cerkvene ideološke nadvlade; s tem je bilo omogočeno tudi nastajanje prvih idejnih načrtov o združenju Evropi (Hay, 1995; Wilson in Dussen, 2002).

Geneza idej o evropski integraciji z vidika njenih ciljev

Že od začetka 14. stoletja so se literati, filozofi, zgodovinarji, pravniki in politiki ukvarjali z idejami o evropski integraciji, pri čemer so zasledovali različne cilje. Izhodišče in temelj teh razmišljanj je bila rimska zgodovina, zlasti z vidika skupne kulturne in politične enotnosti, ki je bila vedno bolj omajana. Ta razmišljanja so spodbujala križarska gibanja, verska razcepljenost, gospodarski razvoj, pojav kolonializma in prizadevanja za hegemonijo. Evropa kot celota je bila vedno močnejša, skupno ravnanje pa vedno slabše. Poglejmo si najpomembnejše vidike, ki naj bi bili v prid integraciji.¹⁸

Integracija zaradi zagotavljanja miru

Najpomembnejšo srednjeveško razpravo o združenju Evropi (*De recuperatione Terrae Sanctae*) je napisal pravnik Pierre Dubois/du Boisa leta 1306 (1956),

17 V delu *De Monarchia* (*Monarhija*, 2013) je Dante iskal odgovor na vojne in anarhijo številnih lokalnih, regionalnih in nacionalističnih prizadevanj, ki jih je odklanjal: »Torej, treba je imeti le enega, ki poveljuje, ki daje ukaze. Ta šef mora biti imenovan monarh ali cesar. Torej je jasno, da bivanje na svetu zahteva obstoj monarhije ali imperija.« Zanj je možen mir samo pod monarhističnim ali imperialnim vladanjem. Bil je pionir Evrope ne samo kot geografskega kontinenta, temveč kot kulturne celote, ki jo je videl v raznolikih jezikih ter kulturah.

18 Rougemont (1965: 66) navaja štiri stalnice pobud za evropsko združevanje: mir, ponovno vzpostavitev duhovne skupnosti, ki temelji v skupni pravni ureditvi, blaginjo vseh, in zunanjo nevarnost oziroma skupno obrambo.

svetovalec francoskega kralja Filipa Lepega. Izhodišče Duboisovega načrta (spisan je bil v obliki okrožnice vsem krščanskim vladarjem) je bila zagotovitev splošnega miru (*pax universalis*). Vsi oblastniki, ki so pokorni rimski cerkvi, bi morali podpisati mir, tako bi nastala ena država, ki bi bila tako trdno združena, da je ne bi bilo mogoče razdeliti.¹⁹ Njegova združitevna ideja je bila ustanovitev »Krščanske republike« (*Res publica Christiana*), ki ji ne bi vladal en sam monarh, pač pa Svet krščanskih vladarjev. Temu bi za reševanje sporov pomagalo skupno sodišče devetih sodnikov, medtem ko bi papež posredoval le v primeru, da sodišče ne bi moglo sprejeti razsodbe. Sodbe bi imele izvršno moč v gospodarskih in vojaških sankcijah, predvidena kazen pa je bila tudi izgon iz Evrope, torej iz krščanskega sveta. Dubois seveda ni oblikoval načrta o Krščanski republiki v prid Rima temveč Pariza, saj bi tako nastala zveza zagotovila Franciji hegemonistični položaj v Evropi.

Integracija kot supranacionalnost zaradi kolektivne varnosti

Mirovni načrt Duboisa sta sredi 15. stoletja dopolnila češki kralj Jurij Podjebrad in njegov svetovalec Antoine Marini ter ga predstavila evropskim vladarjem (1462–1463) Predvidevala sta ustanovitev konfederalne Evrope kot nekakšne *supranacionalnosti*. Tako organizirana združena Evropa bi se lahko po njunem prepričanju uspešneje uprla turškim vpadom; imela bi naslednji ustroj: skupno skupščino, sodišče, mednarodno arbitražo, svojo posebno pravno ureditev, vojsko in skupen proračun. Poleg tega bi imela še svoj grb, pečat, skupno zakladnico, javni arhiv, sindika (generalnega sekretarja skupnosti), zakladnika in uradnike. Lahko rečemo, da ni bistvenih razlik med Podjebradovim načrtom in sodobno institucionalno stvarnostjo Evropske unije, razen seveda najpomembnejše, da načrt ni bil sprejet.²⁰

Integracija kot predpogoj za svobodno trgovino in promet

Francoski politični pisec in duhovnik Émeric Crucé (Lacroix) je v svojem idejnem projektu (1623)²¹ uvidel pomembno povezavo med svetovnim mirom in rastjo svetovne trgovine. Zato je predlagal, da naj evropski vladarji ustanovijo zvezo držav, ki bi s stalnim svetom za arbitražo (s sedežem v Benetkah) reševala vse porajajoče se konflikte in vojne med državami članicami; v morebitnih konfliktih naj bi odločilo

19 Dubois ima v vidu le mir med krščanskimi ljudstvi, ki je zanj predpogoj za uspeh križarske vojne, s katero bi rešili Sveto deželo. A mir, pravi Dubois, je moč zagotoviti le z uvedbo strogih sankcij zoper tiste, ki bi ga prekršili: zato je krščansko skupnost potrebno organizirati v »krščansko [= evropsko] republiko«.

20 Razlogov je več, še posebno ta, da bi za pogodbenike sporazuma pomenil finančno breme – njihov prispevek v skupno blagajno. To naj bi veljalo tudi za Cerkev: desetina, ki jo pobira, naj se od zdaj naprej predaja skupnosti kot novemu branilcu vere. Temu se je zoperstavil papež Pij II (Enea Silvio Piccolomini), ki je sicer slovel kot eden največjih humanistov svoje dobe; tudi sam je hotel poenotiti krščansko občestvo v obrambi pred Turki. V nasprotju z Duboisem, Dantejem in Podjebradom, katerih načrti so ves čas govorili samo o »krščanskem občestvu«, je Pij II Evropo spet poimenoval z njenim poganskim imenom: »Zdaj nas tudi v sami Evropi, to je v naši domovini, na naših domovih, na našem Sedežu, napadajo in pobijajo« (Accetto, 2006, 95).

21 Gl. *The New Cyneas of Émeric Crucé* (Cornell University Library, 2009) [Novi Cineas. Razmišljanja o državi, kjer so prikazani načini in sredstva za vzpostavljanje splošnega miru in svobodne trgovine v celem svetu]. Cynée ali Cineas je bil svetovalec kralja Pira. Na tem mestu ime pomeni: »modri svetovalec enega nesmotrnega kralja«.

večinsko glasovanje v tako nastali zvezi. Crucé je bil prepričan, da je trajni in vsesplošni mir na svetu predpogoj za prosto trgovino. V tem kontekstu se Crucé loči od svojih sodobnikov, saj njegov ideal ni samo združena Evropa, temveč združitev sveta.

Crucé je pomembno vplival na nastanek »Velikega načrta« (*Le Grand Dessein*, 1635) pod katerim se je podpisal vojvoda de Sully (Maximilien de Béthune); od vseh načrtov o združenju Evrope je bil ta najbolj vizionarski. Načrt je predvideval evropsko konfederalno ureditev petnajstih držav; zamišljen je bil v nameri, da bi po tej poti rešili verske, mejne in notranje spore ter družno nastopili proti nevarnosti z Vzhoda, ki jo je tedaj posebej bal Otomanski imperij. Najvišjo politično telo nove asociacije bi se imenovalo *Evropski svet*; v njem bi imele velike države članice po štiri, male pa po dva predstavnika. Na ta način je Sully postavil temelje sistemu *ponderiranih glasov*, ki še danes veljajo v *Svetu Evropske unije* – kot najbolj pomembni ustanovi današnje Skupnosti. Člani Evropskega sveta bi imeli po Sullyjevem načrtu 3-letni mandat in bi sprejemali obligatorne in dokončne sklepe po načelu večinskega glasovanja. Evropski svet bi bil zadolžen za reševanje konfliktov, vodil bi skupno politiko, verske in civilne zadeve ter usklajeval različne interese. Sully je bil prepričan, da bo dolgotrajen mir v Evropi povečal meddržavno trgovino in s tem posledično gospodarski razvoj, kar bi na koncu omogočilo zблиžanje evropskih narodov.

Sullyjev načrt je v veliki meri zaznamovan – kot tudi vsi ostali načrti – z duhom časa, v katerem je deloval. Sully je bil namreč svetovalec in finančni minister francoskega kralja Henrika IV. Navarskega (1589–1610), ki ima velike zasluge za versko tolerantnost v Franciji (*Nantski edikt*, 1598) in mir v Evropi. Nenazadnje ostaja velika skrivnost, kdo je pravi idejni oče Velikega načrta in s tem načrta o združenju Evrope – Henrik Navarski ali vojvoda de Sully?

V nasprotju s Henrikovo politiko verskega in političnega umirjanja Evrope, je njegov vnuk Ludvik XIV. povzročil v 17. stoletju številne vojne, še posebej verske, ki so povzročile tudi množične migracije (Bade, 2005). Kot reakcija na nečloveško trpljenje versko drugačnih v Evropi, se v Angliji oblikuje novo versko gibanje *kvekerjev*, ki vojno in verska gibanja obsodi kot nedopustna dejanja. Kvekerji v prvi vrsti poudarjajo humanost človeštva ter življenje v ljubezni. Najbolj znani ideolog kvekerjev je bil William Penn (1644–1718). Za temeljni cilj svojega delovanja je imel odpravo družbene in politične anarhije v Evropi. Pennov *Esej v prid sedanjemu in prihodnjemu miru v Evropi* (1693)²² je bila razsvetljenska »pobuda za mir, zasnovana na pravičnosti«. Prav v pravičnosti je videl najpomembnejše sredstvo za vzdrževanje miru (ki prinaša ekonomske prednosti pred škodo vojne), kajti »pravičnost je tista, ki ohranja mir, ki je plod vladanja (*government*), vlada pa izhaja iz družbe, ki je plod konsenza«. Prepričan je bil, da je Evropi potreben enoten politični sistem. Penn se je zavzemal za ustanovitev mednarodnega tribunala in evropskega državnega zbora, ki bi predstavljal evropske vladarje. Penn, ki je bil pod velikim vplivom porajajočega se angleškega parlamentarizma, je verjel, da bi morale evropske države v skupnem parlamentu reševati vse probleme in konflikte, ki bi se pojavili v Evropi. V skupnem parlamentu

22 *An Essay towards the Present and Future Peace of Europe* – gl. <http://oll.libertyfund.org/titles/893> (21. 1. 2019).

bi imela vsaka monarhija določeno število predstavnikov, število teh bi bilo odvisno od gospodarske moči države članice (danes je podobno zasnovano delovanje Sveta Evropske unije).

V kontekstu preseganja vojnega stanja se tedaj pojavijo zagovorniki miroljubne in enotne Evrope tudi na kontinentu. Omeniti velja francoskega razsvetljenca in opata de Saint-Pierra, ki je leta 1713 objavil *Projekt za ohranitev večnega miru v Evropi* (*Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe*). Kot kozmopolit je poudarjal predvsem pacifistični vidik evropske združitve ter zahteval radikalno reorganizacijo Evrope v cilju učvrstitve miru. On je prvi iznesel plan o ustanovitvi *Evropske unije*, katera mora biti zasnovana na sporazumu med evropskimi in muslimanskimi vladarji, ki žive v sosedstvu. Takšna Evropska unija (imenuje jo tudi Evropska družba) bi imela prvenstveno zakonodajno pravico v reguliranju mednarodnih odnosov v svetu, še posebej v cilju pospeševanja trgovine. EU se ne bi vmešavala v notranje zadeve posameznih držav, razen v primerih, ko bi bilo potrebno ohraniti državno ureditev države-članice. EU bi razpolagala z armado, sestavljeno iz enot različnih evropskih narodov. Saint-Pierrov prispevek je torej pomemben, ker je postavil idejne temelje za oblikovanje *Lige narodov*, predhodnice Združenih narodov, katerih glavna naloga je, kot vemo, zagotavljanje svetovnega miru in blagostanja za vse človeštvo.

Na tem mestu velja spomniti tudi na Kantov politično-filozofski spis *K večnemu miru* (*Zum ewigen Frieden*, 1795); v njem je zagovarjal (kozmpolitsko) tezo, da je resnični svetovni mir možen le v primeru, ko so države notranje organizirane na republikanskih načelih, ko vodijo zunanjo politiko ohranjanja skupnega (in s tem večnega/trajnega) miru in ko spoštujejo človekove pravice ne samo svojih državljanov, temveč tudi vseh ostalih (Kant, 2006).

Saint-Simonov funkcionalistični pristop – institucionalni federalizem

Saint-Simon (1760–1825), ki je črpal svoje zamisli iz de Sullyjevega *Velikega načrta* in Saint-Pierrovega *Projekta*, je pomemben predvsem zato, ker je oba misleca nadgradil na podlagi poznavanja splošnih družbenih sprememb, ki so zaznamovale obdobje, v katerem je živel. Tu mislimo predvsem na družbene vplive, ki so izhajali iz industrijske in francoske revolucije. Saint-Simon je v bistvu prvi pomembnejši ustvarjalec združene Evrope, katerega razmišljanje ni temeljilo zgolj na opazovanju vojnih konfliktov in razdejanj, pa čeprav je živel v času Napoleonovih vojn, katerih cilj je bil konec koncev tudi združena Evropa pod francosko nadvlado.²³

Osnovna Saint-Simonova ideja – ki jo je izoblikoval v sodelovanju s francoskim zgodovinarjem Augustinom Thierryjem ter iznesel v delu *O reorganizaciji evropske družbe ali o nujnosti združitve evropskih narodov v eno samo politično telo in*

23 Na Sv. Heleni je Napoleon kot izgnanec v svojih *Spominih* natančneje opisal svoje videnje Evrope, ki naj bi bila bogata in srečna družina evropskih držav z enim samim pravnim sistemom, evropskim sodiščem, eno valuto, enotnim merskim sistemom, evropsko znanstveno akademijo in nagradami za spodbujanje napredka znanosti itn. (Toplak, 2003: 72–73).

ohranitvi narodne neodvisnosti vsakega izmed njih (1814)²⁴ –, je bila institucionalni federalizem in postopno poenotenje Evrope v evropsko skupnost, kar pozneje postane temeljni kamen funkcionalističnega pristopa. Saint-Simon je bil prepričan, da mora federacija, ki bo poenotila Evropo, temeljiti, kolikor je mogoče na družbenih spremembah, ki sta jih povzročili francoska in industrijska revolucija. Prepričan je bil, da je poenotenje Evrope (ki bi tako morala postati enotna država, kateri bi vladal en vladar in en parlament) mogoče samo s pomočjo poenotenja političnih in družbenih sistemov držav članic. Zato je Saint-Simon vse svoje evropske upe stavil na razvoj parlamentarizma v evropskih državah, ki bi po njegovem prepričanju v končni fazi omogočil oblikovanje skupnega parlamenta. Toda kot danes vemo, se je parlamentarizem v Evropi razvijal počasneje, kot si je Saint-Simon predstavljal. Angliji, ki je prva uvedla parlamentarno demokracijo, je po revoluciji (1789) sledila Francija, nato še Švica; v obdobju po dunajskem kongresu (1815) uvedeta parlamentarno demokracijo še Belgija in Luksemburg; tretji val parlamentarnih demokracij pride s pomladjo narodov leta 1848 in sicer na Nizozemskem, Avstriji in Nemčiji; četrti val zajame konec 19. stoletja Italijo, Švedsko, Norveško in Dansko; medtem ko vse ostale evropske države dobijo nacionalne parlamente šele v 20. stoletju (gl. Lešnik, 2000).

Bistvo skupnega evropskega parlamenta je bila po Saint-Simonu v tem, da mora ta skupen organ temeljiti na vrednotah, ki so po meri ljudi, in nikakor ne na rivalskih nacionalnih interesih držav. Evropski parlament naj bi sestavljali člani nacionalnih parlamentov. Ker bi lahko skupno evropsko državo oblikovale le najbolj močne sile, je Saint-Simon zagovarjal oblikovanje osi Anglija – Francija, ki bi bila temeljni kamen »združenih držav Evrope«. Osí si se pozneje pridružila še Nemčija in tako nastala zveza, bi bila jedro združene Evrope. Saint-Simon je bil velik vizionar, saj si je med drugim zamislil tudi oblikovanje tehnokratske *evrobirokracije*, ki bi bila v službi velikega trga in nastajajoče federacije.

Saint-Simon je s svojim delom o združenih in federalno organizirani Evropi močno determiniral vsa razmišljanja na temo evropskega združevanja vse do obdobja med I. in II. svetovno vojno. Na podlagi njegove ideje o »Združeni Evropi«²⁵ so nastale številne mirovne pobude, načrti (npr. dela Pierra Leouxa, Gustava d'Eichthala, Victorja Consideranta, Pierra Proudhona, Augusta Comta, Victorja Hugoja) in gibanja. Skupno jim je bilo, da so se zavzemali za federalno organizirano Evropo. Združene države Evrope so v drugi polovici 19. stoletja postale celo aktivistična fraza številnih nacionalnih gibanj po Evropi, npr. Mazzinijeve *Mlade Italije* in *Mlade Evrope* (Toplak, 2003, 79).

24 *De la réorganisation de la société européenne* – gl. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k83331f/f4.image> (21. 1. 2019).

25 Parolo »Združenih držav Evrope« je verjetno prvi oblikoval/uporabil Victor Hugo v francoskem parlamentu leta 1851 (v razpravi o spremembah ustave). Pred tem je v svojem govoru (v vlogi republikanskega poslanca) na mednarodnem mirovnem kongresu v Parizu (1849) mdr. dejal: »Prišel bo dan, ko bodo krogle in bombe zamenjali volilni glasovi, splošna volilna pravica narodov, resnična arbitraža velikega suverena senata, ki bo za Evropo, kar je parlament za Anglijo, kar je zakonodajni zbor za Nemčijo ali zakonodajna skupščina za Francijo!« (v Boden, 2004, 71).

Integracija zaradi ohranitve evropske nadvlade nad preostalim svetom

Ta aspekt je bil sicer vseskozi prisoten, še posebno po velikih geografskih odkritjih, ki prinesejo Evropi – na splošno gledano – prevlado nad preostalim svetom (evropocentrizem). Resda je Evropa postajala kot celota vedno močnejša, hkrati pa je obstajala nevarnost, da njeno moč in primat ogrozijo novo nastale velike sile, kot sta bili Rusija in Združene države Amerike. V kontekstu ohranitve evropske moči in nadvlade nad preostalim svetom je leta 1820 nemško-danski publicist, politik in filozof Konrad von Schmidt-Phiseldek izdal knjigo *Evropa in Amerika ali bodoči odnosi civiliziranega sveta (Europa und Amerika oder die künftigen Verhältnisse der civilisirten Welt)*, v kateri je predlagal in utemeljeval prednosti združitve Evrope. Leta 1821 je objavil delo *Evropska zveza (Der europäische Bund)*, v katerem se je podrobneje ukvarjal z idejo o evropski federaciji (Šinkovec, 1996, 14).

Vse te ideje vizionarjev in pobudnikov evropskih integracijskih procesov so ostale zgolj zapisane na papirju vse do konca prve svetovne vojne, ki je zlomila moč in prednosti Evrope; nastanek Sovjetske zveze pa je povzročil tudi ideološko ločevanje.

Konkretne pobude za evropsko integracijo v prvi polovici 20. stoletja

Nepričakovane razsežnosti I. svetovne vojne, ki so terjale nepredstavljivo mnogo žrtev, so Evropi pustile neizbrisen pečat, saj zaradi masovne mobilizacije in dolgotrajnih frontnih spopadov skorajda ni bilo družine v Evropi, ki ne bi bila neposredno prizadeta. Posledice te svetovne vojne bi lahko primerjali samo še s posledicami tridesetletne vojne med katoliki in protestanti v prvi polovici 17. stoletja. Zato ni čudno, da je javnost zahtevala nove, humanejše alternative. Spet je postalo zanimivo prebiranje vizionarskih idej o Evropi miru, ki so postale pomemben dejavnik v javnih razpravah o novi ureditvi stare celine.

Že izoblikovana federalistična ideja je kljub atraktivnosti hitro zvedenela predvsem zaradi:

- nezanimanja tako komunizma²⁶ kot fašizma, takrat prevladujočih množičnih ideologij, za federalno združeno Evropo;
- same narave nacionalne države, ki je v prvi vrsti stavila na nacionalno suverenost in domače gospodarske interese;
- neučinkovitosti zagotavljanja mednarodnega miru s sistemom *Lige narodov*, ki je bila veliko bolj predana doseganju idealov pacifizma in manj združevanju Evrope;
- pozornosti, ki so jo posvečali Nemčiji kot najbolj nevralgični točki takratnega mednarodnega sistema;

26 Izjemo predstavljajo Leninove »Teze o vojni« (napisane 5./6. september 1914): »/.../ moramo propagirati gesla o nemški, poljski, ruski in drugih republikah, vzporedno s preoblikovanjem vseh samostojnih držav Evrope v *Republikanske združene države Evrope*« (op. seveda na socialistični osnovi, po revoluciji). Vendar ta Leninova pobuda/teza ni dobila podpore pri drugih članih boljševiškega vodstva na konferenci februarja/marca 1915 v Bernu, zato je bila posledično umaknjena/črtana (Lešnik, 1994, 100 in 116–117).

- ciklične nestabilnosti mednarodne skupnosti, ki je izvirala iz gospodarskih odnosov med vodilnimi državami (Ješovnik, 2000, 9).

Vojna ne razbije Evrope samo politično, ampak tudi gospodarsko. Ker so se mnogi gospodarstveniki zavedali, da bo to vir novih kriz, so se kmalu pojavili novi predlogi povezovanja. Že leta 1922 se v Parizu ustanovi *Gospodarski in carinsko akcijski odbor*, ki si zada cilj, da obnovi mednarodno gospodarsko sodelovanje. Nekaj let pozneje (1926) v Parizu ustanovijo še *Evropsko gospodarsko in carinsko unijo*, katere glavni namen je bil proučevati tehnične in gospodarske probleme, ki se pojavljajo v zunanji trgovini. Evropska gospodarska in carinska unija si zada nalogo nuditi znanja in izvedenska mnenja, kar bi preprečilo nadaljnja zaostrovanja v trgovanju med državami; šlo je za odraz splošnega družbenega razpoloženja, ki ga najbolje ponazarja slogan iz tega obdobja – »carinska razorožitev«. Pariški pobudi so sledile mnoge države, ki so po francoskem vzoru ustanovile podobne centre. Najbolj razvpit poskus te vrste je bil prav gotovo jeklarski kartel, ustanovljen v Luksemburgu leto pozneje, ki je povezal jeklarje iz Avstrije, Belgije, Češkoslovaške, Francije, Nemčije, Madžarske in Luksemburga. Združenje je bila naperjena predvsem proti prisotnosti ameriških, japonskih in argentinskih jeklarjev na evropskih tržiščih. Hkrati pa je kartel omogočil svojim članicam nemoteno masovno proizvodnjo, svobodno trgovino, delitev trgov in s tem maksimalizacijo dobička. Sedež in osebje je imel v Luksemburgu, in v začetku je imel zgolj ekonomske cilje, vendar je del zaposlenih s predsednikom Emilom Mayrischem na čelu mislil in deloval drugače. Zaradi nekaterih njihovih dejanj bi kartel lahko šteli za predhodnika *Evropske skupnosti za premog in jeklo*.

Vzporedno z navedenimi dejavnostmi industrije nastopi *panevropsko gibanje*, katerega cilj je bil spodbuditi evropske vlade k skupni akciji tudi na področju premo-ga, jekla in žita po vzoru jeklarskega kartela v Luksemburgu. S tem ciljem odpre panevropsko gibanje, ki ga sprva vodi Louis Louchet, *Gospodarski svet* v Parizu in Berlinu. Toda pravi idejni oče panevropskega gibanja je bil avstrijski politik, diplomat in filozof Richard Coudenhove-Kalergi, ki si je najbolj prizadeval za realizacijo ideje o integraciji Evrope; s to zamisljivo se ni ukvarjal zgolj v literarnih delih (npr. *Panevropa*, 1923; 2013), temveč je leta 1923 ustanovil *Panevropsko unijo*.²⁷ Njen častni predsednik je leta 1927 postal *Aristide Briand*, takratni zunanji minister Francije. Briand je bil avtor najpomembnejšega projekta o evropski integraciji (kot skupnega političnega projekta vseh Evropejcev) – *Briandov memorandum* iz leta 1930 (argumenti za ustanovitev unije so bili: zagotavljanje skupne varnosti, kulturna homogenost evropskih narodov ter prednosti skupne trgovine). Izhodišče ideje sta bili zagotovitev miru in vzpostavitev federacije med evropskimi državami, s čimer pa naj ne bi bila prizadeta suverenost držav članic. Povezanost držav bi temeljila na ideji združevanja in ne enotnosti. Memorandum o »Združenih narodih Evrope« (neposreden predhodnik Schumanove deklaracije) ni dal rezultatov, saj ni dobil potrebne mednarodne politične podpore, tako da je imel v svojem času zgolj študijsko vrednost; seveda pa ne gre prezreti njegove pomembnosti.

27 Gl. <http://www.panevropa.si/index.php/panevropsko-gibanje/zgodovina-panevropske-ideje> (21. 1. 2019).

Zakaj je Briandov memorandum tako pomemben? Zato ker je prvi načrt v zgodovini (če zanemarimo projekt kralja Jurija Podjebrada), ki je bil v obliki dokumenta – predloga za ustanovitev evropske skupnosti²⁸ – uradno poslan s strani vlade ene izmed evropskih držav najvišjim političnim predstavnikom in je bil pred samo implementacijo. Še več, Briand uporablja nam že znano izrazoslovje, in sicer skupni trg ter evropska skupnost. Briandov načrt je torej prvi načrt, ki ni zgolj vizionarski, ampak njegovo izročilo zaživi v praksi prek *Schumanove deklaracije* (1950), kateri je dal naslednje temelje:

- mir je temeljna vrednota in osnovni cilj združene Evrope;
- integracija Evrope ni naperjena proti nikomur;
- vsi se morajo zavedati politične odgovornosti, ki izhaja iz medsebojne odvisnosti nacionalnih držav;
- postopni razvoj skupne evropske hiše;
- poseben način obravnave Velike Britanije pri skupnih evropskih zadevah;
- Nemčijo postavi v središče, saj je rešitev nemškega problema ključ do trajne zagotovitve miru v Evropi (Ješovnik, 2000, 11).

Druga svetovna vojna je povzročila ponoven razmah integracijskih zamisli. Njene temelje je opredelil že leta 1943 W. Churchill, ko je poudarjal potrebo po skupnem odporu zoper fašizem, po vojni pa so ideje spodbudili problemi obnove ter preprečevanje ponovnega pojava fašizma. Odporniška gibanja, ki so se fašističnemu in nacističnemu nasilju uprla, so preseгла zakoreninjeni nacionalizem in se odločno postavila po robu vsem vrstam totalitarizma, ki je vladal tako v zahodni kot vzhodni Evropi. Še pred koncem II. svetovne vojne je devet odporniških gibanj v Ženevi (1944) podpisalo *Osnutek deklaracije evropskih odporniških gibanj*.²⁹ Istega leta so se vlade treh dežel Beneluksa v izgnanstvu odločile, da bodo po vojni izoblikovale tesno gospodarsko in carinsko zvezo, kar so leta 1947 tudi storile.

Ideja o politični in gospodarski združitvi Evrope je bila prisotna skozi mnoga stoletja. Toda svojo pravo priložnost je dobila šele po II. svetovni vojni. Lahko bi celo trdili, da je prav divjanje Hitlerjevega nacizma pospešilo evropsko povezovanje, saj je diktator, podobno kot pred njim Karel Veliki in Napoleon, s silo hotel združiti Evropo.³⁰ Ideja je dobivala vse večji odmev zaradi konflikta vzhod – zahod (železna zavesa, hladna vojna), poudarjala se je nevarnost sovjetskega vpliva in s

28 Gl. <http://www.wdl.org/en/item/11583/> (21. 1. 2019): *Memorandum on the Organization of a System of Federal European Union*.

29 »/.../ Samo federalna zveza bo omogočila ekonomsko obnovo (op. evropske) celine in preprečitev monopolov in nacionalnih avtarkij« (Toplak, 2003, 108–109).

30 Nemški zunanji minister J. von Ribbentrop je aprila 1943 izdal navodila za oblikovanje Evropskega komiteja, jeseni istega leta pa je bil izdelan tudi osnutek memoranduma o oblikovanju evropske konfederacije. Nemške ideje o združitvi Evrope so bile mišljene kot oblika podreditve zmagoviti Nemčiji.

tem tudi ameriška težnja po odpravi evropske gospodarske nemoči;³¹ nadalje je bila prisotna želja Francije po uveljavitvi kot velesile in končno tudi nemški problem. Vse to je privedlo do praktičnih odločitev o evropski integraciji.³² Ustanovljene so bile številne oblike institucionaliziranega skupnega delovanja – mednarodne organizacije;³³ med njimi OEEC (Organizacija za evropsko gospodarsko sodelovanje / *Organisation for European Economic Co-operation*, 1948), prva mednarodna ekonomska organizacija za sodelovanje med državami na gospodarskem področju. Povrh vsega pa so številne skupine pritiska organizirale veliko konferenco v Haagu (7.–10. maj 1948), kjer so pobudili *Evropsko (federalno) gibanje* in ustanovitev *Sveta Evrope* (5. maj 1949).³⁴

Povezovanje držav Zahodne Evrope je torej vodila želja preseči sovraštva in nacionalizme, ki so botrovali dvema svetovnim vojnama. Z namenom zgraditi pogoje za trajni mir so v letih od 1945 do 1950 voditelji zahodnoevropskih držav (Winston Churchill, Jean Monnet, Robert Schuman, Konrad Adenauer, Alcide de Gasperi) poudarjali potrebo po novi ureditvi odnosov – na podlagi spoštovanja enakosti med narodi, načel pravne države, skupnih interesov.

Tako je R. Schuman, francoski zunanji minister, v imenu francoske vlade 9. maja 1950 (natanko pet let po koncu vojne v Evropi) objavil »*Evropsko deklaracijo*«, v kateri je predlagal izgradnjo nove Evrope (deklaracija velja za rojstno listino EU). Seveda je bilo jasno, da takšna izgradnja pomeni dolgotrajen in zapleten proces, pri čemer sta se R. Schuman in J. Monnet (kot najpomembnejši svetovalec francoske vlade) zavedala, da bo zблиževanje Evrope možno samo na funkcionalni osnovi in ne s kakšnim ustavnim dekretom, ki bi evropskim državam kar zapovedal skupno ustavno federacijo. Funkcionalistični pristop od držav članic tako ne zahteva, da se odpovedo svoji suverenosti v prid skupni državi, pač pa opustitev dogme o nedeljivosti suverenosti ter pristane na skupno upravljanje določenih področij s ciljem skupnega dobrega. Končni cilj bi bil oblikovanje evropske federacije, ki bi nastajala skozi daljše obdobje na podlagi majhnih, a številnih praktičnih dosežkov.

31 Leta 1947 so se ZDA z Marshallovim načrtom aktivno vključile v obnovu Evrope. Ameriški interes je bil dvojni: po eni strani strateški, tj. v integraciji Zahodne Nemčije v nekomunistični del Evrope, po drugi pa tudi v pomenu uspešne Evrope kot ideološkega in civilizacijskega partnerja ZDA.

32 W. Churchill je že 19. septembra 1946 na univerzi v Zürichu govoril o bodočih »Združenih državah Evrope« – viziji sprave in zveze med Francijo in Nemčijo, ki bi se jima lahko pridružile vse evropske države. Glej video posnetek: http://europa.eu/about-eu/eu-history/founding-fathers/index_sl.htm#box_8 (W. Churchill).

33 Oblike delimo v gole kooperacije in integracije. S kooperacijami razumemo skupno delo, pri katerem se ohrani kooperacijska enotnost, da bi se medsebojni odnosi okrepili. Z integracijo pa razumemo skupno delo, pri katerem se spremenijo prvotne strukture, da bi se dosegla integrirana enotnost. Znotraj integracij ločimo supranacionalne integracije in tiste, ki nimajo takega pomena.

34 *Svět Evrópe /SE/ (Council of Europe /CoE/)* je mednarodna organizacija, ki jo sestavlja 47 držav iz evropske regije. Ustanovilo jo je 10 držav (Belgija, Danska, Francija, Irska, Italija, Nizozemska, Luksemburg, Norveška, Švedska, Združeno kraljestvo) z Londonskim sporazumom, 5. maja 1949; v avgustu 1949 sta se jim pridružili še Grčija in Turčija. Področje dela Sveta Evrope pokriva predvsem vprašanje demokratizacije in človekovih pravic. Članica Sveta Evrope lahko postane vsaka evropska država pod pogojem, da sprejema načelo vladavine prava in zagotavlja človekove pravice in temeljne svoboščine vsakomur, ki je pod njeno oblastjo. Eden od številnih uspehov Sveta Evrope je bil sprejem *Evropske konvencije o človekovih pravicah* v letu 1950, ki je služila kot temelj za ustanovitev *Evropskega sodišča za človekove pravice*, 1959. Sveta Evrope ne smemo zamenjevati z *Evropskim svetom*, niti s *Svetom Evropske unije*, ki sta dve instituciji Evropske unije (Žigon in Udovič, 2013, 71).

Konkretizacija evropskih integracijskih procesov (1950–2009)

R. Schuman je v *Evropski deklaraciji* (1950; 2003), predlagal oblikovanje skupnega trga v industriji premoga in jekla. Panogi, ki so ju dotlej uporabljali za vojaške namene, sta svojo prvotno vlogo simbolično in praktično zamenjali za vlogo instrumentov sprave in miru v Evropi! Gre za začetek več kot pol stoletja trajajoče proustvoljne integracije, ki je v začetku vsebovala šest, od 1. maja 2004 (s peto širitvijo EU) vključuje že 25 držav (med njimi tudi Slovenijo); leta 2007 sta bili v EU sprejeti Bolgarijo in Romunija ter 2013 kot 28. članica Hrvaška.

Pobudnik in pripravljavec predloga francoske vlade je bil politični ekonomist in diplomat Jean Monnet; zgodovina ga je že uvrstila med osebnosti 20. stoletja, ki so s svojimi dejanji vplivali na usodo Evrope in sveta.³⁵ Pozivu francoskega zunanjega ministra so se odzvale ZR Nemčija, Italija, Belgija, Nizozemska in Luksemburg. Monnet/Schuman sta zagovarjala prenos dela suverenosti na neodvisno *Visoko oblast*, da bi izvajala pooblastila, ki so jih na tem področju prej imele države, in sprejemala odločitve, ki bi te države zavezovale; njen prvi predsednik je postal prav J. Monnet. To je pomenilo povsem drugačno sodelovanje držav v teh panogah od že obstoječega sodelovanja držav znotraj tradicionalnih mednarodnih organizacij.

V Parizu je aprila 1951 šest ustanovnih članic podpisalo ustanovitveno *Pogodbo o ustanovitvi Evropske skupnosti za premog in jeklo* (ESPJ). Njen cilj je bil odpraviti različne trgovinske ovire in ustvariti skupni trg za ti dve panogi.³⁶ Pogodba je uvedla ustanove *Skupnosti*, vključno z *Visoko oblastjo* in posebnim svetom (ministrov), uvedla je *Evropsko skupščino* in *Evropsko sodišče*. Poleg Skupnosti za premog in jeklo je Schuman (oz. Monnet!) predvidel tudi vzpostavitev skupnega trga za vse izdelke. Ni pa predvidel le gospodarske, temveč tudi politično integracijo, kar naj bi dosegli skozi konkretne dosežke – funkcionalna metoda procesa evropske integracije!³⁷

V Rimu je bila marca 1957 podpisana *Pogodba*, s katero je bila ustanovljena *Evropska skupnost za jedrsko energijo* (Euratom). Njen namen je bil ustvariti skupni trg za jedrske materiale in opremo, oblikovati skupno jedrsko zakonodajo, skupni raziskovalni program. Istočasno je bila v Rimu podpisana še *Pogodba o ustanovitvi Evropske gospodarske skupnosti* (EGS). Zaradi svoje narave in obsega je ta Pogodba prevladala nad ostalima, ki sta bolj specifični. Bistvena naloga je bilo oblikovanje skupnega trga med državami. To pomeni carinsko unijo in uresničevanje štirih osnovnih svoboščin (prosto gibanje oseb, blaga, storitev in kapitala). Za vse ostalo je dala ustanovam Skupnosti možnost, da s soglasjem držav članic postopno uvedejo skupne

35 Gl. http://europa.eu/about-eu/eu-history/founding-fathers/pdf/jean_monnet_sl.pdf (21. 1. 2019). Jean Monnet (1888–1979) – nekoč namestnik generalnega sekretarja *Lige narodov*, podpredsednik leta 1947 ustanovljenega *Odbora za evropsko gospodarsko sodelovanje*, avtor *Schumanove deklaracije* in načrta za *Evropsko skupnost za premog in jeklo* ter prvi predsednik *Visoke oblasti* (1952–1955) – je bil kot gonilna sila povezovanja Evrope vsaj posredno vključen tudi v vse druge povezovalne projekte prvih dvajsetih let.

36 »Naša Skupnost ni združenje proizvajalcev premoga in jekla, ampak je začetek Evrope!« (Monnet, 1978: 392).

37 Ob tem so bili tudi drugačni poskusi: npr. oblikovanje *Evropske obrambne skupnosti* (predlog francoskega obrambnega ministra oz. J. Monneta, 1954) in *Evropske politične skupnosti* (osnutek je sprejela začasna skupščina držav članic ESPJ), ki so se izkazali kot preuranjeni.

politike ali politike Skupnosti, ki so po njihovi presoji potrebne za doseganje splošnih ciljev. Od leta 1967 imamo enoten svet in Komisijo, ki je podedovala pooblastila Visoke oblasti ESPJ, Komisije EGS in Komisije skupnosti Euratom.

Odkar obstaja, EU odpravlja notranje in širi zunanje meje. Gre za proces poglobljanja in širitve (»*deepening and widening*«). Leta 1961 je Velika Britanija vložila prvo uradno prošnjo za članstvo. Zavedala se je, da ne bo mogla obdržati svojega političnega vpliva, če bo imela odločilno besedo le znotraj *Commonwealtha*. Sledile so ji Danska, Norveška in Irsko. Pristop Velike Britanije je naletel na nasprotovanje predsednika Francije, generala de Gaulla. Druge prošnje Velike Britanije in ostalih zaradi nezaupanja Francije tako dolgo sploh niso proučevali in vprašanja do odstopa de Gaulla (leta 1969) niso mogli rešiti. Velika Britanija, Irsko in Danska so članice postale leta 1973. Na referendumu na Norveškem pa je 53,49 odstotkov prebivalcev glasovalo proti članstvu. Ko je bila demokracija ponovno vzpostavljena v Grčiji, na Portugalskem in v Španiji, so te države vložile prošnjo za članstvo. Grčija je postala članica skupnosti leta 1981, Španija in Portugalska pa leta 1986.

S podpisom *Enotne evropske listine* (Single European Act) februarja 1986 v Luksemburgu in Haagu, ki spreminja in nadgrajuje ustanovno Rimsko pogodbo, se je dvanajsterica odločila, da do 31.12.1992 vzpostavi *notranji trg*, ki naj bi se oblikoval kot prostor brez notranjih meja ter omogočil prosto gibanje oseb, blaga, storitev in kapitala (t. i. štiri svoboščine). Enotna evropska listina je uveljavila tudi nove skupne politike, predvsem ekonomsko in monetarno ter socialno, politiko na področju raziskav in razvoja ter varstva okolja. Poleg tega je povezala delovanje skupnega trga z načelom gospodarske in socialne solidarnosti, kar se je pokazalo v ukrepih strukturne politike v obliki pomoči regijam, ki so zaostale v razvoju ter pomoči tehnološko prizadetim gospodarskim panogam.

Pogodba o Evropski uniji, podpisana februarja 1992 v Maastrichtu, je zaznamovala novo fazo v procesu oblikovanja vse tesnejše zveze med narodi Evrope. S pripravo na evropsko monetarno unijo, uvedbo nekaterih elementov politične unije (državljanstvo, skupna zunanja in notranja politika) ter novih oblik sodelovanja (npr. na področju obrambe, pravosodja in notranjih zadev), je bil presežen zgolj gospodarski značaj skupnosti. EU odslej sestavljajo trije stebri: *Evropska skupnost, pravosodje in notranje zadeve, skupna zunanja in varnostna politika* (SZVP).

Leta 1995 je število članic naraslo na petnajst; EU so se pridružile Avstrija, Finska in Švedska. Norvežani so z 52,8-odstotno večino ponovno glasovali proti članstvu v EU.

K poglobitvi integracijskega procesa (s konsolidacijo treh stebrov) je prispevala oktobra 1997 podpisana *Amsterdamska pogodba* – s pripravo na prihod in vključitev novih članic ter posledično reformo institucij EU. Tako se je z ustanovitvijo položaja *Visokega predstavnika EU za SZVP* okrepila zunanje politična in varnostna dimenzija Unije, z razširitvijo odločanja s kvalificirano večino v Svetu ter soodločanja Evropskega parlamenta v zakonodajnih postopkih pa povečala učinkovitost in demokratično legitimnost Evropske unije. Pogodba še posebej poudarja spoštovanje človekovih pravic in demokratična načela v državah članic. Problematika zaposlovanja, socialna listina in državljske pravice tako postanejo prednostna naloga evropskih integracijskih procesov. Hkrati je pogodba zadolžila države članice, da bodo odpravile še

zadnje ovire pri prostem gibanju ljudi (uveljavitev *Schengenskega sporazuma* oz. *Sporazuma o postopni odpravi kontrol na skupnih mejah*).

EU je bila zelo aktivna pri združevanju Evrope po padcu Berlinskega zidu v letu 1989, še posebno pri nujenju pomoči pri združevanju Nemčije ter vključevanju držav Srednje in Vzhodne Evrope. Najbolj obsežno širitev EU z 10 državami Srednje, Vzhodne Evrope in Sredozemlja (2004) je formalnopravno omogočila *Pogodba iz Nice*, podpisana februarja 2001. Njen namen je bil izpeljati celostno revizijo določb *Amsterdamske pogodbe*, ki se nanašajo na sestavo in delovanje institucij, še preden se število držav članic povzpne na dvajset. Le-ta namreč ni rešila treh bistvenih in-institucionalnih vprašanj: velikosti in sestave Evropske komisije, tehtanje glasov v Svetu ministrov ter razširitev odločanja s kvalificirano večino (t. i. amsterdamski ostanki). Nica je institucionalno arhitekturo EU-15 prilagodila za delovanje EU-27 (25 članic + takrat predvideni novi članici: Romunija in Bolgarija). Institucionalna struktura Unije (gl. spletni portal EU) je zasnovana tako, da omogoča predstavljanje interesov vseh držav članic, državljanov EU in nadnacionalni interes Skupnosti, v procesu sprejemanja odločitev pa je treba različne interese uskladiti in poiskati za vse sprejemljivo rešitev.

Zaradi predvidenega širjenja kroga članic EU (2013 je vstopila Hrvaška) je bilo nujno potrebno revidirati pravila, ki so nastala v prvotno homogeni asociaciji šestih držav. Temu vprašanju so se članice posvetile na *Evropski konvenciji* decembra 2001 v Laeknu pri Bruslju in odločile, da pravno podlago EU poenotijo in racionalizirajo (*Laekenska deklaracija*). Na predlog konvencije naj bi nova pogodba nadomestila vse predhodne pogodbe EU.³⁸ *Osnutek* (2003), imenovan *Pogodba o Ustavi za Evropo*, je soglasno sprejela Evropska konvencija junija/julija 2003 v Solunu ter nato še Evropski svet (najvišje politično telo EU) oktobra 2004 v Rimu; da bi stopila *Pogodba/Ustava*³⁹ v veljavo, je bila potrebna še ratifikacija v vseh 25 državah-članicah. Z njeno uveljavitvijo bi EU pridobila status mednarodnopravnega subjekta ter zunanji institucionalni videz federacije. Taka naravnost dokumenta in uporaba besede ustava v njenem naslovu pa sta naleteli na močan odpor v nekaterih članicah skupnosti. Ker je bila ratificirana le v 18 državah, je Evropski svet junija 2007 opustil samo zamisel o Ustavi EU. Pač pa se je zgodil bistveni premik (v nadomestitvi »ustave«) 13. decembra 2007, ko 27 držav EU podpisalo *Lizbonsko pogodbo*, ki spreminja prejšnje pogodbe. Njen namen je narediti EU bolj demokratično, učinkovito in pregledno ter s tem bolj sposobno reševanja globalnih izzivov, kot so podnebne spremembe, varnost in trajnostni razvoj. Lizbonska pogodba,⁴⁰ ki so jo ratificirale vse države EU, je stopila v veljavo 1. decembra 2009.

Po drugi svetovni vojni torej steče v Zahodni Evropi počasen in politično delikaten proces, ki pripelje do sodobnih evropskih integracij (gl. Weiler, 2002; Delanty in

38 Besedila le-teh so dostopna na http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/index_sl.htm (21. 1. 2019).

39 Na začetku »Preamble« stoji Tukididov citat: »Naša Ustava /.../ se imenuje demokracija, ker oblast ni v rokah manjšine, ampak največjega števila« (Osnutek, 2003, 5).

40 Gl. http://ec.europa.eu/archives/lisbon_treaty/index_sl.htm (21. 1. 2019).

Rumford, 2008; Vidmar Horvat, 2009; Jones idr. /ur./, 2012). Integracijski procesi – poimenovani: *Evropska skupnost za premog in jeklo* (ESPJ), *Evropska skupnost za atomsko energijo* (EURATOM), *Evropska gospodarska skupnost* (EGS) in *Evropska skupnost* (ES) – se ne nadgrajujejo, temveč sinergično seštevajo: *ESPJ + EURATOM + EGS + ES = EU*.⁴¹ Rezultat te vsebinsko 'zapletene' enačbe je torej zdajšnja *Evroskuni-ja*, vključno s »krizami«, s katerimi se bolj ali manj uspešno spoprijema.⁴²

Posebno mesto v evropskih integracijskih procesih zavzema področje visokošolskega izobraževanja, znanega pod imenom »bolonjski proces« (gl. Zgaga, 2004); gre za postopek usklajevanja visokošolskih študijskih procesov in harmonizacije akademskih nazivov v Evropi in ne zgolj v članicah EU, saj v tem procesu sodelujejo vlade 48 evropskih držav. Še pred podpisom Bolonjske deklaracije (1999) je bilo nekaj pomembnih srečanj, ki so trasirala pot k podpisu Bolonjske deklaracije. Začelo se je 18. septembra 1988, ko so srečanju rektorjev univerz, posvečenem devetstoti obletnici ustanovitve Univerze v Bologni, izdali in podpisali *Magno Carto Universitatum*: »Podpisani rektorji evropskih univerz svečano razglašajo pred vsemi državami in za vestjo vseh narodov naslednja »temeljna načela«, na katerih mora temeljiti, zdaj in v prihodnosti, poslanstvo univerz:

(1) Univerza, ki deluje v samem središču zaradi geografskih pogojev in zgodovinske dediščine različno organiziranih družb, je avtonomna institucija, ki z raziskovanjem in poučevanjem na kritičen način ustvarja in prenaša kulturo. Da bi bila lahko univerza odprta do potreb sveta, ki jo obdaja, mora biti v svojem raziskovanju in poučevanju moralno in intelektualno neodvisna od vseh političnih oblasti in gospodarskih moči.

(2) Na univerzah je poučevanje neločljivo od raziskovanja, kajti študij mora slediti tako razvoju potreb kot zahtevam družbe in napredku znanstvenih spoznanj.

(3) Svoboda raziskovanja, poučevanja in oblikovanja je temeljno načelo univerzitetnega življenja, zato morajo vlade in univerze, vsaka v okviru svojih pristojnosti, zagotoviti spoštovanje te temeljne zahteve.

S tem, ko univerza zavrača nestrpnost in je vedno odprta za dialog, je idealen prostor srečevanja učiteljev, ki so sposobni prenašati znanje in so

41 Gl.: <http://www.vive.si/wp-content/uploads/2013/04/A.Lesnik-VIVE-Evr.-integr.-procesi.pdf> (21. 1. 2019).

42 O tem gl. zbornik prispevkov Dennis Smith v *Ljubljani* (ur. Ksenija Vidmar Horvat, 2014), nastalih ob obisku in predavanju uglednega britanskega prof. historične sociologije D. Smitha na Oddelku za sociologijo FF v Ljubljani (23. 4. 2013), v okviru evropskega projekta *Jean Monnet European Module*: Dennis Smith, »Kako naj si razložimo krizo EU« (7–30); Marko Kržan, »Kaj nam lahko historična sociologija pove o krizi EU? Pogovor z D. Smithom« (45–57); Polona Fijavž, »(E)vrovska (u)topija? Pogovor z D. Smithom na TV Slovenija« (59–66). O družbenih spremembah v Evropi po dveh svetovnih krizah, finančni (2007–2008) in begunski (2015–), gl. Učakar, 2017; Vidmar Horvat, 2018. – Op. ur.

ustrezno opremljeni, da ga z raziskovanjem in inovativnostjo razvijajo, ter študentov, ki imajo pravico, voljo in sposobnost, da si obogatijo um s tem znanjem.

(4) Univerza je skrbnik tradicij evropskega humanizma in njena stalna skrb je tudi nenehna težnja za celovitim znanjem; pri izpolnjevanju svojega poslanstva prehaja gospodarske in politične meje ter potrjuje življenjsko potrebo po medsebojnem spoznavanju in sodelovanju različnih kultur.

Nato sta Svet Evrope in UNESCO aprila 1997 v Lizboni uskladila in skupaj sprejela enega najpomembnejših mednarodnih dokumentov v visokem šolstvu: »Lizbonsko konvencijo o priznavanju visokošolskih kvalifikacij« v evropski regiji. Z ratifikacijami, ki so sprejemu sledile, je konvencija postala del nacionalne zakonodaje v številnih evropskih, pa tudi neevropskih državah (do danes 55 držav). Slovenija jo je ratificirala med prvimi in sicer leta 1999. Konvencija opredeljuje temeljne pojme v visokem šolstvu (dostop, sprejem, ocenjevanje, študijski program, kvalifikacija, priznavanje, itn.), opredeljuje pristojnosti organov za priznavanje, določa temeljna načela pri ocenjevanju kvalifikacij ter samo priznavanje kvalifikacij, tako tistih, ki omogočajo dostop do visokega šolstva (npr. matura) kot priznavanje krajših študijskih obdobj (npr. en semester) ter celotnih kvalifikacij (npr. diploma). Eno izmed temeljnih načel konvencije je, da morajo podpisnice kvalifikacije medsebojno priznavati, če med njimi ni »bistvenih razlik«. Konvencija ureja tudi priznavanje kvalifikacij beguncem in razseljenim osebam, poudarja pomen zagotavljanja kakovosti v visokem šolstvu ter zagotavlja informacijske sisteme. Lizbonska konvencija je doživela popolno potrditev tudi v okviru bolonjskega procesa in je znotraj njega zaenkrat edini instrument mednarodnega prava.

Leto pred Bolonjsko deklaracijo pa so ministri za šolstvo Francije, Nemčije, Italije in Združenega kraljestva v Parizu podpisali »Sorbonsko deklaracijo« (25. maja 1998), s katero so se zavezali uskladiti (harmonizirati) strukturo evropskega sistema visokošolskega izobraževanja. Zategadelj se posebej v Franciji za proces uporablja izraz »sorbonsko/bolonjski proces«. Cilji Bolonjskega procesa so opredeljeni v »Bolonjski deklaraciji«, ki so jo 19. junija 1999 v Bologni podpisali ministri za šolstvo 29 evropskih držav:

- Sprejem sistema prepoznavnih in primerljivih stopenj, med ostalim naj bi uvedli dodatek k diplomi (*Diploma Supplement*), tako bi se pospešilo zaposlovanje evropskih državljanov in mednarodno konkurenčnost evropskega sistema visokega šolstva.
- Sprejem sistema dveh glavnih stopenj, preddiplomske in diplomske. Vpis na drugo stopnjo zahteva uspešno končana prva stopnja študija, ki traja najmanj tri leta. Stopnja, dosežena po prvem delu izobraževanja, mora ustrezati evropskemu tržišču dela z ustreznim nivojem kvalifikacij. Druga stopnja vodi do magisterija. Doktorat je tretja bolonjska stopnja.
- Uveden bo sistem točkovanj, kot je sistem ECTS, ki je pripravno sredstvo v razvoju najširše izmenjave študentov. Točke se lahko pridobijo tudi izven

visokošolskega izobraževanja, vključujoč vseživljenjsko izobraževanje, pod pogojem, da jih prizna univerza, ki sprejema študenta.

- Pospeševanje mobilnosti in premagovanje ovir svobodnemu gibanju. Študentom je treba omogočiti dostop do študija in ustreznih služb; predavateljem, raziskovalcem in administrativnemu osebju pa priznati in valorizirati čas, ki so ga preživeli v Evropi pri raziskavah, na predavanjih ali pri učenju, brez prejudiciranja njihovih statutarnih pravic.
- Pospeševanje evropskega sodelovanja v zagotavljanju kvalitete s ciljem razvijanja primerljivih kriterijev in metodologij.
- Pospeševati potrebne evropske dimenzije v visokem šolstvu, še posebej v razvoju učnih programov, sodelovanju med institucijami, shemah mobilnosti, integriranih programih študija, vzgoje in raziskovanja.

Srečanju v Bologni so v naslednjih letih sledila srečanja na ministrski ravni v Prazi (2001), Berlinu (2003), Bergnu (2005), Londonu (2007), Leuvenu (2009) in Dunaju-Budimpešti (2010), kjer so opravili bilanco dosežkov v bolonjskem procesu ter v komunikacijah določili prednostne naloge evropskega visokošolskega prostora za naslednje desetletje (do 2020). Cilj bolonjskega procesa je (bil), da bi do leta 2010 zgradili odprt in konkurenčen evropski visokošolski prostor, ki bo evropskim študentom in diplomantom omogočal prosto gibanje in zaposlovanje, hkrati pa bo privlačen tudi za neevropske študente. Posledično je bila maja 2004 v Sloveniji sprejeta novela zakona o visokem šolstvu, s katero se je tudi slovenski visokošolski študij uskladil z bolonjskim procesom; sprejeta je bila študijska struktura s tremi glavnimi stopnjami (dodiplomska, magistrska in doktorska). Z zakonom je bilo predvideno, da se bodo novi dodiplomski in podiplomski študijski programi uvajali postopoma, najpozneje do študijskega leta 2009/10, kar se je tudi zgodilo.

Če strnemo: cilji bolonjskega študija so mobilnost študentov in učiteljev (mednarodnost), sodelovalnost med institucijami ter med učitelji in študenti, vseživljenjsko učenje, povezovanje študija in raziskovanja, evropskost vsebin, osebnostni razvoj in priprava diplomantov na aktivno državljanstvo, večanje znanja, spodbujanje znanstvenega raziskovanja. Doseči jih želi s transparentnim študijem (z dvostopenjskim študijem, enotnim kreditnim sistemom ocen in dodatkom k diplomam), akademsko odličnostjo, primerljivostjo diplom, večjim upoštevanjem študentov ipd., kar vse naj napravi študij učinkovit, diplomante bolj zaposljive, Evropo in svet pa stabilna, mirna in tolerantna.

Seveda pa ne moremo spregledati tudi odklonilnih odzivov na uvedbo bolonjskega sistema. Kritiki razumejo bolonjski proces predvsem kot grožnjo akademski svobodi in avtonomiji. *Akademski svoboda* je načelo akademskega delovanja, po katerem je za univerzo bistvena svoboda raziskovanja, poučevanja in študija. Izraz je utemeljil Wilhelm von Humboldt (1767–1835), pomenil pa mu je svobodo profesorjev in študentov, da sami določajo predmet svojega akademskega interesa, medtem ko naj bi bila merila za izbor kadrov in univerzitetna zakonodaja v domeni države. Pojmu akademske svobode je soroden pojem univerzitetne avtonomije; gre za (relativno) neodvisnost univerze od države in gospodarstva. Toda, kot opozarja in utemeljuje R. Močnik: »Bolonjska reforma, ki je ta čas z državno prisilo vpeljuje EU, je dober zgled

vračanja intelektualnih družbenih moči pod gospostvo kapitala« (2009, 417–418). K temu lahko dodamo že večkrat povedano misel, da nobena reforma visokošolskega študija ne more biti substitut za spodletele politične, finančno-bančne in druge reforme, in to velja tudi za EU.

Namesto zaključka – »Upanje in Evropa«

Evropa je po Jürgenu Moltmannu, evangeličanskemu teologu, »kontinet upanja«, in podoba Evrope se je v svoji dvatisočletni zgodovini spreminjala in vedno znova in na novo oblikovala. Ta zgodovina, ki je mobilizirala upanja za prihodnost, je bila hkrati zgodovina renesanse, reformacije, revolucij, in iz vseh upanj je Evropa lahko naredila preboj naprej in odprla pot v novo življenje. Tako je bilo po Moltmannu z »vsako revolucijo upanje Evrope na novo rojeno. Z vsako je nastopil nov tip človeka, ki ga do takrat ni bilo, ustvarjen je bil nov stil življenja, ki je spremenil svet.« /.../

Evropa je danes združena na podlagi skupnega denarja in še to ne vsepovsod. Postali smo evra dežela s skupno ekonomijo, raznimi komisijami, odbori, pododbiri, toda Evropa še vedno nima duše. Po Moltmannu naj bi bili »skupnost moralnih vrednot, toda kje so te skupne vrednote?«. Te, ki jih negujemo, so še vedno povezane z nečim, kar ni ravno zgledno v smislu dejanskega napredka in humanizacije. Meščanski liberalizem in proletarski socializem sta bili do nedavna dve prevladujoči ideologiji: ena je poudarjala predvsem svobodo posameznega človeka, druga enakost vseh ljudi med seboj. Včerajšnja Evropa je bila razpeta med pojma svoboda in enakost, po razpadu socializma se je vsepovsod vrnil neoliberalizem in z njim neenakost, ki je v porastu, skupaj z brezposelnostjo. /.../

Nova Evropa po Moltmannu pomeni upanje za celoten svet in tukaj, kot vemo, niti vsem znane deklarirane vrednote Zahoda kot »svoboda, človekove pravice in demokracija«, ki so agresivno vsiljevane kot nekakšna politična vizija, človeštvu v sodobnem času ne zadoščajo več. ZDA jih agresivno vsiljujejo, toda te vrednote, ki so stare 200 let, izhajajo iz ameriške in francoske revolucije, so danes premalo. Po Moltmannu »ne zadoščajo več, ker prvič izpuščajo socialno dimenzijo enakosti vseh ljudi« in drugič, ker se »ne ozirajo na naravo« in njeno dogajanje, ne spoštujejo življenja na zemlji, skratka, pravice narave so prezrte. Takó svetovna bit in življenje v njej postajata čedalje bolj ogrožena. Potrebe in dejstva sodobnega sveta so pač drugačna kot nekoč in Moltmann tu spet suvereno predlaga poglobljeno »vizijo prihodnosti«, ki temelji na izravnavi (*Ausgleich*) med svobodo in enakostjo, skratka na »solidarnosti«.

Demokracija, ki sicer temelji na enakosti vseh ljudi, je ogrožena z naraščajočo neenakostjo, ki jo prinaša neoliberalni kapitalizem in dolgoročno to ne more biti dobro. Socialna pravičnost in solidarnost tako znotraj neke družbe kot tudi med različnimi družbami po svetu je po Moltmannu daljnoročna rešitev, ki še vedno neguje upanje v novo kulturo sožitja vseh ljudi in tudi sožitja z zemljo, naravo. /.../

Morebitni razpad Evrope vsekakor ne bo prekinil in zaustavil solidarnostno narnanih teženj utopično upanjskega idela o hkratni možnosti obstoja – kot soobstoja – enakosti in bratstva. Navsezadnje je to vendar sam temelj humanizma in predpostavka za svetovni mir. Brez socialnega miru pa miru v svetu ne more biti (Tóth Hedžet, 2015, 80–83).

Literatura k III. delu

- Accetto, Matej, 2006: *Izgradnja Evrope. Od razvoja ideje Evrope do njene ustavne prihodnosti*. Ljubljana: Uradni list RS.
- Akvinski, Tomaž, 1999: *Izbrani filozofski spisi*. Ljubljana: Družina.
- Anderson, Perry, 1989: *Rodovniki absolutistične države*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Anderson, Perry, 1992: *Prehodi iz antike v fevalizem*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Antić G., Milica, 1998: *Ženske v parlamentu*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Antić G., Milica (ur.), 1999: *Naše žene volijo*. Ljubljana: Urad za žensko politiko.
- Antić G., Milica in Jeram, Jasna (ur.), 1999: *Ženske, politika, demokracija. Za večjo prisotnost žensk v politiki*. Ljubljana: Urad za žensko politiko.
- Arah, Metka, 1995: *Evropska unija – vizija političnega združevanja*. Ljubljana: Arah consulting.
- Aristoteles, 1960: *Politika*. Beograd: Kultura.
- Aristoteles, 1994: *Nikomahova etika*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Aristoteles, 1998: *Politika, I/1–2* (prev. Kalan, Valentin). *FNM: filozofska revija za učitelje filozofije, dijake in študente*. 5 (1). 37–43.
- Augustinus, Aurelius [Augustin, Aurelije], 1995 in 1996: *O državi Božjoj [De civitate Dei], I–III*. Zagreb: Krščanska sadašnjost.
- Bade, Klaus J., 2005: *Evropa v gibanju – migracije od poznega 18. stoletja do danes*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Beard, Charles in Beard, Mary, 1959: *Zgodovina Združenih držav Amerike*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Boden, Martina, 2004: *Evropa – naša preteklost in sedanost*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Bodin, Jean, 1955: *Six Books of the Commonwealth*: http://www.constitution.org/bodin/bodin_.htm (21. 1. 2019).
- Bornstein, Uwe in drugi, 1998: *Kronika krščanstva*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Britovšek, Marjan, 1978 [2015]: *Iz zgodovine boja za enakopravnost žensk*. V: Marjan Britovšek, *Delavsko gibanje in oblikovanje znanstvenega socializma*. Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo. 121–155 [Izbrani spisi. 285–308].
- Britovšek, Marjan, 2015: *Socialna zgodovina – Historična sociologija. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- Broz Tito, Josip, 1978: *Nacionalno vprašanje in revolucija*. Ljubljana: DZS.

- Cady Stanton, Elizabeth, 1998: Sto petdeset let: 1848. *Delta. Revija za ženske študije in feministično teorijo*. 4 (1-2). 9–20.
- Canfora, Luciano, 2006: *Demokracija – zgodovina neke ideologije*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Cankar, Ivan, 1976: *Očiščenje in pomlajevanje*. Ljubljana: DZS.
- Cardini, Franco, 2003: *Evropa in islam*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Coudenhove-Kalergi, Richard N., 2013: *Panevropa / Pan-Europe*. Ljubljana: Slovensko panevropsko gibanje.
- Čarni, Ludvik, 1978: Dr. Anton Žun (1917–1978). *Anthropos*. 10 (5-6). 323–324.
- Čarni, Ludvik, 2012: *Obča in historična sociologija – Izvori sociološke misli na Slovenskem. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- Dahl, Robert, 1997: *Uvod v teorijo demokracije*. Ljubljana: Krt.
- Dante, Alighieri, 2013: *Monarhija*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Davies, Norman, 2013: *Zgodovina Evrope, I–II*. Ljubljana: Modrijan.
- Delanty, Gerard in Rumford, Chris, 2008: *Nov razmislek o Evropi. Družbena teorija in pomen evropeizacije*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Della Porta, Donatella, 2003: *Temelji politične znanosti*. Ljubljana: Sophia.
- Dubois, Pierre, 1956: *The Recovery of the Holy Land [De recuperatione Terrae Sanctae, 1306]*. New York: Columbia University Press.
- Engels, Friedrich, 1963: *Izvor družine, privatne lastnine in države*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Evropska unija (portal): Dostopno na: http://europa.eu/index_sl.htm (21. 1. 2019).
- Fontaine, Pascal, 2004; 2007: *Evropa v 12 poglavjih*. Luksemburg: Urad za uradne publikacije Evropskih skupnosti.
- Fontana, Josep, 2003: *Evropa pred zrcalom*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Gaber, Slavko (ur.), 1996: *Volilni sistemi (Zbornik)*. Ljubljana: Krt.
- Gerosa, Guido, 1998 [2012–2013]: *Il Re Sole. Vita privata e pubblica di Luigi XIV*. Milano: Mondadori [Sončni kralj. Zasebno in javno življenje Ludvika XIV, I–II]. Ljubljana: Založba Kmečki glas].
- Goričar, Jože, 1959: *Oris zgodovine političnih teorij*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Goričar, Jože, 1980: *Temelji obče sociologije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Gouges, Olympe de, 1997: Pravice ženske. *Delta. Revija za ženske študije in feministično teorijo*. 3 (3-4). 65–74.
- Gough, John W., 2001: *Družbena pogodba. Kritična študija njenega razvoja*. Ljubljana: Krtina.

- Grad, Franc, 1996: *Volitve in volilni sistemi*. Ljubljana: Inštitut za javno upravo pri Pravni fakulteti.
- Grafenauer, Bogo, 1952: *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*. Ljubljana: SAZU.
- Gramsci, Antonio, 1974: *Izbrana dela [ID]* (ur. Žun, Anton). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Grotius, Hugo, 1949: *The Law of War and Peace*. New York: W. J. Black.
- Hautala, Heidi, 1998: Referat na Evropski konferenci o enakih možnostih žensk in moških [Agenda: enako] na Bledu, 8.–10. oktober 1998. Dostopno na portalu Državnega zbora RS: <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=III&type=sz&uid=A197DE21ACE8858CC1256EA10028AA1F> (21. 1. 2019).
- Hawkes, Jacquetta, 1967: *Zgodovina človeštva, I/1: Prazgodovina*. Ljubljana: DZS.
- Hay, Denys, 1995: *Evropa – rojstvo ideje*. Ljubljana: ZPS (Sophia).
- Herodot iz Halikarnasa, 2003: *Zgodbe*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Horvat, Marjan, 2010: *Evropska identiteta v procesih globalizacije*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- Hunt, Lynn, 2015: *Iznajdevanje človekovih pravic. Zgodovina*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Igličar, Albin, 2014: Prof. dr. Anton Žun na začetkih sociologije prava v Sloveniji. V: *Anton Žun, Sociologija prava – Sociologija – Politična sociologija. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba FF. 19–26.
- Jambreč, Peter, Perenič, Anton in Uršič, Marko (ur.), 1988: *Varstvo človekovih pravic: razprave, eseji in dokumenti*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Ješovnik, Peter, 2000: *Evropska unija. Zgodovina, ustanove, politike in evropski model družbe*. Koper: Visoka šola za management.
- Jones, Erik, Menon, Anand in Weatherill, Stephen (ur.), 2012: *Handbook of the European Union*. Oxford: University Press.
- Kalan, Valentin, 1995: Povabilo na srečanje v Platonovi Akademiji (Spremna študija). V: *Platon, Država*. Ljubljana: Založba Mihelač. 413–431.
- Kant, Immanuel, 2006: *Zgodovinsko-politični spisi*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Kantorowicz, Ernst H., 1997: *Kraljevi dve telesi. Študija o srednjeveški politični teologiji*. Ljubljana: Krtina.
- Kardelj, Edvard, 1975: *Nacija i međunarodni odnosi*. Beograd: BIGZ.
- Kardelj, Edvard, 1977: *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: DZS.
- Kaučič, Igor in Grad, France, 1999: *Ustavna ureditev Slovenije*. Ljubljana: Gospodarski vestnik.

- Keane, John, 1990: *Despotizem in demokracija*. Ljubljana: Krt.
- KI [Kominterna], 1981–1983: *Komunistička internacionala: Stenogrami i dokumenti kongresa, I–XII* (ur. Dajić, Putnik in drugi). Beograd: Institut za medunarodni radnički pokret.
- Kroflič, Marjan, 1999: Prispevek v mozaik zgodovine Inštituta za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani ob njegovem jubileju (Ob 40-letnici ustanovitve). *Družboslovne razprave*. 15 (30–31). 17–34.
- Kuljić, Todor, 1994: *Oblici lične vlasti. Sociološkoistorijska studija o ideologiji i organizaciji uticajnih evropskih oblika lične vlasti od antike do savremenog doba*. Beograd: Institut za političke studije.
- Labriola, Antonio, 1977: *Izbrano delo [ID]* (ur. Žun, Anton). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Le Goff, Jacques, 2006: *Se je Evropa rodila v srednjem veku?* Ljubljana: Založba *cf.
- Lenin, V. I., 1974: *Izbrani spisi o nacionalnem vprašanju*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Lešnik, Avgust, 1975–2018: Glej »Klasificirana bibliografija« v pričujočih *Izbranih spisih*. 11–25.
- Lijphart, Arend, 1999: *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. London: Yale University Press.
- Listina Evropske unije o temeljnih pravicah (2010): Uradni list EU C83/389 (30. 3. 2010). Dostop na: https://europa.eu/european-union/sites/europa.eu/files/eu_citizenship/consolidated-treaties_sl.pdf (21.1.2019).
- Lively, Jack in Lively, Adam (ur.), 1997: *Demokracija v Britaniji*. Ljubljana: DZS.
- Locke, John, 1997: *Two Treatises of Government*. London: J. M. Dent.
- Locke, John, 2010: *Dve razpravi o oblasti*. Ljubljana: Krtina.
- Locke, John, 1994 [2010]: »Pismo o toleranci«. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 164–165. 29–73 [Ljubljana: Krtina].
- Lukšič, Igor, 2014: Mesto Antona Žuna v razpravi o civilni družbi pri Gramsciju. V: *Anton Žun, Sociologija prava – Sociologija – Politična sociologija* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba FF. 317–323.
- Luxemburg, Rosa, 1977: *Izbrani spisi [IS]* (ur. Bibič, Adolf). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Machiavelli, Niccolò, 1966: *Vladar*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Marković, Svetozar, 1946 *Srbija na istoku*. Beograd: Prosveta.
- Marks, Engels, Lenin, 1973: *Nacionalno pitanje*. Sarajevo: Svjetlost.
- Mastnak, Tomaž, 1998: *Evropa: med evolucijo in evtanazijo*. Ljubljana: Studia humanitatis.

- Melik, Vasilij (1965): *Volitve na Sloven-skem, 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Melik, Vasilij, 1998: Začetki ženske volil-ne pravice. V: *Čarnijev zbornik* (ur. Cin-drič, Alojz). Ljubljana: Oddelek za socio-logijo FF UL. 253–255.
- Miliband, Ralph, 1969: *The State in Ca-pitalist Society: An Analysis of the We-ster-n System of Power*. London: Weide-feld and Nicolson.
- Mill, John Stuart, 1994: *O svobodi*. Lju-bljana: Krt.
- Močnik, Rastko, 2009: *Spisi iz humani-stike*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Monnet, Jean, 1978: *Memoires*. London: Collins.
- Montesquieu, Charles, 1989: *The Spirit of the Laws*. Cambridge: University Press.
- Moussis, Nicolas, 1999: *Evropska unija – pravo, ekonomija, politike*. Ljubljana: Littera picta.
- Novak, Mojca, 1997: *Razvoj evropskih modelov državne blaginje*. Ljubljana: Vi-soka šola za socialno delo, Inštitut RS za socialno varstvo.
- Očak, Ivan, 1988: *Gorkič. Život, rad i po-gibija*. Zagreb: Globus.
- Osnutek Pogodbe o Ustavi za Evropo*, 2003. Luksemburg: Urad za uradne pu-blikacije Evropskih skupnosti.
- Pareti, Luigi, 1970: *Zgodovina človeštva, II/1: Stari svet*. Ljubljana: DZS.
- Petauer, Leopold, 1962: *Zgodovina, I*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Pijade, Moša, 1965: *Izabrani spisi, I/3*. Beograd: Institut za izučavanje radničk-og pokreta.
- Pitamic, Leonid, 1927 [1996]: *Država*. Celje: Družba sv. Mohorja [Cankarjeva založba v Ljubljani].
- Platon, 1982: *Zakoni*. Maribor: Založba Obzorja.
- Platon, 1995: *Država*. Ljubljana: Založba Mihelač.
- Pleterski, Janko, 1981: *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Mari-bor: Založba Obzorja.
- Pogodba o Ustavi za Evropo*, 2005. Ma-ribor: Codex iuris.
- Pogodbe EU* (besedila): Dostopno na: http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/index_sl.htm (21. 1. 2019).
- Polibios, 1964: *Obča zgodovina*. Ljublja-na: Državna založba Slovenije.
- Prunk, Janko, 1987: *Slovenski narodni programi*. Ljubljana: Društvo 2000.
- Ribičič, Ciril, 1992: *Ustavni razvoj Slove-nije*. V: *Nova ustavna ureditev Slovenije*. Zbornik razprav (ur. Kaučič, Igor). Lju-bljana: Uradni list RS. 28–41.
- Richardson, Jeremy (ur.), 2006: *Euro-pean Union – power and policy-making*. London/New York: Routledge.

- Rizman, Rudi, 1979: *Marksistično razumevanje naroda*. Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo.
- Rizman, Rudi, 1980: *Marksizem in nacionalno vprašanje*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Rizman, Rudi, 2014: Žunova in Milibandova »sociologija države«. V: *Anton Žun, Sociologija prava – Sociologija – Politična sociologija. Izbrani spisi* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba FF. 183–187.
- Robertson, John, 2016: *Razsvetljenstvo. Zelo kratek uvod*. Ljubljana: Krtina.
- Robespierre, Maximilien, 1989: *Izbrani spisi*. Ljubljana: Krt.
- Romano, Salvatore Francesco, 1983: *Gramsci*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Rougemont, Denis de, 1965: *The Meaning of Europe*. London: Sidgwick and Jackson.
- Rousseau, Jean Jacques, 1960 [2001, 2017]: *Družbena pogodba*. Ljubljana: Cankarjeva založba [Krtina].
- Rousseau, Jean Jacques, 1993 [2017]: *Razprava o izvoru in temeljih neenakosti med ljudmi*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani [Krtina].
- Saint-Simon, Claude Henri, 1814: *De la réorganisation de la société européenne*: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt-6k83331f/f4.image> (21. 1. 2019).
- Schmidt, Goran, 1997: Osnutek ustave kneževine Slovenije (Za dosje »Stanko Majcen«). *Zgodovinski časopis*. 51 (3). 394–397.
- Schulze, Hagen, 2003: *Država in nacija v evropski zgodovini*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Schuman, Robert, 2003: *Za Evropo*. Celje: Mohorjeva družba.
- Siedentop, Larry, 2003: *Demokracija v Evropi*. Ljubljana: Študentska založba.
- Slovenija v EU* (publikacije): Dostop: <http://www.evropa.gov.si/si/vsebina/publikacije/> (21. 1. 2019).
- Sovrè, Anton, 1988: *Predsokratiki*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Sruk, Vlado, 1995: *Leksikon politike*. Maribor: Založba Obzorja.
- Staljin, J. V., 1947: *Marksizam i nacionalno-kolonijalno pitanje*. Beograd: Kultura.
- Šinkovec, Janez, 1996: *Evropsko pravo*. Ljubljana: Uradni list RS.
- Škamperle, Igor, 1996: Koncept civilne družbe v srednjem veku – Marsilij Padovanski. V: *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik* (ur. Lešnik, Avgust). Ljubljana: Oddelek za sociologijo Filozofske fakultete. 481–485.
- Tilly, Charles, 2005: *Evropske revolucije 1492–1992*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Togliatti, Palmiro, 1976: *Izbrano delo [ID]* (ur. Žun, Anton). Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Tomšič, Vida, 1978: *Ženska, delo, družina, družba*. Ljubljana: Komunist.
- Toplak, Cirila, 2003: *Združene države Evrope. Zgodovina evropske ideje*. Ljubljana: FDV.
- Tóth Hedžet, Cvetka, 2015: *Materialistično-idealistična zarezka*. Ljubljana; Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Trevelyan, G. M., 1960: *Zgodovina Anglije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Tucović, Dimitrije, 1949: *Izabrani spisi* (ur. Pijade, Moša). Beograd: Prosveta.
- Učakar, Tjaša: *Migracijska politika EU: nove artikulacije izključevanja v 21. stoletju*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- Ustava SFRJ, 1974: *Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije (z ob-razložitvijo)*. Ljubljana: DDU.
- Ustava RS, 1991: *Prva ustava samostojne Republike Slovenije*. Celje: Mavrica.
- Valla, Lorenzo, 2009: *O lažni Konstantinovi darovnici*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Vidmar Horvat, Ksenija, 2009: *Zemljevidi vmesnosti. Eseji o evropski kulturi in identiteti po koncu hladne vojne*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Vidmar Horvat, Ksenija, 2010: *Včeraj in danes: Zborniku na pot (Uredniška beseda)*. V: *Včeraj in danes. Jubilejni zbornik socioloških razprav ob 50-letnici Oddelka za sociologijo 1960–2010* (ur. Vidmar Horvat, Ksenija in Lešnik, Avgust). Ljubljana: Znanstvena založba FF. 5–10.
- Vidmar Horvat, Ksenija (ur.), 2014a: *Dennis Smith v Ljubljani. S prispevki Avgusta Lešnika, Marka Kržana in Polone Fijavž / Dennis Smith in Ljubljana. With contributions by Avgust Lešnik, Marko Kržan and Polona Fijavž*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- Vidmar Horvat, Ksenija (ur.), 2014b: *Evropska integracija: pretekli pogledi in prihodnje vizije. Gradivo za izvajanje modula Jean Monnet VIVE / Integration of Europe: Past views and future visions. Jean Monnet Module VIVE textbook*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- Vidmar Horvat, Ksenija, 2018: *Periferna Evropa: tranzitologija in postkrizni diskurzi v jugovzhodni Evropi*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- Weiler, J. H. H., 2002: *Ustava Evrope. »Ali nova oblačila imajo cesarja?« in druge razprave o evropski integraciji*. Ljubljana: Pravna fakulteta.
- Wilson, Kevin in Dussen, van der Jan (ur.), 2002: *The history of the idea of Europe*. London & New York: Routledge.
- Wollstonecraft, Mary, 1993: *Zagovor pravic ženske ter kritične opazke o političnih in moralnih vprašanjih*. Ljubljana: Krt.
- Woolley, Leonard, 1969: *Zgodovina človeštva, I/2: Začetki civilizacije*. Ljubljana: DZS.
- Zgaga, Pavel, 2004: *Bolonjski proces: oblikovanje skupnega evropskega visokošolskega prostora*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

- Žigon, Tanja in Udovič, Boštjan, 2013: *Uvod v mednarodne organizacije*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- Žun, Anton, 1961 [2014]: Gramsci in marksistična teorija o državi: problemi hegemonije in diktature proletariata. *Naša sodobnost*. 9 (1 in 2). 70–76 in 166–171 [Izbrani spisi. 325–337].
- Žun, Anton, 1963 [2014]: *Država. O funkciji, tipu in obliki države*. Ljubljana: Cankarjeva založba [Izbrani spisi. 189–233].
- Žun, Anton (ur.), 1964: *Sociologija. Izbor odlomkov*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Žun, Anton, 1966 [2014]: Teorija elite in demokracije. *Teorija in praksa*. 3 (8-9). 1163–1170 [Izbrani spisi. 347–354].
- Žun, Anton, 1967a [2014]: Nekaj misli o sociologiji prava. *Pravnik: glasilo za pravno teorijo in prakso*. 22 (7-8). 221–229 [Izbrani spisi. 27–36].
- Žun, Anton, 1967b [2014]: Gramscijeva misel o sintezi filozofije in politike. *Teorija in praksa*. 4 (4). 662–667 [Izbrani spisi. 339–346].
- Žun, Anton, 1968 [2014]: Problem razmerja med filozofijo prava, pravno znanostjo in sociologijo prava. *Pravnik: glasilo za pravno teorijo in prakso*. 23 (7-8). 225–232 [Izbrani spisi. 63–71].
- Žun, Anton, 1969: *Sociologija*. V: *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969* (ur. Modic, Roman). Ljubljana: Univerza v Ljubljani. 203–206.
- Žun, Anton, 1971 [2010; 2014]: Poskus opredelitve znanstvenega področja sociologije prava. *Anthropos*. 3 (1-2). 55–65 [Včeraj in danes (Jubilejni zbornik). 43–57; Izbrani spisi. 93–106].
- Žun, Anton, 1972 [2014]: Engelsovi pogledi na vlogo države v družbi. V: *Simpozij »Aktualnost misli Hegla, Marxa, Engelsa in Lenina v družbenem življenju in znanosti XX. stoletja«* (Ljubljana, 15.–17. februar 1971) (ur. Hvala, Ivan). Ljubljana: Anthropos & Teorija in praksa. 195–203 [Izbrani spisi. 233–245].
- Žun, Anton, 1975 [2014]: *Struktura in značilnosti jugoslovanske družbe*. Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo [Izbrani spisi. 281–301].
- Žun, Anton, 2014: *Sociologija prava – Sociologija – Politična sociologija. Izbrani spisi* [ur. Lešnik, Avgust]. Ljubljana: Znanstvena založba FF.

Imensko kazalo

- A**
 Adler, Friedrich 216
 Akvinski, Tomaž 386, 387
 Althusius, Johannes 44, 395
 Aristotel (Aristoteles) 32, 59, 379–382, 387, 478
 Avguštin, Avrelij 34, 386–387
- B**
 Babeuf, François Noël 132, 134, 154, 155
 Bacon, Francis 60
 Bakunin, Mihail Aleksandrovič 154, 160, 161, 180, 260
 Balabanova (Balabanoff), Angelica 187, 194, 211
 Bauer, Otto 216, 441
 Bayerlein, Bernhard H. 233
 Bebel, August 164, 165, 167
 Bergmann, Theodor 232
 Berlinguer, Enrico 334
 Bernstein, Eduard 145, 164, 167, 172, 173, 181
 Bismarck, Otto von 166, 179, 180, 206, 404
 Blanc, Louis 155, 156
 Blanqui, Louis 154, 158
 Bodin, Jean 364, 388, 395
 Boffa, Giuseppe 232, 249–253
 Braudel, Fernand 52, 63, 74–75, 93, 95
 Briand, Aristide 277, 486, 487
 Britovšek, Marjan 102, 140, 141, 150, 218–234, 415, 466
 Broz Tito, Josip 295, 297, 309–314, 316, 320–323, 327, 337, 447, 449
 Buharin, Nikolaj Ivanovič 225, 228, 232, 241–243, 253, 321
 Burke, Edmund 46
 Buonarroti, Filippo 154, 155
- C**
 Cabet, Étienne 154, 156, 260
 Cankar, Ivan 261, 262, 263, 331, 439, 443, 445–446
 Cezar, Gaj Julij 384, 478
- Churchill, Winston 311, 313, 321, 440, 487, 488
 Cicero, Mark Tulij 33, 382, 384
 Coudenhove-Kalergi, Richard 486
 Comte, Auguste 31, 53, 54, 57, 59–62
 Condorcet, Antoine-Nicolas de 39, 148
 Costa, Andrea 179, 180, 181
 Cromwell, Oliver 369
- Č**
 Čarni, Ludvik 51, 56, 57, 90, 91, 97–108, 222, 229, 231, 232, 252, 413, 415, 417
- D**
 D'Alembert, Jean le Rond 60
 Dante, Alighieri 480, 481
 Danton, Georges Jacques 132
 Darwin, Charles 47
 Descartes, René (Renatius Cartesius) 37, 38
 Diderot, Denis 38, 60–61
 Dilthey, Wilhelm 68
 Dimitrov, Georgi 295
 Dubois (du Bois), Pierre 480–481
 Durkheim, Émile 52, 53, 60, 67, 71, 72, 74, 92
- Đ**
 Đilas, Milovan 316, 318, 321, 324–325
- E**
 Engels, Friedrich 34, 42, 54, 63, 134, 153, 156–163, 174, 181, 201, 223–224, 227, 223–234, 375, 433, 440, 441
- F**
 Ferguson, Adam 45
 Fichte, Johann Gottlieb 38, 46, 59
 Fister (Füster), Anton 139, 140, 141, 142, 223
 Fortescue, John 44, 394, 395
 Fourier, Charles 154, 260
 Franco y Bahamonde, Francisco 291, 293

G

Galilei, Galileo 59
Garibaldi, Giuseppe 180
Geary, Dick 303–306
Giolitti, Giovanni 183, 402
Goethe, Johann Wolfgang von 40, 71
Golouh, Rudolf 191, 255–279
Gorbačov, Mihail 338
Goričar, Jože 53, 101, 366, 415, 416
Gouges, Olympe de 402, 403, 463
Grafenauer, Bogo 36, 40
Gramsci, Antonio 147, 188, 190, 192, 195, 416, 418, 423–435
Grmič, Vekoslav 141, 223
Grotius, Hugo 36, 44–45, 395
Guizot, François Pierre Guillaume 42
Gumplowicz, Ludwig 45

H

Haase, Hugo 188
Hamilton, Alexander 399, 400
Hamurabi 377
Hautala, Heidi 467–468
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 37, 38, 41, 55, 59, 60, 231
Henrik IV. Navarski 396, 482
Herder, Johann Gottfried von 40, 46
Herodot (Heródotos) 32–33, 477
Hitler, Adolf 217, 250, 290, 294, 297, 303–305, 312
Hobbes, Thomas 38, 389, 395
Hobsbawm, Eric 100, 162, 163, 173, 174, 289, 298, 300
Holbach, Paul Heinrich Dietrich von 38, 60
Hruščov, Nikita Sergejevič 226, 227, 249, 309
Hugo, Victor 484
Humboldt, Wilhelm von 40, 494

I

Igličar, Albin 417, 419
Ivan Brez dežele 394

J

Jefferson, Thomas 399
Joffe, Adolf 245–246

K

Kamenjev, Lev Borisovič 225, 228, 237, 239–243, 245
Kant, Immanuel 38–39, 70, 231, 483
Kardelj, Edvard 277, 312, 316, 318, 321, 325, 333, 443, 447, 450
Kautsky, Karl 145, 160, 165, 168, 181, 183, 189, 199–206, 210, 443
Kerševan, Marko 101, 139, 141, 150, 223, 415
Kidrič, Boris 277, 315, 316, 321
Klejsten 378
Kocbek, Edvard 299
Konstantin 35, 386, 387, 478
Kopernik, Nikolaj 35, 39
Kropotkin, Pjotr Aleksejevič 259, 260, 279
Kulišova (Kuliscioff), Anna 181

L

Labriola, Antonio 174, 181, 182, 183–184, 416
Lassalle, Ferdinand 160, 164, 166
Lazzari, Constantino 181, 187, 191, 194
Lenin, Nikolaj Vladimir Iljič Uljanov 58, 133, 146–148, 160, 178, 184, 189–195, 201–206, 209–217, 226–232, 237–245, 249, 257, 332, 418, 426, 431, 434, 440–443, 449, 485
Liebknecht, Karl 195, 210
Liebknecht, Wilhelm 164, 167
Locke, John 38, 397, 398, 399
Longo, Luigi (Gallo) 297, 298, 448
Ludvik XIV. 38, 364, 396, 482
Lukšič, Igor 418, 419, 428
Luxemburg, Rosa 149, 150, 173, 189, 195, 199, 204–206, 209, 210, 218, 230, 466

M

Mably, Abbé Gabriel 153

- Machiavelli, Niccolò 389, 395
 Majar, Matija - Ziljski 400
 Majcen, Stanko 459
 Malthus, Thomas 43
 Marat, Jean-Paul 132, 139, 205, 223
 Maréchal, Sylvain 127, 154
 Marinella, Lucrezia 35
 Markov, Walter 131, 132
 Marković, Svetozar 443, 444
 Marsilij Padovanski 44, 394
 Marx, Karl 31, 39, 42, 52, 54–56, 60–63, 71, 73, 78, 85, 92, 106, 107, 127, 139, 145, 148, 154–170, 173, 223–224, 227–234, 259, 440, 441
 Masaryk, Tomáš Garrigue 174, 182, 199, 200, 206
 Matteotti, Giangiacomo 194
 Mazzini, Giuseppe 160, 180, 484
 Mehring, Franz 166, 210
 Mill, John Stuart 59, 60, 373
 Mills, Charles Wright 78, 91, 105, 106
 Monnet, Jean 89, 488, 489
 Montesquieu, Charles 38, 45, 47, 92, 153, 398, 399
 Morgari, Oddino 185, 193, 194
 Mujbegović, Vera 229, 231
 Münzer, Thomas 153
 Mussolini, Benito 187, 188, 190, 192, 277, 288, 297
- N**
 Napoleon, Bonaparte 132–134, 287, 483, 487
 Newton, Isaac 35, 43
- O**
 Orwell, George 294
 Owen, Robert 154, 156, 260
- P**
 Paine (Payne), Thomas 46, 140
 Pankhurst, Emmeline 403
 Penn, William 482
 Piccolomini, Enea Silvio 481
- Pijade, Moša 314, 316, 321, 404, 465
 Pirjevec, Jože 310, 321, 323, 324
 Pisan (Pizan), Christine de 35
 Platon 259, 366, 379–381
 Polibij (Polýbios) 33, 36, 381–382
 Prepeluh, Albin 107, 262, 263, 265, 266, 269
 Proudhon, Pierre-Joseph 54, 107, 154, 160–161, 484
- Q**
 Quesnay, François 43
- R**
 Radek, Karl 212, 225
 Renner, Karl 441
 Ricardo, David 43
 Rizman, Rudi 54, 418, 440
 Robespierre, Maximilien 132, 133
 Roosevelt, Franklin Delano 311, 440
 Rousseau, Jean-Jacques 39, 44, 46, 153, 365, 395, 398–400
- S**
 Saint-Simon, Claude-Henri 31, 53–54, 56–61, 154, 483–484
 Sargon I. 376
 Schmidt-Phiseldek, Konrad von 485
 Schuman, Robert 305, 486–489
 Schumpeter, Joseph 60
 Servij Tulij 383
 Smith, Adam 43
 Smith, Dennis 27, 52, 67, 83, 89–96, 102, 222–223
 Smith, Thomas 44, 395
 Spencer, Herbert 48, 60
 Spinoza, Baruch de 35, 38
 Stajić, Dubravka 229–230
 Stalin, Josif Visarionovič Džugašvili 160, 221, 226–233, 237–253, 295–296, 309, 311, 317–321, 331, 332, 336, 432, 442–443
 Stanton, Elizabeth Cady 403, 464
 Stein, Lorenz von 53

Š

Štebi, Alojzija 262–263

T

Tito, gl. Broz, Josip

Togliatti (Ercoli), Palmiro 192, 249, 296,
425, 430, 431, 434

Tóth Hedžet, Cvetka 71, 127, 229–230,
327, 495

Trocki, Lev Davidovič Bronstein 160,
169, 195, 203–206, 210, 213, 217, 225,
228, 232, 235–246, 250–251, 296, 321

Truman, Harry S. 309, 311

Tucović, Dimitrije 443–445

Turati, Filippo 181, 182, 194

Tukidid (Thoukydides) 32–33, 491

Turgot, Jacques 43

V

Vico, Giambattista 36–37, 76

Vidmar Horvat, Ksenija 7–10, 91, 99,
107, 108, 233–234, 413, 419, 421

Vodopivec, Peter 74–75, 131, 224–225,
294

Voltaire, François-Marie Arouet 38, 61,
374

W

Washington, George 400

Weber, Alfred 70

Weber, Max 52, 69–70, 90

Weitling, Wilhelm 156, 202

Wilson, Thomas Woodrow 265–266,
440, 446

Winstanley, Gerrard 156

Wollstonecraft, Mary 403

Z

Ziherl, Boris 55, 99, 101–103, 107,
413–416

Zinovjev, Grigorij Jevsejevič 212, 225,
228, 237–245, 273

Zwitter, Fran 8, 27, 67, 223

Ž

Žun, Anton 57, 102, 107, 359, 411–422,
425, 428–435

Avgust Lešnik
Na presečiščih sociologije in zgodovine:
Historična sociologija – Družbena
gibanja – Politična sociologija

Izbrani spisi

V sodelovanju z avtorjem uredila in
predgovor napisala Ksenija Vidmar
Horvat

Recenzenta
Darko Darovec
Cvetka Hedžet Tóth

Redakcija tekstov
Avgust Lešnik

Korektura
Eva Vrbnjak

Oblikovna zasnova zbirke
Ajdin Bašić

Prelom
Eva Vrbnjak

Tisk: Birografika Bori, d. o. o.

Naklada: 200 izvodov

Ljubljana, 2019
Prva izdaja

Cena: 25 EUR

Izdal
Oddelek za sociologijo

Zbirka PORTRETI 5 (2019)

Urednica oddelčnih publikacij
Anja Zalta

Založila
Znanstvena založba Filozofske fakultete
Univerze v Ljubljani

Aškerčeva 2
1000 Ljubljana
Slovenija

Za založbo
Roman Kuhar,
dekan Filozofske fakultete

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva – Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca.

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na <https://e-knjige.ff.uni-lj.si/>
DOI: 10.4312/978-961-06-0258-3

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in
univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga

COBISS.SI-ID=302190848

ISBN 978-961-06-0261-3

E-knjiga

COBISS.SI-ID=302179584

ISBN 978-961-06-0258-3 (pdf)